ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tariyx fakulteti

Ózbekstan Respublikası Ishki isler ministrligi Nókis "Temurbekler mektebi" áskeriy-akademiyalıq liceyi

Ullı mámleketlik isker, ilim-pán, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi Sahıpqıran Ámir Temur tuwılğanlığınıń 690 jıllığına

arnalğan

«ÁMIR TEMUR EKINShI OYANÍW DÁWIRI - TEMURIYLER RENESSANSÍNÍŃ DÓRETIWShISI»

atamasındağı Respublikalıq ilimiy-ámeliy

KONFERENCIYA

materialları

Nókis – 2026-jıl 7-aprel

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tariyx fakulteti

Ózbekstan Respublikası Ishki isler ministrligi Nókis "Temurbekler mektebi" áskeriy-akademiyalıq liceyi

Ullı mámleketlik isker, ilim-pán, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵanlıǵınıń 690 jıllıǵına

arnalǵan

«ÁMIR TEMUR EKINShI OYANÍW DÁWIRI - TEMURIYLER RENESSANSÍNÍŃ DÓRETIWShISI»

atamasındağı Respublikalıq ilimiy-ámeliy

KONFERENCIYA

materialları

Nókis – 2026-jıl 7-aprel

«ÁMIR TEMUR EKINShI OYANÍW DÁWIRI - TEMURIYLER RENESSANSÍNÍŃ DÓRETIWShISI»

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA.
– Nókis; 2026 j. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti. – 396 b.

“Ámir Temur ekinshi oyaníw dáwiri - temuriyler renessansínín dóretiwshisi” atamasındaǵı respublikalıq ilimiy ámeliy konferenciyaǵa baǵıshlanǵan bul kitapta Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, basqada joqarı oqıw orınları, ilim-izertlew mákemeleri alımlarınıń avtorlar jámáati atınan tayarlanǵan materialları berilgen.

Toplamda berilgen materiallar ilimpazlar, stajer-izertlewshi-izleniwshi, izleniwshiler, oqıtıwshılar hám joqarı oqıw orınları magistrantları, sonday-aq mektep, licey, kolledj oqıtıwshıları ushın metodikalıq qollanba sıpatında paydalanıwǵa usınıladı.

Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı:
B.Jollıbekov

Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı orınbasarı:
I.Turdımambetov

Aǵzaları:

S.Sulaymanov
J.Hakimniyazov
I.Elmuratov
B.Koshanov
M.Seytimbetov
J.Aytmuratov
K.Nizamatdinov
U.Zaripbaev
J.Jangabaev

Esletpe: Toplamda berilip atırǵan materiallardaǵı maǵlıwmatlardıń hám mazmunınıń durıslıǵına avtorlarózleri juwapker, olardıń pikirleri redakciyaniń pikirleri bolıp esaplanbaydı.

JAŃA TARIYXIY IZERTLEWLER

“ÚSHINSHI RENESSANS” DÁWIRINE ÓTIWDE SAHIPQIRAN ÁMIR TEMUR MIYRASLARINIŃ TUTQAN ORNI!

Rektor Jollıbekov Berdiyar Baxtiyarovich

Ǵárezsizlik jıllarında mámleketimiz siyasıy, social-ekonomikalıq hám mádeniy tarawlarda jedel rawajlanbaqta. Ásirese, mámleketimizdiń joqarı rawajlanǵan mámleketler qatarınan orın alıwı ushın ilim-pándi alǵa ilgeriletiwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. “Úshinshi Renessans”tıń bekkem tiykarın jaratıwda Ózbekstan ilim-pániniń áhmiyeti joqarı. Sonıń ushın da 2016-jıl 30-dekabrde mámleketimiz basshısınıń dáslepki ushırasıwlarınan biri elimizdiń ilimpazları hám ilim wákilleri menen bolıp ótken.

“Úshinshi Renessans”tıń bekkem tiykarın jaratıwda tayanısh bolǵan ilim-pán wákillerine ilimniń rawajlanıwın támiyinlewde belsendilik etiwi ushın barlıq shárayatlar jaratılmaqta. 2020-jıl 29-oktyabrde “Ózbekstanda ilim-pándi 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasın tastıyıqlaw haqqında”ǵı Prezident Pármanı qabıl etildi. Koncepciya ilim-pándi 2030-jılǵa shekem rawajlandırıwdıń maqsetli kórsetkishlerin qamtıp alǵan bolıp, olarǵa muwapıq, 2030-jılǵa shekem ilimge baǵdarlanatuǵın jámi qarjılardıń jalpı ishki ónimge salıstırǵandaǵı úlesin on esege arttırıw maqset etilgen.

2020-jıl 1-yanvardan baslap mámleketlik byudjet qarjıları esabınan joqarı oqıw ornınan keyingi bilimlendiriw institutına tayarlaw basqıshı sıpatında stajyor-izertlewshiler institutınıń shólkemlestiriliwi, Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi hám Ilimler akademiyası arasında joqarı bilimlendiriw mákemeleri magistratura basqıshı studentleriniń ámeliyatın Ilimler akademiyasınıń ilimiy-izertlew mákemelerinde shólkemlestiriw boyınsha qabıl etilgen qospa qarar jas ilimpazlardı tayarlawǵa qaratılǵan áhmiyetli ilaj boldı. 2021-jıl 1-yanvardan baslap “Akademik háreketsheńlik” baǵdarlaması engizilmekte. Onıń maqseti aymaqlarda qábiletli jaslardı qollap-quwatlaw hám olardı ilimge keńnen tartıwǵa qaratılǵan.

Ózbekstanda “Úshinshi Renessans” tiykarın salıw hám mámleketti jańa rawajlanıw basqıshına ótiw processinde ullı mámleketlik ǵayratker hám sárkarda, ilim, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi Sahıpqıran Ámir Temurdıń siyasıy, social-ekonomikalıq, áskeriy hám mádeniy miyrası hám de onıń ruwxıy-aǵartıwshılıq hám ádep-ikramlılıq kózqarasların úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Ámir Temur ápiwayı áskerlikten ullı sárkarda dárejesine kóterilip, Hindstannan Evropaǵa shekem, Arabstannan Sibirge shekemgi úlken aymaqta kúshli mámleket qurǵan. Sahıpqıran óz mámleketiniń turaqlılıǵın támiyinlegennen keyin ekonomika, ónermentshilik, sawda hám mádeniyattıń rawajlanıwına úlken itibar qarattı. Sahıpqıran Ámir Temurdıń ilimge bolǵan itibarı menen óz dáwirinde ilim-pán rawajlanıwına shárayat jaratılǵan. Ol dúnyanıń hár túrli jerlerinen ilim hám kórkem óner wákillerin Samarqandqa alıp kelgen. Samarqand hám basqa qalalardıń social-ekonomikalıq hám ilimiy-mádeniy orayǵa aylanıwı pútkil dúnyadan kóplegen alımlardıń hám sawda kárwanlarınıń keliwine sebepshi bolǵan. Bul óz gezeginde mámlekettiń hár tárepleme rawajlanıwına hám úlkede ilim-pánniń rawajlanıwına alıp kelgen. Máselen, Samarqandta qurılǵan Bibi Xanım meshiti, Góri Amir maqbarası, Kók saray sıyaqlı estelikler bul dáwirdiń mádeniy rawajlanıwınan derek beredi.

Ǵárezsizlik jıllarında Ámir Temur tulǵası milliy mámleketshiligimiz simvolına aylandı. Sahıpqırannıń tariyxıy shaxs sıpatındaǵı roli qayta tiklenip, jáhán tariyxındaǵı tutqan ornı haqqında kóplegen izertlewler hám ilajlar ámelge asırılmaqta. 1996-jılda xalıq aralıq kólemde Sahıpqıran tuwılǵanınıń 660 jıllıǵı keń belgilendi hám Tashkent, Samarqand hám Shahrisabzda Sahıpqırannıń sawlatlı háykelleri ornatıldı. Sonday-aq, usı jılı Tashkent orayında Temuriyler tariyxı mámleketlik muzeyi qurıldı. 2025-jılda Ullı mámleketlik ǵayratker hám sárkarda, ilim, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵan kúniniń 690 jıllıǵın

keńnen belgilew haqqında Prezidentimiz qararınıń qabıl etiliwi búgingi kúnde Sahıpqıranǵa bolǵan itibardıń joqar ekenliginen gúwalıq beredi. “Úshinshi Renessans”qa qádem sıpatında Islam civilizaciyası orayınıń qurılıwın ayrıqsha atap ótiw lazım. 2017-jılda Prezidentimiz baslaması menen Tashkent qalasında Islam civilizaciyası orayı qurılısı baslanıp, 2018-jılda mámleketimiz basshısı onıń irge tasın qoyǵan edi. Bul komplekste “Islamnan aldınǵı civilizaciyalar”, “Birinshi Renessans dáwiri”, “Ekinshi Renessans dáwiri”, “Ózbekstan XX ásirde”, “Jańa Ózbekstan – jańa Renessans” sıyaqlı bólimler shólkemlestiriledi.

Juwmaqlap aytqanda, mámleketimizde keyingi jıllarda “Úshinshi Renessans” tiykarın jaratıwda kóplegen jumıslar ámelge asırılmaqta. “Úshinshi Renessans” basqıshına ótiwde ullı mámleketlik ǵayratker hám sárkarda, ilim, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi Sahıpqıran Ámir Temurdıń siyasıy, social-ekonomikalıq, áskeriy hám mádeniy miyrasın tereń úyreniw hám olardı jas-áwlad sanasında qáliplestiriw áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı.

АМИР ТЕМУРНИНГ БУЮК ИШЛАРИ ЖАҲОН НАЗАРИДА

Сулайманов Саламат
тарих фанлари доктори(DSc), профессор.

"Буюк соҳибқирон Амир Темур Оқсарой деворига "Адолат - давлатнинг асоси ва ҳукмдорлар шиоридир," деган ҳикматли сўзларини ёздирганлиги бежиз эмас, албатта. Бу улуғ ғоя инсон қадрини юксак даражага кўтариш бўйича амалий ҳаракатларимизнинг асосига айланди."

Шавкат МИРЗИЁЕВ
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Истиқлол жаҳон тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга буюк шахсларнинг ҳиссасини муносиб баҳолайди. Дарҳақиқат, уларнинг ижобий фаолияти янги-янги ёш авлодлар эътиборини катта куч билан ўзига жалб этиши табиий. Тарихда ана шундай буюк шахслардан бири - **Муҳаммад Тарағай Баҳодир ўғли Амир Темур** ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 5-февральдаги ПҚ-46-сонли буюк давлат арбоби ва саркарда, илм-фан, маданият ва санъат ҳомийси Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 690 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида Қарори катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Чунончи, буюк давлат арбоби ва саркарда, Иккинчи Уйғониш даври — Темурийлар Ренессанси бунёдкори Амир Темур миллий давлатчилигимиз ва жаҳон тарихида беқиёс ўрин тутади.

Мустабид тузум томонидан ноҳақ қоралаб келинган бу улуғ зотнинг муборак номи ва хотираси мустақиллик йилларида тарихий адолат асосида қайта тикланди. Соҳибқирон Амир Темур сиймоси миллий давлатчилигимиз тимсолига айланиб, ўзликни англаш, анъана ва қадриятларимизни тиклаш борасида халқимизга улкан маънавий куч бағишлаб келмоқда.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди. Мустақилликнинг ҳар бир байрамида, мустақил Ўзбекистоннинг ҳар бир қадамида буюк шахс руҳи ҳамиша ҳамроҳ.

Амир Темур номи, унинг тарихи халқимизни жипслаштиришда, иймонли бўлишда, маданий илдизларимизни чуқур англашда, қудратли келажагимизни барпо этишда янги-янги куч-ғайрат ва шижоат бағишлаб туради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таърифи билан айтганда, "Буюк соҳибқирон Амир Темур биз - авлодларга қолдирган васиятида жуда муҳим бир фикрга алоҳида эътибор бериб, "Эл дардига дармон бўлмоқ - улуғ фазилатингиздир," деб таъкидлагани албатта бежиз эмас. "Улуғ бобомизнинг энг асосий фазилатларидан бири шу бўлганки, у бундан олти аср олдин ҳеч бир мамлакатнинг қўшнилари билан ўзаро яхши алоқалари, манфаатли шериклигисиз ёркин келажак бўлмаслигини чуқур англаган.

Буюк давлат арбоби, ўрта асрнинг атоқли саркардаси, эл-юрт учун курашган, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлган Амир Темур даврида илм-фан, маданият ва таълим соҳалари юксак даражада ривожланган.

Тарихий манбаларда келтирилишича, соҳибқирон Амир Темур - ёрқин туйғуларга эга, хотира қобилияти юксак, ўткир зеҳнли, бир сўзли, маънавий куч-қудрат соҳиби ва улуғвор шахс сифатида таърифланади.

Бошқа олимлар қатори Европалик олимлар ҳам Амир Темур ва унинг фаолияти ҳақида бундан 500 йил олдин ўз асарларида сўз юритишни бошлаган. Буни 1553 йилда Флоренсиялик итальян олими ***Петро Перондино де Прато*** *қаламига тегишли "Скифли буюк Тамерлан" номли китобининг нашрдан чиқарилиши исботлайди. Бу ўз навбатида Европада Амир Темур ҳақидаги энг дастлабки илмий тадқиқотлардан бири ҳисобланади.*

Европа тилларида (испан, инглиз, француз) эълон қилинган ёзма манбалар ичида испан элчиси **Руи Гонсалес де Клавихо**нинг "Samarqandda Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406) " машҳур ўринни эгаллайди.

Амир Темур - тарихчилар таърифига кўра ўрта асрнинг машҳур давлат ва ҳарбий арбобларидан бири бўлиб, Европа олимлари ўз асарларида унинг муҳим фазилатларини алоҳида таъкидлаганлар.

Немис олими **Фридрих Кристоф Шлоссер** ўзининг 1868 йилда нашр этилган "Жаҳон тарихи" I-жилд асарида: "Жаҳонгир, Узоқ Шарқда машҳур ҳуқуқшунос бўлиш билан бирга, ўзида Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни амалда намоён эта олди," - деб келтирган бўлса, немис олими ва тарихчиси **Макс Вебер:** "У саркардаликда ва давлатни бошқариш соҳасида алоҳида истеъдодга эга эди," - деб таърифлайди.

Европаликлар Амир Темурнинг Турк султони Боязид устидан қозонган ғалабасини юксак баҳолаб, XV аср бошида Францияда Амир Темурга бағишлаб ҳайкал ўрнатилади ва унга олтин ҳарфлар билан ***"Европанинг халоскори"*** *деб ёзиб қўйилади.*

Яна XVI асрда яшаган машҳур инглиз шоири ва драматурги **Кристофер Марлонинг** "Буюк Темур" номли трагедиясида ёш Темурбек ўзининг тенгсиз ақл-заковати ва ғайрати билан жаҳон тарихидаги қудратли подшоҳлардан бирига айланганлиги берилган. Бу трагедия XVII асргача саҳна тўрини бермай ҳатто Англия театр мавсумларини бошлаб берган.

Шу билан бирга бир неча европалик композиторлар ҳам ўз операларида Амир Темур образини яратганлар. XVII аср бошида итальян композитори ***Гаспирини "Темурланг" операсини*** *яратиб, бу опера Вена театрида саҳна юзини кўрди. Бундан илҳомланган композитор Лео уни Неапол театрида саҳналаштиради. Антонио Вивалди, Сколари, Генден ва бошқа композиторлар ҳам бу мавзуда мусиқий асарлар яратганлар.*

"Темур тузуклари"ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр эттирган француз олими Леангле Темур ҳақида шундай фикр билдиради: **"Темурхон сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига донишмандлик йўлини қолдирган тарихий шахсдир."**

Амир Темурнинг атоқли давлат арбоби, адолатпарвар, илм-фан ва маданият ҳомийси сифатидаги қиёфаси асрлар оша етиб келди.

Амир Темур маънавий меросининг ўзаги - **Самарқанд** бўлди. Самарқанд - бу афсонавий тарихий шаҳар, жаҳон меъморчилигининг дурдонаси, инсоннинг теран ақл-заковати ва беқиёс билимининг самарали маҳсулидир.

Шу ўринда **Федерико Майор Сарагосанинг** (ЮНЕСКО собиқ директори) қуйидаги қимматли фикрларини келтириб ўтиш ўринлидир: "Оламда шундай номлар борки, улар инсонни ўйга толдиради, уларнинг сеҳри ва номларини эшитган пайтингиз ёки ёзувларини кўрганингизда бирдан таъсирлана бошлайсиз. Бизнинг эътиборимизни тортадиган номлар қаторида бир ном бор, у ҳам бўлса Самарқанд. Бу ном баланд саройлари, ёрқин карвонсаройлар гўё энг яхши туйғулар гирдобидан пайдо бўлгандек. Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг кундалигини ўқир эканман, Марказий Осиёнинг XIV аср маданияти, меъморчилиги, техник

ва илмий топқирлигига, бу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг ижобий таъсирини ҳис қилдим".

Бугунги кунда жаҳонинг 50 дан ортиқ мамлакатларида Темуршунос олимлар илмий тадқиқотлар олиб бормоқда. Бу олимларнинг самарали меҳнати самараси сифатида кўплаб китоблар чоп этилмоқда. Ўтган 690 йил давомида Европа тилларида Амир Темурга бағишлаб ёзилган йирик ҳажмли асарлар сони 500 тага, Шарқ тилларида эса 1000 дан ошганини фахр билан тилга олишимиз мумкин.

Амир Темурнинг Осиё, умуман жаҳон тарихидаги буюк хизматлари ва тўтган ўрни ҳақида хулоса қилиб қуйидагиларни айтиб ўтиш жуда ўринлидир:

- Амир Темур Марказий Осиёни мўғуллар истилосидан озод қилишга барча Ватанпарвар кучларни бир жойга тўплаб, уларни мустақиллик учун курашга сафарбар этган етакчи саркарда, маҳаллий аҳолининг бу соҳадаги орзу-умидлари рўёбга чиқишига катта ҳисса қўшган саркарда;

- Амир Темур кўп йиллар давомида қарам бўлиб, бошқа ҳукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз юрти халқининг куч-қудратига таянган мустақил ва ягона Ватан барпо эта олди;

- Амир Темур Европа давлатлари тараққиётининг жадаллашувига маълум даражада ўз ҳиссасини қўшиб, Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Европани эса турклар ҳавфидан сақлаб қолди;

- Амир Темур ўз сиёсатида маданият, ободонлаштириш, ҳунармандчилик ҳомийси сифатида танилиб, маданий жиҳатдан юксалишга ва туркий тилнинг ривожланишига имкон яратди;

- Амир Темур бир қатор Шарқ мамлакатлари ҳамда Европа давлатлари билан ҳам ижобий дипломатик алоқалар ўрнатиб, улар билан ҳар соҳада савдо-сотиқ, маданий алоқаларнинг янада ривожланишига кенг йўл очиб берган буюк тарихий шахсдир.

Ҳулоса ўрнида, бу буюк тарихий шахснинг ёрқин сиймоси, ўтмиши, жасорати, ҳалол ва шижоатли халқимизни бирлаштиришга, меҳр-оқибатли бўлишга ва қудратли келажагимизни қуришда, янги-янги инновацион ғояларни, тарихий кашфиётларни очишда бизга куч-ғайрат ва шижоат бағишлайди.

ӘМИР ТИМУР ҲӘМ ТИМУРИЙЛЕР МӘМЛЕКЕТИНИҢ ЖӘҲӘН ТАРИЙХЫНДАҒЫ ОРНЫ

Б.А.Кощанов
т.и.д., профессор

1370-1507-жыллары дүньяда Әмир Тимур ҳәм тимурийлер мәмлекети дүзилип, раўажланып, бул мәмлекет қурамына Персия, Кавказ, Месопотамия, үлкен Хорасан, арқа Ҳиндистан, Орта Азия аймақлары кирген еди. Шараф ад-дин Али Йазди мағлыўматы бойынша «Туран мәмлекети» деп аталған. Парс тили ҳәм турк-шағатай тили мәмлекетлик тил болған. Илим ҳәм мәденият тараўында араб тили пайдаланылған.

Әмир Тимур дәўиринде мәмлекет пайтахты Самарканд болып, оның улы Шахрух болса Самарканд ҳәм Герат қалаларын пайтахт қылған. Тимур ҳәм тимурийлер 40 қалада теңге шығарған.

Әмир Тимур Шыңғысхандай өзин пайғамбар Али әўлады деп есаплаған. Түрклескен барлас урыўынан Мухаммад Тарағайдың биринши жубайы Текина хатун улы болған. 1336-жылы 9 апрельде Хожа Илғор аўылында туўылған. Мектеп ҳәм медреседе оқып саўат алған, Қураны-Кәримди ядтан билген, шатыраш ойынын жақсы меңгерген.

Әмир Тимур мәмлекетлик жумысларға 1361-жылдан араласа баслаған. Мауераннахрда Илияс хожа дәўиринде Кеш уалаяты хәкими болған, лекин сарай менен келисимге келе алмаған. Ол әмир Қазағанның ақлығы әмир Хусейн менен аўқамлас болып, басқыншыларға қарсы урысты даўам етеди, 1365-жылы 22 май күни Илияс хожа менен

атақлы «Ылай саўашы» болып өтеди. 1366-жылы бәҳәрде Самарқанд қаласында сәрбадарлар қозғалаңы болып өтеди. Илияс хожа Мауераннахрдан кетиўге мәжбүр болады. Тахт ушын гүресте Әмир Тимур әмир Хусейнди жеңеди.

1370-жылы 10 апрель күни Мауераннахр сиясий күшлери қурылтайда Тимурды Туран әмири етип сайлайды. 1372-1388-жыллары Тимур Хорезмди бойсындырыў ушын 5 мәртебе атланыс жасайды. Жаңа археологиялық изертлеўлер Хорезмде Тимур мәмлекетине бойсынғаннан кейин Хазарасп, Хийўа, Қыят, Ташқала, Ўәзир, Шемаха қала, Адақ, Миздахқан, Ақ қала, Пулжай қалаларында қорғаныў дийўаллары қайта қурылғанын, мәденият раўажланғанын көрсетеди. Гурганж халық аралық транзит саўда орайы болып қалады.

1384-1388-жыллары түслик-батыс Аўғаныстан, Бағдад, Алтын Орда, Дели султанаты бойсындырылды. Тоқтамыстың Кавказ жерлерине басқыншылығы Тимурдың Шығыс Европаға жуўап атланысына себеп болды (1395); Темур Терек дәрьясы бойында Тоқтамысты биротала женди ҳәм оны Москва князьлығы шегарасына шекем қуўып барды. Тоқтамысхан армиясының бул жеңилиўи менен Тимур рус жерлериниң татар-монгол зулымлығына қарсы гүресине тиккелей тәсир тийгизди.

Буннан тысқары, Тимурдың жеңиси нәтийжесинде Уллы жипек жолының Алтын Орда жерлеринен өткен арқа тармағы кризиске ушырады. Тимур мәмлекети жерлеринен саўда кәрўанлары өте баслады.

Үлкен империя дүзген Тимур бир қатар мәмлекетлер - Қытай, Мыср, Византия, Франция, Англия, Кастилия ҳәм басқалар менен дипломатиялық байланыслар орнатқан. 1404-жылы оның мәмлекети пайтахты Самарқандқа Кастилия королының елшиси Руи Гонсалес де Клавихо келеди. Темурдың француз короли Карл VI ға жазған хатларының түп нусқалары сақланған.

Әмир Тимур күшли орайласқан мәмлекет дүзип қоймастан, оның дүзилисин анық белгилеп берди, нызамлар қабыл алды. Тимурдың сүйикли сүренлери: "Ҳақыйқат - денсаўлық, ҳақыйқат - тәртип, ҳақыйқат - әдиллик"; "Белбеў - белде, алғыс - тилде"; "Инсаныйлық ҳәм мәртлик Алла таала тәрепинен де, халық тәрепинен де улығланады"; "Әскербасы мийримсиз ҳәм парасатсыз болса, ләшкерлер жеңилиске ушырайды."

"Темур тузуклери" (басқа атлары: "Темур сөзлери," "Темур естеликлери") де баян етилген Тимурдың мәмлекетлик-ҳуқықый көз-қараслары дәўирдиң бийбаҳа хүжжети, өзине тән орта әсир конституциясы есапланады. Бул тарийхый мийнет болып, онда Тимурдың өмир баяны, мәмлекет ҳәм армияны дүзиў, басқарыў бойынша көз-қараслары баян етилген. Айырым мағлыўматларға қарағанда, "Түзиклер"диң дәслепки варианты Йемен пашасы Жафар китапханасына келип түскен ҳәм ол парсы тилине аўдарма исленген.

Тимур қурылтайларды ўақты-ўақты менен өткерип туриўди зәрүр деп билген, қурылтайларға барлық шаҳзадалар, ақсүйеклер, бас ҳәмелдарлар, ҳәкимлер, әскерий басшылар мирәт етилген. Тахт ийеси өз хызметинде ең дәслеп оған исенимли таяныш болып хызмет ететуғын жәмийет қатламларына сүйениўи керек. Олар: Саййидлер, яғный Муҳаммед пайғамбардың әўладлары, уламалар, шайхлар; тәжирийбели адамлар - ақсақаллар, әскербасылар, мәмлекет сырларынан хабардар болыў мүмкин болған пуқаралар; ўәзирлер, тәўиплер, астрологлар, ҳәдистаныўшылар, тарийхшылар, өнерментлер ҳәм саўдагерлер.

Тимур мәмлекетин басқарыўдың әҳмийетли ислери билимлери менен белгили болған бас руўханый шахслар, бас әмирлер, әскербасылар, ўәзирлер ҳәм басқалар қатнасқан кеңесте белгиленген. Тимур санға емес, ал сапаға тийкарғы итибарды қаратқан, соның ушын барлық мәмлекет мәкемелерине, ўәлаят ҳәм қалаларға өзиниң ҳадал ҳәм исбилермен адамларын тайынлаған. Бас ҳәкимшилик - канцеляриядан (Дийўани-Бузрук) басқа ҳәр бир районда өз ҳәкимшилик-канцелярия (дийўан) болған. Тимур жергиликли ҳәкимият басшыларының ўәкиллик мүддетин белгиледи. Бундай баслықлардың ҳәр бири өз басшылығы астында үш жыл мүддетке белгили бир аймаққа ийе болды. Көрегенлиги, әскер

ҳәм пуқаралардың аўҳалынан хабардар болыўы, олар менен мүнәсибетте бола билиўи, өзин тута билиўи, кеңпейиллиги ҳәм тынышлық сүйиўшилиги есапқа алынған.

Тимурдың "Түзиклери"нде былай оқыймыз: "Динге ҳәм нызамларға сүйенбеген ҳәкимият узақ ўақытқа шекем өз орнын ҳәм күшин сақлай алмайтуғынын тәжирийбе маған дәлилледи. Ол жалаңаш адам сыяқлы, басқалар оны көргенде көзлерин төмен қаратып, өзине ҳеш қандай ҳүрмет сезимин пайда етпейди. Сондай-ақ, оны ең жеркенишли адам кирип барыўы мүмкин болған төбеси де, есиги де, шарбағы да жоқ жайға да теңлестириў мүмкин. Соның ушын да мен уллылығым имаратын ислам динине тийкарлап, оның үстине ҳүкимдарлығым даўамында қатаң әмел еткен қағыйда ҳәм нызамларды қосып қойдым."

Пүткил өмирин Ўатан ийгилиги ҳәм абаданлығы, оның экономикасы, илими ҳәм мәдениятының раўажланыўы ҳаққында ғамхорлық етиўге бағышлаған уллы сәркарда, мәмлекетлик ғайраткер бүгин ғәрезсизлик себепли Ўатанға қайтып келди. Әмир Темур естелигиниң ашылыўына бағышланған салтанатлы мәресимде айтылған бул сөзлер Өзбекстан Республикасының Биринши Президенти Ислам Кәримовқа тийисли. Ҳақыйқатында да, биз ғәрезсизликке ерискеннен кейин ғана уллы бабамыздың ҳүрметине еристик. Пайтахтымыз орайында Әмир Темур ҳәм Темурийлер музейиниң ашылыўы, Саҳыпқыранымыздың 660 жыллық юбилейиниң белгилениўи, 690 жыллығын белгилеп атырғанымыз, оның аты менен көшелер, бағ ҳәм қыябанлардың аталыўы, бул уллы ҳәм соның менен бирге, қарама-қарсылықлы тарийхый тулғаның жумысын қалыс сәўлелендирген көплеген мақалалар, брошюралар, монографиялардың басып шығарылыўы, "Әмир Темур" орденениң шөлкемлестирилиўи ҳәм басқа да көплеген мәселелер - әўладларының миннетдаршылықларынан дәрек береди.

Себеби, Әмир Темур шахсы соншелли кең көлемли, ол тек ғана бизлердиң, оның әўладларының емес, ал регионымыздағы барлық халықлардың, пүткил цивилизациялы адамзаттың байлығы болып табылады. Биз буны мақтаныш етиўге ҳақылымыз ҳәм оның естелигине мүнәсип болыўымыз керек.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихи. –Тошкент,1992.
2. Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996.
3. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома / Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухорий таржимаси. Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад ва Ҳ.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997.
4. Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятелность. – Ташкент,1999.
5. Кдырниязов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII-XIV веках. – Нукус, 1989.
6. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (ёзма манбалар маълумотлари бўйича). – Тошкент, 1968.
7. Мамбетуллаев М.М. Полководец, он же дипломат // Вести Каракалпакстана, 1995. 13 мая.
8. Юсупов Ш. Амир Темур ва темурийлар даври Хоразм тарихи хориж ва совет тарихшунослигида // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда тўпламида. – Т.: Navro‘z, 2019.

AMIR TEMUR - MAWARAWNNAXRDI BIRLESTIRGEN ULLI SARKARDA

Seytimbetov Minsizbay Kazakbaevich
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxı" kafedrası docenti

Qarlibaev Quwanishbay Jaqsibaevich
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tariyx baǵdarı 2-kurs student

Annotaciya

Bul maqala XIV ásir Mawarawnnaxr tariyxına, atap aytqanda, Ámir Temurdıń ómiri hám siyasiy iskerligine baǵıshlanǵan. Onda XIV ásirdiń ekinshi yarımında Mawarawnnaxrdıń siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan rawajlanıwı, Temur basshılıǵında oraylasqan mámleket qurılıwı hám onıń aymaqtaǵı hákimiyatın bekkemlewi tallanadı. Maqala tariyxıy derekler: Ibn Arabshah, Nizamaddin Shamiy hám Sharafaddin Ali Yazdiy shıǵarmaları tiykarında jazılǵan bolıp, Temurdıń mártligi hám áskeriy qábiletin kórsetedi.

Gilt so'zler: Amir Temur, Temuriyler, Xuseyin, Sharafaddin Ali Yazdiy, Zafarnama, Arabshah, Nizamaddin Shamiy.

Kirisiw

XIV ásir Mawarawnnaxr tariyxı ushın áhmiyetli dáwir bolıp esaplanadi. Bul dáwirde aymaq ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan rawajlanıw jolında edi, biraq turaqlı mámleketlik dúzim joq edi. Áyne usi sharayatta 1336-jil 9-aprelde Ámir Temur ibn Muxammed Taraǵay Bahadur tuwıldı. Tariyxıy dereklerde onıń tuwılǵan jılı hám sánesi boyınsha hár qıylı pikirler bar.Kóplegen tariyxshılar 1336-jıl 9-apreldi belgileydi. Ibn Arabshah, Nizamaddin Shamiy hám Ali Yazdiy sıyaqlı tariyxshilardin tariyxıy derekleri Temurdıń balalıq hám óspirimlik dáwiri, ata-babaları hám dáslepki áskeriy iskerligi haqqında bahalı maǵlıwmatlar beredi.

Amir Temur jaslıǵınan mártlik, atqa miniw hám jawıngerlik ónerine qiziqqan. Ol kishi jasında shabandozlıq hám áskeriy strategiya boyinsha ozin korsetip Shaǵatay kóshpelileri arasında abırayǵa eristi. XIV ásir ortalarında Mawarawnnaxr siyasiy jaqtan turaqsız edi, biraq soǵan qaramastan Amir Temur oz mamleketine tiykar saliwǵa eristi.

Tiykarǵı bólim

Amir Temur Orayliq Aziyada monǵollardin hukimranliǵina shek qoyǵan ulli sarkarda sipatinda tarixiy dereklerde tilge alinadi. Tarixiy dereklerde keltiriwinshe Amir Temur 1336-jil 9 aprelde Shahrisabiz janindaǵı Xoja Ilǵar awlinda dunyaǵa kelgen. Sonıń menen birge, túrli ádebiyatlarda onıń tuwılǵan jılına baylanıslı kózqaraslar parıqlanadı: ayırım dereklerde 1333 yaki 1335-jıl kórsetilse, basqalarında 1336-jıl 9-aprel dep belgilenedi. Atap aytqanda, Koragannıń "Ómirbayanı" shıǵarmasında Sahıpqıran 736 hijriy jılı tuwılǵanı atap ótilgen. Sonıń ushın Ámir Temurdıń tuwılǵan jılı, ayı hám kúni haqqında tariyxıy dereklerde elege shekem pikir-talaslar bar.

Ámir Temurdıń balalıq hám óspirimlik jılları haqqındaǵı maǵlıwmatlar bir neshe tariyxıy dereklerde keltirilgen. Sonnan:Nizamaddin Shamiy hám Ali Yazdiydin "Zafarnoma" shigarmaları; Ibn Arabshahtıń "Amir Temur tariyxı" atı menen belgili bolǵan "Ajoyib al-maqdur fi-tarixi Taymur" shıǵarması siyaqli tariyxiy dereklerde ham basqa qimbatli magliwmatlar ushraydi.

Ibn Arabshah miynetiniń birinshi bólimlerinde Temurdıń shejiresi, óspirimlik jılları hám dáslepki iskerligine baylanıslı maǵlıwmatlar keltirilse, Nizamaddin Shamiy, Ali Yazdiydiń "Zafarnama"larında Sahıpqırannıń ata-babaları, balalıǵı haqqında ayırım maǵlıwmatlar bayan etiledi [4.5].

Ibn Arab-shah jazǵanınday, "bir qarawdan-aq sırtqı qásietine qarap atlardıń násilli yamasa násilsizligin ajıratatuǵın" Temur jaslıǵınan-aq shaqqan shabandoz esaplanıp, raduǵadan jaqsı atqan. Ol áskeriy isti puxta iyelep kem-kemnen óz átirapında toplanǵan onsha kóp bolmaǵan atlı áskerlerin óz qońsılarınıń jerlerinde olja túsiriw hám ótip baratırǵan sawdagerler kárwanlarınıń jolın tosıp, mal-múlkin tartıp alıw ushın jibergen.

Jeke batırlıǵı hám basshılıqqa tán pazıyletleri menen Temur jaslıǵına qaramastan óz qáwimi barlaslar, ásirese shaǵatay kóshpeli jasları arasında dańqqa erise basladı. Ibn Arabshah, oniń joldaslarınıń sanı barǵan sayın kóbeyip, qısqa waqit ishinde úsh júz adamǵa jetkenligin aytadi. Sonnan keyin júz bergen waqiyalar haqqında "Ájayıp al-maqdur"da keltirilgen maǵlıwmatlar parsı dereklerinde súwretlengendey tolıq hám tariyxları kórsetilip anıq bayan etilmegen bolsa da, hákimiyat jolında Temur menen oniń qarsılasları ortasında júz bergen gúreslerdi ayırım bóliminde sáwlelendiredi. XIV ásirdiń 60-70-jıllarında júz bergen bul gúresler házirgi zaman tariyxıy ádebiyatında tolıq sáwlelendirilgen [1.38].

XIV ásir ortalarında Mawarawnnaxr aymaǵında siyasiy jagday quramalı bolgan. Monǵol húkimdarı Tuwluq Temur Mawarawnnaxrdı iyelegennen keyin, jergilikli ámirler hám noyanlardı ózine boysındırıwǵa háreket etti. Ol isenimli adamlardı lawazımlarǵa tayınlap, balası Ilyasxojanı Mawarawnnaxr húkimdarı etip belgiledi. Usi dáwirde Amir Temur da shahzada xizmetine tayınlanıp, oǵan túrli miyrimler kórsetildi.

Patsha ketkennen keyin ámir Bekijak mámleket islerin ádillik penen alıp barmadı hám zulımlıq hám ádalatsızlıqqa jol qoya basladı. Bul jaǵdaydı kórgen Ámir Temur onnan uzaqlasıwdı maqul kórdi hám ámir Xuseyin tárepke jol aldı. Olar Saǵsha qudıǵı átirapında ushırasıp, keyingi háreketlerin birgelikte dawam ettirdi.

Bul dáwirde Xiywa ámiri Tókel Ámir Temur hám ámir Xusayndı qolǵa alıw maqsetinde olarǵa qarsı atlanıs basladı. Olar arasında júz bergen sawash júdá awır bolıp, hár eki tárepten kóplegen qurbanlar berildi. Soǵan qaramastan, Ámir Temur ózinińmártligi hám áskeriy sheberligin kórsetip, joldasların qorǵadı hám dushpan húJimlerin qaytarıwǵa eristi.Usi waqiyalar Amir Temurdiń dáslepki áskeriy xizmeti qáliplesken dáwirdi jarıtıp beredi. Bul haqqındaǵı maǵlıwmatlar tiykarınan tariyxıy dereklerde bayan etilgen bolıp, olar Sahıpqıranniń mártligi, qatańlıǵı hám basshılıq qábiletin kórsetedi [3.33-34].

Temur óz iskerliginiń birinshi dáwirinde barlıq háreketin Mawarawnnaxrda túskinlikke hám apatshılıqqa ushiragan Shigatay ulısı ornına birlesken, oraylasqan ǵárezsiz mámleket dúziwge qarattı.

1366-jil báhárinde Xuseyin hám Temur Samarqandtı iyeledi. Xusaynnıń satqınlıqların sezgen Temur 1370-jılı Balxtı qamal etip atırǵanda oniń awqamlası Xuttalion hákimi Kayxusraw qulı arqalı Xusayndı joldan alıp tasladı. Usi waqıyadan keyin Amir Temur Mawarawnnaxrda jeke húkimdar sipatında jumis basladı. Bul bolsa onıń keyingi 35 jıl dawamında húkimdarlıǵı hám jáhán kólemindegi áskeriy atlanısları ushın qolaylı sharayat jarattı.

Ámir Temur qısqa waqit ishinde Ámiwdárya menen Sırdárya aralıǵındaǵı jerlerdi, Ferǵana hám Shash múlklerin birlestirip, ózine boysındıradı. 1372-1388-jılları ol Xorezmdi tolıq boysındırıw maqsetinde bes ret atlanıs jasadı hám onı óz imperiyasına qosıp aldı. 1395-jili Arqa Kavkazǵa júrip jeńiske eristi. 1398-jılı Hindstandı, 1401-jılı Siriya jerlerin, 1402-jılı Anqaradaǵı túrkler jerlerin basıp aldı. Sultan Bayazidti jeńgennen keyin, Qıtayǵa júris aldınan Otrar janında kesel bolip, 1405-jil 18-fevral kúni qaytis boldi.

Temuriyler dinastiyası oniń ulları - Jáhángir Mirza, Miranshax, Omarshayx hám Shaxrux Mirza, jáne aqlıqları - Pirmuhammed, Xalil Sultan, Muxammed Sultan, Mirza Ulugbek hám basqalar arqalı imperiyanı basqarıwda dawam etti [5.47].

Amir Temur dawrinde Mawarawnnaxrdin siyasiy ham madeniy turmisinda ulken ozgerisler juz berdi. Sharafuddin Ali Yazdiy Zafarnama shigarmasında Temur tárepinen Qarshida, Qarabaqta, Samarqandta hám basqa jerlerde ótkerilgen qurilislar haqqında magliwmat berip, olarda barlıq shahzadalar, bas hámeldarlar, adminstrativlik basshılar, áskeriy basshılar hám aristokratiya wákilleri qatnasqanlıǵın jazadı.

Sharafuddin Ali Yazdiydin magliwmatına qaraganda, bul qurilislarda mámleket hám mámlekettiń xojalıq tarawındaǵı hám de áskeriy jagday haqqındaǵı en áhmiyetli máseleler talqılanar, mámleket hám mámleket ushin zárúr esaplangan islerdi orınlawda birlesip háreket etiwge qaratılgan qararlar qabıl etiler, ilajlar belgilener edi.

Amir Temur Samarqandtaǵı jaǵdaydı pútkilley ózgertip jiberdi. Ol Samarqandta Kóksaray, Bibixanım meshiti, Shahizinda mavzoleyin, Samarqand átirapında Baǵı Shınar, Baǵı Samal, Baǵı

Dilkusha. Baǵı Beyish, Baǵı Naw sıyaqlı baglar hám saraylardı qurdırdı. Jollar qurılıp, Kóhak-Zarafshan dáryaları ústinen kópirler qurıldı, sonday-aq, keyin ala Ámiwdárya hám Sırdáryaǵa kópir qurıldı, Tashkent átirapına kanallar, sonıń ishinde, Sırdáryadan Ahangaranǵa da kanal ótkerildi. Qala tipindegi Ahangaran awılı qurıldı. Buxara, Shaxrisabz, Fergana, Túrkstanda kárwan saraylar hám basqa qurılıslar menen birge irrigaciya imaratları boy tikledi.

Qalalar, awıllar, monshalar, medreseler, mavzoleyler qurılısı sol dáwir ushın misli kórilmegen kólemde alıp barıldı. Qurılısqa jergilikli arxitektor ustalar, óner ieleri menen bir qatarda Temur basıp alǵan basqa mámleketlerdiń kóplegen qurılısshıları, arxitektorları tartıldı. Búgingi kúnge shekem saqlanıp qalǵan imaratlar sol dáwirdegi qurılıs óneriniń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵın kórsetedi. Ásirese, Samarqand hám basqa qalalarda salınǵan imaratlar mámlekettiń kúsheyiwi menen birge mádeniyat hám ilimniń rawajlanıwına úlken úles qostı. Bul qurılıs jumısları nátiyjesinde qalalar kórkeyip, xalq úshin jaqsı turmıs sháráyatlar jaratıldı, Temur dáwiri qurılıs hám arxitekturashiliq eń rawajlanǵan dáwirleriniń biri retinde tarixta qaldı [2.26-27].

Juwmaqlap aytqanda, XIV ásir aqırınan Mawarawnnaxrda siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy turmista áhmiyetli ózgerisler juz berdi. Ámir Temur basshılıǵında oraylasqan mámleket dúzilip, onıń qúdireti bekkemlendi. Temur imperiyasın kúsheytip, oni tek Shigista emes, al Evropada da qúdiretli mámleketlerdin birine aylandırdı. Bul dáwirde qalalarda sawda, ilim hám mádeniyat rawajlandı, armiyada tártip ornatıldı hám oraylıq hákimiyat bekkemlendi.

Paydalanǵan adebiyatlar

1. Ibn Arabshah. Adjaib al-makdur fi tarixi Taymur. Toshkent: Mehnat, 1992.
2. Mo‘minov, I. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. Toshkent, 1968.
3. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent: O‘zbekiston, 1996,
4. Narzulla Ahmedov. Amir Temur: rivoyat va haqiqat. Toshkent, 1996.
5. Tursunova, G., & Ochilov, I. Amir Temur hayoti va ulkan saltanatning vujudga kelishi. Oriental Art and Culture Scientific-Methodical Journal, (4), (2020).

ÁMIR TEMUR DIPLOMATIYASINDAǴI BAHALI DÁREKLER.

Yelmuratov Ikmatulla
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan» tariyxı kafedrası docenti.

XIV ásirdiń ekinshi yarımı XV ásir Watanımız tariyxında waqiyalarga bay tariyxiy dáwir esaplanadı, sebebi bul dáwirde mongollar húkimdarlıǵı hám feodallıq waqiyalar joq etilip, mámleketimiz óz ǵárezsizligin qayta tiklewge kiristi. Ámir Temurdıń basqarıwı astında bir bayraq negizinde oraylasqan, kúshli hám ǵárezsiz mámleket dúzildi. Orta Aziya xalıqları turmısında júz bergen bul tariyxıy dáwirde Ámir Temur orta ásirler dáwirine tiyisli óz baǵdarlamaları átirapında jumis alıp barsa da insan máplerin kúsheytiwge háreket etti, milleti, dini hám kelip shiǵıwına qaramastan insanlardıń bir pútin aymaqta jasawı múmkinligi haqqında "Bir mákan" ideyasın jarattı. Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov aytqanınday, "Amir Temurdıń háreketleri nátiyjesinde Aziya hám Evropa mámleketleri tariyxta birinshi márte bir geografiyalıq-siyasiy mákanda ekenligin sezdi" [1-150].

Amir Temurdiń tolerantlıq (diniy keńpeyillik) siyasatı óz aldına ilimiy jaqtan úyreniwdi talap etedi. Ol mine usi ideologiyaga tiykar salgan húkimdar esaplanadı, oniń Evropa mámleketleri korollıqlarına jollagan xatlarında "Siz sawdagerlerińizdi biz táreplerge jiberseniz, biz olardı húrmet etip kútip alayıq. Bizíń sawdagerlerimiz siz táreplerge barsa olarǵa da sonday húrmet kórsetilse dúnyanı sawdagerler rawajlandıratuǵının aytıp," [2-349] bir neshe márte tákirarlagan. Batis hám Shigis ortasındaǵı diplomatiyalıq qatnasıqlardı bekkemlewdi Batis korollıqlarına Ámir

Temur bir neshe márte usinis etken hám bul máseleni hár tárepleme sheshiwge háreket etken. Tariyxshı alımlar búgingi kúnde Ámir Temurdıń bul háreketin "Qol sozıw siyasatı" dep atamaqta. Xalıqaralıq maydandaǵı keskinlik jaǵdaydı durıs diplomatiyalıq usıllar arqalı jeńgen. Máselen, 20 jıllıq qarsılıqlarga qaramastan Mısır hám Ámir Temur mámleketi ortasında iri urıslar bolmagan. Sonday-aq, ol Evropa mámleketleri menen de doslıq, birge islesiw hám diplomatiyalıq baylanıslardı ornatıwǵa erisken. Bul bolsa saltanattıń shıǵıs hám batısta abırayı artıwına sebep bolgan.

Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov Parij qalasında Ámir Temurdiń 660 jıllıq bayramına arnalǵan konferenciyasında onıń tariyxtaǵı, ásirese, diplomatiya tariyxındaǵı islerine baha berip: "Bul jerde XV ásirde-aq Ámir Temurǵa estelik ornatılıp, oǵan "Evropanıń qáwenderi" degen sózler jazıp qoyılǵan hám onıń basqınshılardıń Evropaǵa qarsı urıslarına tıyım salǵanın házir biykarlap bolmaydı" [3-339]. Sóylesiwler arqalı qarama-qarsılıqlardı sheshiw Ámir Temur diplomatiyasının en áhmiyetli jetiskenligi bolgan, oniń strategiyası diplomatiyanı kúsheytiwge xizmet etti. Ol másláhát hám májiliske súenip óz diplomatiyasın kúsheytken. Amir Temur saltanatında elshi tańlaw máselesine ayrıqsha itibar berilgen. Olarǵa elimizdiń nıshanı sıpatında qaralǵan. Saraydaǵı diplomatiyalıq korpus bekkem túrde dúzilgen bolıp, ol hárekette, diplomatiyalıq baylanıslar Ámir Temur atınan alıp barılgan. Xalıqaralıq ushırasıwlar anıq qaǵıydalar tiykarında ótkerilip, joqarı arxitekturalıq kórkem, etika, estetika menen bayıtılǵanı da mámlekettiń abırayı hám onıń itibarına erisiwinde áhmietli rol oynagan.

Mámleketimizdiń ǵárezsizlikke erisiwi Ámir Temur dáwirinde jazılǵan xatlardı ilimiy jaqtan úyreniwge imkaniyatlar jarattı. Evropa mámleketleri menen baylanıslarda tez-tez elshiler almasıp turıwı hám olar arqalı doslıqtıń bekkemleniwi hám hár eki mámlekettiń rawajlanıwına úlken úles qosıwı sawdagerler, isbilermenlerge keń kólemli imkaniyatlardıń jaratılıwı eki tárepleme doslıq baylanıslarınıń rawajlanıwına sebep bolǵan. Xatlardıń mazmunı Ámir Temur tárepinen sawdagerlerge úlken imkaniyat jaratıw arqalı mámleket hám xalıqtıń sociallıq-ekonomikalıq turmısın jaqsılaw, shıǵıs penen batıs aralıǵında birinshi bolıp sheshiwge háreket etkenin kórsetedi.

Mámleketimiz hám sırt el ilimpazlarınıń aytıwınsha Ámir Temur tariyxta óz dáwiriniń eń kúshli diplomati sıpatında tereń iz qaldırıp, óz maqsetlerine erisiwde diplomatiyanıń tınısh jol menen áskeriy jumısların sheberlik penen birge alıp barǵan. XIV ásirdiń 70-jıllarında-aq Evropanıń belgili mámleketleri menen diplomatiyalıq qatnasıqlar ornatqan Ámir Temur Kastiliya hám Leon koroli Don Enrike III (ayırım dereklerde Ispaniya koroli Genrix III), Franciya húkimdarı Karl VI (ayırım dereklerde Karl VI). Angliya koroli Genrix IV saraylarına elshiler jiberip, 20 dan artıq shet el mámleketleriniń elshilerin Samarqandta qabıl etkeni haqqındaǵı maǵlıwmatlar tastıyıqlaydı.

Tariyxiy dereklerde diplomatlar arasında Amir Temur saltanatına kelgen elshilerden Payo de Sato Mayor hám Ernan Sanches de Palasueloslar bolgan. Fransisko Sadru, Sultaniya qalası arxiepiskopi Ioannlar, Franciya hám Angliya korollarına Ámir Temurdıń xatların jetkerip bergen bolsa, musilman diplomati Muhammed Keshiy Kastiliya koroli Don Enrike III tárepinen úlken húrmet-itibar menen kútip alınıp, rásmiy ushırasıwlarda da qabıllawda qatnasqan [4-272]. Ámir Temurdıń elshisi arxiepiskop Ioannıń "Ámir Temur hám onıń sarayı haqqında eske túsiriwler" shıǵarması ótken altı júz jıl dawamında mıńnan aslam shıǵarmalar arasında Ámir Temur diplomatiyasındaǵı eń bahalı dárek sıpatında orın ieleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Каримов И.А. “Свое будущее мы строим своим руками”, Tashkent. O'zbekiston 1999, T.7.

2. O'zbekistonning yangi tarixi. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T. 3 Toshkent, Sharq" nashiryoti 2000 y.

3. Бўриев О. Темурийларнинг халқора алохалари географияси. Toshkent. O'zbekiston, 1996, T.4

4. Керен Л. Сайдов А. А.Темурнинг дипломатик ёзишмалари. Тошкент 1996 й

“TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY-AKADEMIK LITSEYLARINING BOSH VAZIFASI -VATANPARVARLIK VA MA’NAVIY-MA’RIFIY TARBIYA

U.E.Kadirov-O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi direktori

“Buyuk sarkarda Amir Temur bobomiz: “Askarlari botir el qudratli bo‘lur”, deganlar… Men har bir askar, Vatanning har bir posboni Amir Temur va ulug‘ lashkarboshilarimiz o‘gitlarini, ularning harbiy merosini chuqur bilishi kerak, deb qayta-qayta ta’kidlab kelaman. Bu o‘lmas va bebaho meros hozirgi kunda ham har birimizning qalbimizga cheksiz g‘urur baxsh etadi, muqaddas tuprog‘imizga sadoqat tuyg‘ularini kuchaytiradi”

Shavkat Mirziyoyev

Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlash, milliy qadriyatlarimiz, an’ana va urf odatlarimizni asrab-avaylash, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod qalbi va ongiga ona yurtga muhabbat, istiqlolga sadoqat tuyg‘ularini chuqur singdirish masalasi bugungi kunda tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bilan birga, xalqaro maydonda mafkuraviy, g‘oyaviy va informatsion kurashlar kuchayib borayotgan hozirgi murakkab tahlikali davrdama’naviy-ma’rifiy ishlarni zamon talablari asosida tashkil etish, yoshlarimizni turli mafkuraviy xurujlardan himoya qilish, yurtdoshlarimizning hayotga ongli munosabatini shakllantirish, yon-atrofda yuz berayotgan voqealarga daxldorlik hissini oshirish, mamalakatimiz mustaqilligi, tinch-osoyishta hayotimizga xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan tajovuzlarga qarshi izchil kurash olib borish barchamiz uchun ham farz ham qarz hisoblanadi.

Bugungi kunda, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimidagi ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qabul qilingan konsepsiyalarni amalga oshirish doirasida har tomonlama rivojlangan, bilimdon, xalqiga, shuningdek, Vatanga xizmat qilish ishiga sodiq yoshlarni tarbiyalash bo‘yicha keng miqyosli ishlar amalga oshirilmoqda[1].

Azaldan farzand tarbiyasi bilan dastlab oilada ota-ona, ta’lim muassasalarida ustoz-murabbiylar shug‘ullanadilar. Yosh avlodning barkamol tarbiya topishi, yetuk mutaxassis bo‘lib yetishishida mazkur tarbiya o‘choqlarining o‘rni beqiyos.

Yuksak intellektual salohiyatga, zamonaviy fikrlash hamda dunyoqarashga ega, davlatimiz manfaatlari va suverenitetini fidokorona himoya qilishga tayyor bo’lgan har tomonlama kamol topgan, jismonan sog‘lom va ma‟naviy yetuk yosh avlodni tarbiyalash tizimini yaratishga qaratilgan davlat siyosatini faol va izchil amalga oshirishni ta‟minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-iyun kungi “O‘smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O’zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 4375-sonli Qarori qabul qilingan edi[2]. Unga ko’ra O’zbekiston Respublikasi Mudofaa, Ichki ishlar, Favqulodda vaziyatlar vazirliklari, Davlat xavfsizlik xizmati, Milliy gvardiyasi tarkibida prinsipial yangi «Temurbeklar maktabi» harbiy-akademik litseylari tashkil etildi.

Xalqimizning tarixi va boy madaniyati, buyuk ajdodlarimizning, eng avvalo Amir Temurning bebaho merosi, Vatan ozodligi va farovonligi yo’lida o‘zini qurbon qilgan zamondosh vatandoshlarimizning qahramonligi asosida, O’zbekiston xalqiga sodiq, qat’iy hayotiy qarashlar va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo’lgan o‘quvchilarni tarbiyalash, o’quvchilarda keng dunyoqarash, intellektual salohiyat, ijodiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish, tabiiy va aniq fanlar, xorijiy tillar va zamonaviy axborot texnologiyalari bo’yicha mustahkam bilimlarni shakllantirish, shuningdek, ularga harbiy ishdagi boshlang‘ich bilimlarni singdirish, notiqlik va etakchilik xislatlariga ega, jismonan rivojlangan, chidamli, mard va jasur Vatan himoyachilarini, shuningdek, O’zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va davlat xizmati uchun kadrlar rezervini shakllantirish maqsadida respublikaning oliy, oliy harbiy va ixtisoslashtirilgan ta’lim

muassasalariga o’qishga kirishi uchun munosib nomzodlarni tayyorlash “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseylarining bosh vazifasi etib belgilandi[3].

Harbiylik kasbini tanlagan yoshlar jonajon Vatanimiz tarixini, xalq qahramonlari, buyuk sarkarda va qo‘mondonlar hayoti va jasoratini chuqur bilishi, ular bilan faxrlanishi kerak. Bu insonda milliy g‘ururni, vatanparvarlik, fidoyilik hissini tarbiyalaydi.

Hozirda Respublikamizda faoliyat ko‘rsatib kelayotgan “Temurbeklar maktabi”, “Yosh chegarachilar” va “Jaloliddin Manguberdi” jami 7 ta harbiy harbiy-akademik litseylarda mingdan ziyod yosh o‘g‘lonlarimiz respublikaning saralangan, ilg‘or pedagogik va ilmiy salohiyatli ustozlaridan maqsadli, tizimli va muvofiqlashtirilgan holda vatanparvarlik ruhida saboq olishmoqda.

Yoshlarda harbiy-vatanparvarlik tuyg’usini shakllantirish maqsadida tashkil etilgan “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseylarida tahsil olayotgan yoshlarimiz har jihatdan barkamol insonlar bo’lib yetishishlarining ilmiy asoslangan konsepsiyasi mavjud va u o’z natijalarini bermoqda, o’quvchilar Respublika fan olimpiadalari, xorijiy tillarni egallash, jangovor tayyorgarlik hamda sport musobaqalari, turli ijodiy tanlovlarda o’z faolliklarini ko’rsatib faxrli o’rinlarni qo’lga kiritishmoqda.

Mazkur natijalarga erishish uchun ta’lim tizimi, o‘quv metodikalari va vatanparvarlik tarbiyasini bir-biriga uyg‘unlashtirish masalalariga oid yangi bilimlar, o‘rganilgan tajribalarga alohida e’tibor qaratiladi. Sizlarning ilmiy muhokamalarda o‘z tasdig‘ini topgan fikr-mulohazalaringiz bizning umumiy maqsadimizga — vatanparvar, bilimli, ma’naviyati yuksak yoshlarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Har bir olim, mutaxassis, ustoz va talabalar o‘z fikrlarini, tajribalarini o‘rtoqlashib harbiy-akademik litsey o‘quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning milliy aspektlarini va zamonaviy ta’lim-tarbiya tendensiyalarini yaratish masalalariga yangicha yondashuvlarni ishlab chiqishadi deb ishonaman.

Bizning eng ustivor vazifamiz yoshlarimizni, ya’ni ertangi kunning bunyodkorlarini yurtimizga bo‘lgan muhabbat va sadoqat bilan xizmat qilish ruhida tarbiyalashga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://lex.uz/uz/docs/-4417961
2. https://gov.uz/oz/iiv/pages/o-zbekiston-respublikasi-vazirlar-mahkamasining-qarorlari
3. https://lex.uz/docs/-4417961?ONDATE=10.02.2026

BIRINSHI ÓZBEK ROMAN-EPOPEYASÍ ÁMIR TEMUR HAQQÍNDA

G.Karamanova – Arxeologiya kafedrası professorı w.a., t.i.k., docent

Birinshi ózbek roman-epopeyasınıń avtorı, Ózbekstan xalıq jazıwshısı Muhammed Ali Ahmedov 1942-jılı 1-martta Ándijanda tuwılǵan. Filologiya ilimleriniń kandidatı. 1992-jılı “Ózbekstan xalıq jazıwshısı”, 1999-jılı “Miynet dańqı” ordeni menen sıylıqlanǵan. 2003-jıldan Ámir Temur xalıqaralıq qorın basqarǵan. 2013-jıldan Ózbekstan Jazıwshılar awqamı baslıǵı. 1989-jılı “Sarbadarlar” romanın jazadı. 2003-jılı epopeyanıń birinshi kitabı “Jáhángir Mırza” járiyalandı. 2008-jılı ol túrk tilinde baspadan shıqtı. Ekinshi kitap – “Umarshayx Mırza” romanı 2006-jılı, úshinshi kitap – “Miranshah Mırza” romanı 2010-jılı, tórtinshi kitap – “Shahruh Mırza” 2013-jılı basıp shıǵarıldı. 2007-jılı “Ullı saltanat” dilogiyası ushın Ózbekstan Respublikası Mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Qaraqalpaq eposları “Sháryar”, “Máspatsha” (1985) dástanların ózbek tiline awdarǵan. 1994-jılı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikası Mámleketlik sıylıǵın alǵan.

Ózbekstan xalıq jazıwshısı Muhammed Ali Ahmedovtıń dóretiwshiliginde Ámir Temur teması úlken rol oynaydı. Burınǵı awqam dáwirinde-aq, Saqıpqıranǵa baǵıshlanǵan “Gúmbezdegi nur” (1967) dástanıń jazdı. Ámir Temur obrazı jazıwshınıń hár qanday janrdaǵı dóretiwshiliginde óz kórinisin tawıp kelmekte. Olardan, “Ámir Temur hám Alisher Nawayı” essesi (2016), Tolqin

Hayit penen birgelikte baspadan shıǵarǵan “Ámir Temur qálbinde shaqnaǵan nur” atamasındaǵı sáwbet-kitabı (2016), “Áwliyeniń boljawı” dástanı h.t.b. Muhammed Alıdıń “Ullı saltanat” dep atalǵan roman-epopeyası Ámir Temur ómiriniń qırıq jılǵa shamalas dáwirin óz ishine aladı. Roman-epopeya Ámir Temurdıń 4 ulınıń atı menen atalsa da, onda Ámir Temur obrazı baslı orınǵa iye. Avtor roman-epopeyanı derlik jigirma jıl (1993-2013) dawamında jazıp tamamlaydı. “Ullı saltanat” ózbek ádebiyatında dóretilgen birinshi roman-epopeya esaplanadı.

Ózbekstan xalıq jazıwshısı Muhammed Alıdıń “Ullı saltanat” roman-epopeyasınıń birinshi kitabı “Jáhángir Mırza” dep ataladı. Ol 1370-jıl waqıyalarınan baslanıp, 1376-jılǵa shekem, yaǵnıy Jáhángir Mırzanıń qaytıs bolıwına shekemgi dáwirdi sáwlelendiriwge baǵıshlanǵan. Ekinshi kitap – “Umarshayx Mırza”da 1376-jıldan 1396-jılǵa shekemgi bolǵan waqıyalar jazılǵan. Úshinshi kitap – “Miranshah Mırza” romanındaǵı waqıyalar 1391-1399-jilǵa shekemgi hám sońǵı kitap – “Shahruh Mırza” 1400-1409-jılǵa shekemgi waqıyalardı óz ishine aladı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoev zıyalılar, jazıwshılar, kórkem óner tarawı xızmetkerleri menen 2017-jıl 3-avgustta bolıp ótken ushırasıwda tómendegishe pikirdi ortaǵa taslaǵan edi: “Mısal ushın, húrmetli jazıwshımız Muhammed Alı kóp jıllardan berli Ámir Temur babamız haqqında qanshadan-qansha kitaplar, romanlar jarattı. Mine usı shıǵarmalar tiykarında kinorejissiorlarımız, aytayıq Shuhrat Abbasov, yaki Zulfuqar Musoqov, joqarı xalıq aralıq standartlarǵa juwap beretuǵın filmdi ne ushın dóretiw múmkin emes”[1; 193]. Prezidentimizdiń bul sózleri arqalı da Muhammed Alı epopeyasında Ámir Temur obrazınıń qanshelli áhmiyetli sáwlelengenligin kóremiz.

Bul epopeyadan Ózbekstan tariyxı páninde Amir Temur hám temuriyler dáwiri tariyxın úyreniwde de paydalanıw múmkin. Birinshi kitaptan mısal keltiremiz:

“Jáhángir Mırza... nókerlerin maydanǵa alıp kirer eken, dushpan menen júzbe-júz kelip qaldı....

Temurbek ... sawash kórinisin baqlar eken, ol da Jáhángir Mırzanı kózden qashırmas edi... Kútpegende qańǵımay oq kelip ámirzadanıń ayaǵına shanshıldı.

Namozxoja Shoshiy Temurbektiń óziniń táwibi bolıp, óz kásibiniń sheberi edi. ... tez pát penen Jáhángir Mırzanıń etigin kesip, ayaqtan ajıratıp aldı... «Ráwayat etiwinshe, bul xabardı Ámir Temurbekke jetkizgenlerinde, ulınıń janı amanlıǵın bilip, súyinse de, jaǵdayın qasındaǵılarǵa bildirmedi hám «Oh» dedime, dep soradı, tek «yaq» juwabın esitkennen soń ǵana, keyli tınıshlanıp: «Awa, ol meniń ulım!» - dep mıyıq tarttı» [2; 81]. Bul joqarıdaǵı shıǵarmadan úzindi arqalı Ámir Temurdıń ulınan qáweterlengen atalıq sezimi hám ulın maqtanısh etiwi túsinileді, insanıy atalıq pazıyletleri kórsetiledi. Sonday-aq kitapta Jáhángir Mırzanıń jas bolıwına qaramastan sawashtaǵı mártligi menen birge Ámir Temur sıyaqlı janı awırǵanda da shıdamlı batırlıǵı táriyplenedi [2; 82].

Ámir Temurdıń atalıq ǵamxorlıǵı, keńpeyilligi jane bir epizodta kórinedi: Jáhángir Mırza dúnyadan ótkende, onı saqlap qalalmaǵanın aytıp, jılamsıraǵan Xanzada-xanım yaki kelinine qarata, gúrsinip: “Sizdi kelinim emes, qızım degen edim... Endi ... qızım emes, ulım deymen! Ulım ornına ulım!.. Jannan áziz ulım!

Bunı esitken Xanzada-xanım ókirip jılap jiberdi!” [2; 446].

Ámir Temur saqıpqıran hár qanday jaǵdayda da sheberlik penen is kórgen. Máselen, tosattan kútpegende Qamariddinniń tórt mińlıq kóp sanlı armiyası húјimi waqtında kúshlerdiń teń emesligin bilgen Ámir Temurdıń tómendegi buyrıǵı keltiriledi:

“Eki júz atlı hámmesi atlarına eki baylam pishendi baylap alsın, shań-tozan kókke órlep, aybatımızdı asırsın! Keshte bes bahadır bildirmey tawdıń bes jerine shıǵıp ot jaqsın! Bul arqalı dushpan, Ámir Temur armiyası bizdi orap alıptı, degen qorqıwda qalsın! [2; 434]”.

Muhammed Alıdıń “Ullı saltanat” roman-epopeyasınıń ekinshi kitabı “Umarshayx Mırza” romanında Ámir Temurdıń mámleketti birlestiriw ushın alıp barǵan gúresleri hám Altın Orda xanı Toxtamısxan menen sawashı (1391-jıl) kóz aldımızǵa keltirilip, sáwlelendirilgen [3]. Roman-epopeyanıń úshinshi kitabı “Miranshah Mırza” romanında 1392-1399-jıllarda Turan saltanatınıń xalıq aralıq abıroyınıń ósip barıwı sharayatı, Xorasan, Iran, Irak, Siriya mámleketlerinde bolıp

ótken waqıyalar, Terek dáryası boyında Altın Orda xanı Toxtamısxan menen bolǵan ekinshi úlken sawash (1395) barısları sóz etiledi [4]. Roman-epopeyanıń sońǵı tórtinshi kitabı “Miranshah Mırza” romanında Ámir Temurdıń xalıq aralıq qatnasıqlardaǵı iskerligi, óz jurtında hám basqa ellerde de alıp barǵan abadanshılıq isleri súwretlenedi. Sonday-aq 1402-jılǵı Bayazid Jıldırım menen bolǵan “Ankara sawashı” waqıyaları janlandırılǵan [5].

Demek, ózbek ádebiyatındaǵı birinshi epopeya Saqıpqıran Ámir Temurǵa baǵıshlanıp, tariyxıy dáwirdi, qúdiretli tariyxıy waqıyalardı kóz aldımızda janlandırıp qoymastan, Saqıpqırannıń ullı insanıylıq pazıyletlerin de ashıp beredi. Sonlıqtan tómendegi usınıslardı bildiremiz:

Muhammed Alıdıń “Ullı saltanat” roman-epopeyasın qaraqalpaq tilinde de baspadan shıǵarıw;

“Ózbekstan tariyxı” kursı boyınsha studentlerdiń Amir Temur dáwirin óz betinshe ózlestiriwinde “Ullı saltanat” roman-epopeyasınan keń paydalanıwlarına itibar qaratıw;

Ózbekstan xalıq jazıwshısı Muhammed Alıdıń “Ullı saltanat” roman-epopeyasınıń hár bir kitabınıń kórkem film sıpatında isleniwi menen birgelikte mektep oqıwshıları ushın jas ózgeshelikleri esapqa alınǵan halda oqıw filmleriniń isleniwi jaslardıń qádiriyatlardı qásterlep, babalar mártligin maqtanısh etiw sezimin kúsheytiwge xızmet eteri sózsiz.

Ádebiyatlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2018. – 508 б.

2. Muhammad Ali. Ulug’ saltanat. K.1: Jahongir Mirzo. – T.: “DAVR PRESS” NMU, 2019. – 448 b.

3. Muhammad Ali. Ulug’ saltanat. K.2: Umarshayx Mirzo. – T.: “DAVR PRESS” NMU, 2019. – 416 b.

4. Muhammad Ali. Ulug’ saltanat. K.3: Mironshox Mirzo. – T.: “DAVR PRESS” NMU, 2019. – 480 b.

5. Muhammad Ali. Ulug’ saltanat. K.4: Shohrux Mirzo. – T.: “DAVR PRESS” NMU, 2019. – 528 b.

УЛОЖЕНИЕ ТЕМУРА КАК ИСТОЧНИК ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Сайманов Султанбай Сыргабаевич – доцент кафедры «История Узбекистана и Каракалпакстана»

В этом году исполняется 690 лет со дня рождения Амира Темура — выдающегося государственного деятеля и полководца средневекового Востока, основателя могущественной империи Темуридов, сыгравшего значительную роль в политической истории Центральной Азии и сопредельных регионов.

Эпоха Амира Темура (Тамерлана) занимает особое место в истории Центральной Азии и всего Востока. Созданная им держава охватывала огромные территории от Мавераннахра до Ирана, Кавказа и части Индии и отличалась высокой степенью политической централизации, развитой системой управления и строгой военной организацией. Одним из ключевых источников, позволяющих реконструировать принципы управления государством, является «Уложение Темура» («Тузуки Темури») — свод правил, наставлений и политических установлений, связанных с именем правителя.

Историография «Уложения Темура» формировалась на протяжении нескольких столетий и включает восточные хроники и труды европейских и российских востоковедов. К числу важнейших письменных источников относятся «Тузуки Темури», «Зафар-наме»

Шараф ад-Дина Йезди, «Зафар-наме» Низам ад-Дина Шами, «Матла ас-садайн» Абд ар-Раззака Самарканди, сочинения Мирхонда и Хондемира [1].

В российской и советской историографии значительный вклад внесли В.В.Бартольд, А.Ю.Якубовский, Б.Д.Греков, Л.А.Зимин, Р.Г.Мукминова [2].

«Уложение Тимура», автором которого является сам Тимур, представляет собой ценный исторический документ – это политическое завещание, которое он оставляет своим детям. Высоко оценивая значение этого исторического памятника, историк Лянглэ говорит: «Тимур передал своему преемнику вместе с империей дар ещё драгоценнее – искусство сохранять её» [3].

Данный памятник сочетает элементы политического трактата, военно-административного регламента, правового кодекса и морально-этического наставления. Его изучение имеет важное значение не только для исторической науки, но и для анализа формирования традиций государственности, административной культуры и правового сознания в регионе.

Особое место занимает проблема авторства текста. Часть исследователей считает «Тузуки Темури» подлинным документом, восходящим к устным наставлениям Темура, записанным его приближёнными. Другие видят в нём более позднюю компиляцию эпохи Тимуридов, отражающую идеологию легитимации власти потомков Темура.

«Уложение Тимура» состоит из двух частей: «Уложение Тимура», где Тимур излагает 12 правил, которым он руководствовался как в поведении, так и в управлении государством и «Устав Тимура. Планы и предприятия», который начинается рассуждением Тимура о том, чем нужно руководствоваться, чтобы правильно управлять государством, армией и народом.

«Тузуки Темури» представляет собой сборник наставлений, предписаний и политико-правовых норм, направленных на регламентацию управления государством.

Документ имеет дидактический характер и ориентирован на формирование модели идеального правителя и эффективной системы власти.

В «Уложении» отражены ключевые положения политической идеологии Темура - сильная централизованная власть как основа стабильности государства, сакрализация власти правителя, опора на военную элиту и административный аппарат, сочетание традиций кочевой государственности и оседлой бюрократической системы, обеспечение легитимности через справедливое правосудие. Темур рассматривается как правитель-реформатор, стремящийся к созданию устойчивого государственного механизма.

Особое внимание в «Тузуках» уделено армии, т.е. строгой иерархии командования, дисциплине и системе наказаний, контролю над наместниками, стратегическому планированию походов, распределению военной добычи. «Мудрою политикой и строгою справедливостью я удерживал своих солдат и подданных между страхом и надеждой. Мои воины были осыпаны моими подарками. Я имел сострадание к низшим и к самым несчастным классам государства… Благодаря ласковому и приветливому обхождению они стали моими единомышленниками. Оказанную ими одну услугу я вознаграждал в десятикратном размере и радовал их сердца. В результате все они: и те, кто всемерно поддерживал меня, и те, кто лицемерно отворачивался от меня, — объединились вокруг меня и поклялись в любом деле не терять единства, подчиняться моим приказам, не жалея ни имущества, ни жизни, и не щадя себя, сражаться на поле брани» [4].

Военная организация выступала не только инструментом завоеваний, но и основой управления империей. Документ содержит положения, регулирующие налоговую систему, защиту ремесленников и земледельцев, охрану торговых путей, ответственности чиновников, порядку судопроизводства и т.д.

Система норм носила практический характер и была направлена на укрепление государственности.

«Уложение Темура» формирует образ правителя как носителя высших нравственных качеств которым относят справедливость, решительность, религиозность, покровительство

учёным, заботу о подданных. «Справедливостью и беспристрастием я приобрел благосклонность созданий Божьих. Свои благодеяния я распространял и на виновного и на невиновного; мое великодушие обеспечило мне место в сердцах людей; правосудие управляло моими решениями… Я оказывал почтение потомкам Пророка, ученым, богословам, философам и историкам. Я уважал их и почитал. Храбрые люди были моими друзьями, потому что Всевышний любит храбрых. Я сходился с учеными и снискивал расположение тех, у которых была благородная душа» [5].

В тексте прослеживается синтез исламской политической традиции и тюрко-монгольских представлений о власти.

«Тузуки Темури» сопоставимы с рядом средневековых политико-правовых трактатов - «Сиясат-наме» Низам аль-Мулька, «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни, «Кабус-наме» Кей-Кавуса. Как и указанные произведения, «Тузуки» ориентированы на формирование модели идеального правителя и эффективной системы управления.

Значение «Уложения Темура» для истории государственности велико, т.к. оно является историческим источником по государственному устройству державы Темуридов, памятником политической мысли Центральной Азии, материалом для сравнительного изучения правовых систем Востока, а также свидетельством синтеза кочевой и оседлой традиций управления.

«Уложение Темура» является важным памятником государственно-правовой мысли и политической культуры Центральной Азии. Оно отражает не только практику управления державой, но и идеологические основания власти, представления о справедливости и социальной ответственности правителя.

Изучение данного источника способствует более глубокому пониманию процессов формирования государственности, административных традиций и политической культуры региона.

Список литературы:

1.Темур Амир. Тузуки Темури / пер. с перс. — Ташкент: Фан, 1991; Йезди Шараф ад-Дин. Зафар-наме. — Тегеран, 1957; Шами Низам ад-Дин. Зафар-наме. — Ташкент, 1996; Самарканди Абд ар-Раззак. Матла ас-садайн. — Ташкент, 1987; Мирхонд. Раузат ас-сафа. — Тегеран, 1960; Хондемир. Хабиб ас-сийар. — Тегеран, 1954.

2. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М.: Наука, 1963; Якубовский А. Ю. Тимур и его время. — М.: Изд-во АН СССР, 1946; Греков Б. Д. Золотая Орда и её падение. — М.: Наука, 1950; Зимин Л. А. Государство Тимуридов. — М.: Восточная литература, 1973; Мукминова Р. Г. Социально-экономическая история Мавераннахра. — Ташкент: Фан, 1980.

3. Презентовано уникальное издание «Уложений Темура» на четырех языках.//https://podrobno.uz/cat/calche/prezentovano-unikalnoe-izdanie-ulozheniy-temura-na-chetyrekh-yazykakh/

4. Уложение Темура. Ташкент. Изд. лит. и искусства им. Гафура Гуляма. 1999. //https://vostlit.narod.ru/Texts/rus5/Ulozenie/pred.htm

5. «Уложение Тимура»: наставления Тамерлана об управлении государством// http://islamosfera.ru/ulozhenie-timura-nastavleniya-tamerlana-ob-upravlenii-gosudarstvom/

AMIR TEMUR DAVRI DAVLAT BOSHQARUVI

Allamuratov Gulmurat Sultamuratovich
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi

Bugun mamlakatimizda katta g‘ayrat-shijoat bilan amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar Amir Temur bobomizning dunyoqarashi va tutumlariga mohiyatan uyg‘undir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2016 yil 14 dekabrda Oliy Majlis palatalari qo‘shma

majlisida «Buyuk sohibqiron Amir Temur bobomizning: «Adolat har bir ishda hamrohimiz va dasturimiz bo‘lsin!» degan chuqur ma’noli so‘zlari har birimiz uchun hayotiy e’tiqodga aylanishi zarur», degan ezgu da’vati ulug‘ ajdodimiz xotirasiga ko‘rsatilayotgan ulkan ehtiromning bardavomligidan dalolat[1.1].

Amir Temur Oqsaroy peshtoqining old tomonida «Adolat – davlat asosi va hukmdorlarning shioridir», degan yozuvni yozdirgan, bu hikmatga, avvalo, o‘zi amal qilgan. Bugun mamlakatimizda xalq bilan muloqot qilish va murojaatlar bilan ishlash bo‘yicha yangi tizimga asos solingani o‘zbek davlatchilik maktabiga mansub adolatparvarlik, haqiqatni ta’minlash borasidagi ana shunday buyuk an’analarning mantiqiy davomi bo‘lmoqda.

Ma’lumki, Amir Temurning qanday shaxs va davlat arbobi bo‘lganligi, hamda uning ijtimoiy-siyosiy qarashlari, saltanat taraqqiyoti yo‘lida amalga oshirgan islohotlari borasida uning zamondoshlari ham, keyingi davr olimlari va siyosatchilari ham o‘z fikrlarini bayon etganlar. Endi ana shu fikrlar tahlili bilan yaqindan tanishishni lozim deb topdik. Amir Temurning zamondoshi muarrih Hofizi Abru yozishicha: “...hazrat Sohibqiron Amir Temurning humoyun va saodatli ayyomida Movarounnahr yer yuzi mamlakatlarining poytaxtiga aylandi. Jahonning turli joylaridan olimu fuzalolar, muhandislar va hunarmandlar bu yerga oqib kelib, yashab ijod eta boshladi». Aytib o‘tish joizki, azaldan olimu fuzalolar va hunarmand odamlar (ijodkor va bunyodkorlar) ijod qilish uchun qayerda qulay sharoit bo‘lsa, shu tomonga talpinib yashagan[2.2].

Amir Temurning davlat boshqaruvi tizimi butun hududda yagona markazlashgan siyosiy tartib asosiga qurilgan edi. U dunyoning 27 o‘lkasi va viloyatlarini zabt etib, Hindiston hamda Xitoydan Qora dengizga qadar, Sirdaryo va Orol dengizidan Fors qo‘ltig‘iga qadar g‘oyat katta hududni qamrab olgan markazlashgan ulkan saltanatga asos soldi. Bundan tashqari Amir Temur davlatiga Kichik Osiyo, Suriya, Misr va shimoliy – g‘arbda Quyi Volga, Don buylari; shimoliy – sharqda Balxash ko‘li va Ili daryosigacha; janubiy – sharqda esa Shimoliy Hindistongacha bo‘lgan mamlakatlar buysundirildi. Amir Temur hayotligi chog‘idayoq saltanatni asosan to‘rt qism (ulus)ga bo‘lib, o‘g‘il, nabiralariga taqsimlab bergan: Xuroson (1396), Jurjon, Mozandaron va Seyiston (markazi Hirot) Shohrux (1377 – 1447)ga, G‘arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshoh (1366 – 1408)ga, Fors, ya’ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayx Mirzo (1354 – 1394)ga, Afg‘oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G‘azna, keyinchalik Balx) Pirmuhammad (1376 – 1407)ga suyurg‘ol qilib berilgan[3.34].

Amir Temur davrida davlat o‘z tarkibiy tuzilishiga ko‘ra harbiy – siyosiy tartiblarga asoslangan edi. Sohibqiron o‘ziga qadar mavjud bo‘lgan davlatchilikning sakkizta asosiga amal qiladi:

- Davlat siyosiy jihatdan mustaqil bo‘lishi.
- Davlat va jamiyatning siyosiy yaxlitligi buzilmasligi.
-Davlat va jamiyat muayyan qonunlar, tartiblar, mafkura asosida boshqarilishi.
-Boshqaruv tizimini muvofiqlashtirib turuvchi qoidalar shakllangan bo‘lishi.
-Jamiyatdagi ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlar ahvoli davlat e’tiborida bo‘lishi.
-Fan va madaniyat ravnaqi to‘g‘risida doimiy qayg‘urish.
-Har bir davlat shart – sharoiti, tartiblariga ko‘ra davlat jamiyat ichki taraqqiyoti masalalarini tashqi dunyodagi mavjud omillardan foydalangan holda olib borishi.
-Davlat tepasida turgan kuchlar o‘tmish, zamona va kelajakni teran tafakkur, mustahkam iymon, g‘oyat yuksak ma’naviyat va millatparvarlik ila anglamog‘i.

Amir Temur davlatchilikning bu asoslariga to‘qqizinchisini, ya’ni, jamiyat rivoji va barcha ijtimoiy tabaqalar, manfaatlarini ta’minlashini qo‘shdi.

Amir Temur dunyo tarixida birinchi bo‘lib jamiyat ijtimoiy tarkibini 12 tabaqaga ajratib, ularning har birining alohida mavqeyi, manfaatlarini, shunga muvofiq keladigan davlat va jamiyatning o‘zaro munosabatlarini belgilab bergan. Ular quydagi ijtimoiy toifalardir:

-sayyidlar, olimlar va shayxlar
-katta tajribaga ega ilmli kishilar
-duo qiluvchi taqvodorlar

-lashkarning sipohlari, sarhang va amirlar
-askarlar va xalq ommasi
-davlat boshqaruvi ishlarini a'lo darajada biladigan maslahatgo'y dono va aqlli kishilar
-vazirlar, kotiblar, devon boshlig'i
-tibbiyot ahli, munajjim va muhandislar
-muhaddislar va muarrixlar
-tasavvuf vakillari va oriflar
-hunarmandlar va san'atkorlar
-ajnabiy sayyohlar va savdogarlar

Bu ijtimoiy toifalar yoki qatlamlar Amir Temur davlatining ma'muriy-boshqaruv tizimidagi tartiblar bilan aloqador holda uning harbiy siyosiy xarakterda bo'lganligini ham ko'rsatib turibdi[4.74].

Markaziy hokimiyat tizimida shayxulislom, qozikalon, qoziyi ahdos (odat bo'yicha hukm chiqaruvchi qozi), qozi askar, sadri a'zam (vaqf yerlari, mulklari mutasaddisi), dodxoh (shikoyatlarni ko'ruvchi), eshikog'a, saroy vaziri, yasovul (xukmdorning shaxsiy buyrug'ini bajaruvchi), qalaqchi (xiroj miqdorini aniqlovchi), muhassil (soliq undiruvchi), tavochi (asosiy qo'shinlarni to'plash ishiga mutasaddi amaldor), qorovulbegi, qutvol (qal'abon), muhtasib (shariat qoidalari ijrosini, bozor tartiblarini nazorat qiluvchi) va boshqalar bo'lgan.

Amir Temur davlatni boshqarishda qurultoy va kengashlar o'tkazishga alohida e'tibor qaratgan. Uning «...davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim», degan so'zlari buning yorqin dalilidir. Sharafuddin Ali Yazdiyning yozishicha, Amir Temur tomonidan Qarshi, Samarqand, Qorabog' va boshqa joylarda o'tkazilgan qurultoy va kengashlarda shahzodalar, davlat ma'murlari, harbiy boshliqlar, ulamolar va mulkdor zodagonlarning vakillari qatnashgan. Ularda mamlakatning iqtisodiy va siyosiy ahvoliga oid masalalar muhokama etilib, qarorlar qabul etilgan va tadbirlar belgilangan. Masalan, 1403 yilda Kavkazning Baylaqon shahrida chaqirilgan kengashga olimu fuzalolar taklif etilgan. Ulardan mamlakatni boshqarishda, xususan, uning obodonligi yo'lida amalga oshiriladigan xayrli ishlar – jamoat binolari va inshootlar qurilishlarida o'z maslahatlari bilan ko'mak berishlari so'ralgan.

Amir Temur va temuriylar davrida mulkchilik munosabatlari yanada takomillashgan. Mulkning, asosan, 4 shakli: «mulki devon» (davlat yerlari), «mulk» (xususiy yerlar), «mulki vaqf» (madrasa va masjidlar tasarrufidagi yerlar) va «jamoa yerlari» bo'lgan. Yerlarining katta qismi davlat mulki hisoblangan, ularni «suyurg'ol» yoki «tarxon» tarzida in'om qilish keng tarqalgan. Suyurg'ol yorlig'iga ega bo'lgan viloyat hukmdorlari markaziy hokimiyatga nomigagina karam bo'lib, odatda, ular deyarli mustaqil bo'lishgan. Tarxonlik yorlig'ini olgan mulkdorlar barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod etilgan. Tarxonlik amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan.

Amir Temur davlatida ham huquqiy munosabatlar Qur'oni Karim va Hadisi sharifda bayon qilingan tartib – qoidalarga asoslangan. Uning huquq va qonun unsurlari «Temur tuzuklari»da o'z aksini topgan. Temur tuzuklari – adolatli hamda kuchli davlat barpo etishdagi muhim qonun – qoidalar sifatida Amir Temurning harbiy va siyosiy faoliyatidan ma'lumot beruvchi tarixiy asar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Shavkat Mirziyoyevning 2016 yil 14 dekabrda Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisi bayonati
2.Xalq so'zi gazetasi. 09 Aprel 2021
3.Muxamadjanov.A Temur va Temuriyler saltanati. T-1994
4.Azimov.E. Amir Temur saltanati.T-1996

САҲИБҚЫРАН ӘМИР ТЕМУР ҲӘМ ӘЛ-КАРДАРИЙЛЕР

А. Наурызбаев (Навоий ДУ, 4-курс)
О. Юсупов (НМПИ, нураний-тарийхшы)

Кирисиў:
Саҳибқырран Әмир Темурдың туўылған тарийхий санасын белгилеү – Өзбекстан халқы ушын уллы яднама, ардақлаў, сүйениш ҳәм мақтаныш болып табылады. Шығыс Европа, Орайлық Азия, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы ҳәм мәдениятында үлкен орны ҳәм хызметлери бар тарийхий тулғалар, улама-данишпанлар мийрасларын үйрениў, тарийхий ағартыўшылық – әўладлар ушын үлги (алгоритм) болады.

Тийкарғы сюжет: Уллы мәмлекетлик ғайраткер, дүниялық саркарда, мәденият, көркем өнер, илим-пәнлер, архитектура-бунёдкарлық ҳәм данышпан уламалар қамқоршысы Саҳибқырран Әмир Темур Гураганийдың 690 жыллық тарийхий санасын белгилеү, мәмлекетлик сиясатта, социаллық-гуманитар илимлерде ҳар тәреплеме үйрениў, манаўий-ағартыўшылықта әҳмийетли мәселелердиң бири болып табылады.

Орта әсирлерде екинши мусылман ояныўы (ренессанс) дәўириниң қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўында Әмир Темур ҳәм Уллы Тимурийлердиң орны ҳәм үлеси бойынша дереклерди анықлаў ҳәм камил жасларға үйретиў – манаўийлик ҳәм илимий-педагогикалық ўазыйпа болып табылады. Темур мийраслары ҳәм Тимурийлер дәўиринде Арал манаўиятында үлкен орны, үлеси бар Әл-Кардарий лақаплы улама-данишпанлардың (мусылман ҳуқықы – фиқҳ илими) мусылман ренессанс дәўирине қосқан үлкен үлеси ҳәм мәдений мийрасларын билиў, изертлеў – әўладлар ушын мақтаныш болады.

Темуртаныўшылық илими: Арқа регионда Саҳибқырран хызметлерин илимий изертлеўдиң жаңа тарийхы: ғәрезсизликтиң дәслепки жылларында Әмир Темур ҳәм Тимурийлер образы – өзбек халқы ҳәм мәмлекетшилигиниң символы (нышаны) сыпатында тарийхтаныў илиминде әҳмийетли мәселе болған еди. Саҳибқырран өмир мәўритлери ҳәм интеллектуал хызметлери бойынша бирнеше тарийхий мийраслар ҳәм көркем-әдебий шығармалар жарық көрди.

XXI әсирде Евразия, Россия, Орайлық Азия, Өзбекстан тарийхы, археологиясы, этнологиясы, нумизматикасы, шығыстаныў, деректаныў, көркем-этноәдебияттаныў, жаңа тарийхтаныў әдебиятларында Саҳибқырран Әмир Темур ҳәм Уллы Тимурийлер дәўирине тийисли өзлик ҳәм өзге жаңа мийнетлерде «Темуртаныўшылық» мәселелеринде умыт қалған «ақ излер», ески көзқараслар жаңаша үйренилмекте.

«Темуртаныўшылықтың» илимий-мәнаўийлик зәрурлиги: Бул – Саҳибқырран Әмир Темурдың Трансоксиана – Туран (еки дәрья: Жайхун ҳәм Сайхун) кийели сакрал георегионда ел-журт, халық, милләтниң тынышлықта, өз-ара дослықта, баўыркенглик менен бир мәмлекет болып биригиў арзыў-арманы, сол жақсы нийеттеги хызметлери менен байланыслы. Соның ишинде Арал дияры – Арқа-Батыс региондағы халық аралық карўан жоллар, буфер шегарадағы ўәлаятлар ҳәм пайтахт-қалалар сиясий майдан болғаны, социаллық-экономикалық тағдырлары жаңаша үйренилмекте.

Кубла Арал – төменги Әмудәрья фронтиринде, Ўллы саҳра, Аранғ қыры, Арқа региондағы мәдений мийраслар (Әмир Темур – Шахтемир аты менен байланыслы) сакрал геообъектлер (Сатемир тас қорған-обалар) илимий үйрениў ушын арнаўлы археo-этно экспедициялар шөлкемлестирилди.

Темур ҳәм темурийшилик: Ҳәзирги тарийхтаныўшылықта «Ўллы Саҳибқырран ҳәм Арал дияры – Хорезм журты халықлары менен мунасибетлери» мәселеси бойынша Қарақалпақстан тарийхтаныў илиминде соңғы отыз жыл (1996–2026) бойы илимий-педагогикалық, тарийхий-ағартыўшылық ҳәм мәнаўий-ағартыўшылықта нәтижели жумыслар алып барылмақта.

Өзбекстан Республикасы Халықаралық Әмир Темур қорының Қарақалпақстан Республикасы бөліминде «Әмир Темур Кубла Арал бойларында» атлы мақалалар жыйнағы баспадан шығарылды. Бунда Саҳибқырран Әмир Темурдың Маўераннахрдың Арқа-Батыс тәрепинде жайласқан Алтын Орда, Хорезм ҳәкимлери, Қоңыратлы суфылар династиясы менен сиясий ҳәм мәдений байланысларына тийисли тарийхий дереклер үйренилген.

Адебиятлар индикаторы:

1. М. Мамбетуллаев, О. Юсупов. «Уллы Саҳибқырран ҳәм Қоңыратлы суфылар» // Әмир Темур Кубла Арал бойларында. Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1997. 14–31-бетлер.
2. Г. Ходжаниязов, О. Юсупов. «Саҳибқырран ва Арал буйи қўнғратли суфилар» // Қарши ДУ. Республика илимий конференция материаллары. Қарши, 2018. 69–73-бетлер.
3. Ғ. Хожаниязов, О. Юсупов. «Саҳибқырран ҳәм Арал бойы халықлары» // Актуальные вопросы истории народов Южного Приаралья. Нөкис: НГПИ, 2018. 12–16-бетлер.
4. Ғ. Ходжаниязов, О. Ж. Юсупов. «Амир Темур ва Жанубий Орол бўйи халқлари» // Фан ва таълим-тарбиянинг долзарб масалалари. 1-бөлим. Нөкис, 2018. 7–11-бетлер.
5. О. Юсупов, У. Календаров, А. Ерманов. «Амир Темур жанубий Орол бойларида» // Амир Темур – буюк давлат арбоби. Республика илимий-әмелий конференция материаллары. Фарғона: «Фарғона» нашриёти, 2016. 85–87-бетлер.
6. Марков А. К. Инвентарный каталог мусульманских монет в Императорском Эрмитаже. СПб., 1896.
7. Сборник: // Нумизматика Золотой Орды. № 6. 2016.
8. Тўплам :«Кердер маданияти ва унинг тарихимиздаги ўрни», Нукус, 2001. Топлам: 1. 47-бет.
9. Сборник: «История и археология Каракалпакстана»/ Кердерская культура Приаральской дельты Амиударьи/. Учебно-методическое пособие для учителей и студентов .Главный редактор: .Г Ходжаниязов. Самарканд , 2010 г. 94-с.
10. В.Н.Ягодин «Contribution a la grographie historique du delta de l’ Amou Darya du VII au XIV siecles», Туплом: «Karakalpaks Et Autres Gens De L’Aral Entre Rivages et Deserts», Париж, «CAHIERS D ASIE CENTRALE» (Тетрадь Центральной Азии). 2002 , № 10
11. Сборник: Антропология и культуры Кердера. Т., 1973. 92-с.

УДК 413.162

MULTI-SYNCHRONOUS LEARNING AMIR TIMUR’S HERITAGE AND TERMINOLOGY OF TIMURID ERA

Seytova D.U.

Karakalpak State University named after Berdaq

Resume: *This article investigates .*

Key words:*distance,education,multi-synchronous,element,language,media.*

Many distance education providers now combine synchronous and asynchronous forms of delivery of Amir Timur’s heritage in order to bring together the benefits of both forms of provision. The term multi-synchronous is used by Mason to refer to the combination of both synchronous and asynchronous media with the aim of capitalizing on the advantages of both systems.

This is the most common way in which different media are used in distance language learning - to work together in a complementary fashion. One example is a satellite television internet-based distance language programme called English Business Communication developed by Cristine Uber Grosse. The course brought together the following elements:

Interactive satellite television linking remote classes (synchronous);

Internet-based web board for holding chats during office hours (synchronous), for posting and reviewing homework and for class announcements (asynchronous);

Face-to-face meeting held at the start of the course as part of an orientation week (asynchronous);

One of the interesting and under-researched areas of distance language learning of Amir Timur's heritage relates to the kinds of adjustment that occur as a course evolves with new groups of students, usually in response to the experiences of participants, these often include fundamental decisions about the balance between synchronous vs asynchronous learning opportunities.

In the twentieth,and now the twenty-first, century developments in technology have led to many new forms of distance learning of Amir Timur's heritage. Distance education can be seen as having evolved through a number of successive waves or generations, in response to developments in technology.

Correspondence systems	Multimedia systems	Online systems

Correspondence education	Educational Broadcasting	Multimedia Approaches	E-education approaches

Successive generations have offered the potential for a progressive increase in learner control, opportunities for interaction, and in possibilities for learner choice.

In the first generation distance educations used print to carry the educational content to the learners. Interaction between teacher and learners was 'one-way'-usually by post- with a time lag between mailing and response. This print-based model of correspondence learning was the predominant mode of delivery up to the 1960^{s}. Few distance language courses were offered at this stage since it was felt that the context did not support opportunities to develop skills in speaking and listening.

The impetus for the second generation course model came with the incorporation of television into the distance learning environment to supplement print-based sources. The establishment of the Open University UK in 1969 was the first time that a range of media had been used for distance education, even though the dominant medium was still print.

The third generation of distance education uses information and communication technology as its basis and it is there developments which have made interactive distance language learning possible. An early example was a Spanish course offered by third generation distance learning possible. An early example was a Spanish course offered by Syracuse Language Systems which combined some of the features of third generation distance learning with computer-assisted language learning.Students used a CD-ROM 'multimedia textbook' supplemented by access to World Wide Web resources. They communicated by instructor and native speaker via e-mail[1].

The continuing debate about what constitutes third generation distance education has emphasized the importance of the distinction between technology for distribution purposes and its uses for an interactive exchange between the teacher and learners and between the learners themselves. This distinction is important since an ongoing concern for distance for learners, whereas requirements relating to distribution have been met fairly satisfactorily by existing course models.

The opportunities for interaction (CMC) are central to the third generation model of distance language learning. The hallmark between the teacher and learners, and between the leaders themselves, either individually or in groups. An important body of research comes from the FLUENT Project (Framework for Language Use in Environments embedded in New Technologies) developed by the Open University UK. The project aims to support learners in their development Distribution: broadcasts, World Wide Web

Interaction: e-mail, computer conferencing, audio-conferencing

Example of use of technology for distribution vs interaction

of oral and aural competence, and involves the development of a virtual learning environment for learners of French and German.

Manuscripts from the Timurid era (15th century) reflect a synthesis of the Persian literary tradition and Turkic-Mongol military-administrative terminology. Key terms describe the system of power (emir, sultan, tamga), administrative divisions (ulus, vilayet), military structure (tumen, nuker), and socio-cultural aspects (divan, majlis), as recorded in historical chronicles (Zafarname).

The historical legacy of the Timurid era (1370–1507) includes terms reflecting centralized government, military structure, cultural flourishing (the Renaissance), and the symbolism of power. These were based on the Chagatai Turkic language and the Persian administrative tradition, which developed in Transoxiana and Khorasan. Key terms:Amir Timur (Tamerlane):founder of the empire (1370), emir.Timurids:dynasty, descendants of Timur, who ruled in Central Asia and Iran.Transoxiana: Historical region between the Amu Darya and Syr Darya rivers, the center of the state.Chagatai language:turkic language that became a literary language under the Timurids.Timur's Code ("Tuzuki Timur"): A collection of laws and rules of state administration.Rasti and Rusti:Motto on seals and coins: "Strength in justice."Tamgha (Sign of Timur): Three rings/circles, a symbol of power, representing the three cardinal points.Gur-Emir: The Timurid mausoleum in Samarkand ("Tomb of the Emir").Tumen / Khazar: Military units (10,000 / 1,000 soldiers).Emir / Sardar / Yuz-bashi: Military ranks and titles.Madrasah: Religious schools (for example, Ulugbek madrasah), science centers.Jami / Navoi / Babur: Great poets and scientists of the era.

Reference

Cameron, B. The effectiveness of simulation in a hybrid and online networking course. *TechTrends,2003. p. 66.*

PREZIDENTIMIZDIŃ SAHIPQIRAN ÁMIR TEMUR TUWILǴANINIŃ 690 JILLIǴIN KEŃNEN BELGILEW HAQQINDAǴI QARARINIŃ TARIYXIY ÁHMIYETI

R.Reymbaev – Tariyx kafedrası docenti w.w.a.
S.Arzibaev– Tariyx bakalavr tálim baǵdarı 3-kurs studenti

Sahıpqıran Ámir Temur jáhán tariyxında ullı mámleketlik ǵayratker, sheber sárkarda, oraylasqan mámleket tiykarın salıwshı hám mádeniyat qáwenderi sıpatında ayrıqsha orın ieleydi. Ol dúzgen saltanat tek ǵana Oraylıq Aziya emes, al pútkil dúnya civilizaciyasınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetken. Ámir Temur hám temuriyler dáwirinde ilim, mádeniyat, kórkem óner, arxitektura hám ekonomikanıń joqarı dárejede rawajlanıwı bul dáwirdi ekinshi Oyanıw - Temuriyler Renessansı sıpatında bahalaw imkaniyatın beredi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevtiń atap ótkenindey, XV ásirde Sahıpqıran Ámir Temur tiykar salǵan hám onıń áwladları dawam ettirgen saltanat elimizde ekinshi Oyanıw dáwirin baslap bergen. Bul dáwirde ilim, mádeniyat, arxitektura, ádebiyat hám kórkem ónerdiń gúllep-jasnawı adamzat civilizaciyasınıń rawajlanıwına úlken úles bolıp qosıldı.

Usı jaǵınan, Prezidenttiń 2026-jıl 5-fevralda qabıl etilgen "Ullı mámleketlik ǵayratker hám sárkarda, ilim, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵan kúniniń 690 jıllıǵın keńnen belgilew haqqında"ǵı qararı úlken tariyxıy, ilimiy hám ruwxıy áhmiyetke iye.[1, Б.1]

Qarardıń qabıl etiliwi zárúrligi hám tariyxıy áhmiyeti sonnan ibarat Ámir Temur shaxsı eziwshi sovet dúzim dáwirinde nahaqtan qaralap kelingen bolsa, ǵárezsizlik jıllarında onıń tariyxı qayta tiklendi. Birinshi Prezidentimiz Islam Kárimovtıń atap ótkenindey, Sahıpqıran Ámir Temur haqqında ayrıqsha toqtap ótiwimiz tábiyǵıy. Sebebi, teńsiz kúsh-ǵayrat, mártlik hám danıshpanlıq tımsalı bolǵan bul tulǵa ullı saltanat dúzip, mámlekechilik baǵdarında ózinen hám ámeliy, hám teoriyalıq miyras qaldırdı, ilim, mádeniyat, dóretiwshilik, din hám mánawiyat rawajlanıwına keń jol ashtı. **Sonlıqtan** onıń bay miyrasın úyreniw hám keńnen úgit-násiyatlaw mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi. [2, Б.20]

Búgingi kúnde mámleketimiz úshinshi Renessans tiykarın jaratıw jolınan barmaqta. Bul proceste Ámir Temur hám temuriyler dáwiri tájiriybesin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Sebebi bul dáwir mámlekechilik, ilim, diplomatiya hám mádeniyat tarawlarında joqarı nátiyjelerge erisilgen dáwir esaplanadı.

Usı kózqarastan, Ámir Temur tuwılǵanınıń 690 jıllıǵın keńnen belgilew haqqındaǵı qarar milliy tariyxtı tereń úyreniw, jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw hám milliy maqtanıshtı bekkemlewde úlken áhmiyetke iye.

Qarardıń tiykarǵı maqset hám wazıypaları Ámir Temur tiykar salǵan ekinshi Oyanıw dáwiriniń milliy hám ulıwmainsanıylıq áhmiyetin ashıp beriw, jaslardı Jańa Ózbekstan dóretiwshileri sıpatında tárbiyalaw jáne ilimiy-ruwxıy jumıslardı jańa basqıshqa kóteriwden ibarat.

Qararǵa bola tómendegi wazıypalar belgilengen:

- Ámir Temur tuwılǵanınıń 690 jıllıǵın keńnen belgilew;
- hár jılı aprel ayın "Ámir Temur aylıǵı" dep járiyalaw;
- bilimlendiriw mákemelerinde ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlar ótkeriw;
- Temuriyler dáwirin ilimiy tiykarda úyreniw;
- ilimiy izertlewlerdi keńnen úgit-násiyatlaw;
- xalıqaralıq ilimiy konferenciyalar shólkemlestiriw.

Bul wazıypalar milliy tariyxtı tereń úyreniw hám jaslardıń sanasında milliy maqtanıshtı qáliplestiriwge xızmet etedi.

Qarar tiykarında Temuriyler dáwirin sistemalı úyreniw boyınsha 2030-jılǵa shekem mólsherlengen "Jol kartası" islep shıǵılıwı belgilengen. [1, Б.2] Oǵan kóre xalıqaralıq ilimiy konferenciyalar, kitaplar, ilimiy shıǵarmalar tayarlaw hám basıp shıǵarıw jumısları ámelge asırıladı.

Sonnan:

- "Temur túzikleri" shıǵarmasın túrli tillerde basıp shıǵarıw;
- Temuriyler dáwirine tiyisli qoljazbalardı basıp shıǵarıw;
- "Temuriyler dáwiriniń 100 siyrek ushırasatuǵın qoljazbası" kitap-albomın jaratıw;
- Sırt el dáreklerin Ózbekstanǵa alıp keliw;
- Elektron platformalar jaratıw;
- Tariyxıy filmler súwretke alıw;
- Xalıqaralıq prezentaciyalar ótkeriw.

Bul jumıslar Temuriyler dáwiri tariyxı boyınsha ilimiy izertlewlerdi jańa basqıshqa kóteredi.

Qarardaǵı áhmiyetli táreplerden biri - jaslardı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw. Ámir Temur shaxsı jaslarda tómendegi pazıyletlerdi qáliplestiredi: Watanǵa muhabbat, mártlik hám jigerlilik, ádil mámleket basqarıwı, ilimge húrmet, mádeniyatqa itibar, "Ámir Temur aylıǵı" sheńberinde mektep, kolledj, joqarı bilimlendiriw mákemelerinde ruwxıy ilajlardıń ótkeriliwi jaslarda milliy maqtanıshtı bekkemleydi.

Qararǵa muwapıq sırt mámleketlerde de Ámir Temur miyrasın úgit-násiyatlaw jumısları ámelge asırıladı. Bul arqalı:

- Ózbekstannıń xalıqaralıq abırayı artadı.
- milliy tariyx jáhán kóleminde tanıtıladı.
- mádeniy diplomatiya rawajlanadı.
- turizm potencialı artadı.

Atap aytqanda, Ispaniya, Franciya hám Ullı Britaniyada tariyxıy filmlerdiń kórsetiliwi belgilengen. Bul bolsa Temuriyler civilizaciyasınıń jáhán tariyxındaǵı ornın jáne de jarıtadı.[1, Б.3]

Qararǵa bola Temuriyler tariyxı mámleketlik muzeyin rekonstrukciyalaw, jańa ekspoziciyalar jaratıw hám sanlastırıw jumısları ámelge asırıladı. Sonday-aq, yubiley teńgeleri shıǵarıladı, pochta markaları tayarlanadı, kórgizbeler shólkemlestiriledi, muzeyler modernizaciyalanadı. Bul jumıslar milliy mádeniy miyrastı saqlaw hám keleshek áwladqa jetkeriwde úlken áhmiyetke iye.

Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵanınıń 690 jıllıǵın keńnen belgilew haqqındaǵı qarar úlken tariyxıy, ilimiy hám ruwxıy áhmiyetke iye. Usı qarar:

- milliy tariyxtı tereń úyreniwge;
- jas áwlad tárbiyasına;
- ilimniń rawajlanıwına;
- mádeniy miyrastı saqlawǵa;
- xalıqaralıq birge islesiwdi keńeytiwge;
- úshinshi Renessans tiykarın bekkemlewge xızmet etedi.

Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵan kúniniń 690 jıllıǵın keńnen belgilew haqqındaǵı qarar elimizdiń tariyxıy yadın tiklew, milliy mámlekechilik dástúrlerin bekkemlew hám jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul qarar arqalı Ámir Temur hám temuriyler dáwiriniń bay ilimiy, mádeniy hám ruwxıy miyrasın tereń úyreniw, onıń dúnya civilizaciyasınıń rawajlanıwına qosqan úlken úlesin keńnen úgit-násiyatlaw ushın bekkem huqıqıy hám shólkemlestiriwshilik tiykar jaratıldı.

Qararda belgilengen ilajlar, sonıń ishinde, xalıqaralıq ilimiy konferenciyalar ótkeriw, ilimiy shıǵarmalar basıp shıǵarıw, siyrek ushırasatuǵın qoljazbalardı úyreniw, tariyxıy filmler súwretke alıw, muzeylerdi rekonstrukciyalaw sıyaqlı jumıslar milliy tariyxımızdı jáne de tereń úyreniw imkaniyatın keńeytedi. Bul bolsa Temuriyler dáwiri civilizaciyasınıń jáhán tariyxındaǵı ornın jáne de anıǵıraq ashıp beriwge xızmet etedi.

Sonday-aq, hár jılı aprel ayınıń "Ámir Temur aylıǵı" dep járiyalanıwı bilimlendiriw mákemeleri hám jámiyetlik shólkemlerde ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlardıń keńnen shólkemlestiriliwine tiykar jaratadı. Bul process jas áwladtıń tariyxıy miyrasqa húrmetin arttırıw, milliy maqtanısh sezimlerin qáliplestiriw, olardı Jańa Ózbekstan dóretiwshileri etip tárbiyalawda áhmiyetli faktor bolıp xızmet etedi. [3, Б.14]

Búgingi kúnde mámleketimiz úshinshi Renessans tiykarın jaratıw jolınan baratırǵan bir sharayatta Ámir Temur hám temuriyler dáwiriniń tájiriybesin úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, bul dáwirde mámleketlik basqarıw, ilim, mádeniyat, arxitektura hám diplomatiya tarawlarında erisilgen jetiskenlikler zamanagóy rawajlanıw ushın ibrat mektebi esaplanadı. Usı jaǵınan bul qarar milliy rawajlanıw strategiyasınıń áhmiyetli strukturalıq bólegi sıpatında kórinedi.

Ulıwma alǵanda, Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵan kúniniń 690 jıllıǵın keńnen belgilew haqqındaǵı qarar milliy tariyxtı tereń úyreniw, ruwxıy miyrastı qásterlep saqlaw, jas áwladtı joqarı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw, sonday-aq, mámleketimizdiń xalıqaralıq maydandaǵı abırayın arttırıwǵa xızmet etedi. Bul qarar Jańa Ózbekstandı qurıw, úshinshi Renessans ideyaların ámelge asırıw hám milliy mámlekechilik dástúrlerin jáne de bekkemlewde úlken áhmiyetke iye bolǵan tariyxıy húJjet bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 5 февралдаги “Буюк давлат арбоби ва саркарда, илм-фан, маданият ва санъат ҳомийси Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 690 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-46-сон қарори. – Тошкент, 2026.

2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 5 февралдаги ПҚ-46-сон қарорига 1-илова. – Тошкент, 2026.

САЛТАНАТТЫ БАСҚАРЫЎДАҒЫ ОН ЕКИ ҚАҒЫЙДА

Тоғайтөре Қаллибеков
ҚМУ “Пуқаралық ҳәм бизнес ҳуқықы” кафедрасы доценти ў.а.,ю.и.к.

Әмир Темурдың мәмлекет ҳәм ҳуқық ҳаққындағы көз-қарасларында жәмийетте, мәмлекетте нызам үстинлигин тәмийинлеў, шәрият қағыйдалары, ҳуқықый-тәртип, әййемги түркий дәстүрлер (төрелер) ҳәм де дүньялық нызамларға (түзиклерге) аўыспай

қатаң әмел етиў менен тәмийинлениўи мүмкин, деген даналық жуўмақ жәмленген [1].

Әмир Тимур дәўиринде бул көз-қаралардың мәмлекетшилик қурыўда, оны басқарыўда ҳәм жәмийетлик қатнасықларды жолға қойыўда әҳимийети үлкен еди.

Патшалар ушын дурыс сөзли болыўы, ҳақыйқатлықты айтыўы тийис, өйткени, жалғанлық мәмлекеттиң жемирилиўине, ыдырап кетиўине алып келеди. Әмир Темур туўры сөзли адамға ҳүрмет пенен қарайды ҳәм оған ҳүрмет көрсетеди. “Қайсы адам ақылға сай бир исти күйип сөйлесе, сүйип тыңлар едим; ким ақыллы гәплерди ерлерше кескинлик пенен сөйлесе, оны тыңлар едим; ҳәр кимнен кеңес сорар едим, бирақ, айтылған ҳәр бир мәсләҳәттиң жақсы ҳәм жаман тәреплери ҳаққында ойлап көрип, дурысырағын ҳәм саўаплырағын таңлап алар едим» деген пикирлерди билдиреди [2]. Ҳақыйқаттанда, нызамшылық, тәртип-қағыйдалар сақланған жерде, дурыс ҳәм туўры сөйлеў ҳәр бир инсанның әдетине айланса, ҳәр бир ис мәсләҳәт пенен ҳәм терең ақылға сай ойланылып шешилсе сол жерде алға илгерилеў болады. Уллы Әмир Темур мәселениң усы тәрепин нәзерден шетте қалдырмаған ҳалда тәртип-қағыйда жаратып, мәмлекетшиликтиң нәзик ис екени ҳаққында өзин де, басқаларды да ескерткен, мәмлекетшиликтиң ҳәр бир тармағына терең итибар бериў керек екенлигин уқтырған. Әмир Темурдың әмел еткен илажлары әпиўайы болса да, бирақ оның ҳәр бир бөлими, сөзсиз, терең мәниске ийе есапланады. Және бир әҳмийетли тәрепи сонда, онда мәмлекетлик мәселелер әпиўайы, қысқа, бирақ данышпанлық пенен баян етилген ҳәм ҳәр бир исти баслаў алдынан илаж белгилеўдиң мәниси исенимли түрде көрсетилген.

Әмир Темур өз дәўирине шекем жаратылған ҳәм мәмлекетшилик тәжирийбелери сыпатында қәлиплескен тийкарлар менен бир қатарда, жәмийет раўажланыўында барлық жәмийетлик қатламлардың искерлигин нәзерде тутыў ҳәм оның мәплерин тәмийинлеў тәртип-қағыйдаларын жаратты. Ҳәттеки тәбийғый түрде дин ҳәм шәриятты биринши орында атап өткен ҳалда, социаллық қатламларға болған мүнәсибетин басқа бағдарлардан ҳәм мәселелерден үстин қояды.

Әмир Темур көзқарасынан салтанатты басқарыўда ол тийкарынан он еки қағыйдаға әмел еткен. Бул бойынша Әмир Темур “Қиссаи Темур” китабында «Мен он еки исти қылып, салтанат дәрежесине жетисип турман ҳәм ол он еки ис пенен мүлкшилик ҳәм мүлкдарлық қылып салтанатым өзегине зеби-зийнет жараттым” деп, жазады [3].

Заманында Әмир Темур жаратқан ҳәм мәмлекетти басқарыўда пайдаланған тәртип-қағыйдалардан, биринщиси, ол өзин жалғыз, жеке ҳүкимдар деп есапламайды, әлемниң жаратыўшысын, оның уллылығын тән алады, аллаталаның елшиси Расулуллоҳ Пайғамбарымыздың динине садықлығын ҳәм шәриятқа тек ғана өз елинде емес, ал пүткил дүнья бойлап раўажланыў бағышлағанлығын билдиреди.

Екиншиден, ол он еки қатлам, тайпа жәрдеминде мәмлекетти басқардым, дейди. Яғный, Әмир Темур мәмлекетти жеке басқарыўдан аўлақ болғанлығын, оны кеңесиў ҳәм мәсләҳәтлесиў арқалы басқарғанлығын билдиреди.

Үшиншиден, ол мәмлекетти ийелеп алыўды қәлесеңиз, жеңисти гөзлеген болсаныз, дәслеп, мәсләҳәтлесиў, кеңесиў, искерлик, белсендилик, қырағылық ҳәм абайлылыққа итибар қаратыў зәрүрлигине итибар қаратыўды, салтанат ислеринде келисим ҳәм питим, мийрим-шәпәәт ҳәм сабыр-тақатлылықтың мақсетке муўапық келетуғынын билдиреди. Оның пикиринше, патша гейде көп нәрсени билип турса да билмегенликке алыўы тийис. Себеби, мәмлекетте майда-шүйде, даў-жәнжеллер ушырасып турады. Олардың арасында араласып қалмаў керек. Буннан сабақ соннан ибарат, миллет, халық, жәбир-зулым көрмеўи, хор-зар болмаўы, оның мақтанышы, даңқы, ар-намысы аяқ асты етилмеўи ушын миллет ҳәм халық басында турған басшылар салтанат жүргизиў бағдарында, бәринен бурын, нызам үстинлигине ерисписе, бундай мәмлекет пуқарасы ақыр-аяғында оғада көп азап-ақыретлерге дуўшар болады. Сонлықтан, Әмир Темурдың ҳәр бир әмир, бек ҳәм әскерге өз лаўазымына жараса ҳүрмет көрсетиўи бийкарға емес, сондай ақ, ол олардың өз лаўазымларынан артықша даўагерлик етпеўине үлкен итибар қаратады.

Төртиншиден, ол бундай салтанатта нызам-қағыйдаларына беккем әмел етиўди, ҳәр бир адамды лаўазымға тайынлағанда, ол өз лаўазымынан өз мәпинде пайдаланбаўын ҳәм өзгелердиң мәплерине де көз тикпеўин нәзерде тутты. Себеби, нызам-қағыйдаларына әмел етпеў, лаўазымлы шахслардың өз мәпин халық мәпинен үстин қойыўы, халықтың мәмлекетке, басшылыққа исенимин жоғалтады.

Бесиншиден, Әмир Темур ҳәр бир инсанның қәлбиниң талабын қанаатландырыўға, оны зәрүрли зийнетлер менен безетиўге ҳәрекет еткен. Инсан қәлеўин аңлап, мийнет етиў ҳәм өмир сүриў зәрүрлигине дыққат қаратқан. Мийнет етип, өзи қәлегениндей өмир сүрмесе, инсандағы белсендиликти жоқарылатыў, күш-ғайратты арттырыў қыйын болады. Сондай ақ, әмирлер, әскерлер, баҳадырлардың аўқамласлығы ҳәм бирлиги жеңисти тәмийинлеўде тийкарғы орын ийелейди.

Алтыншыдан, Әмир Темур мәмлекетте зулымлық болмаўы керек, деп есаплайды ҳәм жәбир-зулым жүргизиўге қарсы болады. Динсиз жерлерде мәмлекет турыўы мүмкин, бирақ зулымлық бар жерде ол апатқа ушырайды. Оның усы үгитлерине әмел еткен оның әўладлары узақ жыллар даўамында салтанат қурыўға еристи.

Жетиншиден, әжайып пазыйлетке ийе инсанлар қәдирлениўи керек, күш-ғайратлы адамларды жақын тутыў керек, улама менен сәўбетте болып турыў, мәмлекетлик ислерде үлкен пайда келтиреди, бирақ зинҳар-зинҳар бузық ҳәм аўзы бузық адамларды мәжилислерге жақынлатпаў, олардың жалаларына, өсеклерине итибар қаратпаў керек. Ҳақыйқаттанда, айырықша қәбилетке ийе инсанлардың мәмлекет ушын да, инсанлар турмысы ушын да ислеген ислери жәмийетке үлкен пайда келтиреди, керисинше жүрис-турысы дүзиў емес, өтирик сөйлеўши, жала жабыўшы ҳәм көп өсек айтыўшы адамлардан жәмийетке, инсанларға үлкен зыян жеткериледи.

Сегизиншиден, Әмир Темурдың пикиринше, патша бир исти басласа, оған пүткил ой-пикирин, барлық күш жигерин жумсаўы, ол ис питпегенше истен қолын суўытпаўы керек. Бир сөз айтса - орынланыўы керек. Әййемги дәўирден ҳәзирги күнге шекем өткен султанлардың мәмлекетшилик бағдарында алып барған ислерин, нызамларын, турмыс тәризлерин үйрениўи, олардан үлги алыўы зәрүр есапланады. Мәмлекетлердиң аўыр жағдайларға ушыраўы себеплерин сорастырып, мәмлекет ҳәм салтанат заўалына себеп болатуғын, ашаршылық ҳәм жуқпалы кеселликлерди келтирип шығаратуғын жағдайлардан абайлы болыўы тийис.

Тоғызыншы қағыйда да бул толықтырылып, «Басқа еллерде жасаўшы халықлардың, пуқаралардың жағдайынан да сергек болдым, үлкенлерди аға орнында, кишилерди перзент қатарында көрдим». Яғный, Саҳыпқыран басқа мәмлекетлердеги жағдайлардан да бәрқулла хабардар болып турған. Өз пуқаралары менен де сыйласықлы қатнасықта болыўды нәсият қылады.

Оныншыдан, Әмир Темур оған хызметке кирген басқа қәўим, ел, елаттың уллыларына ҳүрмет көрсетти, жақсыларға жақсылық қылды, жаманларды өз жаманларына тапсырды. Кеширим сорап келгенлерди кеширим берди. Яғный, бул жағдайлар көплеген урыс-қағыслардың алдын алады. Пуқаралардың ҳүкимдарға болған ҳүрмет ҳәм сыйласығын және де жоқарылатады.

Он бириншиден, мәмлекетлик лаўазымларды бөлистиргенде, өз жақынларын, сапарласларын, дос-яранларын умытпаған. Ҳәттеки, душпаны менен келисип жасады. Мәмлекетлик лаўазымлардың Әмир Темурдың өзи жақыннан жақсы билетуғын, салтанаттың раўажланыўына, пуқаралардың турмысына жаны ашыйтуғын, исенимге ийе болған шахсларға берилиўи, салтанаттың гүллеп-жасnаўы ушын хызмет еткен. Ҳәттеки, Әмир Тимур душпанлары менен де келисип жасаўды мақул көрген.

Он екиншиден, дос-душпанның, нөкерлердиң иззет-икрамын орнына қойған. Өзин ҳүрметлеген, дуз ҳақын ақлаған әскерди де бийбаҳа қәдирлеген. Сатқынларды болса, өзиниң душпаны деп билген. Әмир Тимур достың, әскерлердиң қәдирин жүдә жақсы билген. Себеби, үлкен аймақты ийелеген салтанатты басқарыўда ҳәм оны қорғаўда олардың хызметлери шексиз болған. Өзин ҳүрмет етип, өзин қорғаған әскердиң де қәдирин жақсы

билген. Өз ҳүкимдарын, өз елин сатқынлардан ҳеш қашан жақсылық шықпаслығын жақсы түсинген ҳәм оларды өзиниң душпаны деп есаплаған.

Усы орында айтып өткенимиз мақсетке муўапық, «Түзиклер», «Салтанатты басқарыўдың он еки қағыйдасы» Әмир Тимур мәмлекетиниң жәмийетлик-сиясий дүзимин, ҳәр қыйлы тайпалардың ҳуқықларын белгилеп берген ҳәм тәртипке салған. Бул ҳаққында Әмир Тимурдың өзи «Салтанатымды он еки тайпадағы кисилер менен беккемледим. Салтанатымның мәртебеси болған, түзиклер ҳәм нызам-қағыйдаларды да, усы он еки тайпаға байланыстырып дүздим» деген [4].

Жуўмақластырып айтқанда, Әмир Темур мусылман ҳүкимдары болды. Жоқарыда айтып өтилген қағыйдаларға сүйенип, мәмлекетлик ислерди алып барыўда өз дәўириниң жәмиейтлик-сиясий турмысындағы жетекши бағдарлардан шеберлик пенен пайдаланды, дин-шәрият ислерин жолға қойыды. Мәмлекетти басқарыўдағы тәртип-қағыйдаларды жаратыўы менен тарийхта өшпес изи қалды.

Пайдаланған әдебиятлар

1. З. Муқимов. Амир Темур тузуклари (тарихий ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашри. - Самарқанд: СамДУ, 2008.

2. Темур тузуклари. - Тошкент, 1996, 26-27-б.

3. Қиссаи Темур («Малфузоти Темурий»). - Тошкент, 2000, 245-б.

4. З. Муқимов. Амир Темур тузуклари (тарихий ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашри. - Самарқанд: СамДУ, 2008.

LAWS AND GOVERNANCE IN THE TIME OF AMIR TEMUR AND THE TIMURID DYNASTY

Zaripbaev Usnatdin Orakbay uli
Karakalpak State University Department of History of Uzbekistan and Karakalpakstan
Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences

The era of Amir Temur and the Timurids represents a significant stage in the evolution of statehood, legal order, and governance systems in the history of Central Asia. This period, which took shape in the 14th-15th centuries, is distinguished not only by its military and political achievements but also by its sophisticated system of laws and statutes. "The Codes of Temur" stands out as the most crucial source for this system, containing the fundamental principles that governed state administration, social order, and legal relations [1].

The state established by Amir Temur was founded on centralized administration, where strict discipline, justice, and the rule of law were regarded as paramount principles. "The Codes of Temur" consists of two parts: the first part details Temur's life and the process of building his state, while the second part outlines the regulations for state administration, the military system, and the social order [2].

Amir Temur established the principle of "justice" as the primary criterion for governing the state. In his view, a state cannot endure if it is not built upon a foundation of justice. Consequently, he demanded honesty, responsibility, and discipline from every official. The council (mashvarat) held a significant role in state administration, and important decisions were made through consultation [1].

In the state of Timur, laws were applied not only in written form but also in practice. For instance, the tax system, military service, and existing regulations were clearly defined. This served to ensure stability within the state.

During the Timurid period, the military system was of particular importance. Amir Timur organized his army based on clear rules and regulations. The troops were divided according to a decimal system of tens, hundreds, thousands, and tumens, with each unit subordinate to its own commander [3].

Those who violated military discipline were severely punished. For example, punishments were established for soldiers who fled in battle or disobeyed an order. This system ensured a high level of discipline within the army.

In Timur's state, social relations were also strictly regulated. Society was divided into various classes, and the rights and obligations of each class were clearly defined. For instance, officials, scholars, military personnel, and peasants each had their own specific duties [4].

Important laws were also introduced in the economic sphere. The tax system was distributed fairly and was determined according to the capabilities of the populace. Great attention was paid to the development of trade, which led to the growth of cities and economic life.

The judicial system also developed during the Timurid period, based on Sharia and customary law. Qadis and scholars conducted legal proceedings [5]. A just judicial system played an important role in ensuring peace and stability in society.

Amir Temur placed great importance on justice in judicial matters. In his view, even the ruler himself must be subject to the law. This principle ensured a high level of legal culture within the state.

After Amir Temur, these legislative traditions were continued by his descendants, the Timurids. In particular, rulers such as Mirzo Ulugbek and Shohrukh relied on Temur's codes in their governance [6].

During this period, legal thought developed alongside science and culture. In state administration, increased attention was given to knowledgeable and skilled personnel, which served to strengthen the state.

"The Codes of Temur" is a significant source not only for its own era but also for subsequent centuries. It provides valuable information in the fields of state administration, law, and political thought [7].

This work serves as an important resource for historians, jurists, and political scientists. The ideas it contains have not lost their relevance even in the present day.

In conclusion, the system of laws and regulations established during the era of Amir Temur and the Timurids played a crucial role in the development of statehood in Central Asia. This system, based on justice, discipline, and centralized governance, ensured the state's stability and progress.

The Codes of Temur, as the primary source of this system, holds a significant place in history. It is important not only for studying the past but also for enriching the experience of modern statehood.

References

1. Amir Temur. *The Codes of Temur*. - Tashkent: Fan, 2018.
2. Amir Temur. *Temur's Codes*. - Tashkent: Sharq, 2009.
3. Shomiy, N. *Zafarnoma*. - Tashkent: Fan, 1996.
4. Yazdiy, Sharafiddin Ali. *Zafarnoma*. - Tehran, 1957.
5. Ibn Arabshah. *History of Amir Temur*. - Cairo, 1936.
6. Bartold, V.V. *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. - Moscow, 1963.
7. Manz, A. *The Rise and Rule of Tamerlane*. - Cambridge University Press, 1989.

AMIR TEMURNING HARBIY ISLOHOTLARI VA QO‘SHINING TUZILISHI.

Ilauatdinov Raxat
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotaciya: Mazkur maqolada Amir Temurning hayoti, harbiy islohotlari va strategik qarashlari keng tahlil qilingan. Buyuk sarkardaning harbiy san’ati, jangovar taktikasi, siyosiy faoliyati hamda Temuriylar davlatining mustahkamlanishida uning tutgan o‘rni batafsil yoritiladi. Shuningdek, Temurning jahon harbiy san’atiga qo‘shgan hissasi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: islohot, tumanlik, strategiya, intizom, qo’shin, “Temur tuzuklari”.

Temuriylar harbiy san’ati jahon harbiy san’ati rivojiga Amir Temur qo‘shgan salmoqli hissa. Bu mutaxassislar, sarkardalar tomonidan shartli ravishda e’tirof etilgan. Buyuk lashkarboshi va novator harbiy tashkilotchi hisoblanmish Sohibqiron intizomli armiya tuzishga, jang paytida qo'shin qismlarini oqilona boshqarishga, jang taqdirini hal qiladigan joylarga harbiy kuchlarni tezkorlik bilan yo‘llashga, mavjud to‘siq va g‘ovlarni tadbirkorlik bilan bartaraf etishga, qo‘shindagi jangovar ruhni yuksak darajada ushlab turishga erishgan. Amir Temur armiyasi chorvadorlar qatori kosibchilik, hunar mandchilik, dehqonchilik bilan mashg‘ul o‘troq aholidan ham askar to‘plagan. Qo‘shinda harbiy kuchlarning asosini tashkil qilgan otliq askarlar bilan bir qatorda piyodalar ham xizmat qilgan. Sohibqiron Sharqda birinchilardan bo‘lib armiyaga o‘t sochar qurol — to‘p(ra’d)ni olib kirgan. Temuriylar davrida bu qurolning boshqa turlari (zarbzan, farangi, qozon va hokazo) keng yoyildi. Tog‘li hududlarda jang harakatlari olib boruvchi maxsus harbiy qism va bo‘linmalar tashkil qilingan. Amir Temur jahon harbiy ish tarixida birinchilardan bo‘lib qo‘shinni jang maydonida an’anaviy 5 bo‘lakdan farqli ravishda 7 qo‘lga bo‘lib joylashtirish tartibini joriy etgan. Bu yangilik keyinchalik To‘xtamish, Shayboniyxon singari sarkardalar tomonidan o‘zlashtirilgan. Ibn Arabshohning guvohlik berishicha, Sohibqiron qo‘shinida ayollardan iborat bo‘linmalar bo‘lib, ular erkaklar bilan bir safda turgan, qahramonlik va matonat namunalarini ko‘rsatgan [4,10].

Temuriylar armiyasi son jihatdan aniq tashkil etilgan, uning jangovar tartibi takomillashib borgan, o'z vaqtining ilg‘or qurol va texnikasi bilan ta’minlangan, qismlar bir-biridan kiyimbosh, bayroq va tug‘lari bilan farqlangan. Bunday farklanish jangda qo‘shinni boshqarishda qo‘l kelgan. Dushman mudofaasini turli usullar bilan barbod etish, raqibning yirik shaharlariga qo‘qqisdan zarba berish, qal’a, qo‘rg‘on va hisorlarning uzoq muddat muhosara qilish, yov kuchlarini iloji boricha keng ko‘lamda qurshab olib, qishloq, shahar, tuman, viloyatlarni birin ketin zabt etish, dushmanni batamom yakson etgungacha ta’qib qilish, taslim bo‘lgan mamlakatlarni boshqarishga ishonchli kishilarni tayinlash singari amaliyotlar Amir Temur va temuriylarga ko‘plab zafarlar olib kelgan. Taktika jihatdan Amir Temur armiyasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan.Temur ichki va tashqi siyosatida asosan qo‘shinga suyanar edi. Chunki, u harbiy kuch bilan zabt etilgan mamlakatlarni va asosan viloyatlarda yashovchi xalqlarni zurlik bilan to‘tib turardi. Shuning uchun ham u harbiy isloxga, ayniqsa qo‘shin boshliqlarini tanlash va ularni tarbiyalash, lashkariy qismlar va ularning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanish hamda ichki intizom masalalariga nihoyatda katta ahamiyat berardi. U mamlakatda harbiy isloxot o‘tkazadi. Shu boisdan Temur manbalarda zamonasining mashhur sarkardasi va eng yirik lashkarboshi sifatida tilga olinadi. Uning harbiy istedodi, sarkardalik maxorati qo‘shinlarining tuzilishida, hamda Oltin O‘rda xoni To‘xtamish, Dexli sultoni Maxmud va Turkiya sultoni Boyazidlar bilan olib borgan janglarida va shiddatli maxorabalar maydonida qullagan «savko‘ljaysh» (strategiya) va jang qilish uslublari — «ta’biyato‘ljaysh» (taktikalari)da namoyon bo‘lgan. Temur qo‘shini o‘ntalik askariy birikmalar asosida tuzilgani lashkarlardan iborat edi. Lashkar «tuman» — o‘n minglik, «xazora»— minglik, «xuchun» — yuzlik va «ayl»— o‘nlik birikmalariga bulingan. Tumanlarda askarlarning soni 10 ming, qo‘shinda 100 ming nafardan ortiq bo‘lgan. Temur un minglik lashkarni boshqarish uchun «tuman og‘asi», minglik bulinmalar uchun «mirixazora», yuzliklar uchun «xuchunboshi» va unliklar uchun esa «aylboshi» kabi harbiy mansablarni ta’sis etadi. Ularning haq-huquqlari, oylik maoshini belgilab beradi. Masalan, oddiy sinovnI mingan otining bahosi barobarida, bahodirlar 2-4 ot barobarida, aylboshi qaramog‘idagi navkarga nisbatan ikki barobar ko‘p,

yuzboshi unboshidan ikki barobarlik maosh olgan. Mingboshilarning maoshi xuchun-boshinikidan uch barobar ortiq bo‘lgan. Janglarda bahodirlik ko‘rsatib, g‘alaba. qozongan amir uchun in’omlar ham belgilab qo‘yilgan. Masalan, qaysi bir amir biron qo‘shinni YEngsa, mamlakat yoki viloyat zabt etsa u tug‘, nog‘ora, bahodurlik martabasi, davlat kengashlariga bemalol kirish huquqi hamda biron sarxadning noibligi bilan siylangan. Bulinma boshliqlari amirlar Temurga tobe bo‘lgan qirq aymoq (qabila)dan un ikkitasi: barlos, arrin, jaloir, tulkichi, duldoy , mugul, Sulduz, tugoy, kipchok, arlot, totor va tarxonlar orasidan saylab olingan. Amirlik martabasi Temur faoliyatining dastlabki yillarida unga sodiq bo‘lgan 313 nafar kishiga berilgan. Bulardan bittasi — amir ul-umaro, turttasi — beglar begi, yuztadan — mingboshi, yuzboshi va unboshi bo‘lgan. Bulardan tashqari, yana un ikki nafar kishiga birinchidan to un ikkinchi darajali amirlik unvonlari berilgan. Un ikkinchi darajali amir odatda amir ul-umaroning noibi hisoblangan. Un ikki amirning xap biriga bittadan bayroq va bittadan nog‘ora, amir ul-umaroga bir bayroq, nog‘ora, un minglik qo‘shin, tug‘ va chortur, turt nafar beklarbegining har biriga bittadan bayroq, nog‘ora, chortur va burg‘u (karnay) berilgan [5, 74-75].

Bu nishonlar qo‘shin bo‘linmalarini ham farqlab turgan. Masalan, katta qizil bayroq, qo‘shin boshlig‘i amir ul-umaro yoki beklarbegining alomati edi. Ot yoli bog‘langan nayzali o‘zun tug‘ tuman og‘asining, ikki tomonga kokillar osilgan ikki nog‘ora yuz boshining alomati hisoblanardi. Otliq suvoriy qismlarni boshqarish uchun maxsus ajratilgan otlik egalarining ikki tomoniga ikki tabl dovulosilib, jang paytlarida suvoriylarni maxorabaga solish maqsadida bong urib ular koqilgan. XV asr muallifi Abdurrazzoq Samarqandiyning yozishicha, harbiy safarda har bir jangchi o‘zi bilan bir yilga yetadigan oziq-ovqat, kamoni bilan uttiz uqli sadoq, sovut, nayza va qalqon olgan. Har ikki suvoriyning bitta zahira chopqiroti, urdugoxda har bir «ail»— unlik qismda bittadan chodir, qozon, ketmon, uroq, bolta, bigiz, ikkitadan belko‘rak, 100 ta igna, yarim man arqon, bitta oshlangan pishiq teri bo‘lishi shart bo‘lgan. Har bir viloyat belgilangan asosiy «asl», hamda zaxira — «izofa», ya’ni rezerv qismlarni to‘plab berardi. Viloyatlar toshotar — sangandoz, devor bo‘zuvchi — manjaniq, ut otadigan — ra’dandoz va naftandoz, hamda o‘zi otar qurollarni ishlata biladigan jangchilarni tayyorlab berar edi. Askariy qismlarni viloyatlardan to‘plash bilan tovochi mansabidagi amaldorlar shug‘ullanar edi.

Temur askar va askarboshilariga alohida e’tibor beradi. Har bir zobit (bo‘linmaning xushin yoki aylboshisi) jang qilish uslublarini yaxshi bilishi farz sanalgan. Oddiy navkar nizomni qat’iy bajarishga majbur bo‘lib, jangda u ayovsiz va dovyurak bo‘lishi, omonlik istagan dushmanga yumshoq muomala qilishi va adolatli bo‘lishi lozim hisoblangan. qo‘shinlar harbiy yurishga chiqqan vaqtda, ayniqsa intizomga qattiq rioya qilinar edi. Har bir bo‘linmaning aylboshi, xuchun boshisi, tuman og‘asi va qo‘shin amiri o‘z o‘rnini yaxshi bilardi va unga qatiy rioya qilardi. Safarda eng oldinda har bir qo‘shin qismlari bilan «xabargiri», ya’ni «xabarchilar» deb yuritilgan ayg‘oqchi-ko‘zatuvchilar bo‘linmasi yurgan. Bunday bulinmaga eng dovyurak va botir askarlar tanlab jalb qilingan. Xabarchilar orqasidan soqchilar bo‘linmasi yo‘llangan, u «yasovul» deb atalgan. qo‘shinning asosiy qismlari oldida «manglay» — avangard qismlar harakatda bo‘lgan. Manglay asosiy kuchlardan, ba’zan esa bir necha tumanlardan iborat bo‘lgan. Manglay bilan qo‘shinning asosiy qismlari oralig‘ida esa qumondonning qarorgoxi va uning yon -atrofida zohira (rezerv) qismlar joylashgan bo‘lib, u «izofa» deb yuritilgan. Urush jarayonida jang oqibatini ana shu izofa qismlar xalqilgan. Yurish vaqtida qo‘shinlar alohida yo‘l boshlovchilar — «kuchorchilar» guruhi bo‘lib, safarda ular muhim rol o‘ynagan. Kuchorchilarni qo‘shin qismlari o‘rtasida Temurning o‘zi taqsimlab bergan. Temur qo‘shinining asosiy jangovor qismi markaz, o‘ng va so‘l qanotlardan iborat bo‘lgan. Uning o‘ng qanoti «burong‘or», so‘l qanoti esa «juvong‘or» deb yuritilgan. Hap bir qanotning oldida bittadan qushimcha quriqchi manglay-avangardi, yon tomonida esa bittadan quriqchi askariy qo‘shilmalar — «kanbul»lari bular edi. Shu tariqa qo‘shin yetti qism — «qo‘l»lardan iborat bo‘lib, bulardan uchtasi: markaz, burong‘or, juvong‘orlar mustaqil; turttasi: ikki manglay va ikki kanbullar tobe qismlar edi. qo‘shinning bunday joylashtirilishining o‘ziga xos tomoni shunda ediki, uning qanot qismlari markaziy qismiga qaraganda ancha-muncha kuchli edi. Bundan shubhasiz savqo‘ljaysh (strategiya) hamda jangda turli xil muxoraba uslublari ta’biyato‘ljayshni qo‘llash maqsadi ko‘zda tutilgan. O‘rta asr

muallifi Sharafuddin Ali Yazdiy qo‘shinni yetti qulga—qismga bo‘lib joylashtirish tartibini birinchi bo‘lib Temur joriy qilgan deb yozadi. Bu qo‘llar janglarda mustaqil harakat qilib, faqat qo‘shin qumondoniga bo‘ysingan [3].

Harbiy yurish vaqtlarida yo‘llarda o‘rdugoh-qarorgoh qurib to‘xtashga to‘g‘ri kelardi. Agarda urdigox dushmanga yaqinroq joyda joylashgan bo‘lsa, uning atrofiga mudofaa inshootlari «turlar», xandaqlar, «choxpar»lar — chuqur o‘ralar va «kochi» — marzalar bilan o‘rab olinar edi. qo‘shinning izofa (rezerv) qismlari qumondon urdigoxini qo‘riqlab turar zdi. Jang vaqtida ular o‘z navbatida zarur bo‘lgan joylarda jangga solinardi. Kanbullar esa dushmanning o‘ng yoki chap qanotini yorib kirishga va yon tomonlardan aylanib o‘tib, orqadan zarba berishga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilardi. Kanbullar eng botir va tajribali askarlardan tuzilar edi.Qo‘shinda ayniqsa u jangga kirgan paytlarida piyoda askarlar alohida o‘rinni tutgan. Jangovar safga tizilgan piyoda qismlar otliqlardan oldinda turar va dushman hujum qilgan vaqtda chopar va turlar — mudofaa inshootlari orqasiga yashiringan holda birinchi bo‘lib jangga kirardilar. Shuning uchun ham qanotdagi tuman og‘a va qo‘shin amirlari piyodalar bilan otliqlarni jangovar tartibda joylashtirishga katta e’tibor berardilar. Amir Temur har bir g‘alabasidan keyin tantanali bazm uyushtirgan. Shuningdek, harbiy yurishlarni boshlashdan oldin ham jangchilarning kayfiyatini ko‘tarish uchun tantanali bazmlarni uyushtirgan. Oliy zodagonlar uchun maxsus saroyda o‘tkazilgan. Lekin eng katta tantanalar ochiq maydonda, bog‘larda o‘tkazilgan. Asosan tantanalar Samarqand, Hirot va Shaxrisabzda o‘tkazilgan. Bayramdan oldin shaharlar chiroyli qilib bezatilgan. Tantanali bayramlar bir oy, 40 kun, ba’zida uch oygacha davom qilgan.

Shunday qilib, Temur zamonasining kuchli va eng jangovar qo‘shinini tashkil qiladi. Askar boshliqlari vanavkarlarini qarshilik ko‘rsatuvchi kuchga nisbztan beshavqat ruhida tarbiyalashga muvaffaq bo‘ladi. O‘z qo‘shinini u turli-tuman jangovar qurol- yarog‘lar, o‘t va tosh otar — ra’dandoz, manjaniq vz o‘ziotar kabi qurollar bilan qurollantirdi. Janglarda muxoraba qilishning yangi harbiy uslublarini qo‘lladi. Bu qo‘shin bilan u ro‘y bergan har bir qarshilik va norozilikka qurol kuchi bilan keskin zarba beradi. Yoki kutilgan xavf ro‘y bermasdan turib uning oldini olish choralarini ko‘radi. Temur qo‘shinini Jahongir, Sayfuddin va Pirxusayn barloslar, Oqbug‘a, Usmon Abbos, Muhammad Sulton Kamariy, Tibon bazhodur Urisbug‘a, Hamza So‘do‘z, Amir Murizoda, Muhammad qazg‘on, Sariq Atka va Muzaffar Uchqora kabi janglarda shuhrat topgan mahoratli sarhanglari boshqaradi [2, 69].

Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san’ati va davlat boshqarish uslubiga bag‘ishlangan maxsus asar aytilib, u «Temur tuzuklari» nomi ostida shuhrat topadi. Bu asar shaxsan Temurning og‘zidan yozib olingan deb hisoblanadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toju taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini saylash, sipoxlarning maoshi, mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini takdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi [1].

Adabiyotlar:

1. Ahmedov B. “Temur tuzuklari" tarixiy manba sifatida // Sharq mash’ali. – T., 1992.
2. Ahmadov, B. Amir Temur va Temuriylar davri tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.
3. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Muqaddima. 2022.
4. Dadaboyev H. Ajdodlarimizning harbiy mahorati. – T.: Akademnashr, 2016.
5. Содиқов Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати. – Т., 2018.

ÁMIR TEMUR EVROPALÍQ ÁSKERLER NÁZERINDE

Ayapbergenova Amanay

Berdaq atındağı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti Tariyx fakulteti 1-kurs student

Ámir Temur Batıs Evropanıń Renessans (Oyanıw) dáwiri mádeniy dástúrlerinde sebepsiz ózgeshe orın iyeleydi .[1-C-12] Renessans dáwirinen baslap-aq bul tulǵa Batıs Evropa mádeniy

hám tariyxıy turmısınıń áhmiyetli quramlı bólegine aylandı [1-C-18]. Osmanlı túrkleriniń Anqara sawashında Mawarawnnahr áskerleri tárepinen jeńiliske ushrawı Evropa ádebiyatında úlken qızıǵıwshılıq oyattı. [2-C-45] Sahibqıran qaytıs bolǵannan bir neshe jıl keyin payda bolǵan bir kitap Batıs Evropa ádebiyatı hám kórkemónerine Ámir Temurdıń kirip barıwında salmaqlı ról oynadı. [2-C-51] Bul 1370-jılı Siyena qalasında tuwılıp, Ámir Temur Damashqtı qolǵa kirgizgen waqıtta sol qalada bolǵan sayaxatshı hám sawdager Beltramo yaki Bertrando Minanelliniń estelikleri edi [3-C-22]. Minanelli Italiyaǵa qaytqannan soń (shama menen XV ásirdiń birinshi on jıllıqları), "Vita Tamerlanı" ("Ámir Temur ómiri") dep atalǵan kitapshasın járiyaladı [3-C-25]. Usı waqıtqa shekem ayrım izertlewshilerdiń shıǵarmalarında da esletip ótilgen atap ótilgen esteliklerdiń eki qoljazbası bar. Orta ásirlerde Batıs Evropada ullı babamız Ámir Temurdıń ómiri hám iskerligine baǵıshlanǵan onlap shıǵarmalar dóretilgen. Bul miynetlerdiń barlıǵında Sahibqırannıń sárdarlıq uqıbı hám áskeriy óneri ayrıqsha atalıp ótilgen. Tariyxshılar hám áskeriy qániygeler Ámir Temurdıń áskeriy sheberligine joqarı baha beredi; olardın' shıǵarmaları qasında ornatılǵan tártip-qaǵıyda hám intizamlar haqqındag'ı maǵlıwmatlardıń anıqlıǵı menen ajıralıp turadı.

Evropa húkimdarları Temur menen diplomatiyalıq baylanıslar ornatıwǵa háreket etken. Sonıń ishinde, Genrix III Kastilskiy elshiler jibergen. Kastiliya elshisi Rui Gonzales de Klavixo 1403-1406-jılları Samarqandqa sapar etip, Temur sarayın tolıq súwretlep jazıp qaldırǵan [4-C-63]. Onıń kúndelikleri arqalı Evropa Temur saltanatınıń qúdireti hám baylıǵı haqqında keń maǵlıwmatqa iye bolǵan.

Orta ásirlerde Batıs Evropada ullı babamız Amir Temurdıń ómiri hám iskerligine baǵıshlanǵan onlap shıǵarmalar dóretilgen. Bul miynetlerdiń barlıǵında Sahibqırannıń sárdarlıq uqıbı hám áskeriy óneri ayrıqsha atalap ótilgen [2-C-73]. Tariyxshılar ha'm áskeriy qániygeler Ámir Temurdıń áskeriy sheberligine joqarı baha beredi; olardıń shıǵarmaları qosında ornatılǵan tártip-qaǵiyda hám intizamlar haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń anıqlıǵı menen ajıralıp turadı.[5-C-90].

«Ámir Temur júda márt adam edi hám táǵdir onı jáne bir az qollap-quwatlaǵanında pútkil jer júzin iyelegen bolar edi, biraq bul oǵan nesip etpedi. Sebebi, hámmege belgili bir maqalda aytılǵanınday, «hár bir is Qudaydıń erki menen». Biraq ol qural menen úlken isti ámelge asırdı, ol otız jıl dawamında ya urıstan toqtadı, ya bir qalada arqayın tınıshlanbadı, kerisinshe, hár dayım ájayip láshkeri menen dala hám shóllerde júrdi hám láshkerleri arasında sonday qatań tártip ornattı, olardıń kúndelik turmısı ushın zárúr bolǵan barlıq nárseni ózi menen birge alıp júrdi. Ol ámelge asırǵan a'jayibatlar, ol keship ótken úlken dáryalar hám onıń miynette shınıqqan adamları qılǵan isleri haqqında tamashalı shıǵarmalar jaratıw múmkin» [6-C-55].

Áskeriy ónerden jaqsı xabardar bolǵan Marshal Busiko ullı sárdar Ámir Temur hám onıń láshkeri haqqında tolqınlanıp jazadı. Busiko óz kitabınıń XXXVII babında Ámir Temur haqqında sonday deydi: "Ámir Temur oǵada márt adam edi hám táǵdir onı jáne bir az qollap-quwatlaǵanında pútkil jer júzin iyelegen bolar edi. Ol otız jıl dawamında urıs qılıwdan toqtamadı, bir qalada tınıshlanıp dem almadı, kerisinshe, hár dayım ǵajayıp láshkeri menen dala hám shóllerde júrdi [5-C-101]. Ol ámelge asırǵan ájayıbatlar, keship ótken úlken dáryalar hám onıń miynette shınıqqan adamları qılǵan isler haqqında hayran qaldirarliq shıǵarmalar dóretiw múmkin".

Evropalıq Mámleketlerdiń Tán Alıwı

Marshal Busiko Ámir Temur hám onıń láshkerleri haqqında sóylegende tómendegi sıpatlawshı sózlerdi kóp qollanadı [5-C-103]:

"Jaqsı" (bon, bonne) ,"Tolıq" (entiers) ,"Úlken" (grand, grande) ,"Ullı" (tres grand) ,"Joqarı" (haut), "Ájayıp" (merveille)sıpatlarında atalǵan.

Bul mısal sárkarda hám mámleketlik isker Ámir Temurdıń áskeriy ónerinin evropalı taraw qánigesi tárepinen tán alınıwınıń ayqın dálili. Sonsha názik qatarlardı jazǵan Marshal Busiko, tilekke qarsı, bizge Ámir Temur ámelge asırǵan ájayıp hádiyseler haqqında "tásirli gúrrińler" jazıp qaldırmaǵan. Múmkin onıń waqtı yaki imkaniyatı bolmaǵan shıǵar (turaqlı sawashlar, tutqınlıqlar), múmkin biymezgil ólim buǵan jol qoymaǵan shıǵar [6-C-74].

Ol Veneciya hám Rodostan járdemge kelgen birneshe kemeler menen óz armiyasın bekkemlep (17 áskeriy keme hám 1200 ricar), túrk jańalarına bir qatar kúshli hújimler uyımlastırǵan, kóp jerlerdi wayran etken, xalıq arasında qorqınısh tuqımın sewip, qorǵanlardı basıp alǵan yamasa kúlin kókke suwırǵan. Bul menen Bayazid Baselyus saltanatı paytaxtın qamal etip turǵan áskerleriniń bir bólimin ózine qarsıtaslawǵa májbúr etken edi. Usı waqıttan baslap Busiko Vizantiya imperatori Manuil II Paleolog xizmetine ótedi [7-C-14].

Bul waqıtta Yıldırım Bayazid qúdiretiniń barǵan sayın artıp baratırǵanı, onıń Evropaǵa salıp atırǵan qáwpi áyyemgi kontinenttiń basqa mámleket basshıları qatarında Franciya koroli Karl VI dı da qattı táshwishke salıp qoyǵan edi. Eki júdá áhmiyetli sebep: francuz aqsúyeklerinen dúzilgen armiyanıń 1396-jili Bayazid tárepinen Nikopolda jeńiliwi hám de tap sol jılı ózınıń shıǵıs aymaqlarınıń táǵdirin francuz húkimdarı qolına tapsırǵan Genuya vassallıǵın qayta tiklew úmiti Franciya koroli Karl VI nı túrklerge qarsı gúreste Ámir Temur menen awqam dúziwge iytermeledi [6-C-157].

Bir qatar talantsız yamasa áwmetsiz hákimlerden keyin, Karl VI 1401-jılı Genuyaǵa abıraylı aqsúyeklerden biri, qattı hám sadıq atqarıwshı Marshal Busikoni hákim etip tayınladı. Busiko Genuyanın hákimi bolǵannan keyin (1401-1407), qalanıń Shıǵıstaǵı múlkleriniń táǵdiri menen shuǵıllandı. Ol ámelge asırǵan birinshi ilaj Genuyanıń Azov teńizi boyındaǵı, Qırımdaǵı, Xios, Famagusta hám Peredegi sawda oraylarına elshiler jiberiw boldı. Ol isenimli genuya xizmetkerlerin tez-tez jiberip turar, óz xabarshıları arqalı Aziyada júz berip atırǵan waqıyalardan xabardar bolıp, óz náwbetinde Karl VI ǵa turaqlı xabar berip turar edi. [7-C-28].

Áne sol sebepten Franciya patshası Ámir Temurdıń óz saltanatınıń batıs aymaqlarında jaylasqan mámleketler ústine jeńisli atlanısı hám onıń Bayazid penen soqlıǵısıwı júz beriwinen xabardar edi. Usı soqlıǵısıw qarsańında Vizantiya elshisi, dominikan mázhebı ruwxaniysi Franciya arqalı Ullı Ámirge xat jollaydı. Eger túrklerge hújim etse, genuyalılar hám olardıń áskeriy teńiz áskerleriniń járdemin wáde etedi [7-C-31]. Haqıyqatında da, kóp ótpey Ámir Temur Túrkiya aymaqlarına kirgeninde Busikoniń buyrıgı menen Pera qorg'anı diywallarında Mawarawnnahr húkimdarınıń bayraǵı jelbirep turdi; bul menen Franciya koroli hám Genuya qalasın óz qáwenderligine algan Karl VI Bayazidke qarsı gúreste Ullı Ámir menen awqam dúzilgenin bildirdi [7-C-33].

Evropa ilimpazlarınıń Ámir Temurǵa hám onıń iskerligine qızıǵıwı XVI ásirden baslanǵan edi. 1553-jılı Italiyanıń Florenciya qalasında italıyalıq ilimpaz Perondinonıń «Skifiyalıq Tamerlannıń ullılıǵı» shıǵarması basıp shıǵarıldı. Bul Evropa ilimpazlarınıń Ámir Temur haqqındaǵı birinshi ilimiy izertlewi edi. Bul shıǵarmada ispan tariyxshısı Pero Meksikanıń «Ullı Temur tariyxı» shıǵarması basıp shıǵarıladı. 1582-jılı Seviliyada belgili Ispaniya elshisi Klavixonıń «Estelikler» kitabı baspadan shıqtı. Anglichan dramaturgı Xristofor Morlonıń «Ullı Temur» atlı saxna shıǵarması da usı shıǵarmada dóretildi. Sonnan beri ullı Sahıpqıranǵa baǵıshlanǵan shıǵarmalardıń izi úzilmeydi. Házirgi waqıtqa kelip Ámir Temur hám Temuriylar haqqında 33 mámlekette 500 den aslam shet ellik izertlewshilerdiń shıǵarmaları basıp shıǵarılǵan [6-C-166].

Evropa áskeriy xızmetkerleri hám tariyxshılar názerinde Ámir Temur quramalı hám kóp qırlı shaxs sıpatında kórinedi. Olar Temurdi bir tárepten júdá talantlı strategiyali, intizamlı armiya dúzetuǵın sárkarda hám úlken aymaqlardı qısqa múddette iyeley alatuǵın áskeriy danıshpanlar qatarında kórgen.[5-C-140]

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR

1. Temur tuzuklari – Tashkent: O‘zbekiston, 2011.
2. Zafarnoma – Tashkent: Sharq, 1997.
3. Vita Tamerlani – Rim, 15-asr manbasi.
4. Klavixo kundaliklari – Madrid nashri.
5. Amir Temur saltanati – Tashkent, 1999.
6. Amir Temur G‘arbiy Yevropa nigohida – Toshkent.
7. Scythian Tamerlane – Florensiya, 1553.

AMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRINIŃ SIRT EL DEREKLERINDE ÚYRENILIWI

Ayapbergenova Umida Baxıtbay qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxı kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

A.Temur hám temuriyler tariyxın úyreniwde jergilikli tariyxshılardıń shigarmaları menen bir qatarda shet ellilerdiń shigarmaları da áhmiyetli rol oynaydı. Ásirese, Ámir Temur mámleketinde waqıyalardı óz kózi menen kórgen avtorlardıń shıǵarmaları áhmiyetli maǵlıwmatlarǵa bay. Ámir Temur hám Temuriyler dáwiri derek tanıwshılıǵı haqqında kóplegen miynetler bar hám keń kólemli bolıp, sovet dáwirinde hám ǵárezsizlik jıllarında ózbek tiline awdarılıp, basıp shıǵarılǵan tariyxıy shıǵarmalar sáwleleniwi kerek bolǵan máselelerdi ashıp beriwde tiykar bolıp xızmet etti. Bul derekler arqalı Ámir Temur hám Temuriyler dáwiriniń sociallıq, siyasiy, mádeniy hám ekonomikalıq turmısın tereń úyreniw imkaniyatın beredi. Temur shaxsi, áskeriy qábileti hám mámleket basqarıwı usılları haqqında tolıq túsinik payda etiw ushın bul derekler úlken áhmiyetke iye. Mine usınday shıǵarmalardan biri A.Temur mámleketine (1403) Ispaniyadan elshi bolıp kelgen Run Gonsalis Klavixonnıń "Kúndelik" toplamı bolıp tabıladı. Bul shıǵarma birinshi márte 1582-jılı Seviya qalasında "Ullı Tamerlan" atı menen, soń 1782-jılı Madridte "Ullı Tamerlan ómiri hám xızmeti" atı menen basıp shıǵarılǵan.[3, B.56] Bul shıǵarma keyinirek de tolıq yamasa ayırım úzindiler halında inglis hám basqa tillerde basıp shıǵarılǵan. 1943-jılı Klavixo kúndeliginiń jańa Madridtegi basılımın F. Lopes ámelge asırdı. Baspa tiykarına ol XV ásir qoljazbasın aldı, biraq ol shıǵarma tekstin tereń ádebiy-ilimiy tekseriwden ótkerdi hám kúndelikti A.Temur mámleketindegi Klavixo elshixanası haqqındaǵı tariyxıy maǵlıwmatlar menen tolıqtırdı. "Kúndelikler" tekstiniń rus tiline birinshi awdarması akademik I.I. Sreznevskiy tárepinen ámelge asırılǵan. Bul tekstti sholıwda kózge kóringen shıǵıstanıwshılar V.V. Gregorev, P.I. Lerx, K.P. Patkanovlar qatnasqan. Awdarma 1881-jılı, Sreznevskiydiń óliminen soń basıp shıǵarıldı. Eń jańa, anıq hám tolıq awdarmanı, jańalanǵan hám tolıqtırılǵan sholıwı menen I.S. Mirkov ámelge asırdı.[3, B.270] Awdarma 1990-jılı Moskvada basıp shıǵarıldı. Klavixo óziniń "Sayaxatnama"sında A.Temur ómirbayanına baylanıslı sonday-aq, A.Temur mámleketindegi xalıqlardıń turmısı, mádeniyatı, qalalardaǵı imaratlar, sawda orınları, bazarlar hám olardaǵı ónimlerdiń quramı, bayramlar, toylar, ulıwma, ne kórgen bolsa barlıǵın jazǵan.[1, B.46] Sonday-aq, ol xalıq arasında júrgen mısh-mıshlardı, ápsanalardı maǵlıwmat retinde keltirgen. Tolıqlıǵı hám qızıqlılıǵı jaǵınan suriyalı ibn Arabshax (1392-1450) tiń miyneti de úlken áhmiyetke iye. Ol óziniń "Ájayıp al-Maqdur fi tariyxi Taymur" shıǵarmasında Ámir Temurdıń tolıq tariyxın jaratıwǵa háreket etken. Ibn Arabshah óz ana qalasınıń Amir Temur tárepinen basıp alınıwınıń gúwası boliw menen birge, tutqın sipatında Samarqandqa alıp kelinedi. Bul bolsa ibn Arabshahtiń A.Temurga qarata dushpanlıq kózi menen qarawina alıp kelgen. Bul nárse onıń shıǵarmasınan ayqın kórinedi. Ibn Arabshah A.Temur dáwiriniń sońǵi jılların gúwa bolgan. Ol óz shıǵarmasında A.Temurdı qaralawǵa qanshelli háreket etpesin, báribir onıń shaxsına joqarı baha beredi. Ibn Arabshah miynetinde basqa heshbir dereklerde ushiraspaytuǵın magliwmatlar bar. Sonıń ishinde, A.Temurdıń tuwılǵan jılı, ornı onıń shıǵarmasında anıq kórsetip berilgen. Ibn Arabshaxtıń shıǵarması ózbek tiline awdarılıp, 1991-1992-jılları 2 tomda basıp shıǵarıldı. A.Temur dáwirin sáwlelendiriwde joqarıdaǵı dereklerden basqa jáne kóplegen miynetler bar. Biraq olardıń kópshiligi joqarıdaǵı maǵlıwmatlardı tákirarlaǵan yamasa túsinik bergen.[2, B.78]

Ámir Temur dáwirin ilimiy úyreniwde inglis tariyxshısı Eduard Gibbon (1737-1794), Fridrix Shlosser (1776-1861), "Ulıwma tariyx" shigarmasının avtori Georg Veber shigarmalarınan da ayırım magliwmatlardı aliw múmkin.

V.V. Bartoldtıń A.Temur haqqında kóplegen qunlı pikirleri hám orınlı baqlawları menen bir qatarda, onıń Sahıpqıran basqınshılıqlarınıń maqsetleri hám sebepleri haqqındaǵı kózqaraslarında

qıyınshılıq ta bar. Máselen, ol "A.Temurdiń áskeriy júrisleri oniń dańqparazlıǵı menen baylanıslı, shah hákimiyatına bolgan joqarı háwes, basqınshılıq júrislerin baslawga alıp keledi," -degende júdá haq emes. Bunnan tısqarı, Bartoldtıń shıǵarmalarında máseleniń siyasiy-ekonomikalıq tárepi tómen kórsetilgen. A.YU. YAkubovskiydiń (1886-1953) izertlew jumısları da tikkeley Bartold jumıslarına uqsas. Ol da A. Temurdıń bir tárepin jamanlap, basqa táreplerin maqtaw ırǵaǵında jazǵan. YAkubovskiydiń qatań juwmaǵı tómendegishe edi: "A.Temur - tereń (qarama-qarsılıqlarǵa iye) isker." Orta Aziyadaǵı iskerliginiń unamlı tárepleri kóp edi. Biraq "báribir ol jáhán tariyxına ayawsız basqınshılardan biri sıpatında máńgilikke kirdi."

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq Ámir Temur hám temuriyler tariyxına tiyisli ádebiyatlarda uqsas maǵlıwmatlar ushırasqanı menen, olar bir-birinen dáwirinde, sıpatında, jazılıw usılı, dálillerdiń baylıǵı hám basqa táreplerinde ayırmashılıqlardıń bar ekenligi seziledi. Bul bolsa temuriyler tariyxınıń bay ekenliginen, onıń ele de tereńnen úyreniliwin talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403–1406) / Per. so staroisp. I.S. Mirokovoy. – M.: Nauka, 1990

2. Ibn Arabshoh. Ajoib al–maqdur fi tarixi Taymur / Swz boshi, arab tilidan tarjima va izohlar muallifi U. Uvatov. 2 jildli. – Toshkent: Mehnat, 1992

3.Abdullayev I. Movaraunnahr tarixiy manbalari. - T.: Fan, 2002.

AMIR TEMUR MARKAZLASHGAN DAVLAT TASHKIL ETISHIDA YER-SUV MUNOSABATLARINING O'RNI

Xurliman Aytimuratova
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Magistratura bo'limi Tarix yo'nalishi
1-bosqich magistranti

Amir Temur markazlashgan davlat barpo etgach, oldinda, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy tomondan, mustahkamlash zarurati turardi. Davlatni iqtisodiy qudrati qo'shin ta'minoti, aholi tinchligi uchun juda muhum omillardan biri edi. Iqtisodiy qudratning taynchlarıdan bir omili bu-aholidan yig'iladigan soliqlar bo'lgan. Xalqning yerdan qay tarzda foydalanıb, mo'l xosil olishi ma'lum bir mehnat bilan band qilishi mamlakatda olib boriladigan agrar islohotlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

XIV asrda Movarounnahr hududida Chig'atoy ulusining parchalanishi va ichki nizolar fonida Temur o'z impenyasını barpo etdi. Bu jarayonda yer-suv munosabatlari davlat boshqaruvi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil sifatida xizmat qildi. Markaziy Osiyoda suv resurslari va yer egaligi doimo iqtisodiy va siyosiy hokimiyatning asosiy manbai bo'lib kelgan. Arid iqlim sharoitida qishloq xo'jaligining 90% sug'orishga bog'liq bo'lib, suv taqsimoti hududiy nazoratning muhim vositasi edi. Amir Temur o'z davlatini barpo etishda ushbu omilni chuqur anglagan va yer-suv munosabatlarini tizamlı boshqaruv asosida markazlashtirishga harakat qildi. Uning davrida sug'orish tizimlari modernizatsiya qılınıb, qishloq xo'jaligi samaradorligi oshirishga xizmat qildi. Yer-suv munosabatlari nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tuzumning asosini tashkil etdi. Temur davrida yer egalligi davlat mulki, xususay mulk va jamoat mulki sifatida tasniflanardı. Davlat mulki sifatida "xolisa" yerlari (to'g'ndan-to'g'ri davlat tasarrufidagi yerlar) va "iqta" tizimi orqali harbiy xizmatchilarga beriladigan yerlar muhim ahamiyatga ega edi. Suv resurslari esa, asosan, davlat tomonidan boshqariladigan kanallar va ariqlar orqali taqsimlanardi. Bu tizim Temuring markaziy hokimiyatni mustahkamlash strategiyasining muhum qismi edi.[3,б.58]

Beatrize F. Manzning "Tamerlane" asarida ta'kidlanishicha, Amir Temur o'z impenyasini iqtisodiy jihatdan mustahkamlash uchun sug'orish tizimlariga katta e'tibor bergan. U mavjud kanallarni ta'mirlash va yangi sug'orish inshootlarini qurish orqali qishloq xo'jalıgı hosuldorligini oshirishga erishgan. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan, balkı mahalliy aholi

orasida Temur hokimiyatining qonuniyligini mustahkamlashga yordam bergan. Amir Temur davrida Movarounnahrning ko'p qishloq xo'jaligi asosan sug'orishga tayanardi Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon va Qashqadaryo kabi yirk daryolar suv manbai safatıda xizmat qilar, ammo ularning suvidan samarali foydalanish uchun murakkab sug'orish tizimlari talab qilinardi. Temur bu tizamlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdı. Masalan, Samarqand va Buxoro atroflarida yangi kanallar qurildı, mavjud ariqlar ta'mirlandi va suv taqsimoti adolatli ravishda amalga oshirildi. Bu jarayon qishloq xo'jaligi mahsuldorligini oshirish bilan birga, davlatning iqtisodiy resursianni ko'paytırıshga xizmat qildi.

Sug'orish tizimlarining markazlashgan boshqaruvi Temur davlatining iqtisodiy asosini mustahkamlashda muhim rol o'ynadi "Temur tuzuklari"da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Temur suv taqsimotini nazorat qilish uchun maxsus amaldorlar "mirab"larni tayinlagan. Mirablar suv taqsimotining adolatli bo'lishini ta'minlagan va bu orqali dehqonlar o'rtasida nizolarnıı oldini olishga yordam bergan. Shu yerda bir qiziq jihatga e'tibor qaratish lozim. Amir Temur kadrlar siyosatida vazirlar va amirlar bilan bir qatorda munajjimlar ham muhim o'rin egallagan. Abdulla Lison Amir Temur saroyining bosh munajjimi edi. Uning vazifasi juda murakkab va mas'uliyatli bo'lgan. Bu olim o'z shogirdlari bilan birga kelajakdagi G'arbga qaratilgan yurishlar qanday qiyinchiliklar yoki yutuqlar bilan bog'liq bo'lishini bashorat qilardi. Bundan tashqari, u qayerda, qaysi vaqtda ariqlar qazish, hovuzlar bunyod etish, daryoning qayeriga qanday ko'priklar qurishga oid tavsiyalar berardi. Demak, mamlakatdagi suv inshootlari, jumladan, yirik hovuzlar qurilishi masalasida ham munajjimlarning tavsiyalari inobatga olingan.[1,б.68]

Amir Temur davrida yer taqsimotı markazlashgan davlat tuzumining muhim qismi edi. Iqta tizimi orqali harbiy xizmatchilar va amaldorlarga yer ajratılardı, bu esa ularga iqtisodiy manfaatlar bilan birga davlatga sadoqatni ta'minlash imkonini berdi. Iqta egasi o'z yeridan olinadigan soliqlar evaziga harbiy zizmatni davom ettirardi. Bu tizim Temur impenyasining harbiy va ma'muny tuzilmasini mustahkamlashda muhim rol o'ynagan.

Yer-suv munosabatlari nafaqat iqtisodiy, balki ayosiy boshqaruvda ham muhim rol o'ynadi. Temur o'z imperiyasini markazlashtirishda mahalliy elita va no'yonlarning hokimiyatini cheklashga harakat qildi. Bu jarayonda suv resursları va yer egalligi ustidan nazoratni qo'lga olish muhim vosita sifatida ishlatıldı. Masalan, Samarqandni poytaxt sifatida tanlashda uning Zarafshon daryosi yaqinida joylashganligi va sug'orish tizimlari uchun qulay sharoitlari muhim omil bo'ldi. Amir Temur davrida yer-suv munosabatları nafaqat ichki siyosatda, balki xalqaro aloqalarda ham muhim rol o'ynadi. Masalan, Oltin O'rda bılan munosabatlarda suv yo'llari va savdo karvonlari nazorati muhim edi. Tarixchi olim Omonulla Bo'rievning ma'lumot berishicha, Hofizi Abru o'zining «Geografiya» asaridagi «Movarounnahr tavsifi» qismida Samarqand haqida shunday yozadi: «Mahallalar, bozorlar, ko'chalar va aksar xonadonlarda oqar suvlar bor. Qaysi joyga bormagin, katta hovlilarning birortasi ham hovuzsiz va daraxtsiz emas». Shu sababli (shahar) «Jannat ad-dunyo» («Dunyoning jannati») degan unvon olgan. [2.б.79] Amir Temur o'zining markazlashgan davlatını barpo etishda yer-suv munosabatlaridan samarali foydalangan. Sug'orish tizimlarini modernizatsiya qilish, yer taqsimotini markazlashtirish va suv resurslarini boshqarishsh orqali u nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minladı, balki siyosiy hokimiyatni mustahkamladı. Uning "Temur tuzuklari" asarida keltirilgan qonunlar va ma'muriy tuzlmalar yer suv munosabatlarining muhimligini ta'kidlaydi.

Yer-suv munosabatlari Movarounnahrning iqtisodiy va siyosiy hayotida asosiy omil sifatida xizmat qıldı. Temuming bu sohadagi islohotlari o'rta asrlar O'rta Osiyo tarixida muhim iz qoldirdi va uning imperiyasining uzoq muddatli barqarorligiga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1. Азимов Э. Амир Темур салтанати // Масъул муҳаррир Ф. Шарипов /. - Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 68 б]

[2. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё (тарихий-географик лавҳалар). // Масъул муҳаррир: А. Ўринбоев /. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 79 б]

[3. Замонов А, Эгамбердиев А. Амир Темур тарихидан лавхалар. –Т.: 2021. 58 б]

AMIR TEMUR IKKINCHI UYG‘ONISH DAVRI – TEMURIYLAR RENESSANSINING BUNYODKORI

Adilova Marjangúl Elmuratovna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Inson huquqlari, davlat huquqi va boshqaruv kafedrasi o‘qituvchisi

Baltabaeva Ulbiyke Ilich qizi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Yurisprudensiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi
ulbiykeilichovna@gmail.com

Annotaciya: Biz ushbu tezisda buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur davridagi davlat boshqaruvi va harbiy strategiyasi , Temuriylar davridagi boshqaruv tizimi, diplomatik aloqalar va xalqaro munosabatlar, Amir Temur va Janubiy Orol bo‘ylaridagi ish olib borganliklari haqida aytib o‘tamiz. Shuningdek, davlat arbobi bo‘lgan Amir Temurning olib borgan ishlarining bugungi kundagi ahamiyati haqida ham aytip o‘tamiz.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, davlat boshqaruv tizimi, harbiy strategiyasi, diplomatik aloqalar, Janubiy Orol.

Annotation: In this thesis, we will talk about the state administration and military strategy of the great commander and statesman Amir Temur, the system of governance during the Timurid era, diplomatic relations and international relations, Amir Temur and his work in the South Aral Sea region. We will also mention the significance of the work carried out by Amir Timur, who was a statesman, today.

Keywords: Amir Timur, system of state administration, military strategy, diplomatic relations, South Aral Sea.

XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Markaziy Osiyo tarixida muhim burilish yasagan buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur qisqa vaqt ichida keng hududlarni birlashtirgan qudratli imperiya barpo etdi. Uning siyosiy faoliyati nafaqat harbiy yurishlar bilan, balki puxta o‘ylangan davlat boshqaruv tizimi , adolatga asoslangan siyosati va qat’iy intizomga tayangan harbiy startegiyasi bilan ham ajralib turadi. Amir Temurning davlatni boshqaruv tamoyillari “Temur tuzuklari” asarida mujassam bo‘lib, unda hukmdor va amaldorlarning vazifalari, jamiayt tuzulishi, harbiy xizmat va ijtimoiy munosabatlar aniq qoidalar asosida belgilangan. Shu bilan birga, Amir Temurning harbiy strategiyasi ham puxta rejalashtirish, razvedkaga tayanish va intizomli qo‘shin tuzilmasi bilan ajralib turadi. Amir Temur tomonidan barpo etilgan davlat boshqaruvi tizimi o‘z davri uchun nihoyatda mukammal va samarali bo‘lgan. U markazlashgan hokimiyatni shakllantirib, tarqoq siyosiy kuchlarni yagona davlat ostida birlashtira oldi. Davlat boshqaruvida oliy hokimiyat Sohibqiron qo‘loda jamlangan bo‘lib, barcha muhim siyosiy va harbiy qarorlar uning nazorati ostida amalga oshirilgan. Viloyatlar va o‘lkalarga tayinlangan amirlar markazga bo‘ysungan va ularning faoliyati doimiy ravishda tekshirib borilgan [1.b.333-334].

Amir Temur va temuriylar davrida ham butun Islom mamlakatlarida bo‘lganidek islomiy shariat sud-huquq tizimining asosi hisoblanardi. Shariat ahkomlarini boshqarish mamlakatning bosh qozisi ixtiyoriga bergan bo‘lib, uning viloyatlaridagi maxkamalari faoliyati viloyat qozilari tomonidan olib borilgan. Qo‘shin uchun alohida harbiy-sud tizimi mavjud bo‘lib, uni qozi-askarlar – harbiy qozilar yuritganlar. Sud-huquq tizimida shayxulislom, sadr, mufti, mutavali, mxtasib va boshqa amaldorlar ham katta o‘rin tutgan. Amir Temur davlatida bir nechta lavozimlar bor bo‘lib ular quyidagi vazifalarni amalga oshirgan:

Qozi – har bir shahar va viloyatlarda, devonning turli bo‘g‘inlarida qonunni nazorat qilgan. Qozilar darajasi va martabasiga ko‘ra bir-birlaridan farq qilib turgan.

Sadrlar – asosan, sayyidlardan chiqqan shaxslar bo‘lib ular ahli islomga boshchilik qilgan. Ularning eng muhim vazifalaridan biri mamlakatdagi vaqflarni nazorat qilish bo‘lgan. Sadrlar suyurgolni ham belgilab turganlar.

Mutavvalliy – sadrlar tomonidan vaqflarni boshqarish va nazorat qiluvchi ma’sul shaxs.

Mudarris – diniy masalalar, shariat, tafsir, hadis va fiqhdan dars beruvchi shaxs.

Muxtasib – bozorlarda tarozi, narx-navoni nazorat qiluvchi ma’sul shaxs [2.b.104]

Amir Temur davlatlararo diplomatik munosabatlarda malakali tarjimonlar tanlash va ulardan foydalanishga alohida e’tiborni qaratdi. Amir Temur diplomatiyasida muzokara olib borish san’ati yuqori saviyaga ko‘tarildi. Bunday nozik diplomatik muzokaralar dushman bilan tinchlik sulhi tuzishda yoki uni o‘z tomoniga og‘dirishda, maqsadli shartlar qo‘yishda mamlakat obro’ini yanada oshirgan. Amir Temur saltanat devonida maxsus diplomatiya korpusi tuzilgan bo‘lib, unga har tomonlama ma’lumotli va bir necha tillarni yaxshi bilgan kishilar jalb etilgan. Ularga Sohibqironga do‘stona munosabatda bo‘lgan va dushmanlik ruhida turgan mamlakatlar vakillari bilan muzokara olib borish vazifasi yuklatilgan edi. XIV asr oxirida Yevroosiyoda oltita yirik siyosiy birlik yuzaga keladi: Amir Temur davlati, Oltin O‘rda, Misr, Rum mamlakati, G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va Xitoy. Amir Temur davlati bilan Rum davlati o‘rtasidagi munosabatlar haqida Sharofuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” sida yozganlariga qaraganda, Rum podshosi Yildirim Boyazid ilgariroq Sohibqironga tobelik izhor etib, xiroj to‘lab turgan, Arzinjon voliysi Tahurtan qoshiga elchi yuborib, undan xiroj to‘lashni talab qilgan. Amir Temur Rum podshosiga bir qancha nasihatnomadan iborat maktub yo‘llaydi. Aslida Amir Temurning Kichik Osiyoni zabt etish niyati bo‘lmagan va kelishmovchilik Boyazidning kiborligi va uning Amir Temurni mensinmasligi sababli yuzaga kelgan edi. Chunki g‘alabadan so‘ng, Amir Temur Rum sultonligini Boyazidning o‘g‘illariga topshirdi [3.b.41]. Xalqaro munosabatlarda Amir Temur davlatining rolini ko‘rib chiqar ekanmiz, davlat, davlatchilik mohiyatida muayyan bir makon va jamiyatda mavjud turli imkoniyatlarni shu yerlik xalq manfaati yo‘lida yuzaga chiqaruvchi tashkilotchilik yotganini eslatib o‘tish g‘oyatda muhimdir. XIV asrning 50-60-yillarida Movarounnahrda feodal tarqoqlik g‘oyatda kuchayib, sinfiy kurash yanada keskinlashadi. Mamlakatdagi har bir viloyat alohida hukmdorlikka ajralib, ular o‘rtasida nizo kuchayib ketadi va qonli urushlarga aylanadi. Siyosiy parokandalik o‘zaro urush va janjallar iqtisodiy tanglikka sabab bo‘lib, mamlakat aholisini, ayniqsa dehqonlar xo‘jaligini xonavayron qilgan edi. Buning ustiga Sharqiy Turkiston va Yettisuvda tashkil topgan Movarounnahrni bosib olishga harakat qilardilar. Bir necha bor Movarounnahr ustiga yurish qilib, uni talab qaytadilar. Mo‘g‘iliston amirlarining vayronagarchilik yurishlariga qarshi kurash boshlanib ketadi. 1370-yilda Temur yaxshi qurollangan qo‘shini bilan Balxni qamal qiladi va katta talafotlar berib, shaharni egallaydi. Movarounnahrning hukmdori Amir Husayn o‘ldiriladi. Bu voqealardan so‘ng mamlakatda Temurning siyosiy mavqei kuchayib ketadi. Sababi, Movaraunnahrda uning uchun kuchli raqib qolmagan edi [4.b.25].

Amir Temur daoliatida nafaqat Movarounnahr, balki Orol dengizi atrofi bilan ham bog‘liq bo‘lgan. Bu hududlarda u harbiy, siyosiy va iqtisodiy ishlar olib borgan. Amir Temur XIV asr oxirida Xorazm hududini o‘z davlatiga qo‘shib olgan, bu hudud strategik jihatdan muhim bo‘lib, savdo yo‘llari va Amudaryo orqali o‘tadigan transport tizimini nazorat qilish imkonini bergan. Xorazmni egallash orqali u Orolbo‘yi hududlarida siyosiy barqarorlikni tiklashga harakat qilgan. Temur bu hududga bir necha bor yurish qilgan, chunki Xorazmda mustaqil hokimlar qarshilik ko‘rsatgan. Yurishlardan so‘ng u yerda o‘ziga sodiq hokimlarni tayinlab, markaziy hokimiyatni mustahkamlagan, bu orqali Janubiy Orolbo‘yi Temuriylar davlatining muhim qismiga aylangan. Amir Temur Sharq va G‘arbni bog‘lovchi savdo yo‘llarini tiklashga katta e’tibor bergan. Orolbo‘yi hududi orqali o‘tuvchi karvon yo‘llari qayta tiklangan, bu esa hududning iqtisodiy rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan [5.b.122]

Xulosa qilib aytganda, davlat arbobi va sohibqiron Amir Temur tomonidan barpo etilgan davlat o‘z davri uchun mukammal va markazlashgan boshqaruv tizimiga ega bo‘lgan. U davlatni qat’iy tartib-qoidalar asosida boshqarib, viloyatlarga ishonchli amaldorlarni tayinlash orqali ichki barqarorlikni ta’minlagan. Ayniqsa, uning “Temur tuzuklari” asarida davlatni boshqarish, adolatni ta’minlash va tartib-intizomni saqlash tamoyillari aniq bayon etilgan. Shu bilan birga, Amir Temur

keng ko‘lamli diplomatik aloqalar o‘rnatib, turli davlatlar bilan samarali xalqaro munosabatlarni yo‘lga qo‘ygan. U Yevropa davlatlari, Xitoy va Hindiston bilan elchilik aloqalarini rivojlantirib, o‘z davlati nufuzini xalqaro miqyosda mustahkamlagan va madaniy almashinuvga xizmat qilgan. Umuman olganda, Amir Temurning kuchli davlat boshqaruvi, puxta diplomatik siyosati va hududiy rivojlanishga qaratilgan faoliyati uning nafaqat o‘z davrida, balki jahon tarixida ham muhim o‘rin egallashiga sabab bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A.Rustamov, Sh.Sh.Erkinjonov. Amir Temurning davlat boshqaruvi va harbiy strategiyasi. 2025.
2. A.T.Qudratov, T.Q.Xolbekov. Amir Temur va Temuriylar davrida davlat boshqaruvi va madaniyat.
3. N.Ramanova, Z.Oraqbaeva. Amir Temur davlatining diplomatik aloqalari.
4. A.A.Amandavlatov. Amir Temur davlat boshqaruvida xalqaro munosabatlari. 2025.
5. F.Sultanov. O‘zbekiston tarixi. Toshkent. 2017.

“TEMUR TÚZIKLERI”NDE MÁMLEKETLIK BASQARIWDIŃ HUQUQIY TIYKARLARI HÁM ONIŃ ZAMANAGÓY ÁHMIYETI

Adilova Marjangúl Elmuratovna
Berdaq atındaǵı QMU, Yuridika fakulteti, Insan huqıqları, mámleketlik huqıq hám basqarıw kafedrası oqıtıwshısı
Ziyauova Elmira Ongarbay qızı
“Yurisprudenciya” tálim baǵdarı 1-kurs bakalavr studenti

Annotaciya. Usı ilmiy izleniwde orta ásirler Shıǵıs mámleketleriniń huqıqıy tiykarların belgilep bergen úlken tarıyxıy hújjet – Sahibqıran Ámir Temurdıń "Temur Túzikleri" yuridikalıq aspektte analizlenedi. Izertlewdiń tiykarǵı maqseti Temuriyler saltanatındaǵı mámleketlik basqarıw principleriniń búgingi kúndegi zamanagóy huqıq penen baylanısların ashıp beriwden ibarat. Teziste Ámir Temur tárepinen engizilgen sud hákimiyatınıń ǵárezsizligi, jaza sistemasınıń sózsizligi, ayıpsızlıq prezumpciyası elementleri hám fiskal huqıq normaları "Temur Túzikleri"ndegi anıq faktler tiykarında analiz etilgen. Sonday-aq hákimshilik huqıqındaǵı meritokratiya principi hám lawazımlı shaxslardıń juwapkershiligi institutlarınıń tariyxıy tamırları izertlenedi. Izlenis nátiyjeleri Ámir Temurdıń huqıqıy miyrası búgingi Jańa Ózbekstandaǵı konstituciyalıq reformalar hám huqıqıy demokratiyalıq mámleket qurıw koncepciyası ushın fundamental metodologıyalıq derek bolıp xizmet etiwin tastıyıqlaydı. Bul ilimiy jumıs jas huqıqtanıwshılardıń professional mádeniyatın hám huqıqıy sawatlılıǵın arttırıwda úlken áhmiyetke iye.

Gilt sózler: Ámir Temur, Túzikler, nızam ústinligi, sud hákimiyatı, ádillik, meritokratiya, huquqıy mádeniyat.

Annotation. In this scientific study, a large historical document that defined the legal foundations of medieval Eastern statehood – the work “Temur’s Code” by Sahibkiran Amir Temur – is analyzed from a legal point of view. The main goal of the research is to reveal the relationship between the principles of state administration in the Timurid Empire and modern law. The thesis analyzes the independence of the judiciary, the inevitability of the punishment system, the elements of the presumption of innocence, and the norms of fiscal law introduced by Amir Timur, based on specific facts from the “Code of Laws.” The historical roots of the principle of meritocracy in administrative law and the institutions of accountability of officials are also studied. The results of the research confirm that the legal heritage of Amir Temur serves as a fundamental methodological source for the concept of constitutional reforms and building a legal democratic

state in modern New Uzbekistan. This scientific work is of great importance in increasing the professional culture and legal literacy of young lawyers.

Keywords: Amir Timur, Timur's Code of Laws, rule of law, judicial power, justice, meritocracy, legal culture.

Búgingi kúnde Ózbekstanda huquqıy demokratikalıq mámleket hám kúshli puqaralıq jámiyetin qáliplestiriw procesinde milliy mámleketshilik, tariyxımızdıń huquqıy tiykarların úyreniw ayrıqsha aktuallıqqa iye. Ásirese, Sahibqıran Ámir Temurdıń mámleket basqarıw modelin belgilep bergen "Temur Túzikleri" shıǵarması orta ásirler huquqıy mádeniyatınıń unikal deregi bolıwı menen birge, búgingi kún nızamshılıǵı ushın da metodologiyalıq áhmiyetin joǵaltpaǵan. İzertlewdiń tiykarǵı mashqalası — Temuriyler dáwirindegi huquqıy institutlardıń búgingi zamanagóy huqıq penen ideologiyalıq sáykesligin dálillew hám "Temur Túzikleri"niń hákimshilik, jınayat hám sud huquqı tarawındaǵı tariyxıy ornın anıqlawdan ibarat. Temuriylar dáwiri huquqıy sistemasınıń analizi sonı kórsetedi, mámleket basqarıwı tiykarınan nızam ústinligi hám sociallıq ádillik principleri tiykarında shólkemlestirilgen bolıp, bul búgingi kúngi huquqıy reformalar menen úzliksiz baylanıslı esaplanadı [5.42].

Ámir Temur saltanatınıń bekkemligi onıń "Mámleket basqarıwınıń toǵız úlesi keńes, iláj hám máslahat tiykarında, qalǵan bir úlesin qılısh penen ámelge asırdım" degen strategiyalıq koncepciyasına tiykarlanǵan. Bul koncepciya házirgi zaman huquqı túsinigindegi "nızam ústinligi" principiniń tariyxıy prototipi esaplanadı. Bul jerde Sahibqıran "keńes hám mashuarat" institutına ayrıqsha itibár bergen. Mámleketlik áhmiyetke iye qararlar qabıllaw aldınan hár bir taraw qániygeleri hám taypa baslıqları menen másláhátlesiw házirgi zaman parlamentalizm hám kollegial basqarıw principlerine júda jaqın keledi. [4.56]. "Temur Túzikleri"ndegi 12 taypaǵa súyeniw principi mámleketlik hákimiyattıń sociallıq bazasın támiyinlewshi huquqıy mexanizm sıpatında kórinedi [1.24]. Ásirese, lawazımlı shaxslardı tańlawda qollanılǵan "hadallıq, aqıl-parasat, xabarlılıq hám isbilermenlik" kriteriyaları búgingi kún mámleketlik xizmetindegi meritokratiya principiniń dáslepki kórinisi esaplanadı. Sahibqiran wázirler minnetlemesine tek ǵana basqarıwdı emes, bálkim xalq ahwalı ushın jeke juwapkershilikti hám júklegen bolıp, bul zamanagóy hákimshilik huqıqtaǵı juwapkershilik principin ańlatadı [3.115].

Sud-huquq sistemasında Ámir Temur sud hákimiyatınıń ǵárezsizligine ayrıqsha itibar berip, hár bir wálayatta puqaralıq isleri ushın "Ádalat qazıları"n hám áskeriy taraw ushın "Qazı ásker" institutın shólkemlestirgen [6.54]. Bul differenciallasqan yurisdikciya sisteması sol dáwir ushın júdá progressiv bolıp, sudıyalardıń tek haqıyqatqa súyeniwi talap etilgen. Jınayat huquqı tarawındaǵı "bir jınayat ushın eki márte jaza bermew" (Non bis in idem) qaǵıydası hám ayıpsızlıq prezumpciyasınıń elementleri "Temur Túzikleri"niń zamanagóy yuridikalıq doktrinalar menen tıǵız baylanıslı ekenligin tastıyıqlaydı [5.67]. Sonday-aq, jazalaw sistemasında juwapkerdiń shaxsı hám qılǵan xizmetlerin esapqa alıw principi sud hákimiyatınıń insánparwarlıq xarakterinen derek beredi. Fiskal múnasibetlerde "xalıqtıń ekonomikalıq imkaniyatlarınan artıq salıq almaw" principi bolsa salıq tólewshilerdiń huquqların qorǵaw sıpatında bahalanadı. "Sonday-aq, fiskal huqıq tarawında salıq tólewshilerdi qiynamaw hám mámleket ǵáziynesin ádálatlı toltırıw" qaǵıydası engizildi, bul bolsa búgingi kún salıq nızamshılıǵınıń gumanistik tiykarların kórsetedi [5.67].

Juwmaqlap aytqanda, Ámir Temur tárepinen jaratılǵan huquqıy mektep tek tariyxıy áhmiyetke iye bolıp qalmastan, bálkim búgingi Jańa Ózbekstandaǵı konstituciyalıq reformalar ushın intellektual fundament bolıp xizmet etedi. Izertlew nátiyjesi sıpatında sonı kórsetiw múmkin: "Temur Túzikleri"ndegi ádillik, legallıq hám insánparwarlıq ideyaları házirgi huquqıy jámiyetimizdiń ruwxıy-huquqıy tiykarların bekkemlewde tiykarǵı jónelis bola aladı [4.56]. Bul miyrastı tereńirek úyreniw keleshekte milliy huquqıy mádeniyatımızdıń dúnya yurisprudensiyasındaǵı ornın joqarılatıwǵa imkaniyat beredi. Sahibqirannıń "Kúsh – ádillikte" degen principi búgingi kúngi insan huqıqların qorǵaw sistemasınıń ruwxıy tiykarı bolıp xizmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Amir Temur Ko’ragon. Temur Tuzuklari. –T.: “IJOD-PRESS”, 2019. –160b.
2. Ahmedov B. Amir Temur (Tarixiy-biografik ocherk). –T.: “Sharq”, 1995. – 144b.
3. Dadaboev H. Amir Temurning davlat boshqaruvi va harbiy mahorati. –T.: “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”, 1995. – 640b
4. Mo‘minov I.M. Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. –T.: “Fan”, 1993. – 152b.
5. Saidov A.X. Temur tuzuklari: huquqiy va ma’naviy meros. –T.: “O’zbekiston”, 2010. – 216b.
6. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. –T.: “Sharq”, 1997. – 384b.

AMIR TEMUR DAVLATCHILIGI VA HARBIY STRATEGIYASI

Baxtiyarov Bekzod

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
tarix fakulteti 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola Amir Temur davlatchiligi va uning harbiy strategiyasini tahlil qiladi. Maqolada Temuriylar davlatchiligi tashkil etilishi, uning siyosiy va ma’muriy tizimi, shuningdek, Amir Temurning harbiy faoliyati va jangovar strategiyalari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Temur harbiy yondashuvi va markazlashtirilgan davlat boshqaruvi orqali o‘z saltanatini kengaytirgan va mustahkamlagan

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davlati, harbiy strategiya, markazlashgan boshqaruv, jangovar yondashuv.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье анализируется государственность Амира Тимура и его военная стратегия. В статье изучается организация тимуридской государственности, её политико-административная система, а также военная деятельность и боевые стратегии Амира Тимура. Результаты исследования показывают, что Тимур расширял и укреплял свою империю посредством военного подхода и централизованного государственного управления

Ключевые слова: Амир Тимур, тимуридское государство, военная стратегия, централизованное управление, боевой подход.

ABSTRACT

This scientific article analyzes the statehood of Amir Temur and its military strategy. The article studies the organization of the Timurid statehood, its political and administrative system, as well as Amir Temur's military activities and combat strategies. The results of the study show that Timur expanded and strengthened his empire through a military approach and centralized state administration

Keywords: Amir Temur, Timurid state, military strategy, centralized administration, combat approach.

KIRISH

Amir Temur (1336–1405) tarix sahnasida nafaqat buyuk sarkarda, balki davlat boshqaruvi va strategik fikrlash bo‘yicha o‘z davrining eng yirik shaxslaridan biri sifatida tanilgan. U O‘rta Osiyoda keng ko‘lamli davlat tuzib, uning siyosiy, ijtimoiy va harbiy tizimini mukammal tarzda shakllantirdi. Tarixiy manbalar va tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Temur o‘z saltanatini kengaytirishda jangovar yondashuvlar bilan bir qatorda siyosiy va diplomatik strategiyalarni ham faol qo‘llagan [3, b.56]. Amir Temur davlatchiligi markazlashgan boshqaruvga asoslangan bo‘lib, viloyatlar va hududlar o‘rtasida qat’iy nazoratni ta’minlagan. U o‘zining ishonchli vakillarini turli hududlarga tayinlab, davlatning barqarorligini saqlashga katta e’tibor bergan [4, b.102]. Shu bilan birga, Temur siyosiy tizimda meritokratiya printsipini qo‘llab, mansabdorlarni ularning xizmat

ko‘rsatish darajasi va malakasiga qarab lavozimga tayinlagan. Bu esa davlat idoralarining samarali ishlashini kafolatlagan va ichki nizolarni kamaytirgan [1, b.75].

Harbiy sohada Temur innovatsion yondashuvlarni qo‘llagan. U qo‘shinlarni tezkor harakatlantirish, kutilmagan hujumlar uyushtirish va logistikani ilg‘or darajada tashkil etish orqali janglarda ustunlikka erishgan [2, b.88]. Shu tarzda, Temur siyosiy va harbiy strategiyalarni uyg‘unlashtirish orqali nafaqat hududiy kengayishni, balki saltanatining uzoq muddat barqarorligini ham ta’minlagan. Ushbu maqola maqsadi – Amir Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasini tizimli tahlil qilish, uning siyosiy va jangovar yutuqlarini o‘rganishdir. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, Temuriylar davlatchiligining asosiy tamoyillari va harbiy strategiyalari aniqlanadi. Shuningdek, maqolada Amir Temur harbiy faoliyati va diplomatik yondashuvlarining davlatchilikni barqarorlashtirishdagi roli o‘rganiladi [4, b.110].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot Amir Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasini tizimli tarzda o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, tarixiy, komparativ va analitik usullar asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida birinchi navbatda tarixiy manbalar, xususan Temuriylar davri yozma hujjatlari, biografiyalar, shuningdek arxeologik va madaniy obidalar tahlil qilindi. Ushbu manbalar orqali Temur siyosiy va harbiy faoliyatining asosiy yo‘nalishlari aniqlangan [3, b.61]. Shuningdek, ilmiy adabiyotlar tahlili metodi qo‘llanildi. Tarixchilar va tadqiqotchilar tomonidan berilgan baholar, statistik ma’lumotlar va harbiy kampaniyalar yozuvlari solishtirilib, Amir Temur davlatchiligi va jangovar strategiyalarining samaradorligi aniqlangan [4, b.115]. Tadqiqotda komparativ metod yordamida Temur harbiy strategiyalari boshqa o‘rta asr sarkardalarining yondashuvlari bilan solishtirildi, bu esa Temurning o‘ziga xos strategik uslublarini ko‘rsatdi [2, b.92]. Analitik yondashuv orqali Temuriylar davlatchiligi tuzilishi va boshqaruv tizimi tahlil qilindi. Ushbu metod yordamida viloyatlar boshqaruvi, soliq tizimi va markazlashgan siyosiy boshqaruvning samaradorligi aniqlanib, jangovar kampaniyalar bilan bog‘liq strategik qarorlarning asosiy tamoyillari aniqlangan. Shuni ta’kidlash lozimki, tadqiqot jarayonida manbalarning xilma-xilligi va tarixiy faktlarning aniqligi asosiy mezon sifatida qabul qilindi. Bu yondashuv Amir Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasining ilmiy asoslangan tahlilini ta’minlaydi [1, b.80].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Amir Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasini tahlil qilish natijasida bir qancha muhim xulosalarga kelish mumkin. Birinchi navbatda, Temuriylar davlatchiligi markazlashgan boshqaruv tizimi va samarali viloyat boshqaruvi asosida shakllangan. Har bir hududga tayinlangan vakillar Temurning siyosiy qarorlarini ijro etishda muhim rol o‘ynagan, bu esa ichki nizolarni kamaytirib, davlat barqarorligini ta’minlagan [3, b.68]. Harbiy strategiya nuqtai nazaridan, Amir Temur janglarda tezkor yurish, kutilmagan hujum va logistika bilan ta’minlash kabi yondashuvlarni muvaffaqiyatli qo‘llagan. Shu bilan birga, armiya tarkibidagi bo‘linmalarning – piyoda, otliq va artilleriya qismlarining uyg‘un ishlashi janglarda yuqori samaradorlikka erishishga xizmat qilgan [2, b.88]. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Temur harbiy strategiyasida asosiy muammo – uzoq muddatli kampaniyalarni moliyaviy va logistika jihatdan ta’minlash bo‘lgan. Bu masalani Temur soliq tizimini takomillashtirish va qishloq xo‘jaligi hamda savdoni rivojlantirish orqali yechgan. Shu tarzda, harbiy kampaniyalar moliyaviy jihatdan barqaror bo‘lgan va qo‘shinlarni yetarli resurs bilan ta’minlash imkoniyati yaratilgan [4, b.118].

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasi bir-birini to‘ldiruvchi tizim bo‘lgan. Markazlashgan boshqaruv va samarali iqtisodiy tizim harbiy yutuqlarni mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, Temur strategik qarorlarni qabul qilishda siyosiy diplomatiya va ittifoqlardan ham faol foydalangan, bu esa janglarda ustunlikni kafolatlagan [1, b.80]. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Amir Temur strategiyasi nafaqat o‘z zamonasida, balki keyingi tarixiy davrlarda ham o‘rnak bo‘lib kelgan. Uning harbiy yondashuvlari va davlatchilik tamoyillari bugungi harbiy va siyosiy tadqiqotlar uchun qimmatli manba hisoblanadi. Shu bilan birga, tadqiqot Amir Temur strategiyasining samarali elementlarini aniqlash va ularni tarixiy kontekstda tushunishga imkon beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Amir Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasi o‘zaro uyg‘unlashgan tizim sifatida rivojlangan. Markazlashgan siyosiy boshqaruv, viloyatlar va hududlar ustidan qat’iy nazorat hamda meritokratiya printsipi davlat barqarorligini ta’minlashga xizmat qilgan [3, b.75]. Shu bilan birga, Temur iqtisodiy tizimni mustahkamlash orqali uzoq muddatli jangovar kampaniyalarni moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlagan [4, b.118]. Harbiy strategiya nuqtai nazaridan, Amir Temur tezkor yurishlar, kutilmagan hujumlar va qo‘shin bo‘linmalarining uyg‘un ishlashi orqali janglarda ustunlikka erishgan. Shuningdek, diplomatiya va siyosiy ittifoqlardan foydalangan holda strategik vaziyatni o‘z foydasiga hal qilgan [2, b.92]. Shunday qilib, Amir Temur davlatchiligi va harbiy strategiyasi tarixiy jihatdan nafaqat o‘z davrida, balki keyingi asrlarda ham o‘rnak bo‘lib xizmat qilgan. Tadqiqot ko‘rsatadiki, Temuriylar davlatchiligi va jangovar yondashuvlarining muvaffaqiyati ularning bir-birini to‘ldiruvchi tizimga asoslanganligidadir. Ushbu tahlil Amir Temur faoliyatining siyosiy va harbiy muvaffaqiyatlarini yaxshiroq tushunishga hamda tarixiy kontekstda baholashga imkon beradi [1, b.80].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullaev, S. (2008) *Amir Temur siyosati va harbiy strategiyasi*. Toshkent: Fan.
2. Ismoilov, T. (2012) *Temuriylar davlati harbiy tizimi*. Samarqand: Sharq.
3. Ne’matov, H. (2005) *O‘zbek tarixi va davlat boshqaruvi*. Toshkent: Fan.
4. Rakhimov, O. (2010) *Amir Temur davlatchiligi va diplomatiyasi*. Toshkent: Akademiya.
5. Sobirov, M. (2015) *Markazlashgan boshqaruv va harbiy strategiya tarixi*. Toshkent: Ilm.

АМИР ТЕМУР – BUYUK DAVLAT ASOSCHISI

Jumayev Bekzod Boymurod o‘g‘li

DXX CHQ “Yosh chegarachilar” HAL tarix fani o‘qituvchisi
bekzodjumayev3434@gmail.com

Annotatsiya:
Ushbu maqola Amir Temurning hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan bo‘lib, uning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy merosini keng qamrovda yoritadi. Maqolada Amir Temurning davlat boshqaruvi, adolat va qonun ustuvorligi, xalqaro diplomatiya, savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishdagi yutuqlari, shuningdek, ilm-fan va madaniyatga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Maqolada Amir Temur davrida yaratilgan me’moriy yodgorliklar – Bibi Xonim masjidi, Go‘ri Amir maqbarasi, Shahi Zinda majmuasi kabi obidalarni ijtimoiy va madaniy ahamiyati bilan ochib beradi. Maqola yosh avlodni Amir Temur merosi bilan tanishtirish, uning davlat boshqaruvi va xalq farovonligini ta’minlashdagi strategiyalarini zamonaviy boshqaruv amaliyotida qo‘llash ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: *Amir Temur, Temuriylar imperiyasi, siyosiy meros, iqtisodiy rivojlanish, madaniy meros, davlat boshqaruvi, diplomatiya, Mavorounnahr, me’moriy meros, ilm-fan rivoji.*

Amir Temur, to‘liq ismi Amir Temur ibn Amir Taragay ibn Amir Barkul, 1336-yil 9-aprelda tug‘ilgan, Markaziy Osiyoning tarixida yagona va buyuk shaxs sifatida tanilgan. U o‘z davrida siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy sohalarda ulkan yutuqlarga erishgan yetakchi bo‘lgan. Amir Temur hukmronligi davrida Mavorounnahr va qo‘shni hududlar siyosiy barqarorlikka erishib, xalqaro diplomatik aloqalar rivojlangan, savdo-iqtisodiy tizimlar shakllangan. Tarixiy manbalar ta’kidlaganidek, Amir Temur o‘z davlatini kuch bilan emas, balki aql, maslahat va qonun ustuvorligi bilan boshqargan[1]. U shunday degan: “Davlat ishlarining to‘qqiz qismini maslahat va tadbirlar orqali, qolgan bir qismini qilich bilan amalga oshirdim”[2, 21-b]. Bu so‘zlar uning faqat hukmdor emas, balki aqlli siyosatchi va adolatni qadrlovchi rahbar ekanligini ko‘rsatadi. Amir Temur siyosiy maydonga 24 yoshida chiqdi. O‘sha paytda mamlakat ichki nizolar, mahalliy hokimlararo raqobat va tashqi tahdidlar bilan to‘lib-toshgan edi. Chingizxon avlodining qo‘shinlari Mo‘g‘oliston hududidan Mavorounnahrga bostirib kirardi, bu esa fuqarolar va siyosiy

yetakchilar uchun murakkab vaziyat yaratgan[3]. Shu sharoitda Amir Temur xalqning orzusidagi birlashtiruvchi rahbar sifatida yuzaga keldi, millatni birlashtirdi va ichki nizolarni bartaraf etdi.

Uning siyosiy faoliyati nafaqat ichki barqarorlik, balki xalqaro diplomatiya va savdoni rivojlantirishga ham qaratilgan edi. Amir Temur davrida Fransiya, Angliya, Ispaniya, Xitoy va Hindiston bilan diplomatik aloqalar yo‘lga qo‘yilgan. Misol uchun, Fransiya qiroliga yozgan xatida u shunday degan: “O‘z savdogaringizni mening davlatimga yuboring. Biz ularni hurmat bilan kutib olamiz va sizning savdogarlaringizga ham shunday hurmatni ko‘rsating”[2]. Shu tariqa, Amir Temur xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash orqali xalq farovonligini oshirish va davlatning iqtisodiy mustahkamligini ta’minlashga intilgan. Amir Temur o‘z davrida iqtisodiy va savdo infratuzilmasini kengaytirgan. U yirik bozorlar, karvonsaroylar va savdo yo‘llarini qurdirgan, bu esa Mavorounnahrni Yevropa va Osiyo savdo tarmog‘ining markaziga aylantirgan. Amir Temurning tashqi siyosiy faoliyati ham shunga mos bo‘lib, u bir vaqtning o‘zida diplomatik kelishuvlar, elchilik va o‘zaro savdo bitimlari orqali davlatning siyosiy va iqtisodiy mavqeini mustahkamladi[4]. U o‘z zamonida iqtisodiy diplomatiyani amalda qo‘llash bilan mamlakatni barqarorlashtirgan va xalq farovonligini oshirishga erishgan.

Madaniyat va me’moriy meros Amir Temurning siyosiy faoliyatining ajralmas qismi bo‘lgan. U davrida qurilgan inshootlar – Bibi Xonum masjidi, G‘uri Amir maqbarasi, Shahi Zinda majmuasi, Zangiota maqbarasi va boshqa obidalar – inson tafakkuri va ma’naviyatining yuksak namunalari sifatida qadrlanadi[5]. Sharafiddin Ali Yazdiy yozganidek, Amir Temur shunday degan: “Qayerda bitta g‘isht olsam, o‘rniga o‘n g‘isht qo‘yar edim; daraxt kesib olsa, o‘rniga o‘n daraxt ekardim”[5]. Bu so‘zlar uning nafaqat hukmdor, balki ijodkor, davlat va xalq manfaatlarini birlashtiruvchi yetakchi ekanligini ko‘rsatadi. Amir Temur ilm-fanni rivojlantirishga katta e’tibor bergan. U medreselarni tashkil qilgan, talabalarga stipendiya ajratgan va mahalliy olimlar bilan uchrashgan. Shu yondashuv, xususan, Mirzo Ulug‘bekning ilm-fan va davlat boshqaruvidagi yetukligiga katta ta’sir ko‘rsatgan[6]. Amir Temur davrida ilm-fan va ma’naviyat uyg‘unlashgan, bu esa keyinchalik butun Markaziy Osiyo madaniyati va faniga katta hissa qo‘shgan. Shuningdek, Amir Temur diniy qadriyatlarni chuqur anglagan. “Temur tuzuklari”da u shunday degan: “Men islomni har doim qo‘llab-quvvatlaganman”[3]. Din va davlatni uyg‘unlashtirish orqali jamiyatda tartibni saqlash, adolatni ta’minlash va xalq farovonligini oshirish maqsad qilingan. Shu tariqa, diniy qadriyatlar jamiyat hayotida markaziy rol o‘ynagan. Ahmad Yassaviy maqbarasi kabi diniy inshootlar hali ham minglab ziyoratchilarni birlashtirib, tinchlik va mehr-shafqatni targ‘ib qilmoqda[7].

Amir Temurning siyosiy va iqtisodiy faoliyati bugungi O‘zbekistonning global maydondagi o‘rnini belgilashda asos bo‘lib xizmat qiladi. U yaratgan yagona savdo-iqtisodiy maydon, xalqaro aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan siyosat va hamkor davlatlar bilan munosabatlarni o‘rnatish tajribasi bugungi kunda ham o‘rnak bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, uning qurdirgan inshootlari, ilmiy va madaniy merosi turizm va xalqaro hamkorlik sohalarida ham asosiy resurs sifatida qadr topadi[5, 6].

Amir Temur 600 yil oldin yaratgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy tizimlar bugungi O‘zbekiston uchun ilhom manbai. Mustaqil davlat sifatida O‘zbekistonning rivojlanish strategiyasi, diplomatik aloqalari, iqtisodiy barqarorligi va madaniy merosni saqlash siyosati Amir Temurning uzoqni ko‘ra bilgan strategiyasi bilan uyg‘unlashadi. Prezident Shavkat Mirziyoyev shunday degan: “Biz yoshlar ongiga buyuk olimlar, yozuvchilar, sodiq murabbiylar va jasur rahbarlar merosini singdirishimiz kerak”[1, 12-b]. Shu tariqa, Amir Temur merosi bugungi kun O‘zbekistonining siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida beqiyos ahamiyatga ega. Amir Temur me’moriy merosni yanada kengaytirish bilan birga, infratuzilmani rivojlantirishga ham e’tibor bergan. U karvonsaroylar, ko‘priklar, kanallar, bozorlar va yirik savdo markazlarini qurdirgan, bu esa mamlakatning ichki va tashqi savdo-iqtisodiy barqarorligini ta’minlagan. Shu tarzda Amir Temur nafaqat siyosiy rahbar, balki iqtisodiy va madaniy tashkilotchilik bo‘yicha ham buyuk shaxs bo‘lgan[8].

Amir Temurning tashqi siyosati va diplomatiyasi ham keng ko‘lamli bo‘lgan. U Hindiston, Xitoy, Turkiya, Eron, Yevropa mamlakatlari bilan aloqalarni mustahkamlashga intilgan va buni

amalga oshirishda elchilar, diplomatlar va savdogarlarni faol ishlatgan[9]. Uning diplomatik strategiyasi shuni ko‘rsatadiki, xalqaro hamkorlik va savdo-iqtisodiy integratsiya mamlakatning barqarorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Amir Temurning tashqi siyosatdagi yondashuvi bugungi O‘zbekistonning Markaziy Osiyoda mustahkam aloqalar o‘rnatish tajribasiga o‘rnak bo‘lib xizmat qiladi. Amir Temur davrida ilmiy meros va madaniyat nafaqat davlat ichida, balki xalqaro miqyosda tanilgan. U o‘z diplomatik aloqalari orqali mashhur olimlar, tabiblar va yozuvchilar asarlarini dunyoga tanitgan. Bu orqali Mavorounnahr ilm-fan va madaniyat markazi sifatida e’tirof etilgan. Shu tarzda, Amir Temur davrida ilm-fan rivoji nafaqat siyosiy barqarorlik, balki xalqaro obro‘ni oshirishga ham xizmat qilgan[10].

Amir Temur o‘z xalqining ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga ham alohida e’tibor bergan. U qishloq xo‘jaligi, irrigatsiya tizimlari, yo‘l va ko‘prik qurilishlariga investitsiya kiritgan, bu esa mamlakat iqtisodiy infratuzilmasini mustahkamlashga yordam bergan[11]. Shu bilan birga, u davlat ichki tartib-intizomini saqlash va adolatni ta’minlash uchun qonunlar va me’yorlarni ishlab chiqqan, bu esa mamlakat barqarorligini oshirishda muhim rol o‘ynagan.

Amir Temurning merosi bugungi O‘zbekiston uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. U yaratgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy tizimlar mustaqil O‘zbekistonning taraqqiyoti, diplomatik muvaffaqiyati va xalqaro maydondagi mavqeini belgilashda asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, uning me’moriy va madaniy merosi turizm, xalqaro hamkorlik va madaniy diplomatiya sohalarida O‘zbekistonni dunyoda tanitishda muhim vosita sifatida qadrlanadi[12]. Amir Temur nafaqat tarixiy shaxs, balki bugungi kun siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish uchun namunadir. U yaratgan davlat tizimi, ilm-fan va madaniyatga e’tibor, tashqi siyosiy aloqalar va xalqaro hamkorlik bugungi O‘zbekistonning rivojlanish strategiyasiga chuqur ta’sir qilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning so‘zlarida ifodalanganidek, yosh avlodni buyuk olimlar, yozuvchilar va jasur rahbarlar merosi bilan tanishtirish Amir Temur merosini o‘rganish va undan o‘rnak olishning eng muhim yo‘li[1, 12-b].

Foydalanilgan Adabiyotlar.

1. Shavkat Mirziyoyev. Oliy Majlisga murojaat. Gazeta “Xalq so‘zi”, 25-yanvar 2020.
2. Alixonto‘ra Sog‘uniy va Xabibullo Karomatov tarjimasi bilan “Temur tuzuklari”, Toshkent, 1991.
3. “Temur tuzuklari” Toshkent, 1991.
4. G.A. Pugachenkova. “Temur me’moriy merosi”, Toshkent, 1996.
5. Sharafiddin Ali Yazdiy. “Zafarnoma”, Toshkent, 1997.
6. A. Muhammadjanov. “Temur va Temuriylar imperiyasi”, Toshkent, 1994.
7. B. Ahmedov. “Sohibqiron Temur”, Toshkent, 1996.
8. Ibn Arabshoh. “Ajoyib al-Makdur fi Taymur”, Toshkent, 1992.
9. Nizomiddin Shomiy. “Zafarnoma”, Toshkent, 1996.
10. Markaziy Osiyoda Temuriylar davri bo‘yicha xalqaro nashrlar, 2000–2020.
11. XIV asr Mavoranahrdagi arxiv hujjatlari, Toshkent, 2005.
12. Shavkat Mirziyoyev. Oliy Majlisga murojaat. Gazeta “Xalq so‘zi”, 29-dekabr 2018.

AMIR TEMURNING DAVLAT BOSHQARUVI VA "TEMUR TUZUKLARI"DAGI ADOLAT MEZONLARINING BUGUNGI KUN ISLOHOTLARI BILAN UYG'UNLIGI

Kalikova Perizat

O’zbekiston Respublikasi IIVning Qoraqalpoq akademik litseyi nemis tili fani o’qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temurning davlat boshqaruvi tamoyillari hamda “Temur tuzuklari” asarida bayon etilgan adolat mezonlarining mazmun-mohiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sohibqiron tomonidan shakllantirilgan boshqaruv tizimi, undagi tartib-intizom, qonun

ustuvorligi, xalq manfaatlarini himoya qilish va adolatli hukm yuritish tamoyillari yoritib beriladi. Shuningdek, mazkur tamoyillarning bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy va huquqiy islohotlar bilan uyg‘un jihatlari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temur tuzuklari, davlat boshqaruvi, adolat mezonlari, qonun ustuvorligi, tarixiy meros, ijtimoiy-siyosiy islohotlar, boshqaruv tamoyillari.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining bugungi taraqqiyot bosqichi, "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar tarixiy ildizlarga ega ekanligi bilan ahamiyatlidir. Mustaqillik yillarida davlat boshqaruv tizimini tubdan isloh qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash va inson qadrini ulug'lash g'oyalari yangi bosqichga ko'tarildi [1, B. 12]. Ushbu jarayonlarda Amir Temurning boy davlatchilik tajribasi va uning "Temur Tuzuklari" asarida aks etgan adolat mezonlari muhim manba sifatida xizmat qilmoqda.

Amir Temur nafaqat buyuk sarkarda, balki kuchli va markazlashgan davlat barpo etgan siyosiy arbob edi. Uning davlat boshqaruv tizimida adolat tushunchasi markaziy o'rinni egallagan. Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlari, korrupsiyaga qarshi kurash va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari tarixiy adolat mezonlari bilan bevosita bog'liqdir.

Ushbu ilmiy tezisning maqsadi – Amir Temurning davlat boshqaruv tizimi va "Temur Tuzuklari"dagi adolat prinsiplarini tahlil qilish hamda ularning zamonaviy O'zbekiston islohotlari bilan uyg'unligini ilmiy asoslashdir.

Amir Temur davlat boshqaruvida eng muhim omil – tizimlilik va intizom edi. Temuriylar davlati boshqaruv tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslangan edi[2, B. 56]:

Markazlashgan hokimiyat va mahalliy boshqaruv o'rtasidagi muvozanat. Amir Temur davlatni viloyatlarga bo'lgan holda, har biriga o'ziga xos vakolatlar bergan, biroq markaziy nazorat kuchli bo'lgan. Bu bugungi "ochiq hukumat" prinsiplari va hokimlarning faoliyatini baholash tizimi (KPI) bilan o'xshashlik kasb etadi.

Kadrlar siyosati va layoqat prinsipi. "Temur Tuzuklari"da amaldorlarni tayinlashda nasl-nasabga emas, balki bilim va tajribaga e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlangan. Bugungi kunda Davlat xizmati agentligi faoliyati va "Meritokratiya" tizimini joriy etish aynan shu tarixiy tajribaga tayanadi.

Harbiy va ma'muriy boshqaruvning ajratilishi. Temur davlatida vakolatlar aniq ajratilgan bo'lib, bu hokimiyat suiiste'molining oldini olgan. Hozirgi kunda sud hokimiyati mustaqilligini ta'minlash chora-tadbirlari shu mantiqqa asoslanadi.

"Temur Tuzuklari" – davlat va jamiyat qurilishining falsafiy-huquqiy kodeksidir[3, B. 23]:

Adolat – davlat poydevori. Amir Temurning "Kuch – adolatdadur" shiori bugungi davlat siyosatining g'oyaviy asosiga aylandi. Tuzuklarda aytilishicha, adolatli bo'lmagan rahbar ostida davlat tanazzulga yuz tutadi. Bu g'oya "davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak" degan konstitutsiyaviy normalar bilan mos keladi.

Rayatparvarlik va ijtimoiy himoya. Temur oddiy xalq huquqlarini himoya qilishni buyurgan: "Rayatni xafa qilma, chunki davlat rayat bilan qaimdur". Bugungi "Temir daftar", "Ayollar daftari" kabi tizimlar shu an'analarning davomidir.

Korrupsiyaga qarshi keskin choralar. "Temur Tuzuklari"da poraxo'rlik qat'iy taqiqlangan. Hozirgi kunda Korrupsiyaga qarshi agentlik faoliyati va raqamlashtirish chora-tadbirlari tarixiy adolat talablariga javob beradi.

Qonun ustuvorligi. Temur davrida "Yasa" barcha uchun majburiy bo'lgan [4, B. 128]. Bugungi Konstitutsiyaviy islohotlarda "Qonun ustuvorligi" prinsipi eng yuqori pog'onaga qo'yildi. Sud mustaqilligini ta'minlash chora-tadbirlari tarixiy adolat mezonlarining zamonaviy talqinidir.

Inson kapitali va ta'lim. Amir Temur o'z davrida Samarqand va Buxoroni ilm-fan markaziga aylantirgan. Bugungi "Uchinchi Renessans" g'oyasi aynan shu tarixiy merosga tayanadi. Davlatning asosiy kuchi – inson ekanligi har ikki davrda ham anglab yetilgan.

Tashqi siyosat va xavfsizlik. Temur tinchliksevar siyosat yurgizgan, biroq davlat chegaralarini himoya qilishda qat'iy bo'lgan. Bugungi O'zbekistonning ochiq va pragmatik tashqi siyosati, Markaziy Osiyoda hamkorlikni kuchaytirish tarixiy mantiqning davomidir.

Amir Temur davlatchilik falsafasining bugungi huquqiy islohotlardagi eng yaqqol aks etishi – bu qonun ustuvorligi va sud tizimidagi o'zgarishlarda namoyon bo'lmoqda. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Temur o'z farmonlarida sudyalar (qozilar) uchun alohida talablarni belgilab, ularning mustaqil qaror chiqarishini ta'minlagan. Uning "Qozi adolatli bo'lmasa, dunyo buzulur" degan hikmati bugungi kunda sudyalarning daxlsizligi va ularning faqat qonunga bo'ysunishi tamoyiliga to'g'ri keladi. O'zbekistonda so'nggi yillarda sud tizimini isloh qilish, xususan, sudyalar tayinlash tartibini o'zgartirish, sud qarorlarini ijro etish tizimini takomillashtirish va "ochiq sud" prinsiplarini joriy etish aynan shu tarixiy adolat mezonlariga asoslanadi.

Bundan tashqari, Temur davrida mavjud bo'lgan "Devoni Mazolim" instituti – bu oddiy xalqning shikoyatlarini bevosita davlat rahbari yoki uning ishonchli vakillari ko'rib chiqadigan oliy sud organi edi. Bugungi kunda O'zbekistonda tashkil etilgan Xalq qabulxonalari va virtual qabulxonalari tizimi ushbu tarixiy institutning zamonaviy analogi hisoblanadi. Fuqarolarning murojaatlarini tezkor ko'rib chiqish, muammolarni joyida hal etish va mas'ul amaldorlarning shaxsiy javobgarligini ta'minlash mexanizmi "Temur Tuzuklari"dagi rayatlarni himoya qilish g'oyasining amaliy ifodasidir. Bu tizim orqali millionlab fuqarolarning muammolari hal etilmoqda, bu esa davlat va xalq o'rtasidagi ishonchni mustahkamlamoqda.

Amir Temur davrining eng porloq sahifalaridan biri bu – ilm-fan va ma'rifatga bo'lgan e'tibordir. Temur o'z poytaxti Samarqandni nafaqat siyosiy, balki ilmiy-madaniy markazga aylantirishga erishgan. U dunyoning turli burchaklaridan olimlarni, me'morlarni, hunarmandlarni yig'ib, ularga imtiyozlar bergan. "Temur Tuzuklari"da yoshlarni tarbiyalash, ularga harbiy san'at bilan birga ilm-o'rgatish zarurligi alohida ta'kidlangan. Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan "Uchinchi Renessans" g'oyasi aynan shu tarixiy merosga tayanadi.

Davlatimizda yoshlarga e'tibor qaratish, ularning bilim olishi, kasb-hunar egallashi va jismoniy tarbiyasi uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda. Yoshlar daftari tizimi, "Har bir oila – tadbirkor" dasturi doirasida yoshlarga imtiyozli kreditlar ajratish, yangi universitetlar va maktablar qurilishi, ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari Temur davridagi yoshlarni qo'llab-quvvatlash siyosatining mantiqiy davomidir. Ayniqsa, bugungi kunda yoshlarning tashabbuskorligini rag'batlantirish, ularni davlat boshqaruvida ishtirok etishga jalb qilish ("Yoshlar parlamenti", "Yoshlar hukumati") Temurning layoqatli yoshlarni yuqori lavozimlarga ko'tarish tajribasi bilan uzviy bog'liqdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning davlat boshqaruv tizimi va "Temur Tuzuklari"dagi adolat mezonlari bugungi O'zbekiston islohotlari uchun muhim dasturilamal hisoblanadi. Tarixiy tajriba va zamonaviy innovatsiyalar uyg'unligi quyidagi natijalarni beradi:

1. Davlat boshqaruvida mas'uliyat tizimi: Temurning amaldorlar uchun qat'iy hisobdorlik talabi bugungi kadrlar siyosatida samaradorlik ko'rsatkichlari orqali amalga oshirilmoqda.
2. Adolat va qonun: "Kuch – adolatdadur" shiori bugungi huquqiy davlat qurilishining g'oyaviy asosiga aylandi.
3. Ijtimoiy himoya: Rayatparvarlik an'analari bugungi ijtimoiy davlat qurish va aholini qo'llab-quvvatlash dasturlarida o'z aksini topmoqda.
4. Ma'naviyat va ta'lim: Ilm-fanga e'tibor va milliy qadriyatlarni asrash g'oyasi "Uchinchi Renessans" strategiyasida o'z ifodasini topdi.

Bugungi islohotlarning muvaffaqiyati shundaki, ular milliy tarixiy tajriba va zamonaviy talablar sintezidir. Amir Temur merosi bizga davlatning kuchli bo'lishi uchun avvalo adolatli bo'lishi kerakligini o'rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 120 b.

2. Temur Tuzuklari / Tarjimon va sharhlovchi M.A. Usmonov. – Toshkent: Sharq, 1999. – 256 b.
3. G'ofurov A. Amir Temur va uning davlatchilik siyosati. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 312 b.
4. Qayumov A. O'zbek davlatchiligi tarixi: O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2020. – 420 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023-yilgi tahrir). – Toshkent: Adolat, 2023. – 85 b.

ÁMIR TEMUR MÁMLEKETINDE ORAYLIQ BASQARIW SISTEMASI

Karimbaev Kamalat
QMU tariyx fakulteti 4-kurs studenti.
Ilimiy basshısı tariyx ilimleriniń kandidatı, docent. Qudiyarov A.R.
+998990318504

Annotatsiya: Usı maqalada Ámir Temur tarepinen tiykar salınǵan Oraylasqan mámlekettiń oraylıq basqarıw sisteması, wázirlik dúzilisi hámde ózine tán tárepleri haqqında sóz baradı.

Gilt so'zler: Ámir Temur, diywan, dárgah, diywanbegi, arizbegi, wázir, saltanat, Oraylıq basqarıw.

Temuriyler dáwiri Orta Aziya hám Jaqın Shıǵıs tarıyxında zárúrli basqısh bolıp, Ámir Temur tiykar salǵan mámleket 1405-jılda 4,4 mln km² aymaqtı iyelegen edi. Bul mámleket monǵollar zulımlıǵı hám tártipsizliginen keyin oraylasqan kúshli mámleketshilik úlgisi retinde maydanǵa shıqtı. Ámir Temur basqarıw sistemasın qurıwda monǵol yasaq (ádet huqıqı), islam sháriyat hám parsı dástúrlerinen paydalanıldı. Izertlewdiń aktuallıǵı sonda, búgingi Ózbekstan mámleketshiligin Temuriylar tájiriybesinen, atap aytqanda, ádalatlı basqarıw, máslahát hám nızam ústinligi principlerinen paydalanıp atır.

1370-jılda Ámir Temur tárepinen oraylasqan mámleketke tiykar salınıwı menen Mawaranahr hám Xorasan turmısında jańa bet ashıldı. Ámir Temur óz mámleketiniń hár tárepleme kúshli bolıwı ushın tań qalarlıq hár túrli reformalardı ámelge asırdı. Atap aytqanda, basqarıwdıń da ózi ushın eń qolay formasın jaratıwǵa háreket etti, sebebi aymaǵı kúnnen kúnge keńeyip baratırǵan mámleket ushın qáliplesken basqarıw sisteması zárúr edi.

Ámir Temur ǵárezsiz, kúshli, pútin, qatań siyasatqa iye mámleket qurıwǵa eristi. Ámir Temur dáwirinde mámleketlik dástúrleri, mámleket basqarıw sisteması joqarı dárejege kóterildi. Ol jergilikli hám de óz dáwiriniń basqa mámleketlik dástúrleriniń eń jaqsı táreplerin óz mámleketlik sistemasında sáwlelendire aldı. Gu'mansız, mámlekette Ámir Temurdıń ózi hákimi mutlaq bolǵan. Usınıń menen birge, Ámir Temur túrkiy-monǵol dástúrleri, ámeldegi siyasıy jaǵday, tiyisli kúshler mártebe hám mápleri, qabıl etilgen dástúrge muwapıq Shıńǵısıylar náslinen bolǵan Suyurǵatmishti (1370-1388), keyininen onıń balası Mahmudxandı (1378-1402) xan retinde taxtqa ótkergen. Ámir Temurdın' ózi ámir ataǵı menen sheklengen. Keyinirek, Shıńǵısiylardan bolǵan Qazanxannıń qızı Saraymulkxanımǵa (1337—1408) úyleniwi menen xan áwladına aǵayın «koraǵan», yaǵnıy kúyew ataǵın alǵan. Bul da onıń dárejesin rásmiy bekkemleniwine xızmet etken.[3. 38 -b]

Ámir Temur dáwirinde basqarıw eki mákeme: dárgah hám diywan (wázirlikler) ǵa bólingen. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, dárgah-eń joqarı mámleket mákemesi bolıp, onıń baslıǵı Ámir Temurdıń ózi bolǵan. Ámir Temur dárgah iskerligin júrgiziwde máslahát hám Keńeslerden de ónimli paydalanǵan.

Saraydaǵı dárgah - Joqarı Keńesde ishki hám sırtqı siyasattıń eń áhmiyetli máseleleri, hákimiyattıń joqarı ámellerine lawazımlı shaxslar tayınlaw hám basqa máselelerdi dodalaǵan. Dárgah sistemasında arızbegi, tavoshı, xojib, qusbegi, jibushi hám basqa saray ámeldarlari iskerlik kórsetken.

Dárgahdaǵı áhmiyetli lawazımlardan biri-arızbegi bolǵan. Onıń xızmetine shaǵım menen kelgenler, arızshılar menen islew, olardıń arız dadın húkimdarǵa jetkiziw bolǵan.

Dárgahdaǵı taǵı bir áhmiyetli lawazım-tavoshi balǵan. Tavoshi joqarı pármanǵa muwapıq orınlarǵa barıp, áskeriy júris ushın láshker toplaw menen shuǵıllanǵan.

Ámir Temur hám Temuriyler dáwirinde ekinshi basqarıw mekemesi diywanda diywanbegi basshı bolǵan. Diywanda yaǵnıy oraylıq atqarıw hákimyatta jeti wázirlik xızmeti bolǵan. Olar áskeriy, finans, salıq isleri boyınsha xızmet etken. Bul wázirliklerdi diywanbegi basqarǵan.[4. 99-b]

Maǵlıwmatlar analizi boyınsha, Ámir Temur dáwiri hár tarawda bolǵanı sıyaqlı basqarıw boyınsha da jurtımız mámleketshiligi tariyxına úlken tásir ótkerdi. Onıń dáwirindegi basqarıw tarawındaǵı ózgeris hám jańalıqlar tikkeley dáwirli sharayatlarǵa baylanıslı edi. Yaǵnıy aymaq úlkeyip barǵan sayın basqarıw sisteması da basqıshpa-basqısh jetilistirip barıw zárúr edi. Keri jaǵdayda bunday úlken aymaqta tábiy payda bolatuǵın qarsı ku'shler hám til biriktiriwshilerge qarsı nátiyjeli gúres alıp barıw múmkinshiligin joqqa shıǵardı. Bunday jaǵday júzege keliwine jol qoyılsa, sırtqı dushpanlarda bunnan múmkinshiligi barınsha paydalanıp qalıw jolında bolar edi. Ámir Temur óz intellektual qábiletinen kelip shıqqan halda bul jaǵdaydı tuwrı bahalay aldı hám de taǵı basqarıwdıń úlke ushın eń maqul túsetuǵın formasın basqıshpa-basqısh engizdi.

Basqarıwda da aldınan qáliplesip kelgen túrkiy xalıqlar basqarıw dástúrlerinen, monǵollardıń ayırım usıllarınan paydalanǵan halda kerekli waqıtta olarǵa jańalıqlar, reformalar kirgizip bardı, bunday reformalardıń ayırım formaları hátteki házirgi kúnde de ámeliyatqa engizilip atır. Mısalı, Temur dáwirinde islengen Ádalat úyleriniń búgingi kúndegi zamanagóy kórinisi retinde Mámleketlik xizmetler orayların keltiriwimiz múmkin. Bul da Ámir Temurdıń mámleketshiligimiz aldındaǵı umıtılmas xızmetlerinen biri.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

Азамат Зиё. Узбек давлатчилиги тарихи. Т.: Шарк, 2001.

Ahmedov B. Temur tuzuklari. -T.: Yoshlar, 2018.

А.Сагдуллаев, У. Мавлонов Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар). Т., 2006.

B. J. Eshov, A. A. Odilov 0 'ZBEKIST0N TARIXI. T., 2020.

Березиков Е. Буюк Темур. -Т.:Шарк, 1996.

6. Улжаева Ш. Амир Темур давлат бошкаруви. Т.: Akademnashr. 2017.

THE SYSTEM OF GOVERNANCE IN THE TIMURID PERIOD

Keulimjaeva Sholpanay Gafurovna

2nd-year student, Berdakh Karakalpak State University, Faculty of History, Nukus, Uzbekistan

E-mail: sholpanaykeulimjaeva255@gmail.com

Abstract. This thesis analyzes the system of governance in the Timurid period as a hybrid political order that combined Turco-Mongol military traditions with Persian bureaucratic practice. It argues that Timurid power rested on personal sovereignty, controlled delegation, and the interaction of central and provincial institutions. The paper also examines the dual diwan structure, the role of officeholders, and the fiscal importance of soyurghal grants in the later Timurid state.

Keywords: Timurids; Amir Timur; governance; administration; diwan; soyurghal; Husayn Bayqara; state formation

INTRODUCTION

The Timurid state was created in a political world shaped by both steppe traditions and sedentary imperial practices. Amir Timur ruled over vast urban and agrarian regions, but his authority grew out of military leadership, dynastic household power, and the support of Turco-Mongol amirs. For that reason, the Timurid polity cannot be explained as either a purely nomadic

order or a purely Persian bureaucratic monarchy. Its historical significance lies precisely in the combination of these two traditions [3, pp. 108-113].

Recent scholarship interprets Timurid governance as a flexible imperial system in which institutions existed, but did not become independent from the ruler. Beatrice Forbes Manz shows that the formal structure of Timur's administration was real, yet intentionally loose in operation, because this preserved the sovereign's personal control [3, pp. 109-115]. Maria Eva Subtelny, writing on the fifteenth century, demonstrates that later Timurid rule moved toward stronger bureaucratic and fiscal articulation, although that process remained incomplete [6, pp. 123-151; 8, pp. 1-42].

1. BASIC PRINCIPLES OF RULE

The center of Timurid governance was the ruler himself. Offices, titles, and councils were important, but they functioned within a patrimonial political order in which authority remained personal. Timur delegated tasks, yet he did not allow office to become a stable basis of autonomous power. As Manz notes, the structure of administration did not fully determine how the government worked; it was an instrument that the sovereign could reshape according to need [3, pp. 109-113, 126-127].

A second fundamental principle was the coexistence of two administrative spheres. One was connected with the Turco-Mongol military elite and the Chaghatay political tradition; the other depended on Persian scribes, accountants, and fiscal specialists who managed revenue, records, and many aspects of civil administration [3, pp. 109-113]. This duality did not weaken the state. On the contrary, it allowed the Timurids to govern different social groups through a single sovereign framework.

2. CENTRAL AND PROVINCIAL INSTITUTIONS

The clearest expression of this dual order was the existence of two central diwans. Manz states that Timur's administration included the diwan-i a'la, in which Persian bureaucrats worked, and the Chaghatay diwan, known as the diwan-i buzurg [3, pp. 109-113]. Roemer likewise describes the Timurid state as having a dual administrative structure and associates the Turk diwani with the supreme military sphere [4, pp. 131-132]. In practical terms, the diwan-i a'la was linked above all with finance, taxation, and documentation, while the Turk or Chaghatay side coordinated military and aristocratic affairs.

At the same time, Timurid institutions overlapped. Emirs could intervene in provincial and fiscal matters, and officials connected with the civil administration could take part in inspections and investigations [3, pp. 112-115]. Offices such as the muhrdar, darugha, tovachi, and vizier had recognized functions, but their holders were not confined to narrow departmental roles [3, pp. 120-127]. A governor might leave his province for a campaign; a military officer might supervise taxation; an official attached to the court might act far from the center. Such mobility was politically useful because it prevented the formation of fixed territorial bureaucracies outside the ruler's control.

Provincial government therefore rested on delegation, but not on decentralization in the modern sense. Responsibility could be distributed, yet authority remained revocable. This was one of the major strengths of Timurid rule under Amir Timur himself [3, pp. 126-127].

3. FISCAL POWER AND LATE TIMURID REFORM

After Timur's death, the problem of governance became more difficult. The expansion of appanages, aristocratic privileges, and tax immunities reduced the immediate reach of the center. In the later Timurid period, soyurghal grants became especially important. As discussed in the scholarship reviewed by Subtelny, such grants were not only exemptions from taxation; they could also include the right to collect taxes directly, which made them both fiscally and politically powerful [7, pp. 479-505]. The wider such privileges spread, the more difficult it became to preserve direct treasury control.

The late fifteenth century nevertheless produced serious attempts at administrative consolidation. Subtelny's study of Sultan Husayn Bayqara's reign shows that the career of Majd al-Din Khvafi was closely connected with centralizing reform [6, pp. 123-151]. Evidence

preserved in the Babur-nama and interpreted by modern scholarship indicates that the office of parwana or parwanachi belonged to the diwan-i a'la and was closely associated with effective sovereign orders [1, pp. 281-282; 4, p. 132; 6, pp. 123-151]. This suggests that later Timurid administration had developed a more articulated chancery and a stronger concern for procedural control than is often assumed.

Yet reform met resistance. The same late Timurid political world that encouraged fiscal rationalization also protected the privileges of powerful amirs and court factions. For this reason, the Timurid state developed important bureaucratic capacities but could not fully escape its patrimonial foundations [6, pp. 123-151; 8, pp. 1-42].

CONCLUSION

The system of governance in the Timurid period was a hybrid order based on the union of military-patrimonial command and Persian administrative expertise. Under Amir Timur, this produced a flexible structure in which central power remained personal, while institutions served as instruments of controlled delegation [3, pp. 109-127]. In the fifteenth century, the same system moved toward greater fiscal and bureaucratic articulation, especially in connection with chancery practice, high financial office, and reform efforts under Sultan Husayn Bayqara [6, pp. 123-151].

The Timurid experience is historically important because it shows that medieval imperial rule depended not only on conquest, but also on the practical coordination of elites, revenue, documentation, and provincial authority. The durability of Timurid governance lay in its ability to connect different political traditions within one state. Its limits lay in the patrimonial privileges that repeatedly restricted centralization. For that reason, the Timurid case remains essential for understanding state formation in Central Asia and the wider Islamic world.

REFERENCES

1. Babur. Babur-nama (Memoirs of Babur) / translated by A. S. Beveridge. London: Luzac and Co., 1922; reprint: New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1970.

2. Manz, Beatrice Forbes. "Administration and the Delegation of Authority in Temür's Dominions." Central Asiatic Journal. 1976. Vol. 20, No. 3. Pp. 191-207.

3. Manz, Beatrice Forbes. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

4. Roemer, Hans Robert. "The Successors of Tīmūr." In: The Cambridge History of Iran. Vol. 6. The Timurid and Safavid Periods / ed. by Peter Jackson and Laurence Lockhart. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. Pp. 98-146.

5. Subtelny, Maria Eva. "Centralizing Reform and its Opponents in the Late Timurid Period." Iranian Studies. 1988. Vol. 21, No. 1/2. Pp. 123-151.

6. Subtelny, Maria Eva. "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids." International Journal of Middle East Studies. 1988. Vol. 20, No. 4. Pp. 479-505.

7. Subtelny, Maria Eva. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Leiden; Boston: Brill, 2007.

AMIR TEMUR HARBIY STRATEGIYASI VA JANG TAKTIKLARI: ANQARA JANGI MISOLIDA

Qoraqalpoq davlat universiteti 2-kurs magistranti
Mahmudova Nozima
Milliy Gvardiya ofitseri katta leytenant
Mahmudov Behruz

Anotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temurning jang san’ati va qo’llagan harbiy strategiyalari Anqara jangi misolida tahlil qilinadi. Bu maqolani yozishda tarixiy manbalar , harbiy-strategik tahlil , solishtirma metodlardan foydalanilgan holda mavzuni ilmiy jihatdan ochib berishga harakat qilindi. Natijada bu to’qnashuvdagi Amir Temur g’alabasi nihoyatda sinchikovlik

bilan tashkil qilingan , har tomonlama o’ylangan , rejalangan harbiy yurish bo’lganligi ilmiy tahlillar asosida mustahkamlandi.

Kalit so’zlar: Amir Temur, Anqara jangi, harbiy strategiya, taktika, Bayazid I, Temuriylar armiyasi

Amir Temur jahon harbiy tarixida eng yirik strateg va sarkardalardan biri sifatida tan olinadi. Uning harbiy yurishlari va qo‘llagan strategik hamda taktik usullari nafaqat o‘rta asrlar Sharqida, balki butun Yevrosiyo hududida siyosiy kuchlar muvozanatining o‘zgarishiga olib kelgan. Ayniqsa, 1402-yil 28-iyulda Anqara jangi Temuriylar va Usmonlilar davlatlari o‘rtasidagi eng muhim harbiy to‘qnashuv bo‘lib, bu jang natijasida Usmonli imperiyasining vaqtinchalik tanazzulga yuz tutishi hamda mintaqadagi geosiyosiy aziyatning keskin o‘zgarishi kuzatilgan.

Shu sababli Amir Temurning harbiy strategiyasi va jang taktikasini Anqara jangi misolida tahlil qilish bugungi kunda ham harbiy tarix va strategiya fanlari uchun dolzarb hisoblanadi. Bu dolzarblikni ilmiy asoslash uchun: 1) jangning global oqibatlarini 2) Temur strategiyasining universalligini ko‘rsatish muhim. Masalan, tarixchilar Anqara jangini Usmonli tarixidagi burilish nuqtasi sifatida baholaydi.

Amir Temurning harbiy faoliyati va strategiyasi ko‘plab tarixchi va harbiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. O‘rta asr mualliflari — Sharaf ad-Din Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh kabi tarixchilar Temurning yurishlari va janglari haqida batafsil ma’lumot qoldirganlar. Zamonaviy davrda esa Amir Temurning harbiy san’ati, qo‘shin tuzilishi va strategik qarorlari turli ilmiy tadqiqotlarda tahlil qilingan.

So‘nggi yillarda chop etilgan tadqiqotlarda Temurning qo‘shin boshqaruvi, razvedka tizimi va psixologik urush usullari alohida o‘rganilgan bo‘lsa-da, Anqara jangining aynan harbiy-strategik tahlili hamda taktik bosqichlari kompleks tarzda yetarli darajada yoritilmagan. Bilamizki har bir urush boshlanishi arafasida ikki qarshi tomon o’zlariga tarafdor hamda ittifoqchilar yig’ishni boshlaydi bunday holat esa kuchlar nisbatiga ta’sir qilmay qolmaydi albatta. Sulton Boyazid bu urush aniq bo’lishi muqarar bo’lgach “Yonida qo‘shini bo’lishiga qaramasdan, Ibn Usmon o‘z g‘azotchilari batriqlariga, o‘z lashkari yirtqich burgutlari-yu qirg’iylariga, guruhlari boshliqlariga, Kermiyan karimlariga, dengiz sohillari qo‘rqmas galalariga, Qaramonning hur erlariga, Montasha viloyatlari jangchilariga, Saruxon suvoriylariga, tumanlari va sanjoqlarining jami amirlariga, bayroqdorlari-yu qo‘shin boshliqlariga, ikkala poytaxt Brusa va Adirna hukmi ostida joriy bo’lgan barcha makonlar-u chegaralar noiblariga” [2,B.272] xat yo’llab Amir Temurga qarshi jangga qo’shilishga chaqirdi. Bundan tashqari Boyazid mo’g’ul totorlari [2,B.272] ham u tomonda bo’lishi evaziga o’z hududlaridan yer mulk ajratishga vada berdi. Qo‘llanilgan asosiy strategiya: ittifoqlar orqali kuchlar nisbatini o‘zgartirish Bayazid I tomonidan qo‘llanilgan bu usul harbiy nazariyada: koalitsion strategiya deb ataladi uning mohiyati: a) urushdan oldin mustaqil kuchlarni o‘z tomoniga og‘dirish b) raqibning ittifoqchilarini neytrallashtirish c) jang boshlanishidan oldin kuchlar balansini o‘zgartirish Bu strategiya tarixda: Napoleon Bonapart, Otto von Bismarck kabi arboblar tomonidan ham keng qo‘llangan. Boyazidning harbiy-siyosiy maqsadi, maktublari oddiy chaqiriq emas balki ,ko‘p qatlamli diplomatik operatsiya edi U quyidagi guruhlarga murojaat qilgan: bekliklar , chegaraviy noiblar , sanjoq boshliqlari , dengiz hududlari qo‘shinlari. Bu shuni ko‘rsatadiki, Boyazid urushni faqat ikki davlat o‘rtasidagi to‘qnashuv emas, balki butun Anadolu mudofaasi sifatida ko‘rsatishga harakat qilgan. Bu esa:legitimatsiya strategiyasi (war justification strategy) hisoblanadi. Psixologik va ideologik strategiya ham qo’llanilgan “g‘azotchilar”, “yirtqich burgutlar”, “hur erlar” kabi iboralar ishlatilgan. Bu tasodifiy emas. Bu: psixologik safarbarlik Boyazid:diniy motivatsiya (g‘azot) qahramonlik metaforalari erkinlik va sharaf tushunchalari orqali askarlarni ruhiy jihatdan jangga tayyorlagan. Bu strategiya: Amir Temur tomonidan ham qo‘llangan, lekin Boyazid uni diniyroq shaklda ishlatgan. Harbiy-iqtisodiy strategiya: yer va’da qilish Boyazidning mo‘g‘ul-tatar kuchlariga: yer berish evaziga ittifoq taklifi bu harbiy-iqtisodiy rag‘batlantirish strategiyasi hisoblanadi. Harbiy nazariyada bu: “reward-based alliance formation” deb ataladi. Ya’ni, askarlarni ideologiya emas, moddiy manfaat bilan jalb qilish Bu ayniqsa ko‘chmanchi qo‘shinlar uchun samarali usul bo‘lgan. Strategik xato yoki majburiy chorami? Ilmiy tahlilda muhim savol:

Boyazid bu ittifoqlarni kuchli bo‘lgani uchun qildimi yoki zaif bo‘lgani uchun? Ko‘pchilik tarixchilar fikricha: bu defensiv strategiya edi. Chunki ,Amir Temur armiyasi son va tajriba jihatdan kuchli edi. Boyazid bir vaqtning o‘zida Yevropa frontida ham urush olib borayotgan edi Shu sababli u strategik muvozanat yaratishga uringan. Bu siyosatning Anqara jangiga ta’siriga kelsak , Boyazid yig‘gan ittifoqchilarining muammosi: ularning sodiqligi past edi ko‘pchiligi majburiy yoki manfaat evaziga kelgan Natijada jang paytida: ayrim turk bekliklari , tatar qo‘shinlari

Amir Temur tomoniga o‘tib ketgan. Bu esa ittifoq siyosatining strategik zaifligini ko‘rsatadi. Bu jang arafasida endi Amir Temur qo’llagan strategik yondashuv tahliliga kelsak. Ibn Arabshohning yozishicha A.Temur dastlab ulkan lashkar hamda hisobsiz chorva mollariga ega bo’lgan mog’ul totorlarni Boyazid bilan ittifoqidan qaytarish chorasini ko’radi. “Marhum Ertana sizning oxirgi podshohingiz bo’lib, Rum yerlaridagi eng ulug‘ hokim sizning eng kichik mamlukingiz misoli edi. Xudoga shukurki, sizning shavkatingizda zaiflik, farog‘atingizda noqislik yo‘q. Qanday qilib siz o‘zingiz shunday xo‘rlanishga rozi bo’ldingiz? Go‘yoki siz sehrlangan (kishi) ki, o‘zgalarga malay, bo’lishlikka sabr-u toqat qilasiz? Ulug’larning ham ulug‘i bo’lgandan keyin qanday qilib siz kichiklarning ham kichigi bo’lib qoldingiz?”[1.B.274] degan mazmunda totorlarning nozik nuqtasini qitiqlab Boyazid bilan ittifoqini buzishga va o’zining qo’shini tarkibida ularning jangda qatnashishini ta’minlaydi. Bu harbiy strategiyani ilmiy tahlil qiladigan bo’lsak Amir Temur tomonidan qo‘llanilgan bu usul harbiy nazariyada: “divide et impera” – bo‘lib tashla va hukmronlik qil strategiyasining klassik ko‘rinishi hisoblanadi. Uning maqsadi: dushman ittifoqlarini parchalash, jang boshlanishidan oldin dushman kuchini kamaytirish , o‘z qo‘shinini kuchaytirish Bu usulni tarixda: Yuliy Sezar va Chingizxon ham keng qo‘llagan. Amir Temurning yondashuvi: to‘g‘ridan-to‘g‘ri urush emas, ongga hujum Temur mo‘g‘ul-tatar qo‘shinlariga: kuch bilan emas ideologik va psixologik ta’sir orqali murojaat qilgan. Ibn Arabshoh keltirgan nutqda Temur: ularning tarixiy sha’nini eslatadi ularni Boyazid xizmatida “qul” sifatida tasvirlaydi milliy g‘urur va elitizm tuyg‘usini qo‘zg‘atadi Bu harbiy nazariyada: psixologik operatsiya (psychological warfare) deb ataladi. Temur nutqining asosiy maqsadi: mo‘g‘ul aristokratik identitetini uyg‘otish U hukmdor Ertanani eslatadi , mo‘g‘ullarning hukmron xalq bo‘lganini ta’kidlaydi Bu esa: “siz hukmron edingiz, endi esa xizmatkorsiz” degan fikrni singdiradi. Bu strategiya bugungi harbiy nazariyada**:** identity-based persuasion deb ataladi. Strategiyaning harbiy ahamiyati , bu voqea oddiy diplomatik muvaffaqiyat emas. Uning natijasida: Bayazid I armiyasining muhim qismi zaiflashdi Temur esa qo‘shimcha otliq kuchlarga ega bo‘ldi. Ya’ni jang boshlanishidan oldin kuchlar nisbati o‘zgartirildi. Bu esa strategik san’atning eng yuqori darajasi hisoblanadi: g‘alabani jang maydonidan oldin ta’minlash**.** Temur strategiyasining ustun jihati Boyazid ittifoqchilarni moddiy va’da bilan jalb qilgan, Temur esa: ularning g‘ururi , siyosiy o‘tmishi , etnik identitetiga murojaat qilgan. Shuning uchun Temur ittifoqi: yanada mustahkam bo‘lib chiqdi. Bu voqeani zamonaviy harbiy nazariya bilan solishtirsa bu harbiy strategiyada: “enemy alliance disruption” deb ataladi. .Bu quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: dushman ittifoqchilarini aniqlash , ularning norozi guruhlarini topish , ideologik yoki siyosiy vositalar bilan ajratish. Amir Temur aynan shu uch bosqichni muvaffaqiyatli amalga oshirgan.

Yuqoridagi sxemalarda Anqara jangida ikki qarshi tomonning qo’shin tuzilishini ko’rishingiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ibn Arabshoh «Amir Temur tarixi» Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur. I—II qismlar / Arab tilidan trj. va izohlar, so'zboshi mual. U. Uvatov; Mas’ul muharrir A. 0 ‘rinboyev. K. U. - Toshkent; «Fan» nashriyoti, 2019. 512

Yazdiy, Sharafuddin Ali Zafarnoma // So‘zboshi, tabdil, izohlar va ko‘rsatkichlar muallifi va nashrga tayyorlovchilar: A. Ahmad, Bobobekov; mas’ul muharrir B. Eshpulatov. Nashrlar va matbaachilar guruhi: I. Shog‘ulomov va boshqalar. — T.: Sharq, 1997. — 384 b. + 16 ilova.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ АМИРА ТЕМУРА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Кошекбаева Наргиза

Студентка 2- курса факультета истории Каракалпакского Государственного Университета

Аннотация: В данной статье рассматриваются государственно-правовые взгляды и политическая деятельность Амир Темур, сыгравшего важную роль в формировании централизованной государственности в Центральной Азии. Особое внимание уделяется анализу принципов государственного управления, правопорядка и социальной

справедливости, отражённых в труде Уложения Тимура. В работе исследуются основные положения политической доктрины Темура, касающиеся укрепления государственной власти, соблюдения законности и обеспечения общественного порядка. Показано, что деятельность Амира Темура не ограничивалась военными достижениями, а включала комплекс мер по развитию административной системы, поддержке науки, культуры, торговли и ремесел. Отмечается, что идеи справедливого управления и ответственности власти перед обществом сохраняют актуальность и в современных условиях развития независимого Узбекистан. Сделан вывод о значимости изучения идейного наследия Темура для понимания исторических основ государственности и формирования гражданского сознания.

Ключевые слова: Амир Темур; государственность; политическая мысль; государственное управление; Темуриды; правовая культура; гражданское сознание; историческое наследие; Центральная Азия; Узбекистан.

Сахибкиран Амир Темур по праву считается одной из наиболее выдающихся исторических личностей Центральной Азии. Будучи дальновидным политиком и крупным государственным деятелем, он сумел создать на месте разрозненных феодальных владений мощное централизованное государство. Система управления, административные принципы, а также нормы общественного порядка и дисциплины, которыми он руководствовался, отличались высокой степенью организованности и эффективности. Опыт государственной деятельности Амира Темура в различных сферах общественной жизни сохраняет актуальность и в современных условиях развития независимого Узбекистан.

Следует отметить, что в процессе государственного строительства Темур тщательно изучал и использовал положительный опыт управления государствами предшествующих эпох. Его деятельность представляет значительный интерес не только с исторической, но и с политико-правовой точки зрения.

Амир Темур внес значительный вклад в развитие государственности на территории современного Узбекистана. Особое место в его идейном наследии занимает труд Уложения Тимура, в котором изложены основные принципы государственного управления, правовые нормы и политические взгляды правителя. В данном произведении нашли отражение представления Темура о справедливости, законности, ответственности власти и необходимости поддержания строгого общественного порядка.

На первый взгляд может показаться, что Амир Темур выступает исключительно как выдающийся полководец. Однако анализ его идейного наследия свидетельствует о том, что он уделял значительное внимание вопросам государственного управления и правового регулирования общественных отношений. Темур выступал сторонником справедливости и законности, рассматривая соблюдение правовых норм как необходимое условие стабильности государства.[3, с. 27–29]

Важным элементом развития гражданского общества является идейное наследие прошлого, которое формирует основу гражданского сознания. Под гражданским сознанием исследователи понимают совокупность представлений, традиций и ценностей, позволяющих обществу осознавать себя как единое целое и обеспечивать социальную и культурную преемственность. Данное явление представляет собой сложный политико-правовой и историко-философский феномен, включающий научные представления, культурные традиции и элементы общественного опыта.

В условиях независимости Узбекистана особое значение приобретает обращение к историческому наследию. Как отмечал первый Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов, необходимо использовать исторический опыт таким образом, чтобы он способствовал духовному возвышению народа и укреплению национального самосознания.

История государственности Узбекистана богата именами выдающихся ученых, мыслителей и государственных деятелей. Существенный вклад в развитие науки, культуры и общественной мысли внесли такие представители восточной цивилизации, как Ибн Сина,

Абу Райхан Бируни, Мирзо Улугбек, Алишер Навои и Амир Темур. Их научное и духовное наследие стало неотъемлемой частью мировой цивилизации.[5, с. 18–27, 41–55]

Амир Темур родился в 1336 году и уже в молодом возрасте проявил выдающиеся организаторские и управленческие способности. В возрасте двадцати пяти лет он стал правителем Кеша (современный Шахрисабз). В дальнейшем, создав обширное государство в регионе Мавераннахр, Темур сделал столицей своей державы Самарканд, превратив его в один из крупнейших политических и культурных центров своего времени.

Особое внимание Темур уделял развитию городов, строительству архитектурных сооружений и укреплению экономической инфраструктуры государства. Его деятельность свидетельствует о том, что он был не только выдающимся военачальником, но и дальновидным государственным реформатором, покровителем торговли, ремесел, науки и культуры.[6, с. 54–72]

Одним из ключевых принципов его государственной политики стал знаменитый девиз: «Сила — в справедливости». Этот принцип отражал идею верховенства закона и обязательности правовых норм для всех членов общества. В своих наставлениях Темур подчеркивал необходимость строгого соблюдения законов как правителями, так и подданными.

В «Уложениях Тимура» содержится ряд положений, свидетельствующих о стремлении правителя обеспечить социальную справедливость и защиту населения от произвола власти. Он подчеркивал необходимость заботы о благополучии народа, проявления милосердия к нуждающимся и строгого наказания тех, кто злоупотребляет властью.

Значительное внимание Темур уделял представителям науки и духовной культуры. Он проявлял глубокое уважение к ученым, философам, богословам и историкам, считая их деятельность важным фактором развития общества. Подобная позиция свидетельствует о понимании роли интеллектуальной элиты в укреплении государства и развитии общественной мысли.

Важную роль в духовном мировоззрении Темура сыграли традиции суфизма, в частности влияние духовного ордена Накшбандия. Его духовным наставником считался шейх Саид Барака, память о котором связана с архитектурным ансамблем Гур-Эмир в Самарканде.

Историческое наследие Амира Темура имеет важное значение для современного развития Узбекистана. В годы независимости его личность вновь заняла достойное место в национальной истории и общественном сознании. В крупнейших городах страны — Ташкент, Самарканд и Шахрисабз — установлены памятники великому государственному деятелю, а его имя носят площади, проспекты, образовательные учреждения и культурные центры.[6, с. 54–72]

Таким образом, личность Амира Темура и его государственно-правовые идеи занимают важное место в истории политической мысли Востока. Его деятельность демонстрирует пример эффективного государственного управления, основанного на принципах законности, справедливости и ответственности власти перед обществом. Изучение его наследия способствует более глубокому пониманию исторических основ государственности и формированию современного гражданского сознания.

Использованная литература :

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1898. — С. 315–330.

2. Болдырев А. Н. Алишер Навои в рассказах современников. — Москва: Наука, 1965. — С. 45–50.

3. Каримов И. А. Без исторической памяти нет будущего. — Ташкент: Узбекистан, 1999. — С. 27–29.

4. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. — Москва: Наука, 1966. — С. 276–289.

5. Уложения Тимура. — Ташкент: Чулпон, 1992. — С. 18–27, 41–55.

6. Beatrice Forbes Manz. The Rise and Rule of Tamerlane. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — pp. 54–72.

7. John E. Woods. The Timurid Dynasty. — Bloomington: Indiana University, 1990. — pp. 60–74.

8. Maria Eva Subtelny. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. — Leiden: Brill, 2007. — pp. 90–108

BUYUK SOHIBQIRON AMIR TEMUR HUKMRONLIGI DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI

DXX CHQ “Yosh chegarachilar” HAL
Tillar kafedrasi bosh o‘qituvchisi Sh.B.Sattorov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amir Temur hukmronligi davrida davlat boshqaruvi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Amir Temur saltanatining boshqaruvida o‘n ikki qoidaga butun hayoti davomida rioya etganligini ta’kidlagan. Temur saltanatida boshqaruv idoralari dargoh va devonlarning faoliyati, rahbarlikka tayinlaganlarining shaxsiy xususiyatlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *kengash, mashvaratu maslahat, tuzuklar, amirlar, sayyidlar, mashoyixlar, raiyat, qo‘shin, dargoh, devon.*

Kirish. Jahon tarixida buyuk davlat arboblari, sarkardalar va siyosiy yetakchilar muhim o‘rin egallaydi. Ana shunday tarixiy shaxslardan biri – buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur hisoblanadi. XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda kuchli markazlashgan davlat barpo etgan Amir Temur nafaqat harbiy strateg sifatida, balki yuksak siyosiy tafakkurga ega davlat boshqaruvchisi sifatida ham tarixda muhim iz qoldirgan[1]. Amir Temur tomonidan asos solingan Temuriylar davlati qisqa vaqt ichida katta hududlarni qamrab olgan qudratli imperiyaga aylandi. Uning hukmronligi davrida Markaziy Osiyo, Eron, Kavkaz, Hindistonning shimoliy hududlari va Yaqin Sharqning ayrim qismlari yagona siyosiy tuzum ostida birlashtirildi[2]. Bu jarayon nafaqat siyosiy barqarorlikni ta’minladi, balki iqtisodiy va madaniy rivojlanish uchun ham qulay sharoit yaratdi.

Asosiy qism. Amir Temur davlat boshqaruvida qat’iy tartib-intizom, adolat va strategik siyosatni ustuvor deb bilgan. Uning davlat boshqaruvi tamoyillari “Temur tuzuklari” asarida o‘z aksini topgan bo‘lib, ushbu asar o‘rta asr siyosiy-huquqiy tafakkurining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu asarda davlatni boshqarish, harbiy tashkilot, ijtimoiy tartib hamda adolat tamoyillari haqida muhim fikrlar bayon qilingan[3].Sohibqiron Amir Temur o‘z zamonasining kuch-qudratda tengsiz markazlashgan saltanatiga asos solgan. Amir Temur o‘zining 35 yillik hukmronligi davrida Hindiston hamda Xitoydan Qora dengizga qadar va Orol dengizidan Fors qo‘ltig‘iga qadar g‘oyat katta hududni o‘z ichiga olgan ulkan bir saltanatni vujudga keltirgan. Bundan tashqari, yana u Osiyoning janubiy-g‘arbiy tomonlari, Kichik Osiyo, Suriya, Misr va shimoliy-g‘arbda Quyi Volga, Don bo‘ylari, shimoliy-sharqda Balxash ko‘li va Ili daryosi bo‘ylari hamda janubiy-sharqda Shimoliy Hindistongacha bo‘lgan hududlarni o‘ziga bo‘ysundirishga muvaffaq bo‘ldi.

Temur zamonasining buyuk saltanatinini barpo qilgan bo‘lsa-da, ammo u umrining oxirigacha o‘zini bu davlatning «qonuniy» xoni deb e’lon qila olmagan. Chunki, u nasl-nasabi jihatidan bevosita chingiziylar sulolasiga mansub emas edi. Shuning uchun ham chingiziylar tomonidan belgilangan an’anaga ko‘ra, Temur avval o‘z huzurida Movarounnahrning Chingizxon avlodidan bo‘lgan o‘ttizinchi xoni Suyurg‘atmishni (1370-1388) uning vafotidan keyin esa

Suyurg‘atmishning o‘g‘li Sulton Mahmudxonni (1388-1402) rasmiy xon qilib ko‘tarib, hatto umrining oxirigacha ularning nomidan yorliqlar chiqartirgan, pullar zarb ettirgandi. Ammo har ikki xon ham nomigagina «xon» bo‘lib, davlatning siyosiy hayotiga va Temur bergan farmoyishlarga mutlaqo aralashmasdilar. Shunga qaramasdan, Temur mamlakatda o‘zining bevosita hukmronligiga qonuniy tus berish va uni mustahkamlab olish maqsadida chingiziylar avlodidan bo‘lgan Qozonxonning qizi Saroy Mulkxonimga uylandi. 1370 yilda Saroy Mulkxonim bilan bo‘lgan nikoh tufayli Temur o‘zining amirlik darajasiga «ko‘ragon», ya’ni «xonning kuyovi» unvonini qo‘shib oldi va rasmiy hujjatlarda «Amir Temur ko‘ragoniy» nomi bilan yuritilishiga musharraf bo‘ldi. Amir Temur buyuk davlat arbobi, siyosatchi, o‘tmish davlatchilik tajribalariga asoslanib o‘ziga xos davlat boshqaruviga asos soldi.

“Temur tuzuklari”ga muvofiq, Sohibqiron Temur “Davlat ishlarining 9 ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini angladim”, – deb ta’kidlagan. Darhaqiqat, Amir Temur yuritgan saltanat ishlarida to‘rt narsaga amal qilgan, ya’ni: 1) kengash; 2) mashvaratu maslahat; 3) qat’iy qaror; 4) ehtiyotkorlik [1,14]. Sohibqiron Amir Temur saltanatining boshqaruvida va uni yanada mustahkamlashuvida “tuzuklari”dagi o‘n ikki qoidaga butun hayoti davomida rioya etganligini ta’kidlagan. Bu qoidalar quyidagilardan iborat: 1. Islom dini va shariat qonun-qoidalariga rioya qilishi, uni qo‘llab-quvvatlash. 2. Saltanatning ustunlarini tashkil etgan o‘n ikki tabaqa va toifadagilar bilan bamaslahat ish ko‘rish, siyosat yurgizish. 3. Maslahat, kengash, tadbirkorlik, faollik va hushyor-ehtiyotkor bo‘lish. 4. Davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqarish. 5. Amirlar va sipohiylar bilan yaxshi munosabatda bo‘lish, ularga izzat va hurmat ko‘rsatish, martaba va unvonlarini hurmatlash. 6. Adolat va insof bilan siyosat yurgizish. 7. Sayyidlar, ulamo-yu mashoyixlar, oqilu donolar, muhaddislar, tarixchilarni izzat-hurmat qilish. Fan va madaniyatga homiylik qilish. 8. Biror ishni amalga oshirishga qaror qilgan bo‘lsa, unga butun vujudi bilan kirishish va uni oxiriga yetkazish. 9. Raiyat (oddiy xalq) ahvolidan doimo ogoh bo‘lish. 10. Turk, tojik, arabu ajamning turli toifalariga do‘stona munosabatda bo‘lish. 11. Barcha qarindosh-urug‘ bilan martabasidan qat’iy nazar yaxshi munosabatda bo‘lish. 12. Sipohilarga, qo‘shinga e’tiborli bo‘lish [2, 53-57].

Amir Temur zukko siyosatdon va yirik davlat arbobi sifatida “Tuzukoti Temuriy”da o‘z davlatining tuzilishini, uning qay tarzda bo‘lishi kerakligini bayon etadi, mansabdorlarning huquq va burchlarini belgilab beradi. U har bir tojdor o‘z davlatining tayanchi bo‘lgan ijtimoiy–siyosiy guruhlarga suyangan holda ish olib borishi lozimligini “tuzuklari”da bayon etgan. Faqat ularning yordamida raiyat, qo‘shinlar va davlatini idora etishi zarur. Bunday guruhlarga quyidagilar kirgan: 1) Muhammad alayhissalom avlodi bo‘lmish sayyidlar, ulamolar, shayxlar; 2) tajriba orttirgan bilimdonlar; 3) duogo‘y taqvodorlar; 4) amirlar, sarhanglar; 5) sipoh va raiyat; 6) saltanat ishlarini, uning siru asrorlarini bilgan, kengash qilishga munosib oqil, ishonchli kishilar; 7) vazirlar, sarkotib, devon munshiylari; 8) hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9) muhaddislar, roviylar; 10) mashoyix, so‘fiy, oriflar; 11) hunar va san’at ahli; 12) har mamlakatdan kelgan sayohatchi va musofirlar, savdogarlar[3,302]. Temur saltanatida boshqaruv idoralari: dargoh (saroy) va devon (vazirlik)larga bo‘lingan. Dargoh – eng oliy davlat idorasi hisoblangan va u albatta, mamlakat poytaxti Samarqandda joylashgan. Uning boshlig‘i oliy hukmdor, ya’ni Sohibqiron Amir Temurning o‘zi bo‘lib, saltanat ahamiyatiga molik masalalar uning farmoni va hukmi asosida hal etilgan. Shu bilan birga, saltanat hayotiga doir eng muhim siyosiy masalalar oliy tabaqa vakillaridan iborat holda tashkil etiladigan kengashlarda hal etilgan. Kengash maslahat bergan, biroq hukmni Amir Temurning o‘zi chiqargan. Dargoh faoliyatini boshqarish, uning vazirliklar, mahalliy hokimiyat idoralarini saltanat faoliyati bilan bog‘lab turish ishlarini oliy devon — “Devoni buzruk” olib borgan. Unga devonbegi boshchilik qilgan.

Amir Temur “Tuzuklari”da vazir tutish tartibi bo‘yicha shunday deb yozgan: “...vazirlar ushbu to‘rt sifatga ega bo‘lgan kishilardan bo‘lishlari lozim: birinchisi – asillik, toza nasllilik; ikkinchisi – aql-farosatlilik; uchinchisi – sipohu raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo‘lishlik; to‘rtinchisi – sabrchidamlilik va tinchliksevarlik [4, 74-75]”. “Tuzuklar”da Amir Temur davlatini yetti vazir boshqargani haqida gap boradi. 1. Mamlakat va raiyat vaziri. Bu vazir mamlakatning muhim ishlarini, kundalik muammolarni, raiyat ahvolini,

viloyatlardan olingan hosil, soliq-o‘lponlar, ularni taqsimlash, kirim-chiqimlarni, mamlakatning obodonligi va aholi farovonligini ma’lum qilib turgan; 2. Sipoh bo‘yicha vazir. Sipohiylarning maoshlari va tanholarini boshqargan, parokandalikka tushib qolmaslik uchun sipoh ahvolidan hukmdorga xabar berib turgan; 3. Egasiz qolgan, o‘lib ketgan va qochib ketganlarga tegishli molk-mulkni boshqargan, zakot va bojlarni to‘plagan; 4. Sarkori xosa, saltanat ishlarini yurituvchi vazir. U butun saltanat idoralarining kirim-chiqimlari, xazinadan sarf qilinadigan xarajatlardan ogoh bo‘lgan; 5, 6, 7. Sarhadlar va tobe mamlakatlarga tegishli ishlarni boshqaruvchi uch vazirdan iborat hay’at[5,303].

“Tuzuklar”da ta’kidlanganidek, Amir Temur o‘z vazirlariga nisbatan juda ham mehribon bo‘lgan. Shuningdek, ularni ortiqcha siylamaslik lozimligini ta’kidlagan. Amir Temur “Dono vazir – doimo davlat aholisini, xalq baxtini, qo‘shinni kuchaytirishni, to‘kin-sochin boylikni o‘ylaydi. Mansabdor agar u xalq bilan yomon munosabatda bo‘lsa, qilgan aybining muqimligiga muvofiq jarima to‘lashi lozim”, – deb ta’kidlagan. Amir Temur: “Vazir zolim bo‘lsa, saltanat ishlari tez muddatda parokandalikka uchraydi”, – deb ta’kidlagan. Shuni ham alohida qayd etish lozimki, vazirning vazifalarini taftish etayotganda o‘z vorislariga tuhmat va hissiyotlarga berilmaslikni uqtiradi[6,303]. Agarda vazir davlatga xiyonat qilsa, o‘limga hukm qilingan.

Amir Temurning davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toju taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini saylash, sipohlarning maoshi, mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqa xususida o‘z tuzuklarida batafsil bayon etilgan. Umuman olganda, Sohibqiron Amir Temur saltanati aniq va puxta ishlangan tizimga muvofiq faoliyat yuritgan. Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, Sohibqiron Amir Temurning davlat boshqaruvi borasidagi faoliyatidan saboq chiqarish yurt taraqqiyoti va uning xavfsizligini ta’minlash tinchlik va osoyishtalik omili bo‘lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Temur tuzuklari [fors tilidan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karomatov tarjimasi], T., 1991, 14-bet.

2. Temur tuzuklari [fors tilidan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karomatov tarjimasi], T., 1991, 53-57-betlar.

3. Ahmedov B., Tarixdan saboqlar, Toshkent “O‘qituvchi”1994, 302-bet.

4. Temur tuzuklari [fors tilidan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karomatov tarjimasi], T., 1991, 74-75-betlar.

5. Ahmedov B., Tarixdan saboqlar, Toshkent “O‘qituvchi”, 1994, 303-bet.

6. Ahmedov B., Tarixdan saboqlar, Toshkent “O‘qituvchi”, 1994, 302-303- betlar.

AMIR TEMUR DIPLOMATIYASI: BUYUK SALTANATNING SIYOSIY VA HUQUQIY ASOSLARI

Perdebaev Maxsud Daryabay o’g’li
QMU tarix fakultet student

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Markaziy Osiyoda shakllangan Temuriylar saltanatining tashqi siyosati va diplomatik strategiyasi tahlil qilinadi. Maqolada Amir Temurning G‘arbiy Yevropa (Fransiya, Angliya, Kastiliya) va Sharq mamlakatlari (Xitoy, Hindiston, Misr) bilan olib borgan diplomatik aloqalari, elchilik protokollari hamda "Temur tuzuklari" asarida bayon etilgan xalqaro huquqiy tamoyillar yoritilgan. Maqolada Sohibqironning "Kuch — adolatda" tamoyili asosida Buyuk Ipak yo‘li xavfsizligini ta’minlash va transkontinental iqtisodiy diplomatiyani shakllantirishdagi o‘rni tarixiy manbalar asosida ko‘rsatib beriladi.

Kalit so’zlar: Diplomatiya, Temur tuzuklari, xaliqaro huquq, geosiyosat, savdo yo’llar, elchilik munosabatlar.

XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Markaziy Osiyo hududida vujudga kelgan ulkan saltanat nafaqat harbiy g‘alabalar, balki o‘sha davr uchun inqilobiy hisoblangan diplomatik munosabatlar tizimi ustiga qurilgan edi. Amir Temur o‘z davlatini boshqarishda "Kuch — adolatda" tamoyilini tashqi siyosatning bosh mezoniga aylantirdi. Bu esa o‘sha davrdagi parokanda dunyoda yangi bir xalqaro huquqiy tartib o‘rnatilishiga sabab bo‘ldi. Sohibqiron diplomatiyasi bugungi kunda ham jahon siyosatshunoslari tomonidan Sharq va G‘arbni bog‘lagan oltin ko‘prik sifatida o‘rganilmoqda.

Sohibqironning diplomatik qarashlari uning mashhur "**Temur tuzuklari**" asarida o‘z aksini topgan. Unda davlat arbobi sifatida Temur har qanday nizoli vaziyatni dastlab diplomatik yo‘l bilan hal qilishga intilganini ko‘rish mumkin [1,45-bet]. U o‘z tajribasiga tayanib, bir ulush qilich ishlatgan bo‘lsa, to‘qqiz ulush kengash va mashvarat orqali ish bitirganini ta’kidlaydi. Bu strategiya saltanatning tashqi siyosatida "shaffoflik va qat’iyat" tamoyilini yuzaga keltirdi. Temur davlatida elchilar daxlsizligi eng muqaddas qadriyat darajasiga ko‘tarildi. Xalqaro munosabatlarda elchini haqorat qilish yoki uning hayotiga qasd qilish — urush e’lon qilish bilan tenglashtirilgan va bunday holatlarga nisbatan Sohibqiron juda qat’iy choralar ko‘rgan. Amir Temur diplomatiyasining eng yorqin sahifalaridan biri bu G‘arbiy Yevropa davlatlari bilan o‘rnatilgan aloqalardir. 1402-yilda Anqara jangidan so‘ng Yevropa qirolliklari Temurni "Xristian olamining xaloskori" sifatida e’tirof etishdi. Sohibqiron Fransiya qiroli Karl VI va Angliya qiroli Genrix IV bilan muntazam maktublar almashib turgan. Ushbu maktublarning mazmuni bugungi kunda ham tarixiy ahamiyatga ega. Masalan, Temurning Karl VI ga yo‘llagan maktubida faqatgina siyosiy do‘stlik emas, balki ikki mintaqa o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish masalasi birinchi o‘ringa qo‘yilgan. U savdogarlarning xavfsizligini ta’minlash va bojxona to‘lovlarini osonlashtirish taklifini ilgari surgan. Bu zamonaviy diplomatiyadagi "eng ko‘p qulaylik yaratish" tamoyilining ilk ko‘rinishlaridan biri edi.Kastiliya va Leon (Ispaniya) qiroli Enrike III tomonidan yuborilgan elchi Ruy Gonsales de Klavixoning Samarqandga tashrifi Temuriylar diplomatiyasining cho‘qqisi hisoblanadi. 1404-yilda bo‘lib o‘tgan ushbu elchilik jarayonlari shuni ko‘rsatadiki, Amir Temur saroyida diplomatik protokol juda yuqori darajada shakllangan. Klavixo o‘z xotiralarida elchilarni qabul qilish tartibi, ularga berilgan joy va ko‘rsatilgan izzat-ikrom haqida hayrat bilan yozadi. Shuningdek, Temur elchilarni qabul qilishda nafaqat siyosiy suhbatlar, balki madaniy diplomatiyadan ham keng foydalangan. Bog‘i Baland va Bog‘i Chinorda o‘tkazilgan qabullar davlatning boyligi va madaniy salohiyatini namoyish etish orqali xorijiy elchilarda "yumshoq kuch" ta’sirini uyg‘otishga xizmat qilgan [2, 210-bet]. Sohibqironning diplomatiyasida Buyuk Ipak yo‘lining qayta tiklanishi asosiy maqsadlardan biri bo‘lgan. U Xitoydan tortib to O‘rta Yer dengizigacha bo‘lgan masofada yagona iqtisodiy nazorat o‘rnatishga intildi. Buning uchun u nafaqat qurol, balki juda nozik diplomatik o‘yinlardan foydalandi. Mamluklar sultoni, Oltin O‘rda xonlari va Xitoyning Min sulolasi bilan olib borilgan aloqalarda u doimo o‘zaro manfaatdorlikni birinchi o‘ringa qo‘ygan. Agar biror hududda savdogarlarga zarar yetsa, u o‘sha hudud hokimidan tovon to‘lashni talab qilgan, bu esa butun yo‘l bo‘ylab tartib va intizom o‘rnatilishini kafolatlagan.Amir Temur diplomatiyasining yana bir muhim jihati — kadrlar masalasidir. Uning elchilik korpusida xizmat qiluvchi shaxslar kamida uch-to‘rt tilni bilishi, notiqlik san’atini egallashi va psixologik mahoratga ega bo‘lishi lozim edi. Ular nafaqat maktub yetkazuvchi, balki o‘zga davlatlardagi ijtimoiy-siyosiy ahvolni tahlil qiluvchi ekspertlar ham bo‘lgan. Saltanat devonida "Munshiy"lar korpusi bo‘lib, ular xalqaro yozishmalarning uslubi va tiliga alohida e'tibor berishgan. Har bir maktub xorijiy hukmdorning darajasiga munosib tilda bitilgan.1402-yil 15-iyun kuni Amir Temur Fransiya qiroli Karl VI ga maktub yo‘llaydi. Bu maktub hozirda Parijdagi Milliy arxivda saqlanadi. Maktubning o‘ziga xosligi shundaki, u oltin suvi yugurtirilgan qog‘ozga bitilgan.Maktub mazmuni: Temur Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi savdo aloqalarini "erkin iqtisodiy hudud" tamoyili asosida qurishni taklif qilgan. U: "Sizning savdogarlaringiz bizning mamlakatga kelsinlar, biz ularni izzat-ikrom bilan kutib olamiz. Bizning savdogarlar ham Siz tomonga borsa, Siz ham ularga shunday munosabatda bo‘ling" deb yozgan. Bu jahon tarixida savdo diplomatiyasining eng ilk rasmiy hujjatlaridan biri hisoblanadi.

Ruy Gonsales de Klavixo va "Diplomatik protokol" Klavixoning 1404-yil 8-sentyabrdagi Samarqandga kirishi haqidagi qismini kengaytiring: Kutib olish marosimi: Ispaniya elchilari Samarqandga yaqinlashganda, ularni shahar darvozasida maxsus "Mehmondor" kutib olgan. Ular dastlab "Bog‘i Chinor"da, so‘ngra "Bog‘i Dilkusho"da qabul qilingan. Sovg‘alar almashinuvi: Klavixo Temurga Ispaniyadan keltirilgan qimmatbaho movut matolar, terilar va gobelenlar sovg‘a qilgan. Temur esa javoban elchilarga Samarqand ipaklari, qimmatbaho toshlar va tillo suvi yugurtirilgan idishlar tuhfa qilgan. Bu sovg‘alar almashinuvi shunchaki odat emas, balki ikki davlat o‘rtasidagi "teng huquqli hamkorlik" ramzi bo‘lgan. Xitoy (Min sulolasi) bilan "Nozik diplomatiya"Temur Xitoy bilan munosabatlarda juda ehtiyotkor bo‘lgan. Xitoy imperatori Chju Yuan-chjan Temurga yozgan maktublarida uni "vassal" (bo‘ysunuvchi) sifatida ko‘rsatishga uringan. Xitoydan kelgan elchilar Samarqandning iqtisodiy qudratini ko‘rib, imperatorga "Temur bilan urushish xavfli" ekanligi haqida xabar yuborishgan. 1402-yil 15-iyun kuni Amir Temur Fransiya qiroli Karl VI ga maktub yo‘llaydi. Bu maktub hozirda Parijdagi Milliy arxivda saqlanadi. Maktubning o‘ziga xosligi shundaki, u oltin suvi yugurtirilgan qog‘ozga bitilgan. Maktub mazmuni: Temur Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi savdo aloqalarini "erkin iqtisodiy hudud" tamoyili asosida qurishni taklif qilgan. U: "Sizning savdogarlaringiz bizning mamlakatga kelsinlar, biz ularni izzat-ikrom bilan kutib olamiz. Bizning savdogarlar ham Siz tomonga borsa, Siz ham ularga shunday munosabatda bo‘ling" deb yozgan. Bu jahon tarixida savdo diplomatiyasining eng ilk rasmiy hujjatlaridan biri hisoblanadi. Temur esa javoban elchilarga Samarqand ipaklari, qimmatbaho toshlar va tillo suvi yugurtirilgan idishlar tuhfa qilgan. Bu sovg‘alar almashinuvi shunchaki odat emas, balki ikki davlat o‘rtasidagi "teng huquqli hamkorlik" ramzi bo‘lgan.Xitoy (Min sulolasi) bilan "Nozik diplomatiya" Temur Xitoy bilan munosabatlarda juda ehtiyotkor bo‘lgan. Xitoy imperatori Chju Yuan-chjan Temurga yozgan maktublarida uni "vassal" (bo‘ysunuvchi) sifatida ko‘rsatishga uringan. Biroq, Temur barcha maktublarga munosib javob qaytargan va Xitoy elchilarini qabul qilishda o‘z qudratini namoyish etish uchun ularni eng quyi qatorda o‘tirtirgan (bu o‘sha davrda siyosiy ishora bo‘lgan).Xitoydan kelgan elchilar Samarqandning iqtisodiy qudratini ko‘rib, imperatorga "Temur bilan urushish xavfli" ekanligi haqida xabar yuborishgan[3, 34-bet].

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur diplomatiyasi o‘rta asrlarning qotib qolgan an’analarini parchalab, xalqaro munosabatlarga yangicha ruh olib kirdi. Uning tashqi siyosatdagi merosi — o‘zaro hurmat, savdo erkinligi va huquq ustuvorligi bugungi kunda O‘zbekiston mustaqil davlatining jahon hamjamiyatidagi o‘rnini belgilashda ham ma’naviy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Sohibqiron asos solgan ushbu diplomatiya maktabi hozirgi murakkab davrda ham tinchlik va taraqqiyot yo‘lida qanday muloqot qilish kerakligini ko‘rsatib beruvchi noyob tarixiy tajribadir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Amir Temur. Temur tuzuklari / O‘zbek tiliga Alixonto‘ra Sog‘uniy va Habibulla Karomatov tarjimasi. – Toshkent: „O‘zbekiston“, 2011.
2. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: „Sharq“, 2000.
3. Mo‘minov. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. – Toshkent: „Fan“, 1968.
4. H. Dadaboev. Amir Temurning diplomatik faoliyati. – Toshkent: „Fan“,
5. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: „Sharq“, 1997.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVINING O'ZIGA XOS JIHATLARI.

Qitaybekov.A.K.

Qoraqalpoq davlat universiteti "O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi" kafedrasi assistant-o'qituvchisi.

Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligi, uning boshqaruv tizimi, davlatning buyukligi, kuchi va tasiri bilan xalqimiz tarixida alohida o'rin tutadi. O'zbekiston o'zining davlat mustaqilligiga erishgach, uning bir necha ming yillik ijtimoiy-siyosiy tarixini, shu jumladan davlat boshqaruvini ham har taraflama o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Ayniqsa, markazlashgan Amir Temur saltanati, uning o'zbek davlatchiligi va madaniyatini rivojlantirishdagi, buyuk davlat bo'lganimiz hamda hududlarning o'rni masalalariga oydinlik kiritilib, tarixchi, sharqshunos olimlarimiz ko'plab birinchi manba ahamiyatidagi asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirdilar.

Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 29-dekabrda Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to'g'risidagi qarori, 1995-yil 26-dekabrda esa Prezidentning 1996-yilni "Amir Temur yili" deb e'lon qilish to'g'risidagi farmonlari qabul qilindi. 1996-yil martida "Temuriylar tarixi" davlat muzeyini tashkil qilish to'g'risida va "Amir Temur" ordenini ta'sis etish to'g'risida farmonlar chiqdi. YUNESKO qarori asosida Amir Temur tavalludining 660 yilligi butun dunyoda keng nishonlandi.

Amir Temur davlat boshqaruv sohasida ko'plap islohotlar qilgan. Bu davrda boshqaruv dargoh va devonlar (vazirliklarga)ga bo'lingan. Dargoh – eng oliy davlat idorasi bo'lib, uning boshlig'i Amir Temurning o'zi bo'lgan. Dargohdagi muhim lavozimlardan biri – arzbegi bolgan, uning xizmatiga shikoyat bilan kelganlar, arzchilar bilan ishlash, ularning arz dodlarini hukmdorga yetkazish bo'lgan. Dargohda yana bir lavozim – tavochi bo'lgan. Tavochi oliy farmonga muvofiq joylarga borib, harbiy yurush uchun lashkar to'plash bilan shug'ullangan. Tavochilar bosh tavochi, piyoda askar tavochisi kabilarga taqsimlangan. Harbiy yurish paytida tavochilar qo'shinlarning joylashuvi, buyruqlar ijrosi, tinchlik vaqtidagi ishlarga taqsimlanishgan [1; B.160].

Shuningdek, dargohda bosh hojib, xazinador, xonsolar (to'y, bazm, katta ziyofatlar tashkilotchisi), jevachi (qurol–aslaha saqlovchi), qushchi (ov marosimlariga mas'ul), bakovulboshi (saroy oshpazlari boshlig'i), kotiblar, tabiblar, bitikchilar, g'azalxonlar, farroshlar ham xizmat qilishgan. Amir Temur devon (ijroiya) xizmatini mo'g'ul istibdodidan keyin tiklay oldi. Devonbegi shu devon boshqaruvchisi bo'lgan. U katta mavqeyga ega lavozim egasi hisoblangan. Devonda, ya'ni markaziy ijroiya hokimyatda yettita vazir xizmati mujassam bo'lgan.

Birinchi vazir – mamlakat va raiyat(aholi) vaziri. U bosh vazir hisoblanib, mamlakatning muhim sohalari uchun bevosita ma'sul bo'lgan.

Ikkinchi vazir – harbiy ishlar vaziri bo'lib harbiylarning iqtisodiy ahvoli, maoshi, yer–suvlari boshqaruvi, qurol aslaha ta'minoti, harbiy ko'riklar, yarodar bo'lganlarga nafaqa tayinlash va boshqalar ijrosi bilan shug'ullangan.

Uchinchi vazir–mulkchilik va soliq ishlari vaziri. U egasiz qolgan mol-mulklarni nazoratga olish, savdogarlardan zakot va boj undirish, o'tloq yaylovlarni boshqarish, barcha tushadigan daromadlarni saqlash va boshqa vazifalarga mas'ul etib tayinlangan.

To'rtinchi vazir – moliya vaziri bo"lib, u butun saltanat bo'yicha kirim –chiqim ishlariga, barcha xazina xarajatlari hisobini oluvchi, moliyaviy ishlarni tartibga keltiruvchi hamda unga javobgar shaxs egasi bo'lgan.

Keyingi uch vazir – sarhad vazirlari hisoblanib, ular saltanat tarkibidagi turli o'lka va mamlakatlarga oid moliyaviy muomila va daromadlarni, soliqlarni boshqargan. Davlatda katta kengash mamlakat xayoti bilan bog'liq masalalar, kichik kengashda esa uzoq mamlakatlarga xarbiy yurishlar bilan bog'liq masalalar hal qilingan [2; B. 365].

Amir Temur “Temur tuzuklari” da vazir tayinlash ishida to’rt sifatga ega bo’lish lozimligini takidlaydi. Ular quydagilar bolgan:

1.Asllik va toza nasllik;

2.Aqllilik va fahm–farosatlik;

3.Sipoh va raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomilalik;

4.Sabr–chidamlilik va tinchliksevarlik.

Amir temur davrida tezkor axborot almashuvi yo’lga qo’yilgan. Davlatni ulus, viloyat tumanlarga bo’lib boshqargan. U saltanatni to’rt ulusga bo’lib, ular tepasiga o’z og’illari, nevaralarini qo’ydi. Amir Temur o'z davlatini barpo etishda o'tmishda mavjud bo'lgan barcha ilg'or tajribalardan foydalangan. Buni Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asaridan davlat ishlarida qo’llanma sifatida keng foydalanishi, “Temur tuzuklari” da bu asardan fikrlar keltirishida ko'ramiz. Amir Temur o'ziga qadar bo'lgan davlatchilikning 8 ta asosiga amal qilgan.

-Davlat siyosiy jihatdan mustaqil bo'lishi;

-Davlat va jamiyat muayyan qonunlar, tartiblar, mafkura asosida boshqarilmog'i;

-Boshqaruv tizimini muvofiqlashtirib turuvchi qoidalar shakllangan bo'lishi;

-Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar davlat e'tiborida bo'lishi;

-Fan va madaniyat ravnaqi to'g'risida doimiy qayg'urish;

-Har bir davr shart-sharoiti, tartiblariga ko'ra davlat jamiyat ichki taraqqiyoti masalalarini tashqi dunyodagi mavjud omillardan foydalangan holda olib borish;

-Davlat tepasidagi kuchlar o'tmish, zamona va kelajakni teran va tafakkur, mustahkam iymon, g'oyat yuksak ma'naviyat va millatparvarlik ila anglanmog'i [3; B.27]. Amir Temur davlatchilikning bu asoslariga 9-chini, jamiyat rivoji va barcha ijtimoiy tabaqalar manfaatlarini ta'minlashni ham qo'shgan edi.

Amir Temur bo’yicha bunday tabaqalar o’n ikkita bo’lib ularda jamiyatning barcha tarkibiy qismlari o’rin olgan. Bu tabaqalar quyidagilar edi:

1.Sayyidlar, olimlar va shayxlar.

2. Katta tajribaga ega ilimli kishilar.

3. Duo qiluvchi taqvodorlar.

4.Lashkarning sipohlari, sarxang va amirlar.

5.Askar va xalq ommasi.

6.Davlat boshqaruv ishlarini ipidan ignasigacha biladigan maslahatguy, dono va aqilli kishilar.

7.Vazirlar, kotiblar, devon boshlig’i.

8.Tibbiyot axli, munajjim va muxandislar.

9.Muxaddislar va muarrixlar.

10.Tasvvuf vakillari va oriflar.

11.Xunarmandlar va sanotkorlar.

12.Ajnabiy sayyohlar va savdogarlar [4; B.56].

Yuqorida aytilganlaridan kelib chiqib xulosa qiladigan bo’lsak, Amir Temur mo’g’ullar bosqini davomida xor-u zorlikka uchragan yurtimiz va xalqimizni markazlashgan kuchli va madaniy jihatdan yuksak davlat barpo qilishiga, butun dunyo tan olgan markazlashgan davlat tuzishga, ichkaridan va tashqaridan tahdid qiladigan barcha tajavuzkor davlat qo’shinlarini o’ziga bo’ysindirgan edi. Uning davlat boshqaruvidagi tajribasi juda kata ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Amir Temur Ko’ragon. Temur Tuzuklari. – Toshkent. O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti davlat korxonasi, 2019.

2. Azamat Ziyo. O’zbek davlatchiligi tarixi.-Toshkent: Sharq, -2000. -365 b

3. B.J.Eshov, A.A.Odilov. O’zbekiston tarixi 2-kitob. — Toshkent “Donishmand ziyosi”, 2020.

4. M.Ivanin. Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur: harbiy sanıati, strategiya va taktikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.

AMIR TEMUR DAVRIDA HARBIY SAFARBARLIKNI TASHKILLASHTIRILISH

Anvar Rozmetov
DXX “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi CHQBT fani o‘qituvchisi
hal@umail.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIII-XIV asrlarda markazlashgan davlatni barpo etgan buyuk sarkarda sohibqiron Amir Temurning boy tajribasidan qo‘shinlar tuzilishi va qo‘shinlarni butlash tartibi bilan bog‘liq bo‘lgan tovachilik mansabini joriy qilinishi to‘g‘risidagi ma’lumotlar tarixiy manbalardan olingan misollar asosida keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur qo‘shini, qo‘shinlarni butlash, qo‘shinlarni qurollantirish, saf ko‘rigi o‘tkazish.

Аннотация: В данной статье излагаются материалы про великого полководца Амира Темура, создавшего централизованное государство в XIII-XIV веках. Кроме этого в статье приводятся сведения и примеры взятых из исторических источников о введении различных должностей, связанные с формированием войск и порядком комплектования войска.

Ключевые слова: Армия Амира Темура, комплектование войск, вооружить войска, провести строевой осмотр.

Abstract: This article presents materials about the great commander Amir Temur, who created a centralized state in the 13th-14th centuries. In addition, the article provides information and examples taken from historical sources about the introduction of various positions related to the formation of troops and the procedure for recruiting troops.

Key words: Amir Temur's army, recruiting troops, armed forces, conduct a construction inspection.

Sohibqiron Amir Temurning harbiy san’ati to‘g‘risida to‘xtalar ekanmiz, tarix zarvaraqlarini varaqlash va izlanish natijasida davlatimizning harbiy tayyorgarlik borasida juda boy tajribaga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Dunyoning 27 mamlakatini zabt etgan Amir Temurning qo‘shini va uning harbiy san’ati bosh omil bo‘ladi. Sohibqiron buyuk sarkarda sifatida dunyoga mashhurdir. Uning g‘olibona yurishlari, qo‘llagan taktik va strategik jang qilish usul va uslublari bugungi kunda ham jahondagi yetakchi mamlakatlarning harbiy bilim yurtlari va akademiyalarida o‘qitilayotganligi biz uchun faxr bag‘ishlaydi.

Amir Temur adolat yuzasidan askarlarning unvon darajalarini hisobga olgan holda ularga maosh belgilash tartibini joriy qilgan. Jumladan, oddiy sipohiy mingan otning bahosi barobarida, bahodirlar 2-4 ot qiymati barobarida, aylboshi qaramog‘idagi navkarlarga nisbatan o‘n barobar ko‘p maosh olgan. Yuzboshilarniki esa o‘n boshilarnikidan ikki barobar yuqori, mingboshilar maoshi yuzboshilarnikidan uch barobar ziyod qilib belgilangan. Amir Temur sipohni tuzishda, asosan, o‘z zamonida mashhur bo‘lgan, o‘nliklar, yuzliklar, mingliklar tartibiga amal qiladi. Uning lashkarlarining eng quyi bo‘g‘inini o‘nliklar tashkil etgan bo‘lsa, eng yuqori bo‘g‘iniga amir ul-umaro rahbar bo‘lgan. Ularning ustidan yakka o‘zi cheksiz huquqga ega bo‘lgan holda qo‘mondonlik qilgan. Amir Temur o‘nboshi, yuzboshi, mingboshilarni tanlashda shunchaki, tanish-bilishlar asosida emas bevosita jang maydonida o‘zining mahoratini ko‘rsatgan shaxslarni tanlagan. Bu haqda Temur shunday deydi: “Amr qildimki, qachonki asl sipohlardan ish ko‘rgan, jang-jadalda suyagi qotgan o‘n kishi yig‘ilsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq bo‘lsa, qolgan to‘qqistasining roziligi va ma’qullashi bilan uni o‘zlariga saylab, otini o‘nboshi deb atashsinlar”. Amir Temur sipohlarni tayinlashda birinchidan, ulardan jang maydonilarida ko‘rsatgan xizmatlariga ko‘ra, kelib chiqishi, qaysi qabila va urug‘iga qaramasdan tayinlagan bo‘lsa, ikkinchidan, u o‘z o‘g‘illari va nabiralarini ham sipohiylarning asosiy qo‘mondonlari qilib tayinlagan. Yuzboshilardan har biri bir chodir, o‘nta ot, qurolaslahadan qilich, sadoq, kamon, gurzi, cho‘kmor, koskan, sovut, temirdan yasalgan soyabon, qurol-aslahalar dubulg‘a, nayza,

qilich, sadoq va o‘q-yoydan ko‘targanicha olgan. Birinchi amir bir chodir, bir o‘tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan esa qo‘l ostidagilarga ham yetadigan darajada olgan. Shunga o‘xshash ikkinchi, uchinchi... to amir ul-umarogacha, har qaysisi o‘z martabalariga yarasha qurol-aslahadan va boshqa anjomlardan keragicha olishlari buyurilgan. Amir Temur urush va tinchlik paytlarida sipohni qo‘riqlash masalalarini ham hech qachon esdan chiqarmagan. Sipohiylar, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar va o‘nboshilar devonxonaga, etiksiz, kovushsiz, bo‘rk yoqalik chakmonsiz, xanjar va qilichsiz hozir bo‘lmaganlar [1,B.3].

Amir Temur o‘z zamonasi uchun kuchli va qudratli qo‘shinni tuza olgan. Bu qo‘shinni o‘z davridagi eng yaxshi qurol-yaroqlar bilan ta’minlagan. Istiqboldagi jang oldindan Amir Temur shaxsan o‘z qo‘shinlar bilan saf ko‘rigi o‘tkazgan, jumladan, Temur To‘xtamish bilan o‘tkazadigan jang oldidan qo‘shinlarni saf ko‘rigini o‘tkazib, ularning jangovar shayligini va har bir jangchining bir yilga yetadigan oziq-ovqat zaxirasini, to‘rt xil qurol-yaroq, ya’ni yoy, o‘ttiz o‘q, qalqon va yoy uchun g‘ilof bo‘lishini talab qilgan [2,B.5].

Amir Temur o‘z davlatini boyitish va bu boylik negizida qo‘shinlarni yengilmas, dovyurak va jasur askarlardan iborat qo‘shin tashkil qilish kerakligini ta’kidlagan. Ma’lumki, hech qaysi davlat uchun tinchlik davrida urush janglarini samarali olib borish hajmidagi qo‘shinni ushlab turish iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiq emas. Tarixiy ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, urush boshlanishi bilan qo‘shinlar soni o‘n va o‘ndan ortiq marotaba orttirilgan [3,B.8]. Qo‘shinlar sonining ko‘payishi asosida safarbarlik vaqtida amalga oshirilgan. Amir Temur davrida safarbarlik boshqacha ko‘rinishga ega bo‘lib, urush oldidan qo‘shinlar safi fuqarolar bilan to‘ldirilgan, ko‘ngillilar qo‘shinlari tuzilgan, qo‘shinlarda askarlar va otlar soni ko‘paytirilgan, qurol-yarog‘ va anjom-aslaha ishlab chiqarish hajmi ortgan, xalqdan yig‘iladigan soliqlar miqdori oshirilgan, urush uchun zarur bo‘lgan moddiy vositalarni yig‘ish amalga oshirilgan.

Amir Temur hokimiyatni egallagach, o‘z oldiga markazlashgan Movarounnahr davlatini tuzish, uning xavfsizligini ta’minlash va o‘z hududini kengaytirishni asosiy vazifa qilib qo‘ygan. Bu vazifani bajarishda harbiy kuch-qudratning, ya’ni armiyaning o‘rni katta rol o‘ynashini yaxshi bilgan. Amir Temur harbiy qurilish sohasida o‘z zamondoshlari To‘xtamish, Boyazid va boshqalardan ilgarilab ketgan edi. Shuningdek, Amir Temur Chingizxonning harbiy san’atidan birmuncha foydalangan. Bu holni qo‘shinlarning joylashtirishdan ham ko‘rish mumkin. U qo‘shinni qurish va takomillashtirishning yangi tizimini yaratdi va amaliyotda qo‘lladi [4,B.12]. Amir Temur muntazam qo‘shinni, ya’ni askarlarni doimiy shaylikka ega, aniq belgilangan sonda ushlab turdi va qo‘yilgan vazifalarga, jangovar tartib va maqsadga ega qism va bo‘linmalarni tuzdi. U qo‘shinlarning boshqaruv tarkibini tartibga soldi va barcha harbiy boshliqlarning majburiyatlarini belgilab berdi. Lashkar “tuman”- o‘n minglik, “hazora”- minglik, “qo‘shun”- besh yuzlik va “ayl”- o‘nlik birikmalariga bo‘lingan. Tumanlarda askarlar soni o‘n ming, qo‘shinda yuz nafardan otliq bo‘lgan. Amir Temur o‘n minglik uchun “tuman og‘asi”, minglik bo‘linmalari uchun “ming hazora”, yuzliklar uchun “qo‘shun boshi” va o‘nliklar uchun “aylboshi” kabi harbiy mansablar ta’sis etdi. Shulardan biri tovachi (jarchi yoki chopar) mansabi edi. Temur davrida eng mas’ul topshiriqlarni tovachilar bajargan. Temur har bir yurish oldidan yangitdan qo‘shin to‘plash uchun viloyat va urug‘larga tovachilarni yuborib, viloyat amirlariga Temur farmonlarini oqizmay-tomizmay, to‘liq yetkazib qo‘shin to‘plash uchun fuqarolarni yig‘ar va belgilangan joyga olib borar edi [5,B.24].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida, rivojlanib borayotgan yangi O‘zbekistonda zamonaviy armiyani butlash, qurollantirish masalalari, texnika va texnologiyalarni joriy qilinishi, axborot-kommunikatsiya vositalarini takomillashib borishi bilan bir qatorda komandir va boshliqlarning buyuk sarkarda Sohibqiron Amir Temur kabi zukko, adolatli, jasur va mard bo‘lishlari, jang strategiyasini oldindan ko‘ra bilish kabi fazilatlarga ega bo‘lishlarini talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sog‘uniy. A va Karomatov. H. Temur tuzuklari.T.2005. Sharq. 156 b.
2. Vohidov.Sh. Tarix tafakkuri VII jild.T.2015. Yangi asr avlodi. 304 b.
3. Temur Shirinov. Tariximiz etyudlari.T.2014. Sharq.334 b.

4. Sh.Ergashev.T. Bobomatov XX asr taqdirida aks etgan tarix.T.2015. O‘zbekiston. 488 b.
5. Mahkam Abduraimov. Temur va To‘xtamish. T.2005. G‘ofur G‘ulom.79 b.

ИСТОРИЯ ЗАКОНОВ И ПОЛОЖЕНИЙ В ЭПОХУ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ

Даулетмуратов Тимур Даулетмуратович

преподаватель правоведения военно-академического лицея "Темурбеклар мактаби" МВД Республики Узбекистан в г. Нукусе

Эпоха Амира Темура и Темуридов является важным этапом в истории Центральной Азии в плане совершенствования государственности, правопорядка и системы управления. Этот период, сформировавшийся в XIV-XV веках, отличается не только военно-политическими достижениями, но и совершенной системой законов и положений. В качестве важнейшего источника этой системы особое значение имеет произведение "Уложения Темура," которое содержит основные правила, регулирующие государственное управление, общественный порядок и правовые отношения [1].

Государство, созданное Амиром Темуром, было основано на централизованном управлении, где строгая дисциплина, справедливость и верховенство закона рассматривались как основополагающие принципы. "Уложения Темура" состоят из двух частей: в первой части излагается жизнь Темура и процесс создания государства, а во второй - правила государственного управления, военной системы и общественного устройства [2].

Амир Темур определил принцип "справедливости" в качестве основного критерия в управлении государством. По его мнению, если государство не построено на основе справедливости, оно не сможет долго просуществовать. Поэтому он требовал от каждого должностного лица честности, ответственности и дисциплины. Важную роль в государственном управлении играл совет (машварат), и значимые решения принимались на основе совещаний [1].

В государстве Тимура законы применялись не только в письменной форме, но и в повседневной жизни. Например, были чётко определены налоговая система, воинская повинность и действующие правила. Это служило обеспечению стабильности в государстве.

В эпоху Тимуридов военная система имела особое значение. Амир Тимур организовал войско на основе чёткого порядка и правил. Войска делились по десятичной системе - на десятки, сотни, тысячи и тумены, и каждое подразделение подчинялось своему командиру [3].

Нарушители воинской дисциплины сурово наказывались. Например, были установлены меры наказания для воинов, бежавших с поля боя или не выполнивших приказ. Эта система обеспечивала высокий уровень дисциплины в армии.

Общественные отношения в государстве Тимура также строго регулировались. Общество было разделено на различные сословия, и права и обязанности каждого из них были чётко определены. Например, чиновники, улемы, военные и крестьяне имели свои обязанности [4].

В экономической сфере также были введены важные законы. Налоговая система была справедливо распределена и устанавливалась в соответствии с возможностями населения. Большое внимание уделялось развитию торговли. Это привело к развитию городов и экономической жизни.

В эпоху Тимуридов развивалась и судебная система, которая основывалась на законах шариата и обычного права. Судопроизводство вели кади и улемы [5]. Справедливая судебная система играла важную роль в обеспечении мира и стабильности в обществе.

Амир Темур придавал большое значение справедливости в судебных делах. По его мнению, даже сам правитель должен подчиняться закону. Этот принцип обеспечивал высокий уровень правовой культуры в государстве.

После Амира Темура эти законодательные традиции были продолжены и в эпоху его потомков - Тимуридов. В частности, Мирзо Улугбек, Шахрух и другие правители в государственном управлении опирались на "Уложения Темура" [6].

В этот период наряду с развитием науки и культуры развивалось и правовое мышление. В государственном управлении возросло внимание к образованным и квалифицированным кадрам, что послужило укреплению государства.

"Уложения Темура" являются важным источником не только для своей эпохи, но и для последующих веков. Они содержат ценные сведения в области государственного управления, права и политической мысли [7].

Это произведение служит важным источником для историков, правоведов и политологов. Идеи, изложенные в нем, не утратили своей актуальности и в наши дни.

В заключение, система законов и положений, сформировавшаяся в эпоху Амира Темура и Тимуридов, сыграла значимую роль в развитии государственности в Центральной Азии. Эта система, основанная на справедливости, дисциплине и централизованном управлении, обеспечивала стабильность и процветание государства.

"Уложения Темура" как основной источник этой системы занимают важное место в истории. Они имеют большое значение не только для изучения прошлого, но и для обогащения современного опыта государственного строительства.

Использованная литература

Амир Темур. *Уложения Темура*. - Ташкент: Фан, 2018. (АКБТ Урду)
Амир Темур. *Уложения Темура*. - Ташкент: Шарк, 2009. (АКБТ Урду)
Шами Н. *Зафар-наме*. - Ташкент: Фан, 1996.
Язди Шарафиддин Али. *Зафар-наме*. - Тегеран, 1957.
Ибн Арабшах. *История Амира Темура*. - Каир, 1936.
Бартольд В. В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. - Москва, 1963.
Manz A. *The Rise and Rule of Tamerlane*. - Cambridge University Press, 1989.
Ахмедов Б. *Амир Темур*. - Ташкент: Узбекистан, 1995.
Subtelny O. *Central Asia: A History*. - New York, 2007.
Сведения об "Уложениях Темура" (temurtuzuklari.uz)

AMIR TEMURNING O‘LIMI VA UNING DAVLAT TARIXIDAGI OQIBATLARI

Saotboyev Raxmatjon Madamin o‘g‘li,

Urganch RANCH texnologiya universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

O‘rta asr islom sivilizatsiyasining eng ulkan harbiy-siyosiy donishmandlaridan biri bo'lgan Amir Temur (1336-1405) o'z zamonasining geosiyosiy manzarasini tubdan o'zgartirdi. U Movarounnahr taxtiga o'tirganidan (1370) to hayotining oxirigacha deyarli to'xtovsiz harbiy yurishlar, siyosiy diplomatiya va ma'muriy islohotlar orqali Yevroosiyoning katta qismini o'z qo'l ostiga birlashtirdi. **[1, B. 3-18]** Ammo buyuk saltanat o'z quruvchisidan uzoq omon qolmadi — vorisliq tartibining yetarli darajada mustahkamlanmaganligi va markaziy hokimiyatning shaxs kuchiga bog'liqligi o'limdan so'ng bir necha o'n yillar davomida to'xtovsiz siyosiy beqarorlikka zamin yaratdi. Amir Temurning vafoti muammosi tarixshunoslikda turlicha talqin qilingan. G'arb manbalari an'anaviy ravishda Temurni faqat harbiy yo'nalishdagi shaxsiyat sifatida baholab, uning o'limini imperiyaning inqiroziga bevosita sabab sifatida ko'rsatgan. Biroq yaqin o'n yilliklarda O'zbek, Tojik, Eron va Turk olimlarining tadqiqotlari bu masalaga yangicha nuqtai nazar qo'shdi: saltanatning parchalanishi faqat Temurning o'limi bilan emas, balki tizimli tarkibiy muammolar bilan bog'liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Ushbu maqolaning maqsadi — Amir

Temurning vafoti sabablarini, uning yuzaga kelgan siyosiy-ijtimoiy oqibatlarini va Temuriylar saltanati taqdirini ilmiy-tahliliy metod asosida kompleks o'rganishdan iborat. Tadqiqot davomida birlamchi manbalar (tarixiy xronikalar, diplomatik hujjatlar, moddiy madaniyat yodgorliklari) va ikkilamchi tadqiqotlar (zamonaviy tarixshunoslik) qiyosiy tahlil yo'li bilan o'rganildi.

Sharqshunos olim Nizomiddin Shomiy tomonidan yozilgan *"Zafarnoma" (1404)* — Temur hayoti va uning so'nggi yurishi haqida zamonaviy guvohlik sifatida eng ishonchli manba hisoblanadi. Muallif o'zi ishtirok etgan va ko'zi bilan ko'rgan voqealarni batafsil bayon etgan. Sharafuddin Ali Yazdiyning *"Zafarnoma" (1425)* asari ham katta ahamiyatga ega bo'lib, unda Temurning Xitoyga qarshi yurish rejasi, Sirdaryodagi lager hayoti va kasalligi batafsil ta'riflangan. Arabshoh (Ibn Arabshoh) tomonidan yozilgan *"Ajoyib al-maqdur fi navaib Temur" (1436)* Temurga nisbatan tanqidiy pozitsiyada bo'lsa-da, geosiyosiy muvozanat haqidagi ma'lumotlar jihatidan ahamiyatlidir. Xitoy manbasi — *"Minglar sulolasining rasmiy tarixi" (Ming Shi)* — ikki saltanat o'rtasidagi diplomatik munosabatlarni sharqiy nuqtai nazardan yoritadi. **[7, B. 80-85]**

Jahon tarixshunosligida Temur va Temuriylar bo'yicha eng yirik tadqiqotlardan biri Beatrice Forbes Manzning *"Temur the Great Amir" (1989)* asari bo'lib, unda saltanat tuzilishi va inqiroz dinamikasi keng tahlil qilingan. David Morgan *"The Mongols" (1986)* asarida o'rta asrlardagi Markaziy Osiyo siyosiy tuzilmalarini o'rganishda muhim metodologik asos yaratgan. Hilda Hookhamning *"Tamerlane the Conqueror" (1962)* monografiyasi va Robert Mirzoeffning yaqinda e'lon qilingan maqolalari, hamda o'zbek olimlari — akademik Bunyodxon Ahmedov, G‘ayrat Babayev va Shodmon Vohidovning asarlari ushbu tadqiqotda asosiy ilmiy manba bo'lib xizmat qildi. Amir Temur 1404-yilning kuzida Samarqanddan Xitoy — o'sha davrdagi Min sulolasiga qarshi ulkan harbiy yurishni boshladi. Bu yurish strategik jihatdan Temurning so'nggi va eng shijoatli orzusi edi: u Chingizxon avlodlarining sharqiy meros hududlarini ham o'z tasarrufiga qo'shishni maqsad qilgan edi. Shomiy va Yazdiy xroniklarida keltirilishicha, 1404-yilning noyabrida Samarqanddan yo'lga chiqqan qo'shin Sirdaryo orqali o'tib, hozirgi Janubiy Qozog'iston hududiga kirdi. Amirlarga va shahzodalar kengashiga qaramay, Temur katta qishqi sovuqqa qaramay yurishni to'xtatmadi. Sirdaryoning quyilish qismilaridagi lagerda — hozirgi Chimkent yaqinida — qo'shin uzoq vaqt to'xtab qoldi. Bu davrda Temurning yoshi 68-69 yosh atrofida edi va u uzoq yillar davomida to'xtovsiz harbiy yurishlar tufayli jismonan to'liq holdan toygan edi. Arab sayyohi Ibn Arabshoh va Xitoy manbalari ham bu davrdagi Temurning jismoniy ahvolini aniq ko'rsatadi: u chalqancha yotib harakat qila olmay qolgan, oyoqlari shishgan, nafasi qiyin bo'lgan.

Tarixiy manbalar, xususan Yazdiyning "Zafarnoma"si, Temurning 1405-yilning yanvarida lagerda og'ir kasalga chaliqib qolganini aniq qayd etadi. Kasallik belgilari — yuqori isitma, nafas qisishi, o'ta holsizlik — ko'p tadqiqotchilar tomonidan o'pka yallig'lanishi (pnevmoniya) yoki o'tkir gripp kasalligi sifatida talqin qilingan. Qatag'on sovuq va qo'shinning og'ir yurish sharoiti kasallikning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. 1405-yilning 18-fevralida Amir Temur Sirdaryodagi O'tror (Farab) qal'asida vafot etdi. Manbalarda qayd etilishicha, u vafot etishdan oldin yaqin amirlari va shahzodalarini chaqirib, vasiyat qoldirishga uringan, biroq kasallikning og'irligi sababli oxirigacha aniq vorisliq hujjatini rasmiylashtira olmagan. Jasad Samarqandga olib kelinib, maxsus qurilgan Guri-Amir maqbarasiga dafn etildi. Zamonaviy tibbiy-tarixiy tadqiqotlar (Rui Gonzalez de Clavixo va Sharafuddin Yazdiy ma'lumotlari asosida) Temurning uzoq yillar davomida surunkali suyak kasalliklari va artritdan aziyat chekkanligini ko'rsatadi. 1941-yilda sovet olimlari tomonidan o'tkazilgan qabr ochilishi natijasida ham bu taxmin tasdiqlangan — skelet tahlili uning chap tizzasi va o'ng elka-qo'lida og'ir jarohat izlarini, shuningdek keksa yoshga xos degenerativ o'zgarishlarni ko'rsatdi. **[3, B.75-77]**

Temurning o'limi Xitoy Min sulolasini beqiyos katta tahlikadan qutqarib qoldi. Xitoy tarixshunosi Edward Dreyer ta'kidlaganidek, Temurning 200 000 dan ortiq kishilik qo'shini o'sha davrda Sharqiy Osiyo harbiy tarixida misli ko'rilmagan ulkan kuch edi va Min sulolasining unday qudratli harbiy zarba berishga Buyuk Xitoy devori ortida ham imkoniyati cheklangan edi. Xitoy yurishining bekor bo'lishi nafaqat ikki saltanat o'rtasidagi munosabatlarda, balki butun Sharqiy va Markaziy Osiyo geosiyosatida ham muhim o'zgarishlar yasadi. Temurning Pekin ustiga yurishi

amalga oshganda, dengiz yo'li bo'ylab dunyo bo'ylab yurib yurgan Cheng Ho (Zheng He) ekspeditsiyalari Xitoyning dengiz kengayishining avjida edi — bu kengayish Temur tahlikasi bartaraf bo'lgandan keyin ham davom etdi. **[4, B.300-305]**

1402-yilgi Ankara jangida Temur Usmoniylar sultonini Boyazid I ("Yildirim")ni asir olgan va Anatoliyani bo'lib tashlab, Usmoniylar saltanatini parchalagandi. Temurning vafoti bu parchalanish holatining qaytadan birlashuviga imkon berdi: Mehmed I (1413-1421) Usmoniy taxtini qaytadan barqarorlashtirib, keyinchalik Murod II va Mehmed II Fotihi tomonidan amalga oshiriladigan ulkan imperiya qurilishi uchun zamin yaratdi. Shunday qilib, Temurning o'limi bilvosita Konstantinopolning 1453-yilda fath etilishiga sharoit yaratgan omillardan biri bo'ldi. Misr Mamluklari ham Temur hujumlaridan aziyat chekib, 1401-yilgi Damashq talanishidan keyin ulkan talafot ko'rgan edi. Temurning o'limi ular uchun nafas olish imkonini berdi va keyingi yillarda Mamluklarning Levant hududidagi siyosiy ta'sirini qayta tiklashiga zamin yaratdi.

Temuriylar saltanatining parchalanishi Ipak yo'li savdosiga jiddiy zarba berdi. Temur davrida Samarqand barcha savdo yo'llarining markaziy nuqtasiga aylangan va Xitoydan tortib G'arbiy Yevropagacha cho'zilgan karvon yo'llarida xavfsizlikni ta'minlagan edi. Uning o'limidan so'ng boshlangan taxt urushlarida ko'plab karvonlar to'xtatildi, yo'l xavfsizligi kafolatlanmay qoldi va savdo hajmi keskin kamaydi. Iqtisodiy tarixchi Abu-Lughodning tadqiqotlariga ko'ra, XV asrning birinchi yarmida Movarounnahrdan o'tuvchi savdo yo'llarida tovar aylanmasi kamida 30-40 foizga kamaygan. Bu narxlarning o'zgarishiga, hunarmandchilik ustaxonalarining yopilishiga va shahar aholisining o'zaro urushlardan qochib, qishloq hududlariga ko'chishiga olib keldi.

Temuriylar saltanatining oxirida — XVI asr boshida Movarounnahr hududida Shayboniylar hujumi ostida qolgan Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) Hindistonga ko'chib ketib, u yerda Buyuk Mo'g'ullar (Boburiylar) saltanatini barpo etdi. Bu saltanat Temuriylar ma'muriy merosini Hindistonga ko'chirdi va XVII-XVIII asrlarga qadar katta qism Janubiy Osiyoni boshqardi. Shunday qilib, Temurning davlat-qurilish me'moriysi O'rta Osiyoda yo'qolib ketmadi — u yangi geografik makonda yanada kuchli shaklda davom etdi. Hindistonning Agra va Dehlidagi ulkan me'moriy yodgorliklar — jumladan Toj Mahal (Shohjahon, 1632-1653) — Temuriy me'morchiligi an'anasining bevosita mevorisidir. Bu dalil Amir Temurning o'limi saltanatning tugashini emas, balki uning yangi shaklda ko'chib o'tishini anglatganini isbotlaydi. **[2, B. 3-15]**

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Ahmedov, B.** *Amir Temur: tarix va shaxsiyat.* Toshkent: Sharq, 1996, 3–15-betlar.
2. **Babur, Zahiriddin Muhammad.** *Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor.* Tarjima: W. M. Thackston. New York: Modern Library, 2002.
3. **Clavijo, Ruy Gonzalez de.** *Embassy to Tamerlane 1403–1406.* Tarjima: G. Le Strange. New York: Harper & Brothers, 1928, pp. 211–230; 275.
4. **Dreyer, Edward L.** *Early Ming China: A Political History, 1355–1435.* Stanford: Stanford University Press, 1982. ISBN: 0-804-71105-4. xiii + 315 pp.
5. **Gerasimov, M. M.** "Portret Tamerlana." *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury.* Moskva, 1947.
6. **Ibn Arabshoh (Ahmad ibn Muhammad al-Dimashqiy).** *Ajoyib al-maqdur fi navaib Timur.* Tarjima: J. H. Sanders. *Tamerlane or Timur the Great Amir.* London: Luzac & Co., 1936, pp. 150; 183–195; 299; 307.
7. **Nizomiddin Shomiy.** *Zafarnoma.* Nashr: F. Tauer. Praha: Akademia, 1956, I–II jild.
8. **Sharafiddin Ali Yazdiy.** *Zafarnoma.* II jild, 3–18-betlar.

AMIR TEMUR SALTANATI: ADOLAT VA RENESSANS POYDEVORI

Sultamuratov Azamat Baxit o'g'li
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Etnografiya, etnologiya va antropologiya mutaxassisligi 1-kurs magistranti
Ilmiy rahbari: t.f.n G.Karamanova

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sohibqiron Amir Temur asos solgan markazlashgan davlatning harbiy, siyosiy va ma'naviy asoslari tadqiq etiladi. Maqolada Temuriylar davri **"**Temuriylar Renessans**"**ining vujudga kelish omillari, adolat tamoyilining davlat barqarorligidagi o'rni, ulkan bunyodkorlik ishlari va madaniy merosning jahon tamaddunidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Prezident Shavkat Mirziyoyevning milliy merosga doir fikrlari va xalqaro olimlarning e'tiroflari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, "Temur tuzuklari", Renessans, Adolat, Bunyodkorlik, D.I. Logofet, Klavixo, Sharofiddin Ali Yazdiy, me'morchilik, qo'lyozmalar.

Kirish:

Amir Temur nafaqat O'rta Osiyo, balki jahon tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk sarkarda, davlat arbobi va madaniyat homiysidir. U Movarounnahrni parokandalikdan qutqarib, markazlashgan, qudratli va adolatga tayanadigan saltanat barpo etdi. Bugungi kunda O'zbekistonda uchinchi Uyg'onish davri poydevori qurilayotgan bir vaqtda, Sohibqiron asos solgan "Temuriylar Renessansi" tajribasini o'rganish g'oyat dolzarbdir. Yurtimizda o'tkazilgan Navro'z bayramida Amir Temur saltanatining moviy bayrog'i yuksaklarda hilpirashi — bu shunchaki o'tmish timsoli emas, balki asrlar osha yashab kelayotgan buyuk davlatchilik an'analarining zamonamiz bilan hamnafas uyg'onishidir.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev 2018-yil 28-dekabrda parlamentga yo'llagan Murojaatnomasida ta'kidlaganidek:

«Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz avliyolarimizning bebaho merosi, yengilmas sarkarda va arboblarimizning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak» [1; 269]. Ushbu fikrlar Amir Temur merosini o'rganish shunchaki tarixni yodlash emas, balki kelajakni qurish uchun ma'naviy quvvat olish ekanini ko'rsatadi.

Amir Temur davlat boshqaruvida, ichki va tashqi siyosatda asosan o'z qo'shinlariga suyanganligi sababli harbiy islohotga, ya'ni qo'shin boshliqlarini tanlash, lashkar qismlar, ularning joylashishi, askarlarning qurollanishi va harbiy intizom masalalariga keng e'tibor bergan. U qo'shinlarini o'nlik, yuzlik, minglik kabi askariy birikmalarga bo'lgan. Uning uchun har bir askar jang qilish uslublarini yaxshi bilishi farz hisoblangan. Ushbu harbiy qudrat orqali Temur Movarounnahr taxtini egallagan vaqtdan boshlab (1370-yil), o'z davlati chegaralarini mumkin qadar kengaytirishga kirishdi. Shu maqsadda u Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni o'z tasarrufiga oldi.

Markazlashgan davlat barpo etish yo'lida Xorazmni qo'shib olish har tomonlama siyosiy ahamiyatga ega ekanligi aniq edi. Lekin Amir Temurning Kavkaz ortiga yurishlarida fursatdan foydalanib, Oltin O'rda xoni To'xtamishxon Xorazm hukmdori Sulaymon bilan til biriktirib Movarounnahrga yurish qilib qilgan xoinliklari 1388-yili Jahongirni to'xtata olmadi va Xorazm olinadi [2; 53-54].

Uning uch yillik (1386-1388), besh yillik (1392-1398) va yetti yillik (1399-1405) yurishlari natijasida Eron, Ozarbayjon va Xuroson hududlari yagona saltanatga birlashtirildi. 1402-yilda Anqara jangida usmoniylar sultoni Yildirim Boyazidning mag'lub etilishi Yevropaning usmoniylar asoratiga tushishini bir necha o'n yillar orqaga surib yubordi.

Amir Temurning davlat boshqaruvidagi eng buyuk xizmati — boshqaruvni shaxsiy xohishga emas, balki qonun va adolatga bo'ysundirganidir. Uning mashhur "Kuch — adolatdadir" shiori saltanatning har bir bo'g'inida amalda bo'lgan.

Rus olimi D.I. Logofet «Tuzuklar»ni o‘rganib va unga yuksak baho berib, shunday deydi: «Turkistonda huquqiy davlat va Konstitutsion Kodeks Yevropadan 500-400 yillar oldin vujudga kelgan»[3; 6].

Ushbu fikr Temuriylar davlatining huquqiy poydevori naqadar mustahkam bo‘lganini isbotlaydi. Temur nafaqat o‘z xalqi, balki zabt etilgan hududlar aholisining ham huquqlarini himoya qilgan, soliqlar miqdorini adolatli belgilagan va amaldorlarning xalqqa jabr qilishiga yo‘l qo‘ymagan.

Sohibqironning bunyodkorlik sohasidagi tarixiy xizmatlari beqiyos. Amir Temur va uning avlodlari sa’yi-harakatlari bilan qurilgan madrasalar, masjidlar, xanoqohlar, saroylar, bozorlar, qal’alar, kanallar va boshqa inshootlarning son-sanog‘i yo‘q.

Tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiyning guvohlik berishicha, Amir Temur «Obodonlikka yaraydigan biror qarich yerning ham zoye bo‘lishini ravo ko‘rmasdi»[4; 278].

Uning bevosita rahnamoligida bunyod etilgan:

Me'moriy durdonalar: Bibixonim jome masjidi, Go‘ri Amir, Ahmad Yassaviy, Zangi Ota maqbaralari, Oqsaroy va Shohi Zinda me’moriy mo‘jizalari.

Bog‘-saroylar: Bog‘i Chinor, Bog‘i Dilkusho, Bog‘i Behisht, Bog‘i Baland singari o‘nlab go‘zal saroy-bog‘lar.

Bu inshootlar nafaqat hashamat ramzi, balki ilm-fan va san’at markazlari ham edi. Aynan mana shu muhit "Temuriylar Renessansi"ning moddiy poydevorini yaratdi.

Renessansning eng muhim belgisi — turli madaniyat va xalqlarning o‘zaro hamkorligidir. Kastiliya va Leon qiroli Don Enriko III ning Samarqandga yuborilgan elchisi Rui Gonsales de Klavixo o‘zining «Kundaligi»da Amir Temurning bag‘rikenglik siyosatini shunday tasvirlaydi: «Klavixoning yozishicha, mo‘g‘ul istilosi davrida xuvullab qolgan Samarqandga jami ikki yuz ming turli tabaqa vakillari kelib o‘rnashgan. Turk, arab, fors, ozori, kurd, armani, yunonlardan iborat qavmlar Samarqand va uning atrofiga joylashgan edi. Klavixo ma’lumotiga ko‘ra, Movarounnahr aholisi chig‘atoy turkiysi va forsiyda so‘zlashgan. Chig‘atoylar mashhur bo‘lgani bois, Movarounnahrdagi chig‘atoyi bo‘lmagan turkiy aholi ham o‘zlarini «chig‘atoyi» deb ataganligini Klavixo alohida qayd etgan»[1; 272-273].

Movarounnahrga nafaqat olim va hunar egalari, balki insonparvarlik nuqtai nazaridan nochor qatlam ham keltirilib, ularga boshpana va ish berilgan. Bu esa imperiyaning ijtimoiy jihatdan barqaror bo‘lishini ta’minlagan.

Amir Temur ilm ahlini alohida e’zozlagan. Uning saroyida yirik olimlar, faylasuflar va san’atkorlar jamlangan edi. Bu esa ilm-fanning barcha sohalarida mislsiz yuksalishga olib keldi.

Bugun jahonning ellikdan ortiq mamlakatlarida temurshunos olimlar ilmiy izlanishlar olib bormoqda.Temur va Temuriylar davriga bag‘ishlangan ko'plab kitoblar chop etilmoqda.O‘tgan olti yuz mobaynida Yevropa tillarida Amir Temirga bag‘ishlab yozilgan salmoqli asarlarning soni 500 ta, sharq tillarida esa 900 dan oshdi [4; 279].

Fransiyaning o‘ziga xos “tashrif qog‘ozi” bo‘lgan “Luvr” muzeyida Sohibqironning Qirol Karlga yozgan maktubi, Ahmad Yassaviy maqbarasi uchun o‘zi yasattirgan shamdonlardan biri, qadimiy qurol-aslahalar, qabrtoshlardagi bitiklar va boshqa buyumlari saqlandi [5].

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur saltanati shunchaki tarixiy bir davr emas, balki adolat va taraqqiyotning o‘zaro uyg‘unligi isbotlangan buyuk maktabdir.

Bugungi kunda jamiyatimiz oldida turgan ma’naviy va ijtimoiy masalalarning yechimi ham aynan mana shu qadriyatlarga borib taqaladi. Logofet ta’kidlagan huquqiy tartib — adolatsizlikka, Klavixo yozgan bag‘rikenglik — turli nizolarga, Sharofiddin Ali Yazdiy tasvirlagan bunyodkorlik esa — loqaydlikka qarshi eng yaxshi choradir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek, ajdodlarimiz jasoratini yoshlar ongiga singdirish — bizning milliy g‘ururimiz va porloq kelajagimiz kafolatidir. Amir Temur va Temuriylardan qolgan buyuk merosni o‘rganish orqali biz nafaqat o‘tmishimiz bilan faxrlanamiz, balki bugungi kunda o‘zimiz maqsad qilgan "Uchinchi Renessans"ni barpo etish uchun kerakli kuch va bilimga ega bo‘lamiz.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Ismoilov K.T. Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Amir Temur ilmiy va ma'naviy merosining o'rni // "Amir Temur – buyuk sarkarda va davlat arbobi" Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami (6-aprel 2023-yil). – T.: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023. -B. 269-274

2. Караманова Г. Маверенахр кахарманы // Амир Темур- халқ кудратлилигининг рамзи. Әмир Темурдың тууылғанына 673 жыл толыу мунасебети менен өткерилген Республикалық илмий-теориялык конференция материаллары (7-8 апрель, 2009 ж.) – Н:2009. - Б. 52-55.

3. Муқимов Зиёдулла Амир Темур тузуклари (тарихий- ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашри. – Самарқанд: СамДУ, 2008. -131 bet.

4. Xalmuminova U.R, Ismoilov A.I. Amir Temur siyosatida diniy va milliy bag‘rikenglik// "Amir Temur – buyuk sarkarda va davlat arbobi" Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami (6-aprel 2023-yil). – T.: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023. -B. 275-279

5.https://uza.uz/oz/posts/luvrdagi-eksponatlar-va-samarada-ornatilajak-haykal-yoxud-temur-tarixiga-oid-dunyo-yodgorliklari_362574

AMIR TEMUR MÁMLEKETINDEGI "INTELLEKTUAL MIGRACIYA": ILIMPAZLAR HÁM KÓRKEM ÓNER IYELERIN TOPLAW SIYASATI.

Kazieva Aliya Galimjanovna
Qaraqalpaq mamleketlik universiteti
Tarıyx qanigeliginin 2-kurs studenti,
aliyakazievaa.1@gmail.com

Annotaciya

Amir Temur mámleketiniń qúdireti tek ǵana áskeriy jeńisler menen emes, al onıń mádeniy-ruwxıy potencialı hám dúnya iliminiń orayına aylanıwı menen de belgilenedi. Bul maqalada Sahıpqırannıń basıp alınǵan aymaqlardan ilimpazlar, arxitektorlar hám kórkem óner sheberlerin Samarqandqa sistemalı túrde toplawǵa baǵdarlanǵan "intellektual migraciya" siyasatı talqılanadı. Ámir Temirdiń ilimpazlarǵa bergen mámleketlik ǵamxorlıǵı, ilimiy infrastrukturanı jaratıw hám siyrek qoljazbalardı toplaw arqalı Samarqandtı iri "mádeniyat laboratoriyası"na aylandırıw mexanizmleri ashıp beriledi. Izertlewde bul processtiń "Temurlik Renessans"qa tiykar bolǵanlıǵı hám Oraylıq Aziya civilizaciyasınıń rawajlanıwına qosqan úlesi ilimiy tiykarda dálillengen.

Gilt sózler: Ámir Temir, Intellektual migraciya, Samarqand, Temurlik Renessansı, Mádeniy sintez, Ilimiy elita, Qoljazbalar fondı, Insan kapitalı.

Аннотация

Могущество государства Амира Темура определялось не только военными победами, но и его культурно-духовным потенциалом, а также превращением в центр мировой науки. В данной статье рассматривается политика «интеллектуальной миграции», направленная на систематическое сосредоточение ученых, архитекторов и деятелей искусства из завоеванных регионов в Самарканде. Раскрываются механизмы превращения Самарканда в крупнейшую «лабораторию культуры» через государственную опеку деятелей науки, создание научной инфраструктуры и сбор редких рукописей. В исследовании на научной основе доказывается, что этот процесс послужил фундаментом «Тимуридского Ренессанса» и внес значительный вклад в развитие цивилизации Центральной Азии.

Ключевые слова: Амир Темур, Интеллектуальная миграция, Самарканд , Тимуридский Ренессанс,Культурный синтез, Научная элита, Фонд рукописей, Человеческий капитал.

Abstract

The greatness of Amir Temur's state was defined not only by military victories but also by its cultural and spiritual potential and its transformation into a global center of science. This article

discusses the policy of "intellectual migration" aimed at the systematic concentration of scholars, architects, and artists from conquered regions in Samarkand. The author reveals the mechanisms of transforming Samarkand into a major "cultural laboratory" through state care for people of science, the creation of scientific infrastructure, and the collection of rare manuscripts. The research scientifically proves that this process served as the foundation for the "Timurid Renaissance" and significantly contributed to the development of Central Asian civilization.

Keywords: Amir Temur, Intellectual migration, Samarkand, Timurid Renaissance, Cultural synthesis, Scientific elite, Manuscript fund, Human capital

Orta ásirler tariyxında mámlekettiń qúdireti tek ǵana áskeriy atlanıslar menen emes, al sol mámlekettiń mádeniy-ruwxiy potencialı menen de ólshengen. Amir Temur tiykar salǵan imperiyanıń fenomeni - onıń qısqa waqıt ishinde dúnya iliminiń hám mádeniyatınıń orayına aylanıwında. Bul jetiskenliktiń tiykarǵı mexanizmi sıpatında Temurdıń basıp alınǵan aymaqlardan intellektuallıq elitanı - ilimpazlar, arxitektorlar, xatkerler hám kórkem óner iyelerin imperiya paytaxtı Samarqandqa sistemalı ráwishte toplaw siyasatın atap ótiw múmkin. Házirgi ilimiy til menen aytqanda, bul process "intellektual migraciya" yamasa mámleket dárejesindegi "insan kapitalın" basqarıw siyasatı boldı. Bul maqalanıń tiykarǵı maqseti - Temurdıń bul "intellektual migraciya" siyasatınıń sırların ashıp beriw hám onıń Oraylıq Aziya civilizaciyasına tiygizgen unamlı tásirin dálillep beriw bolıp tabıladı.

Temurdıń atlanısları tek ǵana aymaqlıq keńeyiwdi emes, al civilizaciyanıń eń jaqsı jetiskenliklerin bir orayǵa toplawdı gózlegen. Tariyxshı Sharafiddin Yazdiydiń "Zafarnoma" shıǵarmasında aytılıwınsha, húkimdar hár qanday qalanı alǵanında birinshi gezekte ilimpazlar hám ónermentlerge "amanlıq" (qáwipsizlik xatı) bergen. Bul tosınnan emes, bul Temurdıń mámleketti basqarıwdaǵı strategiyalıq kózqarasınıń kórinisi.

Ámir Temurdıń mámleketti basqarıw strategiyasında ilimpazlarǵa bolǵan kózqarası tek ǵana jeke qızıǵıwshılıq emes, al mámleketlik siyasattıń tiykarı boldı. Ol basıp alınǵan hár bir iri mádeniy orınnan (Bagdad, Damask, Deli, Isfaxan) eń dáslep "aqıl iyelerin" Samarqandqa kóshiriwdi talap etti.

1401-jılı Damask átirapında Temur sol dáwirdiń eń ullı sociolog-tariyxshısı Ibn Xaldun menen 35 kún dawamında ilimiy sóylesiwler ótkeredi. Temur oǵan Túrkstannıń tariyxın, geografiyasın túsindiredi hám onı Samarqandqa miymanǵa shaqıradı. Bul - Temurdıń intellektual resurstı qay dárejede bahalaǵanınıń belgisi.

Bul birlestiriw siyasatı Samarqandta ózine tán "mádeniy sintez" payda bolıwına alıp keldi. Eger burın ilimiy mektepler hár bir aymaqta óz aldına rawajlanǵan bolsa, Temurdıń siyasatı olardı birlestirdi. Máselen, Samarqandtaǵı monumental arxitektura hár qıylı mekteplerdiń óz-ara tájiriybe almasıwınıń nátiyjesi bolıp esaplanadı. Temur ilimpazlar arasında ilimiy pikirlesiwler (munozara) shólkemlestirip, olardıń sociallıq dárejesin kóterdi, bul óz náwbetinde keyingi Uluǵbek dáwirindegi ilimiy revolyuciyanıń bekkem tiykarın qurdı.

Bul siyasattıń eń tiykarǵı huqıqıy mexanizmi ilimpazlar hám bilim iyelerine berilgen mámleketlik ǵamxorlıq hám olardıń qáwipsizligine húkimdar tárepinen tikkeley kepillik beriliwi bolıp esaplanadı. "Temur tuzukleri"nde kórsetilgenindey, ilimpazlar, tariyxshılar hám arxitektorlar mámleket iyerarxiyasınıń eń joqarı basqıshında turǵan hám hákimiyat tárepinen ayrıqsha húrmet kórsetilgen. [5, B. 84]

Sonday-aq Temur Tuzuklerinde, "Men ilimpazlar hám tariyxshılarǵa óz sarayımnıń esigin ashıq qoydım, olardıń másláhátlerine qulaq túrdim," - dep jazılǵan. Bul - intellektual migraciyanıń mámleket dárejesindegi koncepciya ekenin dálilleydi.

Amir Temurdıń intellektual resurslardı birlestiriw siyasatınıń eń kózge kóringen nátiyjesi Samarqandtıń monumental arxitekturasında ózine tán "Temur stili"niń qáliplesiwi boldı. Húkimdardıń maqseti tek biyik imaratlar qurıw emes, al dúnyanıń eń jaqsı arxitekturalıq mekteplerin birlestirip, imperiyanıń qúdiretin kórsetetuǵın jańa kórkem óner baǵdarın jaratıw edi.

Samarqandtaǵı iri obektlerdiń qurılısı Evraziyanıń hámme aymaqlarınan kelgen qánigelerdiń jámáátlik miynetiniń miywası boldı. Máselen, Bibi Xanum meshitiniń qurılısına Hindstannan 500 den aslam tas qalawshı ustalar hám pil basqarıwshılar, Iran hám Ázerbayjannıń

arxitektorları, sonday-aq, jergilikli Orta Aziya naǵis oyıwshıları tartıldı. [4, B. 142] Bul process hár qıylı qurılıs mekteplerinińtájiriybe almasıwına hám burın bolmaǵan injenerlik usıllardıń payda bolıwına jol ashtı.

Jergilikli izertlewshilerdiń pikirinshe, bul dáwir kórkem óneri ayırım milliy mektepler sheńberinen shıǵıp, ulıwma insanıylıq mádeniy qádiriyatqa aylanǵan «Temur Renessanstıń» kórkem kórinisin jarattı. [6, B. 210] Usı tárizde, Ámir Temirdiń «intellektual migraciya» siyasatı Samarqandtı ápiwayı paytaxt emes, al dúnya texnologiyaları hám kórkem óner túrleriniń kesilisken úlken «mádeniyat laboratoriyası»na aylandırıp, Oraylıq Aziya civilizaciyasınıń keyingi ásirlerdegi rawajlanıw baǵdarın belgilep berdi. [1, B. 133-134]

Amir Temurdıń intellektual resurslardı basqarıw siyasatı tek ǵana ilimpazlardı kóshiriw menen sheklenbesten, sol dáwir iliminiń tiykarǵı tasıwshısı – siyrek qoljazbalar hám kitaplardı jámlestiriwdi de óz ishine alǵan. Temurdıń hárbir áskeriy atlanısı strategiyalıq jaqtan áhmiyetli mádeniy oraylardıń (Baǵdat, Shiraz, Sultaniya) eń bay kitapxanaların Samarqandqa tasıw menen juwmaqlanatuǵın edi. Bul processti zamanagóy izertlewler «kitaplıq ekspansiya» sıpatında qaraydı.

Samarqandqa jıynalǵan xatlar hám xudojnikler tek ǵana kitaplardı jıynap qoymastan, olardı kóbeytiw hám bezewdiń jańa mektebin jarattı. Kitap muqabalaw, qaǵaz tayarlaw hám miniatyura kórkem óneriniń sintezi arqalı qoljazbalar haqıyqıy kórkem óner dóretpesine aylandı. Bul process xabardı saqlaw hám tarqatıwdıń orta ásirdegi eń nátiyjeli mexanizmi edi. [3, B. 218] Kitaplardıń toplanıwı Samarqandtı bilim quwǵan jaslardıń tiykarǵı orayına aylandırdı. Túrli aymaqlardan kelgen qoljazbalar jergilikli bilimlendiriw sistemasına (medreselerge) kirgizilip, Túrkstannıń intellektuallıq potencialın ishki tárepten kúsheytti. Solay etip, Temurdıń «kitap siyasatı» Oraylıq Aziyada ilimiy pikirdiń úzliksizligin támiyinlep, Shıǵıs Renessansınıń ruwxıy tayanıshına aylandı.

Amir Temurdiń mámleketti basqarıw strategiyasın talqılap, onıń tek ǵana ullı sárkarda emes, al uzaqtı boljap biletuǵın ullı siyasatshı bolǵanın kóremiz. Onıń alıp barǵan "intellektual migraciya" siyasatı Oraylıq Aziya civilizaciyasınıń rawajlanıwına sheksiz úles qostı.

Juwmaqlap aytqanda, bul siyasattıń keyingi dáwirlerge tásiri júdá úlken. Samarqandta toplanǵan intellektuallıq kúsh hám biybaha qoljazbalar fondı keyin ala Mırza Ulıǵbek akademiyasınıń shólkemlestiriliwine tikkeley ilimiy tiykar jarattı. Temir dáwirinde qáliplesken arxitekturalıq mektep hám injenerlik sheshimler ásirler dawamında pútkil Shıǵıs kórkem óneriniń etalonı bolıp qaldı. Eń áhmiyetlisi, bul strategiya Oraylıq Aziyada ilimiy pikirdiń izbe-izligin saqlap qalıw, regionnıń ruwxıy-mádeniy ózligin belgilep bergen sheshiwshi faktorǵa aylandı.

Paydalanilgan adebiyatlar:

Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: «Fan», 2021.

Ahmedov B. "Amir Temur." - Tashkent: Fan, 1995.

Бўриев О. Темурийлар даври маданияти ва фани. – Тошкент: «Маънавият», 2023.

Пугаченкова Г. А. Самарқанд меъморчилиги Темурийлар даврида. – Тошкент: «Фан», 2010

Темур тузуклари." (Янги нашр). -Тошкент: "Узбекистан,"2018.

Турсунов Ф "Темурилар даври маданияти ва саноати." - Ташкент: 2012.

Ўзбекистон санъати тарихи. (Жамоат авторлар) – Тошкент: «O’zbekiston», 2020.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ИДЕИ АМИРА ТЕМУРА

Аметов Данияр Даулетиярович

Преподаватель Каракалпакского государственного университета имени Бердаха.

Аннотация: Статья посвящена исследованию государственной деятельности и политико-правовых взглядов **Амира Темура**, оказавшего значительное влияние на формирование централизованного государства в Центральной Азии. Особое внимание уделено анализу принципов государственного управления, соблюдения законности и

социальной справедливости, отражённых в труде **Уложения Тимура**. Рассматриваются меры по укреплению административной системы, развитию экономики, науки, культуры и ремесел, а также духовно-нравственные основы правления. Делается вывод о значении наследия Темура для современного этапа развития независимого **Узбекистан** и формирования гражданского сознания.

Ключевые слова: Амир Темур; государственность; правовая культура; управление; Центральная Азия; справедливость; администрация; гражданское сознание; культура; наследие.

История государственности Центральной Азии неразрывно связана с деятельностью выдающихся политических деятелей, оказавших значительное влияние на развитие политической культуры и системы управления в регионе. Среди них особое место занимает личность **Амир Темур**, который вошёл в мировую историю как талантливый полководец, дальновидный правитель и основатель мощной централизованной державы. Его деятельность оказала существенное влияние на политическое, экономическое и культурное развитие обширных территорий Евразии.

Амир Темур родился в 1336 году в районе Кеша — современного **Шахрисабз**. С ранних лет он проявлял лидерские качества, стратегическое мышление и способности к организации людей. В сложных политических условиях XIV века, когда территория **Мавераннахр** была раздроблена на многочисленные владения, Темур сумел объединить значительную часть региона и создать сильное государство. Столицей своей державы он сделал **Самарканд**, который в короткое время превратился в крупный центр политики, торговли и культуры.

Особенностью государственной деятельности Темура являлось стремление к укреплению централизованной власти и установлению строгого порядка в управлении. В созданной им системе управления большое значение придавалось дисциплине, ответственности должностных лиц и соблюдению установленных правил. Важным источником для изучения политических взглядов правителя является труд **Уложения Тимура**, в котором изложены основные принципы организации государства, управления армией и регулирования общественных отношений.

В данном произведении Темур уделяет значительное внимание вопросам справедливости и законности. Он рассматривал государственную власть как инструмент поддержания порядка и обеспечения благополучия населения. Одним из ключевых принципов его правления стала идея справедливости, выраженная в известном девизе: «Сила — в справедливости». Этот принцип отражал стремление правителя соединить военную мощь государства с моральными и правовыми основами управления.

Государственная политика Темура была направлена не только на расширение территории государства, но и на развитие внутренней инфраструктуры. В период его правления активно строились города, укреплялись торговые пути, развивались ремесла и сельское хозяйство. Значительное внимание уделялось строительству архитектурных сооружений, многие из которых стали важными памятниками мировой культуры[1].

Особую роль в политике Темура играло покровительство науке и культуре. В его окружении находились ученые, богословы, поэты и мастера различных ремесел. Правитель стремился привлекать в столицу образованных людей из разных регионов, что способствовало развитию интеллектуальной и культурной жизни государства. Такая политика способствовала превращению Самарканда в один из ведущих научных и культурных центров своего времени.

Важным элементом мировоззрения Темура была также религиозно-этическая составляющая. Он придавал большое значение духовным ценностям и уважительно относился к представителям религиозной науки. Влияние на его мировоззрение оказали традиции суфизма, в частности духовная школа ордена **Накшбандия**, представители которой пользовались большим авторитетом в обществе.

Историческое значение деятельности Темура проявляется и в том, что созданное им государство стало основой для формирования династии Темуридов. В последующие десятилетия представители этой династии внесли значительный вклад в развитие науки, литературы и искусства. В эпоху Темуридов происходило активное развитие астрономии, математики, архитектуры и литературы, что оказало влияние на культурное развитие всего региона.

В современную эпоху личность Темура рассматривается как важная часть исторического наследия независимого **Узбекистан**. Его деятельность символизирует стремление к сильной государственности, общественной стабильности и культурному развитию. Память о нём сохраняется в многочисленных архитектурных памятниках, исторических исследованиях и культурных традициях народов Центральной Азии.

Таким образом, Амир Темур является не только выдающимся полководцем, но и государственным деятелем, сыгравшим важную роль в формировании политических и административных традиций региона. Его идеи о справедливости, порядке и ответственности власти перед обществом сохраняют актуальность и в современных условиях. Изучение его наследия способствует более глубокому пониманию исторических процессов развития государственности и политической культуры в Центральной Азии.

Использованная литература

1. Василий Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1898. — с. 315–330.
2. Beatrice Forbes Manz. The Rise and Rule of Tamerlane. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — pp. 54–72.
3. Maria Eva Subtelny. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. — Leiden: Brill, 2007. — pp. 90–108.
4. Илья Петрушевский. Ислам в Иране в VII–XV веках. — Москва: Наука, 1966. — с. 276–289.
5. John E. Woods. The Timurid Dynasty. — Bloomington: Indiana University, 1990. — pp. 60–74.
6. Уложения Тимура. — Ташкент: Чулпон, 1992. — с. 18–27, 41–55.
7. Ислам Каримов. Без исторической памяти нет будущего. — Ташкент: Узбекистан, 1999. — с. 27–29.
8. А.Н. Болдырев. Алишер Навои в рассказах современников. — Москва: Наука, 1965. — с. 45–50.

АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ДАВЛАТ ТИЛИ

Косымбетова Д., Сотимбаева Х.

(1) Бердақ номидаги ҚДУ, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси; (2) Бердақ номидаги ҚДУ, тарих йўналиши 1-босқич талабаси

Мустақиллик шарофати туфайли, унутилган қадриятларимиз, тарихимиз тикланди.Энг асосийси юртдошларимизнинг ҳаѐтга, ўз тақдирига, Ватанимиз тарихи ва келажаги, бой миллий қадриятларимизга бўлган муносабати ҳам тубдан ўзгарди. Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан ташкил этилаётган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази экспозициясидан ўрта асрларда битилган Темурийлар салтанатидаги тил ва ёзувлар ҳақида маълумотлар берувчи тарихий асарлар ҳамда манбалар жой олади. Ҳозирда ушбу экспозицияни яратиш устида ишлар қизғин давом этмоқда.

Марказ ахборот хизмати маълумотларига кўра, мазкур экспозициядан, шунингдек, Соҳибқирон Амир Темурнинг эски ўзбек тилидаги ҳужжатлари — 1378 йилда Хоразмда Абу Муслим авлодларига берган тархон ёрлиғи, 1400 йилда сиғноқлик

Сирожиддинни Шайхул-ислом лавозимига тайинлаш муносабати билан берган фармоннинг муляжи ўрин эгаллайди.Эски ўзбек тилида туркий хатда битилган ҳужжатлар – Шоҳрух Мирзонинг 1422 йилдаги васиқаси, Абу Саид Мирзонинг 1468 йили оқ қуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасанга йўллаган дипломатик мактуби, Умаршайх Мирзонинг Марғилон бузругларидан Мир Саид Аҳмадга 1469 йилда берган васиқасининг муляжлари экспозициянинг қимматли экспонати ҳисобланади.

Эски ўзбек тили фақат Темурийлар салтанатида эмас, балки ўша даврдаги барча туркий элларда расмий тил вазифасини ўтаган. Шунинг учун экспозициядан ушбу фактни тасдиқловчи ҳужжатлар — Фотиҳ Султон Меҳмеднинг 1473 йили оқ қуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасан устидан қозонилган ғалаба тантанасига бағишлаб ёздирган зафар ёрлиғи, 1466 йил Маҳмудхоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактуби, Аҳмадхоннинг 1477 йилда Фотиҳ Султон Меҳмедга йўлланган хати ҳамда Қрим хонларининг 1453 йилдан бошлаб 1479 йилга қадар Усмонли султонларга йўллаган мактубларининг нусхалари жой олади.

Француз олими Лянглэ ҳам Амир Темурнинг илм маърифат алломаларига, соҳиби ҳунармандларга қанчалик ҳурмат билан муносабатда бўлганлиги тўғрисида шундай дейди: «Темур олимларга серилтифотли эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб,уларнинг ѐнига келарди. Негаки, Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини берарди».

Амир Темур ва Темурийлар даври Низомиддин Шомий ва Ҳофизи Абру, Шарафуддин Али Яздий ва Абдураззоқ Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд ва Ғиёсиддин Хондамир каби муаррих олимларни, Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий, Бисотий Самарқандий ва Хожа Исматулла Бухорий, Шайх Аҳмад Суҳайлий ва Камолуддин Биноий каби жуда кўп истеъдодли шоир ва олимларни етиштирди.

Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарлари, Мирзо Улуғбек раҳнамолиги ва иштирокида битилган “Тарихи улуси арбаъ” (“Тўрт улус тарихи”), Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” (“Жаннат боғи”), Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” ва бошқалар форсий тилда битилди.

Форс тилида битилган тарихий асарлар анъанага биноан араб тилида номланар, уларда ҳам исломий манбалар ва ислом тарихий асарлар хусусиятлари яққол кўзга ташланар эди. Хатто ёзув ёки хат тури араб алифбосида бўлиб, кейинча форсий ва туркий тил хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда йигирма саккиз араб ҳарфига тўрт ҳарф қўшилди ва натижада араб ёзувига асосланган форс ва туркий тил ёзуви вужудга келди.

XIV асргача асосан араб ёзуви мумтоз турлари куфий, насх ва сулс истеъмол этилган бўлса, XV асрдан бошлаб янги ёзув настаълиқ Темурийлар даврида Мир Али Табризий номли хаттот томонидан ихтиро этилиб, истеъмолга киритилди бу ёзув бадиий ва тарихий асарларда етакчи ўрин эгаллади.

Аммо тарихий асар матни ичида келган “Қуръони карим” оятлари, “Ҳадиси шариф”лар анъанага биноан араб тилида, куфий, насх ва сулс ёзувларида барча ҳаракатлари кўрсатилган ҳолда ажратилиб битилар ва сўнгра уларга форсий ёки туркий тилда изоҳ, тафсир келтирилар эди.

Форс тилининг тарихий манбалар тилига айланиш даври ва тараққий этиши китобат санъатининг Мовароуннаҳр ва Хуросонда юксак даражада ривожланиш замонига тўғри келди.

Аксарият форс тилидаги тарихий асарлар бксак сифатли қоғозга битилар, китоб турли ажойиб нақшлар ва мўъжаз расмлар билан зийнатланиб, сарой кутубхоналари ва аёнлар учун яратилган мўътабар қўлёзмалар олтин ва кумуш сувлари, турли бўёқлар билан безатилиб, китобат санъатининг шоҳ асарлари даражасида яратилиб, юксак санъат намуналарига айлантирилар эди.

Юртимиз ҳудудида форс тилида яратилган тарихий манбаларда ҳам арабий, ҳам туркий, айрим ҳолларда мўғул тили элементлари, сўзлар, иборалар, атамалар ва ҳужжатлар

учраши ва мавжуд бўлиши биз учун бир табиий ҳолдир. Чунки ўтмишда халқимиз зиёлилари ва намоёндалари учун бир неча тилни билиш ва уларни ишлатиш одатий ҳол эди.

Бой ёзма меросимиз, тарихий манбаларимиз шаклланиши ва яратилишида туркий-ўзбек тилининг алоҳида ўрни бор. Лекин юртимизда сиёсий ҳокимият аввал арабларда, сўнг форсий забонли сулонларда бўлган замонларда араб ва форс тили давлат тили сифатида истеъфода этилиб, бу тилларда расмий ҳужжатлар, тарихий манбалар яратилди. Ўша даврларда ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билик” каби йирик ёзма манбаларнинг яратилиши туркий тилнинг қудрати, салоҳияти ва кучи етарли эканини намойиш этди.

Бундан ташқари, узоқ муддат давомида халқимиз етакчи зиёлилари ва жонкуярлари “Қуръони карим” тафсирлари, “Ҳадиси шариф” ва “Қисас ул-анбиё”ларни ўз туркий тилимизга ўгиришга ва мослаштиришга ҳаракат қилганлар. Бизнинг бой диний меросимиз билан боғлиқ китоблар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Кейинги мустамлака даври сиёсатида халқимизга араб ва форс тили, гўёки чет тили, ёт тил сифатида кўрсатилиб, бу тиллардаги бой меросимиз бизга бегона, эскирган, қолоқ ўтмиш мероси сифатида тушунтирилиб келиндики, натижада бизнинг маънавий дунёмиз маълум даражада камбағаллашди, халос.

Ваҳоланки, биз Алишер Навоийни ўзбек адабий тили асосчиси деб тан олганмиз. Унинг “Муҳокамут ул-луғатайн” номли асарида қайд қилинишича, ҳокимият арабларда бўлганида улар ўз тилидаги маданиятни равнақ топтиришга ҳомийлик қилдилар ва рағбатлантирдилар. Ундан сўнг форс тилидаги маданиятга эътибор берилди. Ва ниҳоят Темурийлар салтанати ўрнатилгач, туркий-ўзбек тилининг ва туркий маданиятнинг тараққий этиши учун катта имкониятлар яратилди.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА АМИР ТИМУР ДАВЛАТИНИНГ ТЎТГАН ЎРНИ

З.Кыдырниязов

Аннотация

Мақолада Бўюк Ипак йўлининг ривожланишида Амир Темур ўз мамлакатнинг ички ва ташқи савдо ишлари, халқаро муносабатларига катта этибори масаласи, карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш ишлари тахлил қилиниб, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги маданий ва савдо алоқалар ўрнатишида Амир Темур давлати муҳим кўприк вазифасини бажарганлигин манбалар асосида асослаб беришга харакат қилинган.

Аннотация

В статье проанализированы вопросы, связанные с политической деятельностью Амира Темура направленные на развитие внутренней и внешней торговли, международных отношений, обеспечение караванных путей, которые имело большое значение в развитии Великового шелкового пути. На основе источников делается попытка доказывать, что государство Амира Темура играло огромную роль в культурных и торговых отношениях между Востоком и Западом.

Annotation

The article analyzes issues related to the political activities of Amir Temur aimed at developing domestic and foreign trade, international relations, providing caravan routes, which was of great importance in the development of the Great Silk Road. Based on the sources, an attempt is made to prove that the state of Amir Temur played a huge role in the cultural and commercial relations between East and West.

Калит сўзлар

Буюк Ипак йўли, карвон сарой, Амир Темур давлати, савдо, халқаро алоқа, Шарқ, Ғарб, илм-фан

Ключевые слова

Великий шёлковый путь, караван сараи, государство Амира Темура, торговля, международные отношения, Восток, Запад, наука

Keywords

The Great Silk Road, caravanserais, the state of Amir Temur, trade, international relations, East, West, science

Миллоддан аввалги II асрдан милодий XV асргача эски халқаро транспорт артерияси вазифасини бажариб, Хитой, Хиндистон ва Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ ер ўрта денгизи каби худуд ва элатларни боғлаб келган Буюк ипак йўлининг катта, бебаҳо ҳиссасини бахолаш қийин масалалардан бири.

Шу йўл фақат юқорида кўрсатилган худудлар ўртасидаги савдо-сотиқ алоқаларини эмас, балким континентлер ва давлатлар орасида ахборот олмашуви учун ҳам хизмат қилди, янги технология ва тадбиркорларнинг (ипак, фарфор буюмлар, порох, қоғоз ва бошқада кўплаган махсулотлар) тез тарқалишида, қишлоқ хўжалик экинлари ва агротехнологияларнинг шунингдек, маданий кадриятларнинг ривожланишида аҳамиятли қурол вазифасин бажарди ва шунингдек, цивилизация ва технологиялар олмашуви учун қулайлик яратди. Бу даврларда хар қил элатларнинг, халқларнинг илмий билим ва ютуқлар билан бирин бири бойитиб бориши катта аҳамиятга эга.

Бебаҳо куч қудрат, мардлик ва донишмандлик тимсоли бўлган Соҳибқурон Амир Темур буюк давлат барпо этиб, давлатимиз тарихида узидан амалий ва назарий мерос қолдирди, илм-фан, маданият, қурилиш, дин ва маънавиятнинг ривожланишига катта йўл очди.

Амир Темур ҳокимият тепасига келганидан кейин ички ва ташқи савдо ишлари ҳамда халқаро муносабатларга катта этибор бера бошлади. Аввало карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаб уларда карвонсаройлар қуриш ишларига этибор берди. Амир Темур бўйруғи билан фақат узоқ оралиқларга эмас бир кунлик йўл оралигига ҳам карвон саройлар қуриш ҳақида бўйруқ берди.

Амир Темур давлатининг иқтисодий ривожланишини тўла амалга оширишда тадбиркорлик ва халкаро савдо сотиқнинг ривожига этибор қаратган. Бунда биринчидан фуқароларнинг моддий таъминоти амалга оширилган бўлса, иккинчидан божи пул хирожлар ҳисобидан давлатнинг иқтисодий қудратин ошириб борган. Амир Темур бу соҳада самарали натижаларга эришиш учун Буюк Ипак йулининг хавфсизлигин ва бир меъёрда ишлашига эришган. Амир Темур Буюк Ипак йўлининг ҳимоячиси, қурувчиси ва карвонбошиси бўлган.

Буюк Ипак йули орқали бўладиган халқаро савдо XIV асрнинг 40 йилларидан бошлаб Амир Темур давлатининг мухофазасида бўлган. Амир Темур тадбиркорларнинг фаолиятларини кафолатлаш мақсадида Буюк Ипак йўлининг иш фаолиятини маълум бир қонун-қоидалар, унинг ҳимоясини кафолатловчи янгиликлар асосида шакллантирган. Темур давлатидаги барча йўллардаги станцияларда элчилар учун доимо отлар тайёрлаб қўйилиб коравуллар навбатчилик қилиш орқали элчилар ва савдогарларнинг юклари хавфсизлигини таъминлаб турган. Бу карвонларни маҳаллий ҳокимликлар томонидан қўйилган ҳарбий қўриқчилар ҳимоя қилиб, бир манзилдан иккинчи манзилга етказиб қўйган ва ўз навбатида бошқа манзилдан келувчи кишиларни ўзлари ҳамроҳлигида белгиланган манзилгача олиб келиб қўйишган.

Манбаларда кўрсатилишича Амир Темур даврида Хитойдан бошлаб Европагача чўзилган йўлда савдо карвонларнинг хавфсизлиги таъминланганлиги учун бу йўлларда савдо сотиқ ривожланиб иқтисодий жихатдан юксалишига, кўплаган давлатлар маданиятининг гуллаб яшнашига Амир Темур бабомизнинг хиссаси катта. Таниқли олим Иброҳим Муминов шу давр хақида «Дунёда энг яхши отласлар Самаркандда ишлаб чиқарилган» - деган маълумотни келтиради. (Абдухолик Абдрасул угли. Буюк Ипак йули. Мулохот №7-8, 1994, б,55). Амир Темур буннан 600 йил илгари ҳеч қандай давлат қушни давлатлар билан алоқа ўрнатмасдан келажаги бўлмаслигин яхши онглаб етган. Шу сабабли, у Европа ва Осиёни ўрганишга хизмат қилган ва катта ишларни амалга оширган. Бир

тарафдан – Хитой, Хиндистон, бир тарафдан - Франция ва Ангилия, яна бир тарафдан – Руминия, Испания, Италия, Миср ва бошка бир қатор давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатган.

Амир Темур хизматидаги биз учун итоборли нарсалардан бир жиҳати, у савдо, иқтисодиёт муносабатлари орқали халқлар, давлатлар орасида интегратив алоқалар амалга оширди.

Амир Темур Испания подшохи Генрих III, Франция ҳукмдори Карл VI, Ангилия подшохи Генрих IV саройларига элчилар жўнатиб, ўз навбатида Испания, Франция, Ангилия, Хитой ва бошқа давлатлардан элчиларни қабул қилган.

Амир Темур кўпгина шарқ ва ғарб давлатлари раҳбарларига битган мактубларида ҳам аввало ҳалқаро савдо-сотиқ ва тадбиркорларга катта имтиёзлар бериш лозимлиги ва давлат тараққиётига айнан хусусий тадбиркорлар катта таъсир кўрсатиши мумкинлиги хақида алоҳида таъкидлаб ўтган.

Хусусан, Европа қиролларига ҳам «Сиз савдогарларингизни биз томонларга юборсангиз, токи биз уларни қизғин, барча иззатларни ўрнига қўйиб кутиб олайлик. Бизнинг савдогарларимиз Сиз томонларга борсалар ва уларга ҳам шундай иззат-икромлар кўрсатсалар. Майли улар ҳеч қандай хавф-хатарсиз, тўсиқсиз йўл юрсинлар.

“Дунёни савдогарлар фаровон қиладилар, деган нақлни инкор этиш бефойда”, - каби мазмундаги хатларни юборган. Ҳақиқатдан ҳам у Европага дўстлик ва ҳамкорлик йўлида қўл чўзган биринчи мусулмон подшоҳидир. Амир Темурнинг ички ва ташқи сиёсатидаги миллатлараро муносабатларнинг мувофиқлиги тараққиёт омилларидандир, зеро унинг кўп миллатли ва турли диний конфессиал салтанатидаги бу жиҳат ўша даврнинг энг аҳамиятли жиҳатларидан биридир.

Буюк Ипак йўли илм-фан тараққиётида ҳам муҳим ўрин тўтган. Турли мамлакатлардан келган ва турли томонларга юртимиздан кетган олимлар, сайёҳлар, ҳатто савдогарлар ҳам бир вақтнинг ўзида илм-фан даракчилари бўлиб хизмат қилганлар. Буюк Ипак йўлида жойлашган шаҳарларнинг маданий жиҳатдан бошқа шаҳарларга нисбатан равнақ топганлигининг сабабларидан бири ҳам шундадир.

Демак, Буюк Ипак йўли транзит шаҳар ва давлатларнинг кенг ўзаро маданий ҳамда илмий алоқалар ўрнатишида муҳим кўприк вазифасини бажарган ва давлатнинг ташки сиёсатида халқаро иқтисодий – савдо алоқаларин кенг кўламда йўлга қўйиш, аввало, узининг халқин хабордар қилиш асосий ғоя бўлиб хизмат қилган.

Адабиётлар;

1.Абдухолик Абдрасул угли. Буюк Ипак йули. Мулохот №7-8, 1994, б,55

2.Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга-Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). Тошкент: Ўзбекистон, 2010. –Б. 107.

3. Керен Л., Саидов А. Амир Темурнинг дипломатик ёзишмалари/ Амир Темур ва Франция - Тошкент: Адолат, 1996. – Б. 72-82.

САҲЫБҚЫРАН АМИР ТЕМУР ҲӘМ АЛ-КАРДАРИЙЛАР:

А. Наурызбаев (Навоий ДУ, 4-курс)
О. Юсупов (НМПИ, нураний-тарийхшы)

Кирисиў:

Саҳыбқыран Амир Темурдың туўылған тарийхый санасын белгилеў – Өзбекстан халқы ушын улкен яднама, ардаклаў, сүйениш ҳәм мақтаныш болмақта. Шығыс Европа, Орайлық Азия, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы ҳәм мадениятында улкен орны ҳәм хызметлери бар тарийхый тұлғалар ҳәм улама-данышпанлар мийрасларын үйрениў, тарийхый ағартыўшылық аўладлар ушын үлги болады.

Тийкарғы сюжет:Уллы мемлекетлик ғайраткер, дуньялық саркарда, маденият, көркем өнер, илим-пәнлер, архитектура-буниятқари ҳәм данышпан уламалар ғамқоршысы Саҳыбқыран Амир Темур Гураганийниң 690 жыллық тарийхый санасын белгилеў,

мемлекетлик саясатта, социаллық-гуманитарлық илимлерде ҳәр тараплама үйрениў, маънаўий-ағартыўшылықта әҳмийетли мәселелердиң бири болмақта.

Орта асирлерде екинши мусылман ояныў (ренессанс) дәўириниң қалыплесиўи ҳәм раўажланыўында Амир Темур ҳәм Уллы Тимурийлердиң орны ҳәм үлесине тийисли дереклерди анықлаў ҳәм камил жасларға үйретиў – маънаўийлик ҳәм илимий-педагогикалық ўазыйпа болып табылады.

Темур мийраслары ҳәм Темурийлер дәўиринде Арал манаўиятында улкен орны, үлеси бар Ал-Кардарий лақаблы улама-данышпанлар (мусылман ҳуқуқы – фиқҳ илими) дың мусылман ренессанс дәўирине қосқан улкен үлеси ҳәм мадений мийрасларын билиўи, изертлеў – аўладлар ушын мақтаныш болады.

Темуртаныўшылық илими: Арқа регионда Саҳыбқыран хызметлерин илимий изертлеўдиң нео-тарийхы. Ғарезсизликтиң дәслепки жылларында Амир Темур ҳәм Темурийлер образы өзбек халқы ҳәм мемлекетшилигиниң символы (нышаны) сыпатында тарийх таныў илиминде әҳмийетли мәселе болған еди.

Саҳыбқыран өмир маўритлери ҳәм интеллектуал хызметлерине тийисли бир неше тарийхый мийраслар ҳәм көркем-әдебий шығармалар жарық көрди.

XXI әсирде Евразия, Россия, Орайлық Азия, Өзбекстан тарийхы, археологиясы, этнологиясы, нумизматикасы, шығыстаныў-деректаныў, көркем-этноәдебияттаныў, жаңа тарийхтаныў әдебиятларында Саҳыбқыран Амир Темур ҳәм Уллы Темурийлер дәўирине тийисли, өзлик ҳәм өзге жаңа мийнетлерде «Темуртаныўшылық» мәселелеринде умыт қалған «ақ излер», «ески» көзқараслар дыққатта болып, жаңаша үйренилмекте.

«Темуртаныўшылық»тың илимий-мәнаўийлик зәрурлиги – бул Саҳыбқыран Амир Темурдың «Трансоксиана – Туран – еки дарья» (Жайхун – Сайхун) кийели сакрал георегионда ел-журт, халық, миллеттиң тынышлықта, өз-ара дослықта, баўыры кеңлик пен бир мемлекет болып биригип жасаў арзыў-арманы, сол жақсы нийеттеги хызметлери менен байланыслы.

Сондай-ақ, Арал дияры – Арқа-батыс региондағы халықаралық карўан жоллар, буфер шегарадағы ўалаятлар ҳәм пайтахт-қалалар сиясий майдан болғаны, социаллық-экономикалық тағдырлары жаңаша үйренилмекте.

Қубла Арал – төменги Әмударья фронтири, Уллы саҳра, Араң қыры, Арқа региондағы мадений мийраслар (Амир Темур – Шахтемир аты менен байланыслы) сакрал геообъектлерди (Сатемир тас қорған-обалар) илимий үйрениў мақсетинде арнаўлы архео-этно экспедициялар шөлкемлестирилди.

«Темур ҳәм темурийшилик» ҳәзирги тарийхтаныўшылықта, «Уллы Саҳыбқыран ҳәм Арал дияры – Хорезм журты халықлары менен мунасибетлери» мәселесинде Қарақалпақстан тарийхтаныў илиминде отыз жыл (1996–2026) бойы илимий-педагогикалық, тарийхый-ағартыўшылық ҳәм мәнаўий-ағартыўшылықта нәтижели жумыслар алып барылмақта.

Өзбекстан Республикасы Халықаралық Амир Темур қорының Қарақалпақстан Республикасы бөлими «Амир Темур Қубла Арал бойларында» (мақалалар жыйнағы) топламын баспадан шығарды. Бунда Саҳыбқыран Амир Темурдың Маўереннахрдың Арқа-батыс тарабында жайласқан Алтын Орда, Хорезм ҳәкимлери, Қоңыратлы суфылар династиясы менен сиясий ҳәм мадений байланысларына тийисли баспада шыққан тарийхый дереклер үйренилген еди (1).

XXI әсир тарийхнамасында Орайлық Азия, Өзбекстан ҳәм Арал региони тарийхына тийисли қанша жаңа мадений мийраслар, жаңа изертлеўлер, жаңа дереклер илимий айналысқа түсти.

Нумизматикалық мийраслар: «Амир Темур Курагани» исми менен зарб етилген (алтын, күмис ҳәм фельс) теңгелер өтмиш саҳнасынан жаңа дереклер бермекте.

XIV әсир ақыры – XVI әсир басы Арал бойы сиясий тарийхы бойынша жаңа нумизматикалық ҳәм тарийхый жылнамалар менен өтмиш саҳнасындағы «ақ излер» анықланбақта.

Саҳыбқыран Амир Темур империясының қалыплесиўи: ең дәслеп «Уллы ханлықтың кудирети» нышаны болған алтын динардың Хорезмде (Үргениште) зарб етилгени, соңынан пайтахт қаласы Самарқандта теңге сарайында шығарылыўы – Саҳыбқыран образының, мәртебесиниң халықаралық деңгейде тан алыуы болғаны жарияланған еди.

Маўереннахр ханы Султан адил Суюргатмиш ҳәм Амир адил Темир Гураган аты менен Хорезмде зарб етилген бийбаҳа нумизматикалық артефакт Эрмитаж (Санкт-Петербург) музейинде орын алмақта (2).

Үстирттің Қубла-шығыс жанбаўырындағы «Гөне Вәззер» (Ваззаз, Вазир) – халықаралық карўан жоллары ҳәм Арқа-батыс шегара қорған-қаладан табылған ғазийнеден «Алтын Орда, Амир Темур ҳәм Темурийлер» зарб еткен нумизматикалық мийраслар табылды.

Каспий ҳәм Арал теңизлери аралығында, Араң қыры жанбаўырындағы шегарадағы буфер қорған-қала – Вәзәр, Ваззаз, Базар, Базаз, Вәзир, Селүзир, Шамаха аймақларында Амир Темур, Тоқтамыш, Едиге, Күнше ҳәм Шайбанилер арасындағы ҳәкимшилик күреслер усы аймақларда болған еди.

Шығыс Европа, Алтын Орда, Арал, Кардар, Хорезм елиниң уллы данышпаны – Ал-Кардарийлер мийраслары.

Арал дияры Кердер қаласынан шыққан данышпан-уламалар: Алтын Ордада (Сарай әл-Жадид қаласында) жасаған мусылман-теологлардың бири – Мухаммед бин Алий Ал-Булгарий әс-Сарайи Ал-Кардарийниң «Нахидж-ил-Фарадис» мийрасы.

Сондай-ақ, Хафиз ад-дин Мухаммед бин Мухаммед бин Шихабетдин бин Юсуф Ал-Кардарий, Ал-Хорезмий, Ал-Баззазийниң «Аль-Фатавиль-Ваззазий» мусылман ҳуқуқлары (фиқҳ, әдепнама) мийраслары бар.

Рашид ад-дин ибн Мухаммед Ал-Кардарий бабалар мийраслары – бийбаҳа мәнаўий үлги болып табылады.

«Ал-Кардарий» лақаблы уламалар Самарқанд ҳәм Бухарада жасап, «шамс аль-‘амм» деген ҳүрметли атаққа ийе болған. Амир Темур ҳәм оның шахзадалары Ал-Кардарий уламаларға улкен ҳүрмет сезимин көрсеткен (3).

Каспий–Арал теңиз аталығы, Үстирт фронтиринде ҳәр заманда, ҳәр дәўирде тиришилик еткен, соң изсиз жоқ болған халықлар (жоғалған этнослар) миграцияда өткен. Ләкин олардың қурған архитектуралық тас дийўал обалары, минарлары, карўан сарайлары, қудықлары (сардобалары) бүгинги күнде экологиялық туризм көзқарасында анықланып, илимий үйренилип атыр.

Арқа-шығыс тарапта Қорғанша тас қурылыс «Сатемир» минары деп те аталады. Батыс-қубла тарапта «Алан» тас қаласы «Шахтемир» легендасында белгили.

Қубла Арал бойы Әмударья дельтасындағы материаллық мадений мийраслар ҳәм археологиялық объектлерде Саҳыбқыран Амир Темур исми менен байланыслы екенлиги мәлим.

Әмударьяның шеп (батыс) мәдений ландшафтларындағы археологиялық объектлер: Миздакандағы мухаддес «Ақ хонақа», Қызыл хожа қаласы, Қара хожа қаласы, Көне Үргениш, Кәтән, Шамаха, Терсяк, Адақ, Көне Вәззир (Ваззаз) ҳәм басқа да мухаддес жайлар туризмге сай үйренилмекте.

Қубла Арал дияры (Қарақалпақстан) мухаддес орынлар ҳәм зиярат туризм масканлары болып табылады.

Әмударьяның оң (шығыс) мәдений ландшафтында Саҳыбқыран Темур образы менен байланыслы Кердер қаласы (Шахтемир образында), Сартай қаласы, Бағдат қаласы, Гүлдирсин қорған қаласы, Наринжан ата (қала) маҳбарасы, Кят қаласы, Кабат қаласы, Жампық қала ҳәм басқа да кийели жерлер бар.

Жуўмақ:

Арал дияры ҳәм Хорезм ели Саҳыбқыран Амир Темур ҳәм Уллы Темурийлер дәўиринде жасаған Ал-Кардарий уламалар мийрасларын үйрениў, екинши ренессанс басқышында олардың орны ҳәм хызмети қандай болғаны ҳаққындағы мәселеде «ақ излер» бар.

Сондай-ақ, сол дәўирге тийисли қарақалпақ фольклорлық жүз томлық (материаллық емес мадений мийраслар) ҳәм археологиялық изертлеўлерди даўам етиўимиз – заман талабы.

Адебиятлар:

1. М. Мамбетуллаев, О. Юсупов. «Уллы Сахыбқыран ҳәм Коңыратлы суупылар». – *Амир Темур Кубла Арал бойларында*. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1997, 14–31 бет.
2. Г. Ходжаниязов, О. Юсупов. «Саҳыбқыран ва Арал буйы Күнгратли суфылар». – Карши ДУ. Республика ғылыми конференция материаллары, Карши, 2018, 69–73 бет.
3. Ғ. Хожаниязов, О. Юсупов. «Сақыпқыран ҳәм Арал бойы халықлары». – Сборник: *Актуальные вопросы истории народов Южного Приаралья*. Нөкис, НГПИ, 2018, 12–16 бет.
4. Ғ. Ходжаниязов, О. Ж. Юсупов. «Амир Темур ва Жанубий Орол бойи халқлари». – Сборник: *Фан ва таълим–тарбиянинг долзорб масалалари*, часть 1. Нөкис, 2018, 7–11 бет.
5. О. Юсупов, У. Календаров, А. Ерманов. «Амир Темур жанубий Орол буйларида». – *Амир Темур – буюк давлат арбоби*. Республика илмий-амалий конференция материаллари. «Фарғона» нашриёти, 2016, 85–87 бет.
6. Марков А. К. *Инвентарный каталог мусылманских монет в имп. Эрмитажа*. СПб, 1896. – Сборник: *Нумизматика Золотой Орды*, № 6, 2016.
7. Мухаммад бин Али Ел-Кердери. *Нехсюл-Ферадис* (Уштмахларнинг ашиқ уоли). Др. Ауси Ата, Том 1–2, Анкара, 1998.
8. Топлам: *Кердер маданияти ва унинг тарихимиздаги ўрни*. Нөкис, 2001, топлам 1, 47 бет.
9. Сборник: *История и археология Каракалпакстана / Кердерская культура Приаральской дельты Амударьи*. Учебно-методическое пособие для учителей и студентов. Главный редактор: Г. Ходжаниязов. Самарканд, 2010, 94 с.
10. В. Н. Ягодин. «Contribution à la géographie historique du delta de l’Amou Darya du VII au XIV siècles». – Топлам: *Karakalpaks et autres gens de l’Aral entre rivages et déserts*, Париж, *Cahiers d’Asie Centrale*, № 10, 2002.
11. Сборник: *Антропология и культуры Кердера*. Т., 1973, 92 с.

АБДУЛЛА ӘРИПОВ ЛИРИКАСЫНДА ӘМИР ТЕМУР ОБРАЗЫ

Бахтыяр Генжемуратов, филология илимлери кандидаты, профессор, ҚМУ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы

Дүнья жәмийетшилигине мәлим, Темурийлер империясының тийкарын салған уллы сәркарда, мәмлекетлик искер Әмир Темур (1336 – 1405) Орайлық Азияда орайласқан күдиретли мәмлекет дүзди. Ол Шығыс ҳәм Батыс мәмлекетлери арасында саўда ҳәм дипломатиялық байланысларды жолға қойған. Дүнья халықлары арасында «Сәҳипқыран» деп даңқы таралған ол мәмлекетте абаданластырыў ислерин, илимди ҳәм мәденийтти раўажландырған. Орайлық Азиядағы атақлы астроном, математик ҳәм тарийхшы, Әмир Темур әўлады, Темурийлер мәмлекетиниң ҳүкимдары Мырза Улығбек (1394 – 1449) «Төрт улыс тарийхы» шығармасында Темурбекти илаҳий қәсийетлерге ийе инсан тәризинде: «Әмир Темир Сәҳипқыран туўылып атырғанда ҳәр төрт улуғ жулдызлардың ҳәр биринен он еки нур жарқырап бирлескен еди.» [8, Б. 325] деп тәриплеген еди. Түркий халықлардың классик шайыры Әлийшер Наўайы (1441 – 1501) өз дәўиринде Әмир Темурды «тарийхтағы уллы ҳүкимдар» ҳәм «әдалатлы патша» деп терең ҳүрмет пенен баҳалаған. Ол өз шығармаларында, әсиресе, «Ҳамса»да Темурды улысларды бириктириўши, түркий халықлардың қорғаўшысы, гүлленип раўажланған империяны дүзген данышпан

мәмлекетлик искер деп улығлаған. Наўайы Әмир Темирди «Ҳайрат ул-аброр» дәстанының 38-бабында «түркийлер ҳүкимдары Темир Көреген», 48-бабында «төрт улыс ханы Темир Көреген», «Фарҳад ҳәм Шийрин» дәстанының 58-бабында «Темирхан», «Мажолис ун-нафоис»тың 7-мәжилисинде «мүлик шежирелериниң бостаны ҳәм салотин гәўҳарларының умманы, қаҳанлар жәҳәнгири сәҳибқыран, Темир Көреген»ниң искерлиги туўралы баҳа берип, «Темир Көреген рети келгенде қосық ҳәм дәстаннан бир бәйт оқып жиберер еди, әдебияттан хабардар еди.» [5, Б. 410] деп жазады. «Муҳоккамат ул-луғатайн»да «Султан сәҳибқыран Темир Көреген» (534-бет), «Муншаот»тың 56-хатында ҳәм «Насойим ул-муҳаббат»та түрк әўлийелеринен Хожа Баязид ҳәм Баба Сүнги зикриндеги бапларда «Темирбек» атлары менен ядқа алып, айрықша атап өткен. [6, Б. 64]

Әмир Темурдың бесинши әўлады Зәҳириддин Муҳаммед Бабурдың (1483 – 1530) «Бабурнама» деп аталған тарийхый-әдебий мазмундағы мемуарлық шығармасынында Әмир Темур (Темурбек) темурийлер империясын дүзген уллы ҳүкимдар сыпатында улығланған. Бабур бул шығармасында бабасы Темурбектиң Мәўераўннаҳрдағы ҳүкимдарлығы, мәмлекет басқарыўдағы тәжирейбеси туўралы, өзи болса уллы патшаның әўлады ҳәм мийрасхоры екенлигин мақтаныш етеди. Әмир Темурдың тарийхтағы орыны ҳәм оның соңғы әўладларына тийгизген тәсирлерине дыққат аўдарады. Самарқандты пайтахт қылғаны, ҳәр қыйлы қалаларда тиклеген имаратлары, мешитлери ҳәм медреселери, бағлары ҳәм жаўынгерлик жүрислерине ҳүрмет пенен баҳа береди. [7.] Бул туўралы Өзбекстан Қаҳарманы ҳәм Өзбекстан халық шайыры Абдулла Арипов «Темур бағлары» қосығында:

Тәслим боласаң ба яки жеңимпаз,
Тарийхта қалады аяғың гирти.
Темурдың бағлары гейде жоқ, сам-саз,
Гейде: – Мен барман, деп гүллеп көгерди. [3, Б. 415]

– деп Әмир Темурден қалған бийбаҳа мийрасларға поэтикалық мазмун жүклейди, Самарқандты архитектор, оның дөретиўшилиги – Регистан ҳәм Шаҳизинда, Темур бағлары – Бағы Беҳишт ҳәм Бағышамал, деп сүўретлейди. Бул уллы мәмлекетлик искердиң өзи жоқ болса да, қалдырған материаллық ҳәм руўхый қәдриятлардың мәңгилик екенин йошып жырлайды:

Лекин, Темурдыңғой қайтпағы гүман,
Нелер болсадағы изи қалыпты.
Қанша шубалмасын гөне бул заман,
Бағы, имараты, сөзи қалыпты. [3, Б. 416]

А.Әрипов қосық қатарларында қолланылған «сөз» метонимиясы Әмир Темурдың ҳәр қыйлы тарийхый дереклерде ҳәм халықлар аңызларында бүгинги күнимизге шекем жетип келген даналық гәплери, әсиресе, «Темур түзиклери» мийрасының айрықша әҳмийетке ийе екенлигин анлатады.

XIX әсир патша Россиясы генералы Михаил Иванинниң (1801 – 1874) тәриплеўинше, Әмир Темур әскерий искерликте шебер қолбасшы ҳәм талантлы сиясатшы ғана емее, «... илим ҳәм билимге, мәдениятқа қәўендерлик қылатуғын, алымлар менен халықлар тарийхы ҳәм уллы ҳүкимдарлар туўралы сәўбетлесиўди жақсы көретуғын, өткен дәўирлердеги уллы тулғалардың унамлы ислерин даўам еттиретуғын, қәтелерин қайталамаў ушын олардың әўметсизликлерин қунт пенен үйренетуғын еди.» [9, Б. 222]. Генерал М.Иванинниң бул жазғанларын Әмир Темурдың тарийх сахнасындағы орынын әдалатлы белгилеўде қалыс айтылған пикир, деп есапласақ қәтелескен болмаймыз.

Деген менен Әмир Темурдың атын мақтаныш пенен тилге алыў Россия Орайлық Азияны жаўлап алған жылларда ҳәм коммунистлик идеология ҳүкимдарлық қылған бурынғы кеңес аўқамы дәўиринде қадаған етилди. Бул туўралы классик шайыр Абдулла Арипов: «Уллы бабамыз сәҳипқыран Әмир Темур ҳәзиретлериниң дерлик пүткил өмири ат үстиде өткен, десек жалған болмас. Ол зат бийпаян мәмлекетти пүтин сақлаў мақсетинде дүньяның гә ол таманына, гә бул таманына сапар қылып турған... Ҳәзирет Темур уллы

мәмлекетке тийкар салған еди, тарийх тақазасы менен ол дәўлет бөлинди... Шама менен бир ярым әсир даўамында Темурдың аты репрессия етилди... Алла несип еткен саадатлы бир күнде Ўатанымыз ғәрезсизликке ерисип... бабакаланымыз өзиниң азамат тулпары менен Ўатан топырағында мәңги қоным тапты.» [1, Б. 182-183] деп жазған еди.

А.Әриповтың «Темур» қосығындағы лирикалық персонаж тарийхый шынлықтың ғәрезсизлик шарапаты менен қайта тикленгени ушын ҳәм уллы тулға Әмир Темур даңқы ҳәзирги заман Туранына қайта оралғанына толып-тасады:

Қанша мақтансаң да арзыйды өзбек,
Балқыпсаң уллының бәлент даңқында.
Темурбек жулдызы – ол Алтын қазық,
Жарқырар уллылар нур аспанында.
Ўа, әжеп, жалғыз бир Шынжырсарайдың,
Тутқасын Ордадан ала билген зат.
Туран деп аталған бийпаян жайдың,
Баўрына сонша жыл сыймапты бирақ.
Бахыт бул, туўған журт болғанда азат,
Мүбәрек Ўатанға қайтып келипсиз.
Қулақ асар ма, деп бул жөнсиз әўлад,
Тәшаккүр, бизлерди көзге илдиңиз. [3, Б. 480 – 481]

«Темур тасы» деп аталған қосығында Әмир Темур жаслығында көтерген тасты бүгинги әўлад көтере алады ма, деген поэтикалық сораў таслаў арқалы ҳәзирги терең глобалласқан қәўетерли заманда Ўатанымыз ушын кимлер бабамыз Әмир Темирдей уллы ислерди атқара алады, деген сораўды көлденең қояды:

Хожа Илғар аўылында әйдик бар бир тас,
Оны жерден үзе алмас анаў-мынаў ер.
Бир заманлар күши тасқын палўан Темур – жас
Көтерипти усы тасты неше ай-күнлер.
Көп әсирлер Темур тасы турар қара зил,
Сынаспақшы болса ҳәр ким ығбалы күлсин.
Усы тасқа уқсап кетер заман жүги, бил,
Ким көтерсе, сол палўанның ҳалалы болсын. [4, Б. 197]

Классик шайыр А.Әриповтың түркий халықлар шежиресин, әсиресе, Әмир Темур тарийхын терең билиўи, жоқарыда сөз етилгениндей, уллы тулға Темур Көреген туўралы, сондай-ақ, Ўатан, ана-журт, ғәрезсизлик, патриотлық, миллет тарийхы ҳаққында мазмуны терең, көркемлиги жоқары лирикалық қосықлардың жазылыўына айрықша тәсири болды. Шайыр дөретиўшилигиндеги бул поэтикалық изленислер соңғылығында «Сәҳипқыран» [4, Б. 197] деп аталған драмалық дәстанның жазылыўына тийкар болды. Бул туўралы А.Арипов дөретиўшилик лаборотория туўралы пикирлериниң биринде: «… әсирлер даўамында кемситилген, жала жабылған Әмир Темур бабамыздың образы мениң ушын халықтың абырай-даңқын, қәдирин белгилеўши образ болып көринди. «Сәҳипқыран» шығармамды өтмишке нәзер салып, бүгин ушын жазғанман.» [2, Б. 12] деген еди.

Өзбек әдебиятшыларының көпшилиги А.Әриповтың лирикалық шығармаларын ҳәм «Сәҳипқыран» драмалық дәстанын илимий үйренип шықты ҳәм изертлеп атыр. Деген менен, қарақалпақ әдебиятшы алымлары бул мәселени үйрениўде кешеўиллеп киятырғаны сыр емес. Өзбек ҳәм қарақалпақ әдебиятында Әмир Темур образын жаратыўда көркемлик изленислерди арнаўлы изертлеў қарақалпақ әдебияттаныўы алдындағы әҳмийетли мәселелелердиң бири.

Пайдаланылған әдебиятлар

1.Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Тўртинчи жилд. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 2001.

2.Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 2000.

3. Абдулла Орипов. Танланган асарлар.Икки жилдлик. 1-жилд. «SHARQ» НАШРИЁТ МАТБАА Акциодорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент – 2021.
4. Абдулла Орипов. Танланган асарлар.Икки жилдлик. 2-жилд. «SHARQ» НАШРИЁТ МАТБАА Акциодорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент – 2021.
5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. «Мажолис ул – нафоис». Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 2011.
6.Алишер Навоий. «Қомусий луғат». Биринчи жилд А – С. «SHARQ» НАШРИЁТ МАТБАА Акциодорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент – 2016.
7.Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. «Юлдузча». Тошкент – 1989.
8.Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Чулпон нашриёти. Тошкент – 1994.
9.Михаил Иванин. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур ҳарбий санъати ва сиёсати. Янги аср авлоди. Тошкент – 2019.

СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛИЧНОСТИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТЕМУРА

Итолмасов Равшан Аброрович - студент факультета
«Саноат мухандислиги ва менежмент» ТХТИ

Личность Амира Темура занимает особое место в мировой истории. Основатель могущественного государства — Империя Тимуридов — он оказал значительное влияние на политическое, экономическое и культурное развитие Центральной Азии и сопредельных регионов [1, С 15-17].

Современная историческая наука демонстрирует стойкую тенденцию к пересмотру традиционных представлений о личности и деяниях Темура. В отличие от средневековых хроник и ранних научных работ, где его образ зачастую сводился к дихотомии «великий полководец» или «безжалостный завоеватель», нынешние исследования нацелены на более многогранное и непредвзятое осмысление его исторической роли.

Особую роль в этом процессе играет развитие исторической науки в Узбекистане, где Темур рассматривается как важнейший символ государственности и национальной идентичности.

В данной статье мы анализируем, как современная историческая наука интерпретирует личность Темура. Мы рассмотрим главные тенденции в его изучении и выясним, что влияет на формирование его исторического образа.

Для всестороннего понимания личности Темура исследователи обращаются к обширному массиву источников, включающему как средневековые хроники, созданные такими авторами, как Шараф ад-Дин Йезди и Низам ад-Дин Шами [4, С 5], так и персидские и арабские исторические труды. Дополнительную перспективу вносят европейские свидетельства, в частности, материалы, собранные в ходе дипломатических миссий.

«Зафар-наме» представляет собой значительный исторический источник, в котором Темур изображён как идеальный правитель и непобедимый военачальник. Тем не менее, поскольку этот труд имеет выраженную апологетическую направленность, современные исследователи должны подходить к его содержанию с критической оценкой.

Современная историческая наука расширяет свои горизонты, активно привлекая методы из смежных дисциплин. Историки теперь используют сравнительный анализ, изучают культуру и даже применяют антропологические взгляды на политику. Это даёт возможность взглянуть на прошлое глубже, постигая не только факты, но и всю многогранность эпохи.

В XX веке западные историки часто изображали Темура как разрушителя. Они акцентировали внимание на масштабах его военных разрушений, жестокости к покорённым народам и стремлении к мировому господству. В сравнении с другими завоевателями, например Чингисханом, Темур нередко получал более негативную оценку, представая в

первую очередь как «деструктивная сила», чьё наследие – это разрушенные города и демографические потери. [2, С.71]

С рубежа XX и XXI веков мировая историческая наука переживает период переосмысления. Устаревшие, односторонние взгляды уступают место более комплексным оценкам. Сегодня учёные активно исследуют:

- процесс централизации власти;
- совершенствование государственного механизма;
- развитие торговых путей и дипломатических контактов;
- стратегический гений Темура.

В этом контексте он рассматривается как выдающийся государственный деятель, сумевший объединить разрозненные территории и создать устойчивую политическую систему. Таким образом, образ Темура становится более сбалансированным: он уже не только завоеватель, но и архитектор империи.

С момента обретения суверенитета, Узбекистан приступил к интенсивному переосмыслению своего исторического прошлого. В этом процессе Амир Темур занимает центральное место, будучи признанным:

архитектором узбекской государственности;

воплощением национального единства;

ключевой фигурой в формировании исторической идентичности.

Значительный акцент делается на его вкладе в развитие Самарканда, столицы его империи, которая под его покровительством трансформировалась в один из ведущих культурных и научных центров эпохи.

Однако некоторые исследователи указывают на необходимость избегать излишней идеализации и стремиться к научной объективности.

Современные исторические исследования уделяют значительное внимание изучению культурного наследия эпохи Темура. Период, охватывающий правление Темура и его династии, ознаменовался выдающимися достижениями в области архитектуры, прогрессом в науках, таких как астрономия, медицина и математика, а также активной поддержкой искусства и литературы. Этот период заслуженно именуется «Тимуридским ренессансом», подчёркивая роль Темура не только как военного лидера, но и как выдающегося мецената, способствовавшего интеллектуальному подъёму общества.

Хотя исследования личности Темура продвинулись далеко вперёд, ряд спорных моментов продолжает оставаться предметом оживлённых дискуссий. В частности, это касается соотношения разрушительного и созидательного в его деятельности, степени оправданности его суровых методов правления, роли идеологии в формировании его образа, а также существующих различий в подходах западной и восточной историографии. Эти аспекты наглядно демонстрируют, насколько сложной и многогранной является фигура Темура.

Современная историография выставляет Амира Темура как неоднозначную историческую фигуру. Его облик преобразился от сугубо отрицательного или идеализированного к более взвешенному и многоплановому.Темур предстаёт заодно: как завоеватель, как политический деятель, как меценат. Такой всесторонний подход даёт возможность более глубоко постичь не только самого Темура, но и период, в который он существовал.

Исследование его натуры сохраняет злободневным направлением исторической науки и содействует более полному осознаванию истории Средней Азии.

Литература:

1. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. - М.: Наука, 1964.- с. 145.
2. Бартольд В.В. Указ. соч. - с. 210.
3. Йезди Шараф ад-Дин. Зафар-наме. - Тегеран, 1957. - с. 12.
4. Манц Б. Взлёт и правление Тимура. - М.: Восточная литература, 2007.

5. Манц Б. Указ. соч. - с. 67.
6. Саидов А.Х. История государственности Узбекистана.- Ташкент, 2010.
7. Хайдаров М. История Центральной Азии. - Ташкент, 2008.

ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИОГРАФИИ ЭПОХИ АМИРА ТЕМУРА

Туреева Г.А.
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, доцент кафедры Археология

Личность Амира Темура и история его государства остаются одной из наиболее изученных и обсуждаемых тем в истории. На протяжении нескольких столетий оценка деятельности Темура была неоднозначной: от негативных взглядов в период идеологического давления до современных объективных исследований, раскрывающих его роль как выдающегося полководца, государственника и дипломата [2, С.190–195]. История изучения Темура традиционно делится на три этапа: до XX века, период 30–80-х годов XX века и современный этап объективного исследования [3, С.113–118]. Современные работы исследователей позволяют всесторонне оценить влияние личности Амира Темура на историю Центральной Азии и мировой цивилизации, его культурное и дипломатическое наследие [4, С.54–58].

В первый период история государства Темура изучалась широко и всесторонне. Во второй период все исторические события, включая историю Амира Темура, начали рассматриваться с позиции коммунистической идеологии и классовых принципов. В результате превалировали сравнительно отрицательные взгляды на личность Темура, представляя его как жестокого и властолюбивого правителя [2,С.190–195]. Третий период объективного изучения открыл новые аспекты личности и деятельности Темура, а также истории его государства.

С момента празднования 660-летия Амира Темура в Узбекистане и отмеченного ЮНЕСКО в Париже прошло более 30 лет, однако научные работы о великом полководце продолжают создаваться, публикуются новые документы и переиздания, в которых раскрывается истинная история Темура и его государства, а также место и роль Амира Темура в истории народа и мировой цивилизации [5,С.91–93]. Особенно подробно исследованы дипломатические связи и военные походы Амира Темура [7, С.12].

Согласно сведениям Ибн Арабшаха, отец Темура Тарагай был благочестивым мусульманином, дружил с учеными и дервишами, особенно с шейхом Шамсиддином Кулолом (Гюлал). Сохранилось упоминание о его могиле, первоначально расположенной в Гори, позже перенесенной к мавзолею Амира. Религиозный наставник и духовный отец Темура Сайд Барака оставался его советником до конца жизни, участвовал в походах Темура в Хорезм [1,С.5]. Среди других известных религиозных авторитетов того времени: самаркандский шейхуль-ислам Ходжа Абдул-Авваль и его племянник Ходжа Исомиддин, кэшликский шейх Ходжа Афзал и его сыновья Абдул Хамид и Абдурахман, а также самаркандский шейхуль-ислам Аль-Маликлар [1, С.5].

Ибн Арабшах отмечает, что Амир Темур включал в число своих духовных наставников Зохида Зои аль-Дина Абу Бакра Тайабоди, который с 1381 года руководил духовенством Хорасана и был родом из деревни Тайабад, и Шамсиддина Кулола, оказавших большое влияние на успехи Темура [1, С.5].

По мнению В. В. Бартольда, «историки эпохи Шахруха, находясь под влиянием норм Шанхисхана и высоким уровнем исламского права, естественно, стремились подчеркнуть преданность Темура религии. Несомненно, Амир Темур уважал ученых и духовных наставников, имел с ними равные отношения и особенно почитал потомков пророка. Среди

его ближайших советников были саиды — единственные, кто мог участвовать в государственных делах» [2, С.192].

Кроме того, Хафизи Абру пишет, что Темур заботился о сохранении исламской религии, не вмешиваясь в финансовые дела вакфов [2,С.192]. Бартольд также отмечает глубокое знание Темуром истории, ссылаясь на сведения Ибн Халдуна о личных встречах с Темуром [2, С.193].

В исторической литературе отражение эпохи Амира Темура подчеркивает его как талантливого правителя, создавшего крупную империю [3, С.115]. Уже в первые годы правления Темур занимался выбором столицы, и с 70-х годов XIV века Самарканд стал важным политическим, экономическим и культурным центром, развившим торговлю, ремесла и науку [4, С.56]. Сегодня сохранилась лишь часть сооружений, созданных Темуром и темуридами, многие были разрушены или превращены в музеи. Например, в Самарканде на Тобекоргане в 1371–1372 годах был возведен мавзолей суфи Нуриддина Басира, который частично сохранился до мая 1868 года [4, С.57].

Известный историк Зайниддин Восифи описывает события конца XV века, отмечая, что Абдурахман Джамий внимательно наблюдал за самаркандскими празднествами и копировал одежду и ритуалы [5,С.92]. Биограф Абулвоси пишет, что Джамий тратил значительные суммы на соблюдение обычайных обрядов, что подтверждает богатство и развитие культурных традиций эпохи [5, С.92].

Амир Темур использовал собранные во время походов богатства для украшения Самарканда, строительства дорог и торговых центров. Согласно Ибн Арабшаху, он стремился развивать как внутреннюю, так и внешнюю торговлю, налаживая связи с Ближним и Средним Востоком, а также с Испанией, Францией и Англией [1, С.10].

Во второй половине XIV века усиление военной мощи Османской империи угрожало Восточной Европе. В 1396 году султаны Орхан и Йылдырым Баязид одержали победы над европейскими государствами и готовились к захвату Константинополя. В этот период византийский император Мануил и его наместник Иоанн Палеолог обращались за помощью к европейским дворам. Амир Темур сыграл роль посредника и стратегического союзника, поддерживая Венецию и Стамбул в противостоянии с Османами [7, С.12].

Королевские и дипломатические связи Темура с европейскими государствами, его переписка с королем Франции Карлом VI и королем Англии Генрихом IV Ланкастером демонстрируют его выдающиеся дипломатические способности. Эти контакты обеспечивали интерес Европы к политическим и экономическим процессам в Центральной и Восточной Азии [6, с.23].

Амир Темур был не только выдающимся военачальником и правителем, но и тонким дипломатом, покровителем науки, искусства и архитектуры [3, С.118]. Его деятельность оказала значительное влияние на развитие культуры и государственности Центральной Азии, а дипломатические связи способствовали укреплению международного авторитета государства Темуридов [4, С.58].

Современные исследования позволяют объективно оценивать личность Темура, раскрывать ранее недостаточно изученные аспекты его деятельности и демонстрируют необходимость комплексного подхода при изучении истории Центральной Азии XIV–XV веков [7, С.12].

Таким образом, исследования XV–XX веков показывают, что личность и деятельность Амира Темура изучались и изучаются широко. По словам В. В. Бартольда, историки сталкивались не с нехваткой информации, а с ее обилием, разбросанным по многим библиотекам, что требовало критического анализа и публикации [2, С.194]. Это мнение сохраняет свою актуальность и сегодня.

Список литературы

1. Ибн Араб-шох. *Ажойиб ал-мақдур фи тарихи. Темур тарихида тақдир ажойиботлари.* Тошкент: «Меҳнат», 1992.

2. Мадраимов А.А. *Личность Амира Темура в трудах академика В.В. Бартольда* // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Республика IX илмий конференциясининг материаллари. ТДШИ. – Тошкент, 2017. – С. 190–195.

3. Мадраимов А.А. *Культура эпохи Темуридов в «Мемуарах» З. В. Тогана* // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 2010. – № 1–2. – С. 113–118.

4. Мадраимов А.А. *Источники по истории культуры эпохи Темуридов* // ЎзМУ Хабарлари. Тошкент, 2010. – №2. – С. 54–58.

5. Мадраимов А.А. *Историческое наследие эпохи Темуридов в трудах выдающегося востоковеда А. З. Валидова* // ЎзМУ Хабарлари. – Тошкент, 2013. Махсус сони. – С. 91–93.

6. Madraimov A.A. *The era of Amir Temur and Temurids in the scientific heritage of A. Z. Validov* // International Journal Development Research. Vol. 08, Issue 10, pp. 23662-23666, October, 2018.

7. Madraimov A.A. *Interpretation of historical processes of the epoch of Amir Temur and Temurids in the works of Acad Bartold* // Asian Social Science. Vol. 14, No. 12, 2018.

AMIR TEMUR DAVRIDA DIPLOMATIK MUNOSABATLAR TIZIMI VA UNING XALQARO SIYOSIY AHAMIYATI

Shakirova Nafisa Abrarovna
Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseyi
Davlat a huquq asoslari fani yetakchi o‘qituvchisi

“Amir Temur tomonidan boshqa davlatlar arboblari bilan bo‘lgan munosabatlarda qo‘langan diplomatik usullar va ularninig ayrim nozik jihatlari nazariy va amaliy jihatdan chuqur o‘rganishga arzigulikdir”
Fatxi al-Guveyli [6, B.-108]

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mazkur maqolada Amir Temur davrida shakllangan diplomatik munosabatlar tizimi hamda uning xalqaro siyosiy jarayonlardagi o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davri, diplomatiya, xalqaro munosabatlar, elchilik aloqalari, Samarqand, Oltin O‘rda, Boyazid Yildirim, Mamluklar davlati, Yevropa diplomatiyasi.

Amir Temur davri diplomatiyasini o‘rganish milliy davlatchiligimiz tarixi va mohiyatini yanada kengroq tushunishimizda katta ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy adabiyotlarda Amir Temurning faoliyati ko‘pincha harbiy yurishlar bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Biroq uning davlat boshqaruvida diplomatiya muhim strategik vositalardan biri bo‘lganini alohida ta’kidlash lozim. Temur tashqi siyosatda faqat harbiy kuchga tayanib qolmagan, balki elchilik aloqalari, siyosiy muzokaralar, muvaqqat ittifoqlar hamda savdo yo‘llarini nazorat qilish orqali ham xalqaro siyosiy vaziyatni boshqarishga intilgan. Shu jihatdan qaraganda, Amir Temur diplomatiyasi o‘sha davr xalqaro siyosiy tizimida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi [1, B.-56].

Temur diplomatiyasining o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, u o‘rta asr sharq siyosiy an’analari, Chingiziy hukmronlik g‘oyasi va amaliy geosiyosiy manfaatlarni o‘zaro uyg‘unlashtira olgan. Amir Temur bir tomondan o‘zini siyosiy tartibni tiklovchi hukmdor sifatida ko‘rsatgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan xalqaro munosabatlarda harbiy bosim bilan diplomatik muzokaralarni birgalikda qo‘llagan. Natijada Temur davrida Movarounnahr hududi Sharq va G‘arbni bog‘lovchi muhim siyosiy va iqtisodiy markazga aylandi [2, B.124-125].

1370-yilda hokimiyatni qo‘lga olgan Amir Temur oldida bir qator muhim siyosiy vazifalar turardi. Eng avvalo Movarounnahr hududida markaziy hokimiyatni mustahkamlash, mahalliy amirlar va qabila boshliqlarini yagona siyosiy tizimga bo‘ysundirish hamda tashqi xavflardan himoya qilish zarur edi. Shu sababli Temur davlat siyosatida diplomatik vositalardan keng foydalandi. Davlatning barqaror rivojlanishini ta’minlashda elchilik aloqalari, siyosiy bitimlar, vassallik munosabatlari hamda savdo aloqalari muhim rol o‘ynadi. [1, B.-94].

“Temur tuzuklari” asarida ham davlatni boshqarishda maslahatlashuv, tartib-intizom hamda elchilik ishlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish zarurligi alohida ta’kidlanadi. Ushbu asarda hukmdor muhim siyosiy qarorlarni qabul qilishda amirlar, vazirlar va boshqa davlat arboblari bilan maslahatlashishi kerakligi qayd etilgan. [1, B.- 89–97].

Amir Temur siyosatida legitimatsiya masalasi ham alohida ahamiyat kasb etgan. U rasmiy ravishda xon unvonini qabul qilmagan bo‘lsa-da, Chingiziy sulola bilan qarindoshlik aloqalarini o‘rnatish orqali o‘z hokimiyatini siyosiy jihatdan asoslashga harakat qilgan. Bu siyosat uning xalqaro maydondagi obro‘sini oshirishga ham xizmat qilgan [2, B.-124–125].

Amir Temur olib borgan tashqi siyosatning muhim xususiyatlaridan biri diplomatiya va harbiy kuchning o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilganidir. Temur ko‘plab siyosiy vaziyatlarda urush boshlanishidan oldin elchilar yuborish, maktublar yo‘llash yoki muzokaralar o‘tkazish orqali raqib tomon bilan kelishuvga erishishga harakat qilgan. Bu usul orqali u o‘z yurishlarini ko‘pincha siyosiy tartibni tiklash yoki isyonlarni bartaraf etish bilan asoslagan. Temur diplomatiyasining yana bir muhim jihati savdo yo‘llarining xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan siyosat bilan bog‘liq edi. Samarqand shahri Temur davrida yirik iqtisodiy markazga aylangan bo‘lib, bu holat davlat tashqi siyosatining iqtisodiy asosini mustahkamlashga xizmat qilgan. Savdo karvonlarining erkin harakatlanishi hamda xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi diplomatik munosabatlar orqali qo‘llab-quvvatlangan [2, B.109–110].

Diplomatik marosimlar ham Temur siyosatida alohida o‘rin tutgan. Saroyda elchilarni qabul qilish, sovg‘alar almashinuvi, diplomatik delegatsiyalarga beriladigan hurmat va marosimiy tartiblar hukmdorning siyosiy qudratini namoyish etuvchi muhim omillardan biri hisoblangan. Bu marosimlar orqali Temur o‘z davlatining boyligi va siyosiy nufuzini ko‘rsatishga intilgan.

Tarixiy manbalarda, xususan Klavixo yozuvlarida Temur saroyidagi diplomatik marosimlar juda batafsil tasvirlangan. Unda elchilarni qabul qilish jarayoni, sovg‘alar taqdimoti hamda diplomatik uchrashuvlarning aniq tartib asosida o‘tkazilgani qayd etilgan. Bu holat Temur davlatida diplomatik protokol tizimi yaxshi shakllanganini ko‘rsatadi [3, B.-227–233].

Bundan tashqari, Temur diplomatiyasida axborot olish va siyosiy vaziyatni kuzatish ham muhim o‘rin tutgan. Turli hududlarga yuborilgan elchilar, savdogarlar va sayohatchilar orqali boshqa davlatlarning siyosiy ahvoli haqida ma’lumotlar yig‘ilgan. Bu ma’lumotlar tashqi siyosiy qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etgan. Amir Temur tashqi siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri Oltin O‘rda davlati bilan olib borilgan munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Dastlab Temur To‘xtamishni qo‘llab-quvvatlagan va uning Oltin O‘rda taxtiga chiqishiga yordam bergan. Bu siyosiy qaror Temur uchun strategik ahamiyatga ega edi, chunki Dashti Qipchoq hududida unga do‘stona munosabatdagi hukmdorning mavjudligi Movarounnahr xavfsizligini ta’minlashga xizmat qilardi.Biroq vaqt o‘tishi bilan Temur va To‘xtamish o‘rtasida siyosiy qarama-qarshiliklar yuzaga keldi. Savdo yo‘llari ustidan nazorat, hududiy manfaatlar hamda siyosiy ta’sir doiralari masalasida kelishmovchiliklar ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashishiga olib keldi. Natijada diplomatik aloqalar asta-sekin harbiy to‘qnashuvlarga aylangan.

To‘xtamish ustidan qozonilgan g‘alaba Temur davlatining xalqaro mavqeini sezilarli darajada mustahkamladi. Bu g‘alaba nafaqat harbiy muvaffaqiyat sifatida, balki diplomatik jihatdan ham muhim natijalarni keltirib chiqardi. Dashti Qipchoq hududidagi siyosiy vaziyat o‘zgardi va Temur saltanati mintaqadagi eng qudratli davlatlardan biriga aylandi [2, B.167–173].

Amir Temur davrida Yevropa davlatlari bilan diplomatik aloqalar ham rivojlangan. Bu aloqalarning eng muhim namunasini Kastiliya qiroli Genrix III tomonidan yuborilgan elchilik tashkil etadi. Ruy Gonsales de Klavixo boshchiligidagi ushbu elchilik Temur saroyiga tashrif

buyurib, Samarqanddagi siyosiy hayot va saroy marosimlari haqida qimmatli ma’lumotlar qoldirgan.

Klavixo o‘z asarida Temur saroyida turli mamlakatlardan kelgan elchilar ishtirok etganini ta’kidlaydi. Misr, Hindiston, Xitoy va boshqa hududlardan kelgan diplomatik delegatsiyalar Samarqandda to‘planib, xalqaro siyosiy muloqot jarayonida qatnashgan. Bu holat Samarqandning o‘sha davrda muhim diplomatik markazga aylanganini ko‘rsatadi [3,B.223–233].

Amir Temurning Misr hukmdorlari bilan olib brogan diplomatik aloqalari ham ibratlidir. Misr hukdori Barquq, uning vafotidan keyin taxtga o‘tirgan taxtga o‘tirgan Faraj Amir Temurning yaqin kishisi bo‘lgan Otlamishni asirda ushlab, qaytarish talabiga javob bermay vaqtni cho‘zardi. Biroq Amir Temurning Shom va Halabdagi g’alablaridan keyin undan cho‘chigan Faraj qilmishidan pushmaymon bo‘lib, otlamishni ozod qiladi hamda uni vasila qilib behisob sovg`a-salomlar bilan Amir Temur huzuriga jo‘natadi.

Shundan keyin ham Amir Temur uning otasiz o‘sganlgini inobatga olib, uni o‘z o‘g`li sifatida qabul qiladi va “uning qo‘liga quvvat beraman”, - deydi. [6,B.–9].

Yevropa davlatlari Amir Temur bilan aloqalarni rivojlantirishdan manfaatdor bo‘lgan. Buning asosiy sababi Usmonlilar davlatining kuchayishi bilan bog‘liq siyosiy vaziyat edi. Shu sababli Temur bilan diplomatik aloqalar o‘rnatish Yevropa davlatlari uchun strategik ahamiyat kasb etgan.

Amir Temur davrida Sharqiy Osiyo davlatlari bilan ham diplomatik munosabatlar mavjud bo‘lgan. Samarqandning xalqaro savdo markaziga aylanishi Xitoydan keladigan savdo karvonlari va elchiliklar faoliyati bilan chambarchas bog‘liq edi. Tarixiy manbalarda Temur saroyiga Xitoy elchilari kelgani va savdo karvonlari Samarqand orqali o‘tganligi haqida ma’lumotlar uchraydi [3,B.290–291].

Amir Temurning umrining so‘nggi yillarida Xitoyga yurish rejalari tuzilgani ham ma’lum. Bu holat ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarning murakkab va o‘zgaruvchan xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Diplomatik aloqalar va siyosiy manfaatlar o‘sha davr xalqaro siyosiy tizimining muhim omillaridan biri bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur davrida diplomatiya davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Temur o‘z tashqi siyosatida harbiy kuch bilan bir qatorda diplomatik muzokaralar, elchilik aloqalari va siyosiy ittifoqlardan ham samarali foydalangan. Bu siyosat uning davlatining xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan. Amir Temur diplomatiyasining muhim xususiyatlari sifatida siyosiy aloqalar, diplomatik munosabatlarning rivojlanganligi, savdo aloqalarini qo‘llab-quvvatlash hamda xalqaro siyosiy vaziyatdan ustalik bilan foydalanish kabi jihatlarni ko‘rsatish mumkin. Samarqand shahri esa Temur davrida Sharq va G‘arb o‘rtasidagi diplomatik va savdo aloqalarining muhim markaziga aylangan. Shu sababli Amir Temur davridagi diplomatik siyosat nafaqat o‘z davri uchun, balki keyingi Temuriylar davri tashqi siyosatining shakllanishida ham muhim tajriba vazifasini bajargan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Amir Temur. Temur tuzuklari. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018.

Manz, Beatrice Forbes. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Clavijo, Ruy González de. Embassy to Tamerlane, 1403–1406. London, 1928.

Ibn Arabshah, Ahmad. Tamerlane or Timur the Great Amir. London, 1936.

Encyclopaedia Iranica. Italy II. Diplomatic and Commercial Relations.

Fatxi al-Guvayli. Amir Temur diplomatiyasi//Amir Temur vu uning jahon tarixidagi o`rni: xalqaro konfirensiyasi matetiallari.-Toshkent:O`zbekiston, 1996.-B.108

2. ARXEOLOGIYALÍQ HÁM ETNOGRAFIYALIQ IZERTLEWLER

ÁMIR TEMIR DÁWIRINDEGI JÁMÁÁTLIK HÁM SIYINIW QURILISLARI

Xakimniyazov J.X. QMU.

Sohibqiron Amir Temur tiykar salǵan hám onıń awlaádlari dawam ettitgen ulli saltanat, jurtimizda ekinshi oyaniw yaǵniy ekinshi renessans dáwirin baslap berdi. Bul dáwirde Qozizoda Rumiy, Mirzo Uluǵbek, Ǵiyosiddin Koshiy, Ali Qushchi siyaqlı alımlar, Lutfiy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo siyaqlı shayır hám oyshıllar maydanǵa shıqtı. Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar, Mahmud Muzahhib, Kamoliddin Behzod siyaqlı xudojnikler, kóplegen kalligrafist hám sázendeler muzikashılar hám arxitektorlardıń danqı duniyaǵa jayıldı. Mámleketimiz Prezidentimizdiń oqıtıwshılar hám ustazlar kúnine arnalǵan saltanatlı máresiminde shıǵıp sóylegende Úshinshi Renessans búgingi turmısımızdaǵı siyasiy, ekonomikalıq ózgerislardiń tiykarın qurawı buǵan keń kólemli demokratiyalıq ózgerisler atap aytqanda bilimlendiriw tarawındaǵı reformalar arqalı erisiw múmkinligin hám usı arqalı Ózbekstanda jańa oyanıw dáwiriniń pundamentin jaratiw zárúrligi haqqındaǵı ideyaları ilgeri súrildi.

Eń dáslep, Sarılıtam Jańadarya (XIV-XV ásirler), Priar Vali (XIV-XVI ásirler), ibn Xajib (XIV ásir), Tazashıqaqın baba (XIV ásir), Xoja Altıqulash (XIII-XVI ásirler), Ali Ar-Ramitaniy Al-Buxariy (XIV-XVI ásirler), Seyid-Axmad (XIV-XVI ásirler) hám basqa da qurılǵan mavzoleyler menen mazarlardıń XIV-XV ásirlerdiń orta ásirdegi Xorezmniń memoriallıq imaratların qayta tiklew hám ayrıqsha gúllep-jaynaǵan dáwiri bolǵanlıǵına gúwalıq etetuǵının atap ótiw kerek. [Хакимниязов Ж.Х. История изучения общественно-культовых сооружений средневекового Южного Приаралья (X-XV вв) ″Археология Приаралья″ выпуск VI. Нөкис 2003 ж.]

XV-XVI ásirlerdiń basında Aralboyınıń ekonomikalıq rayonı bolǵan Dáryalıq oazisi zonası qayta tiklene baslaydı. Bir qatar jańa qalalar, atap aytqanda, Adak, Jańasheher, Tersek hám basqalar payda boladı (Gulyamov 1957, 173-b). Oazistiń bas orayı bir neshe márte Aralboyı xanlarınıń rezidenciyası bolǵan Wázir (Dáwkesken) qalası boladı (Xojaniyazov, Hakimniyazov, 1997, 41-b). XV ásirdiń ekinshi yarımı – XVI ásirdiń birinshi yarımında Wázirdiń qorǵan diywalları menen bekinis minaraları ishki tárepinen qaplanıp, brustveri jańalanadı. Qala ishinde jaylasqan meshit hám 1-3-sanlı úsh mavzoleyler dizbegi, sonday-aq qala nekropolı usı dáwirge tiyisli dep esaplanadı. Biraq bul obyektler ele de jetik úyreniwdi talap etedi. Sebebi olardıń bunnan da erterek dáwirlerde payda bolıw itimallıǵı da joq emes. Mısalı, jer betinen jıynalǵan gúlál ıdıslar hám basqada materiallar hám pısken gerbishlerdiń ólshemlerine qarap, meshitti XIII-XIV ásirlerge tiyisli dep esaplawǵa boladı [Xakimniyazov, 2023, 55-56-b]. G. A. Pugachenkova durıs bellep ótkendey, meshit XIV ásirde qayta qurılǵan Kóhne Úrgenish meshitin esletedi. Mısalı, ol jerde de, bul jerde de kvadrat pishinli gerbish ústinler bolǵan, olardıń qurılıs texnikası usılları da uqsas, atap aytqanda, tas irgetasları, gerbish arkalarınıń túri, uyashıqlı jelqomlardıń tipi hám t.b. (Vakturskaya, 1958, 482-483-b.; Pugachenkova, 1963, 136-b.). XV ásirdiń ekinshi yarımında Dáwkeskenniń meshiti hám bir qatar diniy imaratları qayta tiklenedi.

Kóne Úrgenishtegi Qutlı Temur minarasınıń qublasında Áliy Ar-Ramitaniy al-Buxariydıń maqbarası (XIV-XVI ásirler) jaylasqan. [Abd ar-Rahman Jami, Áliy Safiy hám Riza-qulıdıń miynetlerine kóre, ol «Azizan» laqabı menen belgili bolıp, 1316-jılı Kóne Úrgenishte qaytıs bolǵan]. Maqbara kishigirim dálizden hám de gúmbezli bólmeden ibarat. Onıń gúmbezi shıǵıp turǵan gerbishleri menen Najimaddin Kubra hám Sultan Áliy maqbaralarınıń gúmbezlerine uqsaydı. [Xalimov, 1981, 1991].

Sonı atap ótiw kerek, Xorezmde «Seyit ata» degen at penen birneshe maqbara hám qábiristan bar. Hátteki, Xanqada «Seyit ata» meshiti de bar. Birneshe maqbaranıń birdey atalıwı áwliyeniń jeti mákanı bolıwı kerek degen isenimge tiykarlanǵan. Seyit Axmet maqbarası (XIV-XVI ásirler)

shıǵıstan arqaǵa qaray sozılǵan, ólshemleri shama menen 13,7x7,8 m bolǵan tuwrı tórtmúyeshlik formasında bolıp, arqa tárepke qaratılǵan kishkene hám tereń peshtoqtıń artında jaylasqan dálizden hám gúrxanalardan ibarat. [Хакимниязов Ж., Мамедов А. ТРАДИЦИИ ПОКЛОНЕНИЯ ОГНЮ ДРЕВНИХ НАРОДОВ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ //Актуальные проблемы гуманитарных и социальных наук. – 2020. – С. 196.] Jámiyetlik-diniy hám memoriallıq imaratlardı qurıwdıń uzaq dawam etken dástúri tereń jergilikli dástúrlerge tiykarlanǵan óziniń arxitekturalıq usılın qáliplestirgen. Olardıń genezisi anıq kózge taslanadı, bul ásirese Xorezmniń dástúriy shatır tárizli qábir imaratı ideyasın rawajlandırǵan mavzoleylerde jaqsı kórinedi. Bul ideyanıń ámelge asırılıwınıń klassikalıq úlgisi dáslepki mavzoleylerden biri – Narınjan baba mavzoleyi bolıp tabıladı. Sonnan baslap, tek arxitekturalıq usıldıń ǵana emes, bálki arxitekturalıq naǵıslardıń da evolyuciyası ayqın baqlanadı. Máselen, eger XI-XIII ásirlerde (Xorezmshaxlar dáwiri) geometriyalıq naǵıs keń taralǵan bolsa, keyingi XIII-XV ásirlerde (Altın Orda hám Temuriyler dáwirleri) epigrafikanıń stillestiriliwi hám ásirese, «gúllegen kufiy» jazıwı óziniń eń joqarı shegindegi sheshimine erisedi.

Esteliklerdi bezeu usılları ózine tán bolıp, bul saltanatlı qurılıslarǵa Góne Urgenchte bugungi kunge deyin saqlanıp turǵan Tórebek xanım, Nadjim-addin-Kubro Xanako-mavzoleyleri, Kárwan-saray dárwazası menen Qutlıq Timur minareti jatadı. Altın Orda dáwirinde Ámiwdár'yanıń tómengi aǵısı boylarında

tábiyatta ushırasatuǵın mramor, talkoxlorit taslarınan arxitekturalıq bezewler, sútin-baǵanalar tayarlanıladı. Mizdakxan qalasınıń meshitin qazıwda bir neshe talkoxlorit sútin-baǵanalar tabıldı. Olar dóńgelek kvadrat tekshee tárizli formalarda tayarlanılǵan. Temur hám Temuriylar dáwirinde jámiyetlik sıyınıw qurılısları Ámiwdár'yanıń tómengi aǵısı jerlerinde burınǵı dáwirlerdegidey qurılıslardı tiklewde pisirilgen gerbish, aǵash, tábiyǵıy taslardan paydalanıw eń jaydı. Bul dáwirlerde Xorezm oazisi qalalarında mramor, talko xlorit, peschanik (digirman tası) paydalanıw kúsheydi. Bul taslar Sultan ways taw dizbekligi hám Ústirt keńisliginde ushırasadı. Bul taslardan islengen qurılıs úlgilerin, úy xojalıq zatların, yarım qımbat bahalı taslardan tayarlanǵan hayal-qızlardıń bezeniw zatları kóplegen esteliklerden tabılmaqta.

Solay etip, Qubla Aralboyınıń jámiyetlik-diniy hám memoriallıq imaratları burınnan-aq arxeologlar, arxitektorlar hám tariyx penen qızıǵıwshı adamlardıń dıqqatın tartıp kelgen. Bul orında esteliklerdiń kópshiligi jetkilikli dárejede hár tárepleme sáwlelendirilgen bolsa, al basqaları tek qánige-arxitektorlar yaki arxeologlar tárepinen ǵana úyrenilgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Presidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń Oqítíwshí hám ustazlar húnine arnalǵan saltanatlí máresimdegi shíǵíp sóylewinen kelip shíǵatuǵín tiykarǵí waziypalar haqqínda (Tashkent qalası 2020-jıl 5-oktyabr 486 IV san)
2. Vakturskaya N. N. Raskopki gorodisha Urgench v 1952 g.// TXAEE. T.2. Moskva, 1958.
3. Gulyamov Ya. G. Istoriya orosheniya Xorezma s drevneyshix vremen do nashix dney. Tashkent, 1957.
4. Pugachenkova G. A. Materialı k istorii Xorezmskogo zodchestva// MXE. Vıp. 7. Moskva, 1963
5. Хакимниязов Ж.Х. История изучения общественно-культовых сооружений средневекового Южного Приаралья (X-XV вв) ″Археология Приаралья″ выпуск VI. Нөкис 2003 ж.
6. Хакимниязов Ж., Мамедов А. ТРАДИЦИИ ПОКЛОНЕНИЯ ОГНЮ ДРЕВНИХ НАРОДОВ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ //Актуальные проблемы гуманитарных и социальных наук. – 2020. – С. 196.
7. Xakimniyazov J. Orta ásirlerdegi Xorezmdegi jámiyetlik sıyınıw hám memoriallıq qurılıslar (XI-XV ásirler) monografiya Nókis «ILIMPAZ» 2023 j.

8. Xalimov N.B. Nadgrobie XIV veka iz Kunya-Urgencha. SA. №2. 1981.
9. Xalimov N.B. Pamyatniki Urgencha. Ashxabad. 1991.
10. Xojaniyazov G., Xakimniyazov J. Gorodishe Devkesken-Vazir. Nukus, 1997

АМИР ТЕМУР ДӘЎИРИНДЕГИ ҚУБЛА АРАЛ БОЙЫ ҚАЛАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА МАҒЛЫЎМАТЛАР

Алимбетов Аңсатбай - ҚМУ Археология кафедрасы доценти

Әмир Темур дүзген Мавераунаҳр мәмлекетинен ғәрезсиз жасаўға ҳәрекет еткен Хорезм мәмлекетиндеги қоңырат суўпыларының династиясы әмир Темур әскерлери тәрепинен 1388-жылы басып алынады. Темур Хорезм аймағы жерлерин өз мәмлекетине қосып ҳәм Хорезмге ҳәким етип Мусаканы таярлайды. Ол 1391- жылы Темурдин пәрманы менен Үргеништиң бузылған орайлық бөлимин қайта тиклейди.

Темур ҳәм темурийлер дәўиринде Хорезм қалаларында да мәдений, социаллық-экономикалық турмыс ҳәм өнерментшилик тараўлары раўажланды. Археологиялық материаллар Гурганж, Хийўа, Хазарасп, Кат, Вазир (Девкескен), Шемахақала (Тирсак, Қумкент), Шахрлик, Миздакхан, Пулжай (Джит), Адак (Ақ қала) сыяқлы естеликлеринде темурийлер дәўиринде де саўда-сатық ҳәм өнерментшилик, мәдений тараўлары избе-из даўамлы раўажланғанлығынан дерек береди [7, Б. 37].

Орайласқан мәмлекет қурамында болған Хорезм қалаларында өз ара урыслар сапластырылып, экономикалық ҳәм мәдений турмыста өсиў басланады. Хорезм археологиялық экспедициясы тәрепинен Гөне Үргеништиң Тас қала (Каан) деп аталатуғын мәҳәллесинде өткерилген изертлеў нәтийжелери қорғанда өнерментшилик устаханалары, саўда орынлары, кәрўансарайлар искерлиги жолға қойылғанлығынан дерек береди [9, Б. 505-528]. Ташқаладағы археологиялық материаллар қалада XV-XVII әсирлерде қорғаныў имаратлары, саўда-өнерментшилик мәҳәллелериниң раўажланғанлығын көрсетеди. Қаладағы Таш-қала мәҳәллесиндеги саўда өнерментшилик гүзарынан темиршилик, мысгерлик ҳәм рихтагарлық устаханаларының излери анықланған.

Хийўа қаласы да темурийлер дәўиринде Хорезмниң саўда өнерментшилик ҳәм экономикалық орайларынан бирине айланады. XIV-XV әсирлерде қалада сыртқы қорғаныў дийўаллары қайта тикленген, өнерментшилик устаханалары, мәҳәллелер ҳәм турақ жайлардың излери анықланған [4, Б. 22-30].

1984-1990-жыллары Хийўа қаласында Қарақалпақстанлы археологлар тәрепинен алып барылған изертлеўлер нәтийжелеринде қала Темур ҳәм темурийлер дәўиринде Хорезмдеги саўда-өнерментшилик орайларынан бири болғанлығынан дерек беретуғын көплеген табылмалар дизимге алынған. Соның ишинде, темиршилик ҳәм мысгерлик устаханаларының излери, көплеген металл буйымлар ҳәм олардың фрагментлери табылған. Сондай-ақ, Хийўа қорғанынан соль дәўирдеги саўда-экономикалық қатнасықлардан дерек бериўши теңгелер (248 гүмис ҳәм мыс теңгелер) ғәзийнеси табылған. Бул теңгелердиң үлкен бөлеги (158 дана = 63,67%) Самарқандта шығарылған, айырымлары Әзербайжан, Иран, Дағыстан, Иракта Темурийлер атынан шығарылған [5, Б.106-111].

Темурийлер дәўиринде Хорезмдеги ири саўда өнерментшилик орайларынан бири Миздакхан археологиялық комплекси болып есапланады.

Миздаҳқан естелигинен де темурийлер дәўирине тийисли мәдений қатлам излери анықланған. Олардан турақ жайлар, жазғы мешит, саўда өнерментшилик комплекси ҳәм көплеген өнерментшилик өнимлери, олардың фрагментлери уширасады [8, Б.152-154]. Комплекстеги өнерментлер ҳәўлилеринде хумлар, темиршилик устаханалары, металл еритиўши ошақлардын қалдықлары табылған. Сондай-ақ, естеликтен темурийлер дәўирине тийисли шийше ислеп шығарыў излери де үйренилген [6, Б.41-44].

Соны атап өтиў керек, монғоллар басқыншылығы дәўиринде Әмиўдәря суўының Дәрялық ҳәм Узбой арқалы Каспий теңизи ҳәм Балкан таўы тәрепке ағыўы аймақтағы үлкен майданда суўғарылатуғын дийқаншылық ҳәм өнерментшилик мәканларының жүзеге келиўине алып келеди. Батыс Хорезм аймағындағы геоморфологиялық, археологиялық-топографиялық изертлеўлер Вазир-Девкескен, Адақ (Ақ қала), Шемаха қала, Бутентаў, Узбай ҳәм Сарықамыс әтирапларында қала ҳәм аўыл мәкан жайлары аймақлары бир қанша кеңейгенлигин көрсетеди [14, Б.13-14].

Б.В. Андрианов монографиясында XV-XVI әсирлерде батыс Хорезмниң Давдан ҳәм Дәрялық бойларында суўғарыў имаратлары ҳәм аўыллық мәкан жайлары майданларында да өнерментшилик өнимлерин ислеп шығарыў излери бар екенлиги ҳаққында жазады [1, -176-178 б.]. Кейинирек, Б.И. Вайнберг усы әтирапты үйрениў барысында Қаңақыр ҳәм Тарымкая, Қайқырлан деген жерлеринде аўыллық мәкан жайларының бар екенлигин жазады [2, Б.53-54]. Темурийлер дәўириндеги батыс Хорезм қорғанларынан бири Вазир Давкескен қаласы болып есапланады. Қорған антик дәўирде қурилған болып, Ануштакин Хорезмшаҳлар, Алтын Орда, Темурийлер ҳәм соңғы орта әсирлер (XVI-XVII әсирлер) де бекинис қорған ўазыйпасын атқарған[10, Б.17-19]. Бизге белгили, темурийлерден болған Султан Хусайн Байқара Хорасан тахтына отырғаннан алдын XV әсирдин 60-жылларында Вазир-Давкескен қаласын резиденция сыпатында пайдаланған. Бул дәўирде қаланың экономикалық ҳәм мәдений турмысы бирқанша раўажланады. Қорғанда саўда-сатық ҳәм өнерментшилик тараўларының раўажланыўынан дерек беретуғын археологиялық материаллар бар.

Монголлар басқыншылығынан кейин шайх Сулайман Хададийдиң 1349-жылы жазылған ўақыфнамасында төмендегилерди көремиз: усы ўақыфнама Ибн Түрк Тойдының улы... әмир Нажмиддин улы, Хорезм қалаларының найыбы ҳәм олардың ҳәкими уллы әмир Қутлуғ Темурдың тапсырмасы тийкарында шөлкемлестирилди.

Ҳүрмет ҳәм иззет ушын пайғамбардың әўлады болған белгили сайдға, шайықлар шайқы болған Сулайман Хаддадий Масавийге Хорезмниң атақлы қалалары Маздакхан қырының етегинде ақ ханока қурып берди. Оған Маздакхан ҳәм Бағдад ортасында жайласқан өз мүлклеринен көп жерди Тули Яктон каналы менен қосып ўақыф етип берди. Бул канал ҳәм оның еки тәрепиндеги жерлер оның мүлки еди. Және үш каналды саўға етти, булардан биринщиси әмир Ахмад бин Севинч Темурдың, екинщиси Абдураҳман бин Бексолар Ҳажыники ҳәм үшинщиси ханзада Төребекханым ҳәзирети мырзалартики еди [3, Б.168-169].

Маздахқан ҳәм Бағдад ортасындағы жоқарыда көрсетилген жерлер төмендегише шегараланған: шығыс тәреп белгили Маздахқан каналы менен, қубла тәрепи бираз Герай Мухаммед ҳәм бираз болса да Муҳаммед ибн Аллаяр қол астындағы жерлер менен шегараланған. Арқа тәрептен Бағдад аўылына алып барып Журжония Ургенчтен Бағдад каналынын бәлент жағаларына шекем шегараланған. Маздакхан ҳәм Бағдад ортасында жайласқан, Маздакхан жанындағы шаҳ Маздакханга қараслы болған жерлердиң ҳәммеси дийқаншылық ушын жарамлы болған ҳәм 8000 ман (Хорезм өлшеми бойынша) бийдай бере алған. Бағдатқа тийисли бөлеги де дийқаншылық ушын жарамлы болған ҳәм 15000 ман бийдай бере алатугын болған [3, Б.172-174].

Қутлуқ Темурдың ўақыфнамасынан соң Бағдат қаласы мағлыўмат Әмир Темур дәўириндеги тарийхшы Низамаддин Шамидиң 1404-жылы жазылған шығармасында тилге алынады. Онда Низаматдин Шамий Амир Темурдың Хорезмге жасаған төртинши атланысында оның әскерлериниң Бағдад каналын 1388 жылы кешип өтип Гөне Үргенишке қарай жол алғанын көрсетеди [11, Б.272-274]. XIII әсирдиң биринши ярымында Монғоллардың Орта Азияны басып алыў нәтийжесинде ҳәм Әмиўдәрьянын ағысының өзгериўи менен, Әмиўдәрьяның оң тәрепиндеги халықлар басқа тәрепке қарай көшип өтеди.

Жуўмақлап айтқанда Хорезмниң Гурганж, Хийўа, ВазирДавкескен, Шемаха-қала, Шехрлик, Миздахкон, Кыят сыяқлы қалаларынан Темур ҳәм темурийлер дәўиринде де

өнерментшиликтиң түрли тараўларына тийисли өнимлерди ислеп шығарыў даўам еткен, бул калалар бурынғыдай мәдений ҳәм саўда орай болып қалады.

АДАБИЯТЛАР:

1. Андрианов Б.В. Древные орсительные системы Приаралья. – М.: Наука, 1965.
2. Ваинберг Б.И. Новые материалы к истории западных районов Хорезма в XIV-XVI вв. // Этническая история и радиционная культура народов Средней Азии и Казакстана. – Нукус. Каракалпакстан. 1989.
3. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (Қадимги замонлардан ҳозиргача). Т.,1959.
4. Мамбетуллаев М.М., Ртвеладзе Э.В. Қадимги ва ўрта асрлардаги Хива // Хива минг гумбаз шаҳри. – Тошкент. 1997.
5. Мамбетуллаев М, Хожаниязов Г. Хивинский клад. Темуридские монеты // Вестник ККОАНРУ. – Нукус. 2004. № 2.
6. Кдырниязов М.Ш. Ремесло Хорезма в эпоху Амира Темура и темуридов //Вестник ККОАНРУз. – Нукус: 2008. № 1.
7. Қдырниязов М.Ш., Юсупов Ш. Амир Темур ва Темурийлар даврида Орол бўйи маданияти. – Нукус: 2009.
8. Турганов Б.Қ. Темур ва темурийлар даврида Хоразмда металлсозлик ҳунармандчилиги. Mirzo Ulug’bek – buyuk mutafakkir olim va davlat arbobi" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallaru.T., 2024-yil 14-15 may.
9. Федоров-Давыдов Г.А. Из истории денежного обрушения средневекового Хорезма //Приаралье в древности и средневековое. – М.: 1998.
10. Хожаниязов Г., Хакимниязов Ж. Городише Вазир-Дэвкескен. – Нукус: Билим, 1997.
11. Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асари. Т., 1997.

ГОНЧАРНОЕ РЕМЕСЛО ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ В ЭПОХЕ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ

Сайпов С.Т.

(Каракалпакский государственный университет им. Бердаха)

Археологические материалы и данные письменных источников показывают, что Южное Приаралья в конце XIII в. оправился от последствий монгольского нашествия. Особенно интенсивное развитие получила в XIV веке городская культура. Восстановительные работы начались также и в сельских округах западного Хорезма [11, С. 123–157], наладились и товарно-денежные отношения [14,С 179–219.]. Но в конце XIV и в начале XV веках в территории Хорезма вновь наблюдается раздробленности жизни из за политической нестабильности региона, которая привело и экономическим кризисным последствиям. К этому, прежде всего, обусловило, когда в результате смуты происходит ослабление Золотой Орды в начале 60-х годов XIV в., Хорезм приобрел политическую самостоятельность и выдвигает на власть династию Кунгратских Суфи, чеканившие свои монеты 762г.х.(1361г.) [5, С. 105]. К этому добавляется ещё после успешных военных операций подчинившие себе обе части прежнего Улуса Джучи Тохтамыс совершил нападение на территории, считавшийся вотчиной Амир- Тимура [2, С. 154]. В этот период видимо представители Кунгратских Суфи поддержали политику Золотой Орды. Во время смуты не было возможность надлежаще обслужить по ирригационными сетями в регионе. В последствие основная рукава Амударьи –Дарьялык начал постепенно высыхать, которая снабжал водами всю левобережный часть дельты Амударьи до Аральского моря. Об этом свидетельствует рассказ Низаматдина Шами, когда войска Тимура подошло к столице Хорезма «они перешли через старую реку, которую тюрки называют Эски- Укуз, - и окружили город» [10, С. 518]. Этим и объясняется тот факт, что примерно к середине XIV

в. жизнь в западной части нижней дельты замирала» [6,С.172]. Кроме того ежегодная очистка каналов и ирригационных сетей было приостановлено.

В целом конце XIV в. и начало в XV в. территория Хорезма входило в состав государство Амира Темура и Темуридов и с этого времени начался новый этап в развитии керамической производства Средней Азии. Мастера-керамисты Южного Приаралья веками не только производили лучшие образцы ремесленных изделий, но и познакомились с достижениями материальных культур соседних регион и на основе местных установившихся традиций творчески переработали высокохудожественные образцы, принесенные с помощью торговыми отношениями из других стран. В этот период производства керамических продуктов в Южном Приаралье достигает своего апогея [13, С.41].

Археологические исследования, проведенные на территории городище Миздахкан с каждым годом предоставляет нам все новые и новых сенсационных открытии. Наряду с другими археологическими артефактами, здесь встречается много поливные керамики с высоко художественными орнаментациями.

Среди нее резко отличается керамическая посуда и архитектурный декор с кобальтовой росписью под прозрачной (или чуть голубой) бесцветной глазурью. Такая керамика в тот период становится одним из ведущих типов поливной керамики и выпускается почти во всех керамических центрах Мавераннахра, Хорезма, Казахстана и Золотой Орды. Впоследствии она в научных публикациях известна под названием «Темуридская керамика» [4, С.334-338; 3, С.138-141].

Своеобразный колорит росписи и сходство декора в изделиях сближает их с орнаментальными мотивами китайского фарфора периодов династий Суна и Мин. Поэтому первоначальное происхождение такой керамики связывалось с Китаем. Однако массовость этой керамики в XIV-XV вв. позволяет определить место ее зарождения в Самарканде [12, С.166]. Ранее темуридская керамика зафиксирована в средневековых памятниках Хорезма-Шемаха-кала (1948), Куня-Ургенч (1952), Шехрлик (1963),Вазир (1958). Раскопки,произведенные в Хиве (1984-1992),Миздахкане (1985-2000) дали значительное количество темуридской керамики.

В Южно Приаральских памятниках XIV-XV вв. материалом для этой керамики часто служил кашин, редко простая глина. Хорезмский кашин отличается высоким качеством, керамика тонкостенна и облицована поливой с обеих сторон. Характерно, что нанесен толстый глазурный слой. Исследователи объясняют это стремлением хорезмских керамистов придать изделиям большую прочность и усилить художественный эффект. Кашинные изделия Хорезма отличаются и более высоким процентом кремнезема [7, С.90]. В хорезмских памятниках темуридская керамика на кашинной основе представлена нарядными и столовыми сосудами типа блюд, кувшинов, чаш, пиал и горшков. Среди них преобладают чаши сегментовидной, полусферической и подцилиндрической форм со слегка отогнутым, прямым венчиком с выступами внутрь или наружу. Блюда-толстостенные, с уголщенными стенками, с загнутыми во внутрь венчиками. Подглазурные монохромные росписи включают геометрический, растительный и зооморфный орнаменты. По краю венчика проходят сплошные ряды линий точек или фестончики отлогой формы [8, С.90].

Среди них относительно крупная чаша цилиндро-конической формы диаметром 14,5 см, высотой 11,2 см типа «каса», на кольцевом поддоне (д=8,8 см; h=1,7 см), борт вертикальный, имеет прямой венчик. Двусторонняя прозрачно-синяя полива, но снаружи она не покрывает кольцевидный поддон. Подглазурная черная орнаментация нанесена непосредственно на черепок-кашин. Внутри на дне –круглая центральная композиция в виде клетки с кобальтовыми пятнами («мадахиль»). У закраины круга симметрично расположены стилизованные - чередующиеся «ростки- листочки» и трехлопастные бутоны на тонких стеблях. Оригинальный стиль напоминает фигуры так называемых «сарлаухов», встречающиеся в традиционных книжных украшениях среднеазиатских манускриптов

XVв.[12, С.114]. Вертикальная стенка не имеет орнаментации. Снаружи на поверхности в верхней и нижней части борта- подглазурная черная полоса между двух тонких линий бордюра. Центральная композиция снаружи-шестилепестковый цветок, окаймлена черной краской в резервах. Между ними расположена ветвь с крупными ланцетовидными листьями. Венчик по плечикам также имеет подглазурную черную роспись в виде зубчатых точек.

Пиалообразная чаша на кольцевом поддоне (д-7 см; h-1,1 см) имеет отогнутый наружу венчик. Высота 8 см, диаметр по венчику 19,4 см. Дно расписано подглазурной росписью кобальтом растительного характера. Центральная композиция, шестилепестковый цветок, оконтурен последующей расписной каймой по краю в композиционном виде трехлепеоткового цветка. Окружает эти розетты орнаментальный пояс из реалистических цветков, листьев и стеблей. Над ним круг из отстоящих друг от друга на равном расстоянии цепочки белых в кобальтовом кольце. Роспись днища обогащена реальными деталями. По борту идет классический вариант волнообразного побега («качающиеся волны») с поочередно отходящими то сверху, то снизу полупальметтами. Фон всех орнаментальных деталей оконтурен кобальтовыми линиями. Поверхность внешней стенки чаши имеет сплошной повторяющийся орнамент в виде аркады со стрельчатыми арочками, внутри украшен слегка стилизованным трехлепестковым цветком («кольцо-локоном») на длинном стебле. Нижние концы раппорта не сомкнуты. По борту чуть отогнутого наружу венчика идет сплошная тонкая линия. Композиция орнамента чаши из Миздахкана отличается от предшествующей золотоордынской керамики новым элементом-аркады со стрельчатыми арочками типа «даури-поя». Мотив арочки, нарисованный тонкими линиями, типичен для кашинной керамики Хорезма с бирюзовой поливой, подглазурной черной росписью XIII-XVI вв.[9, С.119-120]

Другая чаша хорошего сохранностью, имеет вытянутосферическую форму, фестончатый, отогнутый наружу край, невысокий кольцевой подлон (д=7,5 см; h=1,5 см). Черепок плотный, белого цвета, глазурь бесцветная,чуть голубоватая. Чаша орнаментирована подглазурной росписью синего, зеленоватого цвета с кобальтовыми кружочками. Как и в других случаях, центральная композиция на дне растительного характера –от шестилепесткового цветка радиально отходят шесть многожильных тонких стеблей, между которыми также размещался шестилепестковый цветок, свободный от них фон местами заполнен кобальтовыми точками. Высота чаши – 7 см, диаметр по венчику-22,5 см. Бордюр по венчику расписан расплывчатой волнистой линией, местами имеются кобальтовые завитки и точки. Наружная сторона чаши украшена удлиненными арочками, хорошо известными кашиной керамике Хорезма и Золотой Орды. Ранее ярко-синяя (кобальт) роспись в керамике Хорезма служила в качестве усилителя высокохудожественного эффекта орнаментальных мотивов. Монохромная роспись темуридской керамики Хорезма мало отличается от самаркандской, она возникла как бы подражая мавераннахрской керамике, на основе местных материалов. По составу хорезмский кашин глазурь близок к основной массе керамики Самарканда 87-97 % [1, С. 62].

В целом сложение темуридской керамики в Южном Приаралье в конце XIV-XV вв. связано с глубокими традициями местной керамической школы, но, с другой стороны, она развивалась под сильным влиянием самаркандской керамическим производством. При производстве подобных керамических продуктов заметны значительно в меньшей степени китайского влияние. Несмотря на это «темуридская» керамика воздействовало дальнейшему процветанию гончарного ремесло нашего региона.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуразаков А.А. Амир Темур даврида шишасозлик ва кошинкорлик соҳасидаги янгиликлар.// Общественные науки в Узбекистане. 1996. №4-5.

2. Буркитбай Аяган. История Улуг Улуса- Золотой Орды. Курс лекций. Алматы, ТОО «Литера-М», 2020.- 224 с.

3. Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды. //СА. 1974. №4.

4. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX-XVII вв.).// Труды ХАЭЭ. Т.IV. М., 1959.

5. Вайнберг Б.И. К истории Кунгратских Суфи. // МХЭ. Вып. 4. М., 1960. С. 104-114.

6. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. 1957.- 314 с.

7. Гражданкина Н.С. Архитектурно-строительные материалы Средней Азии. Ташкент. 1989.

8. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв. Нукус: Каракалпакстан, 1989. 176 с.

9. Кдырниязов М.-Ш. Темуридская керамика Хорезма.//Вестник ККОАНРУз. 2005 №1-2.

10. Материалы по истории Туркмен и Туркмении // Т.1. VII-XV вв. Арабские и Персидские источники. М.-Л. 1939. 612 с.

11. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I–XIV вв.) // Труды ХАЭЭ. Т. IX / Отв. ред. С.П. Толстов. М.: Наука, 1976. 255 с.

12. Пугаченкова Г.А. Самаркандская керамика XVв.// Труды САГУ. Вып.XI. Ташкент. 1950.

13. Сайпов С.Т. Керамическое производство Южного Приаралья в эпохе Темуридов // «Амир Темурнинг Ўрто Осиё тарихида тутган ўрни ва роли»// Республика илмий анжуман материаллари. стр, 40-42, Нукус-2016.

14. Федоров-Давыдов Г. А. Нумизматика Хорезма золотоордынского периода //НЭ. Т. V. М., 1965. С. 179–219.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ЖАНУБИЙ ХОРАЗМ ШАҲАРЛАРИ

О.-Ш.Қдирниязов Археология кафедраси доценти PhD., доцент.

Амир Темур ва Темурийлар давридаги ёзма манбалар, жумладан араб форси муаллифлари маьлумотлари Хоразмдаги XIV-XV асрдаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётни ўрганишга манба ҳисобланади. Бу даврга оид муҳим манбаларнинг яна бири - шу даврда барпо этилган археологик ва меьморий обидалардир.

Амир Темур ва Темурийларнинг Хоразмдаги сиёсатини англаш учун шу давр тарихига назар ташлаш керак. Лекин, бунда тарихий чинлик мукаммал ўрганилиши шарт. Чингис хон юришларидан сўнг (1219-1221) Хоразм давлати мажбуран икки қисмга: жануби Чиғотой улусига (Хива, Қат), шимолий-ғарбий қисми Жўчи улусига (Олтин Ўрда давлати) ажратилди. Хон ворислик тартибига кўра ҳатто давлат астонаси Гурганжнинг бир қисми Чиғотойларга тегишли булган. Бу кейинчалик Амир Темур ва ярим мустақил Хоразм давлатини ташкил қилган Қўнғирот Сўфилари орасида низоларни келтириб чиқарган. Лекин бу ҳолат Олтин Ўрда давлатидаги сиёсий инқирозларга ҳам таъллуқли бўлди. XIV асрнинг 60-йилларида Жўчи улусида (Олтин Ўрда) ҳар хил сиёсий гуруҳлар орасида кескин курашлар авж олди. Бу ҳолат хон Жанибекнинг (1357 й.) ва Бердибекнинг (1359 й.) сирли ўлимидан сўнг анча авжга чиқди. Олтин Ўрда давлати бу даврдан сиёсий жиҳатдан анча заифлашди. Шундан фойдаланган маҳаллий хокимлардан ярим мустақил Қўнғирот Сўфилари сиёсий тарихда ўз мавқеига эга бўла бошлади. Шу вақтдан Хоразмда Олтин Ўрда хонлари номидан тангаларни зарб қилиш тухтади ва аноним чақа, пуллар чиқарилди [15,

б.179]. Сўнги марта Гурганжда олтинўрдаликлар номидан танга 1361 -й. Хизир хон номидан чиқарилди. Кейин шу каби аноним тамғаланган тангалар 1380 йилда Тўхтамиш номидан Хоразмда зарб қилинди.

1360-1370 йилларда янги типтаги (шаклдаги) аноним тангалар зарб қилиниб, улардаги ёзувларда хонлар исми туширилиб, ўрнига аввалги тўртта халифалар номи зикр қилинган ва «подшолик худодан» деган легенда (афсона) ёзилган. Бу каби тангаларнинг илк тури, нусхаси ҳижранинг 762, 772 йилларда (1360-1361 йй. ва 1370-1371 йй.) зарб қилинган.

Қўнғирот Сўфилари сулоласининг биринчи вакили Хусайн Сўфи эди. Унинг 1372 йилги ўлимидан сунгра укаси Юсув Сўфи ворис бўлди. Улар Олтин Ўрда да кучли амирларнинг бири қунғирот Нангудай (Янгудай) ўғиллари эди. У эса Саройдаги тўнтаришларнинг бирида Келдибек тарафидан ўлтирилди (1361 й.) [14, б.129]. Нангудайлар уруғи Ўзбек хон билан яқин қориндош булиб, Нангудай ўғилларининг бири Ак Сўфи Сарой хони қизига уйланган. Оқибатида қўнғиротлар Олтин Урданинг сиёсий ҳаётида ўз мавқеига эга бўлди. Шу вазиятда айрим амирлар шаҳар задоганларидан мадад кутди, бу Хўсаин Сўфининг Хоразмни бошқаришга олиб келган.

XIV асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда ҳам чиғотойлар бошқарган сиёсий кучларнинг курашлари авж олди. Ўз аро низолардан сунг Амир Темур хокимият бошига келди (1370 й). Лекин, Хоразмда Қўнғирот Суфиларининг ноўрин ҳаракатлари Амир Темурга кўп ташвишлар келтирди. Хижрийнинг 768-й. (1367 - й.) Хусайн Сўфи чингизийлар тарафидан шимоли-ғарбий Хоразмдан бўлинган, Чиғотой улусига тегишли Қат ва Хива шаҳарларин забт этди.

Муаллиф Низамаддин Шомйнинг ёзишича, Амир Темур Хоразм хокимини тинч йул билан буйсиндиришга уриниб кўрди ва 1371 йилнинг март ойида Гурганжга Алафа Тавочи бошчилигида элчилар юборди. У билан Хоразм ҳокими Хусайн Суфига дўстлик ва бардамлик муносабатлари ўрнатишга даьват этувчи нома ҳам юборади. Бироқ Хусайн Сўфи Амир Темурга ижобий жавоб бермай «Бу вилоятни (Жанубий Хоразм - Қат, Хива шаҳарлари) мен қилич ёрдамида қўлга киритдим, шунинг учун уни фақат қурол ёрдамида тортиб олишлари мумкин»,- каби рад жавоб берган [12, б.516]. Сохибқироннинг Хоразмга беш марта юришидан сўнг Гурганжни олишга муваффақ бўлди. Бунга албатта Хоразмдаги ички низолар ҳам мадад булган. Муаррих Абдураззоқ Самаркандийнинг («Матла-ь ус-саьдайн ва мажаь ул - бахрайн») ёзишича, айнан Гурганж қамали пайтида Юсуф Сўфи билан Минг Сўфи ўртасида ҳокимият учун кураш бошланди. Бу низода Юсуф Сўфи ўлтирилди ва ҳокимият Минг Сўфи қўлига ўтди [12]. Бунда Юсуф Сўфи вориси хўжа Лак билан Байнаки Сўфи ўртасидаги низо ва хўжа Лакнинг Амир Темурга бош эгиши, ўтишга қўл келди. Соҳибқирон бу воқеялардан фойдаланган ва Гурганжни забт этди [12]. Амир Темур исмларига хутба ўқилиб, танга зарб этилди. Бу тангаларда - «Хоразмда зарб қилинган, Теймур Гур (кан) 781 хижрий. Султан Суюргатмыш хон, худо умрини узайтсин» ёзувлари бор [15, б.179]. Бу тўртинчи юришда Хоразмнинг жануби-шарқий қисми Амир Темур тассаруфига узил-кесил ўтди.

Бу даврдаги Жанубий Хоразмнинг маданияти тарихин археологик ва топографик тадқиқотлар маълумоти тулиқтиради. Тарихдан маьлумки Амир Темур Чингизхон хотирасига катта ҳурмат билан қарайди, мўғил аньаналарига амал қилиб иш куради. Ёзма манбаларда (Али Йазди) Чингисхон тарафидан булинган Хоразм шаҳарлар қаторида Чиғотайга берилган Қат билан Хива ва Каан маҳалласи (Гурганж) ҳақида эсга туширилади. Археолоогик тадқиқотлар якуни Жанубий Хоразм Темурийлар даврида войраногорчилик ҳолатда эмас, аксинча «чиғотойлар мероси» сифатида шаҳарсозлик, ҳунармандчилик ва савдо алоқалари замонасига мос ривожланганин таъкидлайди. Жумладан, 1984-1990 йиллари т.ф.д, профессор М.М.Мамбетуллаев ва Г.Х.Хўжаниязовлар Хива олимлари билан (профессор Ш.Матрасулов, Р.Абдираимов) ҳамкорликда Хива шаҳридаги археологик қазиш ишлари бу қадим шаҳарнинг шаклланиш тарихининг хронологик босқичи, Темурийлар даврин аниқлашга муваффақ булди [8,б.83; 9,б.69-72; 10, б.3-9]. Олимларнинг изланишлари натижасида бу шаҳарнинг ўрта асрлардаги иқтисодий-маданий хаёти асосан

Амир Темур ва Темурийлар даврида янгидан барпо этилган ҳар жиҳатдан мустаҳкамланган, ривожланганлиги, бунинг натижасида унинг ички қурилишлари-маҳаллалар ўсиб, кенг ҳажмидаги қурилиш ишлари амалга оширилиб, янги иншоатлар бунёд этилганлиги маълум булди [13, б.29-30].

Хивадаги мунтазам олиб борилган қазишма ишлари натижасида кўпгина сопол топилмалар, жумладан нақшли, сирланган буюмлар ва меъморий безаклар топилган. Улар орасида Темурийлар даврига мансуб ашёлар эътиборга лойиқ. Булар орасида кулолчилик маҳсулотлари, XIV-XV асрларда Хоразмда «темуридлар керамикаси» деб ном олган сирли идишлар мажмуаси бор [5, б.69-70; 6,б.119]. Хива топилмалари Темурийлар даврида ҳам маҳаллий кулолчиликнинг юксак тараккиёти томойилларини курсатувчи жиҳатларидан ҳисобланади.

Умуман, мўғиллар (аниқроғи Чиғотойлар) давридаги Хоразм - Маворуннахр савдо йўли Темур ва Темурийлар даврида ҳам ҳаракатда бўлган. Бошқача айтганда, Темур юришлари ва Темурийлар даврида Хоразм халқаро савдо буйидаги йирик вилоятлардан ҳисобланди. Савдо алоқалари янада авж олди. Чунки, Хоразм шаҳарлари Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган Буюк Ипак йўлида жойлашган элатлардан эди. Амир Темурнинг Хоразмга юришлари Олтин Ўрда хонларининг вилоятга бўлган даьвосини сусайттирди. Хоразм аввалларидек Марказий Осиёдаги кучли иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеини йўқотмади. Жанубий Хоразмнинг Чиғотой улусига мансуб шаҳарларига (Қат ва Хива) Қўнғирот Суфиларининг ноурин давогорлиги, босиб олиши Амир Темур юришларига олиб келган. Соҳибқирон ҳужумлари натижасида «Хоразм маданияти ер билан яксон қилинди» деган аввалги, мустамлакачилик даври адабиётларидаги фикрлар ҳақиқатликка анча туғри келмайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Баратов С.Р. Археологические работы в Южном Хорезме// АИУ-2003 год.-Ташкент, 2004.-С.46-50.

2. Ваинберга Б.И. К истории Кунградских Суфи// МХЭ.-Вып.4.-М,1960.-С. 104.

3. Воробьева М.Г, Лапиров-Скобло М.С, Неразик Е.Е. Археологические раскопки в Хазараспе в 1958-1960 гг.// МХЪЭ.-Вып.6.-М.,1963.-С.157-200.:

4. Ғуломов Я.Ғ. История орошения Хорезма…-С.176.

5. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв.-Нукус «Каракалпакстан»,1989.-С.69-70:

6.Кдирниязов М.-Ш. Темуридская керамика Хорезма// Вестник КК ОАН РУз.-№ 1.-2005.-С.119

7. Мамбетуллаев М.М, Ягодин В.Н. К оценке хронологии и исторической динамики кульурного слоя Хивы.// ОНУ.- № . -С. 47-52 б:

8.Мамбетуллаев М.,Хожаниязов Г.,Матрасулов Ш. Хива по итогам исследований 1984 г.//Вестник КК ФАН РУзССР.-1985,-№ №.-С.83 :

9.Мамбетуллаев М.М. Разрез крепостной стены Ичан-калы// Вестник ККФАН УзССР.-1989.-№ 4.-С.69-72:

10.Мамбетуллаев М.М, Абдиримов Р. Основные этапы развития города Хивы// ОНУз.-№ 7-8.-1997.-С.3-9.

11. Массон М.Е. Монетный клад из Теремеза// Бюллетенъ САГУ.-вып.18.-№ 17.-Ташкент,1929.

12. Материалы по истории туркмен и Туркмении.(МИТТ).-Том.1.М.-Л,1939.-С.516.

13. Ртвеладзе Э.В. Мамбетуллаев М.М. Кадимги ва урта асрлардаги Хива// Хива минг кумбаз шахри.-Ташкент,1997.-С.29-30.

14. Тизенгаузен В.Г. Сборник летописей относящиеся к истории Золотой Орды (СМИЗО).Т,11.Л.-М.,1941.С.129.

15. Федоров-Давыдов Г.А. Нумизматика Хорезма Золотоордынского периода// НЭ.-Вып.V. М,1965.-С.179.

16. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома.Тошкент,1997.-72 б.

ХОРАЗМ ШАҲАРЛАРИДА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОЙД ТАДҚИҚОТЛАР

О.-Ш.Қдирниязов Археология кафедраси доценти PhD., доцент. Г.Хамидуллаева
ҚДУ Археология кафедраси магистранти.

Ўзбекистоннинг қадимги ва ўрта аср тарихига ойд бир неча асарлар ёзган профессор А.Ю.Якубовский ва унинг Олтин Ўрда ва темурийлар даврига тааллуқли илмий ишларини алоҳида кўрсатиш зарур. Унинг Темур ва темурийлар давридаги Ўзбекистон тарихига оид фикр-мулоҳазаларидан кўп жилдли «Ўзбекистон тарихи» китобларида бир неча марта қўшимчалар ёки ўзгартиришлар билан фойдаланилди. А.Ю.Якубовский ўз асарларида Олтин Ўрда таркибида бўлган Хоразм тарихига алоҳида, маълум даражада фикр билдирди. Шу билан бирга Темур шахсига баъзи бир ўз фикрларини билдириб, Хоразм шаҳарларининг маданий ҳаётига Амир Темурнинг ҳарбий юришларининг таъсирига баҳо берди. Жумладан, олимнинг 1930 йилда чоп этилган илмий ишларида Хоразм шаҳарларининг XIV-XV асрдаги маданий ҳолати Кўҳна Ўрганч ва Миздаҳкон мисолида ёритилади. Жумладан, бу асарларда Хоразмга Темурнинг ҳарбий юришлари ва унинг оқибатлари ҳақида муаллиф ўз фикрларини билдиради. У «Ўрганч ҳаробазорлари» асарида Абдураззоқ Самарқандий маълумоти ва Шаҳрисабз (Оқ Сарой), Самарқанд (Шоҳизинда, Ширин Бека Ақо) меъморчилик обидаларидаги мозаика, қурилиш услубларини таққослаш йўли билан Хоразм усталарининг Мовароуннаҳр билан маданий алоқалардаги мавқеини аниқлаштиришга шарқшунос-тарихчилар қатори бир қанча ҳаққоний мулоҳазалар юритган. Бу фикрни биз муаллифнинг Миздаҳкон шаҳарчаси тадқиқотлари тўғрисидаги маълумотларда ҳам кўрамиз. А.Ю.Якубовский бошқа муаллифлардан фарқли равишда, бу ёдгорликни манбалар ва археологик материаллар асосида танқидий ўрганиб: «Миздаҳкон шаҳри» асарида Темур юришлари ҳақида маълумот йўқ, шаҳар ҳаёти «XVI асрдан бошлаб сўнгги даврда тўхтай бошлаган» ва унинг асосий сабаби «Амударё сувининг ўзгаришига боғлиқ» деган фикрга келади. Яъни бу ерда муаллиф, «Амир Темурнинг Хоразмга ҳарбий юришлари вақтида вилоят шаҳарлари вайрон қилинган» деган ноаниқ фикрларни рад этишга ёрдамлашади.

А.Ю.Якубовскийнинг бир қатор асарларида Амир Темур ва темурийлар даври Хоразмнинг моддий маданиятидаги алоқаларига оид материалларни беради. Темур салтанатининг маданий ҳаётдаги кўриниши бўлган архитектура ёдгорликларини безашда фойдаланган зўр нақшлар (золочение) ва қизил рангдаги расмлар «Хоразм мозаикасига» оид кошин услубида ишлатилган деган илк фикрни ёзади.

А.Ю.Якубовскийнинг фикрларини сўнги даврларда Ю. Л. Маньковская, Г.А.Пугаченковалар ўз тадқиқотларида янгидан таъкидлади.

Умуман, А.Ю.Якубовский ўз асарларида фақат Амир Темур ва темурийлар давридаги Мовараунаҳрнинг маданий ҳаёти эмас, балки Хоразмнинг XIV-XV асрлардаги маданий ҳолатига ҳам баҳо берган, тадқиқотчи вилоят ҳунармандларининг ижодий салоҳиятига эътибор қаратган.

Хоразмнинг XIV-XV асрлардаги маданий ҳолатини ўрганишга доир маълумот берувчи манбалар жумласига археологик тадқиқотлар якунлари ҳам киради. Бу даврда Хоразмдаги савдо-сотиқ марказлари тўғрисидаги археологик маълумотларга суянсак бўлади. Хоразмнинг ўрта асрлардаги археологик ёдгорликларини ҳар томонлама ўрганишга 1928-1929 йилларда биз юқорида таъкидлаб ўтган А.Ю.Якубовский тадқиқотлари асос бўлади. Лекин бу тадқиқотлар воҳа шаҳарларининг Амир Темур ва темурийлар давридаги хўжалик ҳаёти ва маданияти тўғрисида тўлақонли маълумот бермайди.

Хоразмнинг Амир Темур ва темурийлар даври шаҳар маданияти ва суғориш иншоотлари тарихини тадқиқ этишда академик Я.Ғ.Ғуломовнинг ҳиссаси катта. Олим ўзининг машҳур «Хоразмнинг суғорилиш тарихи» фундаментал асарида Хоразмшоҳлар[4,5], Олтин Ўрда даври билан қатор темурийлар замонидаги Хоразмнинг иқтисодий ва маданий тарихига ҳам тааллуқли фикр мулоҳазалар билдирган. Жумладан, ёзма манбалар асосида XV-XVI асрларда эски шаҳарлар Гурлан, Кат, Хазорасп, Хива, Ҳонқа, Гўрганж, Вазир, Адак, Шемахақалъа[1,Б.117], Терсек ва Қумкент қишлоғининг мавжудлигини таъкидлайди. Бошқа шаҳар маданияти ёдгорликлари Бағдод, Буғрахон (Медмания, Хованд), Пулжой (Гит), Миздаҳкон Амир Темур замонидан кейинги даврда савдо алоқаларининг бузилиши сабабли ўзининг ривожланишини аста-секин йўқота бошлаганини ёзади.

Узбек халки ва давлатчилик тарихининг ахамиятли боскичларининг бири булган Амир Темур ва Темурийлар даврини Республикамизнинг мустакиллик олиши билангина мукаммал ўрганиш

мумкин бўлди. Темурийлар меросини пухта ўрганишга ватанимиз ва хорижда куплаган муаллифлар ўз асарларини боғишлаган. Лекин Темурийлар Ренессансининг кам ўрганилган диққатга сазовор айрим саҳифаларининг бири - Хоразмнинг XIV аср сўнги чераги ва XV аср маданият тарихи бир ёклама, юзаки ўрганилиб келган. Бунинг асосий сабаби Сохибқироннинг Хоразмга мажбурий юришлари ўтмишдаги тоталитар тузум даврида кескин салбий баҳо берилди ва адабиетларда унинг Оролбўйларига юришлари ҳеч қандай сабабсиз, босқинчилик юришлари деб тушинтирилиб келди.

Лекин тарихий ҳақиқатлик Амир Темур даврида тузилган кучли марказлашган давлат, қайталдан қурилган шаҳарлар, ажойиб иншоатлар, ҳунармандчилик ва савдонинг гуллаб-яшнаганлиги ва нихоят унинг давридаги тинчлик олган Хоразм тарихи ўрганилмай келди. Шу даврда нафақат Хоразм, балким Сохибқироннинг марказлашган давлати аймоғидаги четки вилоятлар ва элатлар тарихи бўйича чукур обьектив тадқиқотлар, илмий ишлар йўк. Ёзма манбаларда, асосан Йазди «Зафарномасида» биз «Сохибқирон баьзи вилоятларни олиб бузар эрди ва баьзини тузуб, иморат қулур эрди… У Дашти-Кипчок юришидан қайтконда Мусикаким, Ханки Кавчиннинг уғлини Хоразмга юборди, бориб иморат қилгай. Ул бориб кальани йасади»[3,Б.119] деган ибротли фикрларни ўкиймиз. 1391 й. Амир Темур фармони билан қайта тикланган Гўргандж шу даврнинг узидаеқ савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлди.

Амир Темурнинг бу каби ибротли сиёсати Марказий Осиё ва Якин Шарк давлатлари мисолидан курса бўлади. Сохибқирон фармони билан Озарбойжаннинг Байлокан шаҳри ёнида Борлас, Хоросаннинг Мургаб воҳасида сув тармоқлари - каналлар қурилди. Бу ишлар Мерв ваҳоси, Озербойжонда, Эронда, Хоразмда яаьни Темурийларнинг четки, чегара худудларида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо, шаҳар маданиятининг усишига шароят яратди[2,Б.119].

Умуман, марказлашган давлатга қўшилган Хоразм шаҳарларида асойишта ҳолат, феодал урушларга барҳам берилиб иктисодий ўсиш жараёни ривожланди. Тарихий манбалар, археологик тадқиқотлар Амир Темур ва Темурийлар даврида Хазорасп, Хива, Кят, Гўргандж (Ўргандж), Вазир (Девкескен) нинг шаҳар мудоофа деворлари, уй-жой қўрлишлари кайта қурилганин такидлайди. Шемаха кала, Адак, Миздахкан, Таш кала, Ак кала, Пулжойдаги темурийлар даврига ойд археологик топилмалар бу даврнинг маданий юксалишини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Вактурская Н.Н. О раскопках 1948 г. На средневековом городище Шемаха кала 1948

2.Кдырниязов М.-Ш. Темуридская керамика Хорезма. Вестник ККО АН РУз 2005. № 1. С.119

3.Шарофиддин Али Йазди. Зафоронома. Тошкент, 1992. 119 б.

4.Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча. Л., 1930:

5.Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. Л., 1930.

THE GREAT AMIR TEMUR IN THE WORLD'S VIEW

Tolibayev M.E. -

Assistant of the Department of "Archaeology" of Karakalpak State University

+998992598425, murattolibaev8425@gmail.com

Humanity deserves to appreciate the contribution of individuals of decisive importance to world development. Therefore, it is quite natural that their efforts will attract the attention of new generations with great force.

One of such great figures in history is Amir Timur, son of Muhammad Taragay Bahadur.

Amir Temur is a great personality: a commander whose shoulders never touched the ground, a major statesman, a lawyer, a talented architect, an orator, a psychologist, and at the same time, a man who loved his people and made them world-famous. The complex and troublesome life and work of the great man cannot be described in a small article, even in a very brief and general form. The history of Amir Timur deserves to be written in multi-volume books.

During the reign of Amir Temur, a great statesman, a famous medieval commander, who fought for his homeland and was a protector of science and culture, the fields of science, culture, and education developed at a high level.

This was natural, because just as Amir Timur was famous during his lifetime, after his death he gained even greater fame both in the East and West.

His Excellency Emmanuel Macron, President of France, was presented with great pleasure with a facsimile copy of the Persian original of "Temur's Code" and a French translation of this work, executed at a high level in 1787 by the renowned French orientalist, Professor Louis-Mathieu Lenglet [1., 255].

The famous English historian Edward Gibbon (1737-1794), the author of a significant work dedicated to the decline and collapse of the powerful Roman Empire, also paid attention to the personality of Amir Timur when describing the medieval history of Western Europe and the East. ..." Amir Timur aimed to conquer the world and become its ruler. He was astonished by Timur's rise from a simple bek to the ruler of Asia [2., 208].

To this day, there is a phrase that has become standard in the social sciences of the world, and if the concept that the Constitution first appeared in the Western world took an independent place in the minds and consciousness of the peoples of the world, then in order to restore historical justice and truth, based on irrefutable evidence, scientific and historical sources, based on the idea that "Light comes not from the West, but from the East," in the book "Amir Temur - a symbol of justice and power," published in 2017, an attempt was made to prove in every aspect that the "Code of Laws" of Sahibkiran was a constitution of the Middle Ages in the literal sense. These are, of course, the opinions of scholars who have thoroughly scientifically analyzed the content and essence of the "Tuzuklar" in all aspects, and then reached a firm conclusion [2., 3].

Among other scholars, renowned European scientists began to reflect on Amir Timur and his activities in their works 468 years ago. This is evidenced by the publication in 1553 of the book "Tamerlane the Scythian Great," written by the Florentine Italian scholar Perto Perondino de Prato. This, in turn, is considered one of the earliest scientific studies on Amir Timur in Europe.

Among the written sources published in European languages (Spanish, English, French), the most famous is the "Diary of a Journey to the Court of Amir Timur in Samarkand (1403-1406) " by the Spanish ambassador Rui Gonzalez de Clavijo.

According to historians, Amir Timur was one of the famous statesmen and military commanders of the Middle Ages, and European scholars have written about the important qualities of this great personality in their works.

The German scholar Friedrich Christoph Schlosser, in his work "World History," Volume I, published in 1868, states: "The conqueror, while being a renowned lawyer in the Far East, demonstrated in practice the tactical and strategic knowledge rarely found in Asia."

According to the famous author of "General History" Gerg Weber, "Amir Timur, a great commander, ruler, and lawyer, was interested in various sciences and patronized scholars and artists. He stood above Bayezid both as a person and as a ruler."

Like many other modern historians, Gibbon, Schlosser, and Weber noted the intensity of military campaigns during the reign of Amir Timur.

Valuable information is provided in the preface to the book "Revolution," published in Uzbek by the President of the French Republic Emmanuel Macron on October 8, 2018.

In one of his letters to King Charles VI of France in 1402, Sahibkiran Amir Timur, who was the ruler of the most powerful empire in Asia at that time, writes, among other things:

"Your Majesty, please send your merchants to our land. In turn, we will preserve their honor and dignity and ensure that no one uses violence against them. Because the world flourishes with people of trade" [3. 248].

These wise words have not lost their relevance today, even in our time.

Europeans highly appreciated Amir Timur's victory over the Turkish Sultan Bayazid, and at the beginning of the 15th century, a monument dedicated to Amir Timur was erected in France, on which in golden letters was inscribed the word "European warrior."

The famous 16th-century English poet and playwright Christopher Marlowe's "Tamerlane the Great" strategy states that young Timur, with his unparalleled wisdom and zeal, became one of the most powerful kings in world history. This tragedy did not give rise to stage form until the 17th century, even initiating theatrical seasons in England.

At the beginning of the 17th century, the Italian composer Gaspirini created the opera "Tamerlane," which was staged in Vienna. Inspired by this, the composer Leo staged it at the Neapolitan Theater. Antonio Vivaldi, Scolari, Genden, and other composers also created musical works on this theme.

The French scholar Leangle, who translated "Timur's Code" from English to French and published it in 1787, expressed the following thoughts about Timur: "Timur Khan is a historical figure who wrote a booklet about political and military tactics and left the donor path to his descendants."

Many Russian historians, including T.M. Granovsky (1813-1855), were interested in the personality of Amir Timur. He emphasized that "Amir Temur, one of the great figures of world history, was a man of action who knew no fatigue."

The famous Russian historian S.M. Solovyov (1820-1879) also paid attention to the personality of Amir Timur and noted that..." The Golden Horde, defeated by Amir Timur, could not pose a threat to the Moscow principality for a long time.

In the scientific heritage of Academician V.V. Bartold, there is a lot of information about Amir Timur and his time. In harmony, this information constitutes a vast treasury of knowledge. "Timur, in addition to his native language (Turkic), also spoke Persian, loved to converse with scholars, especially to read and listen to historical works. He amazed Ibn Khaldun, the greatest of Muslim historians, with his knowledge of history. It is noticeable that the buildings erected with his personal participation were built with a unique artistic taste."

The image of Amir Timur as a famous statesman, justice-seeker, and protector of science and culture has been preserved for centuries.

Samarkand is considered the core of Amir Temur's spiritual heritage. Samarkand is a legendary historical city, a masterpiece of world architecture, a fruitful product of human intellect and boundless knowledge.

In this regard, it is appropriate to cite the following good thoughts of Federico Mayor Caragosa (Former Director of UNESCO since November 15, 2017 Audrey Azoulay): "There are such names in the world that make one feel homesick, and when you hear their magic and names or read their writings, you suddenly start to be affected. Among the names that attract our attention, there is one name, and that is Samarkand. This name, with its tall palaces and bright caravanserais, seemed to emerge from the whirlpool of the most beautiful feelings. While reading the diary of the Spanish ambassador Rui González de Clavijo, who visited Amir Timur's palace in Samarkand, I felt the exemplary influence of the legendary world conqueror Amir Timur on the culture, architecture, technical and scientific ingenuity of Central Asia in the 14th century" [4., 5].

Today, Timur scholars are conducting scientific research in more than 50 countries of the world. As a result of the fruitful work of these scientists, many books are being published. It is worth proudly mentioning that over the past 685 years, the number of large-scale works dedicated to Amir Timur in European languages has exceeded 500, and in Eastern languages - over 900.

In general, to be worthy successors to our great ancestors, it is necessary to continue their important work, and today's youth must mobilize their talents and abilities in political and economic, spiritual-cultural and military spheres, increase the power of the Motherland, and strive to carry out noble deeds worthy of world recognition.

In conclusion, the bright image of this historical figure, his past, will give us strength and inspiration to unite our brave, honest and energetic people, to be kind and compassionate, and to build our powerful future, to discover new innovative ideas and historical innovations.

References:

1. Ш.М.Мирзиёев. Нияти улуғ халқининг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. - Тошкент «Ўзбекистон» - 2019.

2. Раҳимов Ж. Темур тузуклари. Т. «Шодлик нашриёти», - 2019.

3. Ш.М.Мирзиёев. Нияти улуғ халқининг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. - Тошкент «Ўзбекистон» - 2019.
4. Амир Темур Жаҳон тарихида. Тошкент «Шарқ», - 2001.

M.MAMBETULLAEVTIŃ GÁWİR QALA ESTELİGİNDEGİ ALIP BARĞAN İZERTLEWLERİ HAQQINDA

Utepbergenov F.J. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Arxeologiya" kafedrası assistenti (PhD)
Sultaniyazov A.Q. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Arxeologiya" qánigeligi 2-basqısh magistrantı

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Xojeli rayonı orayınan 5-6 kilometr qubla-batısta Ámiwdárya deltasınıń eń joqarı bóliminde Mizdaqqan arxeologiyalıq kompleksinde Gáwirqala qalashası jaylasqan. Mongollar basqınshılıǵına shekem Ámiwdárya óziniń tiykarǵı suwın Aral teńizine quygan, XIII ásirdiń 20-jıllarında bolsa dárya aǵısı batısqa, Kaspiy tárepke burılgan bolsa, XVI ásir aqırlarına kelip dárya suwları jáne Aral teńizine quyila baslagan.[7.Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. ЗКВ, т.5. Л., 1930, стр.552.]

Áyyemgi Mizdaxkan topografiyası haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar ilimiy ádebiyatlarda 1930-jılı payda boldı. Bul A.YU.Yakubovskiy tárepinen estelikte eki ret (1928 hám 1929-jıllarda) ótkerilgen qısqa múddetli tekseriwlerden keyin júz berdi.[7.Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. ЗКВ, т.5. Л., 1930, стр.552.] Izertlewshi estelik topografiyasının uliwma sipatlamasın berip, toplangan materiallardı analizlew tiykarında estelik xronologiyasın dúziwge háreket etedi. A.YU.Yakubovskiy jumıslarınıń eń áhmiyetli nátiyjesi sıpatında V.V.Bartold alǵa súrgen boljawdı dálillewi múmkin. Bul boljaw orta ásir arab tilindegi geografiyalıq ádebiyatlarda bir neshe márte tilge alınǵan áyyemgi Mizdaxkana qalası hám usı atamadaǵı rustoktıń áyne Gáwirqala esteligi menen baylanıslı ekenligin kórsetetuǵın edi.[1.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1. М., 1963, стр.204.]

1946-jılı estelik SSSR Ilimler akademiyasınıń S.P.Tolstov basshılıǵındaǵı Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspediciyası tárepinen tekserilgen. 1962, 1964-1965-jılları Mizdaxqan V.N.Yagodin basshılıǵında stacionar túrde úyrenildi. Bul izertlewler dawamında V.N.Yagodin áyyemgi Mizdaxkan topografiyası boyınsha jańa maǵlıwmatlar aldı, atap aytqanda, qala nekropoli anıqlandı, qazıwlar ótkerilip, esteliktiń ayırım bólimleri kartaǵa túsirilgen.

1966-jılı injener-geodezist N.I.Igonin hám arxeolog V.N.Yagodin tárepinen áyyemgi Mizdakxannıń pútkil kompleksi planlı aerofotosúwretke alıngan. Usı súwretke alıw materialları tiykarında esteliktiń topografiyası tolıq ashıp berilgen, onıń ayırım obektleri birinshi márte deshifrovka etilip, áemgi Mizdaxkan kompleksiniń ulıwma rejesi dúzilgen.

Aldınǵı jıllardaǵı jumıslar tek ǵana jeke faktlerdi toplawdan ibarat bolıp, Mizdaxqan qala esteliginiń mádeniy qatlamlarınıń xronologiyalıq izbe-izligin jaratıw imkaniyatın bermegen edi. Sol sebepli, 1962-jılı V.N.Yagodin[6.Ягодин В. Н. К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана // Сб. «История, археология и этнография Средней Азии». — М.: изд. «Наука», 1968. — С 192 с.] hám 1995-2021-jılları Qaraqalpaq mámleketlik universiteti arxeologları (M.Mambetullaev, M.Turebekov hám F.Utepbergenov) tárepinen Gáwirqalada tórt qazıw hám bir shuurf ótkerildi. Bul izertlewlerdiń maqseti mádeniy qatlamlardıń ulıwma qalıńlıǵın materik betine shekem anıqlaw hám esteliktiń tómengi qatlamlarınan eń áyyemgi materiallardı alıw edi.

XX ásirdiń 90-jılları basında Arqa-shigis múyesh minarasınıń qublasında M.M.Mambetullaev tárepinen II-qazıw jumısları alıp barıldı (ólshemi 3x34 m), nátiyjede 4 bólme hám transheya (ólshemi 9x3 m) ashıldı. Transheya hám qazıwlar qala diywallarınıń áyyemgi hám erte orta ásirler qurılıs materialların anıqladı. Atap aytqanda, joqarı qatlamlarda qurılıs materialı sıpatında shiyki gerbish (32x32x7; 33x34x8; 35x36x10 sm) hám paxsa blokları

qollanilgan.[4.Мамбетуллаев М.М. Отчет о раскопе на крепости Гяур-кала хранится на кафедре «Истории» НГПИ.Нукус, 1990.С.2-3.]

1992-jili Gáwirqaladaǵı I-qazıwda zoomorf saplı ıdıs bólegi tabıldı (1-súwret, 1). Fragmentlerge qaraǵanda, bul qızıl ılaydan islengen, denesi isip ketken gúze bolsa kerek. Ídıs sapalı ılaydan tayarlanǵan. Singan jeri pushti rende, keramika tıgız, bir tegis pisken, sırtqı tárepi qızıl angob penen qaplangan, oniń ústine jolaq-jolaq sayqal berilgen. Dáste derlik saqiyna formasında bolip, kese kesimi úshmúyeshlik. Onıń joqarı bólimi cilindr tárizli bórtpe menen tamamlanadı. Ósimteniń ushları sınǵan. Tutqish penen ósimte arasına qulaq tárizli eki kishi bórtpe jaylastırılgan. Dástedegi haywan búkir arqalı, oval kózli hám tórt ayaǵı keń jayılgan halda súwretlengen. Aldınǵi jup ayaqları biraz aldıǵa sozilgan. Artqı jubı bolsa sál keyin ısırılǵan. Biraq, ayaqlarınıń tómengi bólimi pıshıq pánjelerine uqsaydı, quyrıǵı joq. Haywanniń uzınlıǵı 6,8-7 sm, biyikligi 5 sm (gúlal gúzeniń zoomorf tutqasınıń sızılması). Qazılmanıń VIII yarusınıń ortasında tórtinshi qurılıs qatlamına tiyisli tutqısh tabıldı. Bul qatlam materialları eramızdan aldingi II ásirden eramızdıń III ásirine shekemgi dáwirge tiyisli. Gúze sabı VIII yarustıń orta qatlamınan tabılǵanı ushın, ol biziń eramızǵa shekemgi I ásirden biziń eramızǵa shekemgi II ásirge tiyisli. Gúze tutqasındaǵı janıwar dońızǵa uqsaydı, tumsıǵı uzın hám sozılmalı, arqasında bórtip shıqqan tóbesi bar. Bul ıdıstı soqqan usta haywannıń ózine tán qásietlerin júdá názik abaylaǵan. Músinsheni islewde ol haywannıń hár bir ayrıqsha belgisin naturalistik tárizde súwretlewdi emes, al dońızdıń ulıwma kelbetin jaratıwdı maqset etken. Dońızdı súwretlew bolsa, ulıwma Xorezm kórkem ónerine tán edi. B.e.sh. IV-III ásirlerde xorezmli ustalar ıdıslardıń dástelerin arıslan súwreti menen bezegen[2.Воробьева М.Г. Изображение львов на ручках сосуда из Хорезма//Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып.30, М.,1958.].

Usınday dásteler eramızdıń I-III ásirlerinde Qawınshı mádeniyatı materiallarında da keń tarqalǵan, biraq bul jerde tiykarınan qoshqar súwreti ústinlik etedi.[3.Григорьев, Г. В. Каунчи-тепе (раскопки 1935 г.) / Г. В. Григорьев. – Т.: Изд-во АН СССР, 1940]. Orta Aziyadan tısqarıda zoomorf dastalar b.e.sh. I ásirden b.e.sh. I ásirge shekem Arqa Kavkaz, Qırım hám Tómengi Volga boyı sarmatlar dáwiri mádeniyatlarında keń qollanılgan.Tabılgan ayırım tutamlarda dóńki kesim betinde gorizontal kesim hám onin ústinde eki shuqirsha kózge taslanadı. Bálkim, bular awız hám murın tesiklerin bildirgen. K.M.Skalon bunday dásteler tiykarında dońız obrazı jatıwı múmkin, degen pikirdi bildirgen. 1930-jılı Kerch yarım atawınıń qubla-shıǵıs bólimindegi Qız awıl janındaǵı qoyımshılıqtan tabılǵan gúzelerdiń tutqalarında arqası búkir, tumsıǵı uzın hám tórt ayaǵı keń jayılgan dońızdıń háykeli súwretlengen.[5.Скалон, К. М. Указ. соч. – Табл. 3.]

Tap sonday dońız músinli gúze dástesi Evpatoriya átirapındaǵı Chayka esteliginen de tabılǵan. Astraxan wálayatınıń Kosika awılındaǵı sarmat qábirinen bolsa dońız tárizli tutqıshları bar gúmis qadah tabılǵan.

Barlıq dońız tárizli tutqishlarga iye bolgan Kerch ıdısları K.M.Skalon tárepinen eramızǵa shekemgi I ásirden eramızǵa shekemgi II ásir dep belgilengen. Keltirilgen maǵlıwmatlardan kórinip turǵanınday, bul syujettiń qáliplesiwi hám rawajlanıwı tiykarınan Shıǵıs Qırım hám Arqa Kavkaz aymaǵında júz beredi. Kuban boyı hám Don boyı aymaqlarınan tabılǵan haywan kórinisindegi gúlal qollar izertlewshiler tárepinen sarmatlar hám sarmat mádeniyatına tiyisli dep kórsetilgen. Bul aymaqlarda sharwashılıq penen shuǵillangan sarmat xalqı ıdıslarga tek gana qoshqar emes, al dońız súwretin de salgan. Ídıstıń tutqasına jaylastırılǵan haywan súwreti tumar wazıypasın atqarǵan bolıp, ıdıs ishindegi zatlardı jawız kúshlerden qorǵawı kerek edi. Solay etip, eramızǵa shekemgi I ásirden eramızdıń III ásirine shekemgi dáwirde sarmat qáwimleri arasında keń tarqalǵan haywan súwreti túsirilgen ıdıs dásteleri áyne usı dáwirde Aralboyında da payda bolǵan. Mizdaxkan qalası qarabaqanalarında haywan kórinisindegi tutqannıń tabılıwı Tómengi Volga boyı hám Qubla Aralboyınan kóshpeli sarmat xalqınıń bul jerge keliwi menen túsindiriw múmkin. Ilimiy ádebiyatlarda Volga boyı hám Aral boyı sarmatları menen Xorezm xalqı arasındaǵı baylanıslar bir neshe márte atap ótilgen. Bunnan tısqarı, eramızǵa shekemgi II ásirden baslap Orta Aziyanıń shól xalqı arasına sarmat xalqınıń kirip keliw procesi kúsheygenligin baqlaw múmkin. Arqa-batis hám Qubla-batis Xorezmniń shetki aymaqlarında jasawshı kóshpeli qáwimler

Xorezm qalaları xalqı menen turaqlı baylanısta bolganlıǵı tábiyiy. Bunda, shól xalqınıń belgili bir bólimi otırıqshilasıp, jergilikli xalıq arasına sińisip ketken. Nátiyjede olar ózleri menen birge jerlew máresiminiń baǵdarlamaları[6.Ягодин, В. Н. К вопросу о связях Хорезма с Поволжьем и Приуральем в первой половине И тысячелетия н. э. // Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1971. – Т. 4. – С. 103.] menen birge alıp kelingen hám Mizdaxkan materiallarında sáwlelengen ıdıs formaları, bezew usıllarında onıń ayırım ózine tán ózgesheliklerin kóriw múmkin. Aralboyı regionındaǵı mádeniyatlardıń óz-ara qatnasıqları hám bir-birine tásirin tek ǵana áyemgi shól xalıqlarınıń quramalı tariyxıy táǵdirin anıqlaw, olardıń diyqanshılıq úlkeleri menen baylanısların baqlaw arqalı ashıp beriw múmkin. Kóshpeliler otırıqshı mádeniyat jetiskenliklerinen paydalangan, olardı basqa jerlerge tarqatqan hám óz tásirleri menen bayıtqan.

Ulıwma alǵanda, barlıq material biziń eramızǵa shekemgi IV-II ásirlerge tiyisli bolǵan Qubla Xorezmnen tabılǵan uqsas úlgiler tiykarında turaqlı kompleksti quraydı.

Paydalanilgan adebiyatlar:

1. **Бартольд В.В.** Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1. М., 1963, стр.204.
2. **Воробьева М.Г.** Изображение львов на ручках сосуда из Хорезма // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып.30, М.,1958.
3. **Григорьев, Г. В**. Каунчи-тепе (раскопки 1935 г.) / Г. В. Григорьев. – Т.: Изд-во АН СССР, 1940
4. **Мамбетуллаев М.М.** Отчет о раскопе на крепости Гяур-кала хранится на кафедре «Истории» НГПИ. Нукус, 1990.
5. **Скалон К.М.** Указ. соч. – Табл. 3.
6. **Ягодин В.Н.** К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана // Сб. «История, археология и этнография Средней Азии». — М.: изд. «Наука», 1968. — С. 192.
7. **Якубовский А.Ю.** Городище Миздахкан. ЗКВ, т.5. Л., 1930, стр.552.

MIRZAMURAT MAMBETULLAEVTIŃ KERDER MÁDENİYATINA TİYİSLİ KÚYİK QALA ESTELİGİNDEGİ İZERTLEWLERİ HAQQINDA

Utepbergenov F.J. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Arxeologiya" kafedrası assistenti (PhD)
Erejepov S.M. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Arxeologiya" qánigeligi 2-basqısh magistrantı

Kúyik qala esteligi Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Shımbay rayonınıń, Shımbay qalasınan 40 km arqada jaylasqan. Ol barlıq tárepinen tegis shól tegisligi menen oralǵan Qusxana tawınıń janındaǵı pás tóbelikke qurılǵan. Bir qatar orınlarda tegislik Amudarya deltasınıń kanalları arqalı kesip ótiledi, ol jerdi jergilikli xalıq Qaraózek atı menen ataydı. Kúyik qala jáne onıń átirapı ótken zamanda tábiyǵıy Qaraózek kanalınan tısqarı Shortanbay (Orta ásir Kerder), Ishan-jap, Bek-jap, Arzı-jap kanalları arqalı suwǵarılǵan.

Kúyik qala esteliginen 3-5 km batısda, Qusxana tawınıń biyikliklerinde Kúyik qala esteliginiń ossuariyalıq qoyımshılıqları bar. Kuyik qala hám ossuariyalıq qoyımshılıqları 1928 jılda tabılǵan. Onı etnograf A. A. Melkov, ol jerdegi estelikten ılaydan islengen ıdıs buyımlar hám teńgeler úzindilerin jıynap atırǵan waqıtta tapqan. [2.Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан «Записи коллеги востоковедов». Т. V. Л., 1930. С. 564.] 1956 jılda estelikte SSSR ilimler akademiyası Xorezm arxeologiya-etnografiyalıq ekspediciyalarınıń arxeologiyalıq-etnografiyalıq toparı tárepinen qayta izertlewler ótkerildi. Estelikte baqlaw qazıw jumısları alıp barıldı, bul arqalı esteliktiń ulıwma sánesin anıqlaw, onıń topografiyasınıń birinshi xarakteristikasın beriwge, sonıń menen birge, bir neshe qurılıs qatlamlarǵa bólingen úsh metrli materiallıq qatlam bar ekenligin anıqlawǵa múmkinshilik berdi. Sonıń menen birge, ossuariy qoyımshılıǵı úyrenildi. Kúyik qala

esteligi kerderlilerdiń erte orta ásirlerdegi iyeliklerinińmákan-jaylarınan biri ekenligi shama etiledi

1961 jılda estelikte qazıw jumısları ÓzR FAN QQ Tariyx, til hám ádebiyat institutı (burıńǵı Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Tariyx, arxeologiya hám etnografiya institutı) arxeologiyalıq toparı tárepinen dawam ettirildi.) hám 1967 jılda estelikte joybarlastırılǵan aerofoto súwretke alıw ámelge asırıldı. 1961 jılda alıp barılǵan qazıw jumısları nátiyjeleri hám 1967 jılda aerofoto súwretke alıw nátiyjeleri V. N. YAgodinniń maqalasında sáwlelendirilgen. 1997, 2002-2003, 2006 jıllarda Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleket pedagogika institutı arxeologiyalıq toparı tárepinen estelikte izerlew jumısları alıp barıldı. Bul izertlew dawamında esteliktiń topografikalıq jobası alındı, esteliktiń stratigrafiyası hám topografiyası boyınsha jańa maǵlıwmatlar jıynaldı.

Topografiyası : Kúyik qala - shama menen 44 gektar maydanǵa iye bolǵan, erte orta ásirlerdegi eń úlken qalalardan biri bolıp esaplanadı. Ol tártipsiz joybarda salınǵan hám diywalları gerbish penen órilgen bolıp, onıń sınǵan sızıǵı tóbeliktiń konturların suwretlep beredi. Kúyik qalanıń topografiyası dúzilisi jaǵınan oǵada quramalı bolıp, esteliktiń derlik pútkil aymaǵındaǵı qayta islewler jawın suwı hám samal tásirinde onıń relyefi tegislenip ketken. Bulardıń barlıǵı jer ústinde esteliktiń topografiyasın súwretke alıwǵa hám deshifrovkalawǵa imkaniyat bermeydi. Sol ushın 1956 jıldaǵı Xorezm arxeologiya etnografiya ekspediciyası tárepinen alınǵan aerofoto suwretler, 1967 jılı Ózbekistan ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi arxeologiya bólimi tárepinen alıp barılǵan izertlewler tiykarında Kúyik qala topografiyasın úyreniw ushın keń múmkinshilikler jaratıldı.

1956 jıldaǵı Xorezm ekspediciyası xızmetkerleri tárepinen alıp barılǵan izertlewler boyınsha, estelik maydanı 41 gektardı quraydı dep esaplaǵan, al V. N. Yagodin, aerofoto súwretlerge tiykarlanıp, estelik maydanın 27 gektarǵa qısqartırǵan. Biraq, topografiyanı tolıq úyreniw arqalı, V. N. Yagodinniń nomerleri ólshemleri az bolıp shıqtı, buǵan anıqlıq kiritetuǵın bolsaq, izertlewshi shaxristannıń qublasında jaylasqan bekiniske iye emes rabad esapqa alınbaǵan, ol jerde zárúrli materiallıq estelikler gúzetilgen, keramika materialları hám oǵada kóp xojalıq shıǵındılar ushırasadı. Qonıstıń qubla-batıs shegarası jawın suwı menen juwılıp ketken.

Bunnan tısqarı, 2000 jılda alıp barılǵan izertlewler dawamında esteliktiń arqa-batıs hám batıs jan bawırlarında 6 -8 gektar maydanǵa iye qala qoyımshılıǵı ashıldı. Sonday etip, Kúyik qaladaǵı materiallıq qatlamnıń taralǵan ulıwma maydanı erte orta ásirlerdegi qalası kólemine jetip, derlik 44 gektardı quraydı. Estelik dúzilisi jaǵınan oǵada quramalı. Ol anıq belgilengen altı bólekten ibarat : batıs citadel, shıǵıs citadel, arqa shaxristan, arqa háwli, qubla mákan-jay hám qoyımshılıq.

Batıs citadel tórtmúyeshli planda bolıp, ulıwma maydanı 1,8 gektar, tárepleri dúnya táreplerine jóneltirilgen. Onıń shıǵıs múyeshi Shıǵıs citadeldiń batıs diywalına tutasqan. Citadeldiń diywalları derlik pútkilley wayran bolǵan, olar relyefte gúzetilmegen, olar tek hawadan hám aerofoto súwretlerden kórinedi. Batıs citadeldiń perimetri boylap keń jaqtılıq sızıǵı menen ajralıp turadı, onıń astında citadeldi qorshap turǵan qándek qaldıqları bar.

Shıǵıs citadel shaxristannıń arqa-shıǵıs múyeshinde jaylasqan bolıp, planda trapeciya formasında bolıp, onıń qaptal tárepleri dúnya táreplerine jóneltirilgen. Arqa tárepiniń uzınlıǵı 176 m, qubla tárepi 195 m, shıǵıs tárepi 146 m, batıs tárepi 140 m. Ulıwma maydanı 2,6 gektardı quraydı. Citadeldiń bálentligi 1,5 - 2 m iye, oǵada wayran bolǵan gerbishten órilgen diywallar menen qorshalǵan. Onıń múyeshleri minarlardıń wayran bolıwı nátiyjesinde payda bolǵan tóbeliklerge aynalǵan. Minarlar joba boyınsha tamshı tárizli formasında islengen. Kúyik qala barlıq basqa topografikalıq komponentlerinen ayrıqsha túrde citadeldiń relyefi anıq kórsetilgen. Citadeldiń ishki maydanı relyefinde hesh qanday joybarlastırılǵan izlerdiń belgisi saqlanıp qalmaǵan, biraq onıń izlerin sırtqı qara reńi menen ajıratıp kórsetiw múmkin; qazıw jumıslarısız qandayda bir anıq sistemanı ornatıw múmkin emes edi. Citadeldiń dárwazaları qubla diywaldıń ortasında jaylasqan. Dárwazanıń keńligi 7,5-8 m bolǵan diywaldaǵı ápiwayı ótkelge uqsaytuǵın edi. Dárwazanıń shıǵıs tárepinde diywalda uzınlıǵı 3 m, keńligi 2,7 m bolǵan tórtmúyeshli bólme bolǵan. Onıń polı saqlanıp qalmaǵan. Úlken bolmaǵan qatlam astında gerbishten órilgen blok bar. Dárwazanıń arǵı tárepinde bunday bólme yag'nıy ójireniń basqa tárepinen kiretuǵın dáwaza

tabılmaǵan. Citadeldiń qubla tárepindegi diywalda jaylasqan dárwaza bekiniske iye emes qonısqa qaray alıp baradı.

Shaxristan joybar boyınsha - tuwrı emes tórtmúyeshli bolıp, onıń qaptal tárepleri dúnya tápeplerine jóneltirilgen. Ol shıǵıs citadelden qubla-batısta tegis tóbelikte jaylasqan bolıp, eki tárepi tóbeliktiń tik qubla hám shıǵıs qaptal janbawırına qaraǵan. Bir payıtları háwlini qorshap turǵan diywallar házir derlik pútkilley juwılıp ketken. Arqa tárepi 280 m, shıǵıs tárepi 300 m, qubla tárepi 296 m, batıs tárepi 340 m. Shaxristannıń qubla-batıs bólegi qalǵan bólimlerinen bir az kóterilip, bálentligi 1,5-2 m di quraydı. Shaxristannıń ústingi tárepin úyrene otırıp, onıń ústindegi qurılıslardıń hár qıylı dáwirlerge tiyisli ekenligi anıqlanǵan. Olardıń jaylasqan jaylarında qazıw jumıslarısız qandayda bir sistemanı ornatıw múmkin emes. 2002, 2005, 2006 jıllarda shaxristannıń onsha úlken bolmaǵan jerlerinde alıp barılǵan qazıw jumısları nátiyjesinde, qorǵanıw diywalları, turar jayları hám xojalıq imaratları anıqlanǵan.

Arqa háwli tóbeliktiń arqa janbawırında jaylasqan bolıp, háwliniń ulıwma maydanı 7 gektardı quraydı. Arqadan, shıǵıstan hám batıstan háwli aymaǵı doǵa tárizli diywal (eni 5-6 m) menen qorshalǵan bolıp, onıń konturları relyefi menen anıqlanǵan. Diywal derlik pútkilley juwılıp ketken, tek ǵana mikrorelyefde saqlanıp qalǵan, bul onı aerofoto súwretlerde kórsetedi. Diywal qam gerbishten (34 x36x8-10 sm) órilgen. Háwli maydanında hesh qanday joybarlastırılǵan belgilerdiń izleri joq. Tuwrı tórtmúyeshli, súyir-sopaq formada bolǵan yamalar, mádeniy qatlamlar menen toltırılǵan, onda kómirli kúl qaldıqları hám de júdá kem ushıraytuǵın gúlal ıdıslardıń úzindisi hám haywan súyekleri bar.

Aytıp atırǵan háwliniń qubla - shıǵıs múyeshinde 0,4-12 sm qalıńlıqtaǵı jergilikli kúygen qum-kúl qatlamları ushırasadı. Qatlamda ılaydan islengen ıdıs buyımlar, haywan súyekleri hám geyde metall buyımlardıń úzindileri ushrasadı. Bul jerda 1961 jılda V. N. Yagodin bir topıraqqa kómilgen qoyımshılıqtı tapqan. [1.Ягодин В.Н. Кердерское поселение Куюк-кала. Историческая топография и хронология // Археология Приаралья. Вып. 2. – Ташкент: 1984. – С.56. Рис. 4**]** 2006 jılda № 1, 2-sanlı shurflar qoyılǵan.

Bekkemlenbegen mákan-jaylar shaxristannıń qubla janbawırında jaylasqan bolıp, olardıń shegarası mádeniy qatlamlardıń tarqalıw jeri menen belgilenedi. Ulıwma maydanı 12 gektarǵa jaqın. Qubla-batıs shetleri jawın suwı menen juwılıp ketken. Qonıs relyefinde joybarlastırılǵan áyyemgi qurılıs izleri derlik saqlanbaǵan. Qonıs maydanında gúlal ıdıslardıń úzindileri hám basqa mádeniy qaldıqlar tabılǵan. Tabılǵan zatlardıń kópshiligin qoldan jabıstırıw usılında islengen kerder tipindegi gúlar ıdıslar quraydı. Sharıqta islengen ıdıslardıń bólekleri (gúzeler, xumlar) júdá kem ushraydı. Keramikadan tısqarı, haywan suyekleriniń úzindileri, kúlreń turpayı qumtasdan jasalǵan digirman tasları, temir shıǵanaqlar, mıs teńgeler tabılǵan. Bir qatar orınlarda kúlreń mádeniy qatlamlar jayılıp jatadı. Qonıs ústine eki jerge shurf qoyılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ягодин В.Н. Кердерское поселение Куюк-кала. Историческая топография и хронология // Археология Приаралья. Вып. 2. – Ташкент: 1984. – С.56. Рис. 4

2. Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан «Записи коллеги востоковедов». Т. V. Л., 1930. С. 564

QUBLA ARAL BOYINDAĞI QORĞANSHA QALA ESTELIGINDEGI ARXEOLOGIYALIQ IZERTLEWLER

Sultamuratov Karamat Baxıt ulı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti Tarıyx fakulteti Arxeologiya qánigeligi 2-kurs studenti
Tel: +99894-827-08-06
karamatsultamuratov5@gmail.com

ANNOTACIYA: Bul teziste Qaraqalpaqstannıń arqa aymaǵında jaylasqan erte-orta ásirlerge tiyisli Qorǵansha qala esteliginiń arxeologiyalıq úyreniliw tariyxı, onıń topografiyası hám Kerder mádeniyatındaǵı ornı qarap shıǵıladı. Izertlewler dawamında tabılǵan VII-VIII ásirlerge tiyisli keramika hám numizmatikalıq materiallar tiykarında esteliktiń sol dáwir xalqınıń etno-sociallıq turmısındaǵı áhmiyeti hám qaraqalpaq xalqınıń etnik qáliplesiw procesindegi róli dálillenedi.

Tiykarǵı sózler: Qubla Aral boyı, Qorǵansha, arxeologiya, Kerder mádeniyatı, gúlalshılıq, numizmatika, etnik rawajlanıw.

Qubla Aral boyı aymaǵı óziniń kóp mıń jıllıq tariyxıy hám arxeologiyalıq estelikleri menen dúnya iliminde ayrıqsha orın tutadı. Ásirese, erte-orta ásirler dáwirine tiyisli «Kerder»(Qardar) mádeniyatın úyreniw Qaraqalpaqstan tariyxınıń eń quramalı hám áhmiyetli basqıshların ashıp beriwde tiykarǵı faktor bolıp tabıladı. Bul mádeniyattıń eń kózge kóringen hám stacionar túrde úyrenilgen úlgileriniń biri — Qorǵansha qala esteligi esaplanadı. Temanıń aktuallıǵı sonnan ibarat, Qorǵansha qalasın arxeologiyalıq jaqtan úyreniw tek ǵana áyyemgi mádeniyat izlerin anıqlap qoymastan, bálkim qaraqalpaq xalqınıń el-jurt bolıp qáliplesiwi, etnik rawajlanıwı hám keleshektegi tariyxıy hám sociallıq proceslerin jańa faktler menen tolıqtıradı. Arxeologiyalıq dala izertlewleri nátiyjesinde jergilikli alımlardıń «Haywan qala», «Tók qala» hám «Kúyik qala» sıyaqlı iri estelikler menen bir qatarda Qorǵanshada alıp barǵan izertlewleri, bul aymaqtıń óz dáwirinde tek ǵana jasaw mákanı emes, bálkim jergilikli xalıqtıń hákimlik, qorǵanıw hám sawda-ekonomikalıq orayı bolǵanlıǵın dálillemekte. Sonday-aq, Qorǵansha qalasınıń qaraqalpaq xalqınıń «Qoblan» dastanında Deshti-Qipshaq jerindegi áyyemgi hám iri qalalardan biri retinde sóz etiliwi, bul temadaǵı izertlewlerdiń folklorlıq hám tariyxıy dereklerdi birlestiriwdegi áhmiyetin jánede arttıradı. Sol sebepli, Qubla Aral boyı arxeologiyalıq izertlewleriniń dáslepki nátiyjeleri Qorǵansha qalasınıń xalqımızdıń etnik rawajlanıw tariyxında óz aldına orın tutatuǵınlıǵın kórsetedi, bul bolsa temanıń ilmiy hám ámeliy jaǵınan júdá aktual ekenligin tastıyıqlaydı.[2.B-179]

Qorǵansha esteligi Qaraqalpaqstannıń arqa aymaǵındaǵı shól zonasında jaylasqan bolıp, erte-orta ásirlerge tiyisli eń áhmiyetli arxeologiyalıq obyeklerdiń biri esaplanadı. Geografiyalıq jaqtan ol Taxtakópir rayonı orayınan 18 km shıǵısta jaylasqan. Esteliktiń átrapı arqa, shıǵıs hám batıs tárepten qum tóbeleri hám shól ósimlikleri menen qorshalǵan. Ásirese, qalanıń suw menen támiyinleniwi júdá qızıqlı bolıp, onnan 750-1000 metr arqada Qarakól ańǵarı, al qubla tárepinen 2000 metr aralıqta Qarǵabay ańǵarı ótip turadı. Bul ańǵarlar Ámiwdárya deltasınıń shıǵıs salaları bolıp, óz dáwirinde qalanıń tirishilik deregi xızmetin atqarǵan. Esteliktegi ilmiy izertlewler tariyxı bir neshe on jıllıqlardı óz ishine aladı. Dáslepki qısqa múddetli arxeologiyalıq baqlaw jumısları 1945, 1958 hám 1963-jılları alıp barılǵan. Biraq, qalanıń tolıq strukturasın úyreniw 1965-jıldan baslap stacionar tús alǵan. 1965-1967-jılları alıp barılǵan izertlewler hám aerofotosúwretke túsiriw jumısları nátiyjesinde Qorǵanshanıń anıq joybarı (planı) sızıp shıǵıldı. Bul jumıslar barısında barlıǵı 9 ret qazıw jumısları ótkerilip, mádeniy qatlamlardıń quramı úyrenildi. Izertlewlerdiń jańa basqıshı retinde 1997-1998-jılları M.Tórebekov basshılıǵındaǵı ekspediciyanı kórsetiw múmkin. Bul ekspediciya tárepinen qalanıń ekinshi kvartal maydanında alıp barılǵan qazıwlar nátiyjesinde Kerder mádeniyatınıń sońǵı dáwirine tiyisli taptırmaytuǵın materiallıq derekler tabıldı hám ilmiy aylanısqa kirgizildi.[1. B-40]

Aerofotosúwretler hám jer betindegi instrumental túsiriwler nátiyjesinde Qorǵansha qalasınıń ulıwma maydanı shama menen 12 gektar ekenligi anıqlandı. Qala joybarı boyınsha tuwrı emes tórtmúyeshli formada bolıp, ol óz-ara parıq qılatuǵın úsh tiykarǵı topografiyalıq komponentten ibarat. Qalanıń batıs bólimi shama menen 4 gektar maydandı iyeleydi. Bul jerde eni 4 metr bolǵan oraylıq kóshe qalanı teń ekige bólip turadı. Izertlewler nátiyjesinde bul bólimnen 15 kvartal ashılǵan bolıp, olar qalanıń turaqlı xalqı jasaytuǵın tiykarǵı turaq-jay kompleksi ekenligin tastıyıqlaydı. Kvartallar bir-birinen kishi kósheler hám tarmaqlar arqalı ajıralıp turadı. Qurılıssız maydan qalanıń qubla-batıs múyeshinde jaylasqan bolıp, onıń kólemi 2 gektar átrapında. Bul maydan qalanıń basqa bólimlerine salıstırǵanda 1,0–1,5 metrge pás tegislikte jaylasqan. Bul jerde júrgizilgen qazıw jumısları mádeniy qatlamnıń joq ekenliginiń kórsetti, bul bolsa bul maydandıń óz dáwirinde xojalıq maqsetlerinde yamasa sharwa malların saqlaw ushın paydalanılǵanlıǵınan derek beredi. Shıǵıs bólim bolsa 6 gektar maydandı iyelep, qalanıń eń úlken bólimi esaplanadı. Ol arqa, shıǵıs hám qubla táreplerden bekkem diywallar menen qorshalǵan. Diywallardıń strukturalıq jaqtan birdey bolıwı olardıń bir waqıtta qurılǵanlıǵın dálilleydi. Ásirese, diywaldıń arqa-shıǵıs múyeshindegi minara tárizli dúmpekshe qalanıń qorǵanıw qábiletiniń joqarı bolǵanlıǵın kórsetedi. Bul bólimdegi az sanlı kúl qatlamları hám keramika úzindileri bul jerdiń hám turaq-jay, hám qorǵanıw maqsetinde paydalanılǵanlıǵın tastıyıqlaydı. Qorǵansha esteliginde júrgizilgen arxeologiyalıq qazılmalar Kerder mádeniyatınıń materiallıq qatlamların úyreniwde oǵada bay maǵlıwmatlar berdi. Tabılmalar arasında eń úlken toplamdı gúlal ıdısları (keramika) quraydı. Bul ıdıslar tiykarınan qoldan islemgen bolıp, Xorezmniń dástúriy gúlal usılında tayarlanǵan ıdıslarınan ózgesheligi menen ajıralıp turadı. Keramika úlgileriniń forması hám turaq-jay orınlarındaǵı oshaq hám tandırlardan tabılǵan kúl qatlamları qalanıń turaqlı xojalıq turmısınan derek beredi. Qızıqlı tabılmalardan biri — shaqmaq tastan islengen ápiwayı qurallardıń saqlanıp qalıwı bolıp, bul Kerder xalqınıń áyyemgi dástúrlerin belgili bir dárejede saqlap qalǵanlıǵın kórsetedi. Esteliktiń anıq tariyxıy dáwirin belgilewde numizmatikalıq materiallar, yaǵnıy mıs teńgeler tiykarǵı ról oynaydı. Qazıw jumısları dawamında joqarı mádeniy qatlamlardan Azkasvar-Chaǵan (712-jılǵa shekem basqarǵan) patshasınıń teńgesi tabıldı. Bul teńgeniń bir tárepinde taj kiygen patshanıń súwreti, ekinshi tárepinde bolsa atlı adam hám tamǵa kórsetilgen. Sonday-aq, izertlewler barısında VIII ásirdiń ortalarına tuwra keletuǵın Kanika dáwirine tiyisli teńgeler de ushırasadı. Bul materiallıq dereklerdi analizlew nátiyjesinde Qorǵansha esteliginiń tiykarǵı rawajlanıw dáwiri VII-VIII ásirlerge (erte-orta ásirler) tuwra keletuǵınlıǵı ilmiy jaǵınan tastıyıqlandı. Tabılǵan temir kris (metall eritpesi) úzindileri hám digirman tas sınıqları qalada ónermentshilik hám diyxanshılıq mádeniyatı da jaqsı rawajlanǵanlıǵın kórsetedi. Bul bolsa qalanıń óz dáwirinde tek qorǵanıw orayı emes, al iri ekonomikalıq hám sawda punkti bolǵanlıǵın dálilleydi.[3.№1-2.]

Qorǵansha qala esteliginde júrgizilgen kóp jıllıq arxeologiyalıq izertlewlerdiń nátiyjeleri tómendegi ilmiy juwmaqlardı shıǵarıwǵa tiykar boladı: Birinshiden, bul estelik Qaraqalpaqstannıń arqa aymaǵı — Kerder wáláyatınıń erte-orta ásirlerge tán ózine tán mádeniy hám strategiyalıq orayı bolǵanlıǵın dálilledi. Tabılǵan materiallıq derekler aymaqtıń tek ǵana sharwashılıq emes, al turaqlı otırıqshı mádeniyatqa, rawajlanǵan ónermentshilik hám diyxanshılıq dástúrlerine iye bolǵanlıǵın kórsetedi. Ekinshiden, Qorǵansha — qaraqalpaq xalqınıń etnik qáliplesiw procesin úyreniwde áhmiyetli estelik bolıp esaplanadı. Onıń arxeologiyalıq qatlamları hám xalqımızdıń awızeki dóretpelerindegi (atap aytqanda «Qoblan» dastanındaǵı) tariyxıy yadtıń sáykes keliwi, bul qalanıń xalqımızdıń el-jurt bolıp birigiwinde oǵada úlken etno-sociallıq rol oynaǵanlıǵın tastıyıqlaydı. Úshinshiden, qalanıń arxitekturalıq dúzilisi hám bekkem qorǵanıw sisteması sol dáwirdegi jergilikli basqarıw hám áskeriy uqıptıń joqarı bolǵanlıǵınan derek beredi. Bul bolsa, Qubla Aral boyı xalıqlarınıń civilizaciyalıq rawajlanıw jolında óz aldına mektep jaratqanlıǵınıń ayqın dálili. Ulıwma alǵanda, Qorǵansha qalasın úyreniw arqalı biz Watanımız tariyxınıń eń áhmiyetli betlerin qayta tiklew imkaniyatına iye boldıq. Bul izertlewler keleshek ávladlar ushın xalqımızdıń tariyxıy tamırların tereńirek túsiniwge hám milliy maqtanısh sezimin qáliplestiriwge xizmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1.Á.Qoshanov, O.Dospanov, T.Uzaqbergenova Qaraqalpaqstan tarıyxı . Nókis, 2018 [1. B-40]

2. K. Najimatdinov «Ámiwdárya tómeninde Islam dini taralıwı tarıyxınan» EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPHY AND CULTURE.2024 [2.B-179]

3. M.Mámbetullaev, B.Shamambetov, O.Yusupov «Kerder qalası: orta ásirlerdegi qaraqalpaqlardıń babalarınıń paytaxtı» «Qaraqalpaqstan muǵallimi» 1997 j. №1-2.

TEMURIYLAR DAVLATI DIPLOMATIYASI: TASHQI SIYOSAT VA XALQARO MUNOSABATLAR

Muxammadiyev Omon Mamataliyevich

O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati Chegara qo‘shinlari “Yosh chegarachilar” HAL tarix fani o‘qituvchisi
Tel: 91-900-94-70 omonmuxammadiyev19@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV–XV asrlarda Movarounnahr hududida barpo etilgan Temuriylar davlatining tashqi siyosati hamda diplomatik aloqalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Davlat asoschisi Amir Temur tomonidan olib borilgan diplomatik siyosat, turli davlatlar bilan o‘rnatilgan elchilik munosabatlari, savdo aloqalari hamda xalqaro siyosatdagi o‘rni tarixiy manbalar asosida o‘rganiladi. Shuningdek, Yevropa, Yaqin Sharq va Osiyo davlatlari bilan olib borilgan diplomatik aloqalar hamda ularning siyosiy va iqtisodiy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar davlati, diplomatiya, elchilik aloqalari, xalqaro savdo, Movarounnahr, Samarqand.

Kirish XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr boshlarida Markaziy Osiyoda yirik siyosiy kuch sifatida Temuriylar davlati shakllandi. Bu davlat asoschisi Amir Temur nafaqat buyuk sarkarda va davlat arbobi, balki o‘z davrining mohir diplomati ham bo‘lgan. U o‘z davlatining siyosiy qudratini mustahkamlash, savdo aloqalarini rivojlantirish hamda xalqaro maydondagi ta’sirini oshirish maqsadida keng ko‘lamli diplomatik siyosat olib borgan. 1370 yilda Movaraunnahrda Samarqand shahrini markaz qilgan sohibqiron Amir Temur (1336- 1405) davlati tashkil topdi. 35 yilga yaqin davr ichida mazkur davlat doirasi nihoyatda katta hududni o‘z nazorati ostiga olganligi hamda Buyuk ipak yo‘lining xavfsizligi ta’minlanganligi natijasida bu yo‘lda xalqaro savdo aloqalarining qaytadan rivojlanishiga zamin yaratildi. Amir Temurning o‘zi ham bu yo‘lning rivojlanishiga katta e’tibor berdi. U nafaqat o‘z davlati doirasidagi ichki savdo ishlarini, balki xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur ekanini yaxshi anglagan edi. Shu bois u hokimiyatga kelgan zahoti ichki va tashqi savdo ishlariga katta e’tibor bera boshladi. Avvalo, karvon yo‘lining xavfsizligini ta’minlab, ularda karvonsaroylar barpo etish ishlariga alohida e’tibor berdi.[1,B.7]

Amir Temur davlatining tashqi siyosati Hozirgi kunda “tashqi siyosat” atamasiga ta’rif berishda ikki asosiy tendensiya mavjud. Birinchisi, uni “davlatning xalqaro munosabatlar sohasidagi umumiy yo‘nalishi” sifatida izohlasa, ikkinchisi, “xalqlar va davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi” sifatida talqin qiladi. Aksariyat tadqiqotchilarning fikricha, tashqi siyosat har bir davlatning milliy manfaatlariga muvofiq shakllanadi hamda diplomatiya uning ichki siyosati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, davlat qudratini belgilab beruvchi eng muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, Amir Temur davlati tashqi siyosati va xalqaro munosabatlarini o‘rganish tarixiy-sivilizatsion, siyosiy va geosiyosiy tahlilni uyg‘unlashtirgan kompleks, ko‘p tarmoqli yondashuvni talab etadi. Tashqi siyosat tarixi faqat diplomatik harakatlar yoki harbiy yurishlar majmuasi sifatida emas, balki siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ideologik hamkorliklar tizimidan iborat ko‘p o‘lchovli jarayon sifatida tahlil etiladi. Ana shu munosabatda Amir Temur diplomatiyasi alohida holdagi tarixiy hodisa emas, balki XIV-XV asrlardagi Yevrosiyo makonida shakllangan xalqaro munosabatlar sivilizatsion modeli tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.[2,B.82] Amir Temur

davlat boshqaruvida tashqi siyosatga katta ahamiyat bergan. Uning tashqi siyosati bir necha asosiy yo‘nalishlardan iborat bo‘lgan:

Davlat xavfsizligini ta’minlash

Savdo yo‘llarini nazorat qilish

Siyosiy ittifoqlar tuzish

Diplomatik aloqalarni rivojlantirish

Temur davlatining geografik joylashuvi ham xalqaro diplomatiya uchun juda qulay bo‘lgan. Movarounnahr qadimdan Buyuk ipak yo‘lining muhim qismi bo‘lib, Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo aloqalarini bog‘lab turgan. Temur bu imkoniyatdan unumli foydalanib, savdo karvonlarining xavfsizligini ta’minlagan va natijada davlat iqtisodiyoti sezilarli darajada rivojlangan. [3,B.72]

Elchilik tizimi va diplomatik marosimlar Temur davrida diplomatik aloqalar maxsus elchilar orqali amalga oshirilgan. Elchilar davlatlar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarni mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan.

Elchilar quyidagi vazifalarni bajargan:

siyosiy kelishuvlar olib borish

savdo aloqalarini rivojlantirish

harbiy ittifoqlar haqida muzokara qilish

boshqa davlatlarning siyosiy ahvoli haqida ma’lumot to‘plash

Amir Temurning Xitoy xoqoni Taytszuga yo‘llagan maktubida “Karvonsaroylararo yo‘llar ochildi, yo‘llardagi qaroqchilar yo‘q qilindi, uzoq yurtlarga boruvchilar o‘zlarini xotirjam his etadigan bo‘ldi”, deb ta’kidlab o‘tilgan. Shu bilan birga Amir Temur Vizantiya, Venetsiya, Ispaniya, Fransiya, Angliya kabi Yevropa mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalar o‘rnatdi. Xitoy olimlarining tadqiqotlariga ko‘ra, Amir Temur Min xonligining poytaxti Pekin (Xonbaliq) shahriga 8 marta elchilar yuborib, Xitoy bilan diplomatik va savdo aloqalarini rivojlantirgan. Chunonchi, 1387 va 1389 yillari kuzda Mavlono Hofiziy, 1388 yilda Toj ad-Din (Tamuding), 1391 yilda Shoxalil (Shaxali), 1392 yilda Nig‘mat ad-Din (Nimaopuding), 1394 va 1395 yillarda Darvish (Dielibeyshi), 1396 yilda Alomat ad-Din (Alamadan) boshchiligida Pekinga Amir Temur nomidan elchilar kelgan. Mazkur elchilar orqali sohibqiron Xitoy xoniga ot, tuya va boshqa narsalar yuborgan. Xitoy xoni esa bular evaziga kumush pul, ipak matolar qaytargan. 1396 yil Amir Temur Alomat adDin orqali Xitoy xoniga maktub ham yo‘llab, uning yuborgan narsalaridan mamnun bo‘lganligini ta’kidlagan. Shu davrda Samarqanddan Pekinga 6 oyda etib borilgan. Kuzda yo‘lga chiqqan karvon keyingi yil bahorning oxirida yoki yozning boshida manzilga etib olgan. Amir Temur vafotidan keyingi 100 yilga yaqin davr davomida Turkistondan Xitoyga 107 marta, shu jumladan 1415-1440 yillari Ulug‘bek Mirzo nomidan 22 marta elchilar guruhi kelgan.[4,B.95] Temur saroyida elchilarni qabul qilish marosimlari juda tantanali tarzda o‘tkazilgan. Bu marosimlar davlat qudratini namoyish etish maqsadida tashkil qilingan. Elchilar Temur huzuriga kirganda maxsus marosimlar o‘tkazilgan, sovg‘alar taqdim etilgan va diplomatik suhbatlar olib borilgan.

Amir Temur Xitoy xoniga elchilar orqali sovg‘alar jo‘natib, evaziga Xitoy mollarini olib kelinishi orqali ikki davlat o‘rtasidagi teng huquqli savdo aloqalarining tiklanishi ko‘zda tutgan edi. Bu haqda mahalliy manbalarda ko‘p ma’lumotlar uchraydi. Afsuski, Markaziy Osiyo manbalari bilan Xitoy manbalarini solishtirish asosida ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyatiga ega bo‘lgan ayrim tarixchilar, jumladan Xitoy tarixchilari Amir Temurning bu istagini to‘g‘ri bayon etolmaganlar. Ular Xitoy xonlari yorlig‘i va saroy tarixchilari tomonidan bitilgan manbyualardagi amaliyotga zid ko‘rsatmalarni «haqiqat» deb qabul qilganlar. Buning ustiga turkistonlik savdogarlarga Xitoyda erkin savdo qilishga yo‘l qo‘yilmaganligi va turonlik musulmonlarning qatl etilishi Amir Temurning g‘azabini keltirgan. Mavjud adabiyotlarda, jumladan Xitoy tarixchilarining asarlarida zikr etilishicha, Min sulolasi xonining munosabatidan ranjigan Amir Temur unga qarshi harbiy yurish qilmoqchi bo‘lgan, bundan xabar topgan Min sulolasi esa tashvishga tushib, urushga tayyorgarlik ko‘ra boshlagan. Ammo Amir Temurning 1405 yilda O‘tror shahrida olamdan o‘tishi bilan uning istagi amalga oshmay qolgan.[5,B.112]

Temur diplomatiyasining tarixiy ahamiyati Amir Temur olib borgan diplomatik siyosat o‘z davri uchun nihoyatda muhim bo‘lgan. Uning diplomatiyasi tufayli Movarounnahr xalqaro siyosiy tizimda muhim o‘rin egallagan. Temur diplomatiyasining asosiy natijalari quyidagilar bo‘lgan:

xalqaro savdo rivojlangan

Yevropa va Osiyo davlatlari o‘rtasidagi aloqalar kengaygan

Samarqand yirik siyosiy va madaniy markazga aylangan

Temuriylar davlatining xalqaro nufuzi oshgan

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur davrida diplomatik aloqalar davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Temur nafaqat buyuk harbiy sarkarda, balki uzoqni ko‘ra oladigan mohir diplomat ham bo‘lgan. U turli davlatlar bilan elchilik aloqalari o‘rnatib, xalqaro savdoni rivojlantirgan hamda o‘z davlatining siyosiy nufuzini oshirgan. Temur diplomatiyasi natijasida Movarounnahr hududi Sharq va G‘arb o‘rtasidagi muhim siyosiy va iqtisodiy markazga aylangan. Temuriylar davrida shakllangan diplomatik an’analar keyingi davrlarda ham Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosatiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Vamberi, Xerman. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1992.

Yazdiy, Sharaf ad-Din Ali. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 1997.

Klavixo, Ruy González de. Samarqandga sayohat kundaligi (1403–1406). – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2010.

Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1991.

Vamberi, Xerman. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1992.

Ibn Arabshoh. Ajaib al-maqdur fi tarixi Taymur (Amir Temur tarixi). – Toshkent: Mehnat nashriyoti, 1992.

Ahmedov, B. Amir Temur va Temuriylar davri tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 1996.

Shomiy, Nizomiddin. Zafarnoma. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 1996.

TEMURIYLAR DAVRIDA ALOQA VA CHOPARLAR TIZIMI

Mamatqobilov Mirolim Zafar o‘g‘li
DXX ChQ“Yosh chegarachilar” HAL
“Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi
informatika va axborot texnologiyalari fani
bosh o‘qituvchisi
Tel: 99 401 27 94 *mirolimmamatqobilov@gmail.com*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada buyuk sarkarda Amir Temur davrida davlat boshqaruvi va harbiy faoliyatda muhim o‘rin tutgan aloqa tizimi hamda choparlar faoliyati yoritiladi. Temuriylar davlati hududi keng bo‘lgani sababli davlat markazi bilan viloyatlar o‘rtasida tezkor va ishonchli aloqa tizimini yo‘lga qo‘yish zarur edi. Shu bois maxsus choparlar, elchilar va xabarchilar orqali xabar yetkazish tizimi tashkil etilgan. Ushbu tizim davlat boshqaruvi va harbiy yurishlarda muhim ahamiyat kasb etgan.

Kalit so‘zlar: aloqa tizimi, choparlar, Temuriylar davlati, yam tizimi, davlat boshqaruvi, xabarchilar.

Tarixda davlat boshqaruvi samaradorligi ko‘p jihatdan axborot almashinuvi tezligiga bog‘liq bo‘lgan. Katta hududga ega davlatlarda markaz va viloyatlar o‘rtasidagi aloqa tizimi davlat barqarorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblangan.

XIV asrda Markaziy Osiyoda qudratli davlat barpo etgan Amir Temur mamlakat boshqaruvida tezkor aloqa tizimini yo‘lga qo‘ygan. Uning davrida choparlar va yam bekatlari

orqali xabarlar tez yetkazilgan. Bu tizim davlat boshqaruvi hamda harbiy yurishlarni muvofiqlashtirishda muhim rol o‘ynagan [4, 112-bet].

Temuriylar davrida aloqa tizimining tashkil etilishi

Temuriylar davlatida aloqa tizimi markazlashgan boshqaruvni ta’minlash uchun tashkil etilgan. Hukmdor farmonlari viloyatlarga choparlar orqali yetkazilgan.

Bu tizim quyidagi vazifalarni bajargan:

davlat farmonlarini viloyatlarga yetkazish;

harbiy yurishlar vaqtida qo‘shinlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish;

viloyatlardagi siyosiy vaziyat haqida ma’lumot yetkazish.

Tarixiy manbalarda Temur davlatida xabarlar tez yetkazilishi davlat boshqaruvida tartib va intizomni mustahkamlagani qayd etilgan [2, 78-bet].

Choparlar faoliyati

Temuriylar davrida choparlar hukmdor farmonlari va muhim xabarlarni tez yetkazuvchi maxsus xizmatchilar hisoblangan. Ular uzoq masofalarni qisqa vaqt ichida bosib o‘tish uchun yaxshi tayyorlangan otlardan foydalangan.

Choparlar quyidagi vazifalarni bajargan:

hukmdor farmonlarini yetkazish;

viloyatlardan markazga ma’lumot olib kelish;

harbiy buyruqlarni qo‘shinlarga yetkazish.

Tarixchi Sharaf ad-Din Ali Yazdi o‘zining Zafarnoma asarida Temur qo‘shinlarida tezkor xabar yetkazish tizimi mavjud bo‘lganini qayd etadi [2, 83-bet].

Yam tizimi

Temuriylar davrida aloqa tizimining muhim qismi **yam tizimi** hisoblangan. Mamlakat hududida har **20–30 chaqirim** masofada maxsus bekatlar tashkil etilgan.

Yam bekatlarida:

choparlar uchun yangi otlar;

dam olish joylari;

xabarlarni qabul qilish va yuborish imkoniyati mavjud bo‘lgan.

Bu tizim orqali xabarlar juda tez yetkazilgan. Tarixiy manbalarda Temur davlatida xabarlar bir necha yuz kilometr masofaga qisqa vaqt ichida yetkazilgani qayd etilgan [3, 95-bet].

Harbiy yurishlarda aloqa tizimining o‘rni

Harbiy yurishlar vaqtida tezkor aloqa juda muhim bo‘lgan. Temur qo‘shinlari turli yo‘nalishlarda harakat qilganida choparlar orqali buyruqlar yetkazilgan.

Natijada:

qo‘shinlar harakati muvofiqlashtirilgan;

dushman haqida tezkor ma’lumot olingan;

strategik qarorlar tez qabul qilingan.

Bu holat Temur qo‘shinlarining ko‘plab janglarda ustunlikka erishishiga yordam bergan [5, 146-bet].

“Temur tuzuklari”da aloqa tizimi

Temur tuzuklari asarida davlat boshqaruvida tartib-intizom va tezkor aloqa tizimi muhimligi ta’kidlangan. Unda viloyatlar bilan muntazam aloqada bo‘lish va hukmdor farmonlarini tez yetkazish zarurligi qayd etilgan [1, 54-bet].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davrida aloqa va choparlar tizimi davlat boshqaruvi hamda harbiy faoliyatning muhim qismi bo‘lgan. Yam bekatlari va choparlar orqali markaz bilan viloyatlar o‘rtasida tezkor axborot almashinuvi ta’minlangan. Bu tizim Temuriylar davlatining barqaror boshqarilishi va harbiy muvaffaqiyatlarida muhim rol o‘ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1996.

2. Sharaf ad-Din Ali Yazdi. *Zafarnoma*. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1997.
3. Nizomiddin Shomiy. *Zafarnoma*. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1996.
4. Bo‘riboy Ahmedov. Amir Temur davlati tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 1995.
5. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2000.
6. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti, 2010.

TEMURIYLAR DAVRIDA ILM-FAN TARAQQIYOTI VA IJTIMOIY MUHIT

Tanirbergenov Shamshetbay Yusupovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi bo‘yicha bosh o‘qituvchi-o‘quv qismi boshlig‘i

XIV asr oxiri va XV asrda Markaziy Osiyo hududida vujudga kelgan Temuriylar renessansi nafaqat mintaqa, balki jahon sivilizatsiyasi tarixida o‘chmas iz qoldirdi. Amir Temur asos solgan markazlashgan davlat ilm-fan, san’at va iqtisodiyotning mislsiz darajada yuksalishiga poydevor bo‘ldi. Bu davrni o‘rganish bugungi kunda milliy o‘zlikni anglash va O‘zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzini oshirishda muhim strategik ahamiyatga ega. Temuriylar davrida ilm-fanning rivojlanishi bevosita hukmdorlarning homiyligi bilan bog‘liq edi. Ayniqsa, Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqand jahonning ilmiy markaziga aylandi. Ulug‘bekning “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asari o‘z davrining eng aniq astronomik jadvali bo‘lib, unda 1018 ta yulduzning holati bayon etilgan[1, B.171].

Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy kabi mutafakkirlarning ijodi turkiy va forsiy adabiyotni cho‘qqiga olib chiqdi. Samarqanddagi Registon ansambli, Go‘ri Amir maqbarasi, Shahrisabzdagi Oqsaroy kabi obidalar o‘sha davr muhandislik san’atining yuksak namunasidir.

Amir Temur nafaqat buyuk sarkarda, balki mohir diplomat ham edi. Uning xalqaro maydondagi siyosati “tenglik va o‘zaro manfaatdorlik” tamoyillariga asoslangan bo‘lib, u Yevropa va Osiyo o‘rtasida “Buyuk Ipak yo‘li” xavfsizligini ta’minlagan birinchi hukmdorlardan biridir. Amir Temurning Boyazid Yildirim ustidan qozongan g‘alabasi (1402-yil, Anqara jangi) Yevropa davlatlari uchun Vizantiya va butun G‘arb xristian olamini saqlab qolish imkoniyatini berdi. Bu esa diplomatik muloqotlarning yangi bosqichini boshlab berdi:

Amir Temurning Karl VI ga yo‘llagan maktublari (1402-yil) saqlanib qolgan. Unda savdo-sotiqni erkinlashtirish va savdogarlar xavfsizligini kafolatlash masalalari ko‘tarilgan. Fransuz qiroli o‘z javobida Temurni “Yuksak va qudratli shahanshoh” deb e’tirof etgan. Ispaniya qiroli Enriko III ning elchisi Ruy Gonsales de Klavixo 1404-yilda Samarqandga keladi. Uning “Samarqandga — Temur saroyiga sayohat kundaligi” asari o‘sha davr saroy odobi va xalqaro aloqalarining eng ishonchli manbasi hisoblanadi. Amir Temur va Angliya qiroli Genrix IV o‘rtasida maktublar almashilgan bo‘lib, unda iqtisodiy hamkorlik va savdo yo‘llarini ochish kelishilgan.

Temuriylar va Min imperiyasi o‘rtasida o‘ta murakkab, ammo izchil diplomatik aloqalar mavjud bo‘lgan. Ayniqsa, Shohrux Mirzo davrida G‘iyosiddin Naqqosh boshchiligidagi elchilik delegatsiyasi Xitoyga yuborilgani (1419-1422) va bu sayohat haqidagi hisobotlar xalqaro munosabatlar tarixida muhim hujjatdir. Amir Temurning Hindiston yurishi (1398-yil) va keyinchalik Boburiylar sulolasining Hindistonda hokimiyatga kelishi Markaziy va Janubiy Osiyo o‘rtasida madaniy va diplomatik ko‘prik vazifasini o‘tadi.

Sohibqiron davlatni boshqarishda 12 ta toifa va qat’iy qoidalarga amal qilgan. “Kengash va mashvarat bilan ish ko‘rilmasa, saltanatni har kim xohlagancha tasarruf qilur”, — deya ta’kidlaydi Amir Temur[2,B.32]. Ushbu asar bugungi kundagi modern management (zamonaviy boshqaruv) va konstitutsiyaviy huquq fanlari uchun poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda. Temuriylar me’morchiligi va moddiy madaniyati o‘zining ko‘lami, muhandislik yechimlari va badiiy

bezaklari bilan ajralib turadi. Bugungi kunda ushbu merosni o‘rganish shunchaki arxeologik tadqiqot emas, balki milliy brendni shakllantirishning muhim omilidir. Temuriylar davri obidalari (Samarqand, Shahrisabz, Hirot, Mashhad) o‘zida “Koshinkori” (mozaika), “Ganchkorlik” va “Kundal” (oltin suvi yuritilgan bo‘rtma naqsh) san’atining eng yuksak namunalarini mujassam etgan. Masalan, Go‘ri Amir maqbarasining ikki qavatli gumbazi yoki Oqsaroy peshtoqining ulkan o‘lchamlari (balandligi 70 metrdan ortiq bo‘lgan) o‘sha davr me’morlarining aniq hisob-kitob va geometrik bilimlaridan dalolat beradi. Obidalardagi kitobalar (yozuvlar) nafaqat diniy, balki falsafiy va siyosiy mazmunga ega. Masalan, “Adolat — dunyo tinchligining asosi” kabi xitoblar bugun ham dolzarbdir.

Moddiy yodgarliklarni o‘rganishda tangashunoslik (numizmatika) muhim o‘rin tutadi. Amir Temur va uning avlodlari tomonidan zarb etilgan oltin va kumush tangalar (tanga va miri) o‘sha davrning iqtisodiy qudrati hamda keng qamrovli savdo aloqalarini isbotlovchi moddiy dalillardir. Ushbu tangalarning dunyo muzeylarida (Ermitaj, Britaniya muzeyi, Luvr) saqlanishi Temuriylar davlati global miqyosda e’tirof etilganidan dalolat beradi.

Bugungi axborot texnologiyalari asrida Temuriylar merosini dunyoga tanitishning quyidagi strategik yo‘nalishlari mavjud: Vayron bo‘lgan yoki qisman saqlangan obidalarni (masalan, Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi yoki Oqsaroyning asl qiyofasi) raqamli texnologiyalar yordamida rekonstruksiya qilish. Bu turistlar uchun obidaning “oltin davri’ni ko‘rish imkonini beradi. Dunyo kutubxonalarida tarqalib ketgan Temuriylar davri qo‘lyozmalari (masalan, “Zafarnoma’ning turli nusxalari) va san’at asarlarining yagona raqamli reyestrini yaratish.

Samarqand, Shahrisabz va Buxoro shaharlarining YUNESKO Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilishi ushbu obidalarni xalqaro miqyosda himoya qilish va targ‘ib etish uchun huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi[3]. Bugungi kunda xorijiy sharqshunoslikda (Fransiya, Germaniya, AQSH) “Temuriylar Renessansi” atamasi ilmiy muomalaga chuqur kirib borgan. Ushbu davrni o‘rganish orqali O‘zbekiston o‘zining nafaqat o‘tmishini, balki zamonaviy intellektual salohiyatini ham namoyish etmoqda.

Temuriylar davri — bu shunchaki tarix emas, balki bugungi kunda biz tayanadigan ma’naviy poydevordir. Ilm-fan va madaniyatdagi sakrash, davlat boshqaruvidagi adolat tamoyillari hamda me’morchilikdagi betakrorlik ushbu davrni insoniyat sivilizatsiyasining eng yuqori nuqtalaridan biriga aylantirdi. Ushbu yodgarliklarni o‘rganish va ularning ahamiyatini kelajak avlodga yetkazish milliy o‘zlikni asrashning kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azamat Ziyo. “O‘zbek davlatchiligi tarixi”. – T.: “Sharq”, 2000 171-bet

2. “Temur tuzuklari” (Tahrir hay’ati: A.Sagdullayev va boshq.). – T: “O‘zbekiston”, 2018. 32-bet

3. UNESCO report. "The Cultural Heritage of Central Asia under the Timurids". 2021. https://whc.unesco.org/en/list/885/

КУЛЬТУРА ЭПОХИ ТЕМУРИДОВ

Ибрагимова Аврора Темировна

Каракалпакский государственный университет им.Бердаха
avroraibragimova5@gmail.com

Эпоха Темуридов занимает особое место в истории Центральной Азии. Государство, основанное Амиром Темуром в конце XIV века, стало не только мощной политической державой, но и важным центром культурного и научного развития.

Изучение культурного наследия эпохи Темуридов позволяет глубже понять процессы культурного обмена между различными регионами Востока и выявить влияние научных и художественных достижений данной эпохи на развитие мировой цивилизации.

Целью нашей статьи является анализ исторических предпосылок культурного и научного подъёма эпохи Темуридов.

По мнению академика М.М.Хайруллаева, основными предпосылками расцвета культуры в эпоху Темура и Темуридов являются:

Социально-политические перемены: освобождение Мавераннахра и Хорасана от монгольского завоевания, ликвидация господства и влияния в стране потомков Чингиз - хана и его сыновей; создание независимого, объединённого, крупного, сильного тюркского государства со столицей в Самарканде. На длительное время в стране были установлены мир и спокойствие.

С образованием самостоятельного государства Темур наряду с его укреплением стал уделять значительное внимание улучшению и развитию экономики страны, укреплению городов, восстановлению караванных дорог, расширению торговли, развитию ремесленного производства, сельского хозяйства, - а всё это создавало экономическую базу для развития культуры.

Мавераннахр и Хорасан славились богатыми культурными традициями и ценностями, что послужило духовной базой для подъёма культуры в эпоху Темура и Темуридов. С созданием социально-экономических условий в эту эпоху значительно оживился и культурный обмен между Ираном, арабскими странами, Индией, Китаем и т.д., что способствовало общему культурному подъёму не только Мавераннахра и Хорасана, но и тех регионов, которые вошли в общую империю Темура и Темуридов или оказались под влиянием его политики.

Положительную роль в развитии литературы и науки сыграл суфизм, который оказал большое влияние на культурную жизнь Мавераннахра и Хорасана. В эпоху Темура и Темуридов получает распространение, возникшее в Бухаре направление суфизма - накшбандия, связанная с именем Бахауддина Накшбанди. Это направление суфизма являлось идейной предпосылкой расцвета культуры в эпоху Темуридов.

На развитие науки и культуры, различных видов искусства, на улучшение духовной жизни общества была направлена сама политика Темура и Темуридов. Интенсивное развитие получили градостроительство и благоустройство старых городов. Для этих целей, по инициативе Амира Темура многие архитекторы, учёные, деятели культуры и другие были привезены из других стран в Самарканд [6, с.53-55].

Особое место в культурной истории эпохи Темуридов занимает развитие науки. Значительный вклад в научные исследования внёс внук Амира Темура, правитель Самарканда и выдающийся учёный Мирзо Улугбек. Обсерватория Улугбека стала одним из крупнейших научных центров своего времени. Здесь проводились астрономические наблюдения и научные исследования. В обсерватории работали выдающиеся астрономы и математики, такие как Казы - заде Руми, Гиясаддин Джамшид Каши, Али Кушчи и другие. Результатом их исследований стал знаменитый астрономический труд «Зидж - и султани», который содержал точные данные о положении звёзд и планет.

Следует отметить, что недостаточно изучена деятельность Улугбека в области истории. Как отмечает Э.А.Мамедов, под личным руководством и непосредственном участии Улугбека был написан труд «Тарих -и арба улус» («История четырёх улусов»), посвящённый истории монгольского государства после смерти Чингизхана. Известные историки XVI века, такие как Хондамир, Мухаммад Хайдар Дуглат и другие высоко ценили этот труд [4, с.34].

Одним из наиболее ярких проявлений культурного расцвета эпохи Темуридов является архитектура. В этот период были построены многочисленные медресе, мавзолеи и мечети. Архитектурные сооружения отличались монументальностью, богатым декоративным оформлением и использованием сложных геометрических орнаментов.

С конца XIV века Мавераннахр превратился в главный центр творческих сил Ближнего и Среднего Востока, а в зодчестве сложился принципиально новый стиль,

который воплощал ведущие черты общественного мировоззрения и художественных идей своего времени [5, с.1].

В области изобразительного искусства эпоха Темуридов прославилась прежде всего гератской миниатюрой - одним из высших достижений живописной традиции. Вершиной гератской живописи стало творчество Камолиддина Бехзода - художника, входившего в ближайший круг Алишера Навои, Эпоха Темуридов стала временем формирования и расцвета как персидской, так и тюркской литературы в мавераннахре и Хорасане.

Таким образом, культура эпохи Темуридов представляла собой уникальный синтез тюркских, персидских, арабских и отчасти китайских традиций, реализованный в условиях активного государственного покровительства. Грандиозная архитектура Самарканда и Бухары, передовая астрономическая наука Улугбека, поэтический гений Алишера Навои, тонкость гератской миниатюры - всё это сложилось в целостную культурную систему, которая оказала долгосрочное воздействие на последующие литературные, архитектурные и научные традиции народов центральной Азии и всего мусульманского мира.

Литература

Ахмедов Б.А. Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV -XIX вв.- Т.:Фан, 1987 г. 189 с.

Бартольд В.В. Сочинения. Часть II М.:Наука,1964. 661 с.

Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии./пер. С англ. М.:Наука,1971 г. 324 с.

Мамедов Э.А. Улугбек М.Т.- один из выдающихся личностей тюркского мира. // Наука и современность, 2011

Тонди А. Архитектурный декор Средней Азии эпохи темуридов6 дис.канд. искусствоведения. М.,2003 г., 206 с.

Хайруллаев М.М. Основные предпосылки расцвета культуры в эпоху Темура и Темуридов //Тезисы Межд.научной конференции «Амир Темур и его место в мировой истории» 23-26 октября 1996 г. Ташкент.

TEMURIYLAR DAVRIDA HIROTDA RASSOMCHILIK VA TASVIRIY SAN'AT MAKTABINING SHAKLLANISHI HAMDA UNDA KAMOLIDDIN BEHZODNING ROLI VA O'RNI

Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich, ass.o'qituvchi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi,
Samarqand, O'zbekiston.
e-mail: norbotirovich@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Temuriylar davrida Hirot shahrida shakllangan tasviriy san'at muhiti va Hirot miniatyura maktabining rivojlanishi tahlil qilinadi. Ayniqsa, buyuk rassom Kamoliddin Behzod ijodi va uning san'atdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Behzod miniatyuralarida kompozitsiya mukammalligi, rang uyg'unligi va inson obrazlarining psixologik chuqurligi bilan Sharq tasviriy san'ati tarixida yangi bosqich ochilganligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar. Temuriylar davri, Hirot madaniy muhiti, Hirot miniatyura maktabi, tasviriy san'at, miniatyura san'ati, Kamoliddin Behzod, Temuriylar madaniyati, kompozitsiya, rangtasvir, san'at tarixshunosligi.

XV asr Markaziy Osiyo va Eron hududlari tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning yuksak bosqichi bilan ajralib turadi. Bu davr, ayniqsa, Amir Temur asos solgan Temuriylar davlati hukmronligi bilan bog'liq bo'lib, uning avlodlari tomonidan ilm-fan, adabiyot, me'morchilik va tasviriy san'at rivojiga katta e'tibor qaratilgan. Temuriy hukmdorlar davlat siyosatida madaniyat va ilm-fanni qo'llab-quvvatlashni muhim omillardan biri deb bilganlar. Natijada Samarqand, Hirot, Buxoro va boshqa yirik shaharlarda ilmiy va badiiy muhit shakllanib, ular Sharq Uyg'onish davri markazlariga aylangan.

XV asrda Hirotda shakllangan rassomlik maktabi Sharq tasviriy san’ati tarixida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu maktab keyinchalik san’at tarixida Hirot miniatyura maktabi nomi bilan mashhur bo‘ldi. Mazkur maktab o‘zining kompozitsion mukammalligi, rangtasvirning nozikligi va inson obrazlarini tasvirlashdagi realizm unsurlari bilan ajralib turadi. Tadqiqotchilar ta’kidlashicha, Hirot maktabi Sharq miniatyura san’atining eng yuksak bosqichlaridan birini tashkil etadi [1, b. 122]. Hirot rassomlik maktabining shakllanishi va rivojlanishida ko‘plab san’atkorlar faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsada, uning eng buyuk namoyandasi sifatida mashhur rassom Kamoliddin Behzod e’tirof etiladi. U nafaqat Temuriylar davri tasviriy san’atining yirik vakili, balki butun Sharq miniatyura maktabining eng buyuk ustalaridan biri sifatida tanilgan. Behzod o‘z ijodida kompozitsiyaning mukammal tuzilishi, inson xarakterining chuqur ifodasi, ranglar uyg‘unligi va hayotiy sahnalarni tasvirlash orqali miniatyura san’atini yangi bosqichga olib chiqqan. San’atshunoslarning fikricha, Behzod ijodi Sharq tasviriy san’atining taraqqiyotida muhim burilish yasagan. Uning asarlarida inson obrazlari psixologik jihatdan chuqur ochib berilgan bo‘lib, bu holat miniatyura san’atining oldingi an’analariga nisbatan yangilik hisoblanadi [2, b. 83]. Shuningdek, u tasviriy san’atda kundalik hayot manzaralarini aks ettirish orqali miniatyura kompozitsiyalarining mazmun doirasini kengaytirgan. Shu jihatdan qaraganda, Temuriylar davrida Hirotda shakllangan rassomlik maktabi nafaqat o‘z davrining badiiy merosi, balki keyingi davr Sharq san’ati rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan muhim madaniy hodisa hisoblanadi. Ayniqsa, Kamoliddin Behzod ijodi ushbu maktabning eng yuksak badiiy darajaga yetganini ko‘rsatadi.

XV asr Temuriylar davlati tarixida madaniyat va san’at yuksak taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan davr sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda siyosiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanish ilm-fan hamda san’at sohalarining keng taraqqiy etishi uchun qulay sharoit yaratdi. Ayniqsa, Hirot shahri Temuriylar davlatining muhim siyosiy va madaniy markazlaridan biri sifatida shakllanib, XV asrning ikkinchi yarmida Sharq uyg‘onish davrining yetakchi ilmiy va badiiy markaziga aylandi [3, b. 35]. Temuriy hukmdorlar madaniyat va san’at rivojiga alohida e’tibor qaratganlar. Bu siyosat, avvalo, Amir Temur tomonidan boshlab berilgan bo‘lib, uning avlodlari tomonidan davom ettirildi. Amir Temur o‘z davrida turli hududlardan olimlar, me’morlar, hunarmandlar va san’atkorlarni Movarounnahr hamda Xuroson shaharlariga jalb etgan. Natijada Samarqand va Hirot kabi shaharlarda ilmiy va madaniy muhit shakllandi. XV asrning ikkinchi yarmida Hirot shahri Temuriy hukmdori Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida madaniyat va san’at markaziga aylandi. Uning saroyida ko‘plab shoirlar, tarixchilar, olimlar va san’atkorlar faoliyat yuritgan. Ayniqsa, buyuk mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiy saroy madaniy hayotining rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Navoiy ilm-fan va san’at homiysi sifatida ko‘plab ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlagan va saroyda badiiy muhit shakllanishiga katta hissa qo‘shgan.

Hirot saroyida tashkil etilgan kutubxona va kitob bezash ustaxonalari (kitobxona) Temuriylar davrida madaniy hayotning muhim markazlaridan biri hisoblangan. Bu ustaxonalarda qo‘lyozma kitoblar ko‘chirilgan, bezatilgan va miniatyuralar bilan boyitilgan. Hattotlar, rassomlar va naqsh ustalari birgalikda ishlagan bu muhit tasviriy san’atning rivojlanishiga katta turtki bergan. Aynan shu ustaxonalarda miniatyura san’ati yuksak darajada rivojlandi va Hirot rassomlik maktabining shakllanishiga asos yaratildi [1, b. 118]. Temuriylar davrida miniatyura san’ati nafaqat kitob bezash vositasi, balki mustaqil badiiy san’at turi sifatida rivojlandi. Rassomlar tarixiy voqealar, saroy hayoti, mehnat jarayonlari, shuningdek adabiy asarlardagi voqealarni tasvirlashga katta e’tibor qaratdilar. Bu davr miniatyuralari kompozitsiya mukammalligi, ranglarning yorqinligi va obrazlarning badiiy ifodasi bilan ajralib turadi. Tadqiqotchilarning fikricha, XV asr Hirot maktabi Sharq miniatyura san’atining eng yuksak bosqichlaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, Temuriylar davrida Hirotda shakllangan madaniy muhit ilm-fan, adabiyot va tasviriy san’atning rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Bu muhitda yaratilgan badiiy meros keyinchalik Eron, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlari san’ati rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Shu bois Hirot madaniy muhiti Temuriylar davri madaniyati tarixida alohida ahamiyat kasb etadi.

Hirot maktabining dastlabki shakllanishida Mirak Naqqosh kabi rassomlar muhim rol o‘ynagan. U Hirot saroyidagi rassomlar ustaxonasining rahbari bo‘lib, ko‘plab shogirdlarni tarbiyalagan.

San’atshunos Oleg Grabarning ta’kidlashicha: “Hirot maktabi Sharq miniatyura san’atining eng mukammal namunasidir. Bu maktabda kompozitsiya, rang va tasviriy realizm yangi darajaga ko‘tarilgan.” [4, b. 45]

Hirot maktabi miniatyuralarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

murakkab kompozitsiya;

ranglarning yorqin va uyg‘un qo‘llanilishi;

inson obrazlarining psixologik ifodasi;

me’moriy va tabiat manzaralarining batafsil tasviri.

Bu maktab keyinchalik butun Sharq tasviriy san’ati rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Kamoliddin Behzod taxminan XV asrning o‘rtalarida Hirot shahrida tug‘ilgan. U yoshligidan tasviriy san’atga qiziqib, Hirotdagi mashhur rassomlardan ta’lim olgan. Tadqiqotchilar uning ustozlari orasida mashhur musavvir Mirak Naqqosh bo‘lganini ta’kidlaydilar. Behzod aynan shu muhitda miniatyura san’ati sirlarini chuqur o‘rgangan va keyinchalik o‘zining noyob badiiy uslubini shakllantirgan. Behzod ijodining shakllanishida Temuriylar saroyidagi madaniy muhit muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda Hirotda hukmronlik qilgan Sulton Husayn Boyqaro san’at va adabiyot homiysi sifatida ko‘plab ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlagan. Ayniqsa, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy saroy madaniy hayotining rivojlanishida katta rol o‘ynagan va ko‘plab san’atkorlarga homiylik qilgan. Kamoliddin Behzod miniatyura san’atida kompozitsiya, rangtasvir va obraz yaratish borasida katta yangiliklar kiritgan. Uning asarlarida sahna tasviri nihoyatda puxta tashkil etilgan bo‘lib, har bir detal o‘z o‘rniga ega. Rassom me’moriy elementlar, tabiat manzaralari va inson obrazlarini uyg‘un holda tasvirlash orqali miniatyura kompozitsiyalarini yanada boyitgan. Shu jihatdan Behzod ijodi Sharq miniatyura san’atining rivojlanishida yangi bosqichni boshlab bergan.

Behzod ijodining muhim xususiyatlaridan biri inson obrazlarini tasvirlashdagi realizm va psixologik chuqurlikdir. Uning miniatyuralarida qahramonlarning hissiy holati, harakatlari va o‘zaro munosabatlari aniq ifoda etilgan. Bu holat avvalgi miniatyura an’analariga nisbatan muhim yangilik bo‘lib, san’atshunoslar tomonidan yuqori baholanadi. Tadqiqotchilar ta’kidlashicha, Behzod inson obrazlarini tasvirlash orqali miniatyura san’atida yangi badiiy imkoniyatlarni ochib bergan. Kamoliddin Behzod ijodida adabiy asarlar asosida yaratilgan miniatyuralar ham muhim o‘rin tutadi. U ko‘plab mashhur Sharq adiblarining asarlari uchun miniatyuralar yaratgan. Jumladan, buyuk shoir Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa” asari, shuningdek Sa'diy Sheroziy va boshqa adiblarning asarlariga ishlangan miniatyuralar san’at tarixida mashhur hisoblanadi. Ushbu asarlarda Behzod kompozitsiya va rang uyg‘unligini yuqori darajada namoyon qilgan [5, b. 223].

Kamoliddin Behzod ijodining yana bir muhim jihati shundaki, u miniatyuralarda kundalik hayot manzaralarini ham tasvirlagan. Bu esa san’atning hayotga yaqinlashganini ko‘rsatadi. Rassom o‘z asarlarida saroy hayoti, shahar manzaralari, qurilish ishlari, mehnat jarayonlari kabi turli sahnalarni mahorat bilan tasvirlagan. Shu sababli uning miniatyuralari nafaqat badiiy, balki tarixiy manba sifatida ham qimmatli hisoblanadi [6, b. 135]. Kamoliddin Behzod ijodi keyingi davr miniatyura maktablari rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, Eron va Hindistonda shakllangan Safaviylar hamda Boburiylar davri miniatyura maktablari Behzod an’analarini davom ettirdilar. Shu bois san’atshunoslar Behzodni Sharq tasviriy san’atining eng buyuk ustalaridan biri sifatida e’tirof etadilar.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Temuriylar davrida Hirotda shakllangan miniatyura maktabi va unda Kamoliddin Behzodning ijodi Sharq tasviriy san’atining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maktab tomonidan yaratilgan badiiy meros nafaqat o‘z davrida, balki keyingi asrlarda ham Sharq san’ati rivojiga katta ta’sir ko‘rsatib, jahon madaniy merosining muhim qismiga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR:

1. Basil Gray. Persian Painting. – London: Skira, 1961.
2. Stuart Cary Welch. The Art of the Persian Book. – London: Thames & Hudson, 1972.
3. Lisa Golombek, Maria Subtelny. Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century. – Leiden: Brill, 1992.
4. Grabar O. The Illustrations of the Maqamat. Chicago, 1984.
5. Lisa Golombek, Maria Subtelny. Timurid Art and Culture. – Leiden: Brill, 1992.
6. Hasanov R. O‘rta Osiyo tasviriy san’ati tarixi. – Toshkent, 2001.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MATEMATIKA FANINING RIVOJI VA STRATEGIK AHAMIYATI

Turaboyev Bahodir Urolovich
DXX CHQ “Yosh chegarachilar” HAL
“Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi
matematika fani bosh o‘qituvchisi
Tel: +99894263445 bahodirb467@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda Amir Temur va Temuriylar sulolasi vakillarining matematika faniga bo‘lgan munosabati, ushbu fanning davlat boshqaruvi, harbiy strategiya hamda me’morchilikdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, Mirzo Ulug‘bek va uning ilmiy maktabi tomonidan erishilgan fundamental matematik yutuqlarning jahon sivilizatsiyasiga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar Renessansi, Amir Temur strategiyasi, o‘nlik pozitsion tizim, Mirzo Ulug‘bek, Samarqand matematika maktabi, "Ziji Jadidi Ko‘ragoniy", G‘iyosiddin al-Koshiy, o‘nli kasrlar, trigonometriya, iteratsiya usuli, Girih san’ati, kvazikristallar, geometrik simmetriya.

Kirish: Temuriylar renessansining matematik paradigmasi. Amir Temur va Temuriylar davri insoniyat sivilizatsiyasi tarixida nafaqat harbiy g‘alabalar, balki intellektual yuksalish — "Temuriylar Renessansi" davri sifatida alohida o‘rin tutadi. Ushbu davrda matematika shunchaki nazariy bilim bo'lib qolmay, davlatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy poydevorini belgilab beruvchi strategik vositaga aylandi [3, B. 12]. Sohibqiron asos solgan markazlashgan davlat tizimi "aniq hisob-kitob va mantiq" (Riyoziyot va mantiq) tamoyillariga qurilgan bo'lib, bu intellektual muhit keyinchalik jahonshumul kashfiyotlar uchun zamin yaratdi. Amir Temur zabt etgan o‘lkalardan eng sara olimlarni, jumladan, matematik va astronomlarni Samarqandga to‘pladi. Bu intellektual konsentratsiya keyinchalik Mirzo Ulug‘bek davrida "Samarqand ilmiy maktabi"ning dunyoga kelishiga xizmat qildi.

Amir Temur va harbiy-amaliy matematika: Strategik hisob-kitoblar san’ati. Amir Temurning harbiy muvaffaqiyatlari shunchaki jasorat emas, balki matematik mantiqqa asoslangan algoritmlar mahsulidir. Sohibqiron har bir yurishdan oldin kuchlar nisbati, masofa, vaqt va resurslarni aniq raqamlarda ifodalagan.

Harbiy logistika va o‘nlik tizimning matematik modeli. Temur qo‘shinining boshqaruv tizimi qat’iy o‘nlik pozitsion tizimga qurilgan edi. Bu tizim faqatgina bo‘linishni anglatmay, balki qo‘shinni boshqarishda tezkor axborot almashinuvi va resurslarni taqsimlashning eng samarali matematik modeli edi. Ierarxik zanjir: O‘nboshi → Yuzboshi → Mingboshi → Amirul-umaro [1, B. 45]. Bu tizim qo‘mondonlikka bir necha daqiqa ichida minglab askarlarga aniq buyruq yetkazish va manevrlar kombinatsiyasini amalga oshirish imkonini bergan. Jang maydonida qismlarning (markaz, o‘ng va chap qanot) joylashuvi murakkab geometrik shakllar va ehtimollar nazariyasiga yaqin hisob-kitoblar asosida bajarilgan.

Me’moriy Muhandislik: “Girih va Geometrik Proporsiya”. Girih (forscha “tugun”, “chigal”) — Islom me’morchiligi va amaliy san’atida qo‘llaniladigan, geometrik shakllarning murakkab kesishuvidan hosil bo‘lgan chiziqli ornament (naqsh) turidir.

"Temuriylar davri me’morchiligida (masalan, Samarqanddagi Registon ansambli, Go‘ri Amir maqbarasi va Shohi Zinda majmualarida) girih o‘zining eng mukammal ko‘rinishiga

erishgan va bu naqshlar o‘ziga xos murakkab matematik progressiyalar asosida qurilgan" [5, B. 142].

Amir Temur qurdirgan binolar (Oqsaroy, Bibixonim, Ahmad Yassaviy maqbarasi) o‘sha davr me’morchiligida geometrik simmetriya cho‘qqisi hisoblanadi. Binolarning balandligi, eni va gumbaz diametri o‘zaro qat’iy matematik nisbatda bo‘lgan [5, B. 112]. Masalan, gumbazlarning og‘irligini poydevorga teng taqsimlash uchun markaziy simmetriya va murakkab kesishuvchi arkalar tizimi qo‘llanilgan. Temuriylar davri koshinkorligida qo‘llanilgan "Girih" naqshlari bugungi zamonaviy matematika va kristallografiyada "kvazikristallar" deb ataluvchi murakkab geometrik qoidalarga asoslanganligi olimlar tomonidan isbotlangan.

“Temur Tuzuklari”: Davlat iqtisodiyotining arifmetik asosi. Sohibqironning soliq va moliya tizimi ijtimoiy adolat va matematik muvozanatga tayanar edi. Soliqlar hosilning miqdori, erning unumdorligi va suv bilan ta’minlanganlik darajasiga qarab foizlarda hisoblangan [1, B. 72]. "Tuzuklar"da har bir sohaning (ilm-fan, qo'shin, ijtimoiy ta'minot) ulushi aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, bu zamonaviy budjetlashtirish tizimining ilk mukammal ko'rinishlaridan biri edi.

Temuriylar Renessansi: Samarqand matematika maktabi va fundamental yutuqlar. Mirzo Ulug‘bek matematikani nazariy va fundamental darajaga ko‘tardi. U Samarqandni jahonning intellektual poytaxtiga aylantirib, tarixda "Olimlar sultoni" nomini oldi. “Ziji Jadidi Ko‘ragoniy” esa Trigonometriyaning yangi bosqichi bo‘ldi. Ulug‘bekning eng buyuk xizmati uning astronomik jadvallaridir, biroq bu jadvallarning aniqligi zamirida yuksak trigonometrik hisob-kitoblar yotadi. Ulug‘bek va uning shogirdlari bir darajali yoyning sinusini ($sin1°$) hisoblash uchun murakkab kubik tenglamalarni yechishning iteratsiya (ketma-ket yaqinlashish) usulini qo‘llaganlar [2, B. 114]. Bu usul hozirgi kompyuter algoritmlarining asosi hisoblanadi. Ulug‘bek hisoblab chiqqan sinuslar jadvali o‘sha davr uchun misli ko‘rilmagan aniqlikka (10-12 xonali) ega edi.

G‘iyosiddin Jamshid al-Koshiy: O‘nli kasrlarning haqiqiy ixtirochisi. Samarqand ilmiy maktabining ustuni bo‘lgan al-Koshiy matematika tarixida inqilob yasadi. G‘arbda Stevin kashf etishidan 150 yil oldin al-Koshiy o‘nli kasrlarni tizimlashtirgan va ularni amaliy hisob-kitoblarga kiritgan [3, B. 156]. Shuningdek, u π (Pi) sonining qiymatini verguldan keyin 16 xonagacha aniqlikda hisoblab, jahon rekordini 250 yil davomida o‘zida saqlab turgan.

Ali Qushchi: Matematikani falsafadan ajratish. Ulug‘bekning shogirdi Ali Qushchi matematikani falsafiy argumentlardan tozalab, uni faqat raqamlar va isbotlarga asoslangan mustaqil fanga aylantirdi [4, B. 34]. Uning arifmetika bo‘yicha asarlari asrlar davomida madrasalarda asosiy darslik bo‘lib xizmat qildi.

Xulosa va Ilmiy ahamiyati. Temuriylar davri matematikasi antik davr merosi va yangi davr ilmi o‘rtasidagi oltin ko‘prikdir. Samarqandlik olimlar yaratgan iteratsiya usullari, o‘nli kasrlar tizimi va aniq trigonometrik jadvallarsiz bugungi koinotni tadqiq etish, muhandislik va yuqori texnologiyalarni tasavvur qilib bo‘lmas edi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur tomonidan poydevori qo‘yilgan "hisobli boshqaruv" tamoyili uning avlodlari qo‘lida fundamental fan darajasiga ko‘tarildi. Bu davr matematikasi faqat nazariya bilan cheklanmay, harbiy san’at, iqtisodiyot va san’at bilan sintezlashgani sababli ham "Renessans" nomiga loyiqdir. Ushbu meros bugungi kun matematiklari va dasturchilari uchun hamon ilhom manbai va mantiqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amir Temur. "Temur tuzuklari". – T.: "O‘zbekiston", 2018-yil. 45-88-betlar.
2. Mirzo Ulug‘bek. "Ziji jadidi Ko‘ragoniy". – T.: "Fan", 1994-yil. 114-bet.
3. Matviyevskaya G.P. "Stanovleniye matematiki Sredney Azii". – M.: "Nauka", 1983-yil. 12-156-betlar.
4. Ahmedov B. "Ulug‘bek: Hayoti va ilmiy faoliyati". – T.: "Ma’naviyat", 1994-yil. 34-76-betlar.
5. Bulatov M.S. "Geometricheskaya interpretatsiya v arxitekture Sredney Azii". – M.: 1988-yil. 112-142-betlar.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR XONADONINING JISMONIY QIYOFASI: ANTROPOLOGIK REKONSTRUKSIYA

Ro‘zimova Mashhura

QQDU Arxeologiya bakalavr yo’nalishi 1-kurs talabasi

Amir Temur va Temuriylar xonadonining jismoniy qiyofasi antropologik rekonstruksiya orqali o‘rganilishi tarix, antropologiya va arxeologiya fanlarining kesishgan muhim yo‘nalishlaridan biridir. Amir Temur shaxsiyati nafaqat siyosiy va harbiy faoliyati bilan, balki uning tashqi qiyofasi, genetik kelib chiqishi va antropologik xususiyatlari bilan ham ilmiy qiziqish uyg‘otadi. XX asrda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, xususan Mixail Gerasimov tomonidan amalga oshirilgan rekonstruksiya ishlari Temurning tashqi ko‘rinishini ilmiy asosda tiklash imkonini berdi.

Ushbu jarayon Samarqanddagi Go‘ri Amir maqbarasida olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan suyak qoldiqlari asosida amalga oshirilgan bo‘lib, u tarixiy manbalar bilan solishtirildi va muvofiqligi aniqlashtirildi. Antropologik tahlillar natijasida Temurning baland bo‘yli, keng yelkali, kuchli jismoniy tuzilishga ega bo‘lgani, yuz tuzilishi esa mo‘g‘ul va turkiy elementlarning uyg‘unlashuvi sifatida namoyon bo‘lishi aniqlangan. Shu bilan birga, uning o‘ng oyog‘idagi jarohat sababli oqsoqlanganligi ham ilmiy jihatdan tasdiqlangan. Temuriylar sulolasining boshqa vakillari, jumladan Ulug‘bek va Shohrux Mirzo qoldiqlari ustida olib borilgan tadqiqotlar ham ularning umumiy antropologik tipini aniqlashga xizmat qilgan [1. B. 126]

Ushbu rekonstruksiyalar Temuriylar sulolasining Markaziy Osiyo hududida shakllangan aralash antropologik tipga mansubligini ko‘rsatadi. Antropologik rekonstruksiya nafaqat tarixiy shaxslarning tashqi qiyofasini tiklash, balki ularning etnik kelib chiqishi, yashash tarzi va biologik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu sababli, Amir Temur va Temuriylar xonadoni vakillarining jismoniy qiyofasini ilmiy asosda o‘rganish o‘zbek xalqi tarixini yanada to‘liq va haqqoniy yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Amir Temur va Temuriylar xonadonining jismoniy qiyofasini antropologik rekonstruksiya asosida o‘rganish bir necha ilmiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Eng avvalo, Amir Temurning qabrini ochish va suyak qoldiqlarini ilmiy tahlil qilish ishlari XX asrning 40-yillarida amalga oshirilgan bo‘lib, bu jarayon Go‘ri Amir maqbarasida olib borilgan. Tadqiqotlarga rahbarlik qilgan Mixail Gerasimov o‘zining mashhur kraniofasial rekonstruksiya usuli orqali bosh suyagi asosida inson yuz qiyofasini tiklashga muvaffaq bo‘lgan. Ushbu metod ilmiy jihatdan yuqori aniqlikka ega bo‘lib, u yumshoq to‘qimalarning taxminiy qalinligini aniqlash va suyak tuzilishiga mos ravishda yuz shaklini qayta yaratishga asoslanadi.

O‘rganishlar natijasida Amir Temurning bo‘yi taxminan 170–175 sm atrofida bo‘lgani, o‘sha davr uchun bu nisbatan baland ko‘rsatkich ekani aniqlangan. Uning suyak tuzilishi kuchli rivojlangan bo‘lib, ayniqsa yelka va ko‘krak qismi kengligi uning jismoniy baquvvatligini ko‘rsatadi. Bosh suyagi tahlili esa uning yuz tuzilishi keskin chiziqlarga ega, peshonasi keng, burun suyaklari aniq va baland bo‘lganini ko‘rsatadi. Antropologik belgilar Temurning turkiy va mo‘g‘ul irqiy elementlari uyg‘unlashgan aralash tipga mansubligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, suyaklarda aniqlangan shikastlanish izlari, ayniqsa o‘ng oyoq qismidagi jarohat, uning tarixiy manbalarda qayd etilgan “Temur Lang” (ya’ni oqsoq Temur) laqabining ilmiy asosga ega ekanini ko‘rsatadi [3. B. 96]

Temuriylar sulolasining boshqa vakillari ustida olib borilgan antropologik tadqiqotlar ham muhim ilmiy xulosalarni bergan. Xususan, Ulug‘bek qoldiqlari ustida olib borilgan izlanishlar uning otasi va bobosiga xos bo‘lgan antropologik belgilarni davom ettirganini ko‘rsatadi. Ulug‘bekning bosh suyagi tuzilishi ham nisbatan keng yuz, baland peshona va aniq yuz chiziqlari bilan tavsiflanadi. Bu esa Temuriylar sulolasida ma’lum darajada genetik izchillik mavjud bo‘lganini anglatadi. Shuningdek, Shohrux Mirzo qoldiqlari ustida olib borilgan tadqiqotlar ham

ularning jismoniy tuzilishida o‘xshashliklar mavjudligini ko‘rsatadi, ya’ni ular o‘rtacha balandlik, mustahkam skelet va aralash antropologik tipga mansublik bilan ajralib turadi.

Antropologik rekonstruksiya jarayonida nafaqat suyak tuzilishi, balki tarixiy yozma manbalar, miniatyura san’ati namunalari va zamondoshlarning tasvirlari ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, Temur haqida yozilgan tarixiy asarlarda uning qaddi-qomati tik, nigohi o‘tkir va jiddiy bo‘lgani ta’kidlanadi. Bu tasvirlar rekonstruksiya natijalari bilan mos keladi va ilmiy xulosalarni mustahkamlaydi. Shu jihatdan antropologik rekonstruksiya kompleks yondashuvni talab etadi, ya’ni u faqat biologik emas, balki tarixiy va madaniy manbalar bilan uyg‘un holda olib boriladi.

Temuriylar davrida yashagan aholining umumiy antropologik tipi ham ushbu tadqiqotlar orqali qisman tiklanadi. Markaziy Osiyo hududida yashagan aholi qadimdan turli etnik guruhlarning aralashuvi natijasida shakllangan bo‘lib, bu holat Temuriylar sulolasi vakillarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Ularning tashqi qiyofasida yevropoid va mongoloid elementlarning uyg‘unlashuvi kuzatiladi, bu esa hududning tarixiy-etnik jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir [2. B. 56]

Shu bilan birga, antropologik rekonstruksiya natijalari tarixiy shaxslarning real qiyofasini tiklash bilan cheklanib qolmay, balki ularning sog‘lig‘i, yashash tarzi va harbiy faoliyati haqida ham ma’lumot beradi. Masalan, Amir Temur skeletida aniqlangan kuchli mushak izlari va jarohatlar uning ko‘p yillik harbiy yurishlarda faol qatnashganini tasdiqlaydi. Bu esa tarixiy manbalarda keltirilgan ma’lumotlarning ilmiy asosga ega ekanini yana bir bor ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Amir Temur va Temuriylar xonadonining jismoniy qiyofasini antropologik rekonstruksiya asosida o‘rganish nafaqat ularning tashqi ko‘rinishini aniqlash, balki butun bir davrning biologik va etnik xususiyatlarini ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bu tadqiqotlar orqali tarixiy shaxslar obrazini yanada jonli va aniq tasavvur qilish, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlarining shakllanish jarayonini chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi.

Amir Temur va Temuriylar xonadonining jismoniy qiyofasini o‘rganishda qo‘llanilgan metodologiya kompleks va fanlararo yondashuvga asoslanadi. Ushbu tadqiqotlarda tarix, antropologiya, arxeologiya va sud-tibbiyot fanlarining usullari birgalikda qo‘llanilib, ilmiy natijalarning aniqligi va ishonchliligi ta’minlanadi. Xususan, Amir Temur shaxsining antropologik rekonstruksiyasi jarayonida bir necha asosiy metodlar tizimli ravishda qo‘llanilgan.

Birinchi bosqich arxeologik tadqiqotlardan iborat bo‘lib, bunda Go‘ri Amir maqbarasi hududida olib borilgan qazishmalar orqali suyak qoldiqlari aniqlanadi va ehtiyotkorlik bilan ajratib olinadi. Ushbu jarayonda stratigrafik tahlil, ya’ni qabr qatlamlarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, topilmalar davrini aniq belgilash imkonini beradi [5. B. 4]

Ikkinchi bosqich osteologik tahlil bo‘lib, bunda suyaklarning morfologik xususiyatlari chuqur o‘rganiladi. Bu jarayonda skeletning umumiy tuzilishi, suyaklarning o‘lchami, shakli va patologik o‘zgarishlari aniqlanadi. Masalan, suyaklarda mavjud jarohatlar, deformatsiyalar yoki kasallik izlari orqali shaxsning sog‘lig‘i va hayot tarzi haqida xulosa chiqariladi. Shu usul orqali Mixail Gerasimov tomonidan Temurning oyoq qismidagi shikastlanish aniqlanib, uning oqsoqligi ilmiy asoslangan.

Uchinchi bosqich kraniofasial rekonstruksiya usuli hisoblanadi. Bu metod bosh suyagi asosida yuz qiyofasini tiklashga qaratilgan bo‘lib, unda yumshoq to‘qimalarning o‘rtacha qalinligi maxsus jadval va statistik ma’lumotlar asosida aniqlanadi. Har bir anatomik nuqta bo‘yicha mushak va teri qatlamlari tiklanadi va natijada insonning taxminiy tashqi qiyofasi yaratiladi. Ushbu metod ayniqsa Mixail Gerasimov tomonidan mukammallashtirilgan va amaliyotga keng joriy etilgan.

To‘rtinchi bosqich solishtirma-tarixiy metod hisoblanadi. Bu usulda olingan antropologik natijalar yozma manbalar, tarixiy asarlar va tasviriy san’at namunalari bilan taqqoslanadi. Masalan, Temuriylar davriga oid miniatyuralar, yilnomalar va sayyohlar yozuvlari orqali berilgan tashqi qiyofa tavsiflari rekonstruksiya natijalari bilan solishtiriladi. Bu esa ilmiy xulosalarning haqqoniyligini oshiradi.

Beshinchi bosqich statistik va tipologik tahlil usullaridan iborat. Bu metod orqali olingan antropometrik o‘lchovlar boshqa tarixiy davrlar va hududlar aholisi bilan taqqoslanadi.

Natijada Temuriylar sulolasining qaysi antropologik tipga mansubligi aniqlanadi va ularning etnik kelib chiqishi haqida ilmiy xulosalar chiqariladi.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda genetik (DNK) tahlil metodlari ham qo‘llanilishi mumkin bo‘lib, ular orqali qarindoshlik aloqalari, biologik meros va populyatsion xususiyatlar yanada aniqroq o‘rganiladi. Garchi bu usul barcha hollarda to‘liq qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, u antropologik rekonstruksiya metodologiyasini yanada boyituvchi zamonaviy yo‘nalish hisoblanadi [3. B. 58]

Umuman olganda, ushbu metodologiya ilmiy izchillik, dalillarga asoslanganlik va turli fanlar integratsiyasi bilan ajralib turadi. Aynan shu yondashuv orqali Amir Temur va Temuriylar xonadoni vakillarining jismoniy qiyofasi imkon qadar aniq va ishonchli tarzda tiklanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Flossan. *Fransiya davlati tashkil topganidan to qirol Lyudovik XVI hukmronlik qilgan davrga qadar fransuz diplomatiyasi tarixi*. 1811.
2. Marino Sanudo. *Venetsiya dojlarining hayoti*; Luys’en Keren. *Temuerlan davrida Samarqand yo‘li*. 1990; Sil’vestr de Sasi. *Amir Temur va qirol Karl VI o‘rtasidagi yozishmalar tarixi xususida*. 1822.
3. “Samarqandga Temur davriga sayohat”. *Zarafshon,* 2006-yil 7-oktabr, №126 (21.179); Ravshanoy Tursunova. G‘arbiy Yevropa mualliflari sahna asarlarida Amir Temur obrazi // *San’at*, 2006-yil, №2-son, 37–38-betlar.
4. Xolbekov M. Sohibqiron Amir Temurning Yevropa qirollari bilan yozishmalari // *Jahon adabiyoti*, 2006-yil, №104, 131–133-betlar.
5. https://uniwork.buxdu.uz/resurs/13535_1_7BAB90BA4AE8F3C4B9AC2ABBD4CBABA73933E2EE.pdf

ÁMIR TEMUR DÁWIRINDEGI ÁMIWDÁRYANÍŃ TÓMENGI AǴÍSÍNDAǴÍ QALALAR.

Turdibaev Hamidulla Baxtiyar ulı

QMU Arxeologiya bakalavr tálim baǵdarı 1-kurs studenti.
Ilimiy basshı: t.i.k., prof. J. Xakimniyazov

Ámir Temur dáwirindegi Ámiwdáryanıń tómengi aǵımı xalıqlarınıń mádeniyatı tariyxı, arxeologiyalıq estelikleri, materiallıq mádeniyat jetiskenlikleri boyınsha ilimiy izertlewler alıp barıldı. Uliwma Amir Temur atlanıslarınan keyin de Xorezmniń ekonomikalıq, siyasiy, mádeniy awhalı jaqsılanıp, qaytadan mádeniy rawajlanıw baslanadı. Ámir Temur Dashti Qipshaq dalalarınan qaytıp kelip (1391-jil) óz ámirlerinen biri Musa Qawshunga Úrgenishti qayta tiklewge buyrıq berdi[1-C-109]. Bul qurılıslar ornı házir Tashqala atı menen belgili [2-C-505-528]. Nátiyjede Xorezm jáne Orta Aziyadaǵı mádeniyat, sawda hám ónermenchilik oraylarınan birine aylandı.Tariyxıy dáreklerde Ámir Temur hám Temuriyler dáwirinde Xorezmniń Xazarasp, Xiywa, Qıyat, Úrgensh, Adak, Dawkesken-Vazir, Buldumsaz, Qumkent (Shemaxa qala) hám basqa da qalaları eske alınadı. Olarda turaq jay, ónermenchilik hám basqa da qurılıslar bolgan. Jazba derekler maǵlıwmatın arxeologiyalıq izertlewler juwmaqları tastıyıqlaydı. Góne Úrgenish, Mizdaxqan, Qıyat, Xiywa, Puljay esteliklerindegi arxeologiyalıq materiallar bul qalalardıń XIV-XV ásirlerde jasaganlıǵın tastıyıqlaydı.

Biz joqarıda aytqanımızday, Úrgenish Amir Temur kórsetpesi menen 1391-jılı qayta tiklendi. Bul jerdegi "Xan" dep atalǵan jerde hám onıń átirapında Tasqala atı menen jańa qala mádeniyatı tiklenedi. Tashkentte 1952-j. N.N.Vakturskaya, G.A.Fedorov-Davidov,

A.G.Turgenev-Amitirov, M.I.Lapirov-Skoblo hám basqalar arxeologiyalıq qazıw jumısların alıp bardı hám de Ámir Temur hám Temuriyler dáwiri qatlamları hám tabılmaların ashtı [3-C-495].

Tashqal'adaǵı "Kárwan saray" dárwazası dep atalǵan orın átirapında bir neshe onlaǵan jaylar, kósheler qazılǵan, olar XIV-XV ásirler. Materialların beredi. Bul jerdegi qurılıslardıń kópshiligi Altın Orda dáwirindegi qurılıs materiallarınan paydalanıp qayta tiklengen. Yaǵnıy Temuriyler dáwirinde bul qurılıslarda eski materiallardan paydalanılǵan.

Tas qala esteligi kárwansaray ortasındaǵı qazıwlar waqtında kóp muǵdarda teńgeler tabılgan. Olar arasında XIV ásir (Altın Orda) hám XIV-XV ásir (yaǵnıy Temuriyler dáwiri) teńgeleri ushırasadı. Altın Orda dáwiri teńgeleri XIV ásirdiń 60-80-jıllarındaǵı anonim teńgeler. Olar ózlerin ǵárezsiz dep járiyalaǵan Qońırat suwpıları atınan shıǵarılǵan. Sufistler 1388-jilga shekem Xorezmde kúshli húkimdarlıq etken[4-C-11].

Olardan basqa Tashkent qalasının joqarı qatlamlarınan XV-XVI ásirlerge tiyisli Buxarada shıǵarılgan teńgeler ushirasadı. Bul Úrgenish qalasının Buxara menen sawda baylanısların alıp barganlıǵın kórsetedi. Mirza Ulugbek dáwirinde Buxara Orta Aziyadagi jetekshi tenge shigarıw oraylarınan birine aylandı. Sol zamanda Xorezmge Temuriyler tengeleri kóp kelgen. Bul haqqında professor M.M. Mambetullaev tárepinen tabılgan teńgeler gáziynesi isenimli magliwmat beredi. Xiywa teńgeleri - Samarqand, Azerbayjan, Ardabil, Astrabad, Bagdad, Baku, Bamiyan, Xirat, Darband, YAzd, Isfaxan, Koson, Qazvin, Kerman, Qum, Savox, Sultaniya, Shabanqara, Shamaxa, Xarran, Xisar qalalarına, onda shigarılgan teńgeler bolsa sawda arqalı Xorezm qalası Xiywaga kelip túsken.

Ústirttiń shetinde jaylasqan Dokkeskan-Vazir esteliginde de Temuriyler dáwiriniń teńgeleri tabılǵan. Olar arasında 200 den artıq teńgeler belgili. Mayda mıs teńgelerde qus hám haywanlardıń súwreti bar. Bunday tengeler Temuriylerge tiyisli bolip, olar Buxara, Balx, Samarqand qalalarında shigarılgan hám sawda joli menen tarqalgan [6-C-29].

Bunday teńgeler Sarıqamis basseynindegi arxeologiyalıq esteliklerde de ushirasadı. Atap aytqanda, Adak (Aq qala) esteligi hám onıń átirapındaǵı awıl mákan jaylarında ushırasqan.

Temuriyler dáwirindegi Ústirt kárwan jolındaǵı Xorezm qalalarınan biri Shemaxa-qala. Bul Xorezmniń dáslepki hám rawajlangan ásirlerdegi iri qalalarına kiredi. Esteliktiń maydanı 30 gektardan asadı. Shemaxa - qala esteliginiń mádeniy qatlamları úsh dáwirge tiyisli. Bul Xorezmshahlar, Altın Orda hám Temuriyler dáwiri. Qala orayında áyyemgi ásirdiń qala qorǵanı jaylasqan. Onıń diywalları qorǵanıw minaraları menen bekkemlengen. Orta ásirlerde Shemaxa - qala Xorezmniń Ústirttegi kárwan jolında jaylasqan ónermenchilik hám sawda qalaları bolıp, mámleket ekonomikasında ornı bolgan. Shemaxa qalasının Altın Orda mámleketinen tısqarı Iran, Qıtay, Rus jerleri menen sawda baylanısları bolgan. Buǵan seladon, lyustra, aq qayın qabıǵı ayqın dálil bola aladı [7-C-1].

Shemaxa qala esteligi Ámir Temur hám Temuriyler dáwirinde Ústirttegi qala mádeniyatı rawajlanǵan orın bolǵan. Jazba dereklerde bul qala Temuriyler dáwirinde Qumkent atı menen belgili. Bul jerdegi Temuriyler gúlalshılıǵı qalanıń XIV-XV ásirlerdegi sawda baylanısın kórsetedi.

Puljay esteligi Ústirtti Xorezm menen baylanıstıratuǵın sawda kárwan jolında jaylasıp, Xorezmshahlar, Altın Orda dáwiri hám Temuriyler dáwirinde de (XIV-XV ásirler) sawdaǵa xizmet etken qala bolgan [8-C-5]. Bul qalada 1960-jılı V. N. Yagodin, 2002-jılı Sergey Baratov basshılıǵındaǵı xalıq aralıq ekspediciya[9-C-201-202] hám 2004-jıl M.Sh. Qıdırniyazovtıń qazıw jumısları bul qorǵannıń IX-XI ásirlerde salınıp XIII ásirdiń basına shekem paydalanılǵanlıǵın kórsetedi.

Temuriyler dáwirinde jasawdı dawam ettirgen qalalar qatarına Puljay qalasın aytıw múmkin. Puljay esteligi Qońırat qalasının arqa-batısında, 45 km. Ustyurttıń janbawırında qala qorǵan eki bólimnen ibarat.

Amir Temur tariyxshısı Ibn Arabshah ózinin "Temur tariyxı" kitabında Ústirt arqalı Qırımga shekem sawda joli temuriyler dáwirinde bolganlıǵın jazıp qaldırgan edi.[10-C-1-2] Sawda jollarınan kárwansaraylardan tez-tez paydalanıw XIII-XIV ásirlerge tuwra keledi.

Bunday áyyemgi jol Xorezm, Buxara ortasında da Temuriyler dáwirinde paydalanilgan. Usı joldaǵı mákanlardıń biri Se-peya (Úsh oshaq). Amir Temur tariyxshılarınan biri Nizamiddin Shamiy "Zafarnoma" ("Temur zafarnomasi") kitabında Amir Temurdıń Xorezmge birinshi (1372-jil), úshinshi (1378-jil) atlanısları haqqında jazıp, Mawarawnnaxr (Buxara) dan Qiyot (Beruniy) ga shekem bolgan jerlerden birin Sepeya dep ataydı. Solay etip, biz Ámir Temur hám Temuriyler zamanında Xorezmnen Batısqa (Ústirt arqalı), Shıǵısqa (Máwerennaxr arqalı) baratuǵın sawda jolları hám olardıń boyındaǵı qalalar mádeniyatınıń rawajlanıwda bolǵanın kóremiz.

Xorezmniń Amir Temur tárepinen basıp alınıwı, wálayattıń Mawarawnnaxrǵa qosıp alınıwı bul jerde mádeniyattıń ósiwin toqtata almadı. Áyyemnen rawajlangan Úrgenish, Xiywa, Shemaxa qala, Puljay, Aq qala, Qıyat sıyaqlı qalalar mádeniy rawajlanıwdı dawam ettirdi. YAǵnıy Ámir Temur hám Temuriyler dáwirinde Xorezm qalaları mádeniyatı pútkilley toqtap qalǵan joq. Temuriyler siyasatına muwapıq óz rawajlanıwın dawam ettirdi. Álbette, bul rawajlanıw Temuriyler dáwirinen aldınǵı jaǵdayda bolmaǵan. Keyingi feodallıq urıslar Xorezm qalalarınıń mádeniy awhalın bir qansha hálsiretti.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Шарафуддин Али Язди. «Зафарнома».- 109-бет
2. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки квартала XV-XVII вв.на городище Ташкала.-С. 505-528.
3. Вактурская Н.Н. раскопки городище Ургенч в 1952// Труды ХАЭЭ.Т2.-С.467-494: Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки квартала XV-XVII вв. на городище Таш кала.-С. 505: Лапиров – Скобло М.И. Раскопки комплекса Южных ворот и крепостной стены Таш калы//Труды ХАЭЭ.Т.2.-С. 495.
4. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки квартала ХУ-ХУ11 в.на городище Таш кала// Труды ХАЭЭ.Т.11. М,1958.
5. Мамбетуллаев М.М, Хожаниязов Г.Х. Хивинский клад// Вестник ККОАН РУз. 2004.№ 1-2. С.106.
6. Ходжаниязов Г., Хакимниязов Ж. Городище Дэвкескен-Вазир //Нукус:«Билим. – 1997.
7. Вактурская Н.Н. О раскопках на городище Шемаха кала в 1948 г// Труды ХАЭЭ.Т.1.- М,1952.
8. Кдырниязов М.-Ш. и другие Археологические работа на городище Пулжай/ АИУ – 2004. Самарканд. 2006

ANTIK DAVRDAGI JANUBIY TURKMANISTON YODGORLIKLARI

Qo’ziboyeva Munisa Og’aboy qizi
Berdak nomidagi Qoraqolpoq Davlat
Universiteti tarix fakulteti 3-kurs talabasi.
Tel; + 99 894 685 31 79
E-mail: quziboyevamunisa91@gmail.com

Annotatsiya: Antik davrda Janubiy Turkmaniston hududi Markaziy Osiyoning muhim siyosiy va madaniy markazlaridan biri bo‘lgan. Bu hududda joylashgan Marg‘iyona va Parfiya qadimgi sivilizatsiyalar taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan. Ayniqsa, Marv va Niso shaharlari davlat boshqaruvi, savdo va hunarmandchilik markazlari sifatida rivojlangan. Ushbu shaharlar arxeologik yodgorliklari orqali antik davr urbanizatsiyasi, me’morchiligi va madaniy aloqalari haqida muhim ma’lumot beradi.

Kalit so‘zlar: Antik davr, Janubiy Turkmaniston, Marg‘iyona, Parfiya, Marv, Niso, qadimgi shaharlar, urbanizatsiya, arxeologiya, Ipak yo‘li, savdo aloqalari, me’morchilik, hunarmandchilik, madaniy meros, tarixiy yodgorliklar.

Kirish

Markaziy Osiyo qadimdan sivilizatsiyalar chorrahasi sifatida mashhur bo‘lib, uning muhim hududlaridan biri Janubiy Turkmaniston hisoblanadi. Bu mintaqa antik davrda siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarning faol markaziga aylangan. Xususan, Marg‘iyona va Parfiya kabi tarixiy o‘lkalar qadimgi davlat tuzilmalarining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynagan.

Janubiy Turkmaniston hududida vujudga kelgan shaharlar nafaqat mahalliy aholi hayotida, balki mintaqalararo savdo va madaniy aloqalarda ham katta ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, Marv va Niso kabi shaharlar antik davr urbanizatsiyasi, me’morchiligi hamda davlat boshqaruvi tizimining yorqin namunalari hisoblanadi.

Ushbu mavzu Janubiy Turkmanistonning antik davrdagi shahar madaniyatini, ularning tarixiy ahamiyati hamda arxeologik manbalar asosida o‘rganilishini yoritishga qaratilgan.

Antik davrda Janubiy Turkmaniston hududi Parfiya davlati va Marg‘iyona vohasi doirasida yuksak shahar madaniyati shakllangan mintaqalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda ayniqsa Niso va Marv muhim siyosiy, harbiy va iqtisodiy markazlar sifatida ajralib turadi. Niso Parfiya davlatining ilk poytaxti bo‘lib, miloddan avvalgi III asrda Arshakiylar sulolasi tomonidan asos solingan. Shahar ikki qism — Eski Niso (qal’a va saroy majmuasi joylashgan hudud) hamda Yangi Niso (aholi yashash qismi)dan iborat bo‘lgan. Eski Niso baland sun’iy platforma ustida barpo etilib, mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Arxeologik qazishmalar natijasida bu yerda saroy inshootlari, ibodatxonalar, omborxonalar hamda xo‘jalik binolari aniqlangan. Ayniqsa, ko‘plab sopol idishlar, ritonlar (haykal bezakli marosim idishlari), tangalar va yozuvli hujjatlar Parfiya davlati boshqaruv tizimi, diniy e’tiqodi va iqtisodiy aloqalari haqida muhim ma’lumot beradi. Niso Parfiya hukmdorlarining qarorgohi va sulolaviy markazi sifatida davlat mafkurasi shakllanishida katta rol o‘ynagan.

Nisaga kirish

Marv esa qadimgi Marg‘iyona vohasining markazi bo‘lib, uning tarixi miloddan avvalgi I ming yillikka borib taqaladi. Antik davrda Marv Ahamoniylar, so‘ngra Salavkiylar va Parfiya davlati tarkibida yirik ma’muriy hamda savdo markaziga aylangan. Shahar vohada rivojlangan sug‘orma dehqonchilik tizimiga tayangan bo‘lib, Murghob daryosi suvlari asosida keng irrigatsiya tarmoqlari barpo etilgan. Antik Marv hududida Erkqala va Gyaurqala kabi qal’a tipidagi shahristonlar mavjud bo‘lib, ular mudofaa devorlari, minoralar va ichki rejalashtirilgan ko‘chalar tizimi bilan ajralib turadi. Topilgan arxeologik materiallar — sopol buyumlar, metall qurollar, tangalar va me’moriy qoldiqlar — shaharning hunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlanganini ko‘rsatadi. Marv Buyuk Ipak yo‘lining muhim tarmoqlaridan birida joylashgani sababli Sharq va G‘arb o‘rtasidagi iqtisodiy hamda madaniy almashinuvda vositachi vazifasini bajargan. Shunday qilib, Niso Parfiya davlatining siyosiy markazi sifatida, Marv esa Marg‘iyona vohasining iqtisodiy va madaniy tayanchi sifatida antik davr Janubiy Turkmaniston tarixida muhim o‘rin tutadi; har ikkala yodgorlik mintaqadagi urbanizatsiya jarayonlari va davlatlilik an’analarini o‘rganishda asosiy manbalar sirasiga kiradi.

Sultan Sanjar Mausoleum (c. 1140s-1170s)

Durnali Janubiy Turkmaniston hududidagi antik davrga oid yirik manzilgohlardan biri bo‘lib, o‘zining puxta rejalashtirilgan shaharsozlik tuzilishi va mustahkam mudofaa tizimi bilan ajralib turadi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida manzilgohning to‘rtburchak shaklda barpo etilgani, qalin paxsa va xom g‘ishtdan qurilgan devorlar bilan o‘rab olingani aniqlangan. Devorlar tashqi tomondan mudofaa minoralari bilan mustahkamlangan bo‘lib, bu holat Durnalining harbiy-strategik ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Ichki hududda turar joy binolari, xo‘jalik inshootlari hamda ehtimoliy ma’muriy markaz qoldiqlari topilgan. Sopol buyumlar, metall mehnat qurollari va kundalik turmush anjomlari bu yerda hunarmandchilik va dehqonchilik rivojlanganini tasdiqlaydi. Topilmalar Durnalining antik davrda nafaqat harbiy tayanch nuqta, balki iqtisodiy va ma’muriy markaz vazifasini ham bajarganini ko‘rsatadi.

Durnali

Old Sarakhs qadimgi savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan muhim arxeologik yodgorlik bo‘lib, Parfiya davri madaniy qatlamlari bilan mashhurdir. Uning geografik o‘rni mintaqalararo iqtisodiy aloqalar rivojida muhim omil bo‘lgan. Qazishmalar davomida turli davrlarga oid sopol idishlar, tangalar, bezak buyumlari va xo‘jalik anjomlari aniqlangan bo‘lib, ular Saraxsning faol savdo va hunarmandchilik markazi bo‘lganini ko‘rsatadi. Shahar hududida aniqlangan me’moriy qoldiqlar, jumladan, mudofaa devorlari va turar joy majmualari uning rivojlangan shahar infratuzilmasiga ega bo‘lganini tasdiqlaydi. Old Saraxs Parfiya davlati davrida mintaqaning iqtisodiy tizimida muhim o‘rin egallab, Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo almashinuvini ta’minlovchi vositachi markazlardan biri bo‘lgan.

Old Sarakhs

Mansurdepe antik davr qishloq va shahar madaniyatini tadqiq etishda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu yodgorlik hududida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida turar joy qoldiqlari, xo‘jalik binolari, omborxonalar hamda mudofaa unsurlari aniqlangan. Bu esa manzilgohda o‘troq dehqonchilik madaniyati shakllanganini va aholining barqaror yashash tarziga o‘tganini ko‘rsatadi. Topilgan sopol buyumlar, mehnat qurollari va maishiy ashyolar hududda hunarmandchilikning rivojlanganidan dalolat beradi. Mansurdepe materiallari Janubiy Turkmanistonda antik davr ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, aholining turmush tarzi va shaharsozlik jarayonlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Mansurdepe

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda Janubiy Turkmaniston hududidagi antik davr yodgorliklari — Niso, Marv, Durnali, Old Sarakhs va Mansurdepe misolida kompleks yondashuv asosida o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik va tizimlilik tamoyillari asos qilib olindi.

Birinchidan, tarixiy-qiyosiy metod qo‘llanilib, mazkur yodgorliklarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va o‘zaro o‘xshash hamda farqli jihatlari tahlil qilindi. Ikkinchidan, arxeologik manbalarni tahlil qilish usuli orqali qazishmalar natijasida aniqlangan moddiy madaniyat namunalari — me’moriy qoldiqlar, sopol buyumlar, tangalar va xo‘jalik anjomlari ilmiy jihatdan umumlashtirildi.

Shuningdek, manbashunoslik metodi asosida yozma tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar o‘rganilib, arxeologik ma’lumotlar bilan solishtirildi. Tahlil va sintez usullari yordamida olingan ma’lumotlar tizimlashtirildi hamda umumiy xulosalar chiqarildi. Hududiy yondashuv asosida esa yodgorliklarning geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti va savdo yo‘llariga yaqinligi ularning iqtisodiy hamda siyosiy ahamiyatini aniqlashda inobatga olindi.

Natijada, qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar Janubiy Turkmanistonning antik davr shahar madaniyati va urbanizatsiya jarayonlarini ilmiy asosda yoritish imkonini berdi.

Xulosa

Antik davrda Janubiy Turkmaniston hududi Markaziy Osiyoda shahar madaniyati va davlatchilik an’analari shakllangan muhim mintaqalardan biri bo‘lgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Niso Parfiya davlatining siyosiy va sulolaviy markazi sifatida davlat boshqaruvi, mafkuraviy tizim va me’morchilik an’analarining rivojlanishida muhim o‘rin tutgan. Marv esa

Marg‘iyona vohasining yirik iqtisodiy va madaniy markazi bo‘lib, sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlangan hudud sifatida ajralib turgan.

Shuningdek, Durnali, Old Sarakhs va Mansurdepe kabi yodgorliklar antik davrda hududiy markazlar, harbiy tayanch nuqtalar va savdo-hunarmandchilik manzilgohlari mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi. Ularning moddiy madaniyat namunalari va shaharsozlik tuzilishi Janubiy Turkmanistonda urbanizatsiya jarayonlari yuqori bosqichda bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, mazkur yodgorliklar mintaqada antik davr davlatchiligi, iqtisodiy hayoti va madaniy taraqqiyotini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi hamda Janubiy Turkmanistonning qadimgi tarixini yoritishda asosiy daliliy asos vazifasini bajaradi.

Manbalar va adabiyotlar

Массон В.М. Изучение эпохи раннего железа на территории Южного Туркменистана. Ашхабад: Туркменистан в эпоху раннежелезного века, 1984.

Сарианиди В.И. Материальная культура Южного Туркменистана в период ранней бронзы. Ашхабад: Первобытный Туркменистан, 1976.

Массон В.М. Алтын-депе - город бронзового века. Москва: Сквозь века, 1989.

Массон В.М. Северная Бактрия. Москва: Наука, 1985.

Сарианиди В.И. Храм и некрополь Тилля-тепе. Москва: Главная редакция, 1989.

Сарианиди В.И. В поисках страны Маргуш. Москва: 1993.

TÚSLIK ARAL BOYLARI KERAMIKASÍN ÚYRENIW METODIKASÍ: TARIYXÍY-MÁDENIY HÁM TEXNOLOGIYALÍQ QATNASLAR

Aytmanov A. B. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Arxeologiya" qánigeligi 1-basqısh magistrantı.
Toreniyazov Azizxan Jienbaevich. Qaraqalpaq gumanitar ilimleri ilim izertlew institutı. PhD.

Túslik Aral boyları áyyemnen Oraylıq Aziyadaǵı iri suwǵarıw diyqanshılıq hám ónermentshilik oraylarınan biri bolıp, bul aymaqtaǵı arxeologiyalıq izertlewlerde júdá bay keramika kompleksleri anıqlanǵan.[6] Xorezm arxeologiyalıq ekspediciyası materialları tiykarında dúzilgen "Керамика Хорезма" toplamı bul keramika komplekslerin ilimiy jaqtan dáslepki keń kólemli talqılap, ıdıslardıń forması, bezewi hám texnologiyası boyınsha klassifikaciya jarattı.[6] Keyin ala S.B. Bolelov Xorezm gúlalshılıǵın arxeologiyalıq maǵlıwmatlar tiykarında qayta kórip shıǵıp, óndiris orayları, texnologiyalıq basqıshlar hám olardıń rawajlanıw dinamikasın izertledi hám rekonstrukciyaladı.[3] A.A.Bobrinskiy redakciyasındaǵı "Актуальные проблемы изучения древнего гончарства" tamasındaǵı toplam bolsa keramika materialın úyreniwdiń ulıwma metodikalıq tiykarların islep shıǵıp, onda tariyxıy-mádeniy, texnologiyalıq hám morfologiyalıq tallawdıń teoriyalıq hám ámeliy principleri sáwlelendirilgen.[2] Áyyemgi Xorezm qalalarınıń orta ásir dáwirindegi materiallıq mádeniyatı, sonıń ishinde, gúlal ıdıları komplekslerin aymaqlıq hám xronologiyalıq kesimde úyrengen izertlewshiler de bul metodikaǵa súengen halda jańa nátiyjeler alǵan.[5]

A.A. Bobrinskiy mektebi gúlal materialın "miynet kónlikpeleriniń materiallıq izleri" sıpatında talqılanıp, tiykarǵı wazıypa sıpatında onı jaratqan xalıq toparlarınıń texnologiyalıq dástúrleri hám sociallıq tájiriybesin rekonstrukciyalawdı kórsetedi.[2] Tariyxıy-mádeniy kózqarasta gúlal ıdıs tek turmıslıq buyım emes, al belgili bir etnikalıq yamasa aymaqlıq jámááttiń "mádeniy pasportı" sıpatında qaralıp; ıdıs forması, bezegi, massası hám pisiriw usılı sıyaqlı belgiler bir pútin dástúr kompleksin quraydı. "Керамика Хорезма" toplamında da ıdıs túrleri tek morfologiyalıq belgiler emes, al olar baylanısqan estelikler, xojalıq kompleksleri hám tariyxıy dáwirler menen birge súwretlenedi, bul bolsa tariyxıy-mádeniy qatnas ruwxına sáykes keledi. Orta ásir Xorezm qalalarındaǵı keramika komplekslerin úyrengen izertlewshiler ayırım forma hám bezew túrleriniń belgili qala orayları yamasa sawda jolları menen baylanıslılıǵın kórsetip, aymaqlıq-mádeniy ayırmashılıqlardı anıqlagan.

Texnologiyalıq analiz keramikalıq buyımnıń pútkil óndiris shınjırın - shiyki zattı tańlaw, massa tayarlaw, qáliplestiriw, keptiriw hám pisiriw basqıshların qayta tiklewge qaratılǵan. A.A. Bobrinskiydiń "Гончарство Восточной Европы" atamasındagı monografiyasında keramikalıq massanıń quramı, mineral hám organikalıq qosımshalar, olardıń kólemi hám tarqalıwın mikroskopiyalıq jáne petrografiyalıq usıllar menen úyreniw usınıs etiledi.[1] Avtorlar organikalıq qosımshalar (topan, tal, shıǵanaq hám basqalar) shiyki zattıń plastiklik dárejesi hám pisiriw rejimin anıqlawda áhmietli rol atqaratuǵının, olardıń qásietleri shiyki zat dereklerin jáne ıdıslardıń ámeliy wazıypasın anıqlawǵa járdem beretuǵının atap ótedi. S.B. Bolelov Xorezm keramikasın talqılay otırıp, gúlal massasınıń ózgeshelikleri, ıdıs diywalınıń qalıńlıǵı, pisiw dárejesi hám sırtqı isleniwin birgelikte kórip, hár qıylı ustaxanalar hám islep shıǵarıw dástúrlerin parıqlawǵa erisedi.

Keramika morfologiyalıq analiziniń tiykarǵı wazıypası - ıdıs formasın elementlerge ajıratıw hám olardıń kombinaciyası arqalı tipologiyalıq toparlar jaratıw bolıp tabıladı.[2] A.A. Bobrinskiy mektebinde ıdıstıń awzı, moynı, iyini, qarnı hám túbi óz aldına element sıpatında qaralıp, olardıń forması hám óz-ara qatnası boyınsha tipler hám variantlar ajıratıladı; bunday tipologiyalıq qatarlar tiykarında hár qıylı xalıq toparları hám tariyxıy basqıshlar arasındaǵı baylanıslar tallanadı. "Керамика Хорезма" toplamında Xorezm idısları forması hám ólshemine qaray kóplegen tipologiyalıq toparlarga ajıratılıp, hár bir tip ushin sızılmalar hám sipatlamalar berilgen, bul bolsa usi aymaq ushin tiykarǵı morfologiyalıq bazanı quraydı. S.B. Bolelov bul tipologiyanı qayta kórip shıǵıp, ayırım formalardıń funkcional hám xronologiyalıq áhmietin anıqlaydı; mısalı, belgili awız formasına iye ıdıslardıń turmıslıq, xojalıq yamasa máresimlik wazıypalarda qollanılıwın hám olardıń qatlamlar boyınsha tarqalıwın kórsetedi. Orta ásir qalalarındaǵı ıdıs tipologiyasın úyrengen izertlewshiler bolsa Orta ásir Xorezm keramikasınıń ulıwma forma dástúrleri menen birge, jańa bezew usılları hám sırlı keramikaǵa tiyisli formalardıń payda bolıwın atap ótken.

Keramika materialın úyreniw tek ǵana arxeologiyalıq kontekst hám stratigrafiya menen qatań baylanısqan jaǵdayda ǵana joqarı tariyxıy maǵlıwmat beredi.[2] S.B. Bolelov áyyemgi Xorezm esteliklerinde gúlal buyımlardı qatlamlar, qurılmalar hám óndiris zonaları boyınsha óz aldına dizimge alıp, tabılmalardı anıq stratigrafiyalıq process penen baylanıstırıwǵa itibar qaratadı.[3] Nátiyjede belgili ıdıs tipleri ushın salıstırmalı xronologiyalıq qatarlar dúziw, belgili ustaxanalardıń jumısı hám olardıń waqıt boyınsha ózgeriwin baqlaw imkaniyatı payda boladı. "Керамика Хорезма"da táriyiplengen kóplegen kompleksler de anıq qala hám qorǵanlarǵa, ayırım jaǵdaylarda bolsa óz aldına qurılıs basqıshları hám qatlamlarǵa baylanıstırılıp berilgen bolıp, bul keyingi izertlewler ushın kontekstuallıq bazanı támiyinleydi. Orta ásir qalalarınıń materiallıq mádeniyatına baǵishlangan izertlewlerde qatlamlar boyinsha keramikalıq komplekslerdiń ózgeriwi qalalardıń ekonomikalıq turmısındaǵı basqıshlardı, sawda baylanıslarınıń kúsheyiwi yaki páseyiwin kórsetiw ushin qollanıladı.

Joqarıda kórip ótilgen metodlar - tariyxıy-mádeniy, texnologiyalıq, morfologiyalıq-tipologiyalıq hám kontekstual-stratigrafiyalıq qatnaslar - bir-birin tolıqtıratuǵın sistema sıpatında qollanılǵanda eń úlken nátiyjeni beredi. S.B Bolelovtıń jumısında belgili tiptegi ıdıslardıń shiyki zat quramı, diywalınıń qalıńlıǵı hám pisiw dárejesi morfologiyalıq belgileri menen birge qarap shıǵılıp, ayırım ustaxanalar yamasa dástúriy "mektepler"di ajıratıwǵa múmkinshilik bergen.

Túslik aral boyı gúlalshılıǵın úyreniw metodikası XX ásirdiń ortalarınan baslap sezilerli dárejede jetilisip, S.P. Tolstov redakciyasındaǵı "Керамика Хорезма" shıǵarmasında klassikalıq tipologiyalıq hám táriyiplewshilik qatnas qáliplesti.[6] S.B. Bolelov izertlewleri bul bazanı tereńlestirip, keramika islep shıǵarıwdıń ishki strukturası, ustaxanalar tarmaǵı hám texnologiyalıq basqıshların rekonstrukciyalawǵa qaratıldı. A.A. Bobrinskiydiń redakciyasındaǵı kollektiv monografiya bolsa keramika materialın úyreniwdiń ulıwma teoriyalıq tiykarların islep shıǵıp, tariyxıy-mádeniy hám texnologiyalıq tallawdı birden-bir metodikalıq sistemaǵa keltirdi.[2] Orta ásir Túslik Aral boyı qalalarınıń materiallıq mádeniyatına baylanıslı jumıslar bolsa bul metodikanı ámeliy izertlewlerde qollanıw imkaniyatların ayqın kórsetedi.[5] Sonlıqtan Túslik aral boyı gúlalshılıǵın jańa basqıshta úyreniw usı tiykarǵı dereklerde bayan etilgen qatnaslardı kompleksli qollanıwǵa, sonday-aq, zamanagóy laboratoriyalıq hám sanlı metodlar menen bayıtıwǵa súyeniwi kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. А.А. Бобринский. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. — М.: Издательство «Наука», 1978.

2. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства: Коллективная монография / Под ред. А.А. Бобринского. – Самара, 1999.

3. Болелов С.Б. Гончарство Древнего Хорезма по археологическим данным (вторая половина I тыс. до н.э. – первая половина I тыс. н.э.): Дис. … канд. ист. наук. – Москва, 2005.

4. Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. IV. М., 1959.

5. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII-XIV вв. Нукус, 1989.

6. Керамика Хорезма / Под ред. С.П. Толстова и М.Г. Воробьевой. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.

QORAQALPOQ TAOMLARINI O'RGANISH TARIXIDAN

Bekposinova Altinay Bekpolat qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
"Etnografiya, etnologiya va antropologiya" yo‘nalishi 2-bosqich magistranti.
Ilmiy rahbar: t.f.n., prof. J. Xakimniyazov

Ключевые сова: Qoraqalpoqlar, tarixshunoslik, dala tadqiqotlari, oziq-ovqat, iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi, chorvachilik, an'anaviy yerlardan foydalanish.

Резюме. Ushbu maqolada qoraqalpoq taomlarining ixtisoslashgan etnografik tadqiqoti muhokama qilinadi, uning ishi moddiy madaniyatning ushbu jihatini yanada o'rganish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Dissertatsiyada shuningdek, qoraqalpoq taomlari haqida parcha-parcha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tarixiy asarlar keltirilgan..

Qoraqalpoqlarning an'anaviy taomlari nafaqat moddiy madaniyatning elementi, balki turli ma'naviy marosimlar o'tkaziladigan muhim madaniy hodisadir. Shuning uchun oziq-ovqatni o'rganish moddiy va nomoddiy madaniyatni o'rganishning ilmiy tamoyillarini qamrab oladi, ma’naviy tomani amaliyat masalalar doirasidan tashqariga chiqadi.

Ibn Fadlanning milodiy X asrga oid yozuvlarida ham, keyingi sayohatchilar va tadqiqotchilarning tavsiflarida ham Markaziy Osiyoning shimoliy hududlari va Kaspiy dashtlarida yashovchi xalqlarning asosiy taomlari non, tariq, quritilgan go'sht va turli xil un asosidagi sho'rvalar va bo'tqalar bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, qoraqalpoqlarning ovqatlanishining eng batafsil tavsiflari G. Vamberining asarlarida uchraydi [1. C. 226-237].

Sharq xalqlarining keng doiradagi taomlariga bag'ishlangan maxsus maqolada Vamberi G'arbiy Osiyo turkiy xalqlarining ovqatlanishini qiziqarli taqqoslashni taqdim etadi. Muallif Markaziy Osiyo ovqatlanishining nihoyatda soddaligini ta'kidlaydi: cheklangan turdagi taomlar va oddiy oshpazlik texnikasi.

Vamberi tomonidan tilga olingan taomlar ro'yxati zamonaviy qoraqalpoq milliy taomlariga to'liq mos keladi, ammo u hali to'liq emas. XVIII va XIX asrlardagi rus tadqiqotchilarining qoraqalpoqlarning turli xil baliqlarni mo'l-ko'l iste'mol qilishini qayd etgan ma'lumotlari Vamberi ma'lumotlarini biroz to'ldirsa-da, adabiy manbalar shunga qaramay, qoraqalpoq xalqining moddiy madaniyatining bu qiziqarli jihati haqida kam ma'lumot beradi [2. C. 84-86].

Biroq, oziq-ovqatni samarali o'rganish Sovet davrida boshlandi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan boshlab etnograflar madaniy rivojlanishda faol ishtirok etdilar. Masalan,

1926–1929 yillarda N. A. Baskakov va 1927–1928 yillarda A. S. Morozova qoraqalpoqlarning tili va kundalik hayotini o'rganib, birinchi etnografik tadqiqotlarni olib borishdi.

1933-yilda Integratsiyalashgan tadqiqot instituti professor A. A. Sokolov boshchiligidagi etnografik va lingvistik ekspeditsiyani tashkil qildi. Ushbu ekspeditsiya a'zosi U. Kusekeyev qoraqalpoq etnografiyasi bo'yicha ko'plab dala materiallarini, jumladan, O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpoq bo'limi qo'lyozmalar to'plamida saqlanadigan oziq-ovqat yozuvlarini to'pladi. Ushbu to'plamda qoraqalpoqlarning moddiy va ma'naviy madaniyati, oilaviy va kundalik marosimlari haqida qiziqarli ma'lumotlar mavjud [3.].

1930-yillarda P. Ivanov va P. Tolstoy kabi taniqli olimlar qoraqalpoqlar etnografiyasini o'rgangan. 1940–1941-yillarda P. P. Ivanov A. S. Morozova bilan yaqin qoraqalpoqlar etnografiyasi bo'yicha esse yozgan.

1948-yildan 1951-yilgacha A. S. Morozova respublikada amaliy san’atning hozirgi holatini o‘rganish uchun Qoraqalpog‘istonga ekspeditsiyaga rahbarlik qildi. 1927-1950-yillar oralig‘ida to‘plangan materiallar asosida u 1954-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi va 1960-yildan 1963-yilgacha qoraqalpoqlarning etnogenezi va etnik tarixi, ularning iqtisodiyoti va moddiy madaniyati, jumladan, oziq-ovqatga bag‘ishlangan maxsus bo‘lim bo‘yicha bir qator maqolalar nashr etdi. Ushbu asar, shubhasiz, oziq-ovqatni moddiy madaniyat kontekstida o‘rgangan birinchi asardir [4].

1945-yilda T. A. Jdanko boshchiligidagi SSSR Fanlar akademiyasi Xorazm ekspeditsiyasining qoraqalpoq etnografik otryadining tashkil etilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu otryad tomonidan olib borilgan va respublikaning butun hududini qamrab olgan qoraqalpoqlarning tizimli etnografik tadqiqotlari nafaqat Qoraqalpog'istonda etnografik fanni yanada rivojlantirishga, balki mutaxassis etnograflarni tayyorlashga ham hissa qo'shdi.

R. Kosbergenov [5], T. A. Jdanko [6], U. X. Shalekenov [7] asarlarida ham oziq-ovqat haqida ma'lumotlar mavjud. Biroq, bu mualliflarning barchasi oziq-ovqatni boshqa mavzular bilan birgalikda o'rgangan va ularning ma'lumotlari yetarlicha to'liq emas

Mavzuning ahamiyatini hisobga olgan holda, 1970-yillarda O'zSSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limining tarixiy-etnografik ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan dala ishlari asosida oziq-ovqat bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar olib borildi. Tadqiqotchilar respublikaning barcha hududlarida qoraqalpoqlarning an'anaviy taomlari bo'yicha materiallar to'plashdi. Ushbu esse ushbu materiallarning birinchi, qisqacha mazmunini ifodalaydi, qisman etnografik adabiyotlarda va ilmiy muassasalarning qo'lyozmalar to'plamlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan to'ldiriladi.

Natijada, qoraqalpoqlarning moddiy madaniyatiga, jumladan, ularning oziq-ovqatiga bag'ishlangan birinchi jamoaviy monografiya nashr etildi: "Qoraqalpoqlar etnografiyasi. XIX-XX asr boshlari (Materiallar va tadqiqotlar)" [8]. Ushbu kitobning oziq-ovqatga bag'ishlangan uchinchi bobi T. A. Jdanko va H. Esbergenov tomonidan yozilgan. Ushbu mualliflar qoraqalpoqlarning butun moddiy madaniyatini muvaffaqiyatli aks ettirgan. Ushbu asar qoraqalpoq taomlari haqida alohida bo'limni o'z ichiga oladi, unda o'tmishda qoraqalpoqlarga xos bo'lgan taomlarni tayyorlash va turlari haqida barcha ma'lumotlar mavjud, garchi bu usullar hali ham saqlanib qolgan, hatto faol ravishda targ'ib qilinmoqda va o'ziga xos identifikatsiya kodi bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy etnograflar ham oziq-ovqat tizimini o'rganmoqdalar, chunki u katta muammolarni keltirib chiqaradi va ayniqsa ekologiya va tabiatni boshqarish prizmasidan keng qamrovli tahlilni talab qiladi.

Katta qiziqish uyg'otadigan muhim ishlardan biri Kamalova R. va Qurbonova Z.ning [9] oziq-ovqat mahsulotlarining o'zgarishi haqida yozgan maqolasidir.

Oziq-ovqatga bag'ishlangan yana bir maqola G.U. Seydametov, Z.I. Qurbonov va G.A. Akimniyazovning [10] ishlaridir. Ular "davlatning ustuvor vazifalaridan biri har doim aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash bo'lib kelgan. 1960 va 1970-yillarda Qoraqalpog'istonda oziq-ovqat masalasi, hukumatning sa'y-harakatlariga qaramay, to'liq hal qilinmadi. Qoraqalpoqlarning an'anaviy ovqatlanishiga rioya qilishi aholining iqtisodiy faoliyati, tabiiy-geografik sharoitlari va etnik-madaniy an'analari bilan chambarchas bog'liq edi. Shuning uchun an'anaviy qoraqalpoq

ovqatlanishi uzoq vaqt davomida o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qoldi, o'simlik va hayvonot mahsulotlarini birlashtirdi".

Shunday qilib, oziq-ovqat eng dolzarb mavzu hisoblanadi, chunki u nafaqat etnik yoki tarixiy ma'lumotlarni ochib beradi, balki an'anaviy tabiatni boshqarish, jamoat salomatligi, iqlimga moslashish natijasi kabi masalalarni muhokama qiladi va odamlarning ovqatlanish tizimini qayta qurishning muhim metodologik jihatini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вамбери Г. Пища и напитки, которые мне Случалось видеть на магоментанском Востоке. Журнал «Всемирный Следопыт», т VIII стр. 226-237.
2. Гельмерсен. Хива в нынешем своем состоянии. Отеч. Записки , 1840. Т. VIII, стр. 108, 119 В. Даль. Рассказ пленника Ф. Ф. Грушина. Рус. Инвалид, 1878, № 5 /литер. Прил./ стр. 84-86.
3. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль, 1934 // РФФБ АН РУз., инв. №932
4. Камалова Р., Курбанова З. Трансформационные процессы в традиционной пище каракалпаков в XX в. // Вестник ККО АН РУз. №2 (255). Нукус, 2019. 99-104 сс.
5. Косбергенов Р. К. Каракалпак халкының колониал дәўириндеги мәденияты ҳәм турмысы. Нөкис, 1970..
6. Kamalov S.K. Qaraqalpaqlarning etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: "Fan", 2004.
7. Этнография каракалпаков XIX- начало XX в. (материалы и исследования) / под общей ред. Т.А. Ждако и С.К. Камалова. Ташкент. 1980.
8. Морозова А. С. Культура домашнего быта каракалпаков XIX—начала XX в. (К вопросу этногенеза). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических паук. Ташкент, 1954 (рукопись).
9. Шалекенов У. Х. Казахи низовий Амударьи. Ташкент, 1966.
10. Сейдаметова Г.У., Кубанова З.И., Акимниязова Г.А. Традиционное питание в повседневных практиках жителей Каракалпакстана 1960-1970 гг. // Вопросы истории 5 (2), М. 2022.
11. Жданко Т. А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. - Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (далее — ТХЭ). М., 1952, т. I, с 550—561; Каракалпаки. — В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. М., 1962, т. 1, с. 474—485.

QORAQALPOG‘ISTON HUDUDIDA O‘RTA ASR DAVRIGA OID YODGORLIKLAR

Boltayeva Gulnoza Raxmatullayevna
DXX CHQ “Yosh chegarachilar”
harbiy-akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi,
Begzat Koshqarbaevich Genjebaev
DXX CHQ “Yosh chegarachilar”
harbiy-akademik litseyi 2-bosqich o‘quvchisi
TEL: 90 212 90 75 boltaevagulnoza70@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida joylashgan o‘rta asr yodgorliklari va ularning tarixiy, madaniy ahamiyati keng qamrovli tahlil qilinadi. Tezisda Mizdaxkan majmuasiga kiruvchi Jomart Qassob maqbarasi, Mazlumxon-sulu yodgorligi, Gaur qal’asi, Erejep Xalifa, Shamun Nabi maqbarasi kabi tarixiy obidalari batafsil o‘rganiladi. Ushbu yodgorliklarning o‘rta asrlardagi funksiyasi, ijtimoiy va madaniy roli, shuningdek, arxeologik

topilmalar orqali ularning tarixiy rivojlanishi yoritiladi. Shu bilan birga, mazkur tezisda Qoraqalpog‘istonning o‘rta asrlar madaniyati va arxitekturasi bilan bog‘liq boy merosni saqlash va o‘rganishning dolzarbligi ham alohida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpog‘iston, Mizdaxkan majmuasi, Mazlumxon-sulu yodgorligi, Erejep Xalifa, Shamun Nabi maqbarasi, Jomart Qassob maqbarasi, Xo’jeli tumani va h.k.

Kirish. Qoraqalpog‘iston Respublikasi qadimdan sivilizatsiyalar chorrahasi bo‘lib, bu hududda turli davrlarga oid boy tarixiy-madaniy meros shakllangan. Ayniqsa, o‘rta asrlar davri ushbu hudud tarixida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasining Xo‘jeli tumani hududida joylashgan Mizdaxkan majmuasi ana shunday noyob tarixiy yodgorliklardan biri bo‘lib, u o‘zining ko‘p qatlamli tarixiy tuzilishi, diniy-madaniy ahamiyati va me’moriy xususiyatlari bilan alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Mazkur majmua nafaqat o‘rta asrlar davriga oid arxitektura yodgorliklarini, balki undan ham qadimgi davrlarga oid arxeologik qatlamlarni o‘z ichiga olgan holda, hudud tarixining uzluksiz rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Masalan, Jomart Qassob maqbarasi xalq orasida saxovatli inson sifatida tanilgan Jomart Qassob nomi bilan bog‘liq. Rivoyatlarda u kambag‘allarga yordam bergan avliyo sifatida tilga olinadi. Maqbara ziyoratgoh sifatida mashhur bo‘lib, odamlar bu yerga tilak tilash uchun kelishadi. Mazlumxon Sulu maqbarasi XII–XIV asrlarga oid o‘rta asr me’moriy obidasi hisoblanadi. Maqbaraning ichida yer osti xonalari mavjud bo‘lib, ularning qurilishi juda noyob me’moriy yechim hisoblanadi. Afsonalarga ko‘ra, bu joy go‘zal malika Mazlumxon Sulu bilan bog‘liq. Erejep Xalifa maqbarasi diniy ulamo Erejep Xalifa nomi bilan bog‘liq bo‘lib u xalq orasida islom dini bilimlarini targ‘ib qilgan ruhoniy sifatida hurmat qilinadi. Hozir ham bu yer ziyoratchilar uchun muqaddas joy hisoblanadi. Shamun Nabi maqbarasi Shamun Nabi payg‘ambar nomi bilan bog‘liq. Maqbara ichida taxminan 30 metr uzunlikdagi qabrtosh mavjud. Ushbu yodgorliklar birgalikda Mizdaxkan majmuasining yagona tarixiy-madaniy makon sifatida shakllanganini ko‘rsatib, o‘rta asrlarda hududda diniy hayot, me’morchilik san’ati va ziyorat an’analarining izchil rivojlanganidan dalolat beradi.

Sovet etnografi Yu.Knorozov o‘tgan asrning 40-yillarida Mizdaxkandagi Jomart Qassob tepaligida tosh qo‘yish an'anasi bo‘lganini, ammo Shamun Nabiyning 7 gumbazli maqbarasida buning yo‘qligini yozgan edi.“Toshlardan ustunlar(yoki kichik dolmentosh taxta) qo‘yish” odati, bunday ustunni qo‘ygan odam vafot etgandan so‘ng, uning arvohi (ruhi) bu kichik aholi punktiga joylashadi, degan g‘oya bilan bog‘liq. [1,B 63] Qadimiy madaniy meroslarimizdab biri bo‘lgan Mizdaxkan arxeologik-arxitektura kompleksi Qoraqolpog’iston Respublikasi Xo’jeli tumanida joylashgan. Tarixiy manbalarga qaraganda majmua eramizdan avvalgi IV-eramizning XIV asrlarda barpo etilganligi ko’satilgan. Kompleksning asosiy qismlari Xo’jeli shahrining janubiy-g`arbida uchta tepalikda joylashgan. Xo’jeli O’rta Osiyodagi eng eski qal`alardan biri. U yoshi tarafdan Buxoro, Samarqand va Xiva qal`alari bilan bir qatorda turadi. Bu joydan topilgan arxeologik topilmalarga qaraganda Xo’jeliga odamlarning qo’nim topishi neolit davriga, ya`ni bizning eramizgacha IV-III asrlarga to’g’ri keladi. [2, B 87] Xo’jeli o’rta asr tarixida Mizdaxkan atamasi bilan belgili bo’lib, eski qal`aning qoldiqlari hozirgi shaharning g’arbiy qismida uchta tepalikda va ular orasidagi kenglikda joylashgan.

985-yili Mizdaxkanda bo’lgan arab geografi al-Makdisiyning ko’rsatishi bo’yicha 1200 feodal qo’rg’onlarning markazi bo’lgan Mizdaxkan o’zining kattaligi tarafdan Qiyat (Beruniy) va Gurganj (Kohna Urganj) qal`alaridan keyingi Xorazm mamlakatidagi uchinchi qal`a bo’lgan. [3, B 275] Mizdaxkan haqida o’rta asrlarda yashagan Ibn Ruste va al-Istahriylar ham o’z ta’riflarini yozib qoldirgan. VIII asrda arablar tarafidan qamrab olinib, yana boshqadan tiklangan. Qal`a xalqi zargarlik, kulolchilik, to’qimachilik, qurilish ishlari bilan, uning atrofidagilar bo’lsa, dehqonchilik, charvochilik va baliqchilik bilan shug’ullangan. Xitoy, Eron, Suriya davlatlari Volga bo’yi va Qora dengiz atrofi qal`alari sayohatchilari, savdogarlari shu yerda to’xtab o’tishgan. [4, B 92] Xalifa Erejep XI-XII asrlardagi Mizdaxkan arxitekturasining durdonalaridan biri. Arxeologik izlanishlar Erejep Xalifaning XI-XII asrlarda masjid, madrasa vazifasini bajarganligini, XIV asrda esa uning maqbaraga aylantirilganligini ko’rsatdi. [6, B 6]

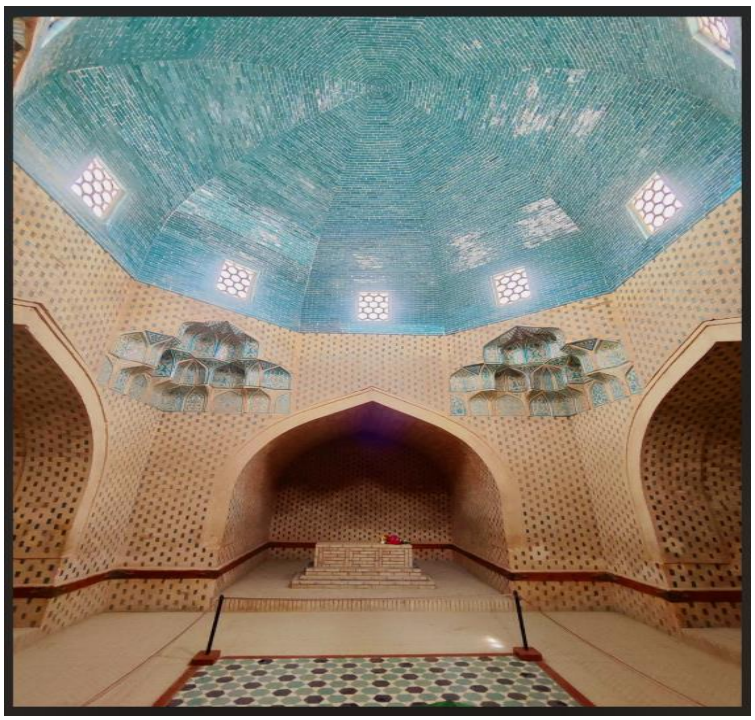

1-rasm. Mazlumxon Sulu maqbarasining ichki qismi

Mazlumxon Sulu maqbarasiga oid xalq orasida saqlanib qolgan go‘zal bir afsona mavjud. Rivoyatlarga ko‘ra, mahalliy hukmdorlardan biri o‘z qizini turmushga bermoqchi bo‘lib, unga munosib nomzodni aniqlash uchun g‘ayrioddiy shart qo‘yadi: kim dunyoni lol qoldiradigan me’moriy inshoot barpo etsa, qiz uning nasibasi bo‘ladi. Hukmdor qiziga oshiq yigit yer ostida saroy barpo etadi, uning gumbazini esa yer ustida qoldiradi. Ammo hukmdor hali bitmagan gumbazdan o‘zini tashlab, sevgisini isbotlashni talab qiladi. Oshiq yigit bu shartga ham rozi bo‘lib, jonini fido qiladi. So‘nggi arxeologik tekshiruvlar ushbu rivoyatlarning tarixiy asosga ega ekanini tasdiqlaydi: maqbara ostidan bir qiz, bir yigit va yana bir sarkardaga oid qabrlar aniqlangan. Qizning qabri ustidagi forsiy yozuvlar uning zodagonlar oilasidan chiqqanini bildiradi. Sarkardaning qabri esa qandaydir Muzaffar shohga tegishli bo‘lishi mumkin degan taxminlar bor.[7,B 1]

2-rasm. Mazlumxon Sulu maqbarasining tashqi ko‘rinishi

Mazlumxon-sulu maqbarasi. Mizdaxkan majmuasining eng mashhur va badiiy jihatdan eng mukammal inshootlaridan biri Mazlumxon-sulu maqbarasidir. Ushbu yodgorlik ayrim manbalarda XII–XIV asrlarga mansub deb ko‘rsatilsa, alohida ilmiy tadqiqotlarda u aniqroq tarzda XIV

asrning 1320–1340-yillariga taalluqli deb baholanadi. Shuning o‘ziyoq mazkur inshootning Oltin O‘rda davri Xorazm me’morchiligi bilan bog‘liq muhim namuna ekanini ko‘rsatadi. Mazlumxon-sulu maqbarasining eng noyob jihati — uning yarim yerosti shaklida bunyod etilganidadir. Yer sathida peshtoq va gumbaz ko‘rinib tursa, asosiy xona va markaziy qism pastda, zinapoyali yo‘lak orqali tushiladigan tarzda qurilgan.

Masalan, 1-rasmda markaziy zalning kvadrat tuzilishi, chuqur taxmonlari, sakkiz qirrali gumbaz tizimi hamda devorlardagi ko‘kimtir bezaklar bu yodgorlikning yuksak me’moriy va estetik saviyasini ko‘rishimiz mumkin. Ilmiy tezisda esa uning xochsimon reja asosida qurilgani, uch gumbaz bilan yopilgani hamda muqarnas va sopol bezaklar bilan boyitilgani ta’kidlanadi. Mazlumxon-sulu maqbarasi nafaqat me’moriy, balki ramziy-ma’naviy ma’noga ham ega. U bilan bog‘liq afsonada sevgi, fidoyilik va fojiaviy qismat motivlari mujassam. Bunday rivoyatlar odatda xalq xotirasida obidaning tarixiy umrini uzaytiradi, uni oddiy qurilish emas, balki ma’naviy timsolga aylantiradi. Shu sababli Mazlumxon-sulu maqbarasi Qoraqalpog‘iston tarixiy yodgorliklari ichida san’at, me’moriy tafakkur va xalq og‘zaki an’anasining birlashgan betakror namunasi sifatida alohida ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Кнорозов Ю. В. Религия и мифология древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1979.

2. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва: Наука, 1962.

3. Al-Maqdisi. Aḥsan al-taqāsīm fī maʿrifat al-aqālīm. – Leiden: Brill, 1906.

4. Ibn Rustah. Kitāb al-A‘lāq an-Nafīsa. – Leiden, 1892.

5. Al-Istakhri. Kitāb al-Masālik wa al-Mamālik. – Leiden, 1927.

6. M.B. Setmamatov, X.A. Madirimov, Q.T. Imamov “Qadimgi Xorazm madaniy yodgorliklari. Mizdaxkan majmuasi tahlili” Xorazm ma’mun akademiyasi axborotnomasi –5/2021

7. Go‘zzal Allamuratova, Mazlumxon Sulu maqbarasi: Afsona va haqiqat. 16.06.2025. https://fledu.uz/

«EDIGE» DÁSTANÍNDAǴÍ BIYPERZENTLIK MÁSELESINE BAYLANÍSLÍ MAGIYALÍQ ISENIMLER

Dauletbayev Jetes Ummetbay ulı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Etnografiya, etnologiya hám antropologiya» qánigeligi 1-kurs magistrantı

Annotaciya: Bul teziste «Edige» dástanınıń Jumabay jıraw Bazarov variantındaǵı biyperzentlik máselesine baylanıslı áyyemgi magiyalıq isenimler belgili dárejede izertlengen. Teziste dástandaǵı «aqúyli qılıw» hám «etekke salıw» ırımlarına baylanıslı geypara máseleler tilge alınǵan. Sonıń menen birge, «Edige» dástanında tilge alınǵan perzentsizlik máselesi, búgingi kúngi turmısımızǵa baylanıslı úrp-ádetler menen salıstırmalı túrde úyrenilgen.

Tiykarǵı sózler: Edige dástanı, biyperzentlik, simpatikalıq magiya, «etekke salıw», «aqúyli qılıw».

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatınıń biybaha miyrası bolǵan «Edige» dástanı óziniń mazmun-mánisi hám kórkemlik ózgeshelikleri menen birge, xalqımızdıń áyyemgi turmıs-saltı, inanım-isenimleri hám etnografiyalıq dástúrlerin úyreniwde qunlı derek bolıp tabıladı. Ásirese, dástannıń syujetlik tiykarın qurawshı waqıyalar dizbeginde áyyemgi magiyalıq túsiniklerdiń izlerin kóriwge boladı. Bul tezis Amir Temur dáwirindegi sociallıq-ruwxıy ortalıqtı hám Altın Orda xalıqlarınıń dástúriy mádeniyatın túsiniwge, onıń ishinde biyperzentlik penen baylanıslı rituallardıń magiyalıq tábiyatın ashıp beriwge óz úlesin qosadı. Dástandaǵı *«aqúyli qılıw»* (uzaqlastırıw) hám *«etekke salıw»* sıyaqlı dástúrler tek ǵana ádebiy detal emes, bálki xalıq medicinası hám xalıqtıń ruwxıy dúnyaqarasındaǵı simpatikalıq magiyanıń kórinisleri retinde áhmiyetli orın iyeleydi.

Tiykarǵı bólim. Edige dástanınıń waqıyalıǵı Toqtamıs xannıń Altın Orda xanlıǵın basqarıw dáwirinde júz beredi. Dástannıń syujeti tiykarǵı obrazlardıń biri bolǵan Toqtamıs xannıń biyperzent ekenliginen baslanadı. Xan hámeldarları onıń biyperzent ekenligine Toqtamıstı kóterip ósirgen, eńbekletip júrgizgen qul atasınıń ul-qızsız ekenligin, onnan juqqanlıǵın sebep qılıp kórsetedi.

...Ulsız, qızsız bendeni,
Xan xızmetine almaqlıq,
Wájip emes dep edi,
Áne, dúnyadan biyperzent,
Ótiwińe sebep sol edi.

Eger Tumanxoja atlı qul atasın elden *(«aqúyli»* qılıp) quwıp shıǵarıp jiberse xannıń ózi perzentli bolıwı múmkin dep aytadı [2, B. 299].

Bul jerde simpatikalıq magiyanıń elementlerin kóriwge boladı. Yaǵnıy, uqsaslıq uqsaslıqtı keltirip shıǵarıwı, yaki baylanısta bolǵanda qásiyetlerdiń bir-birine ótiwi múmkinligi [1, B. 52]. Hámeldarlar Tumanxoja Toqtamıstı balalıǵınan oynatıp ósirgenlikten onıń zıyanı xanǵa da juqqan dep isenedi. Biyperzentlikten qutılıw ushın zıyanlanǵan biyperzent adamdı ózinen uzaq tutıw kerek degen mánide wázirleri xannan qul atasın elden shıǵarıp jiberiwin soraydı.

Házirgi kúndegi isenimler menen salıstıratuǵın bolsaq, kelin túsiriw máresimlerinde, perzent tuwılıw proceslerinde biyperzent hayallardıń jańadan túsken kelinge, perzentli bolıp atırǵan anaǵa, yaki tuwılǵan balaǵa zıyanı tiyip júrmesin dep olardı shımıldıq tartılǵan bólmeden, tuwılıw proceslerinen uzaqraq bolıwın támiyinlewge háreket etedi [3].

Dástandaǵı sóz etilip atırǵan máselege baylanıslı jáne bir tilge alınǵan magiyalıq isenimge toqtalıp ótiwdi maqul dep bildik. Onda bir adam jıllar dawamında perzentli bola almay jáne bir márte hayal alǵanın hám ekinshi hayalı hámledar bolıp, bir jıldan keyin bala tuwǵan waqtında biyperzent ananıń (birinshi hayaldıń) *«etegine salıw»* sıyaqlı arxaikalıq úrdistiń tilge alınǵanlıǵınıń gúwası bolamız [2, B. 307].

...Ol ǵawǵanıń mánisi,
Bir bende biyperzent edi,
Bolarmeken perzent dep,
Alǵan edi birewdi,
Hayalınıń ústine.
Quday berdi dál oǵan,
Aradan bir jıl ótkende,
Ay jarılqap, kún tuwdı,
At basınday ul tuwdı,
Kishkene hayalı otırıp,
Apa saǵan berdim dep,
Úlkeniniń etegine saldı...

«Etekke salıw» xalıq arasında ırım dep atalsa da, tiykarında bir adamdaǵı qásiyetti ekinshi adamǵa simvollıq háreketler arqalı ótkeriw jatır. Yaǵnıy, balasız hayaldıń etegine jańa tuwılǵan balanı salıw arqalı sol hayaldıń analıq sezimi oyansın, tuwıw qábileti juqsın degen niyet bar. Bul joqarıda aytıp ótken simpatikalıq magiyanıń kontagiozlıq, yaǵnıy baylanıs ornatıw arqalı bir qásiyetti ótkiziw, juqtırıw usılı esaplanadı. Jáne bunda klassikalıq magiyanıń uqsaslıq úlgisiniń elementleri de kózge taslanadı. Nege tuwılǵan balanı biyperzent hayalǵa beriwde onıń qolına beriw, yaki kókiregine basıw sıyaqlı háreketler arqalı ámelge asırmay, áyne etegine salıw usılınan paydalanadı. Óytkeni, etegine salıw arqalı ol hayaldı da bala tuwıp atırǵanǵa uqsatıw, uqsaslıq arqalı uqsaslıqtı keltirip shıǵarıw magiyası bar.

Házirgi kúnde de biyperzent hayallardıń jaqınlarınan kimdur perzentli bolǵan jaǵdaylarda, bóbektiń anasınıń ırzashılıǵı menen, «ol da perzentli bolsın» degen niyette *«etegine salıw»* rituallı usınday balalı bolǵaysań, etegiń balaǵa tolǵay degen tilekler bildirilgen halda orınlanadı. Onıń balalı bolıwına tásir etedi dep oylaydı. Etegine salınǵan bala biyperzent jubaylarǵa beriledi. Ayrım

jaǵdaylarda «Edige» dástanındaǵıday tuwrı mánide asırawǵa beretuǵın bolsa, ayrım jaǵdaylarda tek ǵana atına atap beretuǵın bolǵan. Kóbinese biyperzent shańaraq perzent saqlap alǵannan keyin «izine bala eredi», balalı bolıp ketedi dep túsiniledi [4].

Juwmaqlaw. «Edige» dástanınıń baslanıwındaǵı Toqtamıs xannıń qul atasın uzaqlastırıwı bul jaman qásiyettiń juǵıwınan saqlanıwǵa baǵdarlanǵan magiya bolıp tabıladı. Bul ritual J. Frezer tárepinen tiykarlanǵan «uqsaslıq» hám «baylanıs» magiyasınıń klassikalıq úlgisi retinde bahalanadı. Dástandaǵı balanı biyperzent hayaldıń etegine salıwı imitaciyalıq (uqsaslıq) magiya hám kontagiozlıq (baylanıs ornatıw) usıllarınıń sintezi bolıp tabıladı. Etek xalıq túsiniginde analıq hám tuwıw simvolı bolǵanlıqtan, bul háreket arqalı tuwıwdıń biyperzent hayalǵa da juǵıwı niyet etilgen. Dástandaǵı úrp-ádetler menen zamanagóy dala materiallarınıń sáykesligi, xalqımızdıń perzent tilew menen baylanıslı rituallarınıń ásirler dawamında turaqlı saqlanıp kelgenligin dálilleydi. Dástandaǵı waqıyalar hám búgingi kúndegi *«etekke salıw»* ırımı birdey magiyalıq logikaǵa tiykarlanǵan. Edige tulǵası hám ol jasaǵan dáwirge etnografiyalıq kózqaras penen qaraw, dástannıń tek ádebiy emes, bálki tariyxıy-antropologiyalıq derek sıpatındaǵı qunlılıǵın arttıradı. Juwmaqlap aytqanda, dástandaǵı magiyalıq elementlerdi úyreniw qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi dástúriy mádeniyatın hám sol dáwirdegi sociallıq qatnasıqlardıń ruwxıy tiykarların tereńirek túsiniwge járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Frazer, J. G. The Golden Bough: A Study of Magic and Religion. In Two Volumes. Vol. I. London: Macmillan and Co., Limited, 1917. – p. 426.

2. Қарақалпақ фольклоры: көп томлық. 12-том: Едиге дәстаны / Жумабай жырау Базаров варианты; жазып алған А. Султанов. – Ташкент: Маънавият, 2009. – 297-400-б.

3. Dala materialları:

4. Avtordıń dala jazıwları 2026-jıl №1. Shomanay rayonı Birleshik APJ Abatjap awılı 5-jay turǵını Allamuratova Q. 1956-j.t.

5. Avtordıń dala jazıwları 2026-jıl №2. Xojeli rayonı Bunyodkor MPJ Arzu kóshesi 22-jay turǵını Remetullaeva A. 1966-j.t.

AMIR TEMUR DAVRIDAGI XORAZM HUDUDLARI.

Rajabboyeva Gulsanam Dilshod qizi

Berdaq nomidagi QQDU Tarix fakulteti Arxeologiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Arxeologiya kafedrasi mudiri. t.f.n., professor J. Xakimniyazov.

Amir Temur va Temuriylar davri Movarounnahr tarixining kam o‘rganilgan diqqatga sazovor sahifalaridan biri, o‘lkaning chekka hududi sifatida Xorazmning mazkur davrlardagi madaniyat tarixi hisoblanadi.

Tarixdan ma’lumki, XIII asr boshlarida Xorazmda ravnaq topgan shaharlar mo‘g‘ullar istilosidan keyin iqtisodiy va madaniy jihatdan inqirozga yuz tutgan. XII-XIV asrning 70 -yillarigacha Xorazmda shahar madaniyati rivojlanish jarayoni tarixiy adabiyotlarda to‘la ma’noda o‘z aksini topmaydi [8. B. **327-328**].

Milodiy 995-yilda Gurganj amiri Ma’mun ibn Muhammad (995-997) tomonidan birlashtirilgan Xorazm davlati mo‘g‘illar davrida yana ikki qismga ajralib, markazi Urganch (Ko‘hna Urganch) shahri bo‘lgan Shimoliy Xorazm Oltin O‘rda tarafidan, markazi Kat shahri bo‘lgan Janubiy Xorazm esa Chig‘atoy ulusi tomonidan boshqarilgan [2].

XIV asrning 30 -yillarida sayyoh Ibn Battuta Oltin O‘rdaning Saroy shahridan Xorazmga yo‘l olib , Ko‘hna Urganchga kelib to‘xtagan. Shahar o‘sha paytlardagi Xorazmning markazi hisoblangan. Ko‘hna Urganchdan Ibn Battuta savdo yo‘li orqali Buxaro bilan Samarqandga qarab

yo‘l oladi va Xorazmning eng qadimgi shaharlaridan bo‘lmish Katda bo‘lgan. Kat atrofidagi qal'alarning ko‘pchiligi buzib tashlangan. Mo‘g‘ullar kelmasdan oldin bu joy obod va moddiy jihatdan boy shaharlar bo‘lgan edi [3. B. 132-133]. Shunga qaramasdan qisqa davr ichida Kat shahri ezlik bilan qayta tiklanib, Janubiy Xorazmning markaziga aylandi.

Chunki Amir Temurning birinchi yurishi davrida (1372-yil) Kat shahri yarim mustahkamlangan qal’a bo‘lgan. Bu haqda o‘sha davr salnomachilari -Sharafiddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiylar har biri o‘zlari yozgan "Zafarnoma"larida tarixiy ahamiyatga ega qimmatli ma’lumotlar keltirib o‘tadi.

1329-1331 - yillarda tuzilgan va Palladiy tomonidan chiqarilgan Xitoy xaritasida Jo‘ji va Chig‘atoy uluslarining chegaralari "Ke-ti" (Kat) va " Xula - tszy - mu " (Xorazm -Urganch) shaharlari o‘rtasida ekanligi ko‘rsatilgan [1. B. 184].

1359-yilda Berdibekxonning vafotidan so‘ng Oltin O‘rdada boshlangan g‘alayonlardan foydalanib, Qo‘ng‘irot so‘fiylar Shimoliy Xorazmda yangi sulolaning mustaqil hukumronligini tiklab oladilar. So‘ngra Kat va Xiva shaharlarini fatx etib, Shimoliy Xorazm bilan Janubiy Xorazm yerlarini birlashtiradi.

Bu vaqtda Movarounnahr yirik bir siyosiy kuch -Amir Temur tarix sahnasiga chiqib keladi. Sohibqiron Movarounnahrni birlashtirar ekan, Xorazm hukmdori Husayn So‘fidan Chig‘atoy ulusiga tegishli bo‘lgan Kat va Xiva shaharlarini qaytarishini so‘rab ikki marta elchi yuboradi. Bu haqda Sharafiddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiylar o‘z "Zafarnoma"larida Sohibqiron Amir Temur o‘z noziri Alqa Tovochini boshliq qilib bir guruh ayonlarni Husayn So‘fi huzuriga elchi qilib yuborganini bayon qiladi. Elchilar orqali yo‘llangan maktubida shunday deyilgan edi: " Kot va Xevaq Chig‘atoy ulusiga tegishli erur....." [5. B. 72]. Bunga Husayn So‘fi elchilarni qamab qo‘yishlarini buyuradi. Sohibqiron bu habarni eshitgach , qattiq g‘azablandi va katta qo‘shinga boshchilik qilib, shaxsan o‘zi Husayn So‘fining ustiga yurishga otlanadi.

1372 - yilda Amir Temur Xorazmga ilk yurishini boshlaydi. Kat qal’asini qanday zabt etgani to‘g‘risida Sharafiddin Ali Yazdiy hamda Nizomiddin Shomiy shunday ma’lumotlarni keltirib o‘tadilar: "Kat qal’asi atrofi chuqur xandaqlar bilan o‘rab olingan edi. Amir Temur askarlariga o‘tin va has - hashakka to‘ldirilganidan keyin, Sohibqiron sarkardalaridan Xumor yasovulga ishora qiladi va u xandaqqa tushib, unda kechib o‘tadi , izidan boshqa askarlar ham xandaqqa tushadi hamda kechib o‘tadilar" [5. B. 72].

Kat shahrini egallagan Amir Temur o‘z qo‘shini bilan g‘olibona yurishni davom ettiradi. Shu orada Husayn So‘fi to‘satdan vafot etib, o‘rniga Xorazm taxtiga ukasi Yusuf So‘fi (1372-1380) o‘tiradi. Yusuf So‘fi vaziyatning murakkabligidan kelib chiqib, Sohibqironga sulh taklif qilib, Kat va Xiva shaharlarga bo‘lgan da’vosidan voz kechadi.

Amir Temur sulhga rozi bo‘ladi va orqaga qaytadi. Biroq Yusuf So‘fi sulh shartlarini buzib, 1372 - yilning o‘zidayoq Kat va Xivani qaytadan o‘ziga bo‘ysundiradi. Oqibatda, 1373, 1376 - yillarda Amir Temur Xorazmga yana yurish qildi. Ana shu ikki marta yurishi natijasida Janubiy Xorazm Amir Temur davlatining tarkibiga kiradi. Bu jarayon Sohibqironning har ikkala Xorazmni 1379 - yilgi bosib olgunga qadar davom etdi [7. B. 51]. Shunday qilib, Sohibqiron Amir Temurga Qadimiy Xorazm o‘lkasini bo‘ysundirish uchun 1372-1388-yillar yurish qilishga majbur bo‘ldi. Kat va Xiva shaharlarida saqlanib qolgan ayrim arxitektura yodgorliklari Temuriylar davrida madaniy hayotning qanchalik yuksalganidan ham dalolat beradi.

Bu sohada Xivadagi Said Alouddin qabri (XIV asr) va Kat shahridagi Shayx Abbos qabri (XII) ustiga qurilgan maqbara arxitekturasining detallari ayniqsa , diqqatga sazovordir. Bu shaharlar o‘sha davrda Xorazmning iqtisodiy va madaniy jihatdan umuman yuksalishini ifodalar edi [1. B. 184].

Temuriylar hukmronligidan keyin Kat shahri Xiva xonligi tarkibida bo‘ldi. Shahar keyingi yuz yillarda ham dunyoning madaniy, ma’rifiy va savdo -sotiq markazi bo‘lib qolaverdi. Xiva tarixchisi Munisning hikoya qilishiga ko‘ra, Anushaxon hukumronligi davrida (1663-1687) Yo‘rmish kanalining qurilishiga sabab - o‘ng qirg‘og‘idagi Kat shahrining suvsiz qolishi bo‘lgan. Shuning uchun , shahar aholisining suvga muhtojligini e'tiborga olib, chap qirg‘oqdan Yo‘rmish deb ataladigan kanalni qazish haqida buyruq bergan va u yerda Qiyot qal’asini qurdirgan, eski

Katda yashovchi aholining katta qismi yangi Qiyotga koʻchib oʻtgan [1. B. 184]. Anushaxon bu tadbiri orqali Janubiy Xorazmning qadimgi shaharlarida yashagan aholini yigʻib , ularga tayangan holda, oʻz davlatini yanada mustahkamlashga harakat qilgan. Eski shaharga haloyiq Shayx Abbos Vali (XIII asr) qabrini ziyorat qilish uchun kelib turganlar va keyinchalik, XIX asrga kelib shu yerlar atrofida Shayx Abbos (Shabboz) [9] deb nom olgan shahar yana bunyod etilgan.

XIV – XV asrlardagi Xorazmning tarixiy , madaniy jarayonlarni oʻrganish bugungi kun talablaridan biri boʻlib , tarixning yashirin mazmun -mihiyatini anglashga koʻmaklashadi.Bu mavzuni mukammal oʻrganish oʻzbek davlatchiligi va mustaqillik, milliy istiqlol gʻoyasi tushunchalarining muhim muammolari yechimlarini topishga ham keng miqyosda xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Ғуломов Я. «Хоразмнинг суғорилиш тарихи (Қадимги замондан ҳозиргача)». Тошкент, 1959-йил, 184-бет.
2. Xakimniyazov J., Matyakubov T. Qıyat (Kat, Kas) qalası tariyxınan. QMU Xabarshı. № 3. Nukus 2015.
3. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. «Олтин Ўрда ва унинг қулаши», Тошкент, 1956-йил, 132-133-бетлар. (Voyages d'ibn Batoutah, III том, 21-бет).
4. Ғуломов Я. «Хоразмнинг суғорилиш тарихи (Қадимги замондан ҳозиргача)». Тошкент, 1959-йил, 172-бет.
5. Шарафиддин Али Яздий, «Зафарнома», Тошкент, 1997-йил, 72-бет.
6. Низомиддин Шомий, «Зафарнома», Тошкент, 1996-йил, 92-93-бетлар.
7. Манылов Ю. П. К изучению городища Кят // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. – Нукус, 1966. №2. 51-бет
8. Юсупов Ш.Х. Амир Темур ва темурийлар даври Хоразм тарихи хориж ва собиқ иттифоқ тарихшунослигида. Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Т. 2018. 327-328-бетлар.
9. Шайх Аббос (Шоббоз) – Беруний туманининг олдинги номи. XVIII асрларгача Кат деб аталган. 1957-йил 4-июлда туманга Беруний номи берилади.

EKSPEDITSIYALAR VA MAFKURAVIY CHEKLOVLAR: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDAGI XORAZM HUDUDLARINING SOVET ARXEOLOGIYASIDA OʻRGANILISHI

Egamberganov Haytboy Hamidullo oʻgʻli
Qoraqalpoq davlat universiteti, "Arxeologiya" kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada sobiq Sovet Ittifoqi davrida (XX asr 20-90-yillari) Xorazm vohasi hududlarida Amir Temur va Temuriylar davriga (XIV–XV asrlar) oid arxeologik tadqiqotlarning shakllanishi, rivojlanishi va ularning ilmiy natijalari atroflicha tahlil qilinadi. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining faoliyati, alohida tadqiqotchilarning hissasi, asosiy arxeologik yodgorliklar – Koʻhna Urganch, Mizdahqon, Shemaxaqal'a, Xiva, Hazorasp, Janpiqqal'a va boshqa obidalarda olib borilgan qazish ishlari koʻrib chiqiladi. Sovet tarixshunosligining mafkuraviy cheklovlari va uslubiy yondashuvlari tanqidiy baholanib, bu davr tadqiqotlarining cheklangan tomonlari va yutuqlari ochib beriladi. Maqola XIV–XV asrlar Xorazm shahar madaniyatini oʻrganishda sovet arxeologiyasining hissasini qayta baholashga xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: Sovet tarixshunosligi, Xorazm arxeologiyasi, Amir Temur, Temuriylar, Quyi Amudaryo, Usturt, Koʻhna Urganch, Mizdahqon, S.P. Tolstov, N.M. Vakturskaya, XIV–XV asrlar, shahar madaniyati, arxeologik ekspeditsiya, mafkuraviy cheklov.

Kirish. XIV-XV asrlarda Amir Temur va uning avlodlari Temuriylar hukmronligi davrida – Xorazm vohasi, Quyi Amudaryo va Usturt platosi ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish, me'moriy qayta

tiklash va madaniy rivojlanish jarayonlarini boshdan kechirgan. Biroq sobiq Sovet Ittifoqi davrida bu masalalar ko‘pincha bir yoqlama, mafkuraviy cheklovlar doirasida o‘rganildi.

Tarixdan ma’lumki, XIII asrning boshlarida Xorazmda ravnaq topgan shaharlar mo‘g‘ullar istilosidan keyin iqtisodiy va madaniy jihatdan inqirozga yuz tutgan. XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Amir Temur va Temuriylar davlatining siyosiy-iqtisodiy tashabbuslari natijasida Xorazm shaharlari tiklanish jarayoniga kirdi. Mazkur tiklanish jarayonining moddiy izlarini o‘rganish XX asr sovet arxeologiyasining muhim vazifalaridan biriga aylandi.

Maqolaning maqsadi – XX asrning 20–90-yillarida sobiq Sovet Ittifoqi olimlari tomonidan amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlarni tizimli tahlil qilish, ularning ilmiy ahamiyatini va metodologik cheklovlarini baholash hamda Xorazm XIV-XV asrlar tarixini o‘rganishda sovet arxeologiyasining tutgan o‘rnini yangi nuqtayi nazardan ko‘rib chiqishdan iborat.

Dastlabki sovet arxeologik tadqiqotlari (1920–1930-yillar). XX asrning 20-30-yillarida Xorazm hududlarini arxeologik jihatdan o‘rganishning ilk bosqichini Aleksandr Yurevich Yakubovskiyning tadqiqotlari boshlab berdi. 1928-1929-yillarda A.Y. Yakubovskiy Ko‘hna Urganchda va Qoraqalpog‘iston Respublikasining Xo‘jayli shahri yaqinida olib borgan qazish ishlari XIV-XV asrlar shahar madaniyati haqida dastlabki ilmiy ma’lumotlarni berdi [13, B.24; 14]. Olimning asarlarida Ko‘hna Urganch va Mizdahqon shaharlari misolida XIII-XV asrlar davomida kechgan tarixiy jarayonlar keng tahlil qilindi. A.Y.Yakubovskiyning tadqiqotlari Xorazm o‘rta asr shaharchiligi tarixini o‘rganishda metodologik asos yaratdi va keyingi barcha tadqiqotlar uchun yo‘nalish belgiladi.

1934-yilda M.V. Voyevodskiy Turkmanistonning Toshhovuz viloyati Taxta tumani sarhadida joylashgan Zamahshar shahrida qazish ishlarini olib bordi [4]. Zamahshar – o‘rta asrlarda Xorazm vohasining madaniy va savdo markazlaridan biri sifatida tarixiy manbalarda tilga olingan shahar bo‘lib, bu tadqiqotlar uning XIV-XV asrlardagi ahvoli to‘g‘risida yangi ma’lumotlar berdi.

1936-1937-yillarda Yahyo G‘ulomovich G‘ulomov Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududidagi Guldursun va Norinjon shaharlarining xarobalari to‘g‘risida ilmiy ma’lumotlar chop etdi [5, B.112]. Uning asarlarida Xorazm XIV-XV asrlar jamiyatida sug‘orish inshootlarining tarixiy o‘rni batafsil ko‘rib chiqilib, dehqonchilik madaniyatining rivojlanish darajasi aniqlandi. Y. G‘ulomovning sug‘orish tarixiga oid tadqiqotlari Xorazm o‘rta asr iqtisodiyotini kompleks tarzda o‘rganishning ilk namunasi bo‘lib xizmat qildi.

Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining faoliyati (1936-1950-yillar). Sovet arxeologiyasida Xorazm o‘rta asr tarixini o‘rganishda ikkinchi va eng muhim tarixiy bosqich Sergey Pavlovich Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi faoliyatining boshlanishi bilan bog‘liq. 1936-yil o‘rtalaridan faoliyatini boshlagan bu ekspeditsiya sovet arxeologiyasida Xorazm tadqiqotlarini yangi ilmiy darajaga ko‘tardi. 1937-1940-yillarda ekspeditsiya xodimlari 400 dan ziyod arxaika, antik va ilk o‘rta asrlarga oid tarixiy obidalarni ro‘yxatga oldi [10, S.38]. Xorazm vohasining ko‘plab hududlarida olib borilgan keng qamrovli razvedka ishlari o‘rta asr yodgorliklarining geografik tarqalishi xaritasini tuzishga imkon berdi.

S.P. Tolstovning «Древний Хорезм» (1948) va «По следам древнехорезмийской цивилизации» (1948) asarlari Xorazm tarixini o‘rganishda metodologik poydevor yaratdi [10; 11]. Bu asarlarda XIV-XV asrlarga oid materiallar ham o‘z ifodasini topgan bo‘lsa-da, ekspeditsiyaning asosiy e’tibori ko‘proq antik va ilk o‘rta asr yodgorliklariga qaratilgan edi. Shu sababli Temuriylar davriga oid ma’lumotlar nisbatan kam miqdorda va chuqur tahlil etilmasdan berilgan.

1947-1948-yillarda N.M. Vakturskaya Shemaxaqal’ada arxeologik tadqiqotlarni olib bordi; natijada olingan ashyolar ushbu qal’aning o‘rta asrlarda yirik savdo-hunarmandchilik va madaniyat markazi bo‘lganini tasdiqladi [1, B.410]. 1952-yilda N.M. Vakturskaya Urganchda ham keng ko‘lamli arxeologik izlanishlarni amalga oshirdi va shaharning XIV–XV asrlardagi topografiyasi va me’moriy tuzilishiga oid muhim ma’lumotlar oldi [3, B.47]. N.M. Vakturskayaning stratigrafik kuzatishlari va keramika tasnifiga oid keyingi tadqiqotlari XIV–XV asrlar Xorazm shaharlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb qildi [2, B.280].

Qoraqalpog‘iston arxeologiya maktabi va uchinchi bosqich tadqiqotlari (1958-1990-yillar).

1958-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Qoraqalpog‘iston filiali arxeologiya bo‘limining tashkil topishi bilan Quyi Amudaryo hududida XIV-XV asrlar tarixini o‘rganishning uchinchi bosqichi boshlandi. 1958-1988-yillar davomida qoraqalpoq arxeologlari Amudaryoning o‘ng va chap sohillarida juda ko‘plab arxeologik ishlarni amalga oshirdilar [6, B.3; 12, B.3].

1958-1961-yillarda N.M. Vakturskaya va O.A. Vishnevskayalar Shehrlik, Puljoy, Bug‘roxon, Munchoqli, Zamahshar, Tuproqqal’a, Yorbekirqal’a kabi yodgorliklarda arxeologik izlanishlar olib bordilar; Hazorasp esa Y.Y. Nerazik tomonidan o‘rganildi [8, B.175]. Tadqiqotlar natijasida XIV–XV asr shaharlari tarixiga oid yangi ma’lumotlar olindi. Ayniqsa Hazorasp shahri Temuriylar davrida ham faol aholi maskani bo‘lganligi, unda savdo va hunarmandchilik faoliyati davom etgani aniqlandi.

1962, 1964-1965 va 1966-yillarda V.N. Yagodin rahbarligidagi arxeologiya guruhi Mizdahqonda olib borgan qazish ishlari XIV-XV asrlarda Urganch siyosiy nufuzini yo‘qotgandan so‘ng ushbu hududning yirik madaniy markazga aylanganini tasdiqladi [12, B.67]. Mizdahqon yodgorligi Xorazm shaharchilik tarixida alohida o‘rin tutib, bu davrdagi hunarmandchilik, savdo va din hayotiga oid boy arxeologik ashyolar to‘plami kashf etildi.

1963 va 1968-1971-yillarda Y.P. Manilov Katqal’a va Janpiqqal’a yodgorliklarini o‘rgandi [6, B.34]. 1973-1987-yillarda Janpiqqal’ada olib borilgan keng ko‘lamli tadqiqotlar bu yodgorlikning XIV-XV asrlardagi ahamiyatini yanada oydinlashtirdi. 1963-1965-yillarda Shehrlikda va 1973-1974-yillarda Voyangan (Ardaxushmisan)da olib borilgan tadqiqotlar Xorazm shaharlari tarixiga oid nodir ashyolarning aniqlanishiga olib keldi [7].

1980-1987-yillarda Mizdahqonda amalga oshirilgan tadqiqotlar shaharning XIV-XV asrlardagi stratigrafik qatlamlarini batafsil o‘rgandi. 1984-1990-yillarda Xiva shahrida olib borilgan keng ko‘lamli arxeologik izlanishlar me’moriy obidalarning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlab, Temuriylar davrida bu hududda shaharchilik madaniyatining qayta tiklanganini ko‘rsatdi. Ushbu tadqiqotlar natijasida XIV-XV asrlarda Xiva shahrida qurilish faolligining oshganligi va shahar markaziy qismining qayta rejalashtirilgani aniqlandi.

Usturt platosi va Quyi Amudaryoning sovet tadqiqotlarida aksi. Usturt platosi – Xorazm vohasi va Orol dengizi o‘rtasidagi keng cho‘l tekislik – o‘rta asrlarda tranzit savdo yo‘llari tizimida muhim o‘rin egallagan. S.P. Tolstov boshchiligidagi ekspeditsiya Usturt hududida ham razvedka ishlarini amalga oshirdi. XIV-XV asrlarga oid material ashyolarning topilishi bu hududda ham Temuriylar davrida hayot davom etganligini ko‘rsatdi [10, B.154]. Biroq Usturt bo‘yicha maxsus tadqiqotlar sovet davrida yetarlicha amalga oshirilmagan bo‘lib, bu hudud keyingi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalish bo‘lib qoldi.

Quyi Amudaryo hududida islom davriga oid jami yodgorliklarni kompleks o‘rganish ishlari V.N. Yagodin rahbarligidagi tadqiqotlar doirasida amalga oshirildi [12, B.5–12]. Jumladan, Orol bo‘yi – Janubiy Orol dengizi sohillaridagi yodgorliklar XIV-XV asrlardagi siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlarni aks ettiradigan ma’lumotlar berdi. Shuningdek, Y.Y. Nerazikning moddiy madaniyat tarixiga oid tadqiqotlari ushbu hududda XIV asrgacha bo‘lgan davr bilan uzluksiz aloqani o‘rnatishda muhim ahamiyatga ega [9, B.210].

Sovet tarixshunosligining metodologik yondashuvlari va mafkuraviy cheklovlari. Sovet tarixshunosligida Xorazm XIV-XV asrlar tarixini o‘rganishda bir qancha metodologik cheklovlar mavjud edi. Birinchidan, tadqiqotlar marksistik-lenincha metodologiya asosida olib borilib, tarixiy voqealarni sinf kurashi va ijtimoiy-iqtisodiy shakllanmalar nazariyasi asosida talqin qilish talab etildi. Bu esa Amir Temur va Temuriylar davrini obyektiv baholashga jiddiy to‘siq bo‘ldi.

Ikkinchidan, Amir Temur shaxsiyati sovet davrida qoralandi va uning madaniy hamda iqtisodiy yutuqlari ko‘pincha e’tibordan chetda qoldirildi. Uchinchidan, sovet olimlari tasniflash va ro‘yxatga olish ishlariga ko‘proq e’tibor qaratishib, shaharchilik madaniyatining kompleks tahlili esa yetarlicha amalga oshirilmadi. To‘rtinchidan, xorij manbalar va g‘arb olimlarining tadqiqotlaridan deyarli foydalanilmagani natijasida sovet Xorazm arxeologiyasida izolyatsiya holati yuzaga keldi. Shunga qaramay, sovet arxeologiyasi bu davrda boy material ashyolar

to‘plami va stratigrafik ma’lumotlar tizimini yaratib, keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qildi [13, B.55].

Xulosa. Sovet tarixshunosligida Quyi Amudaryo, Xorazm va Usturt hududlarining Amir Temur va Temuriylar davri arxeologiyasini o‘rganish uch asosiy bosqichdan o‘tdi: dastlabki individual tadqiqotlar (1920-30-yillar), Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining keng ko‘lamli faoliyati (1937-1990-yillar) va Qoraqalpog‘iston arxeologiya maktabining shakllanishi (1958–1990-yillar).

Sovet davrida to‘plangan material ashyolar, stratigrafik ma’lumotlar va yodgorliklar xaritasi Xorazm XIV-XV asrlar shahar madaniyatini o‘rganishda muhim ilmiy poydevor bo‘lib xizmat qildi. Mafkuraviy cheklovlar, bir yoqlama tahlil qilindi va Amir Temur shaxsiyatiga nisbatan noto‘g‘ri yondashuv sovet tarixshunosligining asosiy kamchiliklari bo‘lib qoldi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng sovet davrida to‘plangan materiallarni yangi metodologik asosda qayta ko‘rib chiqish, xorij tarixshunosligi yutuqlarini inobatga olgan holda Xorazm XIV-XV asrlar tarixini obyektiv yoritish dolzarb ilmiy vazifaga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вактурская Н.М. Отчёт об археологических исследованиях на городище Шемаха-кала в 1947–1948 гг. // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (ТХАЭЭ). — Т. I / Отв. ред. С.П. Толстов. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 395–440.

2. Вактурская Н.М. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Керамика Хорезма / ТХАЭЭ. — Т. IV / Под ред. С.П. Толстова, М.Г. Воробьевой. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 261–342.

3. Вактурская Н.М. О средневековых городах Хорезма // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Ч. II / Материалы Хорезмской экспедиции (МХЭ). — Вып. 7 / Отв. ред. С.П. Толстов. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 41–53.

4. Воеводский М.В. Городище Замахшар // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 1935. — № 7–8.

5. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. — Тошкент: Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1957. — 320 с.

6. Манылов Ю.П. Средневековые памятники низовьев Амударьи. — Нукус: Қорақалпоқстан, 1978. — 124 с.

7. Манылов Ю.П., Ягодин В.Н. Отчёт об археологических работах в Кат-Кале и Янпык-Кале // Полевые отчёты Каракалпакского отделения АН УзССР. — Нукус, 1972. — (Рукопись; хранится: Архив ККАОАН).

8. Неразик Е.Е. Хазарасп (По материалам работ 1958–1960 гг.) // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Ч. I / МХЭ. — Вып. 6 / Отв. ред. С.П. Толстов. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 157–200.

9. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I–XIV вв.): Из истории жилища и семьи. Археолого-этнографические очерки. — М.: Наука (Гл. ред. вост. лит.), 1976. — 259 с.

10. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — М.: Изд-во МГУ, 1948. — 352 с.

11. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М. ; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 328 с. — (Научно-популярная серия).

12. Ягодин В.Н. Памятники Северо-Западного Приаралья. — Нукус: Қорақалпоқстан, 1982. — 148 с.

13. Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча // Известия Государственной академии истории материальной культуры (ИГАИМК). — Л.: ГАИМК, 1930. — Т. VI. — Вып. 2. — 68 с.

14. Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. — Л.: Изд-во АН СССР, 1930. — Т. V. — С. 551–581.

YEVROPA XARITALARIDAN ZAMONAVIY TADQIQOTLARGACHA: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI XORAZM HUDUDI XORIJ TARIXSHUNOSLIGIDA

Egamberganov Haytboy Hamidullo o‘g‘li
Qoraqalpoq davlat universiteti, “Arxeologiya” kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm vohasi hududlarining XIV-XV asrlar – Amir Temur va Temuriylar davrini Yevropa va Osiyo xorij tarixshunosligi tomonidan o‘rganilish tarixi keng ko‘lamda tahlil etiladi. O‘rta asr Yevropa kartografiyasidagi Xorazm shaharlari tasvirlari (1367 yilgi Pitsigani dengizchilik xaritasi, 1375 yilgi Kataloniya atlasi, taxminan 1450 yilgi Fra-Mauro xaritasi), ingliz sayyohi G. Lansdell va G. Le Strenjning asarlari, shuningdek Sharq manbalari – Ibn Batutta, Klavixo, Sharafiddin Ali Yazdiy, Arabshoh va zamonaviy xorij tadqiqotlari tahlil qilinadi. Xorij tarixshunosligining ushbu sohadagi salmoqli yutuqlari e'tirof etilgan holda, hanuz yetarlicha tadqiq etilmagan masalalar ham diqqatga tortiladi.

Kalit so‘zlar: Xorij tarixshunosligi, Xorazm tarixi, Amir Temur, Temuriylar, kartografiya, G. Lansdell, G. Le Strenj, Fra-Mauro, o‘rta asrlar, Quyi Amudaryo, Usturt, savdo yo‘llari, Yevropa manbalari, Ibn Batutta, Klavixo, Sharafiddin Ali Yazdiy.

Kirish. XIV-XV asrlar Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davridagi Xorazm vohasi o‘rta asrlar Yevroosiyosining eng muhim madaniy-iqtisodiy hududlaridan biri sifatida nafaqat Sharq, balki G‘arb manbalari va sayyohlarining ham e’tiborini jalb etib kelgan. Ushbu hududlarning xalqaro savdo va madaniy aloqalardagi o‘rni bevosita Yevropa kartografiyasi, elchilik kundaliklari va geografik asarlarda o‘z aksini topgan. Xorij tarixshunosligini tahlil qilish Xorazm tarixini faqat mahalliy emas, balki global nuqtayi nazardan ham baholash imkonini beradi.

Xorij tarixshunosligi ikkita asosiy manba guruhiga tayanadi: birinchisi – o‘rta asr Yevropa kartografiyasi, elchilik kundaliklari va sayyohlari tavsifi; ikkinchisi –XX-XXI asrlarda xorij olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar. Mustaqil O‘zbekistonning tarix faniga qo‘shgan muhim hissasi shundaki, sobiq Sovet davrida mafkuraviy cheklovlar tufayli ilmiy muomaladan chetda qolgan xorij manbalar va tadqiqotlarni keng o‘rganish imkoniyati tug‘ildi. Bu esa Xorazm tarixini yanada obyektiv va to‘liq yoritishga zamin yaratmoqda.

Maqolaning maqsadi – Xorazm hududlarining Amir Temur va Temuriylar davr tarixi bo‘yicha xorij tarixshunosligidagi o‘rinni tizimli tahlil qilish, manbalarni tanqidiy baholash va tadqiqot bo‘shliqlarini aniqlashdan iborat.

O‘rta asr Yevropa kartografiyasida Xorazm shaharlari. Xorazm va Quyi Amudaryo hududlarining o‘rta asr Yevropa kartografiyasidagi ifodalanishi XIV-XV asrlarda bu o‘lkaning Yevropaga ham yaxshi tanish bo‘lganligini ko‘rsatadi. Shu davr kartografik manbalari ichida uch muhim asar alohida ajralib turadi.

1367-yilda aka-uka Fransisko va Domeniko Pitsigani tuzgan dengizchilik xaritasida ("porttolan") Urganch shahri aniq ko‘rsatilgan [11]. Pitsigani xaritasi o‘rta asrlar Yevropa kartografiyasining shoh asarlaridan biri bo‘lib, unda Ipak yo‘lining asosiy shahar va savdo markazlari aks ettirilgan. Bu XIV asrda Xorazm poytaxtining Yevropa dengizchilik kartografiyasiga kirib kelganligining muhim isbotidir.

1375-yilgi Kataloniya atlasida – Avraam Kreskes tomonidan tuzilgan ushbu asarda – Urganch, Mizdahqon va Xiva shaharlari ko‘rsatilgan [5]. Atlas o‘rta asr kartografiyasining eng salmoqli yutuqlaridan biri bo‘lib, Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi savdo munosabatlarini batafsil aks ettiradi. Xorazm shaharlarining ushbu atlasda o‘rin olishi ularning xalqaro savdodagi strategik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Venetsiyalik rohib-kartograf Fra-Mauroning taxminan 1450-yilda tugallangan dunyo xaritasida ham Urganch shahri o‘rin olgan [6]. Ushbu xarita o‘sha davr uchun geografik bilimlarning eng to‘liq ifodasini bergan holda, Yevroosiyoning savdo va madaniy markazlarini qamrab olgan. Xorazm shaharlarining bu asarda qayd etilishi ularning XV asr o‘rtasida ham xalqaro ahamiyatini saqlab qolganligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, ushbu uch kartografik

manba Yevropa va Xorazm o‘rtasidagi tijorat va diplomatik aloqalarning real mavjudligini yaqqol tasdiqlaydi.

Yevropa sayyohlari va geograflarining Xorazm haqidagi asarlari. Xorazm yodgorliklari va madaniyatiga bag‘ishlangan Yevropa mualliflari orasida ingliz sayyohi G. Lansdell alohida o‘rin tutadi. Lansdellning Markaziy Osiyoga oid keng ko‘lamli asarida Xorazm yodgorliklariga bag‘ishlangan bo‘lim ham mavjud [8, B. 320]. Biroq shuni qayd etish lozimki, Lansdell Xorazm yodgorliklarining to‘liq tafsilotini bera olmagan: uning tavsifi sayyohning shaxsiy kuzatishlariga asoslangan bo‘lib, arxeologik jihatdan yetarlicha chuqur emas. Shu sababli Lansdell asari manba tarzida foydalanilganda uning cheklovlari e’tiborga olinishi lozim.

Yana bir muhim muallif — ingliz sharqshunos-geografi G. Le Strenj. Uning musulmon dunyosining sharqida joylashgan davlatlar va shaharlarga bag‘ishlangan fundamental asarida Xorazm shaharlari va ular o‘rtasidagi karvon yo‘llari batafsil tasvirlangan [9, B. 450]. G. Le Strenj tomonidan tuzilgan kartada o‘rta asr mualliflari ma’lumotlari asosida Jurjoniya (Urganch), Kat, Mizdahqon, Hazorasp, Xiva shaharlari va bir qancha karvonsaroylar hamda manzilgohlar ko‘rsatib o‘tilgan. Bu asar o‘rta asr arab-fors geografik manbalarini Yevropa ilmiy doiralariga tizimli tarzda taqdim etishda asosiy yo‘nalish belgiladi va Xorazm o‘rta asr shaharchiligini tadqiq qilishda hanuzgacha muhim manba sifatida foydalanilmoqda.

Zamonaviy xorij tarixshunosligida ham Xorazm va Quyi Amudaryo bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Liza Golombek va Donald Uilberning Temuriylar me’moriyatini o‘rganishga bag‘ishlangan ikki jildlik monografiyasi Xorazm hududidagi obidalarni ham o‘z ichiga oladi [7, B. 14]. Bu asar Temuriylar davri me’moriyatini qiyosiy-tarixiy jihatdan tahlil qilish borasida xorij tarixshunosligida yagona keng qamrovli tadqiqot hisoblanadi. Mariya Evi Subtelniyning Temuriylar siyosiy va madaniy tarixini o‘rganishga oid tadqiqoti ham Xorazm hududiga oid ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi [12, B. 178].

O‘rta asr Sharq manbalari va ularning Xorazm tarixini yoritishdagi ahamiyati. Xorazm XIV–XV asrlar tarixini o‘rganishda o‘rta asr arab, fors va turkiy tilli manbalar ham bevosita xorij tarixshunosligi foydalanadigan asosiy manba guruhini tashkil etadi. Ibn Batutta, Klavixo, Sharafiddin Ali Yazdiy va Arabshohning asarlari Xorazm shaharlari hamda Amir Temur davridagi siyosiy-iqtisodiy ahvol to‘g‘risida bevosita mushohadalarga asoslangan nodir ma’lumotlar beradi.

Marokashlik buyuk sayyoh Ibn Batutta o‘zining mashhur «Rihla» asarida XIV asr o‘rtalarida Xorazmga tashrif buyurgani va shaharning o‘sha davrdagi ahvoli haqida batafsil ma’lumotlar qoldirgan [2, B. 478]. U Urganchni katta va gullab-yashnayotgan shahar sifatida tasvirlagan. Ibn Batuttaning tavsiflari Xorazm XIV asr shahar madaniyati, savdo infratuzilmasi va me’moriyatini tasavvur qilishda bevosita jonli guvohlik sifatida nodir manba hisoblanadi.

Ispaniyalik elchi Ruy Gonsales de Klavixoning 1403-1406-yillarda Amir Temur saroyiga qilgan safariga oid kundaligida Xorazm o‘lkasi, uning savdo yo‘llari va aholisiga oid muhim ma’lumotlar keltirilgan [3, B. 87]. Klavixoning kuzatishlari Yevropa nuqtayi nazaridan Xorazm va Movarounnahr haqidagi dastlabki to‘g‘ridan to‘g‘ri yozma manbalardan biri hisoblanadi. Uning asarida Amir Temur davlatidagi yo‘llar tarmog‘i, karvonsaroylar va aholining turmush tarzi to‘g‘risidagi ma’lumotlar XIV-XV asrlar Xorazm iqtisodiy va ijtimoiy hayotini yoritishda ahamiyatlidir.

Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asari Amir Temurning Xorazmga nisbatan olib borgan siyosati va harbiy yurishlari haqida batafsil ma’lumot beradi [4, B. 215]. Mazkur asar Temuriylar rasmiy tarixnavisligining namunasi sifatida Amir Temur yurishlari vaqtida Xorazm shaharlari taqdirini, o‘lkani zabt etish va qayta tiklanish jarayonlarini batafsil yoritadi. Arabshohning «Ajoyib al-maqdur fi tarixi Temur» asari esa Amir Temur shaxsiyatiga va uning zabt etgan o‘lkalariga, jumladan Xorazmga nisbatan ancha tanqidiy va mustaqil baho beradi [1, B. 143]. Bu asar xorij tarixshunosligida Amir Temurni muqobil nuqtayi nazardan o‘rganishda muhim manba sifatida qabul qilingan

Usturt va Quyi Amudaryo hududlari xorij tadqiqotlarida. Usturt platosi va Quyi Amudaryo hududlari xorij tarixshunosligida Xorazm vohasiga nisbatan ancha kam o‘rganilgan.

Biroq G. Le Strenjning asarida ushbu hududlardagi karvon yo‘llari va aholi maskanlari to‘g‘risida bir qancha ma’lumotlar berilgan [9, B. 447-450]. O‘rta asr Yevropa xaritashunosligi, xususan Kataloniya atlasida Orol dengiziga tutash hududlarning umumiy tarzda aks ettirilishi Usturt va Quyi Amudaryoning XIV-XV asrlardagi Yevroosiyo boshqaruv va savdo tizimidagi o‘rni haqida ma’lum tasavvur beradi [5].

Zamonaviy xorij tarixshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Germaniya, Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya va AQSH olimlari Temuriylar davri madaniyatini o‘rganishga muhim hissa qo‘shmoqda. Bitris Forbs Mansning Temuriylar siyosiy tarixini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlari [10, B. 33] va Mariya Evi Subtelniyning Temuriylar ijtimoiy-madaniy tarixiga oid monografiyasi [12] xorij tadqiqotlarining Xorazm va unga tutash hududlarga e’tiborini kuchaytirishda muhim rol o‘ynagan. Ushbu asarlarda Temuriylar davlati ichidagi Xorazmning mavqei, uning mahalliy aholisi va ma’muriy ahvoli masalalari qisman yoritilgan.

Mustaqillikdan keyin O‘zbekiston bilan xorij ilmiy markazlari o‘rtasida hamkorlik aloqalari yanada kengaydi. Xalqaro arxeologik ekspeditsiyalar, qo‘shma tadqiqot loyihalari va ilmiy almashinuvlar natijasida Xorazmning XIV-XV asrlar tarixini o‘rganishda yangi ma’lumotlar to‘planmoqda.

Xulosa. Xorij tarixshunosligi Xorazm hududlarining Amir Temur va Temuriylar davr tarixini o‘rganishga o‘ziga xos muhim hissa qo‘shgan. O‘rta asr Yevropa kartografik manbalari – Pitsigani dengizchilik xaritasi, Kataloniya atlasi va Fra-Mauro xaritasi – Xorazm shaharlarining XIV-XV asrlardagi xalqaro savdo va madaniy aloqalardagi o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi.

G. Lansdell va G. Le Strenj kabi Yevropa mualliflari Xorazm yodgorliklarini tavsiflashda muhim rol o‘ynagan; Klavixo, Ibn Batutta, Arabshoh va Sharafiddin Ali Yazdiyning asarlari esa bevosita mushohadalar asosida yozilgan birlamchi manbalar sifatida yuqori ahamiyatga ega. Zamonaviy xorij tadqiqotlari – Golombek, Uilber, Mans, Subtelniy asarlari yangi metodologik yondashuvlar va keng manba bazasi asosida bu hududlar tarixini chuqur o‘rganishga intilmoqda.

Shu bilan birga, xorij tarixshunosligida bir qancha jiddiy kamchiliklar ham mavjud: Usturt hududlari hali ham kamda o‘rganilgan; xorij tadqiqotchilari ko‘pincha yozma manbalarga asoslanib, arxeologik ma’lumotlarni yetarlicha hisobga olmagan; Xorazmning XIV-XV asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy tarixi kompleks yondashuv asosida tadqiq etilmagan. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun o‘zbek va xorij tarixshunosligining kuchlarini birlashtirish, arxeologik va yozma manbalarni kompleks tahlil qilish hamda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish zarur. Bu yo‘nalishdagi xalqaro hamkorlik O‘zbekistonning tarixiy merosini jahon ilmiy jamoatchiligiga to‘liqroq taqdim etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арабшоҳ Аҳмад ибн Муҳаммад. Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Темур / Ўзб. тилига ўгирган У. Уватов. — Тошкент: Ўзбекистон, 2007. — 368 б. [Асл: араб тилида, 1435 й.].

2. Ибн Батутта Муҳаммад. Саёҳатнома (Риҳлат Ибн Батутта) / Ўзб. тилига ўгирган А. Ўринбоев. — Тошкент: Ўзбекистон, 2010. — 480 б. [Асл: «Туҳфат ан-нуззор», XIV аср].

3. Клавихо Р.Г. де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) / Пер. со старо исп., предисл. и коммент. И.С. Мироновой. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. — 211 с. — ISBN 5-02-016766-5.

4. Яздий Шарафиддин Али. Зафарнома / Ўзб. тилига ўгирган Ҳ. Бобобеков, О. Бўриев. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. — 2 жилд. (Ж. 1: 413 б.; Ж. 2: 392 б.). [Асл: форс тилида, 1424–1425 й.].

5. Cresques A. Atlas catalan. 1375 [Картографик манба] // Bibliothèque nationale de France. — Paris. — MS. Esp. 30. Факсимиле нашри: Grosjean G. Mappemonde du catalan Abraham Cresques, 1375. — Dietikon-Zürich: Urs Graf, 1978.

6. Fra Mauro. Mappemonde. Ca. 1450 [Картографик манба] // Biblioteca Nazionale Marciana. — Venezia. — MS. It. VI, 213. Факсимиле нашри: Fra Mauro. Il Mappamondo. — Venezia: Arsenale, 2006.

7. Golombek L., Wilber D. The Timurid Architecture of Iran and Turan. — Princeton: Princeton University Press, 1988. — 2 vols. (Vol. 1: xxvii + 510 p.; Vol. 2: plates, maps, plans). — (Princeton Monographs in Art and Archaeology. XLVI).

8. Lansdell H. Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. — London: Sampson Low, Marston, Searle and Rivington, 1885. — 2 vols. (Vol. 1: 736 p.; Vol. 2: 777 p.).

9. Le Strange G. The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur. — Cambridge: Cambridge University Press, 1905. — 536 p.

10. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — xi + 227 p. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization).

11. Pizzigano F. e D. Carta nautica. 1367 [Картографик манба] // Biblioteca Nazionale Marciana. — Venezia. — MS. It. VI, 213.

12. Subtelny M.E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. — Leiden: Brill, 2007. — xiv + 411 p. — (Brill's Inner Asian Library. Vol. 19). — ISBN 978-9004160316.

TEMURIYLAR DAVRIDA XALQNING URF-ODATLARI: TARIXIY-ETNOGRAFIK TAHLIL

Ibodullayev Jamshidbek Bahodir o‘g‘li
Urganch RANCH texnologiya universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda XV–XVI asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida hukmronlik qilgan Temuriylar sulolasi davrida xalq urf-odatlari, an’analari va turmush tarzi ilmiy jihatdan o‘rganiladi. Shuningdek, nikoh marosimlari, diniy bayramlar, kiyim-kechak madaniyati, hunarmandchilik bilan bog‘liq udumlar tahlil qilinadi. Tadqiqot o‘zbek, fors va arab tilidagi manbalarga, shuningdek, zamonaviy tarixshunos olimlarning asarlariga tayanadi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, urf-odatlar, an’analar, marosimlar, Movarounnahr, turmush tarzi, madaniyat, etnografiya.

Kirish. Temuriylar sulolasi (1370–1507) O‘rta Osiyo tarixida nafaqat siyosiy va harbiy qudrat, balki yuksak madaniyat, ilm-fan va san’at uyg‘unligining timsoliga aylandi. Bu davrda Samarqand, Hirot, Buxoro va Balx kabi shaharlar jahon madaniyatining markazlariga aylandi. Biroq, tarix sahifalarida ko‘pincha hukmron sulolalarning siyosiy tarixi yoritilsa-da, oddiy xalqning kundalik turmushi, urf-odatlari va an’analari tadqiqotchilar e’tiborida kamroq bo‘lib qoldi. [1, B.47]

Oilaviy va nikoh marosimlari. Temuriylar davridagi jamiyatda oila muqaddas birlik sifatida qaralgan. Nikoh marosimlari bir necha bosqichdan iborat bo‘lib, ular qat’iy tartibga solingan. Birinchi bosqich – sovchilik, ya’ni kelin tomoniga uning roziligi va mehr-muhabbatini so‘rash uchun yuborilgan maxsus delegatsiya. Bu jarayon ko‘pincha uch martagacha takrorlanishi mumkin edi. Sovchilik muvaffaqiyatli yakunlangach, ikkinchi bosqich – fotiha ziyofati boshlanardi. Unda ikki oila vakillari birlashib, Qur’on suralarini o‘qish va duo qilish orqali nikohni rasmiy ravishda ma’qullashardi. [2, B.78]

To‘y marosimi esa bir necha kun davom etib, xalq o‘yinlari, qo‘shiqlar, lapar va askiya bilan bezatilardi. Temuriylar saroyida to‘ylar ayricha dabdaba bilan nishonlangan: chavandozlik musobaqalari, ov ko‘rgazmalari va shoir hamda musiqachilarning ishtiroki majlis bezagi bo‘lgan. Oddiy xalq to‘ylarida esa mahalla va qishloq aholisi birgalikda ziyofat tayyorlab, osh damlar, qo‘shni va urug’larni taklif qilishardi. Abdurazzoq Samarqandiy o‘z asarida bu marosimlarning naqadar murakkab va rang-barang bo‘lganini alohida ta’kidlaydi. [3, B.134]

Diniy bayramlar va ma’naviy udumlar. Temuriylar davrida islomiy bayramlar xalq hayotining ajralmas qismiga aylangan edi. Ro‘za hayit va Qurbon hayit kabi bayramlar nafaqat diniy, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etardi. Ro‘za oyi davomida

kechqurun taroveh namozlari o‘qilardi, shahar ko‘chalari xalq musiqasi va she’riyat kechalari bilan jonlanardi. Hayit kuni ertalab jome’ masjidlarida ommaviy namoz o‘qilgach, xalq ziyoratgohlarga borib, avliyolar ruhiga bag‘ishlab duo qilardi. [4, B.56]

Navro‘z bayrami – qadimgi Sharq xalqlari uchun yangi yil hisoblangan bu sana – Temuriylar saroyida ham katta tantana bilan nishonlangan. Samarqandda Navro‘z munosabati bilan bir haftalik sayillar, musiqiy kechalar va ot poygalari uyushtirilardi. Xalq o‘rtasida Navro‘z arafasida uy tozalash, yangi kiyim tikish va qozon ko‘tarish kabi ramziy udumlar keng tarqalgan edi. Bu bayram turli ijtimoiy tabaqa vakillarini birlashtiruvchi muhim madaniy hodisa sifatida o‘z ahamiyatini saqlab kelgan. [5, B.89]

Kiyim-kechak madaniyati va bezaklar. Temuriylar davrida kiyim-kechak nafaqat issiq va sovuqdan himoya vositasi, balki ijtimoiy mavqe va madaniy mansubiyatning ko‘rsatkichi bo‘lgan. Saroy a’yonlari va zodagonlar ipak, baxmal va kimxob matolardan tikilgan to‘nlar kiyishgan. Bu matolar ko‘pincha Xitoy va Hindistondan keltirilgan bo‘lib, ularga mahalliy hunarmandlar murakkab naqshlar ishlashgan. Pugachenkova va Rempel o‘zlarining asarida Temuriylar davriga oid miniatyuralarda tasvirlangan kiyimlarning turli-tumanligini batafsil tahlil qilib, saroydagi kiyim-kechak madaniyatining sifat jihatidan naqadar yuksak darajada bo‘lganini ta’kidlaydi. [6, B.201]

Oddiy xalq esa asosan paxta matosidan tikilgan ko‘ylak, ishton va chopon kiyishgan. Ayollar ro‘mol yoki paranji bilan boshlarini bekitishgan; bu udum Islom ta’limotining kuchayishi bilan XV asrdan boshlab yanada keng tarqala boshlagan. Bosh kiyimlar ham alohida an’anaga ega bo‘lib, erkaklar do‘ppi, salla yoki tubeteyka kiyishgan. Mahalliy zargarlar esa misdan, kumushdan va ba’zan oltin hamda qimmatbaho toshlardan yasalgan taqinchoqlar tayyorlab, ayollar bezak-taqinchoqlariga bo‘lgan talabni qondirishgan. [7, B.198]

Hunarmandchilik va kasbiy udumlar. Temuriylar davrida hunarmandchilik alohida ijtimoiy guruhni tashkil etib, kasb piri tizimi orqali tartibga solingan. Har bir hunarmandchilik sohasining – temirchilik, duradgorlik, kulolchilik, kashtachilik, zig‘irchilik – o‘z “piri” bo‘lgan. Masalan, temirchilarning piri Dovud payg‘ambar, duradgorlarning piri Nuh payg‘ambar hisoblangan. Usta-shogird munosabatlari qat’iy iyerarxiyaga asoslangan bo‘lib, shogird ustasidan faqat amaliy ko‘nikmalarni emas, balki kasbning axloqiy me’yorlari va sirlarini ham o‘rganishga majbur bo‘lgan.[8, B.145]

Samarqand va Hirotda gildiyalar tizimi, ya’ni bitta kasb vakillari birlashadigan tashkilotlar faoliyat yuritgan. Bu gildiyalar a’zolari bir-birlariga ham iqtisodiy, ham ma’naviy yordam ko‘rsatishgan. Yangi shogird qabul qilish marosimi – “peshband” yoki “kamar bog‘lash” – juda tantanali o‘tkazilgan: usta shogirdiga asbob-uskunalar in’om etib, uni kasb sirlari bilan tanishtirgan va pirning barakasi uchun duo o‘qilgan.

Dafn marosimlari va motam udumlar. Temuriylar davrida dafn marosimlari islom talablariga muvofiq amalga oshirilgan, biroq undagi ba’zi qadimiy udumlar ham saqlanib qolgan. Vafot etgan kishini g‘usl qildirish, kafanlash va namoz o‘qish majburiy deb hisoblangan. Qabriston – “mozor” – faqat dafn joyi emas, balki avliyolar ruhiga sig‘iniladigan muqaddas makon sifatida qaralgan. Bobur “Boburnoma”sida o‘zi asos solgan shaharlar atrofidagi mozorlarga ziyorat qilish udumi haqida yozib, bu udumning xalq hayotidagi o‘rnini ta’riflab beradi.

Motam davri uch, yetti va qirq kunlik ehsonlar bilan belgilangan. Bu kunlarda marhumning ruhiga bag‘ishlab Qur’on o‘qilgan, qabrga gul va ko‘k o‘t qo‘yilgan. Motam udumlarida xotin-qizlar alohida xonada o‘tirib, marsiya aytishgan va marhumning fazilatlarini kuylashgan. Bu an’ana o‘zbek xalqining qayg‘u paytida ham birlashish va bir-birini qo‘llab-quvvatlash ruhini aks ettirgan.

Xulosa. Temuriylar davrida xalq urf-odatlari rang-barang va chuqur mazmunli bo‘lgan. Ular islomiy qadriyatlar, qadimgi ko‘chmanchi udumlar va mahalliy an’analarning o‘ziga xos sintezi sifatida shakllangan. Nikoh va dafn marosimlari, diniy bayramlar, kiyim-kechak va hunarmandchilik udumlarining har biri o‘sha davr jamiyatining ma’naviy dunyosini chuqur aks ettiradi.

Ushbu urf-odatlar faqat o‘tmishning yodgori emas – ularning ko‘pchiligi bugungi kunda ham saqlanib kelmoqda. Xalqning o‘z ildizlariga bo‘lgan sadoqati, avlodlar bog‘liqligini ta’minlovchi marosimlar va ma’naviy qadriyatlar – bularning barchasi Temuriylar davridagi madaniy merosning tirik davomi hisoblanadi. Shu sababdan, bu davrning etnografik jihatdan atroflicha tadqiq etilishi nafaqat tarixiy bilim doirasini kengaytiradi, balki milliy o‘zlikni anglash va madaniy merosni asrash uchun ham ulkan ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bartold V.V. Ulug‘bek va uning davri. – Toshkent: O‘zbekiston, 1994. – 144 b.
2. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996. – 256 b.
3. Abdurazzoq Samarqandiy. Matla’ us-sa’dayn va majma’ ul-bahrayn. – Toshkent: Fan, 1969. – 316 b.
4. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 463 b.
5. Kamoliddin Sh. O‘rta Osiyo xalqlari madaniyati tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2002. – 280 b.
6. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Temuriylar davri san’ati. – Toshkent: O‘zbekiston, 1983. – 312 b.
7. Xondamir. Habib us-siyar. – Toshkent: Fan, 1994. – 344 b.
8. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 256 b.

OROL–KASPIY HUDUDI ARXEOLOGIYASI: KO‘CHMANCHILAR MADANIY MEROSI

Jumaniyazova Feruza Maxsetbayqizi
Berdoq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Tarix fakulteti arxeologiya ta’lim yo’nalishi 3-kurs talabasi
Tel; +912668205
Jumaniyazovaferuza087@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Orol–Kaspiy oralig‘ida aniqlangan ilk va o‘rta asrlarga oid ko‘chmanchi xalqlar madaniyatiga doir arxeologik topilmalar tahlil qilinadi. Ushbu topilmalar Yevroosiyo dashtlari bilan bo‘lgan madaniy aloqalarni hamda ko‘chmanchilarning badiiy hunarmandchiligi va dunyoqarashini yoritib beradi.

Kalit so’zlar: Orol , Yagodin ,Ustyurt, Toqqala, Gudkova , Volga

Orol–Kaspiy oralig‘ida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida ilk va o‘rta asrlarga oid ko‘chmanchi xalqlarga tegishli ko‘plab topilmalar aniqlangan. Ushbu topilmalar qadimgi va o‘rta asrlar ko‘chmanchilariga xos bo‘lgan badiiy hunarmandchilik hamda ma’naviy-ruhiy tasavvurlarni o‘rganish imkonini beradi

Orol–Kaspiy oralig‘i yodgorliklaridan biri — Qasqa yo‘l bo‘yida joylashgan №4 qo‘rg‘on yodgorligidan tekis shaklli, dumaloq tutqichli bronza oyna topilgan. Ushbu oynaning orqa qismi gravirovka — chizma usulida ishlangan bo‘lib, o‘ng tomonga qaragan o‘rdak shaklidagi qush tasvirlari bir-biriga uyg‘un holda joylashtirilgan bezaklar bilan bezatilgan. Mazkur oyna Yevroosiyo hududida keng tarqalgan bronza oynalarga o‘xshaydi. V. N. Yagodinning fikriga ko‘ra, bunday bezakli oynalar M. G. Moshkova tomonidan miloddan avvalgi IV–III asrlarga mansub Proxorovka madaniyatiga (Orenburg viloyati) tegishli deb ko‘rsatilgan.[3.C 22-35]

№4 qo‘rg‘ondan topilgan katta temir qilich (mech) o‘zining analogiyalari (tarqalish hududi)ga ko‘ra Janubiy Ural va Volga bo‘yi hududlaridagi ilk Proxorovka madaniyatiga xosdir. Umuman olganda, ushbu hudud — Ustyurt hamda Kaspiy–Orol oralig‘i deb ataladigan mintaqadagi arxeologik topilmalar Yevroosiyo dashtlari bilan mustahkam madaniy aloqalarda bo‘lganini tasdiqlaydi.

V. N. Yagodinning tadqiqotlarida qayd etilgan yana bir topilma — suyakdan yasalgan o‘q-yoy (kamon) namunasi Duwana qabristonidagi №30 qo‘rg‘ondan aniqlangan. Ushbu qabrdan in situ, ya’ni o‘z holatida topilgan kamon Yevroosiyodagi hunn–sarmat madaniyatlariga xos topilma

hisoblanadi. Shuningdek, bunday turdagi kamonlar Ken'ko'l madaniyati yodgorliklarida, Qirg'iziston hududlarida hamda Janubiy Sibirda ham uchraydi.[1. 56-77]

Bunday misollarni Ustyurt hamda unga qo'shni hududlardagi boshqa badiiy hunarmandchilikka oid topilmalar orqali ham dalillab ko'rsatish mumkin. Ushbu ma'lumotlar yozma manbalar bilan ham tasdiqlanadi.

Tegisken qabristonidan oltin blyashkada ishlangan arslon tasviri topilgan. Uygarak qabristonidan esa suvsar (olena) shaklidagi haykalcha aniqlangan. Ilk o'rta asrlarda Yevroosiyo ko'chmanchilarining badiiy san'atida, xususan turkiy qabilalar orasida VII–VIII asrlarda amaliy san'at yetakchi o'rin egallagan. Turk xalqlarida naqsh va bezak san'ati qadimdan an'anaviy bo'lib kelgani ma'lum. Naqshlar asosan kigiz, suyak va metall buyumlarga ishlangan. Kigiz buyumlarda 300 dan ortiq shaklga ega bo'lgan geometrik bezaklar uchraydi. O'simliksimon (rastateleniy) ornamentlar ham ko'chmanchilar badiiy san'atida muhim o'rin egallaydi. Sibir mintaqasi badiiy san'atida esa gilam, kigiz, palos kabi buyumlarda ham 300 ga yaqin turli shakldagi naqsh va bezaklar aks etgan. [2. C 84-102]

Hayvonlar figuralari bir-biridan aniq ajralib turgan. Dasht ko'chmanchilarining badiiy san'atidagi ornamentalizm uslubida buyumlarda harakat ifodasi berilgan. Turkiy zodagonlarning belbog'larida (poyas to'plamlarida) geometrik naqshlar muhim o'rin egallagan. Qadimgi xakas (qirg'iz) badiiy san'atida oltin blyashkalarda o'simliksimon ornamentlar uchraydi, shuningdek an'anaviy "hayvon uslubi"ga ijodiy yondashuv natijasida tasviriy san'atga xos bo'lgan usullar paydo bo'lgan. 300 morfli tasvirlash tizimida 'yangi badiiy' yo'nalishlar — o'simliksimon-geometrik, to'r (o'rim) shaklidagi naqshlarni qo'llash vujudga kelgan. Qushlar va hayvonlar tasvirlarida ularni o'simlik unsurlari bilan uyg'un holda, daraxtlarga yaqin kompozitsiyada aks ettirish an'anasi shakllangan. Ko'chmanchilarga xos taqinchoq-blyashkalar esa tugma (buton) shaklida tayyorlangan.

Kaspiy–Orol bo'yi ko'chmanchilarining loydan yasalib, kuydirish yo'li bilan ishlangan kurilnitsa va qurbonlik (jertvennik) buyumlarida hayvonlar tasviri aks ettirilgan. Skif davriga oid ayrim blyashkalarda mahalliy fauna vakillari — tog' echkisi, arxar, lochin (sunkor) tasvirlari uchraydi. Yevroosiyo ko'chmanchilarida qozonlar (qotli) ham 300 ga yaqin turli shakldagi tasvirlar bilan bezatilgan. Ko'chmanchi sarmatlar san'atida hayvonlar tasviri nisbatan kam bo'lib, ular asosan arslon, bars, ayiq, ot, bo'ri, suvsar va echki figuralarini ishlatganlar. Shuningdek, ko'chmanchilar xanjarlari, oynalari, qilichlari hamda o'q-yoy g'iloflarini 'hayvon uslubi'dagi tasvirlar bilan bezaganlar.[6. C 45-56]

Miloddan avvalgi III–II asrlarda Quyi Orol bo'yi hududlariga turkiy qabilalarning kirib kelishi kuchayadi. Ayniqsa, ushbu davrda hunnlar va tele etnoslari yetti asosiy qabila tarkibida Xorazm hududiga ham kirib kelgan. Miloddan avvalgi VII–V asrlarda esa saklarning ijtimoiy hayoti harbiy-demokratik va konfederativ davlat tuzilmasi darajasiga ko'tarilgan. Qadimgi davrda saklar, massagetlar, sarmatlar, qang'lilar, hunnlar hamda tele qabilalari ilk turkiy etnos shakllanishida muhim tarkibiy qismni tashkil etgan.

Quyi Orol saklari Eronning Ahmoniylar davri, Baktriya, Xorazm va Xitoyning Shjou hamda Xan imperiyalari davridagi badiiy san'at bilan tanish bo'lgan. Miloddan avvalgi VIII asrdan boshlab saklar orasida keng tarqalgan 'hayvonlar uslubi' nomli badiiy yo'nalish keng tarqalgan. Ko'plab buyumlarda qo'chqar, tuya, yo'lbars, burgut kabi hayvonlar tasvirlari aks ettirilgan.

Saklarning e'tiqodiga ko'ra, xudolar odamlar oldida qanotli otlar (tulparlar), qushlar va boshqa hayvonlar shaklida namoyon bo'ladi, deb hisoblangan. Ushbu obrazlar mifologiya va xalq rivoyatlarida keng o'rin egallaganligi sababli 'hayvonlar uslubi' paydo bo'lgan. Saklarning zargarlik badiiy san'ati namunalariga — sirg'a, bronzadan ishlangan uzuklar, qurol-yarog'lar va hayvon tasvirlari bilan bezatilgan buyumlar kiradi. Bu topilmalar Tegisken, Uygarak va Issiq qabristonlaridan aniqlangan. Saklar mifologiyasida esa otlar Quyosh va olov bilan bog'liq hisoblangan.

Tulpar otlar haqida qaraqalpoqlarning 'Alpamıs' va 'Qoblan' dostonlarida uchraydi. Saklar dunyoni, tabiatni va kosmosni tushunishda o'ziga xos qarashlarga ega bo'lgan. Mitra va Indra kabi xudolar bilan bog'liq bo'lgan dunyo tasavvuri yer osti dunyosi, o'rta dunyo, yer yuzasi va yuqori

osmon dunyolarini o‘z ichiga olgan. Ularning tushunishicha, dunyoning to‘rt tomoni bor: sharq, g‘arb, old va orqa. Umuman olganda, sak–massagetlarning ‘hayvonlar uslubi’ ularning dunyoni anglash va tushunishidagi haqiqiy ko‘rinishini aks ettiradi; bu esa mifologiyada, badiiy san’atda va saklarning ideologiyasining shakllanishida o‘z ifodasini topganini tasdiqlaydi. [5. 45-77]

Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda saklarning ijtimoiy tuzilishi harbiy-demokratik va konfederativ davlat darajasiga ko‘tarilgan. Qadimgi davrda sak–massagetlar, sarmatlar, qang‘lilar va hunnlar qabilalari Orol bo‘yi xalqlari bilan birga o‘zlarining moddiy va ma’naviy madaniy merosini, diniy an’analarini shakllantirgan. Shu davrda Qoraqalpog‘iston hududida ilk turkiy tillarda so‘zlashuvchi xalqlar yashagan.

Umuman olganda, ilk va o‘rta asrlardagi ko‘chmanchilarning o‘zaro aloqalari natijasida yangi etno-madaniyatlar shakllangan. Xususan, Kaspiy–Orol oralig‘i, Quyi Orol bo‘yi, Sirdaryo va Amudaryo havzalarida yangi madaniyatlar yuzaga kelgan. Ushbu tarixiy masalani biz Quyi Orol bo‘yi xalqlarining o‘rta asr arxeologik madaniyatidagi ayrim yangi o‘zgarishlarda, qo‘rg‘onlar va boshqa yodgorliklarni kuzatishda ko‘ramiz.

Masalan, Kaspiy–Orol va Quyi Orol bo‘yi xalqlarining VI–VIII asrlardagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayoti bo‘yicha yozma manbalar va arxeologik materiallar tahlili A. V. Gudkova tomonidan ‘Toqqala’ nomli asarda yoritilgan. U Amudaryo havzasidagi Kerder yodgorliklarini — Tokqala, Hayvankala, Qirantov, Kuyikqala, Qo‘rg‘oncha va boshqa joylarda topilgan keramik idishlarni ilmiy baholash bilan tahlil qilgan. Kerder viloyati aholisi va ularning kelib chiqishi haqida ham qisqacha fikr bildirgan. Sirdaryo bo‘yidagi og‘uz qabilalari Amudaryo bo‘yida yashagan. Kerder xalqining etnik tarkibi va tili ham o‘rganilgan. A. V. Gudkova Kerder xalqining Qoraqalpoq etnogenezi masalasidagi o‘rni va ahamiyatini ta’kidlagan. [4. C 110-128]

Foydalangan adabiyotlar

1. Древняя и средневековая культура юго-востчного Устюрта. Ташкент,1978. С.155.
2. Руденко С.И. Культура хуннов и ноинулинские курганы. М.-Л,1962. С.107.
3. Толстов С.П. Приаралские скифы и Хорезм// Советская этнография. 19062.
4. Вишневская О.А. Культура саков низовьев Сырдарьи 1 тысячилетие до н.э. М.,1973. С.167.
5. Артомонов М.И. Скифо-сибирское искусство звериного стиля// Проблемы скифской археологии. М.1971;
6. Акишев К.А. Курган Иссык. М,1978. Артаманов М. Сокровище саков. М. 1973.

XIV-XV ASRLARDA XORAZM HUDUDIDA HUNARMANDCHILIK AN’ANALARI

Otabekova Shodiyona Dilshod qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Arxeologiya yo’nalishi 2-bosqich bakalavriyat talabasi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIV–XV asrlarda Xorazm hududida hunarmandchilik an’analarining shakllanishi va rivojlanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, mavzuning o‘rganilish darajasi, mavjud ilmiy muammolar va ularni hal etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari Xorazm hunarmandchiligining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar. Xorazm, hunarmandchilik, kulolchilik, zargarlik, temirchilik, to‘qimachilik, temuriylar davri, shahar madaniyati, arxeologik topilmalar.

XIV–XV asrlarda Xorazmda hunarmandchilik ancha rivojlandi. Ayniqsa shaharlar – Urganch, Khiva va boshqa savdo markazlarida turli hunar turlari keng tarqaldi. Hunarmandlar

alohida mahallalarda yashab, ustaxonalarda ishlab, o‘z mahsulotlarini bozorlarda sotishgan. XIV–XV asrlar Xorazm tarixida siyosiy o‘zgarishlarga boy davr bo‘lishiga qaramay, hunarmandchilik va shahar madaniyati rivojlangan muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda Xorazm hududi Movarounnahr va Xuroson bilan iqtisodiy aloqalarni mustahkamladi. Ayniqsa, Amir Temur va temuriylar davrida hunarmandchilik tarmoqlari yanada taraqqiy etdi. Urgench va Xiva shaharlarida kulolchilik, zargarlik, to‘qimachilik va temirchilik rivojlandi. Hunarmandlar tayyorlagan mahsulotlar nafaqat mahalliy aholining ehtiyojini qondirgan, balki boshqa hududlarga ham eksport qilingan. Bu esa Xorazmning Buyuk Ipak yo‘li orqali xalqaro savdoda faol ishtirok etishiga yordam bergan [2. B.4].

Shuningdek, hunarmandchiligi bo‘yicha Timur Abdullayev -ilmiy maqolasida o‘rta asr Xorazm hunarmandchiligining tarixiy manbalar asosida rivojlanishi haqida tahlil qilgan tadqiqotchi. Bu ishda arxeologik topilmalar va yozma manbalar orqali hunarmandchilikning o‘sish bosqichlari o‘rganilgan .Xorazm vohasining o‘rta asrlar arxeologik yodgorliklarini o‘rganuvchi maqolalar ham mavjud bo‘lib, ular hunarmandchilik mahsulotlari topilmalari, shaharlarning moddiy madaniyati va arxeologik qazishmalar natijalarini sharhlaydi. Xorazm hududi qadimdan savdo yo‘llari kesishgan joy bo‘lgani sababli hunarmandchilik mahsulotlari boshqa hududlarga ham tarqalgan. Bu hudud Buyuk Ipak yo‘li orqali Eron, Hindiston va boshqa mamlakatlar bilan savdo qilgan. Savdo hunarmandchilikning yanada rivojlanishiga turtki bo‘lgan.

Hunarmandchilik mahsulotlari ichki va tashqi savdoda muhim o‘rin egallab, Xorazm iqtisodiyotining asosiy tayanchlaridan biri bo‘lgan [1. B.2]. XIV–XV asrlarda Xorazmda hunarmandchilik yuqori darajada rivojlangan bo‘lib, shahar iqtisodiyoti va savdo aloqalarining muhim qismi hisoblangan. Kulolchilik, zargarlik, to‘qimachilik va temirchilik kabi sohalar xalqning kundalik hayoti va madaniyatida muhim o‘rin tutgan. Xorazm tarixini o‘rganishda ko‘plab olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Xususan, Sergey Tolstov Xorazm arxeologiya-ekspeditsiyasiga rahbarlik qilib, hududdagi qadimiy shahar xarobalari va hunarmandchilik markazlarini tadqiq etgan. Uning ishlari Xorazm moddiy madaniyatini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi [1. B.1]. Shuningdek, Yahyo G‘ulomov O‘zbekiston hududidagi irrigatsiya tizimi va shahar madaniyatini o‘rganib, hunarmandchilik rivojiga ta’sir etgan omillarni yoritgan. O‘zbek arxeologlari va tarixchilari tomonidan Urganch va Xiva hududlarida olib borilgan qazishmalar natijasida kulolchilik ustaxonalari, metall buyumlar va sopol idishlar topilgan [2. B.2]. Bu topilmalar XIV–XV asrlarda ishlab chiqarish texnologiyasi va bezak uslublarini o‘rganishga imkon berdi.Xorazm hunarmandchiligi tarixini o‘rganishda quyidagi muammolar mavjud: Yozma manbalarning kamligi va ayrim davrlar bo‘yicha ma’lumotlarning yetarli emasligi.Arxeologik qazishmalar to‘liq amalga oshirilmaganligi [3. B.3]. Hunarmandchilik mahsulotlarining aniq sanasini belgilashdagi qiyinchiliklar beqarorlik tufayli ayrim madaniy qatlamlarning yo‘qolganligi. Hunarmandlar ijtimoiy maqomi va ustaxona tizimi haqida ma’lumotlarning cheklanganligi. Shuningdek, ayrim ilmiy qarashlarda Xorazm hunarmandchiligi mustaqil rivojlanganmi yoki Movarounnahr ta’sirida bo‘lganmi degan masalada bahslar mavjud.[4. B.4]

Xorazm hududida arxeologik tadqiqotlarni kengaytirish zarur. Zamonaviy texnologiyalar (radiokarbon tahlil, laboratoriya ekspertizasi) orqali topilmalarni aniq sanalash lozim. Yozma manbalarni qayta tahlil qilish va yangi tarjimalarni amalga oshirish kerak [5. B. 4]. Hunarmandchilik markazlari xaritasini tuzish va raqamlashtirish muhim. Xalqaro ilmiy hamkorlik asosida qo‘shma ekspeditsiyalar tashkil etish lozim. Muzey fondlaridagi buyumlarni ilmiy kataloglashtirish zarur. Hunarmandchilik mahsulotlarini boshqa hudud topilmalari bilan qiyosiy tahlil qilish kerak. Talabalar va yosh tadqiqotchilarni mazkur yo‘nalishga jalb etish muhim [5. B.5]

XIV–XV asrlarda Xorazm hududida hunarmandchilik jamiyat hayotida juda muhim o‘rin egallagan. Hunarmandchilik aholining asosiy kasblaridan biri bo‘lib, shaharlar iqtisodiy rivojiga katta hissa qo‘shgan. Ayniqsa Urganch va Khiva kabi shaharlar hunarmandchilik va savdoning markazlariga aylangan. XIV–XV asrlarda Xorazm hududida hunarmandchilik iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Kulolchilik, zargarlik, temirchilik va to‘qimachilik yuqori darajada rivojlangan. Mavzuning ilmiy o‘rganilishi davom etmoqda, ammo

hali ham ko‘plab muammolar mavjud. Zamonaviy tadqiqot usullarini qo‘llash orqali Xorazm hunarmandchiligining yanada chuqur tarixiy manzarasini tiklash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Толстов С. П. Археологичесакие работы в Хорезме. Москва: Наука, 1953.
2. Yahyo G‘ulomov. Xorazm hududining moddiy madaniyati va hunarmandchiligi. Toshkent, 1978.
3. Бартольд В. Туркестан в эпоху Тимура. Москва, 1928.
4. Qodirov, N. Xorazm shahar madaniyati tarixi (XIV–XV asrlar). Toshkent: Fan, 2005.
5. Axmedov S. Xorazm hunarmandchiligi va savdo aloqalari. Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

PULJAY ARXEOLOGIK MAJMUASI VA QUBLA ARAL HUDUDIDAGI XIII–XIV ASR URBANIZATSIYASI

Jumaniyazova Feruza Maxsetbayqizi

Berdoq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Tarix fakulteti arxeologiya ta’lim yo’nalishi 3-kurs talabasi
Tel; +912668205
Jumaniyazovaferuza087@gmail.com

Annotatsiya: Puljay arxeologik majmuasi Qubla Aral hududida XIII–XIV asrlarga oid yodgorlik sifatida e’tiborga loyiq. Majmua masjid, karvonsaroy, turar joy va nekropol hududlarini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotlar shahar mo‘g‘ullarga qadar bo‘lgan davrda mustahkamlangan qalalar atrofida shakllanganini, urbanizatsiya jarayoni va hunarmandchilik kvartallari mavjudligini ko‘rsatadi. Arxeologik qazishmalar natijasida masjidlar ayvonli va gumbazli bo‘lib, minoralar oq ohaktoshdan qurilgani aniqlangan. Nekropol hududida topilgan qabristonlar O‘g‘uz va Qipchoq davrlariga tegishli dafn an’analarini ko‘rsatadi. Majmua Oltin O‘rda davri urbanizatsiyasini tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Puljay, Qubla Aral, XIII–XIV asr, arxeologiya, masjid, karvonsaroy, nekropol, Oltin O‘rda, urbanizatsiya

Аннотация: Археологический комплекс Пулджай, расположенный в регионе Кобла-Арал, представляет интерес как памятник XIII–XIV веков. Комплекс включает мечеть, караван-сарай, жилые и некропольные участки. Исследования показывают, что город формировался вокруг укреплённых крепостей до монгольского нашествия, имел кварталы ремесленников и признаки ранней урбанизации. В результате раскопок выявлено, что мечети имеют айван и купольные конструкции, минареты построены из белого известняка. На некропольном участке обнаружены захоронения с традициями, характерными для эпохи огузов и кыпчаков. Комплекс является важным источником для изучения урбанизации в период Золотой Орды.

Ключевые слова: Пулджай, Кобла-Арал, XIII–XIV века, археология, мечеть, караван-сарай, некрополь, Золотая Орда, урбанизация

Abstract:The Puljay archaeological complex, located in the Qubla Aral region, is a significant monument of the 13th–14th centuries. The complex includes a mosque, caravanserai, residential areas, and a necropolis. Research indicates that the town developed around fortified settlements before the Mongol invasion, featuring artisan quarters and signs of early urbanization. Excavations revealed that the mosques have iwans and domed structures, with minarets built from

white limestone. The necropolis contains burials reflecting Oghuz and Kipchak traditions. The complex is an important source for studying urbanization during the Golden Horde period.

Keywords:Puljay, Qubla Aral, 13th–14th centuries, archaeology, mosque, caravanserai, necropolis, Golden Horde, urbanization

Puljay arxeologik kompleksi respublikaning Qo‘ng‘irot tumanida joylashgan. Yodgorlik uch qismdan iborat: mo‘g‘ullargacha bo‘lgan davr qo‘rg‘oni, mustahkamlanmagan aholi punkti (XIII–XIV asrlar) hamda shahar nekropoli. Hozirgi vaqtda yodgorlik hududida o‘n marta qazish ishlari olib borilgan . 2014 yilda aholi punktining shimoliy qismida 7,50 × 8,10 metr o‘lchamdagi masjid qazib o‘rganilgan. Yodgorlik devorlari tosh plitalardan qurilgan bo‘lib, ularning qalinligi 23 × 23 × 5 sm va 25 × 25 × 5 smni tashkil etadi. [1. B 55-77]

Binoning devorlari -0,45 m chuqurlikda joylashgan bo‘lib, devorlarning balandligi 0,50 m gacha saqlanib qolgan. Qibla devorining o‘rtasida vayron bo‘lgan mihrab tokchasini ko‘rish mumkin. Binoning pastki qismi 23 × 23 × 5 sm o‘lchamdagi pishgan g‘isht bilan qoplangan, alebastr esa g‘ishtlarni mustahkamlash uchun bog‘lovchi material sifatida xizmat qilgan. Ayrim joylarda pol yuzasi ham alebastr bilan qoplangan.

Ichki makonning uch joyida ustunlar bazasining qoldiqlari saqlangan bo‘lib, ular pishgan va xom g‘ishtlardan qurilgan. G‘isht bazalar ustunlar uchun tayanch vazifasini bajargan. Buni alebastr panjara (to‘r) qoldiqlari ham tasdiqlaydi. Bunday oynavand panjaralar ilgari 2012-yilda Puljay karvonsaroyida ham topilgan . [3. B 123-200]

Masjidning qishki zalining orqa qismida katta yarim yopiq ayvon konturlari aniqlangan (9,80 × 13 m). Masjid va ayvon orasidagi ajratuvchi devor faqat pastki qismida saqlanib qolgan. Uning qalinligi 0,23 m bo‘lib, ayrim qismlarida qalin alebastr gips qatlamlari mavjud. Bu hududda ustun bazalarining asoslari ham aniqlanib, ular “tosh quti” ichiga joylashtirilgan. [5. B 84-99]

Unda ikki kirish joyi mavjud. Shimoliy-g‘arbiy burchakda qishki zalga kirish joyi bor. Yana bir kirish joyi qibla-g‘arbiy burchakda joylashgan bo‘lib, u orqali ayvonga kiriladi. Qazish ishlari davomida ayvonning katta maydoni ikki marta yong‘inga uchragani aniqlangan.

Ichki ajratuvchi devorning uzunligi 7,10 m, kengligi 0,45 m. U asosan 23 × 23 × 5 sm va 25 × 25 × 5 sm o‘lchamdagi pishgan g‘ishtlardan qurilgan. Shuningdek, 0,55 × 0,47 × 0,15 m o‘lchamdagi ustun bazalarining asoslari ham aniqlangan bo‘lib, ular ham pishgan g‘ishtdan ishlangan. Bu yerda masjidning ayvoni (yozgi zal) tekis bo‘lib, bir-biri bilan uyg‘un holda qurilganini ko‘rish mumkin. [2 B 66-98]

Tashqi arxeologik tadqiqotlar jarayonida qishki zalning yon tomonida, g‘arbiy burchakka yaqin joyda joylashgan ayvon hududida dafn marosimi izlari topilgan. Ayollarning qabri 0,40 × 0,50 m gacha bo‘lgan tosh plitalardan yasalgan quti shaklida bo‘lgan. Shuningdek, 0,25 × 0,75 × 0,45 × 0,27 m o‘lchamdagi toshlar ham qabrni yopish uchun ishlatilgan.

“Tosh quti” ichida skelet topilgan bo‘lib, u oyoqlari bukilgan, qo‘llari bilan yonboshlab yotgan holda joylashtirilgan. Boshi g‘arbga qaratilgan, yuzi esa qibla tomonga qaratilgan. Bunday tosh qutilarda dafn qilish an’anasi ushbu hududdagi ko‘chmanchilarga xos bo‘lib, O‘g‘uz (IX–XI asrlar) va qipchoq davrlariga (XIII–XIV asrlar) tegishli hisoblanadi.

Umuman olganda, Puljay masjidi ikki qismdan iborat: tashqi ziyoratxona va ichki xona. Bu yerda masjidning yopiq qismi yarim ochiq ayvon bilan uyg‘un holda birlashtirilgan.

Ular “yodgorlik masjidlari — ayvonli savdo qatorlari” turkumiga kiradi. Masjid ichiga olib kiruvchi ayvonlar Markaziy Osiyo va Xorazm hududlarida ham aniqlangan. Xorazm viloyatida bunday turdagi masjidlar qatoriga Seyid-ota va Bag‘manli masjidlari kiradi (Mankovskaya L.Yu., Bulatova V.A., 1978).

Keyingi yillarda Sirdaryoning quyi oqimi hududida ham shunga o‘xshash masjidlar topilgan. U devor chizig‘idan 0,80 m tashqariga chiqib turadi, minoralar esa oq ohaktosh plitalardan qurilgan. Plitalar orasidagi bo‘shliqlar pishgan g‘isht va tosh bo‘laklari bilan to‘ldirilgan. Minoralar devor bilan bir vaqtda qurilib, umumiy devor bilan uzviy bog‘langan, bu esa ularning alohida konstruktiv element ekanini ko‘rsatadi. [4. B 87-102]

Sharqiy va qibla burchaklaridagi minoralar to‘rtburchak shaklga ega. Shimoliy minora o‘lchami 1,50 × 2 m, qibla minorasi esa 1,30 × 1,30 m. Ularning saqlanib qolgan balandligi 0,60 m dan 0,70 m gacha yetadi. Shuni ta’kidlash kerakki, bu minoralar binoning asosiy devorlari qurib bo‘lingandan keyin barpo etilgan.

Inshootning markaziy qismida qurilish maydoniga kirish joyi mavjud. Bu yerda asosiy devorlardan tashqariga chiqib turgan portal — tosh plitalardan qurilgan to‘rtburchak shakldagi kirish qismi aniqlangan bo‘lib, uning kengligi 2,20 m ni tashkil etadi.

Tosh plitalar kirish qismini bezatishda qo‘llanilgan. Bunga misol sifatida Ko‘hna Urganchdagi “karvonsaroy” portali (Fedorov-Davydov, 1958), shuningdek Ustyurt hududidagi Churuk karvonsaroyi va Beleuli karvonsaroyini keltirish mumkin (Manilov, 1982).

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ushbu inshootning rejalashtirish yechimi Mang‘ishloq va Beleuli hududlaridagi karvonsaroylar me’morchiligi bilan yaqin o‘xshashlikka ega. Qosquduq karvonsaroylariga yaqin o‘xshashliklar kuzatiladi. Ularning barchasi XIII–XIV asrlarga oid hisoblanadi.

Keyingi tadqiqotlar davomida inshoot hududida to‘qqizta xona aniqlangan. Ular orasida zal va qabulxona mavjud bo‘lib, tosh asoslar ustiga qurilgan hamda o‘choqli xonalar bilan birga joylashgan. Arxeologik materiallarga asoslanib aytganda, bu yerda Oltin O‘rda davriga oid turar joylar, keyinchalik qo‘shib qurilgan xonalar, maketlar va turli topilmalar aniqlanib, yodgorlikning karvonsaroy sifatida foydalanilganini ko‘rsatadi.

Qazish ishlari jarayonida mustahkamlanmagan aholi punkti hududi Oltin O‘rda davriga oid arxeologik obyektlar bilan band bo‘lgani aniqlangan. Ular orasida shahar masjidi va karvonsaroyi to‘liq o‘rganilgan (XIII–XIV asrlar) (Qdirniyazov, 2016). Shuningdek, turar joylar, xo‘jalik xonalari, yuvinish joylari, qabristonlar va g‘isht pishirish pechlari ham aniqlangan. [1.B 45-67]

Bular mustahkamlanmagan aholi punktining asosiy reja (planigrafik) elementlari hisoblanadi. Inshootlar qadimgi daryo deltasi bo‘ylab joylashgan. To‘liq o‘rganish va o‘lchov ishlari shuni ko‘rsatadiki, turar joy va xo‘jalik binolari dastlab tabiiy balandliklarda qurilgan. Bu tepaliklar uy-joylarni yog‘ingarchilikdan himoya qilish vazifasini bajargan.

Puljay hozirgi kunda Qubla Orol dengizi hududining shahar madaniyati periferik zonasida joylashgan bo‘lib, u yerda qurilish ishlari bilan bog‘liq dastlabki ishlab chiqarish va suv tizimlari kuzatiladi.

Bu Altin O‘rda davrida Qubla Aralbo‘yidagi urbanizatsiya jarayoni bilan bog‘liq. Ta’kidlash kerakki, shahar mo‘g‘ul istilosidan oldingi davrga oid bo‘lib, u qisman mustahkamlangan qalalar atrofida shakllangan.

Bunday holatda aniq belgilangan hunarmandchilik kvartali va shahar atrofidagi rabad (qishloq atrofidagi hudud) mavjud bo‘lmagan. Ushbu holat IX–XIV asrlarda davom etgan.

Foydalangan adabiyotlar :

1. Маньковская Л.Ю., Булатова В.А. 1978. Памятники зодчества Хорезма. Ташкент: Издательство им. Гафура Гуляма.

2. Хмельницкий С. 1996. Между Саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI — начала XIII вв. Ч. I. Берлин; Рига: Gamajun.

3. Маньковская Л.Ю., Булатова В.А. 1978. Памятники зодчества Хорезма. Ташкент: Издательство им. Гафура Гуляма.

4. Торебеков и др. 2002: Торебеков М.Т., Хакимниязов Ж., Утепбергенов Ф. 2002. Работы Кунградского отряда. Археологические исследования в Узбекистане 2001 г. Ташкент

5. Федоров-Давыдов Г.А. 1958. Раскопки торгово-ремесленного квартала XV—XVII вв. на городище Ташкала в Ургенче. Труды Хорезмской археологической экспедиции II. Москва: Наука, 505—528.

AN’ANAVIY UYCHILIK: HUNARMANDCHILIK MEROSINING DAVOMIYLIGI VA ETNOGRAFIK JIHATLARI

S.K.Nadirbekov – Berdaq nomidagi QDU O’zbekiston va Qoraqalpog’iston tarixi kafedrasi assistenti

Qora uylar – bu asosan uzoq davrlardan buyon ko’chmanchi va yarim ko’chmanchi xalqlarning asosiy turar joylaridan biri bo’lib xizmat qilib kelgan. Qora uylar asosiy turar joylar sifatida faqat chorvador aholining emas, shuning bilan birga o’troq dehqon xo’jaliklarda ham foydalanilgan. Qoraqalpoq o’tovlarining tarixiga to’xtaladigan bo’lsak Markaziy osiya, Sibir va Oltoyning boshqa xalqlarida bo’lgan o’tovlar dinamikasi va evolyuciyasi bilan chambarchas bog’liq bo’lib hisoblanadi. Rivoyatlarga muvofiq qoraqalpoqlarda qora uy qadimda Ustyurtta paydo bu’lgan, uni Ibroxim Xalil yaratgan[1;27]. Bundan ko’rinib turibdi qoraqalpoq xalqida o’tov qadimdan keng foydalanilib kelingan. Evolyucion rivojlanish natijasida qora uylar bugungi kunga kelib konussimon tarzda bo’lib hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqining qora uylari o’zining bezaklari, bezaklaridagi naqshlari, interyeri va xom ashyosi bilan o’ziga xos ravishda boshqa xalqlardan ajralib turadi.

Qoraqalpog‘istonda an’anaviy hunarmandchilikni saqlash va ommalashtirish, shuningdek turizmni rivojlantirish maqsadida Nukusda “Hunarmandlar uyushmasi,” Chimboyda Qora uy ustaxonasi va muzeyi, Shumanayda “Usta-shogird” maktabi, Mo‘ynoq tumanida “Yurta” hunarmandlar markazi, “Hunarmandlar Alleyasi”, Bo‘zatovda “Hunarmandlar Alleyasi” va 10 ta uy muzeylari tashkil etilishi tahlili asosida etnoqishloqlarni tashkil qilish yo‘nalishida istiqbolli imkoniyatlarning mavjudligi to‘g‘risidagi natijalardan 2022-yil 15-noyabr kuni Nukus shahridagi “Ashshi ko‘l” bo‘yida Qoraqalpoq etno-qishloq sayyohlik obyektining ochilishida hunarmandlar ko‘rgazmasini tashkil etishda va etnografik takliflarni ishlab chiqishda foydalanilgan.Natijalarning qo‘llanilishi etnoturizmni rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlarni ilmiy asosda tashkil qilish imkonini bergan.

2025-yilning 8-13 dekabr kunlarida Hindistonning Nyu-Deli shahrida YUNESKOning nomoddiy madaniy meros buyicha Hukumatlararo qo’mitasining 20-sessiyasi o’tkazilgan bo’lib bunda qoraqalpoq xalqining ijodiy madaniyati, turar joy qurish va arxitekturaviy hususiyatlarini o’zida mujassam etgan qora uy (o’tov) YUNESKOning nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ dizimiga, qo’biz yasash va ijroshilik va ijroshilik hunari esa YUNESKOning nomoddiy madaniy merosini jadal himoya qilish dizimiga kirtildi[2;3].

Qora uy qoraqalpoq xalqining ijodiy madaniyatini, turar joy qurish va arxitekturaviy bilimlarini jamlagan, avlodtan-avlodga meros bo’lib o’tib kelayotgan moddiy merosi hisoblanadi. Qoraqalpoq qora uyi boshqa xalqlarning o’tovlaridan o’ziga hos jihatlari bilan, qurilish va yasalish texnikasi, o’ziga hos intereri va ko’rinishi bilan ajralib turadi.

Qoraqalpoqlarning an’anaviy qarashlariga ko‘ra qora uy quruvchi uychi usta va uning ustaxonasi juda muqaddas hisoblangan. Shuning uchun ustaxonalarga echki so‘yib, befarzand ayollar, ruhiy bemorlar dardlariga davo izlab kelishgan. Bemor erkaklar ustaxonalarga kirishgan, ayollarga esa kirish taqiqlangan bo‘lib, ular ustaxonaning tashqarisidan aylanib qaytishgan[3].

Qoraqalpoqlarda qora uy boshqa ko‘plab xalqlardagi kabi yaqin davrlargacha yangi turmush qurganlarning yashash joyi sifatidagina emas, balki ko‘plab urf-odatlarni, urf-odat bayramlarni va o‘yin-kulgi bazmlarni o‘tkazish joyi bo‘lib ham hisoblanadi. Qoraqalpoqlarda yirik mol-mulk egalari, boylar 1920-yilgacha bolalarini uylantirib, qiz chiqarganda yangi qora uy (o‘tov) tikib to‘y bergan. Yoshlarga oq o‘tov tikib, ularga oq fotiha berilib yangi hayotga yuboriladi. Ko‘p hollarda qora uyning yog‘och qismlari uylanayotgan bolaning (kuyov bolaning) uyida, matoli jihozlarni esa kelin bo‘lib tushayotgan qiz qalin mol sifatida o‘zi bilan olib kelgan. Agar uylanayotgan yigitning ahvoli nochor bo‘lsa, unda asosiy g‘amxo‘rlikni, ya’ni yoshlarni uy-joy bilan ta’minlashni kelin bolaning ota-onasi o‘z zimmasiga olgan. Lekin yangi o‘tovni qurish kuyov bolaning ota-onalarining majburiyati hisoblangan. Ular kelin bolaning ota-onalari bergan qalin bilan birga o‘zlari ham jun, kigiz, gilam va ko‘rpa-to‘shak kabi uy jihozlari bilan ta’minlagan[4].

Qora uyni tayyorlashda ham bir qancha o‘ziga xos irimlar bo‘lgan. Agar qora uyning keragasini yasagan usta, eshigini ham yasasa baxtsizlikka, o‘limga olib keladi deb ishongan. Shuning uchun, qora uyni yasashda bir usta emas, ikki yoki undan ko‘p usta-uychilar qatnashgan. Qora uy qurish (tikish) uchun eng yaxshi kunlar chorshanba va payshanba kunlari deb hisoblangan. Qora uylarni erkak odamlar yasagan bo’lsa qora uyni qurish ayol kishilarning ishi bo‘lgan[5]. Qora uylarni asosan ayol kishilar qurgan. Yangi qora uyni kigizlar bilan to‘ldirib yopishdan oldin xonadonga arg‘imchoq o‘rnatilib, yoshlar arg‘imchoq tepgan. Yosh turmush qurganlarning qora uylari oq kigizlar bilan qoplangan. Qoraqalpoq xalqi tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Uning o‘ziga xos jihatlari aholining yashash sharoiti, turmush tarzi, tili va san’atida, shuningdek, kiyinish madaniyatida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Qoraqalpoq xalqi tarixiga oid juda ko‘p yozma manbalar bo‘lishi bilan birga og‘izdan-og‘izga o‘tib, asrlar davomida bizgacha yetib kelganligi ma’lum bo‘lib hisoblanadi.

Bizga ma’lumki qora uylarning qanchalik yaxshi bo’lishi uni yasovchi ustalarga ham bog’liq. Qoraqalpoq xalqida azal-azaldan qora uy yasovchi alohida ustalar faoliyat olib borgan va ular uychi deb atalgan. Ular qora uy yasash bilan mashg’ul bo’lsa ularni tikish, yani yig’ish ayollarning vazifasi hisoblangan, lekin buni erkaklar ham amalga oshirishgan. Uychilik kasbi faxrli hisoblangan va avloddan-avlodga o’tib kelgan. XX asr o’rtalarida qoraqalpoqlar orasida 8,9 avlod dan buyon davom etib kelayotgan uychilar bo’lgan[6;29]. Shu o’rinda takidlash joizki Chimboy tumani hunarmandchilikning rivojlanishida, ananaviy qora uy yasash bo’yicha o’ziga xos milliy markazlardan biri hisoblanadi. Shunday uychilikni kasb sifatida davom ettirib avlodtan-avlodga o’tishiga hos hissa qo’shib kelayotgan birqator uychilar bor, bulardan Nurman Ismayilov, Azamat Turekeev, Qoblanbaev Salamat, Nazarbaev Polatlar o’z ota kasblarini davom ettirib, shuning bilan birga xalqimizning azaliy hunarmandchilik kasbini davom ettirib kelmoqda. Ulardan biri N.Ismayilov haqida to’xtaladigan bo’lsak, u 30 yildan buyon “Hunarmand” associaciyasi Qoraqalpog’iston bo’limining a’zosi hisoblanadi. U o’z ishini 1990-yili otasi, qora uy yasash bo’yicha taniqli hunarmand Janabay Ismayilovning shogirdi sifatida boshlagan. 1994-yildan buyon yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ish boshlab bugungi kunga cha u qora uy yasashning sirlarini respublikamizdagi ko’plab shogirtlariga o’rgatib kelmoqda. Uning o’ziga hos mexnati munosib baholanib, bir qator sovrinlarga ega bo’lgan. “Tashabbus-2002”, “Tashabbus-2008” tanlovining Qoraqalpog’iston Respublikasi bosqishida “Eng yaxshi hunarmand” sovrini egasi, “Tashabbus-2015” tanlovining Qoraqalpog’iston Respublikasi bosqichida 2-o’rinni egallagan. Shuningdek, 2008-yili Moskva shahrida o’tkazilgan xalqaro tanlovga, 2015-yili Toshkent shahrida o’tkazilgan tanlovga, 2024-yili Qozoqston Respublikasida o’tkazilgan xalqaro tanlovga qatnashgan[7].

Yurtimizga kelgan sayyohlarning hunarmand ustalarni ish jarayonlarini kuzatish bilan birga, o‘zlari ham bevosita Chimboy tumanida qora uy yasash, zargarlik buyumlari, To‘pe qishlog‘ida - shiy to‘qish, Kegeyli, Qo‘ng‘irot tumanlari va Nukus shahrida milliy cholg‘u asboblarini yasash, kashtachilik, gilamdo‘zlik, “Ashshi ko’l”dagi etno-ovul, Shumanay tumanida – kigiz ishlash kabi mahsulotlar tayyorlashda ishtiroklari, an’anaviy hunarmandchilik sohalari hisoblangan temirchilik, to’quvchilik, kashtachilik, yog‘och ustachilgi shajaralarining davom etayotgani qoraqalpoq xalqi an’anaviy hunarmandchiligi bo‘yicha ijobiy obraz shakllanishishga katta xissa qo‘shayotganligi haqidagi natijalardan. Mazkur ma’lumotlar aholining an’anaviy hunarmandchilik madaniyati bilan tanishish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Этнография каракалпаков. XIX- начало XX века. (Материали и исследования).Т.1980

2.Á.Jiyemuratov. Qara uy soǵıw ónerin áwladtan-áwladqa jetkerip kiyatırǵan Shımbaylı usta. Erkin Qaraqalpaqstan. 16-dekabr 2025-jıl.№146-147.3-b

3.Muallifning dala yozuvlari, 2025-y.,Chimboy tumani Informator. Saylibaev Quwanishbay.1978-y.Chimboy.,qoraqalpoq

4.Пирназарова А.Қора уй – ноёб ўтов.//Марифат.2021-йил.3-сон
5.Этнография каракалпаков. XIX- начало XX века. (Материали и исследования).Т.1980.29-бет

OROLBO‘YI YODGORLIKLARIDA TOSHGA ISHLOV BERISH HUNARMANDCHILIGI

O.-Sh.Qdirniyazov Arxeologiya kafedrasi dotsenti PhD., dotsent.[1]
X.Saparbayeva., G.Xojamuratova., O.Berdiboyev Arxeologiya yunalishi talabalari[2]

Janubiy Orolbo‘yi xalqlari X-XIV asrlarda iqtisodiy va madaniy sohada o‘z salohiyati bilan ko‘plab hunarmandchilik tarmoqlarini rivojlantirishga qodir bo‘ldi. Ular qatorida toshga ishlov berish hunarmandchiligi alohida o‘rin tutgan. Bu haqda arxeologik qazishmalar ma’lumot beradi.

Janubiy Orolbo‘yi arxeologik yodgorliklaridagi dastlabki tadqiqotlar professor A.Yu.Yakubovskiy nomi bilan bog‘liq. Olim 1928 va 1929-yillarda Ko‘hna Urganch va Mizdaxqonda arxeologik tadqiqot ishlarini o‘tkazadi. A.Yu.Yakubovskiyning ishlari, to‘plagan materiallari hajmi jihatidan unchalik katta bo‘lmasa-da, uning ishlarining xulosalarini alohida baholab, birma-bir ko‘rib chiqishga arziydi. U birinchi tadqiqotchilardan bo‘lib, O‘rta asrdagi Mizdaxqon tarixiy madaniyatiga umumiy tavsif berishga harakat qilgan. Olim mahalliy topilmalar orasida Shamun Nabi maqbarasi yonidagi ulkan sadaqa idishini alohida ta’kidlab o‘tadi. Unda hijriy hisobda 1322-yil sanasi qayd etilgan (1930). Bunday idishlar “saqoya” nomi bilan mashhur. So‘nggi vaqtlarda bu kabi tosh idish-anjomlar Puljoy yodgorligidan topilmoqda (Qdirniyazov, Saipov…, 2013).

Orolbo‘yi xalqlarining o‘rta asrlar davridagi shahar madaniyati yodgorliklari qoldiqlarini o‘rganish S.P. Tolstov tuzgan Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan davom ettirildi. S.P. Tolstovning shogirdlari N.N. Vakturskaya, E.E. Nerazik, L.M. Levina, B.N. Andrianov, O.A. Vishnevskaya va boshqalar Orolbo‘yi, Xorazm vohasidagi shahar va qishloq qo‘nimgo‘hlari, sug‘orish tizimlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni jamlab, XII–XIII asrlar boshi va XIII–XIV asrlardagi Orolbo‘yi yerlarining hunarmandchilik madaniyati tarixini o‘rganishga o‘z hissalarini qo‘shdilar. 1948-yili Shemaxa qal’a N.N. Vakturskaya tomonidan qazib o‘rganilgan [2]. U kam tadqiq etilgan qal’a hisoblanadi. Shunga qaramay, N.N.Vakturskaya bu qal’a haqida ko‘p ma’lumot to‘plagan. Shemaxa qal’a yodgorligining moddiy qoldiqlari bilan tanishish uning Oltin O‘rda davrida shahar qurilishi, xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo ancha rivojlanganini, iqtisodiy aloqalari nafaqat Oltin O‘rda hududi bilan cheklanib qolmaganini ko‘rsatadi. Olima Shemaxa qal’asidan hunarmandchilik mahsulotlaridan tashqari tosh buyumlari namunalarini ham to‘plagan. Ularga toshdan ishlangan bezaklar, toshqozon namunalari kiradi. Olim Shemaxa shahardan boshqa hunarmandchilik mahsulotlari bilan birga tosh buyumlari namunalarini ham to‘pladi.

Urganchning Toshqal’a deb atalgan qismida 1952-yili N.N. Vakturskaya G.A.Fyodorov-Davidov, A.G.Turgenev-Amitirov, M.I.Lapirov-Skoblo va boshqalar bilan birgalikda arxeologik qazishma ishlarini olib borib, o‘rta asrlarga oid Xorazmshohlar, Oltin O‘rda, Amir Temur va Temuriylar zamoni qatlamlari va topilmalarini ochdi. Bu topilmalar orasida toshga ishlov berish hunarmandchiligi mahsulotlari aniqlandi. Ularga Ma’mun minorasining tirgaklarini bezagan marmar taxtalar, ustun-bazalar, tarozi toshlari va boshqa buyumlar kiradi (Vakturskaya, 1958).

Qavat qal’a yodgorligida N.N.Vakturskaya va E.E.Nerazik 1956-yil yozida O.A.Vishnevskaya bilan birga qazishma ishlarini olib borganlar. Yodgorlik sobiq Beruniy tumani, hozirgi Ellikqal’a tumani hududida joylashgan. Bu qo‘rg‘on-shahar o‘rta asrlardagi dehqonchilik vohasining markazi hisoblanadi. Qo‘rg‘on 1937, 1939-yillarda S.P.Tolstov tomonidan ilk bor aniqlangan. 1976-yili Qoraqalpog‘iston san’at muzeyi xodimlari tomonidan Qavat qal’ada olib borilgan qazishma ishlari natijasida XII–XIII asr boshlariga oid Juma masjidi ochildi (Kurochkin, 1977). Bu tadqiqotlar vaqtida tosh mahsulotlaridan ustunchalar, toshchiroq, ustun-baza, toshnov qopqog‘i va yarim tayyor mahsulotlar topilgan. (Kurochkin 1977).

Ustyurt qirining sharqiy chekkalarigacha bo‘lgan oraliqdagi mustahkamlangan qal’a va qo‘nimgo‘hlarni Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi ishtirokchilari borib ko‘rgan, ayrimlaridan o‘rta asrlarga oid moddiy madaniyatga doir ma’lumotlar to‘plagan. Bular qatoriga Shohsanam, Ko‘hna-Vaz, Munchoqli, Bug‘roxon, Ketenler, Tuproqqal’a, Puljoyni kiritish mumkin. Bu qal’alarning arxeologik materiallari Xorazmshohlar, Oltin O‘rda shaharlari bo‘yicha mavzumizga oid ma’lumotlarni to‘ldiradi. Bundan tashqari, Ustyurt karvonsaroylaridan topilgan XIII–XIV asrlarga oid tosh buyumlar namunalari alohida qiziqish uyg‘otadi.

Janubiy Orolbo‘yi hududida arxeologik tadqiqotlarning yangi bosqichi V.N.Yagodin rahbarligidagi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi tarix va arxeologiya bo‘limi hamda Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetining (1985-2025-yillar) arxeologlari faoliyati bilan bog‘liq. Tadqiqot ishlari natijasida qadimiy Mizdaxqon topografiyasi bo‘yicha ko‘plab ma’lumotlar aniqlandi, ya’ni ulkan shahar nekropoli, ayrim yodgorliklarda tadqiqot ishlari olib borildi. Bu yerda professor M.-Sh. Qdirniyazov, dotsent M.T.Torebekovlar, keying yillarda dotsent O.-Sh.Qdirniyazov, A.Alimbetov, S.T.Saipov va boshqalar tomonidan turar-joylar, ustaxonalar, masjid-madrasa, mudofaa inshootlari ochildi. Bir necha o‘n minglab arxeologik topilmalar orasida masjiddagi tosh qozonlar, ustun-tagliklar (M.-Sh.Qdirniyazov), tosh buyumlar namunalari, jumladan, idish-tovoq, sayqal beruvchi asboblar, naqshli tarnov qopqog‘i (M.T.Torebekov) bor.

Xulosa qilib aytganda, arxeologik qazishmalar davomida Orolbo‘yi aholisining o‘rta asrlardagi xo‘jalik faoliyatida foydalanilgan tosh qozonlar, tova, cho‘mich, suzgich-kapgir, tegirmon toshlari, haraz, qozon, tarnov qopqoqlari, ustun-tagliklar, tosh chiroqlar, ezgich (pestik), me’moriy plitalar, taqinchoqlar ko‘plab topilgan. Buyumlarning ayrimlariga mohirona ishlov berilib, yuksak darajada bezatilgan va san’at asari darajasiga yetkazilgan. Ularga Ichan qal’adan (Xiva) topilgan choynak, Mizdaxqondagi sadaqa qozoni, Bug‘roxon qandillari, bezakli tarnov qopqoqlari kiradi [8, Б.62-66]. Tadqiq etilib, ta’riflangan barcha buyumlarni o‘ziga xos arxeologik tiplarga bo‘lish mumkin. Ularning o‘xshash namunalarining tarqalishi mintaqalar bo‘yicha ajralib turadi. Bu yerda tayyorlangan ayrim tosh buyumlari Kiyev Rusi, Shimoliy Kavkaz, Oltin O‘rda shaharlari qatori Ispijob okrugi, Samarqand va Buxoroda ham ma’lum. Bu tosh buyumlarining Buyuk Ipak yo‘li savdo aloqalari orqali tarqalgani ma’lum.

Olis o‘lkalar va mahalliy topilmalardagi umumiyliklar Janubiy Orolbo‘yi yerlarida ixtisoslashgan toshtarosh-ustalar guruhi vakillari faoliyat yuritgan degan fikrni tasdiqlaydi. Bu esa bozor talabiga javob beradigan tovarlar tayyorlanganidan dalolat beradi. Toshtaroshlik hunarmandchiligining rivojlanishiga xomashyo zaxiralari bilan bir qatorda siyosiy barqarorlik ham ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Ta’rifi keltirilgan barcha mahsulotlarni o‘ziga xos toifalarga bo‘lish mumkin. Qozon kabi buyumlarning qiyosiy tahliliga ko‘ra shunday xulosa qilish mumkinki, tosh qozonlarni yasashda avvalo qadimgi va o‘rta asrlar Xorazm kulolchiligiga xos mahalliy an’ana va uslublarga amal qilingan. Bankasimon, yarim sharsimon shaklda ishlangan sopol qozonlar antik (arxaik) davr Xorazm yodgorliklari — Ko‘zalikir, Qo‘yqirilgan qal’a (mil.avv. VI-IV asr) [3,Б.79] hamda o‘rta asrlardagi Kerder (IX-XII asr) [5,Б.79; 7,Б.54], Mizdaxqon (XIII-XIV asr) madaniy qatlamlaridan ma’lum. Shuningdek, qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, talkoxlorit toshidan ishlangan mazkur tosh qozonlar O‘rta Osiyoda Samarqand, Buxorodan [6] tortib Shimoliy Kavkaz, Qrim, Kiyev Rusi va Oltin O‘rdagacha bo‘lgan katta hududda uchraydi. Ushbu hududlarning moddiy madaniyati bo‘yicha e’lon qilingan ilmiy ishlarda bu turdagi qozonlar XII-XIV asrlarda Xorazmdan olis yurtlarga savdo aloqalari tufayli olib borilgani haqidagi fikrlar tasdiqlanadi. Mahsulotlarni tayyorlash va bezash uslublaridagi umumiy o‘xshashliklar vohada maxsus ixtisoslashgan toshtarosh hunarmandlar guruhi mavjud bo‘lgan degan fikrning yorqin dalilidir. Bu esa toshga ishlov beruvchi ustaxonalar bozorbop mahsulotlarni nafaqat Xorazm vohasiga, balki undan olisdagi hududlarga ham savdoga chiqarganini ko‘rsatadi.

Bu yerlarda XII–XIII asrlarda Xorazmshohlar davlatining o‘zagi shakllandi. Ayniqsa, Xorazmshoh Takash (1174–1199) va so‘nggi Xorazmshoh Alouddin Muhammad (1200–1220) davrida Xorazm davlati o‘zining eng gullagan davrini boshdan kechirdi, mamlakat hududi

Movarounnahrdan Hindistongacha, Erondan boshlab janubi-g‘arbiy Qozog‘iston yerlarigacha cho‘zildi. Xorazmshohlar davrida qurilish, hunarmandchilik, savdo, qishloq xo‘jaligi jadal sur’atlar bilan rivojlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Архипова Е.И. О происхождении средневекового каменного котла из Киева// Российская Археология. -№ 2, 2005

2.Вактурская Н.Н. О раскопках средневекового городише Шемаха кала в 1948 г.// Труды ХАЭЭ. Том.1. М.,1952.

3.Ворбьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода// Керамика Хорезма/ ТХАЭЭ.-Том.IV.-М.,1959.-С.70,рис.2,5: С.79.

4.Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджара// СА.-1971, № 1.-С.130-131:

5.Мамбетуллаев М.М. Кухонная посуда Кердера (Северный Хорезм IX-XII вв.// Вестник ККО АН РУз.-№ 5.-2005.-С.78,рис.1,1,4: С.79,рис.2:

6.Отчет о раскопках в Пайкенде в 2005 году.// Материалы Бухарской археологической экспедиции.-Вып.VII.-Санкт-Петербург,2006.-Рис.45.

7.Саипов С.Т. Керамические котлы из средневекового Миздахкана// Вестник ККО АН РУз.-№ 1.-2005.-С.54,рис.1.

8.Туребеков М. Сапаров Н. Тальковый осветительный прибор из городища Бограхан// Вестник МИЦАИ. Самарканд,2007, № 6.-С. 62-66.

9.Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. Керамика.Торговля.Быт.-М.,2001.-С.211-212:

AMIR TIMUR HÁM TEMURIYLER DAWIRINDEGI QOŃIRAT ÚSTÚRT AYMAĠINDAĠI ESTELIKLERDIŃ ETIMOLOGIYASI

Saipova Nursulu – QMU Arxeologiya qaniygeligi magistrantı

Ústúrt – Orta Azıyanıń batısındaǵı (Qazaqstan, Túrkmenstan hám Ózbekstanda) shól hám usı at penen atalǵan plato, batısta Manǵıshlaq penen Qarabuǵaz qoltıǵı shıǵısta Aral teńizi hám Ámiwdarya deltası aralıǵında jaylasqan.Qubla Aral boylarınıń orta asir tarıyxın izertlewde jazba derekler menen birge jer suw toponimleri áyyemgi ápsanalar hám arxeologiyalıq topografiyalıq izertlewler qosımsha maǵlıwmatlar beredi .Jayhun suwınan paydalanǵan jergilikli xalıqlar Qaraqum hám Qizilqum shólleri, Ústúrt tegisliginiń ıssı, suwıǵına qarsı miynet penen gúresti, jap –jasil atawdı esletiwshi madeniy aymaqtı asirler dawamında gúllendirdi. Suwǵarıp egiletuǵın dıyxanshılıq penen shuǵıllanıp jergilikli xalıq tıǵız jaylasqan qala hám awıllarda jasadı. Orta ásirde jasaǵan Yoqut al Xomaviy, bul jerde 616 hijiriy /1219-617/ 1220 jılda bolıp “oylawımsha, jer júzinde Xorezmdey keń hám xalqı kóp jer bolmasa kerek“ –dep maǵlıwmat beredi. Bul zúráátshil úlke áyyemnen túrli qawimler hám xalıqlar jasaǵan úlke .Áyyemgi shıǵıs iraniy tilleriniń arqa toparına tiyisli , eski xorezmiy tili jańa til komponentleri menen aralasıp , túrkiyziban qawimlerdiń bul jerge kelip , ornalasıp qalıwı aqıbetinde túrkiy tiller waqıt ótiwi menen húkimranliqtı iyeledi. Bul bolsa Xorezmge tiyisli eski atamalar menen bir qatarda jańa toponimler, urbanonim, gidronim, onomastik elementleriniń payda bolıwına alıp keldi [6,B 67-71].

Sonıń ushın hám biz ,bul ilimiy maqalamızda orta ásirlerge tiyisli ayırım Ústúrt hám Qońırat toponimlerin izertlew hám olardı arxeologiyalıq dereklerge salıstırıw jolı menen Ámir Temur hám Temuriyler dawiri (XIV ásir 70-jılları-XV asir) tarıyxına tiyisli juwmaqlar shıǵaramız. Bunı izertlewde biz lingivistika, toponomika, arxeologiyalıq maǵlıwmatlardan paydalanamız. Bunda ilim jetiskenlikleri hám jergilikli ápsanalarǵa málim darejede murajáát qılamız. Xorezmniń

arxeologiyalıq esteliklerin ataqlı arxeolog tariyxshi S.P.Tolstov (1908-1976), Ya.Ǵ. Ǵulamov (1908-1977) basshılıǵında arxeologik toparlar óz waqtında úyrendi. Biraq Temuriyler dawirinde Xorezm tariyxi, madeniyatına tiyisli estelikler az izertlengen. Bunı biz topografik hán toponomik esteliklerdi úyreniw jolı menen tolıqtırıwǵa háreket qılamız. Jazba derekler hám arxeologiyalıq izertlewler maǵlıwmatları XIV-XV ásirge tiyisli topografik hám toponomik atamalardan bul jerdiń Temuriyler dawirindegi Qubla hám Arqa – Batıs aymaqlarında qalalar, suwǵarıw tarmaqları, karwan jollar atamaların anıqlawǵa xızmet etedi. [7,B.12-13]

Bul dawirde Xorezmdegi jergilikli dinastiya Qońırat Suwpilariniń orınsız háreketleri Amir Temurǵa kóp tashwishler keltirdi. Hijiriydiń 768-j (1367-j) Xuseyin Suwpı shińǵısıylar tarepinen arqa-batıs Xorezmnen bólingen , Shıǵatay ulısına tiyisli Kat hám Xiywa qalaların basıp aldi .Daslep Amir Temur Suwpilardi tınısh jol menen tınıshıtıwǵa háreket qılıp kórdi .Keyingi waqıyalar bolsa Amir Temurdi Xorezmge júrislerine alıp keldi. Bul júrisler waqtında hám Temuriyler dawirinde Xorezmde tómendegi toponimler ushıraydı.

Adaqqala – Adaqqala Ústúrttiń túsliginde , Orın daryasınıń ayaǵında biyik qumlıqta jaylasqan XV-XVIII ásirlerge tiyisli tarıyxıy qala . Adaq qalası burın qurǵaqtan , suw arqalı qońsı xalıqlar menen sawda-satıq isleytuǵın , elshiler júretuǵın joldıń boyında , yaǵnıy Wazir (Dawkesken) qalasınan Xorasanǵa baratuǵın joldıń boyında ornalasqan. Aral teńiziniń astında da Adaq degen qala qalıp ketken degen ańızlar bar .[3 ,B .19.].Amiwdarya Sarıqamısqa quyıp turǵan waqıtları (XIV-XVI áá) suwǵa jaqın jerde kóp qalalar salınǵan. Adaq qalada solardıń biri. «Adaq» sózin «ayaq», « quyarlıqtaǵı» degen mánini bildiredi, degen pikirler bar .[4, B. 40].

M.Qashǵarıydıń «Devoni luǵat-at túrk» ushırasatuǵın «adaq» sóziniń mánisi de «ayaq» mánisin bildiredi. Adaq arbada ayaǵı endi shıqqan balaǵa úyretiledi. Biziń oyımızsha « Adaq» sózi Ústúrtte b.e.sh. I ásirinde sak- massaget qawimleri qawimleri menen qońsılas jasaǵan *daha (* daxa , day) qawimleri ataması menen baylanıslı. *Daha* atamasınan kóp sózler búgingi kúnge sgekem jetip kelgen. Maselen, S. Tolstov túrkpenlerdegi *teke* qawiminiń «*daha»* dan kelip shıqqan dep esaplasa [8,B.136], qazaqlardıń kishi júzdegi «*Aday*» ruwı atamasınıń kelip shıǵıwı da *daha* yaki *day*ǵa barıp taqalatuǵını boyınsha boljawlar bar .[2, B.104]. Adaq qalanń Sheybanıyxan jawlap alǵanlıǵı, XII –XIV ásirlerde ol úlken qala bolǵanlıǵı haqqında kóplep maǵlıwmatlar saqlanıp qalǵan. 1573-jılda Ámiwdarya óz salasın burıp qaytadan Aral teńizine quya baslaǵan waqıtta Gurganj (Góne Úrgenish) Wazir, Adaq, Tirsek qalaları suwsizlıq natiyjesinde qarabaxanaǵa aylanadı. [5.B.59].

Daw-kesken (vezir) kompleksi (b.e.sh. IV-III áá –e .XV-XVII áá) . Qubla –shıǵıs Ústúrt qırınıń eteginde, Shomanay rayonı Shomanay posolykasınan 56 km Qubla batısta Ústúrt keńisligi janbawirlarında jaylasqan, esteliktiń bir bólimi Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyasında ishki tárepi Túrkmenstan respublikası aymaǵında jaylasqan [9. B 26-29].

Dawkesken haqqında XX-asir basına deyin kóplegen sayahatshılar, tarıyxshılar tarepinen jazba maǵlıwmatlar qaldırılǵan. Abulǵazı Bahadırxan (1603- 1644) XVI ásir sıyasıy waqıyaların sóz etip 1506-1512 jılları Vezir (Dawkesken) Jańa-qala hám Tersek haqqında aytadı. Abulǵazı sońǵı eki qala tipindegi qońıslıqlardıń Vezir qalasına baǵınıshlı bolǵanın aytadı. Abulǵazıdan burın jasaǵan «Xondemir» (1457-1534) óziniń «Qulosat-ul-akbar, fi ahval ul axer» (qayırlı adamlar arasında xabardıń juwmaǵı) atamasındaǵı miynetinde Xorezmdegi 1460- 1506 jıllardaǵı sıyasıy waqıyalarǵa toqtap 1464 –jılı Joshılar awladı Mustafa xannıń paytaxtı Vezirdi Sultan Xuseyin Bayqaranıń alǵanın jazadı [9.B.29-30]. Dawkesken ataması shama menen XVIII ásirlerge kelip jergilikli xalıq tarepinen qoyılǵan. Tarıyxshı ilimpazlardıń anıqlawınsha , bul jerde aldın Vezir qalası bolǵan. 1558-jılı Bezir qalasına kelgen ingiliz sayahatshısı Antoni Jenkinson –Dawkesken qalasında xan sarayı bolǵanlıǵın ayta kelip ,qala atamasın –Sellizyur dep qollanadı .Sol waqıtta qala –Shahri Wazir dep atalatuǵın edi. Ingiliz sayahatshısı sózdıń qalay atalıwına qarap ózinshe jazǵan. Ústúrt qırına salınǵan B.E.Sh V-IV ásirlerge tiyisli úlken qashı bar. Dawkesken ataması áne usı qashılarǵa qarata xalıq tárepinen qollanilǵan bolıwı kerek: - Daw (erteklerdegi dawler) hám kesken [10.B294-296]. 2600 metrge sozılıp atırǵan úlken qashını dawler tastı kesip islegen degen túsinik bolǵan bolıwı múnkin. Jane bir variant: tawdı kesip islegen, degen túsinikte bolıwı itimal. Sebebi, Dawkeskenge jaqın Ibrayım shah qoyımshılıǵında

Farxad hám Shıyrınnıń qabiri bar.Iran xalıqları adebiyatında, soń túrkiy xalıqlar shayırları dóretiwshiligindede belgili bolǵan –Farxad hám Shıyrın ashıqlıq dastanında Farxad tas ustası bolıp, tawdı jarıp (kesip) suw akeledi. (Sonnan taw kesken, Dawkwsken bolıp dóregen bolar, bálkim). Dawkesken qalasınıń átirapında qandek qazılǵan. Mine usı dastan Dawkesken qalasında jasaytuǵın xalıqlar arasında keń tarqańǵan bolsa kerek, tawdı jarıp (kesip) ákelken Farxattıń hám onıń súyiklisi Shıyrınnıń qábirinıń usı jerde jaylasıwınıń xalıqtıń tilek –niyetlerinen dóregen ańız dep qabıl etiwimiz múmkin. Sebebi bul qala xalqı da keyinshelik suw kelmey qalǵanlıǵı sebepli basqa ornlarǵa kóshiriledi [9.B.44-46].

Alanqala- «Jaslıq» poselka puqaralar jıyınına qaraslı, Aǵıyın shorınıń túslik batısında jaylasqan Ústúrttegi tarıyxıy orın. Alanqala qorǵan XII-XIV ásirlerge tiyisli estelik, sonday-aq bul átirapta tas ásirinde jasaǵan adamlardıń izleri de tabılǵan. S.P Tolstov «Áyyemgi Xorezm tsivilizatsiyası izinen» atamasındaǵı miynetinde «Alanqala ataması áyyemgi dawirdegi alan xalqı menen baylanıslı».

Alanlar b.e.sh I mıń jıllıqtıń aqırı hám eramızdıń I mıń jıllıqları basında Aral teńizi atirapında, Ústúrtte jasaǵan. Ústúrtte Qaraalan, Qońıralan, Dińalan, Súmbetemiralan degen jer atamalarıda bar. Aral- Kaspiy aymaǵı xalıqlar madeniyatın, tarıyxın izertlegen qazaqstanlı alım S.Ájiǵaliy Alanlardıń Aral-Kaspiy aymaǵında birazǵa deyin ómir súrgenligin, olardıń izleri Ústúrttegi Alanqala ataması hám túrkmenlerdıń alan (olam) taypasınıń atamasınan ajıratılǵanlıǵın aytıp ótse [1.B.66], túrkmen ilimpazı S. Ataniyazov «Словарь туркменских этнонимов» atlı monagrafiyasında alan etnonimin áyyemgi iranlıq «ariyana» sózinen keltirip shıǵaradı, yaǵnıy Alan - «ariyler eli» Alan sózi menen baylanńslńı toponimler Buxara, Xorezm walayatlarında da sonday –aq, Túrkmenstannıń Tashawız walayatında da ushırasadı. «Alan» sózi haqqında

M.Qashǵariydıń «Diywani luǵat-it túrk» miynetinde de túsinik beriledi. Onda alan sózi ashıqlıq, tegislik, tik mánilerin bildiredi dep kórsetken, bul maǵlıwmatlar S. Shamshaddinovanıń Qońırat rayonı toponomiyasınıń xalıqlıq etimologiyası maqalasınan alındı [10.B.294-296].

Assake awdan- Qońırattan 222 km qubla –batısta , Ústúrttiń qubla qırı menen tutasıp atırǵan usı atamadaǵı (Assake awdan) oypatlıqtıń arqa shetinde jaylasqan XIV ásigr tiyisli tarıyxıy qala . Ilimpazlardıń anıqlawınsha ," Assake" sózi Ústúrtte jasaǵan as hám saq qawimleriniń atamasınan kelip shıqqan .- Assake ataması menen atalatuǵın jer atamaları Ózbekstannıń Ándijan walayatındaǵı Asaka qalasınıń da dáslepki ataması Assake bolǵan.

Belewli- Ústúrttiń oraylıq bóliminde, Jaslıq poselkasınan arqada 63 km qashıqlıqta jaylasqan orta ásirlerge tiyisli kárwan saray,-Belewli sóziniń mánisi – tawdıń orta tusınan qazılǵan qudıq. Karwan saraydıń átirapında 8sardoba, 3 qudıq bar.

Ulıwma alǵanda, Ústúrt hám Qońırat aymaǵında Temuriyler dawirinde bir neshshe onlap movzeleyler, qalalar hám gidrotoponimler bar bolǵan. Olar Wazir, Jańa Shehir, Qumkent, Tersek, Qır sıyaqlı urbotoponimler. Bulardıń ayırımları arxeologiyalıq táreptenizertlengen hám Temuriylerdawirine tiyisli mádeniy qatlamlar hám materiyallıq mádeniyat tabılmaları menen XIV-XV ásirler qalaları dep atalǵan. Úrgenishten shıqqan suw hám qurǵaqlıq kárwan jolı bul qalalar arqalı ótip Astrabat, Xorasanǵa hám arqa tárepke (Ústúrt, Volga boyı qalaları) baǵdarlanǵan. Máselen, bul joldan1428-jılı Shırazlı sawdager Shamsuddun Muxammed shet ellerdiń tovarları menen Sarayǵa barǵan [10.B.294-296].

Ústirt Qońırat etimologiyasın analizlew arqalı jańa maǵlıwmatlar beredi. Bul aymaqtaǵı qalalar Temuriyler mámleketi sıyasıy turmısında da óz abırayına iye bolǵan. Olar Temuriyler dawirindegi bul jerdiń xalqınıń materiyallıq mádeniyatı esteliklerinıń óshpes izleri , óz dawirinıń tarıyxıy guwasıdur.

ADEBIYATLAR

1. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: «Ғылым», 1994.

2. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. –Алматы: 1959.

3. Әмирлан С. Қарақалпақ фольклорында тарийхый қалалар атлары // Город и городская культура в Южном Приаралье: история и перспективы. – Нукус: «Илим», 2017.
4. Есбергенов Х. Қоңырат тарийхый ҳәм мәдений естеликлери. – Нөкис: «Билим», 1993.
5. Қанаатов Е.Е., Шамшаддинова С.С. Қубла-шығыс Үстирт аймағындағы тарийхый жер-суў атамалары ҳаққында. Ilim hám jámiyet. №3.2023.
6. Қдырниязов М-Ш. Темурийлер давридаги Хоразм топонимлари тарихидан. ҚМУ «Хабаршы журналы». 3 (4) -сан. 2009.
7. Кдырниязов М-Ш. Хорезм Орта әсир археологиясы бойынша жазба дереклер ҳәм изертлеўлер Нөкис 1996.
8. Толстов С. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. - М.: МГУ, 1948.
9. Хожаниязов Ғ., Ж.Хакимниязов Ж. Городище Девкескен-вазир. Нукус. 1997.
10. Шамшаддинова С.С. Қоңырат районы топонимиясының халықлық этимологиясы. ҚМУ «Хабаршы журналы». 3-сан, 2024.

TEMURIYLAR DAVRIDA XORAZMNING IJTIMOIY TUZUMI VA MADANIY HAYOTI

Yangiboyeva Madina
QQDU Arxeologiya bakalavr yo'nalishi 1-kurs talabasi

XIV–XV asrlarda Xorazm madaniyati ichki va tashqi siyosiy voqealarga bog‘liq tarzda shakllangan. Uzoq yillar davomida Xorazm vohasi xalqlari madaniyati, xususan, Amir Temur va temuriylar davri yetarlicha o‘rganilmagan, maxsus tadqiqot obyekti sifatida tanlanmagan edi. Shu sababli, Xorazmdagi siyosiy va madaniy jarayonlarni to‘liq anglash uchun ushbu davr tarixini chuqur o‘rganish muhimdir. Chingizxon yurishlaridan (1219–1221) so‘ng Xorazm davlati janubiy va shimoli-g‘arbiy qismlarga bo‘linib, janubi Chig‘atoy ulusiga, shimoli-g‘arbiy qismi esa Jo‘ji ulusiga (Oltin O‘rda) qarashli bo‘lgan. Bu bo‘linish keyinchalik Amir Temur davrida yarim mustaqil Xorazm davlatining shakllanishiga zamin yaratdi. XIV asrning 60-yillarida Oltin O‘rdada siyosiy kurashlar avj oldi, xususan xon Jonibek va Berdibekning sirli o‘limidan so‘ng davlat siyosiy jihatdan zaiflashdi. Shu davrda Xorazmning mahalliy hokimlari, jumladan Qo‘ng‘irot So‘filari, siyosiy maydonga chiqdi va Oltin O‘rda xonlari nomidan tangalarni zarb qilish to‘xtadi.

1360–1370-yillarda anonim tangalar chiqarildi, unda xonlar ismi qayd etilmay, avvalgi to‘rtta xalifa nomi va “podsholik xudodan” yozuvi bitilgan. Tadqiqotchilar M.E. Masson, G.A. Fedorov-Davidov va B.I. Vaynberglar bu holatni Xorazmda Qo‘ng‘irot So‘filari yarim mustaqil taxtga kelishi bilan bog‘laydi. Biroq S.A. Yanina ularning yarim mustaqilligi masalasida qarshi fikr bildirgan. Shunga qaramay, Xorazmda yangi sulola vakillarining tarixiy sahnaga chiqishi Oltin O‘rda siyosiy inqirozi va Xorazmdagi ichki holatlar bilan bog‘liq edi [1].

Amir Temur Xorazmga birinchi yurishini 1372-yilda amalga oshirdi, poytaxt Gurganjni zabt etdi, ammo Husayn So‘fi sulh so‘radi. Shundan keyin Amir Temur tinchlikni saqlashga harakat qilgan, lekin Husayn So‘fi elchilarni qamoqqa olish orqali urushga sabab bo‘ldi. Natijada, Sohibqiron 1372–1388-yillar oralig‘ida Xorazmga besh marta yurish qilib, Gurganjni bosib, So‘filar sulolasini tugatdi. Shu bilan Xorazm poytaxti vayron qilindi, ko‘plab olimlar va hunarmandlar Movarounnahrga ko‘chirildi.

Xorazmning madaniy hayoti ikki bosqichda rivojlandi. Birinchi bosqich XIV asr boshidan 70-yillargacha cho‘zilib, Oltin O‘rda noiblari va mahalliy sulolalar ta’sirida viloyatning qadimiy shaharsozlik madaniyati rivojlandi, hunarmandchilik an’analari yangi davr yutuqlari bilan bog‘landi. Rimliklar Plano Karpini, Pololar va boshqa yevropalik sayyohlar Urganchni katta va chiroyli turk shahar sifatida tasvirlagan [2].

Ikkinchi bosqich XIV asrning 70-yillaridan XV asr oxirlariga qadar bo‘lib, Amir Temur va temuriylar davrini qamrab oladi. Bu davrda kuchli markazlashgan davlat, qayta qurilgan shaharlar, hunarmandchilik va savdoning gullab-yashnashi, shuningdek tinchlik madaniy taraqqiyotning asosiy omillari bo‘ldi. Temuriylar davrida Xorazmning janubiy hududlari jiddiy talafot ko‘rmagan, shimoli-g‘arbiy hududlarda esa sug‘orish inshootlari, qishloqlar va shaharlar obod qilindi.

Arxeologik tadqiqotlar Vazir–Devkesgan, Adoq (Oqqal’a), Shemaxa qal’a, Butantov, O‘zboy va Sariqamish hududlarida temuriylar davrida shahar va qishloqlar faol bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu hududlar savdo, harbiy va madaniy aloqalarda muhim rol o‘ynagan. Xorazm shaharlaridagi mudofaa devorlari, minoralar, burjlar va turarjoylar qayta qurilgan, bu davr madaniy yuksalishni tasdiqlaydi [5].

Xorazmning shimoli-g‘arbiy chegaralarida XV–XVI asrlarda qurilgan qal’a-shaharlar Xuroson yo‘lida joylashgan bo‘lib, temuriylar davrida ular savdo-sotiq va harbiy maqsadlarda faol foydalanilgan. Bu esa madaniy yuksalishning davomiyligini ko‘rsatadi. Ushbu hududdagi qishloq qurilishlari o‘rta asr Xorazm shaharlariga xos kungurali devorlar bilan himoyalangan. Devorlar kuzatuv minoralari – burjlar va shinaklar bilan mustahkamlangan. Bu inshootlar temuriylar davrida ham qayta qurilgan va G‘arbiy Xorazmda yirik shaharlar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi [3].

Shuningdek, Sariqamishning moddiy madaniyati va xo‘jalik hayoti Xorazmning XV–XVI asrlar shahar madaniyati rivojlangan hududlari bilan yaqin aloqada bo‘lganligini bildiradi. So‘nggi o‘rta asrlar manbalarida bu hudud Sharqdan (Movarounnahr va Xorazmdan) G‘arbga (Xuroson va undan keyingi hududlarga) yo‘nalgan mamlakatlararo va qit’alararo savdo yo‘li tizimida ham muhim rol o‘ynaganligi qayd etilgan.

Amir Temur va temuriylar davrida qayta tiklash va obodonchilik siyosati Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq davlatlarida ham namoyon bo‘lgan. Sohibqiron farmoni bilan Ozarbayjonning Baylokan shahri yonida Barlos kanali, Xurosonning Murg‘ob vohasi bosh irrigatsiya tarmoqlari qayta tiklandi. Shunday obodonchilik ishlari Marv, Ozarbayjon, Eron va Xorazmning chekka hududlarida qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirishga xizmat qildi va shu orqali shahar madaniyati o‘sishiga zamin yaratdi [4].

1388-yili Amir Temur Xorazm hududlarini Movarounnahrga qo‘shib olish jarayonida, markazlashgan saltanat tarkibiga uyg‘unlashuv sharoitida shahar madaniyatining rivojlanishi to‘xtamadi. Aksincha, yangi savdo yo‘llari bilan birga eski karvon yo‘llari faol bo‘ldi, yangi inshootlar qurildi va hunarmandchilik rivojlandi. Amir Temur davlati tarkibiga o‘tgan Xorazm shaharlarida osoyishta hayot o‘rnatildi, ichki urushlarga barham berildi va natijada iqtisodiy o‘sish jarayonlari qayta jonlandi.

Tarixiy manbalar va arxeologik tadqiqotlar natijalari Amir Temur va temuriylar davrida Hazorasp, Xiva, Kat, Gurganj (Toshqal’a), Vazir (Devkesgan) kabi shaharlarning mudofaa devorlari, aholi turarjoylari va boshqa inshootlar qayta qurilganini tasdiqlaydi. Shuningdek, Shemaxaqal’a, Adoq, Mizdahkon, Toshqal’a, Oqqal’a va Puljoydagi arxeologik topilmalar bu davrda madaniy yuksalish yuz berganligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Вайнберг Б.И. *К истории Кунградских Суфи*. – МХЭ. Вып. 4. – М., 1960.
2. Вайнберг Б.И. *Новые материалы к истории западных районов Хорезма в XIV–XVI вв.* – Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус: Каракалпакстан, 1989.
3. Ғуломов Я.Ғ. *Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача.* – Тошкент: Фан, 1959.
4. Кдырниязов М.-Ш. *Культура Хорезма XIII–XIV вв.* – АДД. – Самарканд, 2005.
5. *Книга Марко Поло.* – М., 1955.
6. Массон М.Е. *Монетный клад XIV в. из Термеза.* – Бюллетень САГУ, 1929, Вып. 18, № 7.

XIVA ICHON QALA HUDUDIDAGI XIV-XV ASRGA OID ARXEOLOGIK QATLAMLAR TAXLILI

Atanazarova Oyshajon Shamsiddin qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq mamlakatlik universiteti tarix fakulteti arxeologiya yónalishi 2-kurs talabasi

Kirish

Ichan Kala hududi Xiva shahrining tarixiy markazi bo‘lib, u Xorazmning eng qadimiy va muhim shaharlaridan biri hisoblanadi. Xiva shahri hozirgi Urganchdan taxminan 25 km janubda joylashgan bo‘lib, qadimdan savdo yo‘llari kesishgan hudud sifatida rivojlangan.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, Xiva qadimiy shaharlardan biri bo‘lib, X asr geografi Al-Istaxriy tomonidan o‘z davrining yirik 30 ta shahri qatoriga kiritilgan. Shahar Amudaryodan ajralib chiqqan qadimiy sug‘orish tarmoqlari orqali obod bo‘lgan va bu uning iqtisodiy rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, Ichan qal’a hududining shakllanishi miloddan avvalgi V asrga borib taqaladi. Keyingi asrlarda, ayniqsa o‘rta asrlarda shahar savdo, hunarmandchilik va me’morchilik markaziga aylangan. XIII asr boshlarida mo‘g‘ullar istilosi natijasida shahar vayron qilingan bo‘lsa-da, keyingi davrlarda yana tiklanib, rivojlanishda davom etgan.

Ichan qal’a shaharning ichki (shahriston) qismi bo‘lib, baland devor bilan o‘ralgan va taxminan 26 gektar maydonni egallaydi. Uning devor uzunligi qariyb 2200 metr, balandligi esa 7–8 metrni tashkil etadi.[2]

Ichan Kala hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar XIV–XV asrlarda shahar hayoti ancha rivojlanganini ko‘rsatadi. Bu davr Markaziy Osiyoda siyosiy barqarorlik nisbatan tiklangan, savdo va hunarmandchilik rivojlangan davr hisoblanadi.

Arxeologik qatlamlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu davrda Ichan qal’a hududida qurilish ishlari keng ko‘lamda olib borilgan. Qazishmalar davomida pishiq g‘ishtdan qurilgan turar-joy binolari, xo‘jalik inshootlari va mudofaa devorlarining qoldiqlari aniqlangan. G‘ishtlarning standart o‘lchamda bo‘lishi bu davrda qurilish texnologiyasi ancha rivojlanganini ko‘rsatadi.

Topilgan moddiy madaniyat namunalari orasida sopol idishlar alohida ahamiyatga ega. XIV–XV asrlarga oid sopol buyumlar shakli va bezagi bilan ajralib turadi. Ularning ayrimlari sirlangan bo‘lib, bu esa hunarmandchilik, ayniqsa kulolchilik yuqori darajada rivojlanganini bildiradi. Bundan tashqari, temir buyumlar, mehnat qurollari va uy-ro‘zg‘or anjomlari ham topilgan.

Numizmatik topilmalar — ya’ni tangalar ham muhim manba hisoblanadi. Ushbu tangalar orqali Xivaning boshqa hududlar bilan savdo aloqalari mavjud bo‘lganini aniqlash mumkin. Ayrim tangalar boshqa hududlarda zarb qilingan bo‘lib, bu Xivaning xalqaro savdo tizimiga ulanganini ko‘rsatadi.

Arxeologik qatlamlarda aniqlangan xo‘jalik chuqurlari, tandirlar va suv inshootlari aholining o‘troq turmush tarzini olib borganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, sug‘orish tizimlari mavjudligi Xorazm vohasida dehqonchilik muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi.[1]

XIV–XV asr qatlamlari ba’zan pastki, ya’ni undan oldingi davr qatlamlari ustida joylashgan bo‘lib, bu hududda uzluksiz hayot davom etganini bildiradi. Shu bilan birga, ayrim joylarda vayronagarchilik izlari ham uchraydi, bu esa tarixiy bosqinlar yoki tabiiy omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, Ichan qal’adagi XIV–XV asr arxeologik qatlamlari Xivaning o‘sha davrda rivojlangan shahar bo‘lganini, unda hunarmandchilik, savdo va kundalik hayot tizimli ravishda shakllanganini ilmiy asosda tasdiqlaydi.[3]

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda Xiva ichon qala hududidagi XIV-XV asrga oid arxeologik qatlamlar stratigrafik usul asosida o‘rganildi, mavjud ilmiy manbalar va arxiv materiallari tahlil qilindi, qazishmalar natijasida qatlamlarning balandligi, tuzilishi va material tarkibi qayd etildi, topilgan sopol va metal buyumlar morfologik va texnologik jihatdan o‘rganildi, zarur hollarda radiokarbon va dendrokronologik usullar yordamida vaqt aniqligi belgilandi, olingan natijalar tarixiy kontekst va boshqa Markaziy Osiyo shaharlari bilan taqqoslanib, hududning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari haqida xulosa chiqarildi, qatlamlar xaritalari va diagrammalari yordamida vizualizatsiya qilindi va tahlil natijalari tizimli tarzda talqin etildi.[4]

Xulosa

Xiva ichon qala hududidagi XIV-XV asrga oid arxeologik qatlamlar tahlili hududning boy tarixiy merosi va madaniy rivojlanish jarayonlarini yaqqol ko‘rsatadi, stratigrafik va materialiy tadqiqotlar orqali topilgan sopol, metal buyumlar va boshqa artefaktlar hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot, hunarmandchilik va savdo aloqalari haqida muhim ma’lumot beradi, olingan natijalar boshqa Markaziy Osiyo shaharlaridagi arxeologik topilmalar bilan solishtirilganda Ichon qalasi hududining o‘ziga xosligi va tarixiy ahamiyati aniqlandi, shu bilan birga tadqiqotning metodologik yondashuvi hudud tarixini chuqurroq tushunish va kelajakdagi arxeologik izlanishlar uchun asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tomaschek W. Centralasiatischen Studien. I. Sogdiana// SBAW. Wien. Bd. LXXXVII, 1877. Карта.
2. Zambaur E. Die Miinzpragungen des Islams. Bd. I. Wiesbaden, 1968.
3. Ei. The Encyclopaedia of Islam. New edition. Vol. I, II. Leiden (E. J. Brill) - London (Lusac & CO). 1960.
4. Эралиев Б. Остонақулов И. Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари. I, II, III, IVтом. T: «Turon Zamin Ziyo», 2015.

AMIR TEMUR DAVRIDA BUNYOD ETILGAN ME’MORIY OBIDALAR

Kurbanova A.X. Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi o‘qituvchisi

Amir Temur va temuriylar davrida (XIV asr ikkinchi yarmi – XV asr) Movarounnahr va Xuroson – O‘rta Osiyo madaniy hayotida juda katta yuksalish ro‘y berdi. Bu davr o‘z mohiyati

bilan Sharq renessansining, uyg‘onish davrining o‘ziga xos bosqichi bo‘ldi. Bu davrda madaniy hayotning kuchayish darajasi IX – XII asrlar orasidaga ilk musulmon renessansidan qolishmaydi.

Amir Temur va temuriylar mamlakat mustaqilligi, el – yurt osoyishtaligi, uni obod etishda bunyodkorlik ishlariga katta ahamiyat berdilar. Amir Temurga har bir zafarli voqea va sevinchli hodisani muhtasham me’morlik obidasi barpo etish bilan nishonlash odat bo‘lgan. Shu maqsadda Hindiston, Sheroz, Isfahon va Damashqning mashhur usta – hunarmandlari mamlakatda hashamdor imoratu inshootlar bino qilganlar. Bu davrda Chingizxon hujumi va mo‘g‘ullarning beto‘xtov bosqinlari oqibatida vayronaga aylangan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Banokat (Shohruxiya) kabi qadimgi shaharlar, qal’a va istehkomlar qayta tiklandi, ya’ni shaharlar va qishloqlar qad ko‘tardi. Sohibqironning buyrug‘iga asosan 1365 yilda Qarshi, 1370 yilda Samarqand, 1380 yilda Kesh shaharlari atrofida mudofaa devorlari barpo etiladi.

Amir Temur zabt etgan mamlakatlarida ham bunyodkorlik ishlarini amalga oshirib bir qator shaharlari (1258 yil mo‘g‘ullar tomonini vayron qilgan Iroq poytaxti Bag‘dodni, Dog‘iston Respublikasidagi Darbandni, 1221 yilda mo‘g‘ullar istilosi davrida vayron qilingan Arake va Kura daryolari birlashadigan yerga yaqin bo‘lgan shahar – Baylaqonni (1403 yil))ni qayta tikladi. Amir Temur tomonidan Tabrizda masjid, Sherozda saroy, Bag‘dodda madrasa, 1389 – 1395 yillarda Turkistonda mashhur shayx Xoja Ahmad Yassaviy qabri ustiga maqbara qurdirilgan bo‘lsa-da, lekin asosiy e’tiborini ona shahri Kesh (Shahrisabz) va poytaxti Samarqandga qaratdi[1.].

Keshda otasining qabri ustiga maqbara, o‘g‘li Jahongirga maqbara bilan masjid qurdirdi. Amir Temur hukmronligining ilk davrida Kesh shahrini poytaxtga aylantirish niyatida bo‘lib, uning obodonchiligiga katta ahamiyat berdi, bu yerda mashhur Oqsaroy qad ko‘tardi. Amir Temur Keshni Movarounnahrning madaniy markaziga aylantirishga harakat qildi. Shu boisdan bu shahar «Qubbat ul – ilm val adab», ya’ni «Ilm va ta’lim gumbazi» degan sifat bilan shuhrat topgan. Amir Temur va Temuriylar davrida Shahrisabzda ulkan saltanatning yirik shahriga, barlos beklarining yozga qarorgohiga aylantirilgan. Shahar atrofi qal’a devori bilan o‘rab olingan.

Shahrisabzda Amir Temur tomonidan «Dor us – Siyodat» («Sayyidlar uyi») maqbarasi va Oqsaroy (1380 – 1404) qurilgan.

Shahrisabzdagi me’moriy yodgorlik. Amir Temurning onasi Takina xotun sharafiga qurilgan. Shaharning shimoliy – sharqidagi bosh maydonda joylashgan. Me’mor Muhammad Yusuf. Bir zamonlar muhtasham, xashamatli bo‘lgan bu saroyning bizgacha yemirilib, xaroba holga kelgan ulkan peshtoqi, ikki chekkasidagi minorasi, saroy poydevorining bir qismigina saqlangan. Oqsaroyning hozirgi ko‘rinishi ham salobatli va go‘zaldir. Bu salobatlilik va go‘zallikka g‘ishtlarning yaxlit bo‘lib ko‘rinishini ta’minlash – old va shimoliy devor yuzasini sirkor parchinlar bilan bir tekisda ishlash tufayli erishilgan. Peshtoq ravog‘ining eni 22,5 m, balandligi 40 m, umumiy balandligi 50 m dan oshadi. Peshtoq minorasi ichidagi aylanma zina orqali yuqoriga chiqilgan. 20 yil davomida qurilgan ushbu me’moriy yodgorlikning ranglari oy yorug‘ida jilolanib – oqarib ko‘rinishidan bino Oqsaroy deb nomlangan. Saroyning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – tom tepasiga ishlangan hovuzdir. Hovuzga suv Taxtaqoracha dovonidan qo‘rg‘oshin quvurlar orqali oqib kelib, undan sharshara hosil qilib pastga tushirilgan.

1707 yilda Buxoro xoni Ubaydullaxon Oqsaroy peshtoqi ostida toj kiyib, taxtga o‘tirganligi peshtoqning o‘sha paytda butun ekanligidan darak beradi. 1973 – 1975 yillarda arxeologik tadqiqotlar, 1994 – 1996 yillarda konservatsiya ishlari olib borilgan[2].

Samarqand saltanat poytaxtiga aylantirilgach, unda Isfahon, Sheroz, Xalab, Xorazm, Buxoro, Nasaf va Keshning me’moru binokorlari qo‘li bilan saroylar, masjidlar, maqbara va xonaqohlar qurildi. 1403 – 1404 yillarda Samarqandda bo‘lgan Ispaniya elchisi Rui Gonsales de Klavixo (? – 1412.2.4) Amir Temurning olib borayotgan binokorlik ishlaridan hayratda qolgan.

Bibixonim jome masjidi (1399 – 1404) -Sohibqiron Amir Temur Hindiston safaridan qaytgach, uning farmoni bilan qurila boshlangan. Masjidni qurgan usta va me’morlarning nomlari noma’lum. Masjid hovlisining sahni 63,8x76,0 m bo‘lib, to‘rt tomondan ravoq va peshtoklar bilan o‘ralgan. Uning umumiy sahni 167x109 m, burchaklarida baland minoralar bo‘lgan. Zilzilalar ta’sirida asta – sekin yemirilib vayron bo‘lgan, faqat shimoliy – g‘arbiy minoraning pastki qismigina saqlanib qolgan, balandligi 18,2 m. Poydevori xarsang toshdan, devorlari pishiq

g‘ishtdan ishlangan (qalinligi 4,5 m). Masjidga kiraverishdagi peshtoqning yuqori qismi 1897 yilgi zilzila paytida qulagan (qolgan qismining balandligi 33 m, kengligi 46 m). 1868 yilda podsho Rossiyasi qo‘shinlari Samarqandni qamal qilganda Bibixonim jome masjiti to‘p o‘qidan vayron bo‘lgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng O‘zbekiston Respublikasi Birinshi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan o‘tmishimizning boshqa me’moriy yodgorliklari qatori Bibixonim jome masjidini tiklashga alohida e’tibor berildi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining «Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash» haqidagi qarori (1994 yil 29 dekabr)ga binoan me’moriy majmuada ta’mir ishlari olib borildi[3].

Bibixonim madrasasi: Bibixonim o‘z jamg‘armasi hisobidan «o‘z onasi sharafi»ga (Klavixo) XIV asr oxirida Samarqandda qurdirgan madrasa. Sayyoh, olim A. Vamberi ta’kidlashicha, bu madrasada 1000 ga yaqin talaba o‘qigan.

Bibixonim madrasasi Bibixonim jome masjidining kirish peshtoqi qarshisida joylashgan. Lekin jome masjididan oldin qurilgan. Saroy tarixchisi G‘iyosiddin Alining «Amir Temur 1399 yil 10 mayda madrasada to‘xtab o‘tganligi» haqidagi ma’lumoti shundan dalolat beradi. Tarixnavis Fasih Havofiy (1375 – 1442) ta’kidlashicha, Amir Temur jome masjidi qurilishini kelib ko‘rarkan, me’moriy majmuada mutanosiblik buzilganligi – madrasa peshtoqi va ayvoni jome masjidga nisbatan balandroq va qiyaroq bo‘lib qolganligi uchun darg‘azab bo‘ladi va me’morlar (Xoja Mahmud Dovud va Muhammad Jald)ni jazoladi. Madrasa XVI asr oxirida Buxoro amiri Abdullaxon II tomonidan buzib tashlangan. Bibixonim madrasasi yonida unga «qo‘sh» uslubda Tuman og‘o xonaqohi qurilgan. Tarixiy manbalar bu xonaqoh ham 1399 yildan oldin bunyod etilganligi haqida ma’lumot beradi[4,B.34].

Foydalangan adabiyotlar

1. Azamat Ziyo. “O‘zbek davlatchiligi tarixi”. – T.: “Sharq”, 2000 171-bet
2.Археология Узбекистана. Самарканд- 2012.
3.https://doi.org/10.5281/zenodo.126219093
4. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. К.1. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 34.

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИ ШАҲАРЛАРИНИНГ РИВОЖИ

О.-Ш.Қдирниязов ҚДУ Археология кафедраси доценти PhD., доцент
Д.Жумабаев Археология мутахассислиги магистранти

Жанубий Оролбўйи атрофида ривожланган Қадимги Хоразм давлати инсоният цивилизацияси тарихида чуқур ва тенгсиз мерос қолдирди. С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедициясининг кўп йиллик археологик тадқиқотлари хулосаларида Оролбўйида маданиятнинг ибтидоси илк ўрта асрлар даври африғийлар маданиятидан бошланиши қайд этилган (IV-X асрлар). Сўнгги тадқиқотлар жараёнида Жанубий Оролбўйида илк ўрта асрларга оид Кердер маданияти (VII-XI асрлар) ёдгорликлари аниқланди. Феодал бирлашмаларда ўша даврга хос маъмурий бошқарув, молия, солиқ тизимлари мавжуд эди. Мустақиллик давридаги археологик қазишма ишлари янги маълумотларни тақдим этмоқда. Ҳудуднинг илк ўрта асрларга оид кам ўрганилган муаммоли масалаларидан бири Кердерлар маданияти тарихидир. Ушбу цивилизация ёдгорликларидаги қазишма ишлари жараёнида тўпланган янги далиллар ҳали тўлиқ умумлаштирилмаган. Илк ўрта асрларга оид муҳим масалалардан бири воҳанинг жанубидаги африғийлар маданияти тарихининг культурогенез масаласидир. Ушбу цивилизация ёдгорликларидан топилган моддий маданият намуналари қазишмалар жараёнида ўрганилган бўлса-да, маданий жараёнларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихи ҳар томонлама илмий таҳлил этилмаган. Тадқиқот объектининг муҳим масалаларидан бири африғийлар ва кердерлар маданиятининг иқтисодий, маданий

алоқалари, ўзига хосликларининг Хоразм давлатчилиги тарихида тутган ўрнини баҳолашдан иборатдир. Сўнгги давр тадқиқотлари бу тарихий-маданий ҳудуд марказларининг ўзаро алоқада бўлганлигини исботламоқда. Кўп йиллик тадқиқотлар натижаларига кўра, илк ўрта асрларда шаҳарлар ҳажман кичик бўлиб, асосан қўрғонлар атрофида қад ростлаган. Айримлари антик даврда ривожланган йирик шаҳарлар ҳудудида жойлашган. С.П.Толстов, Е.Е.Неразик "Ўрта аср шаҳарларининг феодал қўрғонлари атрофида ривожланиши уларнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир", – деб таъкидлайди. Бироқ бу ҳудуднинг илк ўрта асрлар давридаги урбанистик ва цивилизацион жараёнларининг фақат айрим жиҳатлари, хусусан, илк ўрта аср шаҳар ва қишлоқ тураржойлари тарихи, мудофаа тизими [1,Б.195], кулолчилик ва дафн маросимлари [2,Б.164,165] тегишли асарларда таҳлил қилинган холос.

Археологлар томонидан Устюрт текислиги ва унинг атрофида жойлашган ўрта асрларга оид кўплаб тарихий ёдгорликлар топилди. Уларнинг айримлари илк ўрта асрлардаёқ мавжуд бўлган қўрғон-қалъачалар: Улкан ва Кичик Ойбуғир, Давкескан-Вазир, Шемахақалъа, Пулжой ва ҳоказолар [3], карвонсаройлар: Қалигумбаз, Кичик Ойбоғир, қоровултепалар: Ойбоғир, Қалигумбаз, Тойли, Урга ва бошқалар, дафн маросимлари, диний сиғинишга оид иншоотлар: қўрғонлар - Дуана, Сумбетимералан, Куркуреуик, Берниёз, Оқшунгул [3]. Антик давр сингари илк ва ривожланган ўрта асрларда ҳам Хоразм воҳаси чегараларида қалъалар занжири яратилган. Сабаби, илк ўрта асрлардан, хоразмшоҳлар давлати пайдо бўлган кундан бошлаб кўчманчилар бўлимида бўлган. X асрдан Орол-Каспий бўйи оралиғида кўчманчи қабилалар мураккаб мигратсион алоқаларда бўлган. Айрим ёдгорликлар олдиндан ҳарбий марказ мақсадида қурилган. Натижада, қадимги даврлардагидек, IX-XI асрларда Хоразм воҳасини шимоли-шарқий Орол-Каспий оралиғидаги кўчманчилар юришларидан ҳимоялаш учун давлат томонидан бир қатор қўрғон ва қоровултепалар қурилди. Устюрт қирлари ва унга чегарадош ҳудудларда қўрғон-қалъалардан ташқари 28 га яқин қоровултепа мавжуд. Улар дастлаб X-XI асрларда қурилиб, сўнг хоразмшоҳлар даврида (XI-XIII асрлар) фаол фойдаланилган.

Жанубий Оролбўйи ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бошқа урбанизация зоналари билан бир қаторда Хоразм воҳасининг шимоли-ғарбида – Қорақум чегаралари, Сариқамиш ҳавзаси, эски Ўзбой, Давдон, Дарёлиқ бўйларида қадимдан деҳқончилик ва илк шаҳарсозлик маданияти ривожланганлигини кўрсатади. Бу ҳудудда қадимги шаҳарлар миль. авв. V асрлардаёқ мавжуд бўлган (Қалъалиқир, Шоҳсанам, Қанғақалъа, Кўхнавоз, Игдиқалъа). Афсуски, сув танқислиги сабабли IV асрда бошланган инқироз африғийлар сулоласининг юксалиш давригача (VI аср бошлари) давом этган. Бунга араблардан олдинги даврда (VIII асргача) Марказий Осиёдаги эфталийлар ва сосонийларнинг ҳарбий тўқнашувлари, араблар босқини, кўчманчи қабилалар ҳужуми (халқларнинг буюк кўчиши IV-V асрлар) ҳамда айрим рустоқларда маҳаллий феодал князликларнинг пойтахт Катдаги марказлашган хоразмшоҳлар олий ҳокимиятини тан олмаслиги сабаб бўлган. Айрим археологик маълумотлар воҳанинг шимоли-ғарбида – Қорақум чегаралари, Сариқамиш ҳавзаси, эски Ўзбой, Давдон, Дарёлиқ бўйларида қадимдан деҳқончилик маданияти негизида илк урбанистик цивилизация жараёнлари ривожланганини кўрсатади.

Умуман олганда, ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлар Ўзбекистон ҳудудининг бошқа ўлкалари сингари илк ўрта асрлардан бошлаб Жанубий Оролбўйида, Хоразм воҳасида катта-кичик шаҳарлар қурилиши авжига чиққанини исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ходжаев Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала. - М., 2008.

2. Ягодин В.Н., Ходжаев Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент, 1970.

3. Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья // В кн.: Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. - Ташкент, 1978.

ҚОРАҚАЛПОҚ, НЎҒАЙ ВА БОШҚУРТ ХАЛҚЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЭТНО-МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Кудайбергенова Мухаббат *– ҚДУ, 2-босқич магистранти*

Аннотация: Ушбу мақолада Евроосиё дашт цивилизацияси шароитида шаклланган қорақалпоқ, нўғай ва бошқурт халқларининг тарихий ва маданий муштараклиги таҳлил қилинади. Тадқиқотда мазкур халқларнинг уруғ-қабила тузилиши, этнонимияси, фольклори ва урф-одатларидаги ўхшашликлар илмий асослаб берилган. Айниқса, XVII–XVIII асрлардаги сиёсий иттифоқчилик, миграция жараёнлари ва А.З. Валидий, Р.Г. Кузеев каби олимларнинг этник гуруҳлар (масалан, "естек" ва "қалмоқ") борасидаги қарашларига алоҳида эътибор қаратилган. Мақола халқлар ўртасидаги тарихий хотирани тиклаш ва маданий яқинликни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: Қорақалпоқлар, нўғайлар, бошқуртлар, этногенез, этно-маданий алоқалар, Ноғай Ўрдаси, Орол бўйи, этник тарих, Естек, Қалмоқ.

Ўзбекистоннинг туб халқларидан бири бўлган қорақалпоқлар тарихи ва маданияти Евроосиёнинг кенг дашт ҳудудларида шаклланган кўплаб туркий халқлар тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса, қорақалпоқ, нўғай ва бошқурт халқлари ўртасидаги этно-маданий алоқалар қадимий умумий илдизлар, ўхшаш этник қатламлар, қавм-уруғ номлари, урф-одатлар, фольклор ва ижтимоий-сиёсий муносабатларда яққол намоён бўлади. Мазкур халқларнинг ўзаро яқинлиги нафақат этник келиб чиқиш жиҳатидан, балки тарихий тараққиёт жараёнидаги ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик орқали ҳам шаклланган.

Қорақалпоқлар, нўғайлар ва бошқуртларнинг тарихий тақдирида Евроосиё дашт цивилизацияси муҳим ўрин тутади. Бу халқлар узоқ асрлар давомида ўзаро яқин ҳудудларда яшаб, бир-бири билан сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатларга киришган. Қабилалар этнонимиясидаги умумийлик, оғзаки халқ ижодидаги муштараклик ва урф-одатлардаги ўхшашликлар уларнинг тарихи бир-бири билан узвий боғлиқ эканини кўрсатади. Айниқса, қорақалпоқ ва бошқурт халқлари ўртасидаги алоқалар XVI–XVIII асрларда янада кучайгани кузатилади.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, XVII–XVIII асрларда қорақалпоқлар бошқуртлар қўзғолонларида иштирок этган ва икки халқ ўртасида маълум даражада иттифоқчилик муносабатлари мавжуд бўлган. Айрим ҳолларда бошқуртлар қорақалпоқ хонларига ихтиёрий тарзда бўйсунгани ҳам таъкидланади. Бу ҳолат халқлар ўртасидаги сиёсий яқинлик ва ўзаро ишонч даражаси юқори бўлганини кўрсатади. Кейинчалик бошқуртларнинг айрим катта гуруҳлари Орол денгизининг жанубий қисмига келиб жойлашган. Улар, асосан, қўзғолонлар ва сиёсий беқарорликлардан кейин кўчиб келишган бўлиб, бу жараён ҳам халқлар ўртасидаги этник аралашув ва маданий яқинлашувни кучайтирган.

Қорақалпоқлар таркибида яшаган бошқурт келиб чиқишига мансуб “естек” авлодлари ҳақида XX асрнинг 20-йилларида таниқли олим А.З. Валидий махсус тадқиқотлар олиб борган. У ўз ишларида қорақалпоқлар орасида бошқуртларга хос айрим ижтимоий-тузилмавий хусусиятлар сақланганини қайд этган. Жумладан, бошқарувда уруғларни алоҳида “туба”ларга бўлиш тизими қорақалпоқларда ҳам мавжуд бўлгани икки халқ ўртасидаги этник ва ижтимоий яқинликни кўрсатади. [1].

Қорақалпоқ ва бошқурт халқлари ўртасидаги яқинликни Р.Ғ. Кузеев ҳам ўз тадқиқотларида алоҳида таъкидлайди. У қорақалпоқ ва бошқуртларнинг уруғ-

қабила номлари, антропологик қиёфаси, маданий анъаналари, тўй ва маросимларида жуда яқин ўхшашликлар мавжудлигини илмий асосда кўрсатган. Бундай ўхшашликлар тасодифий эмас, балки узоқ тарихий алоқалар, ўзаро таъсир ва бир маконда кечган этник жараёнлар натижасидир. [2].

Бошқуртлар ва қалмоқлар ўртасидаги муносабатлар ҳам қорақалпоқ ва нўғай халқлари тарихи билан билвосита боғликдир. XVII асрда ойратларнинг ғарбга кўчиши натижасида қалмоқ этник-сиёсий бирлашмалари Волгабўйи ва унга яқин ҳудудларда фаоллаша бошлади. Бу эса бошқуртлар билан янги сиёсий ва маданий муносабатларни юзага келтирди. Ушбу муносабатлар баъзан тўқнашувлар, баъзан эса тинч ҳамжиҳатлик ва ҳатто қўшма сиёсий ҳаракатлар шаклида намоён бўлган. Бошқурт фольклорида ҳам қалмоқлар билан боғлиқ афсона ва ривоятларнинг сақланиб қолгани бу алоқаларнинг тарихий хотирада муҳим ўрин тутишини англатади.

Айрим бошқурт уруғлари орасида "қалмоқ" этноними билан боғлиқ кичик этник гуруҳлар учрайди. Бу ҳолат бошқуртлар таркибига қалмоқ келиб чиқишли айрим қатламлар кириб келганини кўрсатади. Турли афсоналарда қалмоқ чақалоғини топиб олиш, асирга олинган боланинг кейинчалик маълум уруғ асосчисига айланиши каби сюжетлар учрайди. Бу каби ривоятлар этник жараёнларнинг фақат сиёсий эмас, балки оилавий, маиший ва маданий муносабатлар орқали ҳам кечганини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, қорақалпоқ, нўғай ва бошқурт халқлари ўртасидаги этно-маданий алоқалар чуқур тарихий илдизларга эга. Уларнинг қавм-уруғ тузилиши, этнонимияси, фольклори, урф-одат ва маросимларидаги ўхшашликлар узоқ асрлар давомидаги ўзаро таъсир ва яқинлик самарасидир. Шунингдек, бу халқлар ўртасида сиёсий иттифоқчилик, кўчиш жараёнлари ва этник аралашув ҳолатлари ҳам кузатилган. Бугунги кунда мазкур умумий тарихий меросни холис ва чуқур ўрганиш, халқлар ўртасидаги маданий яқинликни янада мустаҳкамлаш ва тарихий хотирани тиклаш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Валидий А. З. Қорақалпоқлар ва бошқуртлар тарихи бўйича тадқиқотлар
2. Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения. М.: Наука, 1974. 571 с.
3.Kudaybergenova Muxabbat. QORAQALPOQLARNING NOGAY VA BASHKURTLAR BILAN ETNO-MADANIY ALOQALARI. "O'zbekistondagi ilmiy yangiliklar jurnali" Vol. 2 No. 1 (2026), 12-16 b.

ПАЛЕОЛИТ АРАЛО-КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА

Мадреймов Б. Д. [1], Амангелдиев Р. Ж [2]

[1] *PhD по историческим наукам, доцент Каракалпакский государственный университет им. Бердаха.*

[2] *Магистрант 2 курса по специальности Археология, КГУ им. Бердаха.*

Арало-Каспийский регион является одной из ключевых территорий Евразии для изучения ранних этапов истории человечества. Его положение между Восточной Европой, Кавказом, Уралом, Сибирью и Центральной Азией обусловило особую роль этой зоны в процессах расселения древнего человека. В палеолитическую эпоху регион неоднократно становился ареной миграций, культурных контактов и адаптаций человека к меняющимся природно-климатическим условиям [1. С. 10]. Археологические памятники Арало-

Каспийского региона позволяют проследить эволюцию каменных индустрий от простейших форм до высокоразвитых комплексов позднего палеолита.

Первые сведения о палеолитических находках в Арало-Каспийском регионе появились в конце XIX - начале XX века в ходе геологических и этнографических экспедиций. Систематические археологические исследования начались в середине XX века и были связаны с работами в Западном Казахстане, Прикаспии и Приаралье [2. С. 68-69]. Значительный вклад в изучение региона внесли советские археологи, которые выявили многочисленные стоянки открытого типа, мастерские по обработке камня и места кратковременного пребывания древнего человека. Несмотря на сложные условия сохранности памятников, накопленный материал позволяет реконструировать основные этапы палеолитической истории региона [1.].

В палеолитическую эпоху природная среда Арало-Каспийского региона отличалась высокой динамичностью. Колебания климата, связанные с ледниковыми циклами, приводили к изменению температурного режима, уровня осадков и гидрологической сети. Уровни Каспийского и Аральского морей неоднократно поднимались и понижались, формируя обширные прибрежные равнины, острова и лагуны [2. С. 68-71]. Основными ландшафтами региона были степи, полупустыни и пустыни, которые в более влажные периоды превращались в продуктивные пастбищные зоны. Реки Урал, Эмба, Сырдарья и древние водотоки служили естественными путями миграции как животных, так и человека. Богатство фауны (сайга, дикий конь, бизон, верблюд, мамонт в холодные фазы) создавало условия для развития охотничьего хозяйства [1. С. 12].

Ранний палеолит Арало-Каспийского региона охватывает период от приблизительно 1 млн – 800 тыс. лет назад до 300–250 тыс. лет назад. Он связан с первыми этапами освоения территории древнейшими представителями рода Homo. Археологические комплексы этого времени характеризуются примитивными галечными индустриями. Орудийный набор включает чопперы, чоппинги, массивные отщепы и простые скребущие формы [1. С. 12-14]. Технология изготовления была ориентирована на использование местного каменного сырья и не предполагала высокой стандартизации. Стоянки раннего палеолита, как правило, носили сезонный или эпизодический характер и располагались вблизи источников воды. Их слабая сохранность объясняется как природными процессами, так и последующей хозяйственной деятельностью человека [2. С. 68-69].

Средний палеолит (примерно 150–40 тыс. лет назад) является наиболее хорошо представленным этапом палеолита в Арало-Каспийском регионе. Он связан преимущественно с неандертальским населением и характеризуется качественным скачком в развитии камнеобрабатывающих технологий. Ведущую роль играет леваллуазская техника расщепления, позволявшая получать заранее запланированные заготовки. Набор орудий становится более разнообразным и функционально специализированным: скребла, остроконечники, ножевидные пластины, комбинированные формы. Хозяйственная деятельность основывалась на коллективной охоте на стадных животных. Археологические данные свидетельствуют о достаточно высоком уровне адаптации неандертальцев к суровым климатическим условиям региона. Стоянки среднего палеолита часто располагались на возвышенных участках рельефа, обеспечивающих хороший обзор местности [4. С. 135-136].

Поздний палеолит (около 40–12 тыс. лет назад) связан с появлением и распространением Homo sapiens. Этот период характеризуется дальнейшим усложнением материальной культуры и формированием устойчивых культурных традиций. Основой каменной индустрии становятся пластинчатые технологии, что приводит к появлению большого числа специализированных орудий: резцов, проколок, скребков, наконечников копий и дротиков. Расширяется использование кости и рога. Особое значение имеет развитие символического поведения, проявляющегося в использовании охры, украшений и, вероятно, в формировании мифологических представлений [3. С. 56-57]. Арало-

Каспийский регион в этот период включается в широкие культурные процессы позднепалеолитической Евразии.

Палеолитическое население региона жило небольшими группами, основанными на родственных связях. Совместная охота, распределение добычи и передача навыков обработки камня играли важную роль в социальной организации. Накопление знаний о сезонных миграциях животных и особенностях ландшафта обеспечивало выживание в условиях нестабильного климата [4. С. 134-135]. Арало-Каспийский регион выполнял функцию своеобразного «моста» между различными культурно-историческими областями Евразии. Материалы палеолитических стоянок демонстрируют сходство с индустриями Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии, что подтверждает активные миграционные процессы. Региональные особенности отражают адаптацию человека к аридным условиям и ограниченным водным ресурсам [5.].

Палеолит Арало-Каспийского региона представляет собой длительный и сложный процесс освоения человеком обширных степных и полупустынных пространств. Несмотря на фрагментарность археологического материала, исследования позволяют реконструировать основные этапы развития каменных индустрий, хозяйственной деятельности и социальной организации древнего населения. Дальнейшее изучение памятников региона имеет важное значение для понимания путей расселения и эволюции человека в Евразии.

Список литературы

1. Аникович М. В. **Ранний палеолит Евразии. -** СПб.: Петербургское востоковедение, 2001.

2. Бижанов Е.Б. Палеолит Устюрта // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз.ССР. – № 1. – Ташкент. – 1988. С. 68-71.

3. Виноградов А.В. 1981. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. Тр.ХАЭЭ.XIII. Москва. Академия наук СССР. “Наука”. С. 56-57;

4. Деревянко А. П. **Палеолит Азии: расселение человека и формирование культур**. - Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2009.

5. Халиков А. Х. **Палеолит и мезолит Казахстана**. - Алма-Ата: Наука, 1979.

ANTIK DÁWIR QALALARINIŃ QORĠANIW USILLARI

Danıyarova Gulchexra Kuatbaevna –
gulchexradanıyarova@gmail.com,
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
«Arxeologiya» qa’nigeliginiń 1-kurs magistrantı,
Ilimiy basshı
«Arxeologiya» kafedrası baslığı t.i.k., professor
Xakimniyazov Jolmurza Xojabekovich

Annotatsiya.Áyyemgi qalalar Ózbekstannıń tariyxı hám aymaqlıq pútinliginiń eń áhmiyetli dálilleri bolip, onıń ózin-ózi túsiniwinde úlken áhmiyetke iye. Bul jerde mámlekettiń antik qalaların anıqlaw, statusın belgilew hám olardıń arxitekturalıq miyrasın qásterlep saqlaw mashqalalarına baġıshlanġan.Sonlıqtan bul qalalar xalqın hám baylıqların qorġaw maqsetinde túrli qorġanıw sistemaları jaratılġan bolıp, áyyemgi mámleketler qalalardı dushpan hújiminen qorġanıw ushın bekkem diywallar, dárwazalar hám basqa da áskeriy-arxitekturalıq qurılmalardan paydalanġan. Soniń ushın antik dáwir qalalarınıń qorġanıw usılların úyreniw búgingi kúnde áhmiyetli mashqalalardan birine aylanbaqta.

Tayanısh sózler:Antik da'wir, qorǵan, qala, minara, dárwaza, qándek, ásker, dushpan, bekinis.

Annotatsiya. Qadimiy shaharlar O'zbekistonning tarixi va hududiy yaxlitligining eng muhim dalillari bo'lib, uning o'z-o'zini anglashida katta ahamiyatga ega. Bu yerda mamlakatning qadimiy shaharlarini aniqlash, maqomini belgilash va ularning me'moriy merosini asrab-avaylash muammolariga bag'ishlangan. Shuning uchun bu shaharlar aholisini va boyliklarini himoya qilish maqsadida turli mudofaa tizimlari yaratilgan bo'lib, qadimgi davlatlar shaharlarni dushman hujumidan himoya qilish uchun mustahkam devorlar, darvozalar va boshqa harbiy-me'moriy inshootlardan foydalangan. Shuning uchun antik davr shaharlarining mudofaa usullarini o'rganish bugungi kunda muhim muammolardan biriga aylanmoqda.

Tayanch so'zlar: Antik davr, qo'rg'on, qal'a, minora, darvoza, xandaq, askar, dushman, istehkom.

Аннотация. Древние города являются важнейшими свидетельствами истории и территориальной целостности Узбекистана и имеют большое значение в его самосознании. Она посвящена проблемам выявления древних городов страны, определения их статуса и сохранения их архитектурного наследия. Поэтому для защиты населения и богатств этих городов были созданы различные оборонительные системы, и древние государства использовали прочные стены, ворота и другие военно-архитектурные сооружения для защиты городов от вражеских нападений. Поэтому изучение способов обороны античных городов становится одной из важных проблем современности.

Ключевые слова: Антик период, крепость, замок, минаре, ворота, ров, солдат, враг, укрепление.

Abstract. Ancient cities are the most important evidence of Uzbekistan's history and territorial integrity and have great significance in its self-consciousness. It is dedicated to the problems of identifying the ancient cities of the country, determining their status, and preserving their architectural heritage. Therefore, various defensive systems were created to protect the population and wealth of these cities, and ancient states used strong walls, gates, and other military-architectural structures to protect cities from enemy attacks. Therefore, studying the defense methods of ancient cities is becoming one of the important problems of our time.

Key words: Antique period, fortress, castle, minaret, gate, moat, soldier, enemy, fortification.

Antik qalalardıń payda bolıwı Xorezm oypatında eramızdan aldınǵı VII-VI ásirlerge tuwra keledi. Bul antik qala-mámleketler haqqındaǵı antik qala-mámleket rawajlanıwınıń ulıwma máseleleri boyınsha ayırım qalalar tariyxınıń, olardıń ekonomikası hám mádeniyatınıń hár qıylı máseleleri boyınsha bir qatar arxeologiyalıq úyreniw materialları tiykarında izertlewler alıp barılǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Xorezm arkları qala bekinisleri ulıwma qorǵanıw sistemasında áhmiyetli buwın sanaladı. Sırtqı belgilerdi esapqa alıp, qorǵanıw qurılısınıń 5 tiykarǵı tipin ajıratıp kórsetiw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Bular qorǵan tipindegi bekkem orınlar, qalalar, bekkem sıyınıw orınları, bekkem qorǵanlar yaki kazarmalar, uzın diywallar esaplanǵan.

Áyyemgi bekinis qorǵanları tártibi tegislikte jaylasqan qala átirapı júdá tereń hám keń qándekleri menen orap alınǵan bolıp, soń fundamentin usı qándek túbinen kóteriwdi talap etken. Sırtqı qońsılas qalalar menen baylanıs jasaw ushın túnde kóterip, azanda taǵı túsiretuǵın kópirler bolǵan. Proteyxizma (qosımsha diywal)-«tosıq diywal» yamasa «berme» dep te atalǵan. Pilyastrlar, kunguralar, burjlar, shınaklar, jaqtılıq túynikleri, pandus bular qala arxitekturasınıń ishinde áhmiyetli rol atqarıp,qalanıń qorǵanıwında úlken járdem bergen. Soniń menen bir qatarda qılısh, qanjar, ǵılaf, sadaq, yadro, palaqpan, manjanıq, dubilǵa hám qalqanlardan qural sıpatında paydalanǵan.

Áyyemgi qalalar suw basseynleri boylarında, mámleket shegaraları aymaqlarında ekonomikalıq, hákimshilik, mádeniy hám áskeriy oray sipatında payda bolgan.

Antik qorǵanlardıń payda bolıwı hám rawajlanıwında suwǵarılatuǵın diyqanshılıqqa ótiw hám irrigaciya imaratlarınıń qurılısı sawda hám ónermenshiliktiń rawajlanıwında áhmiyetli rol oynaǵan.

Áyyemgi Xorezm oazisinen tabılǵan dáslepki qala-qorǵanlardan Gu'zelıqır, Qalalıqır hám Aybúyir qorǵanları esaplanadı.

Solay eken antik dáwir Xorezm tariyxında ekonomikalıq hám mádeniy turmıstıń ádewir rawajlanǵan dáwiri bolip, bul dáwirde qala qurılısları keń qáliplesken. Bul dáwirdiń úlken hám ataqlı qalalarınan ***Janbasqala, Qoyqırılǵanqala, Qorgasınqala, Topıraqqala, Aybúyirqalalar*** esaplanadı.

Janbasqala-eramızǵa shekemgi IV ásirge tiyisli bolip, oniń kólemi 200x170 m. tuwrı tórtmúyeshli qalıńlıǵı 5m., biyikligi 2-10m. diywal menen qorshalǵan. Qorǵanǵa kiriw ushın bir dárwaza bolǵan. Dárwaza diywalı hám diywalda eki qatarlı shinaklar jaylasqan. Dárwaza quramalı qurılma menen bekkemlengen. Ol qala diywalınan biraz aldınǵa shıǵıp, onıń dúzilisi birneshe aylanba jollardan ibarat bolǵan.Qala dárwazasınan qarama-qarsı tárepke 30m, keńlikte keselep ótken bul kóshe qalanı eki máhállege ajıratqan hám qalanıń arqasında jaylasqan ibadatxanaǵa alıp baratuǵın bolǵan. Diywal minaraǵa iye bolmasa da qalanı qorǵawda pútkil qala xalqı qatnasqan.

Qoyqırılǵanqala-sheńber formasında bolıp, sheńberi 80m, qalıńlıǵı 5m. diywal menen qorshalǵan hám 9 minaraga iye bolǵan. Qorgan orayında eki qabatlı cilindr tárizli úy jaylasqan ham de onıń aylanası 42mbolǵan. Sonlıqtan bul jerden estelikten súyeklerdi saqlaytuǵın, ılaydan islengen astadanlar kóplep tabılǵan. Astadan hám onıń bólegi jáne qaqpaq adam háykelleri menen bezelgen. Bul estelikten biziń eramızǵa shekemgi III-II ásirlerge tiyisli áyyemgi Xorezm jazıwı bolıp, ol aramiy jazıwında tush penen jazılǵan. Bul estelik ibadatxana yaki Xorezm aqsúyekleriniń sarayı bolıwı múmkin degen juwmaqqa kelinedi.

Topıraqqala-qala sheńber formasında bolıp, onıń kólemi 260m, ishki diywal tárepindegi ulıwma maydanı 4 ga. Qorganıw diywalı menen qorshalǵan, házirge shekem saqlanıp qalǵan diywaldıń biyikligi 0,7-3m. quraydı. Diywalda yarım sheńberli burjlar (24) saqlanıp qalǵan, olar arasındaǵı aralıq 22-30m.,diywalǵa jaqın jerden 32-42m.shuqır ótken. Qalanıń qurılısı hám rawajlanıwı biziń eramızǵa shekemgi IV-III ásirler menen belgilenedi.

Aybuyirqala-bul estelik Shomanaydan 41km. qashıqlıqta arqa-batısta jaylasqan. Qorǵan eramızǵa shekemgi IV-I ásir menen belgilenedi. Tuwrı múyeshli bolıp, ulıwma maydanı 10 ga. Esteliktiń úsh tárepindegi diywalları jaqsı saqlanǵan. Shıǵıs diywaldıń uzınlıǵı-120m., arqa-412m., batıs paxsa diywaldıń biyikligi 6,1m., qurılǵan minardıń ornı elege shekem saqlanıp qalǵan. Ol diywaldan 5,6m., diywal menen minara arasındaǵı aralıq 48-53m., qorǵanǵa kiriw ornı batıs diywal ortasında jaylasqan.

Ayazqala-Sultan Uays tawı janında jaylasqan. Ol eki qatarlı diywal menen qorshalǵan. Ol áskeriy áhmiyetke iye imarat bolip, eramızdıń II-IV ásirlerinde qurılǵan. Bul qorǵan Xorezmdi sırtqı húJimlerden qorǵawda úlken rol oynaǵan. Bul esteliklerde ıqsham hám bekkem etip qurılǵan hám qorǵanıw áhmiyetine iye bolǵan.

Qırqqızтóbe-Xazarasptan arqa-batısta jaylasqan. Ol tuwrı múyeshli bolıp, ulıwma maydanı 75x95m. tóbeniń arqa-batis múyeshinde úlken bolmaǵan tóbelik bolıp, oniń biyikligi 2,5m, kólemi bolsa 25x30m. bul qala arki da bolǵan. Onıń rawajlanıwı b.e.sh. IV-II ásirlerge tiyisli bolǵan.Iri qorǵanlardı qurıw ushın kóp kúsh, qarjı talap etiletuǵın bolǵan.

Antik dáwir qalalarınıń tiykarǵı qorǵanıw qurılmalarınıń biri qala diywalları bolǵan. Diywallar ádette qalıń hám biyik bolıp qurılǵan bolıp tas, pisken hám shıyki gerbishten qurılǵan. Bul diywallar dushpan áskerleriniń qala aymaǵına kiriwin qıyınlastırǵan. Ayırım jaǵdaylarda diywallar bir neshe qatar qılıp qurılǵan. Diywallar boylap málim bir qashıqlıqta qadaǵalaw minaraları jaylastırılǵan.Minaralar qorǵanıw sistemasınıń áhmiyetli bólegi bolıp, olar arqalı qorıqshılar átiraptı baqlap otırǵan.

Dushpan húJimi waqtında minaralardan turıp oqjay, nayza hám taslar járdeminde qorǵanıw ámelge asırılǵan. Qala dárwazaları da ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Dárwazalar kóp jaǵdaylarda eki qabatlı esikler bolıp júda bekkem etip qurılǵan. Dárwazalar qalaǵa kiriw hám shıǵıw ushın tiykarǵı jolı esaplanǵan. Ayırım qalalarda dárwaza aldında arnawlı qorǵanıw maydanları da bolǵan. Antik qalalar átirapında kóbinese qándekler qazılǵanlıǵın, bul qándekler dushpan áskerleri diywallarǵa jaqınlasıwın qıyınlastırǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Ayırım jaǵdaylarda qándekler suw menen toltırılǵan bolip, bul qorǵanıw sistemasın jáne de kúsheyttirgenligin bilemiz. Bunnan tisqarı qalalar qurılısında tábiyiy releften de paydalanılǵan. Máselen, joqarıdaǵı aytıp ótilgen kóplegen qalalar, tóbelikler, taw etekleri yaki dárya boylarında qurılǵanlıǵın kóremiz. Bul tábiyiy faktorlar qalalardı qorǵawda áhmiyetli rol oynaǵan.

Solay etip, antik dáwir qalaları júdá puqta, qurılǵan, sırtqı kórinisiniń birdeyligi, geografiyalıq jaylasıwı, qorǵanıw imaratlarınıń bekkemligi menen ajıralıp turǵan. Bul imaratlar áyyemgi xorezmlilerde qurılıs ónerиniń, arxitekturanıń, injenerliktiń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵınan derek beredi. Bekkem hám gózzal imaratlardıń qurılısında xalıqtıń basım kópshiligi qatnasqan.

Juwmaqlap aytqanda, antik dáwir qalalarıniń qorǵanıw sisteması puqta hám quramalı islep shıǵılǵan. Bekkem diywallar, baqlaw minaraları, dárwazalar, qándekler hám tábiyy tosıqlar birgelikte qalalardı dushpan húјimlerinen isenimli qorǵagan. Bul qurılmalar áyyemgi civilizaciyalar, áskeriy taktika hám arxitekturasınıń joqarı dárejede rawajlanǵanınan dárek beredi.Sonlıqtan tek bay, gárezsiz, qúdiretli, mámleket ǵana bunday jumıslardı ámelge asırıwı múmkin edi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Авдусин Д.А. Основы археологи. М. 1989.
2. Беленискый А.М. Бентович И.Б, Болшаков О.Г. Средневековый город Средней АЗИИ. Л. 1973.
3. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкенского оазиса. Т. 1982.
4. Кабиров Ж. Сагдуллаев А . Урта Осие археологияси. Т. 1990.
5. Древности Южного Хорезма Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 16. М., 1991, с. 13
6. А.А.Хакимов Особенности развития культуры и искусства Хорезма с древности до VIII века // Хорезм в истории государственности Узбекистана. - Ташкент, 2013.

ХОРАЗМНИНГ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТИ

Б. К. Турганов – тарих фанлари доктори (DSc)
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти «Тарих» кафедраси доценти

Марказий Осиё тарихида Амир Темур даври ва Темурийлар даври алоҳида ўрин тутади. Ушбу давр нафақат сиёсий ва ҳарбий ютуқлар, балки маданий, илмий ва маънавий ҳаётнинг юксак тараққиёти билан ҳам ажралиб туради. Жумладан, Хоразм воҳаси ҳам бу жараёнларда муҳим маданий марказлардан бири сифатида намоён бўлиб, унинг шаҳарлари маданий марказлар сифатида фаолиятини давом эттирган эди. Хусусан, темурий ҳукмдорлар Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам Хоразмда савдо-сотиқ ишлари ва ҳунармандчиликнинг турли соҳаларида юксак натижаларга эришилди. Шу муносабат билан мазкур мақолада Хоразмнинг Амир Темур ва темурийлар давридаги маданий ҳаёти, унинг асосий йўналишлари, ривожланиш омиллари ҳамда минтақанинг умумий маданий тараққиётида тутган ўрни илмий манбалар асосида таҳлил қилинади.

Хоразм 1388 йили темурийлар давлати тасарруфига киритилгандан сўнг қисқа вақтда буюк давлат арбоби, бунёдкор ҳукмдор Амир Темур томонидан воҳа шаҳарларида қайта

қуриш ва ободонлаштириш ишлари олиб боради. Бу ҳақида Шарафуддин Али Йаздий ёзишича,«Соҳибқирон баъзи вилоятларни олиб бузур эрди ва баъзини тузаб, иморат қилур эрди. Дашти Қипчоқ юришидан қайтишда (1391 йил) Мусиҳаким Ханки Қавчуннинг ўғлини Хоразмга юборди, бориб иморат қилғил. Ул бориб қалъани ясади» [6, -Б. 119]. Бу ерда нафақат Урганч, балки Хоразмдаги кўплаб шаҳарлар тушунулади.

Амир Темур томонидан қайта тикланган Кўҳна Урганчдаги Тошқалъада олиб борилган археологик тадқиқотларда XV–XVII асрларга оид мудофа иншоотлари, ҳунармандчилик устахоналари ва маҳаллалари очиб ўрганилган [7, -Б. 505-528]. Тадқиқот натижалари Темурийлар даврида Урганч воҳанинг бутун савдо-иқтисодий ҳаётида муҳим мавқега эга бўлган, ҳунармандчилик соҳалари тараққий қилган маданий марказ бўлганлигини кўрсатади.

Воҳада олиб борилган археологик тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Темур ва темурийлар даврида Хива, Кат, Шемаха-қалъа, Шехрлик, Вазир-Дэвкескен, Адақ (Ақ-қалъа), Хозарасп каби шаҳарларда ҳам маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида ривожланиш давом этган. Бу тўғрисида ўша давр тарихчиларидан Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ, Шарофиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизи Абрў, Хондамир асарларида Хоразм шаҳарларидаги маданий ҳаёт тўғрисида баъзи маълумотлар берилган.

Улардан Ибн Арабшоҳнинг (1389-1450 йй.) “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” асарида Хоразмнинг иқтисодиёти, маданияти, савдо-сотиқ ишлари, шаҳарлари ва бошқа соҳалар хусусида маълумотлар мавжуд. Муаллиф таъкидлашича, XIV аср иккинчи ярмида Хоразм (Урганч) “... энг йирик шаҳарлардан, йирик вилоятлардан бири...” бўлган [3, -Б. 102]. Шаҳарнинг бой бозорлари кўплаб савдо карвонларини ўзига жалб қилган. Бозорларда нафис ва ранг-баранг ҳунармандчилик маҳсулотлари, хусусан, кулолчилик маҳсулотлари, жанг ва ов қуроллари, гилам ва сўзаналар, зебу-зийнатлар, тақинчоқлар савдоси авжида бўлган. Ибн Арабшоҳ асари аҳамияти шундаки, у ўша даврдаги сиёсий жараёнлар билан бирга XIV–XV аср бошларида Хоразмда кечган маданий ҳаёт ҳақида ҳам қимматли маълумотлар беради. Жумладан, Ибн Арабшоҳ асарида хоразмликлар тўғрисида шундай ҳикоя қилади: «Уларнинг (хоразмликларнинг) пойтахти Журжон (Кўҳна -урганч) шаҳридир … бу сухандонлар тўпланадиган жой, у ерда олимлар эгардан тушадилар (яъни тўхтаб ўтадилар), зукколар ҳам шоирлар ошён топадилар, зарифу маъруфлар, улуғ зотлар келиб туришади. Бу мутазилийларнинг тоғ чашмасидир… Унинг ноз-неъматлари мўл-кўл, эзгуликлар беҳисоб… » [4, 21].

Бундан ташқари, Ибн Арабшоҳ асарида Хоразмлик илм-фан номоёндаларидан баъзилари ҳақида қисқа маълумотлар мавжуд. Булардан Жалоладдин Аҳмад ал-Хоразмий (илоҳият олими), Ҳафиз Маҳмуд Муҳрик ал Хоразмий (фикҳ), Ҳафизаддин Муҳаммад ибн Насураддин Муҳаммад ал-Хоразмий (тарихчи- шоир) ва бошқалар Темурийлар даврида Мовароуннаҳдаги маънавий-маърифий соҳалар ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар [3, -Б. 15].

Хоразмнинг темурийлар давридаги маданий марказларидан бири Хива шаҳридир. Хива шаҳрида 1984-1990 йилларда олиб борилган археологик тадқиқот натижалари бундан гувоҳлик беради. Ёдгорлик тадқиқотчиси М.Мамбетуллаев Хива шаҳри Темур ва темурийлар даврида қайта бунёд этилганлигини ҳамда ўша даврда шаҳарда турар жойлар, ҳунарманчилик устахоналари, маданий бинолар кўплаб қурилганлиги таъкидлайди. Тадқиқотлар жараёнида Хивадан тангалар (248 кумуш ва мис тангалар) хазинаси топилган. Мазкур тангаларнинг катта қисми (158 дона = 63,67 %) Самарқандда, баъзилари Озарбайжон, Эрон, Доғистон, Ироқда темурийлар номидан зарб этилган [5,106-111]. Хоразмдаги темурийлар даври шаҳарларидан яна бири Шахрлик ёдгорлигидан ҳам Амир Темурнинг Суюрғатмиш номидан 1388-1389 йилларда зарб эттирган олтин тангалар хазинаси топилган [5,106-111]. Ушбу ёдгорликлардаги тангалар хазиналари Хоразмнинг Темурийлар даврида Мовароуннахр ва Шарқ халқлари билан савдо-иқтисодий ва товар-пул муносабатлари тўғрисидаги маълумотларни янада бойитади.

Хива қадимдан нафақат маданий марказ, балки шайху-уломаларнинг маънавият ва маърифат тарқатувчи ўчоғи сифатида ҳам эътироф этилади. Хива қалъасида XIII аср бошида Хоразмда мухтасиб, фикҳшунос олим саййид Алоуддин Хиваки ва 300 машҳур шайх дафн этилган бўлса, қалъа ташқарисида эса темурийлар давридаги йирик сўфий, мусиқашунос олим, шоир шайх Абулвафо Хоразмий (XV аср биринчи ярми) ва атрофида яна минг нафар шайх қабрлари жойлашган [1,-Б.335]. Шаҳарнинг жануби-шарқий тарафида кубравия тариқатининг машҳур шайхларидан бўлган Камолуддин Ҳусайн Хоразмий (1427 ёки 1435 йилда вофат этган) қароргоҳи жойлашган.

Таъкидлаш зарурки, Хивада Темур ва темурийлар даврида ҳам кубровия тариқати давомчилари, ҳадис ва фикҳшунос олимлар халқга маънавият ва маърифат тарқатишган. Бу даврда дунёвий илмлар билан ҳам кўплаб Хоразмлик олиму-фузолалар шуғулланишган. Жумладан,Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги астрономия мактабида кўплаб олимлар қаторида Ҳусайн ибн ал-Ҳусайний ал-Хоразмий ал-Кубравий исмли астроном олим ҳам фаолият кўрсатган. Исмидаги «хоразмий» ва «кубравий» нисбаларидан келиб чиқиб, асли хоразмлик бўлганлигидан ва кейинчалик, Улуғбекнинг Самарқандаги илмий академиясига келганлигини кўрсатади. У фанда Маҳмуд Чағминийнинг «Ал-Мулаххас фи-л-ҳайъа» асарини форс тилига ўгириб, унга шарҳ илова қилган [2,-Б.12-13].

Хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, Темур ва темурийлар даврида ҳам Хоразм замини Ўрта Осиёдаги маданий ҳаёт тараққий этган воҳалардан бири бўлган, деҳқончилик, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик каби иқтисодий соҳалар билан бирга илм-фан ва маърифат-маънавият тарқатиш билан шуғулланувчи аждодларимиз фаолияти ҳам тўхтамаган. Манбалар бирида таърифланганидек, «Хоразм барча замонларда илм аҳли макони ва донишмандлар карвонининг манзилгоҳи» ҳисобланган. Бу даврда Кўҳна Урганч, Хива, Кат, Ҳазорасп каби шаҳарлар нафақат савдо-иқтисодий жиҳатдан, балки ҳунармандчилик, меъморчилик ва маданий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам юксак ривожланган марказлар бўлган. Хусусан, археологик тадқиқотларда топилган тангалар хазиналари ва ҳунармандчилик маҳсулотлари Хоразмнинг кенг ҳудудлар билан олиб борган савдо алоқаларини ва товар-пул муносабатларининг фаоллигини яққол намоён этади.

Шу билан бирга, Хоразмда илм-фан ва маънавий ҳаёт ҳам юқори даражада ривожланган. Бу даврда етишиб чиққан алломалар, фақиҳлар, астрономлар ва сўфийлар нафақат маҳаллий, балки бутун Мовароуннаҳр ва ислом олами маънавий тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлар. Кубравия тариқати ва бошқа илмий-маърифий анъаналарнинг давом этиши воҳанинг маънавий ҳаёти узлуксизлигини таъминлади.

Умуман олганда, Амир Темур ва темурийлар даврида Хоразмдаги маданий ҳаёт иқтисодий барқарорлик, шаҳарсозлик ривожи, илм-фан ва маънавият уйғунлиги асосида шаклланиб, минтақа тарихида ўзига хос ва муҳим ўрин эгаллаган. Бу жараёнлар Хоразмнинг кейинги даврларда ҳам Марказий Осиёнинг илмий ва маданий марказларидан бири сифатида ривожланиши учун мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Тошкент, Ўқитувчи, 1994.
2. Бўриев Омонулло. Хоразмшоҳлар- Темурийлар. –Тошкент. Фан, 1999.
3. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) – Тошкент: Меҳнат, 1992. 1-2 китоб:
4. Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. –Тошкент. 1993.
5. Мамбетуллаев М, Хожаниязов Г. Хивинский клад. Темуридские монеты // Вестник ККОАНРУ. –Нукус. 2004. № 2. -С. 106-111.
6. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Тошкент. Шарқ, 1997.
7. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки квартала XV-XVII вв. на городище Таш кала // ТХЭЭ. – М.: АН СССР, 1958. Т. II. – С. 505-528.

3. SOCIALLÍQ-FILOSOFIYALÍQ IZERTLEWLER

ӘМИР ТЕМУР ҲӘМ ТЕМУРИЙЛЕР ДӘЎИРИНДЕ ИЛИМ ҲӘМ МӘДЕНИЯТ

ҚМУ «Археология» кафедрасы профессоры Ж.Айтмуратов
ҚМУ этнография қәнигелиги магистранти Ж.Оразбаев

Жәхән тарийхында тән алынған «Шығыстың ерте ояныў» дәўириндеги илим ҳәм мәдениятты раўажланыўы XIII әсирдиң биринши шерегинде Орта Азияда монголлар баскыншылығына ушырап, Чагатай улысы қурамында экономика ҳәм мәденият тараўында кризислик дәўирди басынан кеширди.

XIV әсирдиң екинши ярымында Әмир Темур сиясат майданына шықты. Ол өз дәўиринде Мавераунаҳрды монголлар үстемлигинен азат етти ҳәм сол дәўирдеги феодаллық

1370-жылы хәкимият басына келгеннен кейин, орайласқан мәмлекет дузиў баслы мақсети болды. Ол уллы салтанат ҳүкимдары болып, бир нешше миллетлер ҳәм халықларды бирлестирди. Мәмлекеттиң күш-күдиретин ҳәр тәреплеме, беккемледи. Ол басқарған мәмлекеттиң дүзилиси, әскерий шөлкемлескенлиги әсирлер даўамында Шығыс ҳәм Батыс ушын үлги болып келди. Ол уллы сәркарда болып калмай, мәмлекеттиң раўажланыуы ушын айрықша дыққат аўдарды. Мәселен суўгарыў системасы жақсыланып, дийханшылық әсиресе бағшылық, шарўашылық раўажланып қалмай, мәдений турмыс илим пән раўажланды. Соның ушында Темурийлер салтанаты дәўиринде экономика саўда өнерментшилик, илим, мәденият, көркем-өнер раўажланып, өзине тән «Ерте ояныў» дәўириниң жаңа басқышына көтерилди.

Бугинги күни елимиз ғәрезсизлиги нәтийжесинде Әмир Темурдың хызметин хакыйқый баҳалау имканиятына ийе болды. Әмир Темур өз салтанаты дәўиринде IX-XII әсирдеги мусылман мәденияты ҳәм дәстүрлерин даўам еттирди. Орайласқан мәмлекеттиң пайтахты Самарқандты дуньяның жарқыраған орайына айландырыўды мақсет етти. Бул тараўда материаллық мәдениятты негизин қурайтуғын архитектура өнерине дыққат аўдарды. Оның дәўиринде қурылған архитектуралық естеликлердиң бир бөлеги жәмийеттиң мәдений турмысында үлкен әхмийетке ийе орынлар болды. Сонын ушында бул дәўирде салынған имаратлар. Диний мектеплер, медреселер, мақбаралар ҳәм мешитлерден ибарат болды. Екинши бөлеги өз әўладлары ҳәм мәмлекеттиң руўхый мәдениятын раўажландырыўға үлес қосқанлардың хызметин мәнгилестириўге қаратылса, үшиншй бөлеги ел халқының абаданлығы ушын қаратылған қурылыслардан ибарат болды.

Ол Самарқандта аты дүньяға мәлим архитектуралық комплекслер жаратты. Олардан «Көк сарай», «Бийбиханым мешити», «Шахизинда-медресеси», Самарқанд әтирапындағы «Бағы Шамал», «Бағы-Шинар», «Баги Дилкуш», «Баги Бехуш», «Баги Нав», «Баги Накши» «Жаҳаннамо» ҳәм «Давлат абат» сарай бағларын қурдырады. Ол өз дәўиринде жаңа жоллар қурыўда Зарафшан (Кухак) Әму ҳәм Сырдәрьяға көпир салдырады. Булардан басқа Табриз қаласында-Мешит, Шерозда үлкен сарай, Бағдадта-медресе, Туркистан қаласында ҳәзирети Хожа Ахмет Яссауий мақбарасын салдырады. Ол 1392-жылы Охангарон дәрьясының Сырдәрьяға қуяр жеринде баласы Шахрух Мырзаға бағышлап Шахрухия қаласын қурдырады. Бул қала тарийхый дереклерге қарағанда XVII әсирге шекем саўда ҳәм өнерментшилик орайы болып келген. Ол өзинин туўылған ўатанына айрықша итибар берди. 1380-жылы Шахрисабздеги Ақсарай комплекси Хорезм усталар тәрепинен қурылады Ақ сарай дийуаллары ҳәр түрли реңде суўретленген нағысларга толы болып тарийхый философиялық ҳәм диний мазмундағы жазыўлар араб-парсы

графикасында геометриялық хәм өсимликлер дуньясы нағыслары менен безелген болып, нағыслардың өз-ара үйлесимлилиги менен сырттан қарағанларға сыйқырлы мазмун бағышлаған.

Реңлердин ай-жақтысында жылўаланып ағарып көриниўине байланыслы «Ақсарай» атағын алган. Әмир Темур архитектуралық имаратларын қурыўда ең дәслеп, оның көриниси хәм гөззаллыгына итибар берген. Шахрисабзде баласы Жахонгир Мырзаға атап махбара, жәнеде усы қалада «Дор ус-Сийодат», «Доч ул-тиловат», «Гумбази Сайидон» сыяқлы белгили архитектуралық естеликлер, мешит, медресе, хаммом, кәруан сарай, бес гүмбезли Чорсу имаратларын қурды. Әмир Темур Орайласқан мәмлекет дүзиўдеги, оны баскарыў хәм раўажландырыўдағы күш-күдиретин өзи қурдырған имаратларда өшпес естелик етип калдырыўға хәрекет етти. Мәселен туўылған журты Шахрисабзде қурдырған «Ақсарайдың» печтахтасында «Кимки бизин күш-күдиретимизге исенбесе бизлер қурған биналарымызға бақсын» деген сөзи оның архитектураға қаратылған дыққат итибарынан дерек береди. Әмир Темур дәўириндеги архитектура өнери өзинде әййемги Шығыс (Сирия, Ирак, Иран, Хорасан хәм басқа территориялар) дың архитектура усылларын өзине жәмлестирди. Бул дәстүр Шахрух Мырза дәўиринде Ғират, Марв, Балх қалаларында даўам етсе, Улуғбек басқарған дәуирде Шохи зинда, Гөр Әмир, Шахрисабздеги Көк гүмбез,_ қурылыслары питкерилди.

Темурийлер дәўиринде Мавереннахрдың мәдений жақтан раўажланған үш қаласы Самаркандта (1417-1420 жж) Бухара (1417 ж) Гиждиуанда (1433ж.) Медреселер қурылған болса, 1424-1428 жылларда Улығбектиң тиккелей өзи басшылық еткен сол дәўирдиң академиясы есапланған Улығбек обсерваториясы қурылды. Егер Улығбек дәўиринде қурылған архитектуралық имаратлардың атқарған хызметине нәзер аударсақ, бул имаратлардың көпшилиги илим-пән, мәденият хәм билимлендириўге хызмет еткенин көремиз. Мәселен: Самарқанд, Бухара, Гиждиўандағы медреселер, обсерваториялар илим-билимге хызмет етсе, Самарканд хәм Шахрисабздеги мешитлер хәм махбаралар адамлардың руўхый исенимин беккемлеўге, ийман-диянатының пәкелениуине хызмет еткен. Тарийхый дереклерге қарағанда Хондамирдиң «Макорин ул ахлоқ» шығармасында Науайы ҳәм оның заманласлары тәрепинен 300 ден зият жәмийетлик қурылыслар қурылып олардың көпшилигине Науайының өзи басшылык етип өз қаржысын жумсағаны айтылады. Науайы тәрепинен Хорасанда медресе Кәруансарай 52 работ, 19 хаўыз, 16 көпир, 9 хаммом қурылады.

Мырза Мухаммед Хайдар тәрепинен жазылған «Тарийхый Рашидидий» шығармасында келтириўинше Науайы ҳәр жылы өзиниң дәраматы - 18 мың «Шохрухия» динарын қурылыс абаданластырыў ислерине жумсайды екен.

Бир ғана Астрабадта еки жыллық ҳәкимлиги дәўиринде «Мир сарайы», жоме мешити, Хиратта мешит, Марвда «Хысрауия» медресеси қурылады. Бир ғана мысал Әлишер Науайы өзиниң ўәзирлик ўазыйпасынан босағаннан кейин Хусайн Байкара өз достына қала шетиндеги Инжил арығы бойынан уй-жай ҳәм бағ қурыў ушын жер ажыратып береди. Науайы бул орында тек уй жай емес путкил халыққа хызмет ететуғын, медресе, шыпахана, хаммом, саўда орны, хонахок ҳәм дем алыў бағларын жаратады. Солардан бири досты Хусайн Байқараға болған ықлас рамзи болған – Ихлосия медресеси, саўлық рәмзи болған – Шифоя, пәклик рәмзи болған - Сопоийа, Мухаммед Султанга бағышлап салынған «Хусравия» имаратлары қурылады.

Әмир Темур ҳәм Темурийлер дәўиринде қурылған архитектуралық имаратлардың мақсети пүткил халыққа, ўатанға хызмет етиўге қаратылған. Усындай дәрежедеги халықлық қурылыслардың биният етилиўинде ўатанға пидайылық мийнет суйиушилик әдалатлык идеяларының басым болыўы биринши орында турады.

Елимиз ғәрезсизлигинен кейин Әмир Темур ҳәм Темурийлер дәўириндеги уллы дөретиўшилик ислери әҳмийетли баҳаланды. 1996-жылы Әмир Темурдың 660 жыллыгы Парижде ЮНЕСКО ғамхорлығында өткерилди. Биринши президентимиз И.А.Каримов тәрепинен 1996-жылы Ташкентте Әмир Темур музейи қурылды. Самарқанд ҳәм

Шахрисабзде Әмир Темур естелиги жаратылды. Темурийлер дәўириндеги дүнья цивилизациясына қосқан Мырза Улуғбек хызмети жоқары баҳаланды. Мәселен 1994-жылы Улығбектиң Нөкисте естелигинин ашылыўында шайыр Ибрайым Юсуповтың «Улығбек хатирасына» қосығында. «Лекин патшалықтың тахтынанда сиз! Алымлықтың тахтын бәлент койдыңыз» деп көрсеткениндей Улығбек 40 жыл тахт ийеси болса да бүгинги күни дунья Улығбекти патша сыпатында емес алым сыпатында таныйды. Әмир Темур тузиклеринде атап көрсеткениндей- «Жерлерди абат қылыўға қурбы жетпесе оған керекли қурал-әсбаплар берилсин». арықлар ҳәм дәрьялар үстине көпирлер қурылысын жол бойында работлар қурыўға пәрман береди. Әмир Темур ерте ояныу дәўириндеги илим ҳәм көркем өнердиң раўажланыўын даўам еттирип, тәбийғый, анық ҳәм гуманитар пәнлердиң музыка ҳәм архитектураның раўажланыўына имканият жаратып берди. Ол өзиниң ҳәр бир сапарында алымлар, тарийхшылар, санааткорлар ҳәм хаттотларды өзи менен бирге алып журеди. Самарқанд каласына илим пән, әдебият ҳәм көркем өнер данышпанларын жыйнады. Биринширен, Самарқанд илим ҳәм мәденият орайына айланды. Ол кайсы жерге сапар етседе дуньяда аты шыққан алым, өнермент, уста, безеўши, архитекторларды жәмлеп Самарқандқа алып келди.

Екиншиден, мәмлекеттеги тынышлық ҳәм турақлылықтың орнаўы бурынғы монгол басқыншылығы дәўиринде өз журтынан кеткен дөретиўши пидайылардың өз елине келиўине имканият жаратты.

Үшиншиден, Әмир Темур дәўиринде илим пәнниң раўажланыуындағы 3- фактор басқарыўшы топарлардың илим нәтийжеси бойынша қызығыўшылығының болыўы болып табылады.

Улығбектиң дуньядагы ең белгили астрономлардың бири сыпатында астрономияға тийисли «Рисолаи Улугбек», «Зижи Жадиди Корагании» математикага тийисли «Бир дәрежели синусты анықлаў ҳаққында рисола» тарийхқа тийисли «төрт улыс тарийхы» шығармаларын жазып қалдырды. Бойсункур Мырза (1397-1434) ның Гират қаласында «Нигористан» деп аталған илимий дөретиўшилик ҳәм көркем орай дүзип оған өзи басшылық етеди.Тарийхшы Давлатшах Самарқандийдиң көрсетиўинше Бойсунқур Мырзаның «Нигорустан»да сол дәўирдиң 40 қа жақын белгили өнер ийелерин топлап оларға басшылық еткенин жазып қалдырады. Әмир Темур дәўиринде илимниң раўажланыўында Мавлано Абдужаббар Хоразмий, Шамсуддин Мунчи, Бахриддин Ахмад, Хожа Авзал, Мавлоно Алауддин Кошин, Садраддин Тавтазоний, Мир Саййид Шариф Журжонии, математика ҳәм астрономлардан Қазызада Румий, Али Кусшы, Мансур Коший, Мухаммед Биржаний, Мирам Шалабий, Гийёсиддин Жамшид ҳәм Мухаммед Шағминийлер Улығбек медресеси ҳәм обсерваториясында хызмет еткен. Улығбектиң өзи Маверенахр ҳүкимдары болып қалмай өз өмирин илим- пәнниң раўажланыўына бағышлады. Жуўмақлап айтқанда Әмир Темур дәўиринде усындай дәрежеде материаллық ҳәм руўҳый мәдениятты раўажланыўына төмендеги факторлар себеп болғанын көремиз.

Социаллық сиясий фактор бунда Әмир Темурдың бурын бөлшекленген халықтың басын бир жерге жәмлеўи мәмлекетте өз басымшалық ҳәм зораўанлыққа шек қойыўы.

Экономикалық фактор яғный бурын қараўсыз аяқ асты болған хожалық системасын - дийханшылық, өнерментшилик ҳәм саўда тараўын тәртипке салыўы. Экономикалық реформалар, мүлк салығы, ўақым ҳәм тағы басқалар ҳаққында нызамлар қабыл етиўи-пул реформасын өткериўи ҳәм басқа мәмлекетлер менен дипломатиялық саўда байланысларының орнаўы.

Руўхый фактор: яғный монголлар тәрепинен аяқ асты болған мәдений байлықлар. Миллий қәдириятлардың қайта тиклениўине айрықша дыққат аўдарылған, ояныу, дәўириндеги раўажланыўыды қайта тиклеўи.

Идеялык – идеологиялық фактор: бул дәўирде Мавераунахр ҳәм Хорасанда тасаввуф Нақшбандийлик тәлийматы жәмийет турмысынан әхмийетли орын ийеледи. Нақшбандия тәлийматының ири ўәкиллери: Шайх Шамсуддин Кулол, Зайниддин Хавафий ҳәм Мир Сайд Баракалар мәмлекеттиң руўхый турмысынан орын алыўы тәсирин өткерген.

Ҳуқуқый фактор: яғный мәмлекет турмысында ҳуқықтың үстемлигине ерисиў, нызамларға әмел етиў, пуқаралар ҳәм жоқары мәртебели әмелдарларға шекем нызамшылықты тән алыныўы үлкен әҳмийетке ийе болды.

"Saltanat qurayotgan odam avvalo o'z ruhini qursin. Ruhsiz saltanat - qabrsiz jasaddir."
Amir Temur, Tuzuklar

TEMURIYLAR DAVRDAGI FALSAFIY VA MADANIY MEROSINING INSONIYAT JAMIYATIDAGI AHAMIYATI

Gulbarno Abdurashitova
Qoraqalpoq davlat universiteti Tarix fakulteti “Falsafa" ta’lim yo‘nalishi talabasi

Globallashuv jarayonlari jadallashib borayotgan, jamiyatlar o‘z taraqqiyot modelini qayta ko‘rib chiqayotgan hozirgi davrda tarixiy-madaniy merosni zamonaviy ijtimoiy-falsafiy yondashuvlar asosida tahlil qilish muhim ilmiy vazifalardan biridir. Ayniqsa, Temuriylar davri merosi nafaqat milliy tarixning bir qismi, balki jahon sivilizatsiyasi rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan kompleks ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida e’tiborni talab qiladi. Mazkur davrda shakllangan ilmiy muhit, boshqaruv tamoyillari, madaniy va ma’naviy qadriyatlar bugungi kunda ijtimoiy kapital, meritokratiya, imkoniyat erkinligi va sivilizatsiya rivoji kabi zamonaviy nazariyalar bilan uyg‘unlashadi. Shu jihatdan Temuriylar merosini faqat tarixiy xotira sifatida emas, balki amaliy taraqqiyot modeli sifatida talqin etish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Bundan tashqari, hozirgi Yangi O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlarning tarixiy ildizlarini aniqlash, ularni milliy-falsafiy asoslar bilan bog‘lash zarurati ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. Shu bois Temuriylar davridagi falsafiy va madaniy merosni zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan qayta tahlil qilish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Tarix faqat o‘tmish haqida hikoya qilmaydi, balki hozirgi va kelajak taraqqiyot yo‘nalishlarini belgilovchi muhim manba hisoblanadi. Shu ma’noda Temuriylar davri insoniyat sivilizatsiyasi tarixida o‘ziga xos ijtimoiy-falsafiy modelni shakllantirgan davr sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu davrda siyosiy markazlashuv bilan bir qatorda ilm-fan, falsafa, madaniyat va san’atning yuksak darajada rivojlanishi kuzatilgan.

Temuriylar davrining asosiy xususiyati shundaki, unda hokimiyat faqat harbiy kuch yoki iqtisodiy resurslar orqali emas, balki bilim, ma’rifat va ijtimoiy hamjihatlik orqali mustahkamlangan. Bu jarayonda inson omili, uning qadr-qimmati va ilmiy salohiyati markaziy o‘rinni egallagan. Natijada meritokratiya, ko‘p madaniyatlilik va ijtimoiy ishonch kabi tamoyillar shakllanib, jamiyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylangan. Mazkur maqolaning maqsadi Temuriylar davridagi falsafiy va madaniy merosni zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot nazariyalari asosida tahlil qilish, uning insoniyat jamiyati rivojidagi o‘rnini aniqlash hamda ushbu merosning bugungi kundagi amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Temuriylar davrining eng muhim jihatlaridan biri - boshqaruvning falsafiy asosga ega bo‘lganidir. Amir Temur o‘z siyosatini faqat amaliy tajriba asosida emas, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy qarashlar asosida shakllantirgan.[1, B 224] Uning fikricha, davlat boshqaruvi individual manfaatlardan emas, balki umumiy farovonlik va adolat tamoyillaridan kelib chiqishi lozim. Bu yondashuv zamonaviy siyosiy falsafadagi “ijtimoiy manfaat” konsepsiyasiga yaqin turadi.

Temuriylar davrida shakllangan meritokratik muhit ayniqsa e’tiborga loyiqdir. Ilm-fan rivojida millat, kelib chiqish yoki ijtimoiy mavqe emas, balki bilim va salohiyat asosiy mezon sifatida qaraldi. Mirzo Ulug‘bek rasadxonasida turli hududlardan kelgan olimlarning birgalikda faoliyat yuritishi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Bu ilmiy muhitda erkin fikr almashinuvi va tanqidiy yondashuv rivojlangan bo‘lib, u zamonaviy ilmiy tadqiqot tizimining dastlabki shakllaridan biri sifatida baholanishi mumkin. Shu bilan birga, Temuriylar davri madaniy yuksalish davri ham bo‘lib, bu jarayon ayniqsa Hirot madaniy muhitida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi mutafakkirlar nafaqat adabiyot, balki ijtimoiy fikr rivojiga ham katta hissa qo‘shgan. Navoiy faoliyatida ijtimoiy mas’uliyat, insonparvarlik va jamiyat farovonligi g‘oyalari ustuvor o‘rin egallagan. Bu esa uni faqat adib emas, balki amaliy ijtimoiy faylasuf sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Temuriylar davridagi ijtimoiy kapital tushunchasi ham alohida e’tiborga loyiq. Jamiyatdagi ishonch, hamkorlik va o‘zaro aloqalar tizimi iqtisodiy va madaniy rivojlanishning muhim omiliga aylangan. Naqshbandiya tariqati faoliyati orqali shakllangan ijtimoiy tarmoqlar nafaqat diniy, balki iqtisodiy va madaniy integratsiyani ham ta’minlagan. Biroq mazkur modelning zaif tomonlari ham mavjud bo‘lgan. Ulug‘bek faoliyatining fojeali yakuni shuni ko‘rsatadiki, intellektual erkinlik va ilmiy taraqqiyot barqaror institutsional asosga ega bo‘lmasa, u uzoq muddatli natija bera olmaydi. Bu holat zamonaviy jamiyatlar uchun ham muhim saboq hisoblanadi.

Temuriylar davrida shakllangan ijtimoiy-falsafiy modelning asosiy elementlari - meritokratiya, ilmiy erkinlik, ko‘p madaniyatlilik va ijtimoiy ishonch - bugungi taraqqiyot strategiyalarida ham muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, ta’lim tizimini rivojlantirish, xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish va davlat boshqaruvida shaffoflikni ta’minlash kabi yo‘nalishlar Temuriylar davri tajribasi bilan uyg‘unlashadi. Shu bilan birga, ushbu merosni faqat tarixiy qadriyat sifatida ulug‘lash emas, balki uni amaliyotga tatbiq etish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Temuriylar davrining asosiy saboqlaridan biri - ilmiy haqiqatni erkin ifoda etish va tanqidiy fikrga ochiqlikdir. Agar bu tamoyillar zamonaviy jamiyatda to‘liq amalga oshirilmasa, tarixiy merosning haqiqiy mohiyati ochilmaydi.

Temuriylar davri insoniyat tarixida ijtimoiy-falsafiy taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda shakllangan meritokratik boshqaruv, ilmiy erkinlik, madaniy yuksalish va ijtimoiy kapital tizimi jamiyat rivojining samarali modelini yaratgan. Mazkur model zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot nazariyalari bilan uyg‘unlashadi va bugungi jamiyatlar uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Shu bilan birga, Temuriylar merosidan olinadigan eng muhim saboq - ilmiy va intellektual erkinlikni institutsional darajada ta’minlash zaruratidir. Faqat shunday sharoitda tarixiy meros haqiqiy ma’noda yashovchi, rivojlanuvchi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi omilga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amir Temur. Tuzukat-i Temuriy (Temur tuzuklari). - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991. - 224 b.

2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub // Mukammal asarlar to'plami, 14-jild. - Toshkent: Fan, 1998. - 488 b.

3. Ibn Xaldun. At-Ta'rif bi Ibn Xaldun (Xotirotlar). - Qohira: Dar al-Kitab, 1951.

4. Al-Koshiy, G'.J. Maktublar to'plami (qo'lyozma MS 3144). - Milliy kutubxona, Tehron, XV asr.

5. Manz, B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. - Cambridge: Cambridge University Press, 1989. - 314 p.

6. Sen, Amartya. Development as Freedom. - New York: Anchor Books, 1999. - 366 p.

7. Putnam, R.D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. - Princeton University Press, 1993. - 258 p.

TEMURIYLER DA’WRINDE ILIM PA’N RAWAJLANIW HA’M SOCIALLIQ ORTALIQ

Alibaeva Gulmira Quralbay qizi
Tariyx fakulteti Filosofiya qa’niygeligi 3-a kurs studenti

Annotatsiya. Bul maqalada Temuriyler da’wrindegi ilim -pa’n, ma’deniyatin’ rawajlaniwi, jetiskenlikleri Samarqand qalasi, en’ iri ilimiy orayg’a aylaniwi medresse, kitapxanalar saliniwi,

turli aymaqlardan alimlar alip keliwi, olar ilimiy jan'aliqlar ashiwi ushin imkaniyatlar jaratilip beriwi na'tiyjesinde matematika, astronomiya, tarix ha'm a'debiyatta ulken jetiskenlikler erisildi.Bul bolsa Temuriyler da'wirinde tek g'ana ilim pa'n ushin emes, siyasiy, ekonomikaliq tiykarlar ushin jol aship bere aldi.Maqalada Temuriyler da'wiri ilimiy oyaniwg'a qosqan u'lesi aship beriledi.

Tayanish so'zler: Temuriyler da'wiri, Ilim-pa'n, Ma'deniyat, Mirza Ulug'bek ,Turaqli rawajlaniw.

Развитие науки и социальной среды в эпоху Тимуридов.

Аннотация. В этой статье описывается развитие науки и культуры и достижения эпохи Тимуридов, включая превращение Самарканда в крупнейший научный центр, строительство медресе и библиотек, привлечение ученых из различных регионов и создание возможностей для их научных открытий, что привело к значительным достижениям в математике, астрономии, истории и литературе. Это, в свою очередь, проложило путь не только к науке, но и к политическим и экономическим основам эпохи Тимуридов. В статье раскрывается вклад эпохи Тимуридов в научное пробуждение.

Ключевые слова: эпоха Тимуридов, наука, культура, Мирзо Улугбек, устойчивое развитие.

The development of science and the social environment during the Timurid era.

Abstract. In this article, the development of science and culture during the Timurid era, its transformation into a major scientific center, the construction of madrasas and libraries, the bringing of scholars from various regions, and the creation of opportunities for them to make scientific discoveries, resulted in significant achievements in mathematics, astronomy, history, and literature. This, in turn, paved the way not only for science but also for political and economic foundations during the Timurid era.

Keywords: Timurid era, science, culture, Mirzo Ulug'bek, sustainable development

Ulli sa'rkarda Amir Timur da'wrinde ilim-pa'n rawajlaniwi en' joqari shinina jetedi. Mawannaxrda XIV-aqiri XV -a'sir baslarinda ma'deniyat ushin jan'a betler ashila baslaydi.Yag'niy Amir Temur Mawannaxr hukimdari dep jariyalang'an son' paytaxti bolg'an Samarqand qalasi ilim orayinin' oshag'ina aylanadi.

Samarqandqa alim ha'm ilimpazlar, ustalar ha'tte shayirlar alinip kelindi.Bul bolsa o'z gezeginde belgilli insanlar jetilisip shig'a basladi, ilim tarawlari medicina, astronomiya filosofiya,pa'nlerinde u'lken jetiskenlikler erise baslaydi.

Ol ilim -pa'nge alimlarg'a u'lken hu'rmet penen qarag'an ,ha'tte tariyxshi Arabshax jazg'aninday "Temur alimlarg'a mehriyban ,sayyid-u shariflardi o'zine jaqin tutatugin edi "dep aytip o'tken.Samarqand, Buxara qalalari ilimiy ha'm ma'deniy oraylarina aylandirg'an.Ulug'bek medressesi,Registon maydani,Shahi Zida siyaqli estelikler qurildi.Sonday-aqxattotlik,miniyaltura,nagis oyiw siyaqli ko'rkem o'ner tu'rleri de rawajlandi ha'm pu'tkil islam du'nyasina ataqli boldi.Mádeniy miyras búgingi kúnde de óziniń ózgesheligin joǵaltpaǵan.

A'debiyatqa toqtalatug'in bolsaq Xoja Axmet YAssawiy ádillik hám kámillikke erisiw ideyaların úgit-násiyatlawshı "yassawiya" tariqatınıń tiykarın salıwshısı bolg'an. Amir Temur Xoja Ahmad Yassaviydi óziniń piri dep bilgen. Ámir Temur hám Temuriyler dinastiyası wákilleriniń gumanitar tarawlarǵa ayrıqsha itibarı sebepli XIV-XVI ásirlerde joqarı ilimiy hám dóretiwshilik jetiskenliklerge erisildi. ÁmirTemur hám Temuriylerdiń hayal-qızlarǵa bolǵan mehribanlıq qatnasıqların ayrıqsha atap ótiw múmkin. Ámir Temur óziniń súyikli zayıbı Biybixanım húrmetine Samarqandta sawlatli jome meshitin saldiradi.Bibixanım atı menen atalatuǵın bul meshit Ámir Temur dáwiriniń eń sawlatlı imaratlarınıń biri bolıp esaplanadı. Meshit 1399-1404-jıllarda qurılǵan hám házirge shekem jaqsı saqlanǵan. Ullı babamızdan úlgi alǵan baburiy Shaxjahan súyikli zayıbı Mumtoz Mahal begim ushın 1652-jılı maqbara - dúnya júzi ájayıbatlarınan birine aylanǵan siyrek ushırasatuǵın arxitekturalıq estelik saldırdı. Temur hám Temuriyler dáwirinde ádebiyat, ámeliy hám súwretlew óneri joqari rawajlandi .

Ulug’bek dáwirinde Samarqandta birinshi Akademiyaga tiykar salındı, Jer sharın ólshew hám astronomiyalıq kesteler dúziw jumısları ámelge asırıldı. Samarqand observatoriyasınıń qurılısı úlken mádeniy waqıya bolıp, úskeneleri hám ilimiy jetiskenlikleri jańınan oǵan teń keletuǵın observatoriya joq edi. Observatoriyada Ulug’bek matematika, geometriya, astronomiyada tereń bilimlerge iye edi. Áliy Qusshı, Muxammed Xavofiyler onıń súyikli shákirtleri bolgan. Mirza Ulugbek "Zij" shıǵarmasında VIII-XI ásirlerde baslangan astronomiya ilimine baylanıslı dástúrdi dawam ettirip, joqarı dárejege kóteredi. Matematikaga tiyisli "Bir dáreje sinusın anıqlaw haqqında kitapsha," Falakattanıwga tiyisli "Risolai Ulugbek" hám muzikaga tiyisli "Muzika ilimi haqqında kitapsha" sıyaqlı shig’armalar jazgan. Ulug’bek Samarqand, Buxara hám Ǵijduwanda medreseler qurdırıp, bilimlendiriw islerine basshılıq etti. Temur hám temuriyler dáwirinde xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgileri jaratıldı. Ádebiyat kórkem usıl jaǵınan jetilisti, ádebiyattanıw hám tiltanıw baylanisli shig’armalar jaratildi.Temur hám temuriyler dáwirinde xalıq awızeki dóretiwshilig’i úlgileri jaratıldı. Ádebiyat kórkem usıl jaǵınan jetilisti, ádebiyattanıw hám tiltanıwǵa baylanıslı ilimiy shıǵarmalar jaratıldı. Ózbek awdarma ádebiyatı júzege keldi.

Bul dáwirde jetik dóretiwshiler Qutb, Sayfi Saroyi, Haydar Xorezmiy, Durbek, Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Babur, Muhammad Salih hám basqalar jasap dóretiwshilik etti.

Ásirese, ózbek jazba ádebiyatınıń dúnyalıq kólemin Áliysher Nawayınıń dóretiwshiligi joqarg’i basqıshına kóterdi.Mawarawnnaxr hám Xorasanda ózbek tili, ádebiyatı hám mádeniyatınıń abırayı artıp bardı. Xorasandaǵı túrkiyziban xalıqlar hám olardıń ziyalıları Samarqand, Buxara, Túrkstan hám basqa qalalardaǵı alımlar, shayırlar hám kórkem óner sheberleri menen óz ara júdá jaqın qatnasta bola basladı. Qaysı dóretiwshi ózine qaysı mámleket yamasa qalanı qolaylı dep tapsa, jasaytuǵın jerde jasap dóretiwshilik etti.Máselen, xorezmli shayırlar Haydar hám háfiz Xorezmiyler Shirazga, Ismayıl Ata áwladlarınan bolgan shayır Shayx Ataiy Turbattan (Tashkent janınan) Balxqa, Mawlana Lutfiy de negizi Tashkentten bolip Gerat janına barıp jasap qalgan.Temur hám onıń áwladları ádebiyat hám kórkem ónerge, ilim-pánge jaqın adamlar edi. Xalil Sultan, Xuseyn Bayqara sıyaqlılar óz qosıqlarınan divan dúzgen.Xorasan hám Mawarawnnaxrda parsı hám túrkiy tillerde de dóretiwshi shayırlar kóp bolıp, ádebiy turmıs rawajlandı. Shıǵıs klassikalıq ádebiyatı awdarmalarına da itibar kúsheydi. Kórkem dóretiwshiliktiń ǵázzel, rubayı, tuyuq sıyaqlı túrleri rawajlangan. Ádebiy proceste shahlar da, ápiwayı ónerment hám sheberler de, alım hám oyshıllar da qatnasqan. Xorasandaǵı ádebiy turmıstıń rawajlanıwında Baysungur Mırzanıń (Shahruhtıń ulı) ornı sheksiz bolıp, ol óz baslaması menen ilimlerdiń barlıq tarawlarına hám kórkem ónerdiń rawajlanıwına úlken úles qosqan. Onıń basshılıǵında Firdawsiydiń "Shaxnama"sınıń kóp qollanılıwı isenimli ilimiy jaratildi.

Juwmaqlap aytqanda, Temuriyler dáwiri Mawarawnnaxr tariyxında ilim, mádeniyat hám jámiyetlik turmis eń joqarı dárejede rawajlangan dáwirlerden biri boldi. Bul dáwirde Ámir Temur tárepinen jaratılgan kúshli mámleket ilim hám rawajlanıw ushın bekkem tiykar jarattı. Onıń áwladları bolsa bul siyasattı dawam ettirip, ilim-pán iyelerine úlken itibar qarattı.Ásirese, Mırza Ulıǵbek dáwirinde anıq pánler, atap aytqanda astronomiya hám matematika jedel rawajlanıp, Samarqand dúnyanıń eń iri ilimiy oraylarınan birine aylandı. Bul jerde alıp barılǵan ilimiy izertlewler tek ǵana Shıǵıs emes, al pútkil dúnya iliminiń rawajlanıwına sezilerli tásir kórsetti. Sonıń menen birge, Áliysher Nawayı sıyaqli ullı oyshıllar ádebiyat, til hám mánawiyat rawajlanıwına úlken úles qosıp, jámiyettiń aǵartıwshılıq dárejesin jáne de arttırdı.Jámiyetlik turmista bolsa tınıshlıq hám turaqlılıq sebepli sawda-satıq, ónermenchilik, diyqanshılıq hám qala qurılısı rawajlandı. Jańa medreseler, meshitler, kitapxanalar hám kárwansaraylar qurılıp, xalıqtin’ turmish ta’rizin jaqsiladi.

Paydalang’an a’debiyatlar

1. Lyuseyn Keren.Amir Timur saltanati.O’zbekistan NMIU-2018
2. Inatov M.N ,Xolnazarov L.S., Maxammadiyeva S.I “ O’zbekistan eng yangi tarixi” Toshkent ,ToshTU.2021

3. Paydalang’an web-saytlar

4. https://oliymahad.uz
5. https://inlibrary.uz

TEMURIYLER RENESSANSI DÁWIRINDE ILIM-PÁN HÁM MÁDENIYAT QÁWENDERI: ÁLISHER NAWAYI MISALINDA

Sársenbayeva Amangúl Maxsetovna
Berdaq atındaǵı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxı kafedrası oqıtıwshısı
Rzaeva Manzura Abatovna
Berdaq atındaǵı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tarıyxı kafedrası oqıtıwshısı

Alisher Nawayı ózbek hám pútkil túrkiy ádebiyatınıń ullı tulǵalarınan biri bolıp, ol tek ǵana shayır emes, al mámleketlik ǵayratker, filosof hám aǵartıwshı sıpatında da tariyxta tereń iz qaldırǵan. Onıń dóretiwshiligi XV ásirdiń sociallıq, mádeniy hám siyasiy processleri menen tıǵız baylanıslı bolıp, búgingi kúnge shekem óz áhmiyetin joǵaltpagan.

Nawayı Mawarawnnaxr hám Xorasan aymaqlarında Temuriyler dinastiyası húkimdarlıq etken dáwirde jasagan. Bul dáwir ilim, mádeniyat hám kórkem óner rawajlanǵan, shayır hám ilimpazlar qollap-quwatlanǵan dáwir bolsa da, siyasiy turaqlılıq jetispeytuǵın edi. Bizge belgili, Nawayı dáwiri hár tárepleme júdá quramalı hám qarama-qarsı bir dáwir edi. Sol waqıtta klaslar, progressiv umtılıslar menen reakcion, konservativ umtılıslar arasındaǵı qarama-qarsılıq hám gúres júdá keskin xarakterge iye bolgan edi. Usınday bir dáwirde jasap atırǵan Nawayı óziniń pútkil sanalı ómirin óz dáwirine qaray eń aldıńǵı gumanistlik ideyalarǵa izbe-iz xızmet etiwge baǵıshlaydı. Tariyxta salmaqlı iz qaldırǵan temuriy patshalardan Husayn Bayqara húkimdarlıǵı dáwirinde salıstırmalı turaqlılıq tiklengen hám bul onıń eń jaqın dostı hám aqılgóyi bolǵan Nawayı dóretiwshiligi hám iskerligi ushın qolaylı ortalıq jaratqan.

Alisher Nawayı 1441-jılı 9-fevralda Gerat qalasında dúnyaǵa kelgen. Bul dáwir Oraylıq Aziya aymaǵında Temuriyler húkimdarlıq etken dáwir bolıp, mámleket siyasiy jaqtan hálsirep baratırǵan edi. Amir Temurdıń óliminen keyin onıń áwladları arasında taxt ushın gúres baslanıp, mámlekette ishki kelispewshilikler anaǵurlım dárejede háwij aldı. Biraq usınday ala sapırınlı waqńyalarǵa qaramastan mádeniyat hám ilimniń rawajlanıwı dawam etip atır edi. Husayn Bayqara taxtqa otırǵannan soń, Álisher Nawayı onıń eń jaqın aqılgóylerinen biri bolıp, mámleketlik islerde belsene qatnastı. Ol mámleketlik ǵayratker sıpatında sociallıq ádillik, aǵartıwshılıq hám ádep-ikramlılıqtıń gózzal qásiyetlerin udayı úgit-násiyatlaǵan.

Alisher Nawayı tek ǵana shayır emes, al iri mámleketlik ǵayratker sıpatında da tariyxta úlken orın iyeleydi. Husayn Bayqara taxtqa kóterilgennen keyin ol óziniń dostı hám isenimli keńesgóylerinen biri bolǵan Nawayını mámleket islerine tarttı. Nawayı túrli juwapkerli lawazımlardı iyelep, mámleketti basqarıwda belsene qatnastı. Atap aytqanda basqarıwdı islerin jaqsılaw ushın Nawayı mámleket basqarıwında tártip-intizamdı bekkemlew hám ádillikti ornatıwǵa háreket etti. Salıq sistemasın tártipke salıw awıl-xojalıǵı hám sawdanıń rawajlanıwın hár tárepleme qollap-quwatlaǵan.

Nawayı kóplep alımlar, shayır hám ónermetlerdiń, ásirese mádeniyat hám ilim-pán tarawı wákillerinıń qáwenderi edi. Olardıń arasında Abdirahman Jamiy Xusayn Voiz Koshifiy Sayyid Xasan Ardasher sıyaqlı insanlardıń atın atap ótiw orınlı. Onıń qayırqomlıq jumısları hám ádillik jolındaǵı háreketleri xalıq arasında oǵan úlken alǵıs hám húrmet penen tilge alınǵan. [1;48]

Álisher Nawayı úlken jer-múlk iyesi edi. Ol 1481-jılı óziniń bar mal-dúnyasınan waz keship, qayırqomlıq, yaǵnıy waqıf múlkinen waz keshedi. Waqf múlki Gerat aymaǵındaǵı imaratlar, atap

aytqanda, Ixlosiya medresesi hám oǵan tiyisli imaratlar, 24 dúkan, 3-4 tim bazar, baǵ-baqshalar hám miywezar baǵlar, jerlerdiń belgili bir bólegi hám olardan paydalanıwdan túsken dáramat tolıq túrde bilimlendiriw mákemeleri, kárwansaray hám dárwishler, qálenderler, kámbaǵallar, jetim-jesirlerge, basqa bir bólegi ilim hám ádebiyattı rawajlandırıwǵa jumsaladı. Nawayınıń tikkeley materiallıq hám ruwxıy járdemi astında onlaǵan ilimpazlar izertlew jumısların alıp bardı, tariyxıy shıǵarmalar jazıw keńnen xoshametlendi, súwretlew óneri sheberleriniń jumısına ayrıqsha itibar berildi. [2;18] Sonday aq ol abadanlastırıw islerinede basshılıq etken bolıp bir ǵana Gerat qalasınıń ózinde kóplegen medreseler, xanaqoh, monsha hám baǵlar qurdırgan. Qalada Nawayınıń jeke baslaması hám qarjısı menen Xalosiya, Shifaiya, Nizomiya sıyaqlı bir neshe medrese hám xanaq qurılıp, olarda belgili alımlar sabaq beriw hám ilim menen shuǵıllanadı. [3;132]

Nawayı ilim, kórkem óner hám mádeniyat rawajlanıwına úlken itibar bergen. Ol óz dáwiriniń belgili ilimpazları menen tıǵız baylanısta bolıp, olardı qollap-quwatlagan. Ózide ádebiy, ilimiy shıǵarmalar jazıp,olarda ádebiyat hám til tanıwǵa baylanıslı teoriyalıq kózqarasların bayan etken. 15-16 jaslarında hám túrkiy hám parsı tillerinde dóretiwshilik etip ádebiyat áleminde “eki tilli” (zullisoniy) shayır sıpatında tanıladı. Alisher ózbek tilindegi dóretpelerinde Nawayı parsı tilindegi qosıqlarında bolsa Foniy ádebiy laqabınan paydalanadı. Sufizm hám filosofiyaǵa baylanıslı shıǵarmalar jazıp, insan kamalǵa keliwi haqqında bahalı pikirler bildirgen.

Álisher Nawayı óziniń shıǵarmaları arqalı milliy ádebiyatımızdı joqarılatıp, túrkiy tildiń abırayın arttırdı. Nawayı sufizm filosofiyasına úlken itibar bergen. Onıń shıǵarmalarında insan kamalǵa keliwi, ruwxıy páklik hám Allaǵa jaqınlasıw ideyaları keńnen sáwlelendirilgen. "Lison ut-Tayr" shıǵarmasında astarlı belgiler arqalı insannıń ruwxıy jetiklikke erisiw jolın súwretlegen. "Lisonut-tayr" ulıwma Álisher Nawayı dóretiwshiliginde, ásirese, onıń dúnya kózqarasında júdá úlken orın alǵan hám oǵada úlken áhmiyetke iye bolǵan áhmiyetli shıǵarmalardan biri bolıp esaplanadı. Bul poema ádebiy jaqtan názik hám jetik shıǵarma bolıp, mazmunı júdá tereń hám quramalı filosofiyalıq shıǵarma bolıp tabıladı. Bul shıǵarmanı Nawayı óz dáwiriniń ullı hám aldıńǵı oyshılı sıpatında uzaq waqıt dawamında dóretti. Shıǵıstaǵı kópshilik filosoflar, ilim hám ádebiyat ǵayratkerleriniń dıqqat oraylarında turǵan filosofiyalıq máselelerdi ózinshe sheshiwge háreket qılǵanlıǵı itimal. [4;118] Bul shıǵarma sonday tárepten de júdá xarakterli bolıp, ol óz avtorınıń ómiriniń aqırında jaratılǵan hám onıń jumısına juwmaq jasaytuǵın shıǵarmalarınan biri bolıp esaplanadı.

Alisher Nawayı shıǵarmaları búgingi kúnde de áhmiyetli bolıp, olar mektep hám joqarı bilimlendiriw mákemelerinde úyreniledi. Ásirese Álisher Nawayı óliminen soń túrli gúrriń hám waqıyalar, ańız hám ápsanalar jazba ádebiyatqa alıp kiriw háreketi olardıń xalıq arasında belgili bolǵanlıǵın bildiredi. Bul kategoriyadaǵı dereklerde Áliysher Nawayınıń dóretiwshiliginen góre onıń shaxsına baylanıslı qızıǵıwshılıq kóbirek bolǵanlıǵı seziledi. Buǵan tómendegi faktorlar sebep bolıwı múmkin:

1. Áliysher Nawayı Shıǵıs áleminde Rashiddin, Buzurgmehir sıyaqlı danıshpan wázirler qatarınan orın alǵan ullı tariyxıy shaxs bolıp tabıladı. Onnan keyin tarıyx bunday adamdı kórmegen.

2. Barlıq jazıwshılar óz kitaplarınıń oqıwshılıq dárejesin arttırıw ushın ózlerine salıstırǵanda jaqın dáwirde jasap ótken hám ápsanalıq dárejede ádil, pidayı wazir sıpatında xalıqtıń kewline tereń ornalasqan Álisher Nawayı shaxsıyatın hám qılǵan ámellerine baylanıslı maǵlıwmatlardı shıǵarmalarında bayanlawdan mápdar bolǵan.

Alisher Nawayı tek ǵana ullı shayır emes, al mámleketlik ǵayratker, aǵartıwshı hám oyshıl bolıp, XV ásir tariyxınıń eń áhmiyetli shaxslarınan biri esaplanadı. Ol túrkiy ádebiy tildiń rawajlanıwına úlken úles qosıp, ózbek ádebiyatınıń tiykarın salıwshısı sıpatında tariyxta qaldı. Házirgi kúnde de Nawayı dóretiwshiligi pútkil dúnyada úyreniledi hám qádirlenedi. Onıń miyrası biz ushın biybaha ǵáziyne bolıp, hár bir áwlad onnan ruwxıy baylıq alıwı múmkin.

Paydalanilǵan ádebiyatlar:

1. Xondamir. Makorimul-axloq. – Toshkent: Fan, 2015.
2. Alisher Navoiy. Vaqfiya. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1991.

3. Zayniddin Vosifiy. Badoe'ul-vaqoe' (Nodir voqealar). — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979
4. Áliysher Nawayı. Lison ut-tayr. – Toshkent: G'.G'ulom, 2018.

MIRZO ULUG'BEK AKADEMIYASI: TEMURIYLAR DAVRIDA ILMIY TAFAKKURNING YUKSAK NUQTASI

"Yosh chegarachilar" harbiy-akademik litseyi Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi Tarix fani o'qituvchisi Avliyaqulov Isroil Murtazaqulovich
TEL: 90 295 22 86 IsroilAliqulov@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Temuriylar renessansining ilmiy cho'qqisi hisoblangan Mirzo Ulug'bek akademiyasi va uning jahon tamaddunidagi o'rni tizimli ravishda tahlil qilinadi. Samarqand rasadxonasida olib borilgan tadqiqotlar, matematika va astronomiya sohasidagi kashfiyotlarning zamonaviy ilm-fanga ta'siri qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Temuriylar davri, Mirzo Ulug'bek, Samarqand ilmiy muhiti, Samarqand ilmiy maktabi, Mirzo Ulug'bek madrasasi, Ulug'bek rasadxonasi, astronomiya taraqqiyoti, Ziji Jadidi Ko'ragoniy

KIRISH: Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida muayyan davrlar borki, ular nafaqat bir mintaqa, balki butun dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga turtki bo'ladi. Ana shunday davrlardan biri - XIV asrning oxiri va XV asrda Markaziy Osiyo hududida ro'y bergan Temuriylar Renessansidir. Ushbu davr jahon tarixshunosligida "Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi" sifatida e'tirof etilib, uning markazida Amir Temur asos solgan qudratli davlatchilik va uning vorislari, xususan, Mirzo Ulug'bek tomonidan yaratilgan yuksak intellektual muhit turadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'yib, "Uchinchi Renessans" poydevorini yaratishni strategik maqsad qilib qo'ygan bir davrda, Temuriylar davri ilmiy va madaniy merosini tizimli o'rganish har qachongidan ham dolzarbdir. Zero, Mirzo Ulug'bek asos solgan Samarqand akademiyasi tajribasi ilm-fanning davlat boshqaruvi va ijtimoiy taraqqiyot bilan naqadar uzviy bog'liqligini ko'rsatuvchi tarixiy namuna hisoblanadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Temuriylar davri ilm-fani, xususan, Ulug'bek akademiyasi faoliyati o'tgan asr va hozirgi zamon olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan. G.A. Pugachenkova, V.V. Bartold, S.P. Tolstov kabi olimlar me'morchilik va tarix yo'nalishida, U.I. Karimov, A. Ahmedov kabi vatandoshlarimiz esa aniq fanlar va qo'lyozmalar tahlili borasida salmoqli ishlarni amalga oshirganlar. Shuningdek, xorijlik olimlardan E. Kennedi, L. Sediyo kabi tadqiqotchilar Ulug'bekning astronomik jadvallarini Yevropa ilm-fani bilan qiyosiy tahlil qilganlar.

1.SAMARQAND AKADEMIYASINING TASHKILIY VA ILMIY ASOSLARI

Temuriylar Renessansining eng yuksak mahsuli bo'lgan Samarqand ilmiy maktabi shunchaki o'quv muassasasi emas, balki o'z davrining fundamental tadqiqotlar markazi - tizimli shakllangan **Akademiya** edi. Ushbu ilmiy markazning tashkil topishi va faoliyat yuritishida bir nechta muhim tashkiliy va nazariy asoslar mavjud bo'lib, ular o'sha davr uchun innovatsion xarakter kasb etgan.

Institutsional tuzilma: Madrasa va Rasadxona integratsiyasi

Mirzo Ulug'bek tomonidan 1420 yilda Samarqandning Registon maydonida barpo etilgan madrasa nafaqat oliy ta'lim dargohi, balki ilmiy tadqiqotlarning bosh shtabi vazifasini o'tagan. Akademiyaning tashkiliy asosi ikkita bo'g'indan iborat edi:

Nazariy bo'g'in (Madrasa): Bu yerda aniq fanlar, falsafa va diniy bilimlar uyg'unlikda o'qitilgan. Ulug'bek madrasasining o'ziga xos jihati — unda matematika va astronomiya darslariga ajratilgan soatlarning ko'pligi va eng kuchli olimlarning mudarrislik qilganidadir.

Eksperimental bo‘g‘in (Rasadxona): 1424–1429 yillarda qurilgan rasadxona nazariy bilimlarni amaliyotda tekshirish, yulduzlar harakatini o‘ta aniqlikda kuzatish imkonini beruvchi texnik baza edi.

Bunday integratsiya — nazariya (madrasa) va amaliyot (rasadxona) birligi — zamonaviy ilmiy-tadqiqot institutlarining ilk tarixiy ko‘rinishi sifatida baholanadi.

Intellektual kapital: Dunyo olimlarining integratsiyasi

Samarqand akademiyasining tashkiliy muvaffaqiyati "intellektual meritokratiya" — ya’ni eng iqtidorli zotlarni jamlash siyosatiga asoslangan edi. Akademiya tarkibida "Uch ustun" deb nomlanuvchi buyuk siymolar faoliyat yuritgan:

Qozizoda Rumiy (1360–1437): "O‘z davrining Platoni" deb yuritilgan ushbu zot Samarqand maktabining ilmiy rahbari va Ulug‘bekning ustozi edi. U ilmiy bahslarda mutlaq erkinlik va tanqidiy tafakkur tarafdori bo‘lgan. Uning "Astronomiyaga sharh" asarlari akademiyaning asosiy o‘quv dasturini tashkil etgan.[2, B. 232]

G‘iyosiddin Jamshid Koshiy (vafoti 1429 yil): Akademiyaning "matematik miyasi". U o‘nli kasrlarni kashf etib, hisoblash san’atini yangi bosqichga olib chiqdi. Uning "Kalit al-hisob" (Hisob kaliti) asari akademiyadagi barcha muhandislik va astronomik hisob-kitoblar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan.

Ali Qushchi (1403–1474): Ulug‘bekning eng yaqin shogirdi sifatida akademiyaning tashkiliy ishlarini boshqargan va Samarqand ilmiy merosini keyinchalik Istanbul orqali Yevropaga tarqalishida ko‘prik vazifasini o‘tagan.

Akademiyaning nazariy asoslaridan yana biri — **"Munozara"** metodi edi. Tarixiy manbalarga ko‘ra, Mirzo Ulug‘bek olimlar bilan bo‘ladigan ilmiy bahslarda o‘zini hukmdor emas, balki teng huquqli olim sifatida tutgan. Madrasa va rasadxona uchun vaqf yerlari ajratilgan bo‘lib, olimlarga yuqori maosh va talabalarga stipendiyalar to‘langan. Bu esa ilm ahliga ro‘zg‘or tashvishlaridan xoli bo‘lib, faqat fundamental tadqiqotlar bilan shug‘ullanish imkonini bergan.

Temuriylar davri ilm-fanining eng oliy moddiy ifodasi, shubhasiz, 1424–1429 yillarda Samarqandning Ko‘hak tepaligida bunyod etilgan Mirzo Ulug‘bek rasadxonasidir. Ushbu inshoot shunchaki me’moriy obida emas, balki XV asrning eng murakkab va innovatsion "ilmiy laboratoriyasi" bo‘lib, unda muhandislik san’ati va fundamental astronomiya bilimlari yuksak darajada integratsiyalashgan[3.Б. 122].

Innovatsion me’moriy va muhandislik yechimlari: Rasadxona binosi uch qavatli, balandligi taxminan 30 metr bo‘lgan silindrsimon inshoot bo‘lib, uning markazida o‘sha davr uchun misli ko‘rilmagan ulkan sekstant (yoki faxriy kvadrant) joylashgan edi. Ushbu qurilmaning muhandislik xususiyatlari tizimli tahlil qilinganda quyidagi muhim jihatlar namoyon bo‘ladi:

Rasadxonada olib borilgan kuzatuvlar shunchaki raqamlarni qayd etish emas, balki murakkab matematik tahlil bilan birgalikda olib borilgan. Bu yerda muhandislik – kuzatuv – matematika zanjiri to‘liq ishlab turgan, sekstant yordamida olingan xom ma’lumotlar (yulduzlarning balandligi). G‘iyosiddin Koshiy va Qozizoda Rumiy tomonidan ishlab chiqilgan trigonometrik funksiyalar (sinus, tangens jadvallari) yordamida kuzatuv xatoliklarini minimallashtirish. Yulduzlar katalogini tuzish va sayyoralarning orbital harakatini formulalar orqali ifodalash.

Rasadxonadagi kuzatuvlarning asosiy natijasi — "Ziji jadidi Ko‘ragoniy" asari bo‘ldi. Muhandislik imkoniyatlari kengligi sababli Ulug‘bek olimlari yulduz yili davomiyligini 365 kun, 6 soat, 10 daqiqa, 8 soniya deb belgilashgan. Bu ko‘rsatkich hozirgi zamonaviy hisoblashlardan atigi 58 soniyaga farq qiladi, xolos[1, Б 456].

Yer o‘qining og‘ish burchagi: Ulug‘bek uni 23° 30' 17" deb aniqlagan. Bugungi o‘lchovlar bu ko‘rsatkichni 23° 26' deb ko‘rsatadi. Bunday kichik farq XV asrda teleskopsiz erishilgan bo‘lishi hayratlanarlidir[4, Б.254].

"Zij"ning inqilobiy ahamiyati uning tez fursatda Sharq va G‘arb o‘rtasida tarqalganida namoyon bo‘ladi.

XVII asrda Oksford universiteti professori Jon Grivs "Zij"ning bir qismini nashr ettirdi. Keyinchalik, 1665 yilda Tomas Xayd asarni lotin tiliga tarjima qilib, London va Oksfordda chop

ettirdi. Asar Hindiston, Xitoy va Yaqin Sharqdagi rasadxonalar uchun namuna bo‘lib xizmat qildi. Hindistonda Jaya Singx tomonidan qurilgan rasadxonalar aynan Samarqand rasadxonasi va "Zij" andozalari asosida yaratilgan[3, Б.120].

Qiyosiy tahlil muammosi: Ulug‘bek jadvallarini zamonaviy astronomik algoritmlar (masalan, NASA bazalari) bilan qiyosiy tahlil qilib, uning aniqlik darajasini kompyuter modellashtirish orqali yosh avlodga ko‘rsatib berish.

Asardagi ko‘plab astronomik atamalarning zamonaviy tilga o‘tkazilishi va tizimlashtirilishi hamon dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Ulug‘bek katalogidagi 1018 ta yulduzni osmon sferasidagi zamonaviy o‘rni bilan solishtiruvchi mobil ilova yaratish. Bu yoshlarda astronomiyaga qiziqishni oshiradi.

"Zij" asarining kashf etilish tarixi va undagi matematik formulalarni maktab o‘quvchilari tushunadigan sodda tilda "Ilm-fan tarixi" darsliklariga kiritish.[3,Б.121]

XULOSA

Temuriylar davri Renessansi, xususan, Mirzo Ulug‘bek asos solgan Samarqand akademiyasi insoniyat ilmiy tafakkuri tarixida nafaqat mintaqaviy, balki global ahamiyatga ega bo‘lgan hodisadir. Olib borilgan tizimli tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu davrda shakllangan ilmiy muhit nazariy bilimlarning amaliy muhandislik yechimlari bilan mukammal integratsiyalashuviga asoslangan edi. Samarqand rasadxonasi o‘zining texnik parametrlari va kuzatuv aniqligi bo‘yicha o‘z davridan kamida ikki asr oldinga o‘tib ketgan "innovatsion xab" vazifasini o‘tagan. "Ziji jadidi Ko‘ragoniy" asari esa astronomiya va matematika fanlarini dogmatik turg‘unlikdan qutqarib, ularni empirik (tajribaviy) kuzatuvlar asosida yangi bosqichga olib chiqdi.

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davri ilmiy merosi shunchaki o‘tmish yodgorligi emas, balki kelajakdagi Uchinchi Renessans uchun kuchli motivatsion va intellektual resursdir. Uni tizimli targ‘ib etish O‘zbekistonning xalqaro maydondagi ilmiy-madaniy nufuzini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirzo Ulug‘bek. Ziji jadidi Ko‘ragoniy. (Tayyorlovchi: A. Ahmedov). – Toshkent: "Fan", 1994. – 456 b.
2. Ahmedov A. Mirzo Ulug‘bek. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2011. – 232 b.
3. Karimov U.I. Mirzo Ulug‘bek akademiyasi va uning jahon ilm-fanidagi o‘rni. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2009. – 120 b.
4. Пугаченкова Г.А. Среднеазиатские зодчие и их искусство. – Ташкент: Изд-волит и искусства, 1986. – 254 с.

TEMURIYLER DÁWIRINDE ILIM-PÁN HÁM RUWXIY MIYRASTIŃ SOCIAL-FILOSOFIYALIQ ÁHMIYETI

Azatova Ayjamal
Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti
Kórkem- óner fakulteti,
Pedagogika psixologiya kafedrasi, ámeliy Psixologiya qaniygeligi 4-kurs studenti

Annotaciya:

Bul maqalada Temuriyler dáwirinde qáliplesken jámiyetlik pikir, ilimiy ortalıq hám ruwxıy miyrastıń jámiyet rawajlanıwına tásiri talqılanadı. Usı dáwirde ilim-pán, ádebiyat hám filosofiyalıq kózqaraslardıń rawajlanıwı mámleketlik siyasat, mádeniy ortalıq hám de ruwxıy qádiriyatlar menen tıǵız baylanıslı bolǵanı kórsetiledi. Sonıń menen birge, Temuriyler dáwirindegi ilimiy oraylar, oyshıllardıń iskerligi hám olardıń sociallıq-filosofiyalıq miyrası talqılanıp, bul miyrastıń búgingi kún ruwxıy turmısındaǵı áhmiyeti kórsetip beriledi.

Gilt sózler: Temuriyler dáwiri, jámiyetlik pikir, filosofiya, ilim-pán rawajlanıwı, ruwxıy miyras, mádeniy ortalıq, oyshıllar, jámiyetlik rawajlanıw.

Kirisiw

Temuriyler dáwiri Oraylıq Aziya tariyxında tek ǵana siyasiy hám ekonomikalıq rawajlanıw menen emes, bálki ilim-pán, mádeniyat hám filosofiyalıq pikirdiń joqarı dárejede rawajlanıwı menen de ayrıqsha áhmiyetke iye. XIV-XV ásirlerde Temuriyler dinastiyası húkimranlıǵı dáwirinde jámiyet turmısında ilimiy-mádeniy ortalıqtıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı ushın qolaylı sharayatlar jaratıldı. Bul bolsa óz gezeginde jámiyetlik pikir, filosofiyalıq kóz-qaraslar hám de ruwxıy qádiriyatlardıń bayıwına xızmet etti.

Temuriyler zamanında ilim-pán hám mádeniyattıń rawajlanıwı mámleket siyasatı menen tıǵız baylanıslı bolıp, húkimdarlar ilim adamları hám dóretiwshilerge úlken itibar qaratqan. Nátiyjede Samarqand hám Gerat sıyaqlı qalalar tek ǵana siyasiy oray bolıp qoymastan, bálki ilim-pán hám mádeniyat orayına da aylanǵan. Bul jerlerde medreseler, kitapxanalar, rasatxanalar hám ilimiy ortalıq qáliplesip, kóplegen alımlar, shayırlar hám oyshıllar iskerlik júrgizgen.

Ha'kimiyat waqtinda ilim-pánniń rawajlanıwı tek ǵana tábiyiy pánler yaki anıq ilimler menen sheklenip qalmaǵan. Ádebiyat, tariyx, filosofiya hám etika tarawları da jedel rawajlanǵan. Bul process jámiyettegi ruwxıy hám mádeniy ortalıqtıń bayıwına xızmet etip, insannıń ruwxıy jetilisiwinde zárúrli áhmiyetke iye bolǵan. Sonday-aq, bul dáwirde jaratılǵan ádebiy hám ilimiy miyras keyingi ásirlerde de Oraylıq Aziya xalıqlarınıń ruwxıy turmısında áhmiyetli orın iyelep kelmekte.[1.B.159]

Búgingi kúnde Temuriyler basqariwinda jaratılǵan ilimiy hám ruwxıy miyrastı úyreniw tek ǵana tariyxıy jaqtan emes, al sociallıq-filosofiyalıq kózqarastan da úlken áhmiyetke iye.[2.B.124] Sebebi bul dáwirde qáliplesken ideyalar adamgershilik, ilimge húrmet hám ruwxıy jetiklik sıyaqlı ulıwma insanıylıq qádiriyatlardı úgit-násiyatlaydı. Sonıń ushın Temuriyler dáwirindegi jámiyetlik pikir, ilimniń rawajlanıwı hám ruwxıy miyrastı izertlew jámiyet rawajlanıwın ańlawda áhmiyetli derek esaplanadı.

Herman Vamberidiń aytıwınsha:

"Ámir Temur eń aldı menen Aziya komandiri bolǵan hám óz dáwiriniń dástúrleri menen úrp-ádetlerine muwapıq óziniń jeńimpaz áskeri menen qurallarınan paydalanǵan." [3.B.24]

Kóplegen ilimpazlar Ámir Temur haqqında onıń tek ǵana áskeriy qábileti emes, al strategiyalıq aqılı, siyasiy pikirlewi hám basqarıw sheberligi menen de ajıralıp turǵanın atap ótedi. Olardıń pikirinshe, Temurdıń júrisleri hám jeńisleri tosınnan emes, bálki puqta rejelestirilgen hám hár bir háreketi óz zamanınıń mádeniy hám sociallıq shárayatları menen úylesken bolıp, bul onıń komandir sıpatındaǵı teńsiz dańqın támiyinlegen.

Sonday-aq, tariyxshılar onıń júrislerinde paydalanǵan taktika hám strategiyalarınıń nátiyjeliligine itibar qaratqan. Olar Temurdıń dushpan áskerleri menen geografiyalıq shárayattı puqta bahalap, óz áskerlerin nátiyjeli basqarıw arqalı jeńiske eriskenin atap ótedi.

Temuriyler dáwiri Oraylıq Aziya tariyxında ilim-pán, mádeniyat hám jámiyetlik pikirdiń joqarı kóteriliwi menen sıpatlanatuǵın dáwir esaplanadı. XIV-XV ásirlerde qáliplesken siyasiy turaqlılıq hám oraylasqan mámleket basqarıwı jámiyette ilimiy hám mádeniy ortalıqtıń rawajlanıwı ushın áhmiyetli sharayat jarattı. Bul dáwirde mámleket basshıları tárepinen ilim iyeleri, dóretiwshiler hám oyshıllardı qollap-quwatlaw siyasatı ámelge asırılıwı nátiyjesinde jámiyette intellektuallıq ortalıq qáliplesti. Nátiyjede ilim-pán rawajlanıwı, jámiyetlik pikir hám ruwxıy turmıs arasında bekkem baylanıs payda boldı.[4.B.23]

Temuriyler zamanında jámiyet rawajlanıwında ilim-pánniń ornı ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Ilimiy bilimlerdi rawajlandırıw mámleketlik siyasat dárejesine kóterilip, medreseler, kitapxanalar hám ilimiy oraylar shólkemlestirildi. Bul mákemeler tek ǵana bilim beriw orayı emes, al ilimiy izertlewler alıp barılatuǵın oray sıpatında da xızmet kórsetken. Usılayınsha, ilim-pánniń rawajlanıwı jámiyettiń mádeniy hám ruwxıy rawajlanıwında áhmiyetli faktorǵa aylandı. Al, ilimiy

ortalıqtıń qáliplesiwi jańa ideyalardıń payda bolıwına, bilim almasıwına hám intellektuallıq baylanıstıń keńeyiwine xızmet etti.

Bul dawirdegi jámiyetlik ortalıqta insannıń ruwxıy jetilisiwi hám bilimge umtılıwı áhmiyetli qádiriyat sıpatında qaralǵan. Bul dáwir oyshılları insandı jámiyet rawajlanıwınıń tiykarǵı faktorı sıpatında túsindirgen. Olardıń dóretpelerinde insannıń ruwxıy tárbiyası, ádep-ikramlılıq pákligi hám bilimge umtılıwı jámiyet rawajlanıwı ushın zárúrli shárt sıpatında kórsetilgen. Bul ideyalar jámiyette jámiyetlik turaqlılıqtı támiyinlew hám ruwxıy ortalıqtı qáliplestiriwde úlken áhmiyetke iye bolǵan

Sonday-aq, ilim-pánniń rawajlanıwı, ásirese, astronomiya, matematika, medicina, tariyx hám ádebiyat tarawlarında anıq kórinedi. Samarqand qalasında shólkemlestirilgen ilimiy ortalıq bul baǵdarda ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Bul jerde alıp barılǵan ilimiy izertlewler nátiyjesinde astronomiya hám matematika tarawlarında áhmiyetli jańalıqlar ashıldı. Ilimiy bilimlerdiń rawajlanıwı tek ǵana teoriyalıq bilimler sheńberin keńeytip qoymastan, jámiyettiń dúnyaqarasın da bayıttı. Insannıń álem dúzilisi haqqındaǵı kózqarasları keńeyip, tábiyat qubılısların ilimiy tiykarda túsiniwge umtılıw kúsheydi.

Bul dáwirde ilim-pán rawajlanıwına úles qosqan oyshıllardıń iskerligi ayrıqsha áhmiyetke iye. Ilimiy miyrastı jaratıwda alımlar tek teoriyalıq bilimler menen sheklenip qalmay, ámeliyatqa da úlken itibar qaratqan. Ilimiy izertlewler nátiyjesinde jaratılǵan dóretpeler keyingi dáwirlerde de ilimiy derek sıpatında paydalanılǵan. Bul bolsa Temuriyler dáwirindegi ilim-pán rawajlanıwınıń turaqlı hám sistemalı xarakterge iye bolǵanlıǵın kórsetedi.

Misali, «Temurnama» shıǵarması Ámir Temurdiń ómirin keń kólemde sáwlelendiriwshi kórkem derek sıpatında bahalanadı. Bul shıǵarma 1908-jılı basıp shıǵarılǵan bolıp, onda Temurdiń balalıǵı, siyasiy hám áskeriy iskerligi, Oraylıq Aziyanı mońǵollar zulımınan azat etiwi, Deshti Qıpshaq hám Ural tárepke jasaǵan júrisleri, sonday-aq Iran, Túrkiya, Sham, Irak hám Hindstanǵa ámelge asırǵan áskeriy júrisleri tolıq bayan etiledi.[5.B.32]

Mádeniy ortalıqtıń rawajlanıwı jámiyette intellektual turmıstıń aktivlesiwine alıp kelgen. Ilimiy hám ádebiy talqılawlar, mádeniy jıyınlar hám dóretiwshilik qarım-qatnaslar jámiyette pikir almasıw processin kúsheytken.

Bul bolsa túrli tarawlarda jańa ideyalardıń payda bolıwına hám ilimiy izleniwlerdiń keńeyiwine xızmet etken. Intellektuallıq ortalıqtıń qáliplesiwi jámiyettiń ulıwma mádeniy dárejesiniń artıwına hám bilimge bolǵan talaptıń kúsheyiwine sebep bolǵan.

Sonıń menen birge, bul da'wirde qáliplesken ruwxıy miyras keyingi ásirlerde de óz áhmiyetin saqlap qaldı. Bul miyras tek ǵana tariyxıy derek sıpatında emes, al jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwı ushın áhmiyetli tiykar sıpatında da xızmet etpekte. Ilimiy hám ádebiy dóretpelerde sáwlelengen insanıylıq, ádillik hám bilimge umtılıw ideyaları búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Temuriyler zamanindag'i ilim-pán rawajlanıwı menen jámiyetlik ortalıq arasındaǵı óz-ara baylanıslılıq jámiyet rawajlanıwınıń áhmiyetli nızamlılıqlarınan biri sıpatında kórinedi. Ilim-pánniń rawajlanıwı jámiyette jańa dúnyaqarastıń qáliplesiwine alıp kelgen bolsa, jámiyetlik ortalıq bolsa ilimiy izleniwlerdi qollap-quwatlaw arqalı bul processti jánede kúsheytken. Nátiyjede Temuriyler dáwiri Oraylıq Aziya tariyxında ilim-pán hám mádeniyattıń joqarı kóteriliwiniń áhmiyetli basqıshı sıpatında kórindi.

Juwmaq

Juwmaqlap aytqanda, Temuriyler dáwirindegi ilim-pánniń rawajlanıwı, jámiyetlik ortalıq hám ruwxıy miyras arasındaǵı óz-ara baylanıslılıq bul dáwirdi tariyxıy hám filosofiyalıq jaqtan úyreniwdiń áhmiyetliligin jáne de arttıradı. Bul dáwirde jaratılǵan ilimiy hám kórkem miyras jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwınıń áhmiyetli bólegi bolıp, onı tereń úyreniw hám izertlew keleshek áwladlar ushın da úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abduqodir Hayitmetov. Temuriylar davri o‘zbek adabiyoti. -Toshkent, 1996.

A. Zamonov. O‘zbekiston tarixi (III qism). - Toshkent, 2024.
2. Muhammad Ali. Amir Temur solnomasi. -Toshkent, 2008. 24-b
3. O. Bo‘riyev. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. -Toshkent, 2003.
4. Tangirova Xolposhsha. Amir Temur va Temuriylar davri tarix sahifalarida. - Xiva, 2010.

ILM-FAN TARAQQIYOTI VA IJTIMOIY MUHIT

Daulbayeva Gulsimay Jubanish qizi va Kakishova Gulzada Gurbanglichovna
Tarix fakulteti Falsafa mutaxassisligi talabalari.

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilm-fan taraqqiyoti va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik falsafiy jihatdan tahlil etiladi. Jamiyat rivojida ilm-fanning tutgan o‘rni, uning ijtimoiy sharoit bilan chambarchas aloqasi yoritib beriladi. Shuningdek, tarixiy misol sifatida Amir Temur davridagi ijtimoiy muhit va ilmiy taraqqiyot jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada ilm-fan rivoji uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy omillar, inson tafakkuri va jamiyat o‘rtasidagi falsafiy munosabatlar ochib beriladi. Tadqiqot natijasida ilm-fan va ijtimoiy muhitning o‘zaro ta’siri jamiyat taraqqiyotining muhim omili ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ilm-fan, ijtimoiy muhit, falsafa, jamiyat taraqqiyoti, ilmiy tafakkur, bilish jarayoni, ijtimoiy omillar, madaniyat, sivilizatsiya, dialektika, Amir Temur davri, bilim va jamiyat

Kirish. Ilm-fan taraqqiyoti va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Falsafiy jihatdan qaraganda, ilm-fan insonning borliqni anglashga bo‘lgan intilishining mahsuli bo‘lib, u muayyan ijtimoiy sharoitda shakllanadi va rivojlanadi. Jamiyatda yaratilgan siyosiy barqarorlik, iqtisodiy imkoniyatlar hamda ma’naviy muhit ilmiy tafakkurning yuksalishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, ilm-fan rivoji uchun qulay ijtimoiy muhit zarur. Xususan, Amir Temur davrida ilm-fan va madaniyat rivoji davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralgan. Bu davrda Samarqand yirik ilmiy va madaniy markazga aylantirilib, turli hududlardan olimlar, me’morlar va hunarmandlar jamlangan. Natijada ijtimoiy muhit va ilmiy tafakkur o‘rtasida mustahkam uyg‘unlik shakllangan.

Bugungi kunda ham O‘zbekiston Respublikasida ilm-fan rivojiga davlat darajasida katta e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yil 7-fevralda qabul qilingan “Harakatlar strategiyasi” (PF-4947-son Farmon) mamlakatni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari qatorida ilm-fan va ta’lim tizimini takomillashtirishni belgilab berdi. Shuningdek, 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son Farmon bilan “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” tasdiqlanib, ilmiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash, innovatsiyalarni joriy etish va ilmiy salohiyatni oshirish masalalari davlat siyosatining muhim qismiga aylandi. Bundan tashqari, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmon asosida qabul qilingan “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da ham ilm-fan va innovatsion rivojlanish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Ushbu hujjatlar zamonaviy ijtimoiy muhitda ilm-fan taraqqiyoti uchun mustahkam huquqiy va institutsional asos yaratilayotganini ko‘rsatadi[9,10,11].

Asosiy qism. Ilm-fan taraqqiyoti va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi bog‘liqlik falsafaning muhim masalalaridan biri bo‘lib, u jamiyat rivojining ichki qonuniyatlarini ochib beradi. Falsafada bu jarayon ko‘pincha bilish nazariyasi — gnoseologiya hamda ijtimoiy falsafa doirasida tahlil qilinadi. Ilm-fan inson tafakkurining mahsuli sifatida jamiyatdagi ehtiyojlar, qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar ta’sirida shakllanadi. Nemis faylasufi Georg Wilhelm Friedrich Hegel o‘zining dialektik ta’limotida jamiyat va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni asoslab, rivojlanish qarama-qarshiliklar birligi orqali amalga oshishini ta’kidlagan. Bu g‘oya ilm-fan va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi[6].

Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, ilm-fan taraqqiyoti uchun qulay ijtimoiy muhit yaratish masalasi Amir Temur davrida alohida ahamiyat kasb etgan. XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr boshlarida Movarounnahr hududida kuchli markazlashgan davlat barpo etilib, siyosiy barqarorlik ta'minlandi. Bu esa ilm-fan rivoji uchun zarur asosiy shartlardan biri edi. Amir Temur o'zining "Temur tuzuklari" asarida davlatni boshqarishda adolat, tartib va ilm ahliga hurmat masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Ushbu asarda: *"Ilm ahli va donishmandlarni izzat-ikrom qilish davlatning mustahkamligiga xizmat qiladi"* degan g'oyalar ilgari surilgan[1].

Bu davrda ayniqsa Samarqand shahri Sharqning yirik ilmiy va madaniy markaziga aylangan. XIV–XV asrlarda bu yerda me'morchilik, matematika, astronomiya, tarix va adabiyot sohalari jadal rivojlandi. Turli mamlakatlardan olimlar va hunarmandlarning jalb etilishi natijasida ilmiy muhit yanada boyidi. Bu jarayon falsafiy jihatdan "madaniyatlar sintezi" deb baholanadi.

Temuriylar davrida ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shgan olimlar faoliyat yuritgan. Jumladan, Mirzo Ulug'bek (1394–1449) tomonidan 1420-yillarda Samarqandda bunyod etilgan rasadxona o'z davrining eng ilg'or ilmiy markazlaridan biri hisoblangan. Ushbu rasadxonada olib borilgan kuzatishlar natijasida yozilgan "Ziji Jadidi Ko'ragoniy" (1437-yil) asari astronomiya tarixida muhim o'rin egallaydi. Asarda 1018 ta yulduzning aniq koordinatalari keltirilgan bo'lib, bu ma'lumotlar keyinchalik Yevropa olimlari tomonidan ham yuqori baholangan. Shuningdek, Ulug'bek maktabida faoliyat yuritgan mashhur olimlar — Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy va Ali Qushchi astronomiya va matematika fanlarining rivojiga katta hissa qo'shgan. Masalan, Koshiy o'zining "Miftah al-hisob" asarida o'nli kasrlar nazariyasini rivojlantirgan bo'lsa, Ali Qushchi esa astronomiya va mantiq fanlarini yangi bosqichga olib chiqqan[2].

Bundan tashqari, temuriylar davrida tarix ilmi ham rivojlangan bo'lib, Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari Amir Temur faoliyati va davr ijtimoiy muhitini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda davlat boshqaruvi, jamiyat tuzilishi va madaniy hayot haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Umuman olganda, XIV–XV asrlarda temuriylar davrida yaratilgan ijtimoiy muhit ilm-fan taraqqiyoti uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilgan. Falsafiy jihatdan bu jarayon jamiyat va bilim o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni yaqqol namoyon etadi, ya'ni ijtimoiy sharoit ilmni rivojlantiradi, ilm esa jamiyatni yangi bosqichga olib chiqadi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy (1441–1501) o'zining "Xamsa", "Mahbub ul-qulub" hamda "Lison ut-tayr" kabi asarlarida ilm-fan, ma'rifat va komil inson g'oyalarini chuqur yoritgan. Navoiy qarashlariga ko'ra, inson kamoloti faqat bilim orqali emas, balki axloqiy poklik va ma'naviy yuksalish orqali ham shakllanadi. Uning mashhur fikrlaridan biri: *"Bilim va odob — inson ziynatidir"* degan g'oya bo'lib, bu jamiyat taraqqiyotining asosida ilm va axloq uyg'unligi yotishini ko'rsatadi. Falsafiy jihatdan bu qarashlar Sharq uyg'onish davrining insonparvarlik (humanizm) konsepsiyasiga asos bo'lib xizmat qilgan. Bundan tashqari, fors-tojik adabiyoti va falsafasining yirik vakili Abdurahmon Jomiy (1414–1492) ham ilm-fan va ma'naviyat uyg'unligini chuqur tahlil qilgan. Uning "Bahoriston", "Nafohot ul-uns" va "Yusuf va Zulayho" kabi asarlarida insonning ruhiy kamoloti, bilimga intilishi va axloqiy pokligi jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida talqin etiladi. Jomiy fikricha, haqiqiy bilim faqat tashqi ma'lumot emas, balki inson qalbini yorituvchi ma'naviy kuchdir. Bu yondashuv islom falsafasidagi tasavvufiy gnoseologiyaga yaqin hisoblanadi[3,4].

Zamonaviy davrda ham ilm-fan taraqqiyoti ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. XXI asr globallashuv jarayonlari sharoitida ilmiy bilimlar jamiyatning eng muhim strategik resursiga aylandi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va innovatsion iqtisodiyot ilm-fanning jamiyat hayotidagi o'rnini yanada kuchaytirmoqda. Shu bois, ilm-fan va ijtimoiy muhit o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash har qanday zamonaviy davlatning asosiy rivojlanish strategiyasiga aylangan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ilm-fan taraqqiyoti va ijtimoiy muhit o'rtasidagi bog'liqlik jamiyat rivojining eng asosiy qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Menimcha, ilm-fan hech qachon jamiyatdan ajralgan holda rivojlana olmaydi, chunki har bir ilmiy yutuq ma'lum bir tarixiy, ijtimoiy va madaniy sharoit mahsulidir. Shu sababli ijtimoiy barqarorlik, ma'naviy muhit va ilmga bo'lgan hurmat ilm-fan rivojining eng muhim shartlaridan biridir.

Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, Amir Temur davrida yaratilgan ijtimoiy barqarorlik ilm-fan va madaniyatning yuksalishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Samarqand kabi ilmiy markazlarning shakllanishi ham aynan qulay ijtimoiy muhit natijasidir. Bu esa ilm-fan va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yaqqol tasdiqlaydi. Shuningdek, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy kabi mutafakkirlarning qarashlari ham ilm va ma’naviyatning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Ularning fikricha, bilim va axloqiy kamolot uyg‘unligi inson va jamiyat rivojining asosidir.

Shaxsiy fikrimcha, bugungi globallashuv davrida ham ilm-fan taraqqiyoti faqat zamonaviy texnologiyalarga emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy muhit, ta’lim sifati va ma’naviy qadriyatlarga bevosita bog‘liqdir. Agar jamiyatda ilmga hurmat va izlanishga sharoit yaratilsa, u holda har qanday davlat tez rivojlanish yo‘liga chiqadi. Shu bois ilm-fan va ijtimoiy muhit uyg‘unligini ta’minlash har bir jamiyatning eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amir Temur. *Temur tuzuklari*. — Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, (turli nashrlar).
2. Mirzo Ulug‘bek. *Ziji Jadidi Ko‘ragoniy*. XV asr qo‘lyozmalari.
3. Alisher Navoiy. *Xamsa*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1980-yil nashri.
4. Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. — Toshkent, turli ilmiy nashrlar.
5. Abdurahmon Jomiy. *Bahoriston*. — Tehron / Toshkent nashrlari.
6. Hegel G.W.F. *Phenomenology of Spirit*. — 1807.
7. Karimov I.A. *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. — Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
8. Mirziyoyev Sh.M. *Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz*. — Toshkent, 2017.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. “Harakatlar strategiyasi”, 2017-yil 7-fevral.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”, 2022-yil 28-yanvar.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6097-son Farmoni. “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”, 2020-yil 29-oktabr.

TEMURIYLAR DAVRIDA VATANPARVARLIK VA MA’NAVIY-MA’RIFIY TARBIYA.

Quldashev Murodjon G‘aniyevich
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
Farg‘ona “Temurbeklar *maktabi” harbiy akademik litsey o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Temuriylar davrida vatanparvarlik tushunchasining shakllanishi, uning siyosiy-mafkuraviy asoslari hamda ma’naviy-ma’rifiy tarbiya tizimidagi o‘rni tarixiy manbalar asosida keng tahlil qilinadi. Tadqiqotda Amir Temur davlat boshqaruvi tamoyillari, Ulug‘bek ilmiy faoliyati hamda Alisher Navoiy asarlaridagi ma’naviy-axloqiy qarashlar asosida vatanparvarlikning mazmun-mohiyati yoritiladi. Shuningdek, Temuriylar davri tajribasiga tanqidiy yondashilib, uning zamonaviy tarbiya tizimi uchun ahamiyati baholanadi.

Abstract: This article offers a comprehensive analysis of the formation of the concept of patriotism during the Timurid period, its political and ideological foundations, and its role within the system of spiritual and educational upbringing, based on historical sources. The study elucidates the essence and content of patriotism through the principles of state governance established by Amir Temur, the scientific activity of Ulugh Beg, and the moral and ethical views

reflected in the works of Alisher Navoi. In addition, the experience of the Timurid era is examined from a critical perspective, and its relevance for the modern system of education and moral development is assessed

Kalit so‘zlar: Temuriylar davri, vatanparvarlik, ma’naviy-ma’rifiy tarbiya, davlat mafkurasi, komil inson, adolat, ilm-fan, siyosiy barqarorlik.

Keywords: Timurid period, patriotism, spiritual and educational upbringing, state ideology, the ideal (perfect) human being, justice, science, political stability.

Temuriylar davrining siyosiy va mafkuraviy asoslari Temuriylar davri XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyo tarixida siyosiy markazlashuv, iqtisodiy tiklanish va madaniy yuksalish bosqichi sifatida e’tirof etiladi. Bu davrda davlat mustahkamligi faqat harbiy kuch bilan emas, balki mafkuraviy birlik va ma’naviy tarbiya orqali ham ta’minlangan [1, 45-b.].

Bu davr odatda “Sharq uyg‘onish davri” sifatida talqin qilinadi, biroq bunday baho qisman to‘g‘ri. Haqiqatan ham ilm-fan, me’morchilik, adabiyot va san’at rivojlandi. Shu bilan birga, sulolaviy nizolar va siyosiy kurashlar ham mavjud bo‘lgan. Demak, davrni faqat yuksalish davri sifatida ko‘rish tarixiy murakkablikni soddalashtirish bo‘ladi.

Vatanparvarlik g‘oyasi Temuriylar davrida shaxsning davlat va jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglatgan. Mazkur tushuncha harbiy sadoqat bilan bir qatorda ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga xizmat qilishni ham o‘z ichiga olgan.

Amir Temur tomonidan barpo etilgan davlat markazlashgan boshqaruv tizimiga asoslangan edi. Uning siyosiy qarashlarida tartib-intizom, adolat va qat’iyat ustuvor o‘rin tutgan [2, 112-b.].

Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma” asarida Temurning davlatni boshqarishda qat’iy qonun-qoidalarga amal qilganini ta’kidlaydi [2, 118-b.]. Shu bilan birga, Manz tadqiqotlarida Temuriylar davrida harbiy ekspansiya va siyosiy kurashlar ham muhim o‘rin tutgani qayd etiladi [3, 67-b.].

Demak, Temuriylar mafkurasi ikki asosiy ustunga tayangan: kuchli harbiy tizim va ma’naviy asoslangan boshqaruv.

Vatanparvarlik tushunchasining mazmuni

Temuriylar davrida vatanparvarlik quyidagi tamoyillarni o‘z ichiga olgan:

Davlat mustaqilligini himoya qilish;

Hukmdorga va davlat tuzumiga sadoqat;

Ilm-fan va madaniyat rivojiga hissa qo‘shish;

Axloqiy poklik va diniy qadriyatlarga rioya qilish.

Bartoldning ta’kidlashicha, Temuriylar davrida siyosiy birlikni mustahkamlash uchun mafkuraviy asoslar muhim rol o‘ynagan [4, 214-b.]. Bu mafkura shaxsni jamiyat manfaatlariga xizmat qilishga yo‘naltirgan.

Biroq ichki sulolaviy nizolar mazkur mafkuraviy birlikning doimiy va mutlaq bo‘lmaganini ko‘rsatadi.

Ma’naviy-ma’rifiy tarbiya tizimi Temuriylar davrida ta’lim tizimi madrasalar, saroy ilmiy majlislari va adabiy muhit orqali shakllangan. Diniy fanlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tarix va adabiyot rivojlangan.

Ulug‘bekning Samarqand rasadxonasi Sharq ilm-fanining yirik markaziga aylangan [5, 312-b.]. Bu yerda tuzilgan astronomik jadval ilmiy aniqligi bilan ajralib turgan.

Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida komil inson fazilatlarini bayon qilib, adolat va halollikni jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida ko‘rsatadi [6, 23-b.].

Subtelny Hirotni XV asrda madaniy markaz sifatida tavsiflab, adabiy muhitning kuchliligini qayd etadi [7, 141-b.].

Harbiy va ma’naviy tarbiyaning uyg‘unligi

Temuriylar davrida shaxs kamoloti harbiy va ma’naviy tarbiya uyg‘unligida shakllangan.

Harbiy tarbiya:

Jasorat

Intizom

Strategik fikrlash

Ma’naviy tarbiya:

Adolat

Halollik

Ilmga hurmat

Manz ta’kidlashicha, Temuriylar davrida markazlashgan harbiy tizim kuchli bo‘lgan, biroq vorislik nizolari siyosiy barqarorlikka ta’sir ko‘rsatgan [3, 201-b.]. Bu esa ma’naviy birlikning siyosiy tizim mustahkamligi bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Temuriylar davrining ijtimoiy-madaniy ahamiyati. Temuriylar davrida Samarqand va Hirot ilm-fan va madaniyat markazlariga aylangan. Me’morchilik yodgorliklari, miniatyura maktablari va adabiy meros davlat nufuzini oshirgan.

Ilm-fan va madaniyatni qo‘llab-quvvatlash davlat mafkurasining muhim qismi bo‘lgan. Bu esa vatanparvarlikni faqat harbiy tushuncha emas, balki ma’naviy-madaniy hodisa sifatida shakllantirgan.

Xulosa temuriylar davrida vatanparvarlik va ma’naviy-ma’rifiy tarbiya davlat mafkurasining ajralmas qismi bo‘lgan. Ushbu davr tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlat mustahkamligi faqat harbiy kuch bilan emas, balki ilm-fan, adolat va ma’naviy birlik bilan ham ta’minlanadi. Biroq tarixiy jarayonlarni idealizatsiya qilmasdan, tanqidiy va ilmiy asosda baholash zarur. Temuriylar davri merosi zamonaviy ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyot uchun muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmedov B. **Amir Temur.** - Toshkent: Fan, 1995. - 320 b.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. **Zafarnoma.** - Toshkent: Sharq, 1997. - 480 b.
3. Manz B.F. **The Rise and Rule of Tamerlane.** - Cambridge: Cambridge University Press, 1989. - 256 p.
4. Bartold V.V. **Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida.** - Toshkent: Fan, 1990. - 560 b.
5. Sarton G. **Introduction to the History of Science.** Vol. III. - Washington, 1927. – 900 p.
6. Alisher Navoiy. **Mahbub ul-qulub.** - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1983. - 240 b.
7. Subtelny M. **Timurid Iran.** - Princeton: Princeton University Press, 1988. - 300 p.

SAHIPQIRAN AMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRINDEGI DÁSTÚRIY INSTITUTLAR TARIYXINAN

Saparov Z.S. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde dúnya júzindegi puqaralıq jámiyet hám demokratiyalıq mámleketti qáliplestiriw hám jetilistiriwde basqarıw usıllarınıń tariyxıy tamırları hám hár túrli jámiyetlerde ásirler dawawında qáliplesip kelgen dástúriy institutlardıń funkciyaları hám iskerligin úyreniw aktual wazıypalardan esaplanadı. Ásirese, Ózbekstan tarixındaǵı Sahıpqıran Amir Temur hám Temuriyler dáwirindegi dástúriy institutlardıń fukciyaları hám olardıń Oraylıq Aziyadaǵı rawajlanıw basqıshların izertlew áhmiyetli bolıp tabıladı. Sonıń ushında da maqalamızda dásturiy institutlar sıpatında rawajlanǵan batır (bahadır) hám beglerbegi lawazımların analiz etpekshimiz.

Ǵ.Boboyorov óziniń izertlewinde túrkiy tildegi “qaharman”, “jasur” sózin “batır”, “batur” sózleri menen baylanıstıradı. Házirgi kúnde “batır” ataması qazaq, qırǵız, qaraqalpaq hám tatarlarda kóbirek tarqalǵan bolsa, ózbek tilinde “bahadır”dıń eski formaları hám kóbirek qollanılatuǵın “batır” forması atap ótilgen. Onıń juwmaǵına kóre, bahadır/batır sóziniń tamırları áyyemgi túrkiy tilge barıp taqaladı, olar shama menen eki mıń jıl burın xunlarda qollanılǵan [1].

Amir Temur armiyasında sawashlarda úlken mártlik kórsetken ápiwayı áskerge bahadırlıq ataǵı berilgen. Amir Temur armiyasında Shax Malik Barlas, Baxlul Barlas, Dárvish Buǵa, Ismayl

Barlas, Xusayn Malik Qavshin, Hamza, Ramazan xoja, Sherzad, Sher-Ali Barlas sıyaqlı bahadır ataǵın alǵan belgili sárkardalar bolǵan [4, 136]. Demek, bul jámiyette sociallıq zárúrlikten kelib shıqqan halda “bahadır” ataq sıpatında ápiwayı áskerge, yaǵnıy, ápiwayı xalıq wákiline berilgen. Keyinshelik, armiyadaǵı mártlikleri hám iygilikli xızmetleri esesine bahadırlar onbası, júzbası, mıńbası, birinshi ámirden on ekinshi ámir dárejesine shekem kóterilgen.

Orta ásirlerden baslap kóplegen jámiyetlerde óz xalqın qorǵaw ushın xizmet etken áskerler – batırlar bolǵan. Biraq, túrli jámiyetler xalıqlarınıń rawajlanıw dárejesi hár qıylı bolǵanlıǵı sebepli, hár bir jámiyet áskeriy xizmeti ózine tán ózgesheliklerge iye bolǵan. Bahadır hám batır atamaları derlik birdey mazmunǵa iye bolǵan hám ásirler dawamında dástúriy sociallıq institut sıpatında túrkiy xalıqlardıń iskerliginde kórinedi.

Oraylıq Aziyada beglerbegi lawazımı dástúriy institut sıpatında orta ásirlerden baslap qálipleskenligi haqqında maǵlıwmatlar bar. Izertlewshi Sh.Uljaeva monografiyasında beglerbegi áskeriy ataq sıpatında atap ótilgen. Ámir Temur armiyasında tórt beglerbegi tayınlanıp, bul dáreje áskeriy ataqlardıń eń joqarılarınan biri bolgan. Beglerbegi, ámirler, mıńbasılar, onbasılar, bahadırlar hám basqa da atlı áskerler jeńisli bayraq astında birlesken hám jáhángirdiń pármanın kútip turgan [4, 144]. Dáslep beglerbegi Oraylıq Aziyadaǵı túrkiy xalıqlar arasında áskeriy hám hákimshilik lawazım sıpatında qáliplesken.

XIV-XV ásirlerde beglerbegi lawazımınıń Oraylıq Aziya aymaqlarında áhmiyetli institut bolǵanlıǵı haqqında kóplegen derekler bar. Tariyxıy húJjetlerde Edigeniń ámir, bek sıyaqlı hár túrli rásmiy lawazımların ushıratıw múmkin. Ol beglerbegi (variantları: bek, biy, ullı bek, ullı biy) ataǵına iye bolǵan [3, 69]. XIII ásirden keyin Oraylıq Aziya aymaqlarında xan ataǵına tek ǵana Shıńǵısxan áwladlarına ǵana iyelik ete alǵan. Jergilikli basqarıwshılar bolsa, beglerbegi, bek, biy sıyaqlı dástúriy institutlar arqalı xalıqlardı basqarǵan.

Temuriyler dáwirinde beglerbegi lawazımı óz qáliplesiw hám rawajlanıwınıń ayrıqsha basqıshına ótken hám keyingi dáwirlerde Oraylıq Aziyada hákimshilik hám basqarıw institutı sıpatında iskerligi kórinedi.

Xiywa xanlıǵı ataq hám lawazımların izertlegen Madrimov óz izertlewinde beglerbegi lawazımına sıpatlama bergen. Beglerbegi (túrkshe) - ataq. Wálayat, úlken qala hákimleri usı ataqqa iye bolǵan. Qaraqalpaq hám basqa da yarım kóshpeli xalıqlardıń aqsaqallarına beriletuǵın húrmetli hám áskeriy ataq. Beglerbegi lawazımına ádette, xannıń tuwısqanları tayınlanatuǵın edi. Beglerbeginiń tiykarǵı wazıypası óz urıwınan jıynalgan salıqlardıń durıs jıynalıwın tekserip turıw hám olardı tolıq túrde ǵáziynege tapsırıwdı qadaǵalawdan ibarat. Xan pármanların ámelge asırıw, tiyisli máselelerdi biyler, atalıqlar, aqsaqallar keńesi menen kelisken halda sheshiwden ibarat bolǵan [2, 134]. Oraylıq Aziya xalıqlarınıń mámleketlik dúziminde ásirler dawamında qáliplesken beglerbegi lawazımı Xiywa xanı tárepinen ótkerilgen reforma nátiyjesinde qaraqalpaqlardıń basqarıw sistemasında da payda bolǵan.

Juwmaqlap aytqanda, batır (bahadır) hám beglerbegi sıyaqlı ataq hám lawazımlar orta ásirlerden baslap dástúriy institut sıpatında Oraylıq Aziya xalıqlarınıń iskerliginde kórinedi. Sahıpqıran Amir Temur hám Temuriyler dáwirindegi bul ataq hám lawazımlardıń iskerligin elede izertlew áhmiyetli bolıp tabıladı. Sebebi, jáhán tariyxında Sahıpqıran Amir Temur hám Temuriyler dáwiri hákimshilik hám sociallıq institutlardıń qáliplesiw hám rawajlanıwında ayrıqsha basqısh bolǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi.

1. Boboyorov G‘. Bahodurlik ulushi, xos gvardiyachi – Turkistonning harb tarixidagi unvonlar qanday bo‘lgan? https://oyina.uz/uz/article/2562

2. Мадримов Х.Р. Хива хонлигининг давлат тузуми ва ҳуқуқ манбалари: юр. фан. ном … дис. – Тошкент, 2012. – Б. 134.

3. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость». 2016. – С. 69.

4. Улжаева Ш. Амир Темур давлат бошкаруви. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 136, 144.

SHÍǴÍS ILIMINDE INSANNIŃ FIZIOLOGIYALÍQ RAWAJLANÍWÍ HAQQÍNDAǴÍ ILIMIY IDEYALAR

Tlepbergenova Perizat Nókisbay kizi
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tayanısh doktorantı

Adamnıń fiziologiyalıq rawajlanıwı biologiya hám medicinanıń eń áhmiyetli problemalarınan biri esaplanadı. Fiziologiyalıq rawajlanıw degende organizmniń tuwılıwdan baslap tolıq jetilisiwine shekemgi dáwirde dúzilisi hám funkciyalarınıń basqıshpa-basqısh jetilisiwi túsiniledi. Bul process kletka, organ hám sistemalar dárejesinde ótedi hám násillik baǵdarlama, sırtqı ortalıq, awqatlanıw, háreket aktivligi hám basqada faktorları menen tıǵız baylanıslı boladı. Shıǵıs iliminde insan organizmi hám oniń rawajlanıwın baqlaw, súwretlew hám túsindiriwge qaratılǵan jantasıwlar birqansha erte qáliplesken. Shıǵıs alımları insan denesindegi ózgerislerdi klinikalıq baqlaw, kesellik belgileri, jas ózgeshelikleri hám turmıs tártibin úyreniw arqalı fiziologiyalıq bilimlerdi bayıtqan. Olar organizmniń túrli jas dáwirlerinde túrlishe xızmet kórsetetuǵının, bala organizmi úlkenler organizminen sezilerli parıq qılatuǵının, salamat rawajlanıwda durıs awqatlanıw, uyqı, tazalıq hám fizikalıq aktivlik úlken rol oynaytuǵının atap ótken. Sol jaǵınan Shıǵıs ulamalarınıń miyrası tek ǵana biologiya hám medicina tariyxı ushın emes, al házirgi fiziologiya, jas fiziologiyası, gigiena hám pediatriya ilimleriniń tariyxın úyreniwde de áhmiyetli ilimiy derek esaplanadı.

Shıǵıs biologiya hám medicinasında insan denesi bir pútin biologiyalıq sistema sıpatında qaralǵan. Organizmnıń normal iskerligi organlar hám sistemalardıń óz-ara birge islesiwi menen túsindiriledi. Bul kóz-qaras házirgi fiziologiya ilimlerindegi funkcional birlik principine belgili dárejede jaqın turadı. Shıǵıs alımları denedegi ózgerislerdi baqlap, organizmnıń tirishilik iskerligi júrek urıwı, dem alıw, as sińiriw, uyqı, temperatura hám háreket penen baylanıslı ekenligin kórsetken. Olar organizm iskerligine sırtqı ortalıqtıń tásirin de jaqsı túsingen. Máselen, klimat, jıl máwsimleri, hawa sapası, suw, azıq-awqat túri hám jasaw shárayatı insan salamatlıǵı hám fizikalıq rawajlanıwına tikkeley tásir etedi dep esaplanǵan. Búgingi insan fiziologiyası kóz-qarasınan bul pikirler organizmniń ortalıqqa beyimlesiwi, zat almasıwı hám gomeostaz procesleri menen túsindiriledi.

Dúnyaǵa belgili alım Abu Ali ibn Sina Shıǵıs biologiya hám medicinasınıń eń iri wákili sıpatında insan organizminiń dúzilisi hám xızmeti haqqında sistemalı maǵlıwmat bergen. Onıń shıǵarmalarında fiziologiya, anatomiya, gigienaǵa jaqın kóz-qaraslar, balalar salamatlıǵı hám qarılıq dáwirine tiyisli baqlawlar bar. Ibn Sina insan organizmi turaqlı ózgeriwde bolatuǵının, jasqa qarap dene kúshi, zat almasıwı, sezgirlik, uyqı mútájligi hám azıq-awqatqa bolǵan talap ózgeretuǵının aytıp ótken. Bul kóz-qaras házirgi jas fiziologiyası iliminiń tiykarǵı ideyalarınan biri. Bala organizmi ósip atırǵan organizm bolǵanlıǵı sebepli onıń awqatlanıwı, kútimi hám keselliklerge shıdamlılıǵı úlkenlerdikinen parıq qıladı. Ibn Sina bunı ámeliy baqlawlar tiykarında kórsetken. Ibn Sina salamat rawajlanıwdıń áhmiyetli faktorları sıpatında tómendegilerdi ajıratadı: birinshi normadaǵı awqatlanıw; ekinshi jeterli uyqı; úshinshi háreket hám fizikalıq shınıǵıw; tórtinshi taza hawa; besinshi dene tazalıǵı; altınshı bolsa sezimlik teńsalmaqlıq esaplanadı. Biologiyalıq kóz-qarastan qaraǵanda, bul faktorlar organizmnıń ósiwi, energiya almasıwı, nerv sisteması iskerligi, immun qorǵaw hám gormonal basqarıwına tikkeley tásir etedi. Ásirese, ósiw dáwirinde belok, may, uglevod, vitamin hám mineral zatlardıń balansı áhmiyetli ekenligi haqqında Shıǵıs alımları ámeliy túsinikke iye bolǵan.

Abu Bakr ar-Razıy Shıǵıs biologiya hám medicinasında klinikalıq baqlaw usılın rawajlandırǵan alımlardan biri. Onıń ilimiy kóz-qaraslarında bala organizmınıń ayrıqsha ózgeshelikleri itibarǵa alınǵan. Ol balalarda ayırım keselliklerdiń ótiwi úlkenlerden parıqlanıwın, olardıń dene jaǵdayı, as sińiriw iskerligi, temperaturaǵa reakciyası hám tikleniw procesi ózine tán bolatuǵının atap ótken. Bul baqlawlar búgingi insan fiziologiyası kóz-qarasınan júdá áhmiyetli. Sebebi balalar organizminde: zat almasıwı tezirek ótedi; suw almasıwı turaqsızlaw boladı; nerv

sisteması ele tolıq jetilmegen boladı; immun sistema qáliplesiw procesinde boladi; súyek hám bulshıq et sisteması aktiv ósiwde boladı. Ar-Raziy usıǵan uqsas ámeliy juwmaqlarǵa kelgen: balalardı awqatlandırıwda abaylılıq, kútimde páklik, organizmge artıqsha kúsh salmaw hám keselliklerdi erte anıqlaw zárúrligin atap ótken. Bul bolsa onıń insannıń fiziologiyalıq rawajlanıwı máselesine ilimiy-ámeliy qatnas jasaǵanın kórsetedi.

Insannıń fiziologiyalıq rawajlanıwında awqatlanıw sheshiwshi faktor esaplanadı. Shıǵıs alımları azıq-awqat organizmnıń ósiwi, kúsh payda etiwi hám toqımalardıń tikleniwinde tiykarǵı derek ekenin jaqsı túsingen. Olar hár túrli jas dáwirinde túrli awqatlardı usınıs etken, awqat muǵdarı hám sapası normada bolıwı kerekligin aytıp ótken. Zamanagóy fiziologiya kóz-qarasınan, bul pikirler zat hám energiya almasıwınıń dáslepki empirikalıq túsinigi sıpatında bahalanıwı múmkin. Sebebi jas organizmde: plastikalıq almasıw kúshli boladı; jańa kletkalar kóbirek payda boladı; energiyaga talap joqarı boladı; vitamin hám minerallarǵa talap artadı. Shıǵıs alımları, ásirese balalar hám nawqaslar ushın jeńil sińetuǵın awqatlardı usınǵan. Bul bolsa as siniriw sisteması hám zat almasıw imkaniyatların esapqa alıwǵa urınıw edi.

Shıǵıs biologiya hám medicinasında uyqı hám dem alıw salamat rawajlanıwdıń zárúr faktorı sıpatında kórilgen. Ibn Sina uyqını organizm kúshin tiklewshi, miy hám nerv iskerligin teńlestiriwshi faktor dep qaraydı. Házirgi ilim tilinde aytqanda, uyqı nerv sistemasınıń tikleniwi, eslew procesleri, gormonal basqarıw hám immun sistema iskerligi ushın áhmiyetli. Dene háreketi de Shıǵıs biologiya hám medicinasında ayrıqsha orın tutadı. Háreket qan aylanıwın jaqsılaydı, bulshıq etlerdi shınıqtıradı, ishteydi ashadı hám dene funkciyaların jedellestiredi dep esaplanǵan. Búgingi fiziologiyada bul pikirler júrek-qan tamır sisteması, bulshıq et-skelet sisteması, dem alıw sisteması hám metabolizmniń aktivlesiwi menen túsindiriledi. Ásirese ósiw dáwirinde háreket: súyek hám bulshıq etlerdiń bekkemleniwine; qan aylanıwınıń jaqsılanıwına; dem alıw kóleminiń artıwına; koordinaciya hám reflekslerdiń jetilisiwine xızmet etedi.[1, B 112] Demek, Shıǵıs danıshpanları fiziologiyalıq rawajlanıwda fizikalıq aktivliktiń áhmiyetin ámeliy jaqtan durıs túsingen.

Shıǵıs biologiya hám medicinasında gigiena máseleleri júdá úlken orın iyelegen. Deneniń tazalıǵı, kiyim-kenshektiń tazalıǵı, jasaw ornınıń samallatılıwı, taza suw ishiw hám awqattıń sapalı bolıwı salamatlıqtıń tiykarı dep qaralǵan. Bul kóz-qaraslar búgingi sanitariya hám gigiena iliminiń áhmiyetli principlerine sáykes keledi. Biologiyalıq kóz-qarastan, gigienanıń áhmiyeti tómendegiler menen túsindiriledi: infekciyalıq keselliklerdiń aldın alıw; teri hám silekey qabatlardı qorǵawdı saqlaw; as sińiriw sisteması keselliklerin azaytiw; organizmniń ulıwma shıdamlılıǵın arttırıw. Shıǵıs alımları taza hawa hám klimat shárayatına da itibar qaratqan. Bul negizinde dem alıw sisteması, termoregulyaciya hám ulıwma beyimlesiw reakciyaları menen baylanıslı fiziologiyalıq qubılıslardıń ápiwayı, biraq anıq baqlawǵa tiykarlanǵan talqılawı bolıp tabıladı.

Shıǵıs iliminde insan ómiri belgili basqıshlarǵa bólinip úyrenilgen. Hár bir jas dáwiriniń ózine tán fiziologiyalıq belgileri bar ekenligi atap ótilgen. Balalıq dáwiri ósiw hám qáliplesiw dáwiri, jetiklik dáwiri eń kúshli funkcional aktivlik basqıshı, ǵarrılıq bolsa organizm imkaniyatlarınıń páseyiw dáwiri sıpatında túsindirilgen. Bul pikir házirgi ontogenez teoriyası menen tuwra keledi. Ontogenez dawamında organizm: ósedi; aǵzaları differenciyalanadı; funkcional sistemalar jetilisedi; reproduktiv dáwirge kiredi; keyin ala involyuciyalıq ózgerisler baslanadı. Shıǵıs alımları, álbette, bunı zamanagóy biologiyalıq atamalar menen ańlatpaǵan, biraq ámeliy baqlawlar tiykarında jas dáwirleriniń fiziologiyalıq ózgesheliklerin birqansha durıs túsingen.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda shıǵıs iliminde insannıń fiziologiyalıq rawajlanıwı haqqındaǵı kóz-qaraslar tiykarınan medicinalıq baqlaw, biologiyalıq kóz-qaras hám ámeliy tájiriybege súyenip qáliplesken. Ibn Sina, ar-Raziy hám basqa alımlar insan organizminiń jasqa qaray ózgeriwin, bala organizminiń ózine tánligin, awqatlanıw, uyqı, háreket, gigiena hám sırtqı ortalıqtıń salamat rawajlanıwdaǵı ornın tereń túsingen. Olardıń kóz-qarasları zamanagóy fiziologiya, jas fiziologiyası, gigiena hám insan fiziologiyası ilimleriniń birinshi tariyxıy tiykarları sıpatında úlken áhmiyetke iye. Ásirese, organizmdi bir pútin sistema sıpatında túsiniw,

rawajlanıwdıń basqıshpa-basqısh ótiwin tán alıw hám salamat turmıs faktorların ayrıqsha kórsetiw shıǵıs iliminiń áhmiyetli jetiskenligi esaplanadı. Solay etip, shıǵıs biologiya hám medicinasında miyrası insannıń fiziologiyalıq rawajlanıwın úyreniwde úlken tariyxıy-ilimiy derek bolıp, ol biologiya ilimleri tariyxında múnásip orın iyeleydi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ермакова Л.Н., Толмачева Н.И. Влияние погодных условий на здоровье человека // Современные географические исследования. Пермь, 2006. 112 с
2. Казакова В.Б. Экологическая безопасность в условиях трансформации российского общества. Автореферат диссертации кандидата социологических наук. - М.:2004. С.17.
3. Мамбеталиев Б.С., Касымов О.Т. Организация и медицинское обеспечение труда горнорабочих в высокогорье на высоте 3000-4500 м над уровнем моря: Метод. пособие -Фрунзе, 1990.
4. P.B.Haydarova "Odam anatomiyasi va fiziologiyasi" T Navro'z 2018 yil
5. Комилова Н.К., Зайнутдинова Д.К., & Эгамкулов Х,.Э. (2022). Некоторые аспекты экологического состояния городов и здоровья человека (на примере города самарканда и гулистана). Экономика и социум, (12-2 (103)), 398-409.

ILIMIY RAWAJLANIW TÁSIRINDE SOCIALLIQ AKTIVLILIKTIŃ TRANSFORMACIYASI.

Usnatdinov Azamat Sıpatdin ulı
QMU asisstenti

XXI ásirde ilimniń rawajlanıwı adamzat civilizaciyasınıń barlıq tarawların túp-tiykarınan ózgerttirmekte. Ilimiy-texnologiyalıq jetiskenlikler, sanlı kommunikaciya sistemaları, jasalma intellekt, innovaciyalıq ekonomika hám global informaciya keńisliginiń keńeyiwi jamiyettiń sociallıq strukturası, qádiriyatlar sisteması hám shaxstıń sociallıq statusına da sezilerli tásir kórsetpekte. Bunday sharayatta insannıń jámiyetke qatnası, onıń aktiv puqaralıq poziciyası hám sociallıq juwapkershiligi jańa mazmunǵa iye bolmaqta. Usı kóz-qarastan sociallıq aktivlilik fenomeniniń transformaciyasın analizlew úlken áhmiyetke iye. Ilimniń rawajlanıwı tek óndiris hám basqarıw sistemaların ǵana modernizaciyalap qoymastan, sociallıq qatnasıqlar xarakterin de ózgertpekte. Dástúriy sociallıq aktivlik formaları menen bir qatarda virtual keńisliktegi aktivlilik, innovaciyalıq baslama sıyaqlı jańa formalar da payda bolmaqta. Mashqala sonda, ilimniń rawajlanıwı nátiyjesinde júzege kelip atırǵan bul ózgerisler sociallıq aktivliktiń mánisin qalay ózgertip atırǵanlıǵın talqılawdı talap etpekte. Sociallıq aktivliktiń transformaciyalıq ózgesheliklerin anıqlaw bolsa zamanagóy jámiyetti túsiniw, puqaralıq jamiyet institutların rawajlandırıw ushın teoriyalıq tiykar jaratadı. Ilimiy bilimniń óndiriwshi kúshke aylanıwı, innovaciyalıq ekonomikanıń qáliplesiwi sociallıq struktura hám sociallıq qatnasıqlardıń sapa jaǵınan jańalanıwına alıp kelgen.[1:14] Bul process shaxstıń jámiyettegi ornı hám sociallıq aktivlilik formalarınıń ózgeriwin belgileydi. Izertlewlerde ilimniń rawajlanıwı tiykarınan ekonomikalıq modernizaciya, texnologiyalıq rawajlanıw yamasa siyasiy institutlar evolyuciyası kóz-qarasınan úyrenilgen. Sonday-aq, zamanagóy tarmaq jámiyeti sharayatında keńisliktiń keńeyiwi sociallıq aktivliliktiń jańa - virtual, sanlı hám innovaciyalıq túrlerin júzege keltirgenligi atap ótiledi.

Sanlı transformaciya dáwirinde sociallıq aktivliktiń ózgeriwi zamanagóy sociallıq filosofiyanıń eń baslı baǵdarlarınan biri. Ilimniń rawajlanıwı hám sociallıq aktivlilik arasındaǵı baylanıs máselesi dúnya iliminde keńnen úyrenilip atır. D.Bell ilimiy bilimniń jámiyettiń

rawajlanıwındağı ústin ornı hám intellektual miynettiń tiykarǵı óndiriwshi kúshke aylanıwın tiykarlap bergen.[1] Onıń pikirinshe, postindustrial jámiyette bilim hám innovaciya sociallıq strukturanıń transformaciyasın belgileydi. Bunday qatnas sociallıq aktivliliktiń virtual hám global formaların túsindiriwde tiykar bolıp xızmet etedi.

Sonday-aq, R.Putnam puqaralıq qatnasıw máselelerin analizlep, zamanagóy jámiyette sociallıq baylanıslardıń ázzilesiwi sociallıq aktivlilikke tásir kórsetetuǵının atap ótedi.[4:64] Bul kóz-qaras ilimniń rawajlanıwı fonında sociallıq aktivliliktiń transformaciyasın bahalawda áhmiyetli. Ulıwma alǵanda, dúnya kólemindegi izertlewler ilim rawajlanıwınıń sociallıq struktura hám sociallıq aktivlilikke tásirin hár qıylı metodologiyalıq poziciyalardan sáwlelendiredi.

V.Stepin ilimiy racionallıq tipleriniń tariyxıy evolyuciyasın talqılap, postklassikalıq ilim sharayatında insan faktorınıń áhmiyeti artıp baratırǵanın ayrıqsha atap ótedi.[5:148] Bunday jantasıw sociallıq aktivlilikti jana civilizaciyalıq basqısh penen baylanıstırıw imkaniyatın beredi. M.K.Gorshkov izertlewlerinde texnologiyalıq rawajlanıw sharayatında jaslardıń sociallıq aktivliligi virtual keńislikke kóshiwi hám bul processtiń qádiriyatlar sistemasına tásiri úyrenilgen.[2]

Ózbekstan kólemindegi izertlewler sociallıq aktivlik hám onıń transformaciya máseleleri Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyaları sheńberinde keńnen izertlenbekte. M.Qarshibaevtıń miynetlerinde texnokratiya hám gumanizm teń salmaqlılığı, ilim jetiskenliklerinen paydalanıwda jaslardıń sociallıq juwapkershiligi máseleleri talqılanǵan.[3:96] Ózbekstanlı izertlewshiler tiykarınan milliy mentalitet hám sanlı mádeniyat sintezi sharayatında sociallıq aktivliliktiń jańa modelin jaratıw ústinde izleniwler alıp barmaqta.

Izertlew procesinde tariyxıylıq hám logikalıqtıń birligi, sistemalı qatnas hám dialektikalıq tallaw metodları qollanıldı. Bul bolsa ilim rawajlanıwınıń sociallıq aktivlilikke tásirin evolyuciyalıq process sıpatında kórip shıǵıw hám onıń sapa ózgerislerin anıqlaw imkaniyatın berdi. Ilim rawajlanıwınıń tariyxıy basqıshları analiz qılınıp, olardıń sociallıq aktivlikke kórsetken tásiri logikalıq ulıwmalastırıw tiykarında túsindirildi. Bul metod sociallıq aktivlik evolyuciyasın basqıshpa-basqısh ashıp beriwge imkan berdi.

Ilimniń rawajlanıwı sharayatında sociallıq aktivliktiń transformaciyası quramalı, kóp dárejeli hám dialektikalıq xarakterge iye process bolıp esaplanadı. Ilimiy-texnologiyalıq rawajlanıw tek ǵana sociallıq ortalıqtı ózgertpeydi, al sociallıq subyekttiń ózin de sapa jaǵınan jańalaydı. Aldın sociallıq aktivlik kóbirek siyasiy-institucionallıq qatnasıw menen belgilengen bolsa, zamanagóy sharayatta ol innovaciyalıq baslama, bilim almasıw hám kommunikativ kompetenciyalar menen baylanıspaqta. Ilimniń rawajlanıwı sociallıq aktivliliktiń funkciyaların keńeytedi. Sociallıq aktivlilik jámiyettiń rawajlanıwınıń nátiyjesi emes, al onıń háreketlendiriwshi kúshi sıpatında kórinedi. Ilim jetiskenlikleri, atap aytqanda, sanlı texnologiyalar sociallıq aktivliliktiń keńisliklik hám waqıtlıq shegaraların joǵaltqanı anıqlandı. Bul proceste shaxstıń sociallıq subyekt sıpatında ǵı iskerligi fizikalıq lokaciyadan biyǵárez, global informaciya maydanında ámelge aspaqta. Atap aytqanda, ekologiyalıq aktivlilik, bioetika hám jasalma intellekt qadaǵalawı sıyaqlı baǵdarlar sociallıq aktivliliktiń oraylıq tarawına aylandı. Nátiyjeler ilimniń rawajlanıwın ya absolyut progressiv, ya absolyut regressiv faktor sıpatında bahalaw múmkin emesligin kórsetti. Ilimniń rawajlanıwı sociallıq aktivliliktiń imkaniyatların keńeytedi, biraq onıń mazmunın racionalizm menen sheklew qáwpin de tuwdıradı. Sociallıq aktivlilik barǵan sayın kóbirek qarım-qatnas, málimleme almasıw hám jámáátlik refleksiya arqalı kózge taslanbaqta. Bul ózgerisler sociallıq subyekttiń jámiyettegi ornın qayta belgilep bermekte. Bul nátiyjeler bir neshe tárepten áhmiyetli. Birinshiden, sociallıq aktivlilikti tek ǵana siyasiy yamasa puqaralıq qatnasıw menen sheklewshi kóz-qaraslardıń jeterli emes. Biraq sanlı maydanda sociallıq aktivlilik kóbinese jámiyetlik sana hám algoritmlik ortalıq tásirinde qáliplesedi. Ekinshiden, sociallıq aktivlilik transformaciyasınıń tarmaqlıq xarakterin tastıyıqladı. Sociallıq subyekt endi lokal emes, al global tarmaq subyekti sıpatında kórinbekte. Úshinshiden, milliy kontekst kóleminde, Ózbekstan sharayatında ilim hám sanlı texnologiyalardıń rawajlanıwı puqaralıq aktivliliktiń jańa túrlerin júzege keltirmekte. Bul process "sociallıq aktivlilik - innovaciyalıq pikirlew - turaqlı rawajlanıw" óz-ara baylanısın bekkemleydi. Demek, sociallıq aktivlilikti statikalıq qubılıs emes, al tariyxıy-

dialektikalıq rawajlanıp atırǵan fenomen sıpatında talqılaw zárúr. Sociallıq aktivlilikti tek puqaralıq qatnasıw menen sheklew ilimiy jaqtan jetkilikli emes. Sociallıq aktivlilik barlıq iskerlik formaların da óz ishine alıwshı kompleksli fenomen sıpatında úyreniliwi lazım. Ilimniń rawajlanıwı sharayatında sanlı sociallıq aktivlilik institutların rawajlandırıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Mámleketlik hám jámietlik basqarıw sistemasında elektron platformalar, ashıq maǵlıwmatlar sisteması hám sanlı kommunikaciya qurallarınan paydalanıwdı keńeytiw sociallıq subekttiń aktivliligin arttırıwǵa xızmet etedi. Jáne de, sociallıq aktivliliktiń transformaciyası procesinde global qáwip faktorların esapqa alıw zárúr. Ekologiyalıq, texnologiyalıq hám málimleme qáwip-qáterleri sharayatında sociallıq aktivlilik tek ǵana rawajlanıw quralı emes, al jámiyettiń turaqlılıǵın támiyinlewshi mexanizmge de aylanıwı kerek. Bilimlendiriw sistemasında sociallıq aktivlilik kompetenciyaların qáliplestiriw áhmiyetli strategiyalıq wazıypa esaplanadı. Ulıwma juwmaqlap aytqanda, ilimniń rawajlanıwı sharayatında sociallıq aktivlilik transformaciyası jámiyet rawajlanıwınıń obyektiv tendenciyası bolıp, ol insan faktorın oraylıq subyekt sıpatında saqlagan halda jana civilizaciyalıq modeldiń qáliplesiwine xızmet etedi. Bul mashqalanı sheshiw kompleksli sociallıq-filosofiyalıq qatnastı talap etedi. Sociallıq aktivliliktiń transformaciyası process bolıp, ol jámiyettiń intellektuallıq potencialın mobilizaciyalaw ushın jańa gorizontlar ashadı. Ilim hám texnikanıń rawajlanıwı insandı sociallıq processlerden uzaqlastırmawı, kerisinshe, onıń "sociallıq juwapker shaxs" sıpatındaǵı statusın bekkemlewi zárúr. Sebebi, hár qanday texnologiyalıq jetiskenlik sociallıq-ádep-ikramlılıq qádiriyatlar menen teń salmaqlılıqta bolǵanda ǵana turaqlı rawajlanıwǵa xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Перевод с английского. Изд. 2-ое, испр. и доп. — М.: Academia, 2004. CLXX, 788 стр.: фронт. — портрет авт. ISBN 5-87444-203-0
2. Горшков М. К. Российское общество как новая социальная реальность.- М.;Весь Мир, 2021.
3. M. Qarshiboev Taraqqiyotning "Ózbek modeli": ijtimoiy-falsafiy tahlil.— T.:Ijod dunyosi, 2002. ISBN:5-633-01277-1
4. Перевод с английского **А.Захарова**. Robert D. Putnam (with Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, New Jersey, 1993. 288 pages ISBN 5-88059-014-3
5. Степин В.С. Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с ISBN 5-89826-053-6

TEMURIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-FALSAFIY TAFAKKUR VA MA’NAVIY MUHIT RIVOJI

Xushbaqova Ozoda Bahodir qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Tarix fakulteti falsafa yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya;

Mazkur maqolada Temuriylar davrida shakllangan ijtimoiy-falsafiy tafakkur va jamiyatning ma’naviy hayotidagi o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Amir Temur va temuriy hukmdorlar tomonidan ilm-fan, madaniyat va ma’rifatga berilgan e’tibor natijasida yuzaga kelgan ilmiy muhit hamda uning Sharq uyg‘onish davrini shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Temuriylar davrida yashab ijod qilgan buyuk mutafakkirlar – Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi olimlarning ijtimoiy va falsafiy qarashlari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar davri, Amir Temur, ijtimoiy tafakkur, falsafa, ma’naviyat, ilm-fan, renessans.

Аннотация;

В данной статье анализируются социально-философские идеи и духовная среда эпохи Тимуридов. Рассматривается влияние государственной политики Амира Темура и его потомков на развитие науки, культуры и образования. Особое внимание уделяется деятельности выдающихся мыслителей того времени – Мирзо Улугбека, Алишера Навои и Абдурахмана Джами, а также их роли в формировании общественной мысли и духовной культуры. Подчеркивается значение эпохи Тимуридов как важного этапа Восточного Ренессанса.

Ключевые слова: эпоха Тимуридов, Амир Темур, социальная мысль, философия, духовная культура, наука, ренессанс.

Annotation:

This article analyzes the development of socio-philosophical thought and the spiritual environment during the Timurid period. It examines the role of Amir Temur and the Timurid rulers in promoting science, culture, and education, which contributed to the intellectual revival known as the Eastern Renaissance. The study also highlights the philosophical and social ideas of prominent scholars of the period such as Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi, and Abdurahman Jami.

Keywords: Timurid period, Amir Temur, social thought, philosophy, spirituality, science, renaissance.

Kirish:

XIV–XV asrlar Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin tutadi. Bu davr Amir Temur tomonidan barpo etilgan qudratli davlat hamda uning avlodlari davrida ilm-fan va madaniyatning yuksalishi bilan ajralib turadi. Temuriylar davrida siyosiy barqarorlik ta’minlanishi natijasida ilmiy va madaniy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratildi.

Tarixchilar ushbu davrni ko‘pincha Temuriylar renessansi yoki Sharq uyg‘onish davri deb ataydilar. Chunki aynan shu davrda ilm-fan, falsafa, adabiyot va san’at yuksak darajada rivojlangan. Samarqand va Hirot shaharlari ilmiy markazlarga aylangan bo‘lib, bu yerda ko‘plab olimlar va mutafakkirlar faoliyat yuritgan.[1]

Mazkur tadqiqotni olib borishda tarixiylik, tizimlilik va obyektivlik tamoyillariga asoslangan ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-taqqoslash, mantiqiy tahlil va manbashunoslik metodlari qo‘llanildi. [2]

Shuningdek, Temuriylar davriga oid tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar o‘rganilib, ularning mazmuni tahlil qilindi. Bu metodlar orqali Temuriylar davrida shakllangan ijtimoiy-falsafiy qarashlarning mazmuni va ahamiyati aniqlab berildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat rivojiga katta e’tibor qaratilgan. Amir Temur ilm ahliga hurmat ko‘rsatib, ularni qo‘llab-quvvatlagan. Natijada Samarqand ilmiy markazga aylangan. [3]

Mirzo Ulug‘bek tomonidan Samarqandda tashkil etilgan rasadxona o‘sha davrning eng yirik ilmiy markazlaridan biri bo‘lib, astronomiya fanining rivojiga katta hissa qo‘shgan. [4]

Temuriylar davrida adabiyot va falsafa ham yuqori darajada rivojlangan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o‘z asarlarida insonparvarlik, adolat va ma’naviy kamolot g‘oyalarini ilgari surgan. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti insonning ma’naviy yetukligi bilan chambarchas bog‘liqdir. [5]

Shuningdek, tasavvuf ta’limoti ham Temuriylar davrida keng rivojlanib, jamiyatning ma’naviy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatgan. [6]

Discussion

Temuriylar davrida shakllangan ijtimoiy-falsafiy qarashlar jamiyat taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan. Amir Temur davlat boshqaruvida adolat va qonun ustuvorligiga alohida e’tibor qaratgan. Bu g‘oyalar “Temur tuzuklari” asarida ham o‘z ifodasini topgan. [7]

Shuningdek, Temuriylar davrida ilm-fan va ma’rifatning rivojlanishi jamiyatda ma’naviy muhitning shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Bu davr Sharq sivilizatsiyasi tarixida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi.

Xulosa

Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan, madaniyat va falsafaning yuksalishi bilan ajralib turadi. Amir Temur va temuriy hukmdorlar tomonidan yaratilgan siyosiy barqarorlik ilmiy va madaniy taraqqiyot uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Bu davrda yashab ijod qilgan mutafakkirlarning ilmiy va falsafiy merosi bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli Temuriylar davrining ijtimoiy-falsafiy merosini o‘rganish zamonaviy jamiyat uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ahmedov B. Amir Temur. – Toshkent: Sharq, 2015.
Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2019.
Jomiy A. Bahoriston. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.
Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2018.
Ulug‘bek M. Ziji Ko‘ragoniy. – Toshkent: Fan, 1994.

ÁMIR TEMUR MÁMLEKETSHILIGINDE ISLAM DINI HÁM MUSILMAN ULAMALARINIŃ ROLI

Zinatdinov Nuratdin Kóbeysinovich
Qaraqalpaq ma`mleketlik universiteti
Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxi kafedrası assistenti

Ámir Temur tek ǵana ataqlı sárkarda hám mámleketlik ǵayratker emes, bálkim joqarı mánawiyatlı, din hám ilimge o`z aldına itibar qaratqan shaxs sıpatında da tariyxta dańqqa erisken. Onıń mámleketshiligi Islam din· iniń principleri hám ulamalardıń másláhátlerine qatań tiykarlanǵan edi. Ámir Temurdiń tiykarǵı maqseti - ádalatlı, turaqlı hám oraylasqan mámleketti dúziw hám de xalıq abadanlıǵın támiyinlew bolg`an.

Ámir Temurdiń jaslıǵı haqqında maǵlıwmatlar az ushırassa da, ayırım dereklerge qaraǵanda, ol jaslıǵınan dúnyalıq hám diniy ilimlerge qızıǵıp, xat-sawat shıǵarıp, óz dáwiriniń medicina, matematika, astronomiya, arxitektura hám tariyx ilimlerin úyrengen. Ámir Temurdiń qanday shaxs hám mámleketlik ǵayratker bolǵanlıǵı hám de onıń sıpatları haqqında júdá kóp avtorlar óz pikirlerin aytqan. Biraq onı kórgen, sáwbetlesken adamlar Ibn Xaldun, Don Klavixo hám de Temurdiń keńesgóyi, batıs mámleketlerine jiberilgen xristian elshisi Ioann Fransisktiń házir Parij milliy kitapxanasında saqlanıp atırǵan eske túsiriwleri júda bahalı hám isenimli dálil bolıp tabıladı. “Ámir Temur parsı, arab hám túrk tillerin biledi. Quran ilimi hám Islam huqıqtanıw iliminde sonday kúshli alım, hesh bir musılman alımı onıń menen pikir alısıwǵa uqıplı emes, ol alım hám shayırlarǵa úlken húrmet kórsetedi. Bunıń sebebi, onıń ózi alım hám danıshpan”. Birinshi derekte keltirilgen usı sıpatlar burınǵı sovet tariyxshılarınıń Ámir Temurge bergen unamsız pikirlerin biykarlap, sonıń menen birge ol “Tuzukler”diń avtorı ekenligin de tastıyıqlaydı [1, B.33].

Jámiyettiń rawajlanıwı hám jetilisiwi onıń ishki birligi hám ruwxıy tiykarlarınıń bekkemligine baylanıslı. Qaysı jámiyettiń ishki birligi támiyinlense, sol jerde izbe-iz rawajlanıw baqlanadı. Jámiyet turmısınıń bekkemligi bolsa, dáslep, onıń ruwxiy tiykarına baylanıslı. Milliy dástúrler, tariyxıy tájiriybe hám qádiriyatlar jámiyetti bir pútin sistemaǵa aylandırıwshı tiykarǵı faktorlardan bolıp esaplanadı. Mine usı ruwxıy tayanısh bar bolǵan jaǵdayda ǵana rawajlanıw tereń tamır jayadı hám uzaq dawam etedi. Usı orında dinniń ruwxıy qádiriyat sıpatında ornı girewli esaplanadi. Ámir Temur mámleketinde de din ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Ámir Temur saltanatı siyasatı tek áskeriy hám hákimshilik sistemaǵa emes, al ruwxıy hám diniy turmısqa da bagdarlanǵan edi. Ol Islam dini hám ulamalar menen tıǵız baylanısta bolıp, ádillik, insaniylıq hám ruwxıylıqtı mámlekettiń tiykarǵı principleri sıpatında ornatqan. Onıń teoriyasında mámleket tek qúdiret tiykarında emes, bálki ruwxıy qaǵıydalar hám shárıyat tiykarında dúziliwi kerek edi. Ámir Temurdin` din hám ulamalarg`a bolg`an húrmeti, olar menen másláhátlesip islewi

Mawarawnnaxrdıń diniy orayǵa aylanıwına hám xalıq arasında ruwxıy tárbiyanıń joqarılawına alıp kelgen.

Ámir Temurdiń mámleketti basqarıwda Islam dini hám ulamalarǵa súyengenligin tariyxshı Nizamiddin Shamiydiń "Zafarnoma" shiǵarmasında jazıp qaldırǵan qatarlarınan da túsiniw múmkin. Ol "Ámir Temur siyasatınıń tiykarlarınan biri - payǵambar áwladları sayyidlerge húrmet kórsetken"in ayrıqsha atap ótedi. Al usıǵan uqsas pikirlerdi sahıbqıranniń "Temur tuzukleri"nde de kóriwimiz múmkin. Máselen, Ámir Temur jazadı: Saltanatım abıray-mártebesin saqlaw ushın... ―Birinshiden, saltanatım nızam-qaǵıydaları islam dini hám adamlardıń eń jaqsısı házireti Muhammedtiń shárıyatın baylanıstırıp, izzet húrmet etiw wájip bolǵan házirettiń áwladı hám sahabalarına muhabbat kórsetiw tiykarında dúzdim... sayyidler, ulamalar, shayxlar hám alımlardı (fozil) ózime jaqınlastırdım." [2, B.36,37].

Sahıpqıran óz siyasatında ádalat, haqıyqatlıq, ádillikke súyenip is tuttı. Sebebi óz siyasatında haq jolın tańlaǵan Temur bunnan basqa siyasat júrgiziwi múmkin emes edi. Ol hár bir isinde shárıyat sheńberinde, musılman fiqhi qaǵıydalarına súyenip, ulıwma Islam qúdireti menen is tuttı. Bul bolsa Temurdıń óz piri Abu Bakr Tayibadiydiń *"rosti-rasti"* yaǵnıy, *"haqgo'y bo'lsang, najot topasan"* hikmetin, Ibn Arabshahtiń jazıwınsha, Temur óz tamǵasına mór sipatında ornatqan edi. Sahıpqıran Ámir Temur ádillik haqqındaǵı óz kózqarasların diniy principler tiykarında bayan etken [1, B.27].

Ámir Temur ózinıń siyasatın ámelge asırıw, mámleketti basqarıwda ulamalar, ilimpazlar hám joqarı qatlam wákillerine qattı súyengen. Bunı ózinıń alım-ulamalar menen sáwbetleriniń birinde sóylegen sózinen de kóriwimiz múmkin: "Ilim hám dinniń belgili adamları óz másláhátleri menen patshalarǵa járdem berip kelgen. Sizler bolsa maǵan bunday etpey atırsız. Meniń maqsetim mámlekette ádillik ornatıw, tártip hám tınıshlıqtı bekkemlew, puqaranıń turmısın jaqsılaw, elimizde qurılıstı kúsheytiw, mámleketimizdi rawajlandırıw bolıp tabıladı. Sizler bul jumıslardı ámelge asırıwda maǵan óz másláhátińiz benen járdem beriwińiz kerek. Mámlekettiń jaǵdayı haqqında maǵlıwmat berseńiz, ádalatsız islerdi saplastırıw hám shárıyat hám nızamlarǵa muwapıq ilajlardı aytsańız jaqsı bolar edi" [1, B.77,78].

Mine usı pikirlerdiń ámeliy kórinisi sıpatında Ámir Temur hám Temuriyler dáwirinde tariyxta atları qalǵan ulama, ilim-pán hám aǵartıwshılıq iyeleri jámiyet turmısında ayrıqsha orın tutqanın kóremiz. Atap aytqanda, bul dáwirde Muhammed ibn Jazariy, Ali Qushshı, Alawiddin Ali Tusiy, Alisher Nawayı, Xoja Abdulmalik Samarqandiy, Sáduddin Taftazaniy, Xoja Ahror Valiy, Sayyid Sharif Jurjoniy hám de Xoja Porso Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud Hafiz Buxariy sıyaqlı kóplegen alım hám ulamalardıń iskerligi buǵan ayqın mısal bola aladı. Olardıń ilimiy, diniy hám ruwxıy miyrası mámleketlik basqarıw, ádillik principleriniń qarar tabıwı hám jámiyettiń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Juwmaq ornında sonı aytıw múmkin, Ámir Temurdıń mámleketlik basqarıw sisteması tereń oylanǵan siyasiy, huqıqıy hám ruwxıy tiykarlarg`a tayanıp qurılg`an bolıp, onda islam dini hám musılman ulamalarınıń ornı úlken edi. Sahıpqıran tek ǵana áskeriy hám siyasiy qúdiretke súyenip emes, al jámiyette ádillik, tártip hám turaqlılıqtı támiyinlewde diniy-aǵartıwshılıq qádiriyatlarǵa da súyenip jumıs alıp bardı. Bul proceste ulamalar, ilimpazlar hámde jámiyettiń basqa ayrım qatlamları mámleketlik siyasattı qáliplestiriwde, shárıyat hám nızamlardıń ústesimliligin támiyinlewde áhmiyetli orın iyeledi. Sol tiykarda Ámir Temur mámleketshiligi tájiriybesi sonı kórsetedi, kúshli mámleket qurıwda tek siyasiy hákimiyat emes, bálkim joqarı mánawiyat, ilim hám ádalat principlerine súyeniw de sheshiwshi áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ziyodulla Muqimov- Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot) -,Samarqand ,SamDU– 2008. 131 b.

2. Madraimov A.- Amir Temurning strategik mahorati, Amir Temur – buyuk sarkarda va davlat arbobi // Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to`plami (6-aprel 2023-yil). – T.: O`zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023. – 446 b.

АМИР ТЕМУРНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ТЎҒРИСИДА ҚАРАШЛАРИДА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАРНИНГ НАМАЁН БУЛИШИ.

Ақмарал Мухаммадиярова
Қорақалпоқ давлат университети
Ижтимоий фанлар кафедраси
Ф.ф.д.(PhD)

Анотация: Мақолада Амир Темурнинг давлат бошқариш тизимидаги урни, мараказлашган давлат тузишда узига хос бошқариш саньати, демократияни амалга оширишнинг муҳим шарти, усули бўлган ҳурфикрлилик мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг турмушини яхшилаш, қурилишни кучайтириш, давлатнинг ривожланишига хизмат қилади.

Калит сузлар: Давлат, демократия, ҳокимият,адолат.

Кучли ижтимоий сиёсат юритиш тамойили ва ўзбек давлатчилиги дастурларига ва миллий қадриятларимизга мос бўлиб, ўнинг маъноси шундан иборат бозор иктисодиётига ўтиш шароитида мамлакат халқни ижтимоий ҳимоя қилишни ўз мўйнига олади. Бозор иктисодиётига ўтиш ҳар доим мураккаб жараён бўлиб бу давр ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шундай шароитда халқнинг ижтимоий ҳимоя қилишга мутаж қатломларин ўз ҳимоясига олиш мамлакатнинг аҳамиятли вазифаларидан ҳисобланади.

Аззи ва ёрдамга мухтож одамларга меҳр ва ғамхурлик кўрсатиш, ўларни моддий ва маьнавий қўллаб қувватлаш, халқимиз ҳаёт тарзидаги қадимги дастур, азалий миллий қадрият сифатида давлатчилик тажрибасига да ўз кўринишин топган. Масалан, буюк мамлакат арбоби ўз тузикларида мамлакатни бошқаришда қағидага амал қилган. Шу қағидаларда, масалан:

- Мамлакат, солтанот устунларин, халқнинг барча қатламлари билан қувватлаш ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш.

мамлакатдаги демократик шарт-шароитни, халқнинг ҳаёт даражасин ҳисобга олиб Ўзбекистонда бозор иктисодиётига ўтиш шароитида мамлакат халқни ижтимоий ҳимоя қилиш орқали кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширмоқда.

- Халқ аҳволидан хабардор бўлиш, улканларни аға қатарида, кичикларни фарзанд ўрнида кўриш.

Демократиянинг маьнавий пойдеворини яратишда Амир Темурнинг марказлашган давлат тажрийбаларидан фойдаланиш катта ахамиятга эга. Мамлакатда ўрнатилган барқарорлик марказий мамлакатнинг тез орада мустаҳкамланишига, сиёсий кучларнинг бўлшакланишни бартараф этишга, шу билан бир вақтда турли ислоҳотларни амалга оширишга, илм-фан ва маданиятнинг ривожланишига туртки бўлди.Бу даврда миллий давлатчилик тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишида Амир Темурнинг хизматлари буюк бўлди.

Амир Темур Мовароуннахрда хокимиятни ўз қўлига олишда халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланган. Бу ҳақда Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида, жойларда ўтказилган қурилтойлар ҳақида маьлумот беради. Амир Темур қурилтойларида, мамлакат ва давлатнинг хўжалик соҳасидаги, ҳарбий аҳоли ҳаётидаги муҳим масалаларни муҳокама этиб, уларга қаратилган қарорлар қабул қилинган ва тадбирлар белгиланган.

Амир Темурнинг фикрича, демократияни амалга оширишнинг муҳим шарти, усули бўлган ҳурфикрлилик мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг турмушини яхшилаш, қурилишни кучайтириш ва умуман, давлатнинг ривожланишига хизмат қилади ва қилиши керак.

Амир Темурнинг муҳим ҳислати шундаки, турли маслаҳат, кенгаш ҳақидаги фикрларини туғри ва нотўғрилигини, самимий ва носамимий эканини аниқлай олган. Бу ҳақида унинг «Темур тузуклари» да ҳам қайд этилиб, шундай дейилади: «Тажрибамдан маьлум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур, бири-тил учида айтилгани, иккинчиси-юракдан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эшитар эдим. Юракдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим».

Шунинг билан бирга унинг тузикларида мамлакат тизими, ўни бошқариш услублари ҳам қураллари, ундаги турли лавозим-вазифаларнинг даражаси, халқнинг турли қатломларин тойфаларга бўлиб қараш, ҳарбий лашкарларни ташкиллаштириш, уруш олиб бориш қобилиятлари, давлат

хизматкорларни мукофотлашни ташкил этишда, мамлакатни ободонлаштириш илажлари миллий давлатчиликнинг юқори маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигининг гувоҳи бўлади. Бундай сиёсатнинг асосий-маъноси адолатли мамлакат, инсонпарвар жамият асосларин ўрнатишга қаратилган.

Иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳадаги ҳурфикирлилик давлатда асосий ўринлардан бирини эгаллайдиган қадриятдир. «Демократия- халққа хизмат қилиш учун мавжуд», -деган асосга таянишини давлат бошқарувида Амир Темур таькидлаб ўтади.

Амир Темур мамлакатти бошкаришнинг демократик асосларин бунёд этишда мамлакат ишларин барҳома кенгаш, маслаҳат, қирағилик, ўз-аро фикрлашиш, ихтияткорлик билан амалга оширишга қаратади. Ҳокимият ишларин кенгаш асосида олиб бориш аслида хизматкорларнинг розилиги ва ҳоқиши дегани. Бундан кўрамиз, бу таҳлиддаги мунасабот бевосита мамлакат бошкариши тақсимланишининг дастлабки кўринишлари тўғрисида қарашларнинг ривожланишига асос яратган.

Дарҳақиқат, агар давлат ўз фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилса, бунга жавобан фуқаролар ҳам давлатга нисбатан садоқатли бўлади.Тартиб-

интизомни таьминлаш учун фуқораларни умид ва қурқинч орасида, яьни яхши булса, рағбатлантириш, ёмон бўлса, қонунга биноан жазолаш йўлини топади.

Амир Темур барча ишларда фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, ҳоким адолат томонидан бўлишини талаб этган.

«Фуқаролар ҳуқуқлари ва манфаатлари ҳимоя қилинган давлатда, адолатли бошқарув таьминланади, фуқаролар ҳам давлатни ўз ҳимоячиси, таянчи деб ҳисоблаб, қонунларига садоқат билан бўйсунади» деб билган.

Саҳибқирон ҳар бир ишда сиёсатни адолат билан амалга оширишга ҳам бунда турли услублар негизида унинг кетма-кетлигин таъминлашга эришади. Ёки, адолат қаратилган мақсадларни адолатли услублари билан уйғунлаштириш асосида мамлакат бошкаришининг назарий таьлимотларин амалий тарафдан шундай этиб бойитади, натижада давлатда адолатли таъминловчи сиёсат йўллари юзага келади. Масалан, у мамлакат бошкариши вакилларининг қандай сифатга эга бўлиши кераклиги гина эмас, шундай сифатдагиларнинг қандай этиб мамлакат бошкаришига келишин таъминлашнинг тамойилларин ишлаб чиқади. Бу тўғрисида у шундай дейди: «Агар ҳар нарсани ҳам ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, солтонатга бундан кўп малол ҳам зиён етар. Демак, ҳар кимнинг қадр-қимбатин, тутган ўрнин ҳам ҳар нарсанинг муғдорин белгилаб олишинг ва шунга лойиқ иш кўришинг керак» деб, у мамлакат хизматида кучли мумкинчиликларга эга шахсларнинг иштирокин амалий қўлланиш тартибига айлантиради. Масалан, «Кимнинг ақли ва мардлигин синош тарозисига тартиб кўриб, бошқаларникидан ортиғироқлигин билсам, уни тарбияма олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Шундан кейин хизматкорларга лойиқ мартабасин ошириб борар эдим» дейди.

Амир Темур давлатни бошқаришда демократиянинг муҳим устуни бўлган, ҳукумат фаолиятини қонун билан чеклашга катта эьтибор берди.

Амир Темур тузукларида шарқона демократиянинг амал қилиш шарти бўлган талабларига катта эьтибор берилган, яъни:

-халқ мафкураси ва қонунийлик принциплари ривожи;

-ўн икки табақа ва тоифадаги кишиларнинг урни, фаоллик, ҳушёрлик-эхтиёткорлик асосида олиб бориши;

-давлат ишларида ҳокимият қонун-қойдалар асосида бошқарувни ташкил қилиши;

-адолат ва инсоф билан фуқароларни бошқариш;

-эл-юртда ҳурматга лойиқ одамларни иззат-ҳурматларини жойига қўйиш;

-қаътийлик, раҳимдиллик, ҳар ишга ихлос ва ишонч билан киришиш, фуқароларга хушмуомалада бўлиш;

-халқ аҳволидан хабардор бўлиб туриш;

-барча миллат вакилларига баробар муносабатда бўлиш;

-меҳрни дариғ тутмаслик, дўсти-душманлар билан келишиб яшаш;

-сипоҳларни дўсти-душманлигидан катий назар ҳурмат қилиш, уларни садоқатларини эъзозлаш каби талаблар Темур давлати тамойиллари эди.

Амир Темур ўз салтанатини бошқаришда демократиянинг муҳим шарти бўлган одил судлов фаолиятига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Демократик судлов юритишга ҳам Амир Темур ўз салтанатини бошқаришда эътибор берган.

«Лашкарлар учун махсус қози ва раият учун алоҳида қози тайинладим, ҳар мамлакатга шайхуислом юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин»-деб таъкидлаган. Адолат талабига риоя қилмаган қозилар Темур томонидан гуноҳига яраша жазоланганлар, адолатни таъминлашда хизматлари юқори бўлган қозилар рағбатлантирилган.

Хулоса қилиб айтганда асосийси ҳам энг улуғи- бу унинг мамлакатлик ходим сифатида адолат ғояларига асосланган миллий давлатчилик таълимотларнинг хукукий негизларин бунёд этганлиги ҳам да уни турмушга энгизганида бўлиб ҳисобланади. Шундай этиб, у ўз сиёсий фаолиятин шундай тасвирлайди: «Ҳар мамлакатнинг яхши одамларига мен да яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ҳам одобсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Накас одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳам да ҳаддиларидан ошишига йўл қўймадим. Буюкларни ҳам эътиборли кишиларни ҳўрматлаб, мартабаларин оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигин оштим, зуровонлик йўлин тўстим».

Демократик қойдалар асосида Амир Темур мустаҳкам тартибли демократияга асосланган ва асойишта давлат туздики, марказлашган давлатда демократия деб аталган қадриятга алоҳида аҳамият берди. Уни шарқона фазилатлар асосида бойитди, давлатни идора этишнинг муҳим шакли қадриятига айлантира олди.

Адабиётлар

1.Ўзбекистон Республикасының Конституциясы.-Т.: Ўзбекистон. 2003, 11 бет

2.Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида.Т.1995.

3.«Темур тузуклари». –Т: Ғафур Ғулам атындағы әдебият ҳәм искусство баспаханасы, 1991, 53-54 бет

4. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик-Т., «Наврўз нашриёти», 2005 йил.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ ФИКР, ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИ, ИЖТИМОИЙ МУҲИТ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОС

Бердимуратов Марат Есемуратович,
«Гуманитар фанлар ва тиллар» кафедрасининг доцент в.б., социология фанлари фалсафа доктори (PhD)
Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти.

Аннотация

Мазкур мақолада Темурийлар давридаги ижтимоий-фалсафий фикр, илм-фан тараққиёти ва жамиятнинг маънавий муҳити таҳлил қилинади. XIV-XV асрларда Марказий

Осиёда юз берган маданий юксалиш, давлат сиёсатида илм-фан ва маърифатга берилган эътибор, шунингдек адабиёт ва маънавий мероснинг жамият тараққиётидаги аҳамияти ёритилади. Темурийлар даврида шаклланган ижтимоий муҳит, олимлар ва мутафаккирлар фаолияти мисолида таҳлил қилиниб, бу даврнинг Шарқ цивилизацияси ривожидаги ўрни асослаб берилади.

Калит сўзлар: Темурийлар даври, ижтимоий фикр, фалсафа, илм-фан, маданият, маънавий мерос, ренессанс.

Аннотация

В данной статье анализируется социально-философская мысль, развитие науки и духовная среда общества в эпоху Тимуридов. Освещается культурный подъем в Центральной Азии в XIV-XV веках, внимание, уделяемое науке и просвещению в государственной политике, а также значение литературы и духовного наследия в развитии общества. Социальная среда, сформировавшаяся в эпоху Тимуридов, анализируется на примере деятельности ученых и мыслителей, обосновывается роль этого периода в развитии восточной цивилизации.

Ключевые слова: эпоха Тимуридов, общественная мысль, философия, наука, культура, духовное наследие, ренессанс.

Abstract

This article analyzes socio-philosophical thought, the development of science, and the spiritual environment of society during the Timurid era. It illuminates the cultural upsurge in Central Asia in the 14th-15th centuries, the attention given to science and enlightenment in state policy, and the significance of literature and spiritual heritage in society's development. The social environment formed during the Timurid era is analyzed through the activities of scholars and thinkers, and the role of this period in the development of Eastern civilization is substantiated.

Keywords: Timurid era, social thought, philosophy, science, culture, spiritual heritage, renaissance.

Кириш

XIV–XV асрлар Марказий Осиё тарихида ижтимоий, маданий ва маънавий юксалиш даври сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Бу даврда Амир Темур томонидан барпо этилган Темурийлар давлати нафақат сиёсий барқарорликни таъминлади, балки илм-фан ва маданият тараққиёти учун ҳам кенг имкониятлар яратди. Давлат сиёсатида билим ва маърифатга катта аҳамият берилиши жамиятда интеллектуал муҳит шаклланишига олиб келди.

Темурийлар даври кўплаб тарихчилар томонидан "Шарқ ренессанси" даври сифатида баҳоланади. Бу даврда илм-фан, адабиёт, архитектура ва санъат соҳаларида катта ютуқларга эришилди. Шу билан бирга, ижтимоий-фалсафий фикр ҳам ривожланиб, инсон, жамият ва давлат муносабатлари ҳақида янги ғоялар шаклланди.

Темурийлар даврида ижтимоий фикр ва фалсафа Темурийлар даври ижтимоий фикри давлат бошқаруви, адолат ва жамият фаровонлиги ғоялари билан узвий боғлиқ бўлган. Давлат сиёсатида тартиб-интизом ва қонун устуворлиги муҳим ўрин тутган. Бу ғоялар "Темур тузуклари" асарида ўз ифодасини топган. Ушбу асарда давлат бошқарувининг асосий тамойиллари, жамиятда адолатни таъминлаш ва давлат тизимини мустаҳкамлаш масалалари баён этилган. Темур тузуклари - бу давлат бошқаруви, ҳарбий тизим ва жамиятни тартибга солишга оид қоидалар тўплами бўлиб, у Амир Темур номи билан боғлиқ машҳур сиёсий-ҳуқуқий асар ҳисобланади. Асарда д**авлат бошқаруви қоидалари бўиича** давлатни бошқаришда адолат, интизом ва тартиб муҳимлиги таъкидланади. Амир Темур давлат ишларини маслаҳат, тажриба ва қатъий қонунларга асосланиб юритиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳарбий тизим бўйича қўшинни ташкил қилиш, саркарда ва аскарларнинг вазифалари, интизом ва жанг тактикаси ҳақида қоидалар берилган. Ҳарбий тартиб давлат

қудратининг асоси сифатида кўрсатилади. **Адолат ва қонун устуворлиги бўйича** ҳокимлар халққа адолат билан муносабатда бўлиши, золимликка йўл қўймаслиги лозимлиги таъкидланади. Давлат барқарорлиги адолатга боғлиқ экани айтилади. **Жамият ва ахлоқ масалалари бўйича** инсонпарварлик, поклик, ҳалоллик ва билимга ҳурмат каби ахлоқий қадриятлар муҳим деб қаралади. **Давлат тажрибаси бўйича асарни**нг иккинчи қисмида Амир Темурнинг ҳаёти, юришлари ва давлатни мустаҳкамлашга оид тажрибалари баён қилинган. Темурийлар даврида ижтимоий фикрнинг асосий йўналишларидан бири инсонпарварлик ва адолат ғояси ҳисобланган. Мутафаккирлар инсоннинг маънавий камолоти ва жамият тараққиёти ўртасидаги боғлиқликни алоҳида таъкидлаганлар. Бу даврда фалсафий фикр ахлоқий, ижтимоий ва сиёсий ғояларни қамраб олган. Мутафаккирлар жамиятда адолат ва маърифатни таъминлаш давлат тараққиётининг асосий шарти деб ҳисоблаганлар.

Темурийлар даврида илм-фан ривожига катта эътибор берилган. Самарқанд, Ҳирот ва Бухоро каби шаҳарлар илмий марказларга айланган. Айниқса Улуғбек даврида илм-фан тараққиёти янги босқичга кўтарилди. Улуғбек нафақат давлат арбоби, балки йирик астроном ва математик сифатида ҳам танилган. Унинг ташаббуси билан Самарқандда Улуғбек Обсерваторияси (расадхонаси) барпо этилди. Бу илмий марказда астрономик тадқиқотлар олиб борилиб, юлдузлар ҳаракати ва координаталари аниқ ҳисоблаб чиқилган .

Темурийлар даврида мадрасаларда математика, астрономия, фалсафа, мантиқ ва тиббиёт каби фанлар ўқитилган. Бу эса илм-фан тараққиётига ва жамиятда интеллектуал муҳит шаклланишига хизмат қилган.

Темурийлар даври маданий ҳаётида адабиёт алоҳида ўрин тутган. Бу даврда туркий ва форсий тилларда кўплаб бадиий асарлар яратилган. Темурийлар даври адабиётининг энг йирик намояндаси Алишер Навоий. ҳисобланади. У туркий тилда ижод қилиб, миллий адабиётнинг ривожига катта ҳисса қўшган. Навоий асарларида инсонпарварлик, адолат, маънавий камолот ва жамият фаровонлиги ғоялари кенг ёритилган. Унинг “Хамса” асари нафақат адабий, балки фалсафий ва ижтимоий аҳамиятга ҳам эга. Темурийлар даврида Ҳирот шаҳри маданий марказга айланган. Бу ерда кўплаб шоирлар, олимлар ва рассомлар фаолият юритган. Давлат томонидан ижодкорлар қўллаб-қувватлангани маданий муҳитнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Темурийлар даврида яратилган илмий ва маданий мерос жаҳон цивилизацияси тараққиётида муҳим ўрин тутади. Бу даврда яратилган асарлар ва илмий тадқиқотлар кейинги асрларда ҳам илм-фан ва маданият ривожига таъсир кўрсатган. Темурийлар даври ижтимоий-фалсафий фикри инсонпарварлик, адолат ва маърифат ғояларига асосланган бўлиб, бу ғоялар ҳозирги жамият учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, Темурийлар даври Марказий Осиё тарихида ижтимоий фикр, илм-фан ва маданият тараққиётининг юксак босқичи ҳисобланади. Бу даврда давлат сиёсатида илм-фан ва маърифатга катта аҳамият берилгани жамиятда интеллектуал муҳит шаклланишига хизмат қилган. Темурийлар даврида яратилган илмий ва маънавий мерос бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, инсонпарварлик, адолат ва маърифат ғояларини тарғиб қилишда муҳим манба ҳисобланади. Шунингдек, **Темурийлар даври маънавий юксалиш даври** – XIV–XV асрлар бўлиб, Амир Темур ва унинг авлодлари ҳукмронлиги даврида Марказий Осиёда илм-фан, маданият ва фалсафий фикр ривожланиб, жамиятда маънавий уйғониш юзага келганини, д**авлат бошқарувида адолат ғояси -** Амир Темур давлат бошқарувида адолат, тартиб ва қонун устуворлигини асосий тамойил сифатида илгари сурилгани ва бу ғоялар “Темур тузуклари” асарида ўз аксини топганлиги, и**лм-фан ва маърифатни қўллаб-қувватлаш бўйича** – Темурийлар даврида мадрасалар, кутубхоналар ва илмий марказлар ташкил этилиб, олимлар фаолиятига кенг имконият яратилганлиги, ф**алсафий фикрнинг ривожи бўйича** – бу даврда мантиқ, ахлоқ, табиий фанлар ва ислом фалсафаси ривожланди. Олимлар жамият, инсон ва давлат муносабатлари

ҳақида муҳим ғоялар илгари сурилганлиги, **Улуғбек давридаги илм-фан тараққиёти бўйича** – Улуғбек ҳукмронлиги даврида Самарқанд йирик илмий марказга айланди. Унинг раҳбарлигида Улуғбек абсерваторияси (расадхонаси) барпо этилгани ва астрономия ҳамда фалсафий фикр тараққий этилгани, **Алишер Навоийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари бўйича** - Алишер Навои асарларида адолатли жамият, инсонпарварлик, маънавий комиллик ғоялари илгари сурилгани. Унинг ижоди ижтимоий фикрнинг муҳим манбаси ҳисобланади. **Ижтимоий адолат ва ахлоқий қадриятларда** – Темурийлар даври мутафаккирлари инсон камолоти, ахлоқий поклик, адолат ва маърифатни жамият тараққиётининг асосий омили деб ҳисобладилар. **Темурийлар ренессанси** – бу давр кўплаб тарихчилар томонидан Марказий Осиёдаги "иккинчи уйғониш даври" сифатида баҳоланади, чунки илм-фан, фалсафа ва маданият юксак даражада ривожланган. **Жамият ва давлат муносабатлари ҳақида ғоялар** – Темурийлар даврида давлатнинг асосий вазифаси халқ фаровонлиги ва адолатни таъминлаш экани ҳақидаги фикрлар кенг тарқалган. Темурийлар даврида шаклланган ижтимоий-фалсафий қарашлар кейинги асрларда ҳам Марказий Осиёдаги сиёсий, маданий ва маънавий тараққиётга катта таъсир кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Амир Темур. «Темур тузуклари» - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - 320 б.
2. Алишер Навоий. «Хамса» - Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. - 768 б.
3. Бартольд В.В. «Туркистон тарихи» – Тошкент: Фан, 1960. - 512 б.
4. Каримов И.А. «Юксак маънавият - енгилмас куч». - Тошкент: Ўзбекистон, 2000. - 128 б.
5. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон Стратегияси. - Тошкент: Ўзбекистон, 2021. - 128 б.
6. Навоий асарлари тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975–1985. - 10 т.
7. Темурийлар даври тарихи бўйича илмий тадқиқотлар. – Тошкент: Фан ва техника, 2005. – 256 б.
8. Улуғбек. Зижи Кўрагоний. – Самарқанд: Илмий нашрлар, 1989. – 120 б.
9. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Фан, 2003. – 400 б.

ТЕМУР ТУЗУКЛЕРИНИҢ ҮЙРЕНИЛИЎ ТАРИЙХЫНАН

Даулетмуратов Байрамбай –
ҚМУ археология кафедрасы ассистенти
Юсупов Азадбек –
ҚМУ Тарийх факультети 2 – курс студенти

Өткен социалистлик дүзим дәўиринде бизиң елимизде коммунистлик идеология үстемлик етип турған дәўирде түркий халықлардың уллы сәркардасы Әмир Темурды тек бир тәреплеме баҳалап келгенлиги ҳәммеге мәлим.

Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин бурынғы улама, шайыр ҳәм уллы мәмлекетлик искерлердиң юбилейлерин өткериў, олардың атын мәңгилестириў, олардың тарийхтағы өз орнын көрсетиўге толық мүмкиншилик пайда болды.

Ғәрезсиз Өзбекстан аймағында 1996-жыл «ЮНЕСКО»ның қарары менен усы жылы «Әмир Темур» жылы деп белгиленип өтилди. Жер жүзиниң көпшилик илимпазлары Темурдың ҳәм оның әўладларының өмири, оның жәмийетлик хызметлери тарийхы менен қызығып жаңа көз қараста үйрениўге умтылмақта.

Әмир Темурға шығысты изертлеўши алымлар әдил түрде баҳа берип, оның уллы сәркарда ҳәм күшли мәмлекет басқарыўшы екенлигин көрсеткен. Солардың ишинде XX

әсирдиң басларында дүньядан өткен Венгрияның уллы алымы Ҳ.Вамбери өзиниң «Бухоро еҳуд Моворауннахр тарихи», «Истори Бохорий или троискои сонии с древнейших времен до настоящего» мийнетинде Темур ҳәм темурийлер дәўириндеги тарийхый жағдай Мәдениятты раўажланыўын жүдә жоқары баҳалайды. Оның Бухоро еҳуд Мавараунаҳр тарийхы мийнети өзбек ҳәм рус тиллеринде аўдарылып баспадан шықты.[3,Б.135-136]

Х.Вамбери әсиресе, Низам-ад-дин Шамийдиң «Зафарнама» китабынан көп үзиндилер береди. Сақыпқыран Әмир Темур 1392-1393 жыллары қаланы қамал еткенде Низам -ад - дин Шомий ҳәм тағы бир қанша илимли талантлылар қаладан шығып Әмир Темурға хызмет етиўге тайын екенин билдирген. 1401-1402 жыллары Әмир Темур, өз жүрислеринде бирге қатнасқан хатшысы жазған күнделик дәптерин тәртипке салып ҳәм өзиниң ҳүкимдарының дәўириниң тарийхын ҳәмме ушын түсинерли тилде жазыўын тапсырды. Низам-ад-дин Шомий Әмир Темурдың тапсырмасын 1404-жылы жазып тамамлады. Оның бул шығармасы тарийхта «Зафарнама» атамасы менен белгили. Низам-ад-дин Шомий өзиниң бул шығармасында сақыпқыран Әмир Темурдың ҳүкимет басына келиўден соң, оның барлық жүрислери ҳаққында ҳәм мәмлекеттиң ишки ҳәм сыртқы сиясаты, экономикасы, администрациясы, саўда қатнаслары, шет елден келген елшилери ҳәм қайсы мәмлекетлер менен қатнасықта болғаны туўралы мағлыўмат береди[1,Б.98].

Әмир Темур ўатанды болса биринши болып «Темур тузуклерине» ҳақыйқый баҳаны буннан 33 жыл бурын өзбек алымы академик Иброҳим Муминов берген еди.

Бирақ И.Муминов пикирлери 1973-жылы рәсмий түрде Өзбекстан Компартиясы Орайлық Комитетиниң пленумында қараланды. И.Муминов былай деп жазған еди: Темур тарийхшылардың тәриплеўинше, орта әсирдиң атақлы мәмлекет ҳәм әскерий хызметкерлеринен еди. Оның «Темур тузуклери» мийнетин оқыған адам бул пикирдиң дурыслығына ҳақыйқат исенеди. Усы мийнет топламында Темурдың жәмийеттеги, социал-сиясий турмысқа көз қарасы, бирлескен күдретли феодал мәмлекеттиң сиясий принциплери көрсетилген[5,Б.1].

Ватан туйғуси китабының «Мунгулик» атлы төртинши бөлиминде ҳәзирги заман алым ҳәм интелегентлери, улыўма алғанда өзбек халқының Әмир Темурға творчестволық мүнәсибети жаратылған деп айтсақта қәте болмайды[2,Б.371-385].

Өзбек тилинде басылып шыққан «Темур тузуклери» (1991, 1996 жж.) мазмуны ҳәм көлеми менен 123 санлы қолжазба туўры ҳәм тең келмекте. Бул қолжазбаның көлеми болса 126 бет.

1996- жылы баспадан шыққан «Темур тузиклери» атлы китапта Әмир Темурдың ҳәтте-ҳәрекетлериде кемситилип көрсетилген.

Усы күнге дейин анықланған «Темур тузиклери» ниң XIX әсирде аўдарылған үш нусқасын Набижон Хотиб Хўжандий тәрпинен парсы тилинен ески өзбек тилине аўдарылған нусқасы Кирилл әлипбесинде баспадан шығарылды. Баспадан шығарылған китаптың аты шәртли түрде «Зафарнама» деп аталған. Бирақта Хатиф Хўжандий китаптың анық атамасын жазбаған. Бирақта дүньяға белгили болған «Темур тузуклери»ниң биринши бөлими текстине туўры келеди, лейкин Әмир Темурдың 40 жасқа дейин жасаған дәўири берилген.

Б.Ахмедовтың жазыўынша «Темур тузуклери»диң ҳәзирет сақыпқыран хызметиниң дәслепки дәўирлерин тәрийиплеўши бапларында жергиликли халыққа жәбир-зулым жеткизген қандай да бир өзбеклер, «өзбеклер таипасы» ҳәм Әмир Темурдың олар менен алып барған гүреси ҳаққында сөз болады. Бул жерде ҳәзирги өзбек ҳалқы емес гәп Дешти қыпшақтың түрк-мангол қәўимлери яғный 1227- жылдан баслап Хорезмниң үлкен бөлиминде ҳәм чаготой улысының батыс бөлиминде, 1251 жылдан баслап XIII-XIV әсир басларында араб ҳәм парсы тиллеринде жазылған тарийхый шығармаларда, мәселен Ҳамдуллоҳ Қазванийдиң (1281-1350) «Тарихи гүзида», Низомиддин шамий ҳәм Шарофиддин Али Яздийлардың «Зафарнома» Муьиниддин Нотонзийдиң «Мунтаҳаб ут таворих», Абдураззоқ Самарқандийдиң «матлаь ус- садайн ва мажмаьул - Баҳрайн» Мирхондтың (1433-1498). Равзот ус- сафо ҳәм Хондамирдиң (1457-1535) «Ҳабиб Ус-сияр»

ҳәм басқа алымлардың парсы тилиндеги китапларында олар, яғный Дешти қыпшақлардың түрк-мангол қәўимлери улыўма от пенен «Өзбек» деп, олар жасаған мәмлекет болса «Өзбек мәмлекети», «Өзбек улысы» деп аталған[6,Б.19-20].

Орайлық Азия тарийхында Тимур ҳәм тимурийлердиң Маверенахрдағы тутқан орны ҳәм оған ҳақыйқый баҳа берген илимпазлардың бири И. Муминов болды. Ол Амир темурдың Орта Азия тарийхындағы роли ҳәм тутқан орны деп аталған кишкене китабын биринши мәрте 1968-жылы 5-июньде Өзбекстан Илимлер Академиясы Президумының илимий кеңесинде доклад еткен.

Усы кеңесте академияның айрым басшалары, түрли институтлар, айрықша жәмийетлик гуманитар бөлиминиң институтларынан берилген усынысларды академиклер, академияның ағзалары, илим докторлары ҳәм кандидатлары қатнасқан, доклад сонда ҳәр тәреплеме талықланып дурыс баҳаланған ҳәм түрли мәсләҳәтлер айтылып баспаға шығырыўға рухсат берилген. Докладшы тәрепинен усы жоқарыда айтылған мәсләҳәтлер есапқа алынып 1968-жылы «Фан» баспасынан рус ҳәм өзбек тиллеринде кишкене китап болып басып шығарылды.

И. Муминов Темурдың Орта Азияны манголлардан азат етип ҳәм оны мустақил. күшли мәмлекет етип бирлестирген ҳәм оны раўажландырыўдағы қосқан үлкен мийнети ҳәм үлесин көрсеткен[4,Б.6-96].

1995-жылы ЮНЕСКО ның қарары менен 1996-жылы Амир Темур жылы деп белгилеў ҳаққында қарар тастыйықланды. Усы мүнәсибе пенен айрықша «Темур түзиклери» Амир Темурдың жәмийетлик сиясий ислери ҳаққында жаңаша көз-қараста өзбек, қарақалпақ ҳәм шет тиллерде жазылған Темур түзиклери Ташкент (1996), Шарафуддин Али Яздийдиң Зафарнома Ташкент (1997) Әмир Темурдың бийликлери Нөкис (1996-ж), Әмир Темур үгитлери, Тошкент (2001-й) Әмир Темурдың жәмийетлик философиялық ҳәм тәлим тәрбиялық ой пикирлери, Нөкис (1997 ж) Тимурнома Тошкент (1990 й) Әмир Темур Тошкент (1995) ҳәм де газета журналларда жазылған илимий ҳәм әдебий мақалалар баспадан шықты, жәнеде Әмир Темурдың 660-жыллығына арналған Амир Темур ва унинг жәҳән тарийхындағы орны атамасындағы халық аралық конференция материаллары баспадан шықты оған шет ел ҳәм Өзбекстан алымлары қатнасып өзлериниң мазмунлы докладларын оқаған ҳәм оның материаллары топлам болып баспадан шықты жәнеде оның өмири ҳәм хызметине байланыслы роман, поэма, пьессалар жазылды.

Пайдаланған әдебиятлар

1. Амир Темур Курогон .Зафарнама. Т.1990
2. Ватан туйгуси. Т.1996, 371-385 бетлер
3. Камалов С. Венгриялы алым Х.Вамбери Амир Темур тууралы. “Арал кызлары” журналы. 1996-жыл №1,2. 135-136 бетлер
4. Муминов И. А.Темурнинг Ўрто Осиеда тарихида туткан ўрни ва роли. Т.1968, 6-96 бетлер
5. Сомон йули. Т.: 1992
6. Темур тузиклари. Т. 1996. 19-20 бетлер

ӘМИР ТЕМУР ″ТУЗУКЛЕР″ ТОПЛАМЫН ДӨРЕТИЎДЕГИ МАҚСЕТИ ҲӘМ ЎАЗЫЙПАЛАРЫ

Даулетмуратов Байрамбай –
ҚМУ археология кафедрасы ассистенти
Зарифбоева Мафтуна –
ҚМУ Тарийх факультети 2 – курс студенти

″Тузук″ сөзи төрелик, бийлик, нызам қағыйда, үрп-әдет дәстүрлерине толық байланыслы. Әмир Темур салтанат қурыў, мәмлекетти өз қолында услап турыў, басшылық етиў ислери ҳаққында дәстүр қолланба тузикин жазып қалдырған. Себеби перзентлерин әўладлары болған мәмлекет басшылары усыған муўапық ис жүритсин деп кеңес берип қалдырған[3,Б.35].

Тынымсыз әскерий атланыслар ҳәм елди басқарыў сиясатының тәжирийбелеринен келип шығып, еле Европа еллеринде конституция түсинигине ийе болмаған заманларда, Әмир Темур өзиниң ишки ҳәм сыртқы сиясатын беккемлеў мақсетинде бул тузикти пайда еткен Әмир Темурдың сарайында болып соңғы жыллары оның әскерий атланысларына бирге қатнасқан Шарафатдийн Яздийдиң ″Зафарнама″ атлы тарийхый шығармасында айтылыўына қарағанда бул тузик дәслеп түрк ҳәм парсы тилинде жазылғанын айтып өтеди[7,Б.50].

Туркий тилдеги нусқасы жоқ болып кетеди, ал парсы тилиндеги нусқадан бул тузик XVIII-XIX әсирлерде Англия, Франция, Америка, Дожир, Иран, Ҳиндистан, Россия, Финляндия мәмлекетлерине таралып китап ҳалында баспадан шығарылған. Мәселен: 1783-жылы Англия, 1785 ҳәм 1891 жыллары Ҳиндистанда, 1868-жылы Иранда, айрым толық болмаған нусқалары 1787-жылы Француз, 1884-1934 жылларда рус тилинде басылып шықты. Бирақта өзимиздиң ана Өзбекстанымызда 1991-жылы баспадан шықты.

Бизиң ушын әҳмийетли ҳәм исенимли Темурды жақсы билген ҳәм оның империясы ҳаққында үлкен мийнет авторы Шарафаддин Али Яздийдиң пикири қымбатлырақ ҳәм исенимли. Ол өз мийнетинде былай деп жазған: ″усы тәртипте уллы ҳәзирет өмириниң уллы ўақыялары ҳәм мәмлекет басқарыў дәстүрлерин өз ишине алған түркий типтеги парсы шығармасы. Демек дәслепки ўақытлары ″Тузиклер″ туркий тилде жазылғанлығы ҳәм бул шығарма Темур тәрепинен оқылғанлығы айтылады. Шығарма басынан ақырына дейин Әмир Темур тәрепинен баян етиледи[7,Б.53].

Әмир Темурдан кейин бөлинип кеткен Орта Азия ханлықларына ийелик еткен ҳүкмдарлардың бул тузиктиң қолжазба ҳәм тасқа басылған нусқаларынан өзлерине жолжоба алыў ушын китапханаларында қәстерлеп сақлағаны белгили. Ҳәтте, 1918-жыл 23-февральда Л.Д.Троцкийдиң басшылығында дүзилген Қызыл Армияға басшылық ететуғын Қызыл комиссияларды таярлайтуғын қысқа курсларда Әмир Темурдың әскерий өнери туўралы арнаўлы түрде лекциялар оқылған еди. Әмир Темур бул тузикти жазыў ушын котиблерине пәрман бергенде, өзинен 100 жыл бурын пүткил Азия менен бир қатарда Европаның да бираз ләшкерлериниң ат туяғынан өткерген Шыңғысханның әскерий ҳөнер ҳаққындағы тәжирийбеси жәмлестирилген ″Билик″ ямаса ″Ясақ″тан пайдаланған. Шынында да дүнья жүзин жаўлап алыў жәҳәнгирлик феодализм дәўириндеги патшалар ушын өзине тән нызам болған. Ҳәр бир уллы патша жәҳәнгирлик қылған. ″Мәмлекет патшасыз болмас, патшалық жәҳәнгирликсиз болмас″-деп жазған еди уллы мәмлекетлик искер ҳәм шайыр Захриддин Мухаммад Бабур. Бул биринширен, екиншиден болса ол дәўирлерде тек күшли патшалар ғана күнин көрген, өз мәмлекетин ҳәм халқын басқалардан басып алыўынан және талан-тараж қылыўынан сақлай алған[2,Б.10].

Жәҳәнгирлик идеясы Әмир Темурде үлкен адамгершилик сезимлер менен биргеликте жүзеге келген еди. Аспандағы кәраматлы қудай сыяқлы, жерде де пүткил дүньяны әдил сиясат пенен басқарып, бийлик жүргизиўши дана әмирши, ″жер жүзинде бир ҳалийфа″[3,Б.35] болыўы лазым деген пикир оның кеўлинде болды.

Әмир Темур мәмлекет пенен халықты бир деп түсинди, мәмлекеттиң тәғдири халықтың тәғдири деп есаплады. Егер мәмлекет тәрепинен әдалатсызлыққа жол қойылса, онда халықтың тыныш-татыў әмири бузылады. Оларды азап ақыретке салып жасап атырған жәмийетлик дүзимнен наразылығын пайда етеди, халықтың өз патшасына қарсылығы күшейеди деп түсинеди[4,Б.17]. Әмир Темур әдалатлы басқарыўы нәтийжесинде күшли мәмлекет дүзиўге ерискенлигин, қудиретли ел болыў халыққа әдил қатнас жасаўдан келип шығатуғынлығын жақсы билгенликтен ″Күш әдалаттадур″ деп өтеди[5,Б.40].

Жәмийеттеги орын алған ҳәр қыйлы ислердиң ақ-қарасын ақылға салып айырып, әдалатлылық пенен шешиў кереклигин, әдалатлылық мәмлекетлик ислерде айрықша бағдар болыўы тийислилигин, буннан тысқары, инсанлардың жеке өмиринде, өз-ара қарамқатнасында әдиллик түсиниклериниң орын алыўы, мәмлекетлик қатнасларда ҳәм инсанлардың күнделикли турмыслық мүнәсибетинде әдиллик зәрүрлигин нәзерге ала отырып, ″Зулымлық емес, әдалатлық жеңеди деди[5,Б.45]. Усы арқалы мәмлекетлер

арасында ҳәм елде ҳақлық пенен ҳадал турмыс кешириў мәмлекет басшыларының ҳәм жеке инсанлардың минез-қулық өлшем болыўы тийислилигин ескертти.″ Ол күш қудрет зорлық зомбылықта емес, керисинше әдалатта екенлигин терең аңлады[1,Б.92].

Мусылман дүньясында қәлиплескен сиясий ҳәм ҳуқықый тәлийматларға тийкарланып, мәмлекеттиң идеологиясын ислам дини, ал нызамлар системасын ислам шәрияты тийкарында жүргизди. Ислам шәрияты мазмунында ҳуқық илими белгили дәрежеде жақсы исленгенлиги мәлим. Диний қағыйдаларды ислаҳиятты үйретиўши ҳәм ҳуқық илиминиң түрли тараўларына тийисли болған қағыйдаларды баянлаўшы бөлимлер орын алған ҳуқық илиминде мәмлекет ҳәм ҳуқықтың пайда және әҳмийети иләҳий күшке байланысқан ҳалда үйрениледи мәмлекет ҳәм нызамларды жаратыўшы Алла таала деп түсиндирилип, оның жердеги ўәкили мәмлекет баслығы патша. Қағыйдаға муўапық алды менен иләҳий нызамлардың бар екенлиги ҳәм буннан келип шығатуғын инсан тәрепинен қабыл қылынған нызамлар ҳаққындағы пикирлер орын алғанлығы мәлим[6,Б.27]. Әмир Темур ҳуқық тараўында усы шәрият мәселесине сүйенип қалмастан, шәриятқа қосымша гейде Шыңғысхан жаратқан ″ясо″ нызамын да пайдаланып, буны көпшилик ўақытта жаман адамларға, уры басқыншы, қарақшыларды жазалағанда қолланған[3,Б.71]. Буны Ибн Арабшах та тастыйықлаған[8,Б.304].

Урыс ҳәм тынышлық ўақтында сақшылық қылыў ҳәм мәжлис жыйынларда тайын болыў тузиги, ўәзирлердиң хызмет атқарыў тузиги улыслар, әскерлер ҳәм туманлар әмирлериниң ўазыйпа тузиги, нөкердиң бекке ҳәм бектиң нөкерге өз-ара мүнәсибети ҳаққында тузик. Дос ҳәм душпанға мүнәсибет тузиги мәмлекетлерди бағындырыў тузиги, салтанатты менгериў тузиги мәмлекет мүлки әскер ҳәм пухара жағдайынан хабардар болыў тузиги, түрли мәмлекетлердиң халқын жол-жорыққа салыў ҳәм айлық белгилеў, әўлийе ҳәм дүньядан өткен диндарлардың мазарларын дүзетиў, ўақым ҳәм нәзир ислерин тәртипке келтириў тузиги, Халықтан мол-салық алыў, мәмлекетти тәртипке келтириў ҳәм абаданластырыў оның раўажланыўын, қәўипсизлигин әмелге асыратуғын кисилер тузиги, Жән-жәдел, урыс майданына кириў, әскерди дүзиў ҳәм душпан ләшкерин қайтарыў тузиги. Қырқ мың атлыдан зият әскер бөлимлерин сапқа дүзиў тузиги, мәмлекетти басқарыўдағы усындай тузиклер топламлары өз дәўири ушын әҳмийетли болып қоймай соңғы дәўирлерде де өз баҳасын жойтпай өмир сүрип киятыр.

Пайдаланған әдебиятлар

1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. Т.: "Узбекистон" 1994.

2. Ахмедов Б. Амир Темур ва Шарқнинг уйғониш даври.// Ўзбекистон адабиети ва санъати. 1996. 9-май.

3. Амир Темур тузуклари. Т.:1991.

4. Алеўов Ө. Әмир Темурдың жәмийетлик философиялық ҳәм тәлим тәрбиялық ой пикирлери. Нөкис. 1997 ж.

5. Амир Темур угитлари. Т.: 1993 й.

6. Бобоев Х. Амир Темур ва темурийлер даврида конунчилик. Мулокот журнали 1996 ж.№3

7. Зафарнома. Т.:-2000.

8. Ибн Арабшах. Амир Темур тарихи. I том. Т.: 1992ж.

ӘМИР ТЕМУР ТҮЗИКЛЕРИНИҢ ОРТА ӘСИРЛЕР ТАРИЙХЫНДАҒЫ ТУТҚАН ОРНЫ

Даулетмуратов Байрамбай –
ҚМУ археология кафедрасы ассистенти
Турсынбаев Хасылбек –
ҚМУ Тарийх факультети 2 – курс студенти

Орта әсирлердеги түркий тиллес халықларға ортақ мәниде түсиникли болған «түзик» атамасы ҳуқықый характердеги түркий чағатайша сөз болып оның мазмуны қағыйда дүзиў, «тәртипке келтириў», парсыша «ойын», арабша «нызам» сөзлерине туўры келеди.

Темур түзиклериниң дөрелиўи ҳаққында илимпазлар арасында ҳәр қыйлы пикирлер бар. Әмир Темурдың сарайында соңғы жыллары оның әскерий атланысларына бирге қатнасқан Шарафатдийн Али Яздийдиң «Зафарнама» атлы тарийхый шығармасында айтылыўына қарағанда бул түзик ең дәслеп түрк ҳәм парсы тиллеринде жазылған деп ескертеди[5,Б.78]

Және де биз Әмир Темурдың мәмлекет басқарыў қурылысы ҳаққында пикир жүргиземиз Әмир Темур мәмлекет басқарыўда Аббасийлер Қарақытайлылар дәстүрлери тәсиринде әмирлик пәрманларын шығарыўда өзлериниң айрықша усылларын ислеп шықты[3,Б.13].

Кейинирек олар уйғыр ҳәм монғол тилинде, айырым ўақытлары Қытай парсы ҳәм түрк тиллеринде өз пәрманларын жәриялаған. Буған жошылар пайтахты Сарай дийўанханасы мысал болады. Шағатай улысы ханлықлары тәрепинен шығарылған бирде тийкарғы нусқадағы ҳүжжет сақланбаған, бирақ олар өзлериниң пәрманларын монгол, парсы ҳәм түрк тиллеринде шығарған деген пикирди германиялы Берт Франгер айтып өткен[1,Б.45].

Әмир Темур тәрепинен пәрманлар шығарыў тәртибине талаплар оның әўладлары тәрепинен ҳәм қабыл етилген. Буған бир қатар темурий ҳүкимдарлары, мәселен, Шохрух Мырза ҳәм Абу Сайд Мырзалар тәрепинен шығарылған ҳәм тийкарғы нусқада сақланып қалған көплеп ҳүжжетлер тийкар бола алады. Батыс Иран ҳәм Шығыс Апатолиядағы Қара Қуйынлы ҳәм ақ Қуйынлы түрк ҳүкимдарлары Әмир Темур ҳәм оның әўладларына душпанлық руўхында болса да, лекин соған қарамай, пәрманлар шығарыўда Әмир Темур методикасын толық қоллағаны айрықша дыққатқа сазаўар[3,Б.14].

Темур «Тузик»леринде оның жәмийетлик -сиясий, философиялық көз -қарасларының өзине тән бағдарлары, анализ қылынады. Оннан алдын Сақыпқыран өмири ҳәм хызметлерин терең үйрениў зәрүр. Усы көз қарастан қарағанымызда оның өмири ҳәм сиясий-ҳуқықый хызметлерин тийкарынан еки дәўирге бөлиў мақсетке муўапық болады деп есаплаймыз. Бириншиси 1366-жылдан яғный Шаҳрисабзға ҳәкимлик қылған ўақтынан 1386 -жылға дейинги болған мүддетти өз ишине алады. Бул дәўирде Әмир Темур барлық ҳәрекетин бир мақсетке, қыйын жағдайда жүз берген чағатай улысы орнына орайласқан ғәрезсиз мәмлекет дүзиўге қаратты. Усы дәўирден баслап Әмир Темурдың жәмийетлик сиясий, философиялық дүнья қарасының тийкары қәлиплескен. Буны оның «Тузик»леринде жазған пикирлеринен де билиўге болады[2,Б.53].

«Мениң мақсетим мәмлекетде әдалат орнатыў, тәртип ҳәм тынышлықты беккемлеў, пухаралардың турмысын жақсылаў, журтымызда қурылыс ислерин күшейттириў, мәмлекетти раўажландырыў» Сақыпқыран Әмир Темурдың бундай пикирге келиўине тийкарғы себеби, Чағатай улысы майда феодал беклериниң зулымы, монгол ханлары, Алтын Орда беклериниң Мавераууннахрға тоқтаўсыз басқыншылық жүрислеринен безген, 150 жыл даўамында езилген диңкеси қурыған халқының аўыр аўҳалы еди. Әмир Темурдың жәмийетлик, философиялық көз қарасларын анализлегенде, әне усы тарийхый жағдай нәзеринен қараў керек.

Әмир Темур мәмлекетти басқарыў ҳәм барлық ислерди пухта режелестирип барыў ушын қолланба дөреткен. Оның бул дөретпеси яғный жоқарыда айтып өтилген «Темур түзиклери» өз дәўириниң жақсы исленген конституциясы деўге болады. Себеби онда мәмлекет ишиндеги ҳәм сыртындағы жағдай өз көринисин тапқан. «Түзик»лерде әскерий баслықлар, ләшкербасыларынан баслап мәмлекетти басқарыў, пухаралардың ҳақ - ҳуқықлары, еркинликлери түрли алым-салықларды белгилеўге оның көрсетпелери берилген.

Әмир Темур жәмийетлик-сиясий философиялық көз-қарасларының тийкарында әдалат принципи көрсетиледи. Сақыпқыран хызметиниң барлық тараўларында әдалатты талап қылып ҳәм оны әмелге асырар еди. Буның биринши дәлили «Күш-әдалаттадур» деген уллы пикири еди. Өз улы Мираншахқа қолланған шарасынан оның екинши дәлили сыпатында келтириў орынлы: Әмир Темур өзи жаўлап алған Хорасан, Иран, Ирақ ҳәм

Кавказ арты ўәлаятлары ҳәкимлигин Мираншахқа тапсырған еди[4,Б.29]. Темур түзиклеринде душпан ләшкерлери қырқ мың атлыдан зыят болса, беглербеги, әмирлер, мың басылар, жүзбасылар, бахадырлар ҳәм басқа әскерлер мениң жеңисли байрағым астында болсын ҳәм әмир, пәрманымды күтсин деп жазған еди соңғы түзик нәсиятларында[2,Б.52].

Сондай-ақ «Тузиклерде» әскерий бөлимге жарлық жибериў оны тапсырыў ҳәм қабыл етиў әскерий бөлим таярлаў оларға көрсетилетуғын командалық буйрық, ҳ.т.б. бийликлер берилген. Сондай-ақ «Тузиклерди» қолланып жеңген әскерий жүрислери ҳаққында сөзлери келтирип өтиледи. Мәселен: «Тузиклердиң» жәрдеминде Тохтамысты жеңгени шаҳ Мансурдың үстинен жеңиси усы түзиклердиң берген жәрдеми деп есаплайды[1,Б.58].

Әмир Темур өзиниң түзиклерине сүйенген ҳалда елдиң ҳәкимлерин тайынлап белгилегенде алды менен басшының жәмәәт пенен ислесе алыў уқыбына, олардың руўхын байқап ҳәрекет ете алыўына, шөлкемлестириўшилик шеберлигине және сол халықтың талап-тилегине үлкен итибар берген. усыдан көринип турыпты Әмир Темур мәмлекетти басқарыўды жәмийетлик психологияны билиў жәрдеминде алып барыў тәрепдары болған. Усы себепли, ол ҳәр бир үлке халқына «олардың темпераментине, тәбиятына туўры келген, өзлери тилеген адамларды оларға ҳәким етип тайынладым» [2,Б.55] деп жазған.

Әмир Темурдың мәмлекет басқарыў ислеринде жоқарыда айтып өткенимиздей инсан руўхыяты ҳаққындағы тәжирийбелери, түсиниклери үлкен жәрдемин тийгизди. Ол халықты басқарыўда белгиленген мәмлекетлик нызам тәртиплерге илаж ислеп, буған қосымша руўхыят ҳаққындағы билимлеринде иске салып отырған. «Дурыс сиясат және инсап пенен әскерлеримди ҳәм пухара халықты үмит және қорқыныш арасында сақладым» [2,Б.54] -деп жазған еди.

Улыўма түзиклерде Әмир Темур ҳәм темурийлер дәўирин үйрениў ушын керекли әҳмийетли тарийхый мағлыўмат ҳәм хабарлар бар. Темур түзиклери бүгинги күнге шекем жетип келип ҳәзирги дәўирге дейин өз әҳмийетин жойытқан жоқ. 1996-жылы Әмир Темурдың 660-жыллығына байланыслы оның хызметлери ҳәм оның әҳмийети ҳаққында бир қанша илимий мақалалар, дөңгелек стол әтирапында сөйлесиўлер телерадио еситтириўлер, конференциялар ҳәм спорт жарыслары өткерилди.

Пайдаланған әдебиятлар

1. Амир Темур бийликлери. Нөкис. 1996
2. Амир Темур Тузиклери. Т. 1991
3. Берт Франгер. Амир Темурнинг маъмурий ислоҳатлар ва уларнинг Ўрта Осие, Эрон ва Ҳиндистон давлат идораларига таъсири. Т. 1996. Халқаро кон-я
4. Бобоев Х., Карматов К. Куч-кудрат Адолатдадир. Т.-2001
5. Зафарнама. Т. 2000 й.

GUMANISTIK G‘OYALARNING IJTIMOIY-FALSAFIY MAZMUNIDA ADOLAT, TENGLIK VA ERKINLIKNING O‘RNI

Joldasbaev Oralbay Yernazarovich
NDPI “Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrasi assistenti

Gumanizmning ijtimoiy munosabatlarni baholashdagi o‘rni, avvalo, jamiyatning markaziga insonni qo‘yish bilan belgilanadi. Agar muayyan ijtimoiy tizim insonni faqat vosita, mehnat resursi, siyosiy kuch yoki iqtisodiy birlik sifatida talqin etsa, bunday yondashuv gumanistik mazmunga ega bo‘la olmaydi. Gumanizm esa insonni mustaqil qadriyat, jamiyat va tarixning faol subyekti sifatida ko‘radi. Shu sababli u har qanday ijtimoiy tuzumni inson manfaatlariga munosabati, uning huquq va erkinliklarini qay darajada ta’minlay olishi, shaxsning qadr-qimmatini qanchalik e’tirof etishi asosida baholaydi. Demak, gumanizm ijtimoiy munosabatlar mohiyatini insonparvarlik mezoni orqali tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur masalada adolat tamoyili alohida ahamiyat kasb etadi. Adolat gumanizmning markaziy ijtimoiy-me’yoriy kategoriyalaridan biri bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning

haqqoniy, muvozanatli va ma’naviy asosda tashkil etilishini anglatadi. Gumanistik nuqtai nazardan adolat bu faqat jazoni yoki mukofotni teng taqsimlash emas, balki har bir shaxsning qadr-qimmatini tan olish, uning ehtiyojlari, huquqlari va imkoniyatlariga hurmat bilan yondashishdir. Adolatli jamiyatda insonning sha’ni poymol etilmaydi, uning manfaatlari siyosiy yoki iqtisodiy maqsadlar yo‘lida qurbon qilinmaydi. Shu ma’noda adolat gumanizmning amaliy ifodasi bo‘lib, ijtimoiy munosabatlarni insoniylashtirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, adolat jamiyatdagi munosabatlarning insoniy mezon asosida tashkil etilishini bildiradi.

V.A. Suxomlinskiyning “Haqiqiy insonparvarlik eng avvalo adolatdir” [1. B 29] degan fikri gumanizmning ichki mohiyatini teran ifodalaydigan muhim ijtimoiy-falsafiy xulosalardan biridir. Bu yerda adolat insonparvarlikning tashqi ko‘rinishi emas, balki uning mazmuniy asosi, me’yoriy mezoni va amaliy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur fikr gumanizmni chuqurroq anglash, uning jamiyat hayotidagi o‘rni va vazifasini belgilash uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur fikrning gumanistik mazmuni shundaki, u insonparvarlikni hissiy yoki subyektiv fazilat darajasidan olib chiqib, uni ijtimoiy hayotning ob’ektiv tamoyiliga aylantiradi. Gumanizm insonni oliy qadriyat sifatida e’tirof etadi. Biroq insonni oliy qadriyat deb tan olish faqat nazariy e’tirof bilan cheklanib qolmasligi kerak. Bu e’tirof amaliy jihatdan adolatli munosabatlar orqali ro‘yobga chiqadi. Ya’ni insonning qadr-qimmati, huquqi, erkinligi va manfaatlariga hurmat bilan qarash adolat orqali ta’minlanadi. Shu ma’noda adolat gumanizmning real hayotdagi shakliga aylanadi.

Adolatning yana bir muhim tomoni shundaki, u ijtimoiy ishonchni shakllantiradi. Insonlar jamiyatdagi qoidalar hamma uchun bir xil ishlashiga, mehnat e’tirof etilishiga, huquq himoyalanishiga ishonsa, ular ijtimoiy hamkorlikka faol kirishadi. Aksincha, adolatsizlik kuchaysa, begonalashuv, ishonchsizlik, norozilik va ijtimoiy parchalanish kuchayadi. Shu bois adolat jamiyat barqarorligining ham, ma’naviy sog‘lomligining ham muhim shartidir. Ijtimoiy-falsafiy jihatdan adolat shaxsni himoya qiluvchi tamoyil bo‘lish bilan birga, jamiyatni taraqqiyotga undovchi kuchdir. Adolat mavjud joyda inson o‘z mehnatining samarasiga ishonadi, jamiyatda o‘z o‘rnini his qiladi, mas’uliyat bilan yashaydi. Bu esa nafaqat huquqiy davlat, balki yetuk fuqarolik jamiyati shakllanishiga zamin yaratadi.

Gumanistik yondashuvning ikkinchi yirik tamoyili tenglikdir. Tenglik gumanizmda insonlarning tabiiy qadr-qimmati bir xil ekanini tan olishni anglatadi. Bu yerda tenglik insonlarning iste’dodi, imkoniyati yoki ijtimoiy maqomi aynan bir xil degani emas. Gumanizmning maqsadi hammani bir qolipga solish emas, balki har bir insonning insoniy maqomini e’tirof etishdir. Ya’ni millati, dini, jinsi, tili, ijtimoiy kelib chiqishi yoki dunyoqarashidan qat’i nazar, har bir inson hurmat va huquqqa loyiqdir.

Tenglik-jamiyatdagi barcha kishilar, qatlam, partiya va shu kabilarning qonun oldidagi huquqiy mas’uliyati va imkoniyatlarining baravarligini anglatadigan tushuncha. Tenglik ta’minlangan jamiyatda uning barcha a’zolari yashash, ta’lim olish, mexnat qilish, erkin kasb tanlash, mulkdor bo‘lish, malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, qariganda, mexnat layoqatini yo‘qotganda ijtimoiy ta’minot olish, fikrlash, so‘z va e’tiqod erkinligi, saylash va saylanish kabi huquqlarga ega bo‘ladi. [2. B 369]

Mazkur izohda tenglik jamiyat hayotining muhim ijtimoiy-huquqiy tamoyili sifatida talqin qilinadi. Unda tenglik, avvalo, jamiyatdagi barcha shaxslar va ijtimoiy guruhlarning qonun oldida bir xil maqomga ega ekanini, ya’ni ularning huquqiy mas’uliyati va imkoniyatlari baravar bo‘lishini anglatadi. Bu yondashuv tenglikni faqat mavhum axloqiy g‘oya sifatida emas, balki jamiyatni demokratik asosda tashkil etuvchi amaliy prinsip sifatida tushunishga imkon beradi. Chunki huquqiy tenglik bo‘lmagan jamiyatda ijtimoiy adolat ham, fuqarolik erkinliklari ham to‘laqonli qaror topmaydi. Tenglikning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati yana shundaki, u shaxsning o‘zini jamiyatning to‘laqonli a’zosi sifatida his etishiga imkon beradi. Inson o‘zining huquqi va sha’ni boshqalarnikidek tan olinayotganini sezsa, unda fuqarolik faolligi, jamiyatga daxldorlik hissi va ma’naviy mas’uliyat kuchayadi.

Adolat va tenglik bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, lekin aynan bir narsa emas. Tenglik barcha insonlarning bir xil qadr-qimmatga egaligini e’tirof etsa, adolat ana shu e’tirofni ijtimoiy

amaliyotda ro‘yobga chiqaradi. Tenglik me’yoriy asos bo‘lsa, adolat uning hayotdagi ifodasidir. Jamiyatda faqat tenglikni e’lon qilish yetarli emas; uni adolatli institutlar orqali ta’minlash zarur. Shuningdek, faqat adolat haqida gapirib, tenglikni inkor etish ham mumkin emas, chunki kimning manfaati va huquqi bir xil qadrlanmasa, adolat mezoni izdan chiqadi. Gumanistik yondashuv aynan shu ikki tamoyilning uyg‘unligini talab qiladi.

Gumanistik tafakkur tizimida shaxs erkinligi markaziy o‘rin egallaydi. Shaxs erkinligi gumanistik g‘oyalarning nafaqat axloqiy, balki ijtimoiy-falsafiy asoslaridan biri hisoblanadi. Insonning qadr-qimmati, huquqlari, ma’naviy kamoloti va ijodiy salohiyati aynan erkinlik sharoitidagina to‘laqonli namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy-falsafiy jihatdan erkinlik insonning o‘z mohiyatini ro‘yobga chiqarish imkoniyatidir. Aksincha, erkinlik insonning ongli ravishda tanlash, o‘z harakatining maqsad va oqibatlarini anglash, jamiyat oldidagi mas’uliyatini his etgan holda faoliyat yuritish qobiliyatini bildiradi. Demak, shaxs erkinligi ichki ong, axloqiy yetuklik va ijtimoiy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘liq hodisadir.

Inson erkinligi, shaxsning ma’naviy mustaqilligi va avtonomiyasini, uning lozimlik qoidalarini o‘zi belgilash, tashqaridan bo‘ladigan majburlashsiz va tazyiqlarsiz ularga rioya qilish qobiliyati hamda huquqini belgilovchi erkin irodasi Kant etikasining asosiy transsendental g’oyasi va birinchi postulati hisoblanadi. [3. B 215]. Kantning erkinlik haqidagi qarashi ijtimoiy hayotda huquqiy madaniyat, fuqarolik ong, o‘zaro hurmat va axloqiy intizomning manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Erkin shaxs jamiyat uchun xavf manbai emas, aksincha, u ijtimoiy munosabatlarda ongli ishtirok etadigan, burch va mas’uliyatni anglaydigan, boshqalarning ham qadr-qimmatini tan oladigan ma’naviy yetuk subyektdir.

Karl Popper insonparvarlik tamoyiliga asoslangan ijtimoiy tuzumga erishmoq uchun beshta muxim vazifani ado etmoq lozim, deb xisoblaydi. Ulardan birinchisi - erkinlikni mustahkamlash, undan kelib chiqadigan ma’suliyatni anglash deb takidlaydi. [4. B 67] Karl Popperning fikri esa erkinlikning ijtimoiy-siyosiy va fuqarolik mazmunini yanada aniqroq ochib beradi. Uning insonparvarlik tamoyiliga asoslangan ijtimoiy tuzum haqidagi qarashida erkinlikni mustahkamlash birinchi vazifa sifatida ko‘rsatilishi bejiz emas. Chunki Popper uchun erkinlik insonning tabiiy yoki shaxsiy sifati bo‘lib qolmay, ochiq jamiyatning mavjudlik sharti hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, gumanistik g‘oyalar ijtimoiy-falsafiy tafakkurda insonni oliy qadriyat sifatida e’tirof etuvchi muhim tamoyildir. U adolat, tenglik va erkinlik kabi tushunchalar orqali shaxs qadr-qimmati hamda jamiyat taraqqiyotining mazmunini ochib beradi. Shu bois gumanizm nafaqat nazariy qarash, balki insonparvar va adolatli jamiyatni shakllantirishning muhim ma’naviy-falsafiy asosidir. Shuningdek, Kant, Karl Popper va boshqa mutafakkirlarning qarashlari gumanizmning zamonaviy jamiyat hayotidagi ahamiyatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Ayniqsa, inson erkinligi va mas’uliyatining uyg‘unligi, shaxs qadr-qimmatining daxlsizligi hamda adolatli ijtimoiy tartib gumanistik tafakkurning bugungi kundagi dolzarbligini belgilaydi. Shu ma’noda, gumanistik g‘oyalar jamiyatda insonparvarlik muhitini mustahkamlash, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va komil shaxsni shakllantirishda muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tafakkur Gulshani. Vladimir Vorontsov kompozitsiyasi. Sharifa Abdurazzoqova tarjimasi. Toshkent G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti:./ 1989. 29-bet

2. Фалсафа: энциклопедик лугат/ЎзР ФА, И.Муминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти. -Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2010. - 396 б

3. Нерсесянц В. С. Ҳуқуқ фалсафаси / Масъул муҳаррир: А. Х. Саидов, Т., «Адолат», 2003. 215 - бет

4. Иброхим Каримов. Сирожия Валиева. Карима Туленова. Ижтимоий фалсафа/ услубий кулланма Тошкент. 2008 й.67-б.

TEMURIY SHAHZODALARNING ILM-FANGA QO‘SHGAN MUNOSIB HISSALARI – IKKINCHI UYG‘ONISH DAVRINING BUYUK KASHFIYOTI

Ishmatova Nargis Murtazokulovna,
O‘R MG Toshkent “Temurbeklar maktabi”
harbiy-akademik litseyi bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ikkinchi Renessans Sohibqiron Amir Temur va temuriylar sulolasi hukmronlik qilgan davrga to‘g‘ri kelishi, aynan shu davrda temuriy shahzodalarning ilm-fanga qo‘shgan munosib hissalari, olamshumul ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *Renessans,* dunyo sivilizatsiyasi, madaniy muhit, she’riyat ilmi, turkiy til, “Ziji Kurogoniy”, “Risola”, ma’rifat, ilm, “Boburnoma”, munaqqid, aniq fan, tabiiy fan, rasadxona

Bahorning kelishi bilan tabiat uyg‘onishi jamiyat hayotida ham o‘z aksini topadi. Qish uyqusidan so‘ng tirilgan tabiatning go‘zalligi insonlar qalbida yangi umidlar uyg‘otadi. Maysalar nish urib, daraxtlar kurtak yozadi, olam yasharadi. Bu jarayon jamiyatdagi uyg‘onish davri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, har ikkalasida ham taraqqiyot va o‘zgarishlar kuzatiladi.

Xo‘sh, renessans nima? *“Renessans” fransuzcha so‘z bo‘lib, “qayta tug‘ilish” degan ma’noni anglatadi. Atama sifatida uning mazmuni ancha keng: madaniyatda, ilm-fanda, san’atda, ta’lim-tarbiyada, umuman, jamiyat hayotida uzoq muddatli turg‘unlikdan keyin qayta jonlanib, tez rivojlanishni, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimi yangi sifat bosqichiga chiqishini bildiradi. Ilk bor atama Yevropada o‘rta asrlar mutaassibligidan keyin 15-16-asrlardagi rivojlanish davriga nisbatan qo‘llanilgan. Renessans faqat Yevropaga oid hodisa emasligi, uni Sharq xalqlari yevropaliklarga nisbatan avvalroq boshdan kechirgani to‘g‘risidagi qarashlar va tadqiqotlar paydo bo‘la boshladi.*

O‘zbekiston zamini qadimda ikkita buyuk uyg‘onish davriga – Birinchi (IX – XII asrlar) va Ikkinchi (XIV – XV asrlar) Renessansga beshik bo‘lgan. Birinchi Sharq Renessansi haqida ko‘plab asarlar yozilgan. Ularda o‘sha davrlarda Sharqda islom ilmlari bilan bir qatorda ijtimoiy, tabiiy fanlar ham rivojlangani qayd etilgan.

Bugun Ikkinchi Renessans asoschilari Amir Temur va temuriylar sulolasining dunyo sivilizatsiyasi rivojiga, insoniyatning ilmiy, siyosiy-huquqiy, ma’naviy-g‘oyaviy, madaniy va tafakkur darajasi keskin ko‘tarilishiga qo‘shgan hissasi beqiyosligi hech kimda shubha uyg‘otmaydi. Jahon hamjamiyati temuriylar davrini ilm-fan, madaniyat, san’at va adabiyot taraqqiyoti hamda ulug‘ kashfiyot va ixtirolarda o‘z aksini topgan davr, xalqimizni esa shu paytgacha ikki marotaba Renessansga asos solgan el sifatida e’tirof etadi, ya’ni xalqimiz haqli ravishda ikki marta Renessans yarata olgan kam sonli xalqlar sirasiga kiritiladi.

Temuriylar davrida Turon-u Eronda ilm-fan, adabiyot va san’at sohalarida taraqqiyot doirasi juda kengayib, butun imperiya bo‘ylab Samarqanddan Buxorogacha, Buxorodan Hirot-u Balx, Mashhad, Yazd va Sharqning boshqa shaharlarigacha bu madaniy ta’sir yaqqol sezilib turgan.

Ikkinchi Renessans Sohibqiron Amir Temur va temuriylar sulolasi hukmronlik qilgan davrga to‘g‘ri keldi. Bu davrda Qozizoda Rumiy, Mirzo Ulug‘bek, G‘iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi kabi benazir olimlar; Lutfiy, Jomiy, Navoiy, Bobur kabi alloma shoirlar; Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar; Kamoliddin Behzod kabi musavvirlar, xattotlar, musiqashunoslar ijod qildilar, asarlari bilan “cherik tortmay” butun dunyoni zabt etdilar. Temuriylar davrida, ayniqsa, ilm-fan, adabiyot, san’at sohalari kamolot bosqichiga ko‘tarildi. Ma’lumki, XIV asrning ikkinchi yarmidan XVII asrgacha bo‘lgan davr Uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti deb ataladi. Adabiyotning har tomonlama rivojlanishiga avval Samarqanddagi, so‘ngra Hirot va Buxorodagi yuksak ilmiy, madaniy muhit o‘z ta’sirini ko‘rsatdi.

XV asrning ikkinchi yarmi o‘zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo‘lib, bu yuksaklik temuriy Husayn Boyqaro va o‘zbek adabiyotining porloq quyoshi Navoiy nomlari bilan bog‘liq. Husayn Boyqaro hukmronligi davrida adabiyot, san’at va fanning ko‘p sohalari rivojiga katta ahamiyat bergan. U turkiy tilda asarlar yozish haqida maxsus farmon chiqarganki, she’riyat ilmida

fors-tojik tili yetakchilik qilib turgan bir paytda Boyqaroning farmoni ilm ahli uchun favqulodda katta ahamiyatga ega bo‘lgan hodisa hisoblangan.

Husayn Boyqaro davrida mamlakatda ilm-fan rivoj topib, poytaxtga iste’dodli ziyolilar, iqtidorli hunarmandlar to‘plandi. Madrasalar tartibga tushib, juda ko‘p dunyoviy fanlar o‘qitila boshlandi. Davrning eng peshqadam olimlari mudarrislikka jalb etildilar. Bu madrasalarda ko‘plab xorijiy mamlakatlardan talabalar kelib tahsil ola boshladilar.

Husayn Boyqaro “Husayniy” taxallusi bilan she’rlar yozgan. “Risola” nomli asari o‘sha davrda shakllanib kelayotgan nasrimizning muvaffaqiyatli tajribalaridan biri bo‘lgan. Shuningdek, Alisher Navoiyning turkiy til va adabiyot taraqqiyotidagi buyuk rolini anglashga yordam bergan.

Bu ulug‘ zot o‘z hukmronligi davomida Navoiyga “muqarrabi hazrati sultoniy” mansablarini berib, birgalikda madaniyatning rivojlanishiga homiylik qilishgan. Navoiy ustozi Jomiy bilan hamkorlikda ma’naviyat taraqqiyotiga rahnamolik qildi. Ular timsolida badiiy adabiyot eng buyuk yutuqlarga erishdi. Navoiyning “Xamsa” va “Xazoyin ul-maoniy” devoni, Jomiyning “Xamsa”si va she’riy devonlari shu davr adabiyotining eng buyuk namunalari bo‘ldi.

Alisher Navoiy ham o‘z davrining ko‘plab fan, san’at va adabiyot namoyandalariga homiylik qilib, Sohibqiron asos solgan an’analarni davom ettirgani ma’lum. Jumladan, Kamoliddin Behzod, Sulton Ali Mashhadiy, Husayn Uddiy, Kamoliddin Binoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Husayn Voiz Koshifiy, Mirxond, Zayniddin Vosifiy va boshqalar ijodiy faoliyatida Alisher Navoiyning homiyligi katta o‘rin tutgan.

Husayn Boyqaroning uzoq yillik hukmronligining ahamiyati ko‘proq siyosat bilan emas, madaniyat va yuzaga kelgan tamaddun bilan bog‘liq, deb aytish mumkin.

Husayn Boyqaroning mantiqiy fikrlash borasida ham zukkoligi tahsinga loyiq. Xususan, N.Mahmudov bu haqda shunday fikr bildiradi:”Bahorning yomg‘irli kunlarining birida Alisher Navoiy Lutfiy bilan uchrashib qoladi. Lutfiy Xusrav Dehlaviyning bir she’ridagi go‘zal ma’no va o‘xshatish haqida juda ham maqtov bilan gapirib beradi, ya’ni: ”Mahbuba yomg‘irli kunda yo‘lda tiyg‘anib yiqilib ketay deydi. U shu qadar go‘zal va nozikki, yog‘ayotgan yomg‘ir rishtasini ushlab, uning madadi bilan o‘zini o‘nglab oladi”. Bu ta’rif Navoiyga behad ma’qul tushadi. Saroydagi oliy adabiy majlislarning birida bu o‘xshatish haqida shoh Husayn Boyqaroga gapirib, shohning ham hayratlanishini kutadi. Ammo Husayn Boyqaro “Yuqoridan pastga tushayotgan yog‘in rishtasi yiqilayotgan kishi uchun madad bo‘la olmaydi” deb, e’tiroz bildiradi. Navoiy Boyqaroning o‘tkir va nozik mantig‘i va serfahmlikdagi zakovatiga qoyil qoladi”. [1., 36-bet]

Amir Temurning ilm-fanga homiylik siyosati uning vorislari, xususan, sevimli nabiralaridan biri Mirzo Ulug‘bek tomonidan davom ettirildi. Mirzo Ulug‘bek (1409-1449) islom dunyosining yirik ta’lim dargohlariga aylangan madrasalar barpo etish va bu madrasalarda dars berishga o‘z davrining yetuk olim-u ulamolarini jalb yetishga katta e’tibor qaratdi. Bu jihatdan Mirzo Ulug‘bek temuriy hukmdorlar ichida alohida o‘rin tutadi.

Mirzo Ulug‘bek hukmronligi davrida Samarqandda rasadxona, Buxoroda, G‘ijduvonda va Samarqandda madrasalar qurildi. Bu davrda birgina Samarqand shahrida 100 dan ortiq olimlar fanning turli sohalarida ajoyib yutuqlarga erishgan. Ular orasida Taftazoniy, Mavlono Ahmad, o‘z zamonasining “Aflotuni” deb nom olgan Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Koshiy, Muhammad Hafoviy, mavlono Ali Qushchi va boshqa taniqli zotlar bor edi.

Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqandda birinchi akademiyaga asos solindi, Yer kurrasini o‘lchash va falaqqiyotshunoslik jadvallarini tuzish ishlari amalga oshirildi. Samarqand rasadxonasining qurilishi ulkan madaniy voqea bo‘lib, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona yo‘q edi. Rasadxonada Ulug‘bek matematika, geometriya, falaqqiyotshunoslikda chuqur bilimlar sohibi edi.

Temuriy shahzodalardan yana biri Zahiriddin Muhammad Bobur – buyuk podshoh, mumtoz shoir, nazariyotchi adabiyotshunos, faqih, tilshunos, san’atshunos, etnograf, tarjimon, hayvonot va nabotot olamining bilimdoni sifatida ko‘pqirrali faoliyat va ijod sohibi bo‘lgan. Birgina “Boburnoma” uning yigirmadan ortiq sohalarga qiziqqanligiga yaqqol misoldir [2.,3-bet]

Zahiriddin Muhammad Boburni kuchli munaqqid ham deyish mumkin. “Boburnoma”da Husayn Boyqaro devonidagi g‘azallar bir vaznda yozilganligini qayd etib, buni ijobiy hodisa

emasligini ta’kidlagan. Shuningdek, Alisher Navoiyning yaqin do‘sti Shayxim Suhayliy ijodi xususida to‘xtalib, she’r o‘qishidagi sun’iylikka ahamiyat berishi, xususan, qo‘rqinchli so‘z va ma’nolarning ifodalashini tanqid ostiga oladi. Bundan tashqari so‘z mulkining sultoni bo‘lmish Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari haqida shunday tanqidiy fikr bildiradi: ”24 ruboiy vaznida 4 vaznda g‘alat (xato) qilibtur. Ba’zi buhurning avzonlarida ham yangilibtur, aruzg‘a mutavajjih bo‘lg‘on kishiga ma’lum bo‘lg‘usidir”. [3., 180-bet]

Zahiriddin Muhammad Bobur ona tilini cheksiz hurmat qilgan. O‘zga yurt, o‘zga til, o‘zgacha urf-odatlar qarshisida ham ularning qadriyatlarini, tilini va dinini kamsitmagani holda vataniga, tiliga sodiqligini isbot etib, turkiy tilda ijod qilgan. Tilni sof saqlash uchun kurashgan. Yozuvga, savodxonlikka ham katta ahamiyat bergan. 20 yoshida “Xatti Boburiy”ni kashf qilgan.

Yuqorida nomlari qayd etilgan temuriylarning ko‘pchiligi tomonidan faqat birlamchi ehtiyojlardan ortib, ilm-fan va madaniyatga homiylik qilish uchun yaxshigina mablag‘ to‘plandi va imperiya hududida beqiyos ma’naviy yuksalish sodir bo‘ldi. Shu kabi keng ko‘lamli sa’y-harakatlar orqali erishilgan taraqqiyot Amir Temur va vorislari nomini jahon tarixiga o‘chmas qilib muhrladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Adabiyot, darslik, 10-sinf. T.: “G‘afur G‘ulom”, T.: - 2003

2.”Boburnoma”, Zahiriddin Muhammad Bobur. T.: “O‘qituvchi “,- 2008

3.Ona tili, darslik, 11-sinf. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – T.: – 2018

4. ”Sharq renessansi poydevori”, I.Inoyatov, “Ilm-ziyo zakovati” nashriyoti. – T.: – 2018

ILIM-PÁN RAWAJLANIWI HÁM JÁMIYETLIK ORTALIQ

Kadirbaeva Sapura

QMU Tariyx fakulteti sociologiya qa'nigeligi 3-kurs studenti
sapurakadirbaeva21@gmail.com

Annotaciya: Bul maqala ilim rawajlanıwınıń sociallıq ortalıqqa tásirin hám onıń rawajlanıwındağı faktorlardı úyrenedi. Ilim hám jámiyet arasındağı óz ara baylanıslılıq, sociallıq mashqalalardı sheshiwde ilimniń roli kórip shıǵıladı.

Gilt sózler: ilim, sociallıq ortalıq, rawajlanıw, tásir, rawajlanıw.

Аннотация: Эта статья исследует влияние научного прогресса на социальную среду и факторы ее развития. Рассматривается взаимосвязь науки и общества, роль науки в решении социальных проблем.

Ключевые слова: наука, социальная среда, развитие, влияние, развитие.

Abstract: This article examines the impact of sciyentific progress on the social environment and the factors contributing to its development. The interrelationship between sciyence and sociyety, the role of sciyence in solving social problems are considered.

Keywords: sciyence, social environment, progress, influence, development.

Ilim hám sociallıq ortalıq arasındağı baylanıslılıq quramalı hám kóp qırlı processlerdi óz ishine aladı. Ilim, óz náwbetinde, sociallıq ortalıqtı qáliplestiriwshi tiykarǵı faktorlardan biri. Ol insaniyattıń bilim hám túsinik dárejesin arttırıp, túrli sociallıq proceslerge tásir kórsetedi. Mısalı, texnologiyalıq jańalıqlar, ilimiy izertlewler nátiyjesinde payda bolǵan innovaciyalar sociallıq turmıstıń barlıq tarawlarına kirip baradı, ekonomikalıq ósiw hám sociallıq rawajlanıwǵa alıp keledi. Biraq, sociallıq ortalıq ta ilimge tásir kórsetedi. Xalıqtıń mútájlikleri, mádeniy qádiriyatları hám sociallıq mashqalaları ilimiy izertlewlerdiń baǵdarın belgileydi. Sol sebepli, ilim hám sociallıq ortalıq arasında turaqlı óz-ara tásir bar. Bul tásir nátiyjesinde ilimiy bilimler jámiyettiń talaplarına sáykes túrde rawajlanadı hám jańalanadı. Sonday-aq, ilim sociallıq mashqalalardı sheshiw ushın jańa sheshimler usınadı, bul bolsa sociallıq turaqlılıqtı támiyinlewge járdem beredi.

Solay etip, ilim hám sociallıq ortalıq ortasındaǵı óz ara baylanıslılıq adamzat rawajlanıwınıń tiykarın quraydı. Ilim hám sociallıq ortalıq ortasındaǵı óz ara tásir júdá quramalı hám kóp qırlı process esaplanadı. Ilimiy ashılıwlar hám innovaciyalar jámiyetlik turmısqa tásir etip, jana qádiriyatlar hám normalardı qáliplestiredi. Bunıń nátiyjesinde, sociallıq ortalıq ilimniń rawajlanıwına sharayat jaratadı hám ilimiy bilimler sociallıq qararlardı qabıl etiwde áhmiyetli rol oynaydı. Usı tárizde, ilim hám sociallıq ortalıq arasındaǵı óz-ara baylanıslılıq jámiyettiń rawajlanıwı hám turaqlılıǵın támiyinlewde úlken áhmiyetke iye. [2;124]

Ilimniń tariyxı insaniyattıń rawajlanıw procesinde áhmiyetli orın tutadı. Ol áyyemgi zamanlardan baslap, adamlardıń qorshagan ortalıqtı túsiniw hám oni basqarıw tileklerinen kelip shiqqan. Dáslepki dáwirlerde, ilim kóbirek ámeliy bilim hám tájiriybelerge tiykarlangan bolsa, keyin ala, áyyemgi Greciya hám Rimde logikalıq pikirlew hám teoriyalar qáliplesti. Orta ásirlerde ilim-pán, tiykarınan, diniy táliymatlar menen baylanıslı bolıp, kóplegen ilimiy shıǵarmalar saqlanıp qalgan. Renessans dáwirinde bolsa, insan pikiriniń erkinligi, tájiriybe hám baqlawlardıń áhmiyeti arttı. Bul dáwirde ilim jana basqıshqa kóterilip, kóplegen ashılıwlar ámelge asırıldı. XVII hám XVIII ásirlerde bolsa ilimiy revolyuciya procesleri nátiyjesinde tábiyattanıw, fizika hám matematika sıyaqlı tarawlarda úlken jetiskenliklerge erisildi. Ilimniń rawajlanıwı sociallıq ortalıq penen tıǵız baylanıslı bolıp, ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy ózgerisler ilimiy pikirdiń qáliplesiwine tásir kórsetedi.[1;215] Bulardıń barlıǵı ilimniń jámiyettegi ornın hám áhmiyetin belgileydi, sonday-aq, keleshektegi rawajlanıw perspektivaların belgilep beredi. Ilimniń tariyxıy rawajlanıwı kóp ásirler dawamında dawam etken process. Dáslepki dáwirlerinde ilim diniy hám filosofiyalıq túsinikler menen baylanıslı bolgan bolsa, keyinirek tábiyiy pánler hám matematikaga itibar kúsheydi. Orta ásirlerde musılman alımlarınıń jetiskenlikleri, Evropa Renessansı hám ilimiy revolyuciya procesleri ilimniń jana basqıshlarga ótiwine sebep bolgan. Hár bir tariyxıy basqıshta ilim jańa ideyalar hám metodologiyalar menen bayıp, sociallıq rawajlanıwǵa xızmet etken. Bul bolsa ilimniń jámiyettegi roli hám áhmiyetin jáne de arttıradı.

Ilim ekonomikalıq rawajlanıwda áhmiyetli rol atqaradı, sebebi ol innovaciyalardı jaratıw, resurslardan nátiyjeli paydalanıw hám básekige shıdamlılıqtı arttırıwǵa járdem beredi. Zamanagóy ekonomikada ilimiy izertlewler hám texnologiyalıq jańalıqlar, óndiris proceslerin optimallastırıw hám ónim sapasın arttırıwda tiykarǵı faktor esaplanadı. Sonday-aq, ilimniń rawajlanıwı sociallıq ortalıqqa da tásir kórsetedi, sebebi ol adamlardıń bilim dárejesin arttıradı hám olardıń qábiletlerin keńeytedi. Bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwı, ilim tiykarında jańa kónlikpe hám uqıplılıqlardı qáliplestiriwge imkaniyat beredi, bul bolsa jumısshılardı joqarı maman kadrlar sıpatında tayarlawdı támiyinleydi. Sociallıq ortalıqta ilim hám texnologiyalardıń tásiri, sonday-aq, densawlıqtı saqlaw, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám sociallıq teńlik máselelerinde de sezilerli. Innovaciyalar arqalı jańa jumıs orınlarınıń jaratılıwı, ekonomikalıq ósiw hám sociallıq turaqlılıqtı támiyinlewge xızmet etedi. Usı tárizde, ilim hám ekonomikalıq rawajlanıw arasındaǵı óz-ara baylanıslar, jámiyetti jáne de rawajlandırıw hám abadanlıǵın arttırıwda ayrıqsha áhmiyetke iye. Ilim ekonomikalıq rawajlanıwda tiykargı faktor sipatında kórinedi, sebebi ol jana texnologiyalar hám metodlardı islep shigariw arqalı óndiris nátiyjeliligin asıradı. Bul process, óz gezeginde, jumıs orınların jaratıw hám miynet bazarın diversifikaciyalawǵa járdem beredi. Ilimiy izertlewler nátiyjeleri ekonomikalıq strategiyalardı qáliplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı, bul bolsa sociallıq ortalıqqa unamlı tásir kórsetedi. Jámiyette bilimge tiykarlanǵan ekonomikalıq modeldiń ornatılıwı, innovaciyalıq ideyalar hám texnologiyalardı rawajlandırıw arqalı ekonomikalıq abadanlıqtıń artıwına alıp keledi.

Keleshekte ilim hám sociallıq ortalıq arasındaǵı baylanıslar jáne de bekkemleniwi kútilmekte. Ilimiy izertlewler hám innovaciyalar, sociallıq mashqalalardı sheshiwde jańa imkaniyatlar jaratadı. Máselen, jasalma intellekt hám maǵlıwmatlar analizi járdeminde sociallıq tarmaqlarda júzege kelip atırǵan mashqalalardı tez anıqlaw hám olarǵa nátiyjeli sheshimler usınıs etiw múmkin. Sonday-aq, ilim arqalı alınǵan bilimler, jámiyetlik sananı arttırıw hám xalıqtıń bilimlendiriw dárejesin jaqsılawda úlken áhmiyetke iye boladı. Bul bolsa, óz gezeginde, sociallıq turaqlılıqtı támiyinlewge járdem beredi. Bunnan tısqarı, ilim hám texnologiyanıń rawajlanıwı, sociallıq xızmetler tarawında da jańa usıllardı usınadı. Máselen, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw

hám ekologiya sıyaqlı tarawlarda innovaciyalıq sheshimler, jámiyettiń hár qıylı qatlamlarına keń kólemli járdem kórsetiw imkaniyatın beredi. Ilimiy izertlewler, sociallıq ortalıqtıń ózgeriwsheń tábiyatı menen únles halda, jámiyettiń talaplarına beyimlese alıwı zárúr. Sonıń menen birge, sociallıq ortalıq ilimniń rawajlanıwına tásir kórsetedi, sebebi sociallıq qádiriyatlar hám normativler, ilimiy jumıstıń baǵdarın belgilewde áhmiyetli rol oynaydı. Bul processler bir-birin tolıqtırıp, keleshekte jáne de turaqlı hám rawajlanǵan jámiyetti qáliplestiriwi múmkin. Keleshekte ilim hám sociallıq ortalıq arasındaǵı baylanıslar jáne de qıyınlasıwı kútilmekte. Innovaciyalar hám texnologiyalıq rawajlanıw sociallıq ortalıqqa jańa imkaniyatlar jaratadı, sonıń menen birge, ilim tarawındaǵı jetiskenlikler sociallıq mashqalalardı sheshiwge járdem beredi. Bunday óz-ara tásirler, sociallıq ádillik hám turaqlılıqtı támiyinlewge xızmet etedi, bunıń nátiyjesinde jámiyettiń rawajlanıwında jańa baǵdarlar ashıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdullayeva, N. (2019). Ijtimoiy muhit va ilmiy tadqiqotlar. Samarkand: Ijtimoiy fanlar.
2. Karimov, I. (2020). Ilm-fan va taraqqiyot. Tashkent: Fan va texnologiya.
3. Murodov, A. (2021). Ilm-fan va iqtisodiy rivojlanish. Bukhara: Iqtisodiyot va boshqaruv.
4. Rasulov, S. (2022). Texnologiya va ijtimoiy o'zgarishlar. Andijan: Texnologik taraqqiyot.
5. Tashkent, U. (2023). Ilm-fan va jamiyat. Nukus: Jamiyat va ilm-fan.
6. Yusupov, D. (2018). Ijtimoiy muammolar va ilm-fan. Fergana: Ijtimoiy tadqiqotlar.

РАЗВИТИЕ МАТЕМАТИКИ ВО ВТОРОМ ПЕРИОДЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ - ТЕМУРИДСКОМ РЕНЕССАНСЕ

Каримова Наргиза Мамурхановна,
преподаватель математики высшей категории
Ташкентский военно-академический лицей
«Темурбеклар мактаби» Национальной гвардии
Республики Узбекистан

Аннотация

Статья посвящена анализу развития математической науки во втором периоде Возрождения — эпохе Темуридов (XIV–XV вв.). Рассматриваются социально-культурные предпосылки научного подъёма, деятельность Самаркандской научной школы, вклад выдающихся учёных — Улугбек, Джамшид аль-Каши, Казы-заде Руми. Особое внимание уделяется развитию алгебры, тригонометрии, вычислительных методов и их практическому применению в астрономии. Показано, что Темуридский Ренессанс стал важным этапом в истории мировой математической мысли.

Ключевые слова: Темуридский Ренессанс, вторая эпоха Возрождения, Самаркандская школа, алгебра, тригонометрия, астрономия, Улугбек, аль-Каши.

Введение

В истории мировой науки особое место занимает второй период Восточного Возрождения, известный как Темуридский Ренессанс (XIV–XV вв.). Он связан с деятельностью государства, основанного Амир Темур, и продолженного его потомками. Центрами научной и культурной жизни стали Самарканд и Герат.

В этот период наблюдается значительный подъём в области астрономии, математики, архитектуры, литературы и философии. Развитие математической науки стало фундаментом для астрономических исследований и инженерных достижений. Покровительство правителей, создание медресе и обсерваторий, привлечение учёных из различных регионов способствовали формированию мощной научной школы.

1. Историко-культурные предпосылки развития математики

Создание централизованного государства способствовало укреплению экономических и культурных связей. Самарканд превратился в крупный научный центр

Востока. Государственная поддержка науки выражалась в строительстве образовательных учреждений и финансировании исследований.

Особую роль сыграл Улугбек — правитель и учёный-астроном. При нём в Самарканде была основана медресе (1417–1420 гг.) и построена обсерватория (1428–1429 гг.) [1, с. 78]. Эти учреждения стали центрами подготовки математиков и астрономов.

Развитие математики в этот период было обусловлено практическими потребностями — астрономическими наблюдениями, календарными расчётами, строительством архитектурных сооружений.

2. Самаркандская научная школа

Самаркандская школа объединила крупнейших учёных своего времени. Здесь работали Казы-заде Руми, Джамшид аль-Каши, Али Кушчи и другие исследователи.

Под руководством Улугбека был создан знаменитый астрономический труд «Зидж-и Гурагани» [2, с. 112], включавший точные тригонометрические таблицы. Для составления этих таблиц требовались сложные вычисления, что способствовало развитию прикладной математики.

Учёные Самарканда уделяли особое внимание систематизации математических знаний, совершенствованию вычислительных методов и уточнению тригонометрических функций.

3. Вклад Джамшида аль-Каши в развитие алгебры

Одним из крупнейших математиков эпохи был Джамшид аль-Каши. В своём труде «Мифтах аль-хисаб» («Ключ арифметики») он подробно изложил методы вычислений с целыми числами и десятичными дробями [3, с. 145].

Аль-Каши первым систематически применил десятичные дроби и разработал методы извлечения корней высокой степени. Он вычислил число π с высокой точностью (до 16 десятичных знаков), что стало выдающимся достижением XV века [3, с. 152].

Его исследования оказали влияние на развитие вычислительной техники и алгебраических методов в последующие столетия.

4. Развитие тригонометрии и астрономических вычислений

Тригонометрия в эпоху Темуридов достигла высокого уровня развития. Казы-заде Руми внёс значительный вклад в развитие сферической тригонометрии [4, с. 96]. Были уточнены значения синусов и тангенсов с высокой степенью точности.

В обсерватории Улугбека проводились систематические наблюдения за движением небесных тел. Для обработки данных применялись сложные математические методы. Составленные таблицы синусов с шагом в одну минуту дуги стали одним из крупнейших достижений средневековой науки [2, с. 134].

Развитие тригонометрии позволило повысить точность астрономических прогнозов и календарных расчётов.

5. Значение Темуридского Ренессанса для мировой науки

Темуридский Ренессанс стал связующим звеном между достижениями античной науки и европейским Возрождением. Через Османскую империю и Персию труды самаркандских учёных получили распространение в других регионах [5, с. 88].

Высокий уровень математической культуры Самаркандской школы способствовал дальнейшему развитию алгебры и тригонометрии. Многие методы вычислений использовались вплоть до Нового времени.

Таким образом, второй период Возрождения сыграл важную роль в истории мировой науки, обеспечив преемственность научных традиций.

Заключение

Развитие математики в эпоху Темуридов стало одним из важнейших достижений второго периода Восточного Возрождения. Благодаря государственной поддержке и деятельности выдающихся учёных были достигнуты значительные успехи в области алгебры, тригонометрии и вычислительной математики.

Самаркандская научная школа внесла существенный вклад в мировую математическую мысль, а её достижения оказали влияние на дальнейшее развитие науки как на Востоке, так и в Европе.

Список литературы

1. Ахмедов Б. А. *Улугбек и его время*. — Ташкент: Фан, 1994. — 220 с.
2. Сайили А. *Обсерватория Улугбека в Самарканде*. — Анкара, 1960. — 210 с.
3. Розенфельд Б. А. *История математики на Востоке*. — М.: Наука, 1974. — 312 с.
4. Бартольд В. В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. — М.: Наука, 1963. — 560 с.
5. Сартон Дж. *Введение в историю науки*. — М.: Прогресс, 1964. — 480 с.

ЖУБАТҚАН МУРАТБАЕВТЫҢ «ТЕМИРҚАЗЫҚ» РОМАНЫНДА ӘМИР ТЕМУР ОБРАЗЫНЫҢ КӨРКЕМ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

Алдонгарова Шамшырақ Абдигапбар қызы
Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты таянш докторанты

Әмир Темур – Орта Азия тарийхында үлкен орын ийелейтуғын тарийхый шахслардың бири болып табылады. Оның сиясий, әскерий ҳәм мәмлекет басқарыўдағы ҳызмети тарийхта терең из қалдырған. Сол себепли, Әмир Темур образы тек ғана тарийх илимлеринде ғана емес, ал, көркем әдебиятта да өз сәўлелениўин тапқан.

«Усы ўақытқа шекем уллы дана шахстың образы ҳаққында онлаған тиллерде жүзлеген, бәлким мыңлаған тарийхый естеликлер, мақала ҳәм изертлеўлер, ҳәртүрли журналларда көркем шығармалар жазылды. Олардың арасында жақсы нийет пенен жазылғанлары да аз емес. Бирақ, айырымлары жеткиликли анық дәреклерге ийе болмай турып, айырымлары наҳақлық ҳәм өз мәпи ушын, қаншадан-қанша үлгилери болса, идеологиялық курсаўда жаратылғанлығы себепли уллы шахс ҳәм ол менен байланыслы тарийх көптен-көп жағдайларда биржақлама, ҳәттеки бурмаланып көрсетилди, надурыс анализ етилди, шеберликлериндеги кемшиликлер себепли көркемлик жақтан терең ҳәм толық түрде сәўлелендирилмеди...Уллы Ғәрезсизлик Әмир Темурды тек ғана өзбек халқына емес, ал дүнья халықларына қайтарып берди. Қурамалы, шаң ҳәм даўыллы тарийх шегараларында жатқан мағлыўматлардың шаңын шаңға, қабығын қабықтан ажыратыў, ҳақыйқатлардың бетин шаңнан тазартыўдың имканиятлары ашылды. Жаңа заман өз нәўбетинде тарийхшылар ҳәм алымлардың алдында жаңа-жаңа ўазыйпалар қойды» (1, Б. 50-51). Сол ушында бизлер әдебияттағы ҳәрбир шығарманы сынлық көзқарастан қарап, Әмир Темур образын көркем тәсиллер менен қалай сәўлелендиргенин ажыратып билиўимиз керек.

Дүнья әдебияты тарийхында Әмир Темур образы ҳәр түрли тәсиллер менен көркем сүўретленген. Ал, өзбек әдебиятында болса, Мухаммад Әлийдиң «Сарбадорлар», «Улуғ салтанат», «Амир Темур чамани», «Амир Темур ва Йилдирим Боязид», О.Абдуразовтың «Повелитель» («Ҳукмдор») қосық усылында жазылған романы, Б.Ахмедовтың «Амир Темур» романы сияқлы шығармаларда Әмир Темур образы өз сәўлелениўин тапты. Ал, жазыўшы Жубатқан Муратбаевтың «Темирқазық» романының «Көкжийек» деп аталған биринши бөлиминде тарийхый шахс Әмир Темур образы өз көркем сәўлелениўин тапқан.

Жазыўшы Ж.Муратбаев қарақалпақ әдебиятында өзиниң орнына ийе прозаик десек те болады. Ол қайсы шығармасын жазса да, тарийхый шығарма болсын, гүрриң болсын қаҳарманларын реал өмирде бар инсанларға қурыўды мақул көреди, оларға өзине тән стиль менен сүўретлеўлер берип отырады. Оның «Темирқазық» романында Әмир Темур образы портретлик характеристика, теңеў ҳәм психологиялық сүўретлеў усыллары арқалы ашылады. Роман сәркарда Әмирдиң атақлы Хожа Ахмет Яссаўи мешитиниң қурылысын баслаўға келген ўақыты ҳәм оның ис-хәрекетлери, сыртқы келбети сүўретлениўи арқалы оқыўшылардың дыққатын тартады, соңынан ўақыяның даўамы баян етиле баслайды. Яғный, жазыўшы бунда жаңаша композициялық усылды пайдаланып, тарийхыйлықты қаҳарманлардың портретин көрсетип бериў арқалы сүўретлейди. Бундай көркем усыл өз гезегинде әдебий қаҳарманлар образының бираз терең хәм анық ашылыўына тийкар жаратады.

Әдебиятта инсан образы характерлер ҳәм портретлер арқалы жасалады. Портрет инсанның сыртқы көринисин сыпатлап қана қоймастан, ал ишки руўҳый ҳалатларын, психологиясын да көрсетип турады. Бунда ҳәрбир көркем өнерде дөретиўшиден баян етип атырған ўақыя-ҳәдийсеге сәйкес түрдеги қаҳарман образын жасаўда көркем портреттен шеберлик пенен пайдаланыў талап етиледи.

Ал, «портрет дегенимиздиң өзи француз сөзи болып, «portraire» – «сүўретлеў» сөзинен алынған. Персонаждың сөзи арқалы сүўретленген сыртқы көриниси (бет-әлпети, денеси, кийими, жүз белгилери, дене ҳалаты ҳәм ҳәрекетлери, қылықлары), оқыўшы қыялында жанланатуғын толық инсан образын жаратыўшы ҳәм оның характерин ашыўшы қураллардан бири. Портрет эпикалық шығарманың композициялық тийкарының бир көриниси» [2, Б.226].

Мысалы, «Оның аттың үстиндеги отырған турпаты, көз ушындағы ҳайўанды аңлып шошайып отырған арыстанның көринисиндей қорқынышлы еди. Темирлан шайықларды ҳүрметлеп, өзиниң мәмлекетлик жумысына жақсы пайдаланды. Темирлан Иранға атланысы алдынан ордасында кеңес өткерип, Хожа Ахмет Яссауи мешитин салдырыўға буйрық берди» [3, Б. 6] Бул жерде автор қаҳарманның ат үстиндеги саўлатлы келбетин сүўретлеў, оны арысланға теңеў арқалы батырлық ҳәм қаҳарманлық қәсийетлерин көрсетеди. Сондай-ақ, қаҳарманның ҳайўанды аңлып турғандай сергек ҳалаты оның ишки психологиялық жағдайын тереңлестирип көрсетеди. Ал, шайықларға болған ҳүрмети арқалы болса, оның мәмлекетлик ҳәм мәдений көзқараслары ашылады.

Жазыўшы шығармада Әмир Темур образын тек авторлық баянлаў усылы арқалы емес, ал басқа қаҳарманлар тили арқалы да ҳәр тәреплеме ашады. Олардан бири – Мулиддин устаның пикири арқалы берилген қосымша характеристика. Үзиндиде Әмир Темурдың сыртқы келбети сүўретленип, соның менен биргеликте оның үлкен бийликке ийе болғанлығы ҳәм сулыў Шолпан Мәликке үйленгенин таңланыў арқалы жеткереди.

«– Қудай бир адамға берсе ҳәммесин үйип-төгип береди-аў! Аяғы ақсақ, бир қолы ләң, көриниси қорқынышлы, теке сақаллы Әмир Темурге пүткил дүньяның бийлигин бергенлиги аздай, қасы үш жаңасынан көринген айдың қияғындай, қурма ерин, үлпилдеген ақ тамағы аққуўдың мойынындай, ақылы көркине сай қызды ҳаял етиўин қара»[3, Б. 9] – деп, сүўретлейди. Бул пикир қаҳарманның ишки ойы түринде берилип, ишки монолог элементлерин көрсетеди.

Жазыўшы шығармаларында Әмир Темур образы тек ғана портрет ямаса психологиялық усыллар арқалы емес, ал символикалық ҳәм салыстырмалы сүўретлеў жоллары арқалы да терең ашылады. Автор қаҳарманның минез-қулқын, ишки тәбиятын көрсетиў ушын ҳайўанатлар дүньясына тән образлардан үнемли пайдаланған. Сондай-ақ, автор қаҳарманды Шыңғыс хан тулғасы менен салыстырыў арқалы оның тарийхый орнын анықлайды. Бул салыстырыў Әмир Темурдың күш-қудиретин бийкарламастан, керисинше, оның жәҳән тарийхындағы дәрежесин анықластырады. «Әмир Темур қәншелли күшли болмасын, Шыңғыс ханнан әззи. Шыңғыс хан ийелеген жердиң шерек бөлегине де ийелик ете алмай, шаңғытып жүрип, жас орталарынан өтти. Ал оның Шыңғыс ханның жоқары

турыўы – көрегенлиги»[3, Б. 28]. Бул арқалы жазыўшы қаҳарманның тек күшин ғана емес, сиясий даналық пенен ойлаў қәбилети арқалы өзгешеленетуғынын да айқынлайды. Яғни, Әмир Темур образы тек басып алыўшы емес, келешекти болжап билетуғын, терең ойлы мәмлекет ғайраткери сыпатында көринеди. Соның менен биргеликте, бул салыстырыў қаҳарманның тарийхый шахс сыпатындағы орнын анықластырып, оның өзине тән өзиншелигин сүўретлейди. Жазыўшы Әмир Темурдың әззи тәреплерин де жасырып қалмай, оны исенимли образ сыпатында көрсетеди.

Романда Әмир Темур образы қаҳарманның ишки монологы арқалы да терең ашылады. «Жыллар өтип, мәмлекет жаңаланып, дәстүрлер өзгереди. Еле дүньяны өзине сыйындыратуғын көплеген әўладлар дүньяға келдеи. Сонда мениң атымды умытпай, ядына алып, жаўызлығым менен көрегенлигимди бирдей айтып, жазып алады. Буның себеби тек архитектуралық көркем өнерге берилгенлигим»–деп Әмир оңашада сүйикли тоқалы Шолпан Мәликке айтатуғын еди» (3, Б. 29) Бул жерде болса, Темур ўақыт ҳәм тарийх ҳаққында философиялық пикирлерге бериледи. Ол өзинен соңғы әўладлар өзиниң атын умытпай, жаўызлығы менен көрегенлигин бирге айтып, еске алса екен деп әрманлайды. Бул қаҳарманның өзин-өзи баҳалаўы, яғный ол оз болмысына сын көз бенен қарай алатуғын қурамалы шахс екенлигин көрсетеди. Ал, архитекуралық көркем өнерге айырықша әҳмийет бериўи арқалы болса, Темурдың мәдений-руўхый тәрепи ашылып, оның тек ғана басқыншы емес, ал цивилизацияға үлес қосқан тарийхый тулға екенлигин көриўимизге болады.

Жуўмақлап айтқанда, Жубатқан Муратбаевтың «Темирқазық» романында Әмир Темур образы жан-жақлама терең ҳәм көркем түрде өз сәўлелениўин тапқан. Автор қаҳарман образын портретлик характеристика, теңеў, символикалық сүўретлеў, ишки монолог ҳәм салыстырмалы таллаў сияқлы көркемлик усыллар арқалы шебер көрсетип берген. Романда Темур тек басып алыўшы емес, көрегенли сиясатшы, мәдениятқа жаны ашыйтуғын шахс, қыйын, қарама-қайшы характер ийеси сыпатында көрсетиледи. Оның зулымлығы менен ақыллылығының бирге берилиўи, оның образын еле де анықластырып, исенимли етип көрсетеди. Усы арқалы, Әмир Темур образы оқыўшы қыялында тек ғана өткен дәўирдиң қаҳарманы емес, ири тарийхый ҳәм көркем шахс сыпатында қәлиплеседи.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Назаров Б. Барҳает асар. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент, MASHHUR-PRESS, 2019.-Б.50 – 51
2. *Қуронов Д. Мамажанов З. Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: 2013. Б. 226*
3. Муратбаев Ж. Темирқазық. Повестер. – Алматы: Жазыўшы. 1991. – Б. 224

ÁMIR TEMUR SHAXSINIŃ «EDIGE» DÁSTANINDA SÚWRETLENIWI

Maksetova M.K.
tariyx ilimleri kandidatı, docent
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Kóp ǵana xalıqtıń awız eki dóretken dástanlarında xalıqtıń tariyxına baylanıslı tariyxıy waqıyalar hám tariyxıy adamlar sóz etiledi. Tariyxıy dástanlar haqıyqatında da tariyxta bolıp ótken adamlardıń ómir bayanına baylanıslı dóretilgen. Tariyxıy waqıyalar dástanlarda óz aldına súwretleniwin tapqan. Degen menen tariyxıy dástanlardaǵı waqıyalardıń hámmesin derlik tariyxıy faktler dep qarawǵa bolmaydı. Olardıń ishinde tariyxqa qatnası bar, qatnası joq, pútkilley oylap tabılǵan, hátte qıyalıy waqıyalarda bolıwı múmkin. Sonlıqtan tariyxıy dástanlardı bárinen de burın kórkem dóretpe sıpatında bahalaymız. Sonıń menen birge tariyxıy dástanlar xalıqtıń tariyxın úyreniwde de úlken qosımsha dereklerdiń biri esaplanadı.

Qaraqalpaq xalqı uzaq dáwirler dawamında hár qıylı tariyxıy waqıyalardı basıp ótti hám bir neshe tariyxıy adamlar menen táǵdirles boldı. Usı waqıyalar tiykarında kóp ǵana tariyxıy áńgimeler, ápsanalar, termeler, tolǵawlar, dástanlar payda boldı. Olardıń ishinde tariyxıy dástanlar úlken orındı iyeleydi. Ótkendegi tariyxıy dástanlardı sóz etkende olardıń ideyalıq ózgesheliginde esapqa alıw kerek. Sebebi xalıqtıń ótken bir zamanlardaǵı «ádillı basshı», «ádil xan», «ádil biy», «ádil batır», «ádil zaman» haqqındaǵı progressiv tendenciyadaǵı pikirleri patriarxal urıwlıq, feodallıq jámiyetlik qurılıstıń, dinniń máplerin gózlew menen aytılatuǵın bolǵan. Bunısız ol dáwirde múmkin de emes edi. Usınday ózgesheliklerge qaramastan tariyxıy dástanlar xalıqtıń turmısın, tariyxıy, azatlıq hám ǵárezsizlik, bir mámleket qurıw ushın gúreslerin, eldiń basına túsken awır jaǵdaylardı, elge xızmet etken erlerdi yamasa el táǵdirin ayaqqa basqanlardı, ádillik, adamgershilik, doslıq ushın bas iygenlerdi, teńsizlik penen zulımlıqtı, zorlıq penen kemlikti keń hám kórkem túrde bayanlawǵa arnaladı [2,296-297 bb].

Dástanlarda tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar erteklik planda suwretlenedi. Mısalı, «Edige» dástanında Temurdıń (Satemir) súwretleniwine názer awdarǵanda mınanday waqıyalar kózge taslanadı. Toxtamıs xanǵa ópkelep elden shıǵıp ketken Edige Satemir xannıń qalasına keledi. Durısında da Altın Ordadan Edigeniń Temurǵa keliwi bul bir tariyxıy fakt.

«Edige» dástanında Temur (Satemir) Edigeni jaqsı kútip aladı. Temurdıń birinshi iret aq Edige menen kórisiwinen baslap, onı ullı adamgershiligi, saqıylıǵı, miyman doslıǵı bayqalıp turadı. Dástannıń Qıyas jıraw variantında patshanıń Edigeniń jılawın tutıp, atı jónin, shıqqan jurtın, júrgen xızmetin sorap aytqan sózleriniń ishinde mınaday qatarlardı oqıymız.

Báhárde ashılǵan baǵdıń gúliseń,
Bir azada baqqan ay ma kúnbiseń,
Astında árebi at, belinde qural
Qaysı jurtta kim degenńiń ulısań?

… qulaq salıp esitpeyin dadıńdı,
Pálek buzdı, meniń kóńli shadımdı,
Xalqımızda at soramaq súnnetti,
Miyman balam, kimler deydi atındı? [1, 167 b]

Satemir sózin tamam etip bolǵannan keyin, Edige kelgen jerin, atı-zatın, kelgen sebebin bir-bir bayan etti. Bul sózlerdi Satemirxan esitkennen keyin «elden asqan er ekenin sózinen ańlap, qapa bolıp otırǵan xan kewlin shad etti. Tórt máhremin shaqırıp aldı, - mına bala alıs joldan xarıp sharshap, uzaq joldan at shawıp talıp kelgen miyman eken. «Miyman ataǵnan ullı» - degen miymannıń keregin tawıp beriw, kemalına keltiriw bizge parızdur, miymandı miymanxanaǵa aparıp ne keregin tayın etip kemalına keltiriń. On tórt kún ótkende aldıma alıp keliń, sawal sorayman,- dedi xan».

Aradan bir neshe kún ótkennen soń Satemirxan Edigeni qasına shaqırıp aldı. Satemir qıyal etti. «Bul zańǵardı awlaqqa alayın, aldına sawal qoyayın, aqıllı ma eken, ya aqmaq pa eken, batır ma eken, qorqaqpa eken, sınap kóreyin, taxtıma min dep mirát te salayın, qorıqpay taxtıma minse, qolınan túrli is keler, eline jayǵaspaǵan asa ketken aqıl ıshıǵar, bunı buyerden tanıyın. Eger hámirimdi tárk etse, taxtıma minbese júreksizlense, hesh is kelmes qolınan, adasqan tuwrı jolınan, ya yarınan qashqan, tuwra joldan adasqan, bayarınan haqqı ónbegen, qısıwmetke kónbegen, qalama qashıp kelip júrgen qańǵıma shopan shıǵar. Bul isin buyerinen tanıyın dep, máhremlerdi maydańǵa shaqırıp, Edigeni awlaqqa alıp, xan taxtınan túsip: Qáne, balam «Miyman ataǵnan ullı», «Miymannıń kewlin alıw-parız» degen meniń taxtıma miniń –dep isharat qıldı. Edige oylanıp turmadı. Qarshıǵaday silkinip, xannıń taxtına ırǵıp mindi. Keyin Edige: Áne ata «xan ámiri wajıp, - degen sóz bar,-hámiriniz pitti. Taxtıńız ózińizge qutlı bolsın»- dep qaytıp tústi. Satemir aqılınan astı. Bunıń hár dártine dárman bolatuǵının bildi. Patshanıń júdá kewli toldı [1,168-169 bb].

Dástan tariyxıy materiallarǵa qaraǵanda tolıp atırǵan fantaziyalıq syujetlerdi de óz ishine aladı hám olardı turmısta bolǵanday etip súwretleydi. Usı qıyalıy waqıyalardıń ózinde aq penen qara, jaqsı menen jaman, ádillik penen ádilsizlik talasları ómirdegidey, qarama qarsılıqlar júz

beredi. Bul adam tásirine, adam ómirine tásiri bolǵan menen, álbette tariyxqa qatnası joq, bul epostıń ózine tán nızamlılıǵı. Mısalı «Edige» dástanındaǵı Satemirdiń Edigeni Qaratiyin dáw alıp ketken Aqbilek atlı qızın alıp keliwge jumsawı, Edigeniń jalǵız ózi dáwdi izlep ketiwi, dáwdi tawıp alıwı, dáwdiń onnan qáwipsiniwi, onıń menen oq atısıp kóriwi, dáw menen onıń bóle ekenliginiń sóz bolıwı, ekewiniń tuwısqan eki periden tuwılıwı, Aqbilektiń sózine erip Edigeniń dáwdi óltirip, dúnya malın, Aqbilekti Sátemirge ákeliwi, Aqbilekke Edigeniń úyleniwi - bulardıń barlıǵı biziń oyımızsha epostı dóretiwshilerdiń ótkir qıyalları.

Dástanda Satemirdi sonsha sahıy, sonsha ádalatlı patsha etip kórsetedi. Álip dáwdi jeńip Aqbilek qızın alıp kelgeni Edigege ol úlken xızmet kórsetedi, bir neshe kúnler toy beredi. Aqbilek qızın oǵan neke qıyıp beredi. Hátte Satemir óziniń altın taxtın Edigege usınadı. Xayran qalarlıq jeri qaraqalpaq eposı «Edige» de Satemirdiń - Temurdıń bunday adamgershilikli joqarı sıpatlar menen súwretleniwi bir neshe juz jıllar Temurdı qanxor, jawız, dep súwretlegen tariyxshılarınıń jala jabılıwları, tariyxtı burmalaǵanı ekenligi, al dástandı dóretiwshilerdiń tariyxıy haqıyqatlıqtı buzbay súwretlegeniniń búgingi kúnde haqıyqıy gúwası bolıp otırmız.

Satemir patshanıń hátte óz dushpanına da ádil qarawı, ózin dana hám mart tutıwı, haqıyqat batır, shın insan ekenligi, onıń urıs baslamastan burın aytqan dástandaǵı sózlerden ayqın kórinip turadı. Temur tariyxın, ásirese onıń haqıyqat ómir bayanın burmalap izertlegen tariyxshıları menen salıstırǵanda dástannıń jırshıları óz dáwirinde Temur haqqında haqıyqatlıqtı aytıwǵa tartınbaǵanı ‘’Edige’’ dástanında ayrıqsha bayqalıp turadı.

«Edige» dástanında ásirese onıń Qıyas jıraw variantında Satemirdiń Edige qatnasıwındaǵı urıstı súwretlep beriwi tariyxıy haqıyqatlıq penen birge arzıw armanları, qıyalları basım ekenligine guwa bolamız.

Dástanda Edigeniń Altın Orda xanı Toxtamıstan dákki jep Noǵaydan Temurǵa keliwi, Ámir Temurdiń Toxtamısqa qarsı Edigeni qosıp alıp, atlanıs jasawı qalay bolsa tariyxıy shınlıq penen baylanısıp atır. Edigeniń Temurǵa járdem sorap keliwi, Temurdıń oǵan Toxtamıstı qulatıwǵa járdem beriwi tariyxtaǵıday dástanda da orın alǵan. Bul «Edige» dástannıń tariyxıy haqıyqatlıqtı súwretlewde oǵada úlken hám baslı kórsetkishi. Bul durısında da tariyxshılarınıń bir neshe onlaǵan jıllar dawamında Ámir Temurdı tek bir táripleme bahalawına pútkilley qarsı keletuǵın xalıqlıq pikir. «Edige» dástanı túrkiy xalıqlardıń maqtanıshı bolǵan, ullı mámleketlik ǵayratker hám sárkarda, ilim-pán, mádeniyat hám kórkem óner qáwenderi, ullı sahıpqıran dárejesine jetken Ámir Temurdı úyreniwde hám bahalawda ulken áhmiyetke iye.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Едиге. «Қарақалпақстан»баспасы, Н.,1990
2. К.Максетов.,А.Тажимуратов. Қарақалпақ фольклоры. Н. ,1979
3.Максетова М.К.Исторические личности в эпосе «Едиге». «Илимпаз», 2021

АМИР ТЕМУР ДӘЎИРИНДЕГИ ТУРАҚ ЖАЙЛАРҒА БАЙЛАНЫСЛЫ ЫРЫМЛАР ҲӘМ ТЫЙЫМЛАР

Мамбеткаримова Амина - Нөкис қаласы 12-мектеп оқытыўшысы,
Айтмуратова Гөззал - ҚМУ Этнография, этнология ҳәм антропология қәнигелиги магистранты.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2026 жыл 5-февральдағы ПҚ-46-санлы «Уллы мәмлекетлик ғайраткер ҳәм сәркарда, илим, мәденият ҳәм көркем өнер қәўендери Саҳыпқыран Әмир Темур туўылғанлығының 690 жыллығын кең түрде белгилеў ҳаққында»ғы Қарарда уллы бабамыз тийкар салған Екинши Ренессанс дәўириниң миллий ҳәм улыўмаинсаныйлық әҳмийетин, оның Жаңа Өзбекстан дөретиўшилери сыпатында жас әўладты тәрбиялаўдағы үлкен орны ҳәм тәсирин есапқа алған ҳалда, шөлкемлестириўшилик-әмелий, илимий ҳәм руўхый-ағартыўшылық жумысларды сапа жағынан жаңа басқышқа көтериў усы қарардың тийкарғы мақсети етип көрсетилген [1].

Уллы мәмлекетлик ғайраткер ҳәм сәркарда Әмир Темур - Екинши ояныў - Ренессанс дәўириниң дөретиўшиси Темурийлер миллий мәмлекетшилигимиз ҳәм улыўма жәҳән тарийхы раўажланыўында айрықша орын ийелейди.

Ғәрезсизлик жылларында бурынғы тоталитар дүзим тәрепинен қаралап келинген бул уллы инсанның жарқын аты ҳәм естелигине болған тарийхый әдиллик тикленди. Саҳыпқыран Әмир Темур образы миллий мәмлекетшиликтиң тымсалына айланып, халқымыздың өзлигин, дәстүр ҳәм қәдириятларын тиклеў процесинде руўхый күш дәреги болып хызмет етпекте.

Тарийхый-этнографиялық әдебиятлардан белгили, дәстүрий турақ жайларды тиклеў ҳәм үскенелеў усыллары жергиликли тәбийий шараятқа, көшпели, ярым көшпели, ярым отырықшы ҳәм отырықшы этникалық топарлардың дәстүрий турмыс тәризи, хожалығының бағдары, үрп-әдетлери, диний исеними ҳәм миллий қәдириятлары менен тығыз байланыслы. Ҳәр бир этнос өзиниң руўхый-эстетикалық талғамы ҳәм миллий қәдириятлары тийкарында турақ жайларын үскенелейди. Өз нәўбетинде турақ жайларды тиклеў ҳәм жаңа үйге көшиў менен байланыслы үрп-әдетлер ҳәм мәресимлер тийкарында белгили бир исеним, диний-философиялық көзқараслар ҳәм де миллий қәдириятлар жәмленген. Бул болса усы үрп-әдетлердиң әййемгилигинен, халықтың әзелий идеологиясы, узақ ата-бабаларымыз исенимлериниң раўажланыў тарийхы ҳәм диний көз-қараслардың жасаў қәсийетлеринен дерек береди. Турақ жайлар инсан ушын мәкан, баспана сыпатында пайдаланыла баслаған дәўирлерден баслап ол менен байланыслы дәслепки түсиниклер де қәлиплесе баслаған. Әййемги турақ жайлардың ең әҳмийетли қәсийетлеринен бири оларда өзине тән қәўипсизлик ҳалқасына ийе екенлиги есапланады. Адамзаттың дәслепки ата-бабалары турақ жайларды жаўыз күшлер ҳүжиминен қорғайтуғын өзине тән жабық мәкан деп есаплаған ҳәм ол менен байланыслы илаҳий түсиниклер тарқалған [4, Б. 172].

Қарақалпақларда жасаў мәканы есапланған үй-жай, атап айтқанда, ата-бабаларымыз ҳәм өзлеримиз жасап кәмалға келген муқаддес дәргай есапланған ҳәм оған айрықша меҳир қойылған. Қалаберди, ата-бабалар жериниң муқаддеслиги ҳаққында жүдә көп ҳикметли сөзлер, рәўиятлар, исеним ырымлар бар [10, 83].

Ырым менен тыйымлар турмыстан, өмир тәжирийбесинен пайда болған. Көпшилигиниң пайда болыўының, белгили бир себеби, тарийхы бар. Мысалы, «Босағада отырма, «Есикке керилме», «Үйдиң маңлайшасына төбеңди тиреме», т.б. тыйымлар бар. Усы тыйымның келип шығыў себеби ерте дәўирлерге барып тақалады. Бурын урыста қаза тапқан батыр ушын өлтирген тәрептен қун сораў дәстүри болған. Қун сораўға келген адам еки қолы менен босағаны тиреп, маңлайшаны төбеси менен тиреп турып, бир аяғын ишке атлап, екинши аяғын сыртта услап турып, қун сораған [3, 19].

Үйленбеген жигит босағада отырса – өмири тақ өтетуғыны, есикти тебиўге, теўип кириўге болмайтуғынлығы – себеби, жаў келгенде ғана есикти теўип кирген, бүгүнги күнге дейин есикти теўип кириў әдепсизликтиң белгиси екенлиги, үйге сырттан жуўырып кириў-қәўип қәтер, бәле-мәтердиң болғанын аңлататуғыны, буның мәниси ертеде жаўгершилик ўақытта сырттан жуўырып киятырған адам суўық хабар алып киятырғанға уқсап, елдиң халықтың үрейин ушырып, зәрресин қашыратуғын болған. Үйде ысқырма, үйди айналма деген ырымның пайда болыў негизиде шәрият пенен байланыслы екенлиги айтылады. Шәриятта каабадан басқа ҳеш жерди айналыўға болмайды деген түсиник бар [9, 12].

Қарақалпақлар үйге «Баспақлы сыйыр әкелинсе үй бийкеси «Туяғың қутлы болсын, туўарым сүтли болсын» деп баспағының маңлайына ун жағатуғын болған [6, 509]. Буннан басқа да «Үйдеги сыйырдың сыйырдың қатығына гүби писип биринши рет майын алғанда, сары майды өзлери жеместен бурын қара үйдиң уўықларына, ийнеўге, керегеге, суқ бармақтың ушы менен азғантайдан жағып шығады[7,6]. Бул «май жағыў» ырымы усы үйде мудамы май мол болсын деген тилектен келип шыққан.

Келин түсирип, үйлениў тойын бергенде «Беташарда келинниң аяғының астына, минези қойдай әлпайым жүндей жумсақ болсын, деген нийетте қойдың териси жайып

қойылады, «Босағаға тери таслап қойыў керек, басқан адам усы хожалыққа бир нәрсе әкелсин» [6, 509] деген нийетте деп ырым еткен.

Елеге шекем адамлар қошқардың, өгиздиң шақын адамның нәзерин қайтарады, зыян зәҳметтен, тил көзден сақлайды деген ырым менен үйиниң сыртқы дәрўазасына ямаса қапысына илдирип қойыўы ушырасады. Бул малдың шақын кийели деп билгеннен болса керек, себеби халықта «Шақы жоқ сыйыр асырасаң, үйиңде берекет болмайды [2, 26], деген ырым айтылады.

Көпшилик жерлерде үйде ақ жылан көринсе, оны әрўақ деп есаплап, үстинен ун сепкен, яки киширек ыдысқа сүт салып қойған. Усындай исленсе жылыан зыянын тийгизбейди деп исенген [9, 133]. Этнограф илимпаз Қ. Турекеев халық арасынан жазып алған этнографиялық мағлыўматларға тийкарланып: «Қарақалпақлар үйде жасаўшы жылан шаңарақка бахыт, берекет ҳәм тынышлық келтиреди. Соның ушын үйге кирген яки үйдиң қасында ушырасқан жыланға зыян жеткизбеўге ҳәрекет еткен. Шымбай районының Таза жол аўылында үйде жасаўшы жылан шаңарақты бахытсыз ҳәдийселерден асырайды» деген ырым бар. Бул жыланларды аўыл адамлары «қорықшы жылан» деп атайды, деген мағлыўматларды келтирип өтеди [11, 13].

Жуўмақлап айтқанда турақ жайлар менен байланыслы ырымлар ҳәм тыйымлардан гөзленген тийкарғы мақсет тек ғана усы үйде емес, ал усы турақ жай, ҳәўлиде жасайтуғын шаңарақта (социаллық топарда) да қолайлы орталықты жаратыўға қаратылған. Турақ жайға көшип өтиў, оның муқаддеслиги, үйди жаман көзлерден ҳәм ҳәр қыйлы бәле-қәтерден сақлаў баслы ўазыйпа болып есапланады. Соның ушында баска халықлар сыяқлы қарақалпақ халқында турақ жай менен байланыслы ырымлар ҳәм тыймлар, исенимлер, үрп-әдет ҳәм дәстүрлер бизге мийрас болып жетип келген.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Уллы мәмлекетлик ғайраткер ҳәм сәркарда, Саҳыпқыран Әмир Темур туўылған күниниң 690 жыллығын кеңнен белгилеў ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтың 2026-жыл 5 февралдағы ПҚ-46-сон қарори. https://nrm.uz/contentf?doc=801065.

2. Әбдиев А. Қарақалпақ ырымлары. Нөкис, 2014.

3. Бегманов Қ. Этнографпен әңгиме. Алмааты. «Дәстүр», 2010.

4.Лавовнен Н.А. Функциональная роль порога в фольклоре и верованих карел// Фольклор и этнография. У этнографических истоках фольклорных жетов и образов. - Л.,1984.

5.Палымбетов К.С. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. Ташкент. «LESSON PRESS», 2023.

6.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 86-том. «Ырымлар ҳәм тыйымлар». Нөкис, «Илим», 2014.

7.Халық ырымлары (Жыйнаған ҳәм баспаға таярлаған Т. Жумамуратов), Нөкис «Қарақалпақстан», 1993.

8.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 86-том. «Ырымлар ҳәм тыйымлар». Нөкис, «Илим», 2014.

9.Палымбетов К.С. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. Ташкент. «LESSON PRESS», 2023.

10.Снесерев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Урганч. 2018.

11.Турекеев Қ. Қорақалпоқларнинг ҳозирги кундаги анъанавий эътиқодлари ва тасаввурлари: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореферати. – Нукус, 2022.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА ТОЙ БАСЛАЎ ҲӘМ БЕТАШАР

Полат Өтениязов

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институтының үлкен илимий хызметкери, филология илимлери бойынша философия докторы

Қарақалпақ халық салт-дәстүр фольклорында той баслаў ҳәм беташар өзиниң атқаратуғын функциясы, характеристикасы менен өзгешеленип турады. Белгили алым Н.Дәўқаревтиң көзқарасы бойынша, қарақалпақ халқы өз тарийхының даўамында ҳәр түрли сиясий, тарийхый, мәдений, экономикалық жағдайларды басынан өткерди. Бул тарийхый жағдайларда халықтың күн көриў тиришилиги, ел бийлеў тәртиби, адамлардың сана-сезими, өндирислик, класслық қатнасы ҳәр түрли болды. Бул тарийхый жағдайларда халқымыз өзиниң жәмийетлик өсиў дәрежесине ылайық үрип, әдет, дәстүр нызамын жасады. Бул әдет нызамының көп түрлери түрк халықларының арасында ислам дини таралмастан бурын пайда болды. Ол ўақларда әдет, үрип, дәстүр бирден-бир тийкарғы нызам болды. Ислам дини таралғаннан кейин шариат нызамы менен әдет нызамы қатар жүрип келди. Әдет, үрип, дәстүрлердиң көпшилик түрлери урыўшылық, феодаллық дәўирдиң ески надан пикирлеринен пайда болды. Усыған қарамастан халықтың тиришилик турмыс ушын гүрескен тәжирийбелериниң нәтийжесинде жарыққа шыққан гейпара дәстүрлери усы күнге шекем өзиниң маңызын жоғалтқан жоқ. Н.Дәўқараевтиң пикиринше, мал шарўашылығы менен күн көрген, көшпели турмыста биринен-бири алыс жерлерде туратуғын урыўлар, қәўимлер хожалық турмыс, қарым-қатнас жағынан жақын байланыста бола алмады. Бул жағдайда дәстүр нызамы барлық жерлерге бирдей, улыўмалық нызам бола алған жоқ. Ол нызамның түри ҳәр жерде ҳәр түрли болды. Сонлықтан да, дәстүрдиң түрлери оғада көп. Бирақ, қай жерде болса да дәстүрди орынлаў сол жәмийеттиң ағзасы ушын миннетли болды. Адам дүньяға келгеннен баслап қартайып дүньядан өткенге шекемги тиришилик турмыс, ислейтуғын ис, жүрис-турыс, ҳәрекет, қыймыл, отырыў, жүриў, сөйлесиў ҳәм тағы да толып атырған басқалар жөнинде халықтың үрип-әдет дәстүрлери бар. Бир ўақларда бул дәстүрлерди орынламаў ямаса оны бузыў жәмийеттиң ағзасы ушын айып саналған. Мине усындай үрип-әдет, дәстүр жөнинде халық көп санлы шығармалар дөретти. Н.Дәўқараев бул шығармаларды салт әдебияты деп атады. Салт әдебиятының көпшилиги адамның дүньяға келиўи, балалық дәўири, ер жетиўи, үйлениўи, дүньядан қайтыўы ҳәм адамның өмир өткеллеринде гезлесетуғын түрли ҳәдийселерге байланыслы шыққан. Сонлықтан да, салт әдебияты (фольклоры) ның мазмуны терең, түрлери көп. Салт әдебиятының (фольклорының) қайсы түри болса да қосық пенен айтылады. Бул қосықлардың бурын шығарылған, тайын түрлери болады. Айтыўшы адам өзине керегин сайлап алып айтады. Гейпара орынларда өз жанынан шығарып та айтады [4, Б. 143-145]. Салт-дәстүрлердиң ишинде беташар өзиниң атқаратуғын функциясы, идеясы менен айқын ажыралып турады. Беташар – түркий халықлардың көпшилигинде өткерилетуғын салт-дәстүрлердиң бири. Қарақалпақ халқында бул дәстүр миллийлиги менен ажыралып турады. Тюрколог Н.А.Баскаков турмысқа байланыслы аўызеки халық творчествосын атап өткен ҳәм тойға байланыслы қосықларға ҳәўжар менен беташарды мысал етип алған [3, Б. 7]. «Келинди узатып алып киятырып, күйеўдиң аўылына жақынлаған жерде тоқтатып, келинниң бетине ақ шүберек жабады. Аўылдың қыз-келиншеги, балалары келинниң алдынан шығып, ҳәр жерде тоқтатып, түрли қәделерди алғаннан кейин, келинди отаўдың қасына алып келеди. Жыйналған адамлар менен танысыў ушын келинниң бетин ашады. Бет ашатуғын арнаўлы адамлар болады. Аўылдың жас үлкен адамларының биреўи бет ашарды айтатуғын адамның атын айтып шақырады. Ол ортаға шығып, келинниң қасына келип қосық пенен бетин ашады. Той баслаў ямаса беташар айтымлары әдетте айтар тилге қолайлы, рифмаға, уйқасқа қурылған болады. Буған той

баслаў ямаса беташар айтымларының бир неше вариантларын көрсетиўимизге болады: «Ҳә, халайық, халайық, Келиншек келип қалыпты, Ынтығысып қарайық, Ғаўырласпай шуўласпай, Сөзлерге қулақ салайық!» (Қосық қатарлар бетлерди үнемлеў ушын қара сөз түринде жазылды, П.Ө.). Беташарда айтылатуғын қосықтың мазмуны келинге әдепли бол, қайын ене, қайын атаңды, күйеўиңди, аўылдың жасы уллы, жасы кишилерин сыйла, деген қусаған насиҳат айтыўдан ибарат болады. Келин жаңа елге, басқа урыўға – жат елге келди. Жаңа қоныста жаңа тәртипке, жаңа дәстүрлерге, жаңа адамларға гезлести. Сонлықтан жаңа түскен келинди бул жағдайлар менен таныстырыў, оларды орынлаўға үгитлеў керекли болған. Қарақалпақ халқында келин болыўдан аўыр жумыс жоқ. Себеби, барлық үй жумысын, көп жағдайларда даладағы жумыслардың аўырманлығын да келин ислейди. Сонлықтан келинниң ислейтуғын ислери, отыратуғын орны, сөйлейтуғын сөзи, жүрис-турысы, келинниң ўазыйпалары, көп заманлардан бермаған жасалып киятырған әдет-дәстүр келинге айтып түсиндириледи. Бунда айтылатуғын қосықтың тексти бурыннан айтылып киятырған текст болады. Бирақ, айтыўшы усы тойда өзине керегин, ылайықлысын сайлап алып айтады. Бет ашар нама менен айтылмайды. Ол термелеп желдиртип айтылады. Ең алды менен айтыўшы өзи келин менен аманласады. Оннан кейин келинге нәсийҳат айтады. Буннан кейин айтыўшы келинди аўылдың адамлары менен таныстыра баслайды. Айтыўшы ҳәр бир адамды таныстырғанда келинниң бетиндеги ақ шүберекти көтереди, келин ийилип, тәжим бергеннен кейин бети және жабылады. Ҳәр бир адамды таныстырғанда айтылатуғын қосықтың мазмуны сол адамның түрине, пейилине, кәсибине, характерине, жәмийетте тутқан орнына қарап болады. Соған ылайықлы сөз айтылады» [4, Б. 151-153]. Н. Дәўқараев Беташардың бир неше вариантларын келтирген: 1. Шапқан атлар сүриншек, Жалқаў адам болады. Жас басынан ериншек, Аман-түўел сорасайық, Амансыз ба, келиншек? 2. Ҳаслы кийим кийинсең, Пирлериңе сыйынсаң. Аманбысаң дегенде, Тәжим етип ийилсең. Орамалды үлкен түй, Айтқан гәпти түсинсең. Астыма минген қарагер, Қарагерден ағар тер. Алдыңа келип турыппыз, Топ тарқатар хызметкер. Сыйла-сыйлама, өзиң бил. 3. Ҳаўадан ушар қара қус, Себеп пенен болдық дус. Еки күн бурын қыз едиң, Бүгин келин болыпсыз, Қутлы болсын келиншек (Қосық қатарлар бетлерди үнемлеў ушын қара сөз түринде жазылды, П.Ө.). Усыларды айтып, келиннен қәдесин алған беташаршы дидактикалық қосық қатарларды жалғастырады. Үгит-нәсиятлардан кейин беташар ашып атырған адам келиншекти халыққа, халықты келиншекке таныстырады. Беташар ашып атырған адам белгили ел ағасы, қайын ата, қайын ене, бийкеш, қайнаға, абысын, дайы, жийен, қурдас ҳәм тағы да басқалардың атларын атап, «оларға бер бир сәлем» деп келиншекке сәлем бергизеди. «Келин келди көриңиз, көримлигин бериңиз, Ала-қуда демеңиз, атын айтып жүрмеңиз, бетин ашып берейин, келиниңди көриңиз» деп беташар ашып атырған адам келин түсирген үй ийелеринен қәдесин алады [4, Б.152-153] (Қосық қатарлар бетлерди үнемлеў ушын қара сөз түринде жазылды, П.Ө.). Қ.Айымбетов тәрийплегениндей, Беташарды шайыр адам, сөзге шебер қосықшылар баслайды. Беташар еки түрли болады: Биринши сиси – айтым, екинши си – беташар. Беташардың айтым түри келиншек ел шетине келип, аўыл арасы менен жүрип киятырғанда келиншек келгенин, тойдың болатуғынын халыққа дағаза етиў ретинде айтылады. Бул айтымның үлгиси мынадай болады: Келиншек келди көриңиз, Көримлигин бериңиз. Ала ғула демеңиз, Атын айтып қоймаңыз (Қосық қатарлар бетлерди үнемлеў ушын қара сөз түринде жазылды, П.Ө.). Жаңа киятырған келиншек көп қызлардың қатарында қатарласып жүрип, босағанда үйге кирерде қолын босағаға, соң маңлайына тийгизип, ийилип тәжим етеди (14-15-бетлер). «Халықтың салт-дәстүрлериндеги жуўаплар, айтыслар, той баслаўлар, яр-яр айтыўлар, соған қусаған халық дәстүрлери драма менен сахна өнериниң дәслепки сағасы сыпатында десек болады» [2, 12] деп жазды Қ.Айымбетов. Илимпаз салт-дәстүр жырлары, соның ишиндеги беташарға буннан алдынғы изертлеў жумысында атап өтти [1, 31-37]. Үйдиң жағына шымылдық тутып, келиншек ҳәм қызлар сонда орналастырылады. Келиншектиң бетине ақ орамал тутылады. Күн батқаннан таң атқанша үйге ким кирсе, шықса қызлар менен бирге орнынан турып-отырыў дәстүр болған. Бул нәрсе сол аўылдың адамларын

сыйлағанлықтың белгиси. Ертеңине жуўмақланар алдында келиншектиң бетин ашыўшы тайын болады. Беташар қосығы басланады. Ол ҳәр қосығының артында «оған бериң бир сәлем, буған бериң бир сәлем» деп, шүберектиң ушы байланған қолындағы сырықтың ушын жоқары көтереди. Сол ўақытта жаңа түскен келиншектиң бет-ажары көринеди. Келиншек басын ийип тәжим етеди. Беташар қосығы көпшиликти ең алды бурын елдиң ағасы, оннан кейин үйдиң ийеси менен таныстырады. Ел ағасына: Елтири тонның жағасы, Дуйым журттың ағасы. Пәленше деген қайнағаң, Оған бериң бир сәлем (15-бет, қосық қатарлар бетлерди үнемлеў ушын қара сөз түринде жазылды, П.Ө.). Илимпаздың жазғанындай, беташаршы келиншекке қарап сәлем бергизеди. Қайын атасын нәзерде тутып, «Ақ орданың ийеси, Ийнинде бар мәллеси, пәленше деген қайнатаң, оған бериң бир сәлем» деп беташаршы бақырады. Ал, қайын енесине былай деп тәрийп береди: «Көшкенде көшти баслаған, Жаўлығын қыя таслаған, төленше деген қайын енең, оған бериң бир сәлем» (15-бет). Беташарды айтыўшы жаңа түскен келиншекке өзи жасаған заманның тәртибин үйретеди. Кейин қайын ата менен қайын енеге, тийген күйеўине хызмет қылыўдың керек екени түсиндириледи, «минайым, тәртипли бол» дейди. Жуўмақлап айтқанда, той баслаў ҳәм беташар салт-дәстүрлери, айтымлары қарақалпақ халқының ата мийрас ғәзийнелеринен саналады ҳәм бул мәселелерди үйрениў жүдә әҳмийетли.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. – Москва: Издательство АН СССР, 1951.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

АМИР ТЕМУРНИНГ ИСЛОМ МАЪРИФАТИ РИВОЖИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ

Садиков Абдумумин Исахович Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Амир Темурнинг ислом маърифати ривожидаги хизматлари ёритилган. Унда Соҳибқироннинг илм-маърифатга бўлган эътибори, олимлар ва машойихларга кўрсатган эҳтироми, кутубхоналар фаолиятини ривожлантириш ҳамда диний-маърифий муҳитни қўллаб-қувватлагани ҳақида сўз юритилади. Шу орқали Амир Темурнинг жамиятда илм ва маънавият тараққиётига қўшган ҳиссаси очиб берилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, ислом маърифати, илм-маърифат, уламолар, тасаввуф, кутубхоналар, қўлёзма китоблар, Мовароуннаҳр.

Abstract

This article examines the contributions of Amir Temur to the development of Islamic enlightenment. It analyzes the Sahibqiran’s attention to knowledge and education, his respect for scholars and Sufi leaders, as well as his role in supporting the activities of libraries and promoting the religious and intellectual environment of his time. Through these aspects, the article highlights Amir Temur’s significant contribution to the advancement of knowledge and spirituality in society.

Keywords: Amir Temur, Islamic enlightenment, knowledge and education, scholars, Sufism, libraries, manuscripts, Mawarannahr.

КИРИШ

Амир Темур ҳақида сўз кетганда кўпинча буюк саркарда, адолатли ҳукмдор ва доно сиёсатчи каби ҳислатлари кўз олдимизда намоён бўлади. Агар Соҳибқироннинг ҳаёт йўлларига назар ташлайдиган бўлсак, у зот нафақат сиёсат бобида балки илим-маърифат йўлидаги хизматлари ҳам беқиёс эканини кўришимиз мумкин. Тарихдан маълумки, Амир

Темур даврида кутубхоналар фаолияти сезиларли даражада кўпайган [1, Б. 5]. Айниқса, Соҳибқироннинг кўрсатмаси билан қадимий қўлёзма китобларга бўлган эътибор янада ортди. Бунинг асил сабаби у зотнинг илимдан бошқа юксак нажот ва ютуқ йўқ эканини англашидир. Шу мадсадда у зот ҳудудларда кутубхоналарни кўпайтириш ва уларни китоблар билан бойитишни масъулларга буюрган.

Албатта, Амир Темурнинг илимга бўлган бундай эътибори диний қадирятлар таъсирида бўлгани шубҳасиз. Зеро, динимизда илимга бўлган эътибор алоҳида қадрланади. Аллаҳ таолонинг муқаддас каломи Қурони Каримнинг нозил бўлган биринчи оятлари «Ўқи» [2, Б. 25] сўзи билан бошланади. Шуниндек, Анас ибн Моликдан ривоят қилган ҳадисда «Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон еркак ва аёлга фарздир», дейилган. Мазкур кўрсатмалардан ҳам динимизда илм излаш нечоғлик юксак фазилат эканини кўришимиз мумкин. Шуларни англаб етган Амир Темур илм ва илм аҳлига алоҳида ҳурмат кўрсатган.

Амир Темурнинг ўзи ҳам Қуръони Каримни тўққиз ёшида ёд олган. Ундан ташқари араб, турк машойихларининг дурдона ҳикматли сўзларини ҳам ёддан билган. Шунингдек, у зот ҳар куни китоб мутолаъа қилиши ва керакли китобларни сўраб, кутубхонага мурожаъат қилгани ҳақидаги тарихий маълумотлар жуда кўп.

Соҳибқироннинг илм-марифатга бўлган этиборини қуйидаги фикрларидан ҳам англашимиз мумкин: *«Ер қимирлаб қасрлар қулаб тушиши, азим шаҳарлар бир зумда йўқ бўлиб кетиши мумкин, наҳрлар издин чиқиб куриб қолиш ҳоллари ҳам бўлғон, хазинани қароқчи олиб кетиб, давлат бир фулуссиз қолиши ҳам мумкин. Аларни вақти билан тиклаб олса бўлур. Аммо китоб йўқ бўлиб кетса, уни ҳеч қачон тиклаб бўлмайдур»* [3, Б. 323].

Соҳибқироннинг илмга мана шундай эътиборлари натийжасида кутубхона фаолияти, китоб саньати, китоб муқовалаш, айниқса уларни зарҳал олтин ранглар билан безаш, хаттот ва рассомлар тамонидан таёрланган ўзига хос миниатюрали асарлар яратиш ривожланди. Айниқса, қўлёзма китобларни йиғиш ва уларни таржима қилиш йўлга қўйилди.

Ҳозирги пайтда Ислом цивилизацияси марказида сақланадиган дунёга машҳур Усмон мусҳафи ҳам кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, уни Амир Темур Басрадан Самарқандга олиб келган, деб тахмин қилинади. Маълумот ўрнида шуни ўтиш лозим, Усмон Мусҳафи халифа Усмон даврида ёзилган бўлиб, уларнинг адади олтита бўлган. Улардан бири Басрага, иккинчиси Куфага, учинчиси Шомга, тўртинчиси Маккаи мукаррамага, бешинчиси Мадина аҳлига юборилди ва олтинчиси ҳазрати Усмоннинг ўзларида қолган эди. Мана шу олтинчи Мусҳафнинг устида ҳазрати Усмон шаҳид бўлган ва муборак қонлари «Бақара» сурасининг 137-ояти устига тўкилган. Мутахассисларнинг таъкидлашича Ислом цивилизацияси марказидаги мусҳафнинг айни шу қисмида қон излари борлиги аниқланган. Демек, халифа Усмоннинг ҳузуридаги мусҳаф айни шу мусҳаф эканлиги тахмин қилинади.

Амир Темурнинг яна диний-маърифий соҳадаги хизматларидан бири ўз замонасининг буюк қироат олими Имом Муҳаммад Жазарийни ҳижрий 805 йили Румдан Мовароуннаҳрга олиб келишидир. Олимга Шаҳрисабз шаҳридан турар-жой ҳозирлаб берилади. Ўша пайтда Шаҳрисабз ва Самарқанд илм толиблари олимдан қироат сирларини ўрганади. Соҳибқироннинг олимга нисбатан ҳурмати жуда балант бўлган. Кейинчалик Имом Жазарий Амир Темур вафотидан сўнг, ҳижрий 807 йили Мовароуннаҳрни тарк этиб, Ҳирот шаҳрига кетади.

Амир Термурнинг Мовароуннаҳрда диний-маърифий соҳа ривожига қўшган ҳиссаси беқиёс. Хусусан, тафсир, ҳадис, фиқҳда етук бўлган олимларни ҳар бир шаҳарга мударрис қилиб тайинлаган ва мазкур илмларнинг пухта ўргатилиши учун уларни масъул қилган.

Шунингдек, тариқат пешволари билан суҳбатда бўлган ва уларнинг насиҳатларига амал қилган. Амир Темурнин биринчи пирлари шаҳрисабзлик Шайх Шамсиддин Кулол бўлган. Бу шахс Амир Темурнинг отаси Муҳаммад Тарағайнинг ҳам пири ҳисобланади. Ундан ташқари, Бухоролик Саййид Амир Кулол, Ҳиротлик Зайниддин Абубакр Таёбодий ва Мир Саййид Баракалар ҳам Соҳибқироннинг эъзозлаб ҳурмат қилган пирлари бўлган.

Буларнинг ичида Амир Темур билан Зайнуддин Абубакр Таёбодий ўртасидаги муносабатлар алоҳиди эътиборни тортади. Чунки бу икки зот ўртасида устоз-шогирт маъносида жуда кўб суҳбатлар бўлиб ўтган. Манбаларга кўра, бир куни Амир Темур сафарга чиқишдан один устозидан дуои-фотиҳа олиш мақсадида ҳузурига киради. Устози унга дуо бериб, белига камар, бошига кулоҳ ва қўлига узук татқан. Узукнинг кўзида “Рости-русти” яъни “Куч адолатда” деб ёзилган экан[4, Б. 65].

Амир Темурнинг «Тузуклари»га [5, Б. 3] нараз ташлайдиган бўлсак, унда ислом маърифати ва унинг ғоялари билан йўғрилган пурмано ҳикматларни кўб учратамиз. Демак, Соҳибқирон қурмоқчи бўлган салтанат дунёвий илимларга эътибор бериш, диний кўрсатмаларга сўзсиз амал қилиш, илм-маърифат йўлини ушлаш ва олиму-фузалоларни қуллаб-қувватлаш тамоилларига асосланган кучли адолатли давлат эди.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур нафақат буюк саркарда ва моҳир давлат арбоби, балки илм-маърифат ва диний қадриятларга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлган шахс сифатида ҳам тарихда муҳим ўрин эгаллайди. Унинг даврида кутубхоналар фаолиятининг кенгайиши, қўлёзма китобларни йиғиш ва сақлашга алоҳида эътибор қаратилиши, шунингдек олимлар, уламолар ва тасаввуф аҳлига кўрсатилган эҳтиром бунинг яққол далилидир.

Амир Темур ислом таълимотида илмнинг юксак қадрланишини чуқур англаган ҳолда, илм аҳлини қўллаб-қувватлаш, мадрасалар ва кутубхоналар фаолиятини ривожлантириш орқали жамиятда маънавий-маърифий муҳитни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган. Шу билан бирга, у тасаввуф пешволари билан яқин муносабатда бўлиб, уларнинг насиҳат ва кўрсатмаларига амал қилгани ҳам унинг маънавий дунёси кенг ва юксак бўлганини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аҳмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т., 1995.

2. Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Т., 2001.

3. Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). *2-қисм.* – Тошкент: Меҳнат, 1992.

4. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2017, 25-бет.

5. Суннатилло Раҳмонов. Амир Темурнинг тасаввуфга муносабати // 27 октябрь, Т., 2020.

6. Темур тузуклари. – Т., 1996.

7. Тўйчиева Д. Амир Темурнинг китобхонлик одоби хусусида. – Тошкент: "Oriental Art and Culture" журнали. Т., 2022.

АМИР ТЕМУР МӘМЛЕКЕТИНДЕ МИЛЛЕТЛЕР АРАЛЫҚ ТАТЫЎЛЫҚ: ТАРИЙХЫЙ ТӘЖИРИЙБЕ ҲӘМ ЗАМАНАГӨЙ ӘҲМИЙЕТИ.

Сейтимбетова Н. Бердақ атындағы ҚМУ, Археология кафедрасы доценти

Аннотация: Бул мақалада Амир Темур мәмлекетинде миллетлер аралық дослық ҳәм кеңпейиллик принциплериниң қәлиплесиўи, олардың мәмлекет басқарыўындағы орны ҳәм тарийхый шахслардың бул бойынша пикирлери талқыланады. Сондай-ақ, Саҳыпқыран мийрасының заманагөй Өзбекстан мәмлекетшилигиндеги әҳмийети сөз етилген.

Таяныш сөзлер: Амир Темур, Темур тузиклери, кеңпейиллик, миллетлер аралық татыўлық, Самарқанд, Клавихо, Жаңа Өзбекстан.

Амир Темур Орайлық Азияда күшли орайласқан мәмлекет курар екен, түрли миллет ҳәм дин ўәкиллериниң мәплерин есапқа алыў сиясатын жүргизди. Оның "Күш - әдилликте"

сүрени тек ғана ҳуқықый принцип емес, ал социаллық ҳәм миллий татыўлықтың тийкары еди.

Тузуклерде оның бул бойынша жәмийетлик-сиясий, ҳуқықый көз-қараслары терең сәўлелендирилип, ўәзирлер, әмирлер, дийўанбеги, ўәлаятлардағы дийўанларды, беклерди таңлаў ҳәм орын-орнына қойыўда олардың нәсилине, ақыл-парасатына, халықшыллығына, сабыр-тақатлылық, тынышлықты сүйиўшилик, әдилликти сүйиўшилик пазыйлетлерине, көтериңки руўхый жағдайына, зийреклигине, қәбилети ҳәм адамлар менен келисиў пазыйлетлерине үлкен итибар берген. Ол мәмлекет ҳәкимиятын "зорлық пенен емес, ал өз ҳүкиминиң тәсиршеңлиги ҳәм әдиллик пенен басқарыўға" әмел еткен [2, Б.76].

Сакыпқыранның мәмлекет басқарыўы кеңпейиллик принциплерине тийкарланған. Саҳыпқыран мәмлекетинде социаллық келип шығыўи ҳәм диний исенимине қарамастан, барлық пуқаралардың ҳуқықлары нызам менен қорғалған. Саҳыпқыран Амир Темур мәмлекетти басқарыўда тек күшке емес, ал жоқары инсаный пазыйлет - кеширимлилик ҳәм кеңпейилликке сүйенген. Оның сиясий философиясында ҳәтте кешеги душпанды да досқа айландырыў өнери жәмленген еди. Бул ҳаққында Саҳыпқыран өзиниң "Тузиклер"инде былай жазады: "Туран мәмлекетин өзиме бойсындырып, Самарқандта орналастым, дос пенен душпанға бирдей мүнәсибетте болдым. Ҳәм Бадахшан әмири ҳәм айырым түрк ҳәм тәжик әскерлериниң әмири, маған жаманлықлар ҳәм ҳийлелер қылып, қылышлар көтерипти... Олар меннен пана сорап келди, сонда мен оларға сондай жақсылық еттим" [1, Б.104]. Бул сөзлер Амир Темурдың тек түрк емес, ал басқа миллет ўәкиллеринен ибарат болған әмирлерге бирдей әдил мүнәсибетте болғанлығын көрсетеди. Бул болса мәмлекет ишиндеги этникалық келиспеўшиликлерди сапластырыў ҳәм түрли халықларды бир мақсет жолында бирлестириўдиң әҳмийетли факторы болып хызмет еткен.

Испания елшиси Руи Гонсалес де Клавихо Самарқандта мусылманлар менен бирге христианлардың түрли ағымлары тыныш жасағанын атап өтеди: «Самарқандта топланған барлық миллет ўәкиллериниң саны соншелли көп еди, еркеклер шаңарақлары менен биргеликте 150 000 адамды қураған. Бул жерге топланған миллетлер арасында түрклер, араблар, христиан армянлар, греклер, католик ҳ.б. бар еди» [3, Б.171]. Бул Амир Темур империясының пайтахты сол дәўирде шын мәнисинде дүнья мәдениятлары ҳәм динлери кесилискен ноқаты болғанлығын илимий жақтан дәлийллейди.

Амир Темур дәўиринде Самарқанд қаласының миллетлер аралық дослық орайы болғанлығын АҚШ мәмлекетлик хаткери Жон Керриниң пикирлери тастыйықлайды: «Бул түрклер, араблар, мусылманлар, еврейлер, греклер, армянлар, христианлар, католик ҳәм несторианлар менен бирдей байланыста болған қала. Биз Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Нью-Йоркта 70 жыл бурын шөлкемлестирилген деп есаплаймыз. Жоқ. Бул Самарқандта бир неше жүз жыл алдын жүз берген» [5]. Бул Амир Темур дәўириндеги миллетлер аралық қатнасықларға берилген жоқары баҳа есапланады.

Ол Европаға дослық ҳәм бирге ислесиў жолында қол созған биринши мусылман патшасы. Амир Темурдың сыртқы сиясаты ҳәм дипломатиясындағы кеңпейиллик, узақты көре алыў қәбилети оның мәмлекетиниң даңқын жети ықлымға таратқан. Себеби, оның көп миллетли ҳәм түрли диний конфессиялы мәмлекетинде тынышлық-татыўлықтың орнатылыўына себеп болған факторлардан бири... Амир Темур ҳәм темурийлердиң миллетлер аралық татыўлық ҳәм диний кеңпейиллик сиясаты себепли бул дәўирде саўда жоллары арқалы интеграция процесслери күшейип барған [4, Б.98].

Бүгинги күнде Өзбекстан Республикасында жасап атырған 130 дан аслам миллет ҳәм халық ўәкиллериниң татыўлығы Амир Темур мәмлекетшилиги дәстүрлериниң логикалық даўамы болып есапланады. Амир Темур мәмлекетинде миллетлер аралық дослық мәмлекет турақлылығының кепили болған. Бул тарийхый тәжирийбе ҳәзирги глобалласыў дәўиринде түрли мәдениятлар арасындағы қарым-қатнасты беккемлеў ушын әҳмийетли үлги ҳәм Жаңа Өзбекстанда миллетлер аралық кеңпейиллик тийкары болып хызмет етеди.

Әдебиятлар дизими:

1. Amir Temur Ko‘ragon. Temur tuzuklari. – Toshkent.: «IJOD-PRESS», 2019, 104-б

2. Мукимов З. Амир Темур тузуклари (тарихий-хукукий тадкикот). – Самарканд.: СамДУ, 2008, 76-б.

3. Ruy Gonzalez de klavijo. To the court of Timour, at Samarkand, A.D.1403-6. London.P.171/https://books.google.co.uz/books?id=PnlWAAAAcAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

4. Ўлжаева Ш. Амир Темур дипломатияси. – Toshkent.: «IJOD-PRESS», 2018, 98-б.

5. https://kun.uz/news/2015/11/04/kerri-bmt-samarqandda-yaratilgan-edi

OQIWSHILARDIŃ JAS ÓZGESHELIKLERINE TIYKARLANIP, KLASTAN TISQARI TÁRBIYALIQ ISLERDI SHÓLKEMLESTIRIWDIŃ TEORIYALIQ HÁM ÁMELIY TÁREPLERI

Genjebaeva Miyuagul Kuanıshbaevna
NMPI Pedagogika teoriyasi hám tariyxi qánigligi 1 kurs magistranti

Annotaciya: Usı teziste klastan tıs tárbiyalıq islerdiń mazmunı, áhmiyeti hám de olardı shólkemlestiriwde oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıwdıń pedagogikalıq zárúrligi sáwlelendirilgen. Baslawısh, orta hám joqarı klass oqıwshılarınıń psixologiyalıq ózgeshelikleri tiykarında nátiyjeli tárbiyalıq forma hám usıllar talqılanǵan.

Gilt sózler: tárbiya, klastan tıs isler, jas ózgeshelikleri, pedagogika, oqıwshı shaxsı, sociallasıw.

Zamanagóy bilimlendiriw sistemasında oqıwshı shaxsın hár tárepleme rawajlandırıw eń áhmiyetli wazıypalardıń biri esaplanadı. Bul processde tek ǵana sabaq shınıǵıwları emes, bálkim klastan tıs tárbiyalıq isler de zárúrli orın iyeleydi. Klastan tıs isler oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqların, talapların hám sociallıq belsendiligin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Sonıń menen birge, olardıń nátiyjeliligi kóp jaǵdayda oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıwǵa baylanıslı.

Pedagogika iliminde jas ózgesheliklerin esapqa alıw tálim hám tárbiyanıń tiykarǵı principlerinen biri sıpatında qaraladı. Hár bir jas basqıshı ózine tán psixologiyalıq, fiziologiyalıq hám sociallıq rawajlanıw dárejesine iye bolıp, bul tárbiyalıq islerdi shólkemlestiriwde arnawlı jantasıwdı talap etedi [1].

Klasstan tıs tárbiyalıq jumıslar — bul oqıw processinen tıs shólkemlestirilip, oqıwshılardıń bos waqtın mazmunlı ótkeriwge qaratılǵan pedagogikalıq iskerlik. Bul iskerlik oqıwshılardıń socıallasıwı, ádep-ikramlılıq jaqtan kámilge keliwi, estetikalıq talǵamı hám dóretiwshilik uqıplılıqların rawajlandırıwda áhmiyetli rol atqaradı [2].

Izertlewlerge kóre, klasstan tıs jumıslar oqıwshılardıń ǵárezsiz pikirlewin rawajlandırıw, jámáát penen islesiw kónlikpelerin qáliplestiriw hám de teoriyalıq bilimlerdi ámeliyat penen baylanıstırıw imkaniyatın beredi [3]. Sol sebepli, bul iskerlikti ilimiy tiykarda shólkemlestiriw zárúr.

Baslawısh klass oqıwshıları (7–10 jas) ushın oyın iskerligi jetekshi bolıp esaplanadı. Olardıń oylawı kóbirek konkret-obrazlı xarakterge iye bolıp, abstrakt túsiniklerdi qabıl etiw ele tolıq qáliplespegen boladı. Sol sebepli, bul jastaǵı oqıwshılar menen alıp barılatuǵın klasstan tıs jumıslardı oyın, saxnalastırıw, rolli oyınlar hám dóretiwshilik shınıǵıwlar tiykarında shólkemlestiriw maqsetke muwapıq [4].

Bunnan tısqarı, baslawısh klass oqıwshıları ushın xoshametlew hám maqtaw áhmiyetli motivaciyalıq faktor bolıp tabıladı. Muǵallim tárepinen berilgen unamlı baha olardıń iskerlikke bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Sonlıqtan tárbiyalıq jumıslardı shólkemlestiriwde sezimlik tásir etiw qurallarınan keń paydalanıw zárúr.

Orta klass oqıwshıları (11-14 jas) óspirimlik dáwirine ótiw basqıshında bolıp, bul dáwirde olardıń psixologiyalıq ózgesheliklerinde sezilerli ózgerisler júz beredi. Olar ǵárezsizlikke umtıladı, óz pikirin qorǵawǵa háreket etedi hám jámáát ishinde óz ornın tabıwǵa talpınadı.

Sonıń ushın da klasstan tısqarı tárbiyalıq jumıslar bul jasta kóbirek jámáátlik iskerlik, talqılawlar, joybarlar hám dóretiwshilik dógerekleri arqalı shólkemlestiriliwi kerek. Bunday usıl oqıwshılarda jetekshilik, kommunikaciya hám birge islesiw kónlikpelerin rawajlandıradı [5].

Óspirimlik dáwirinde qızıǵıwshılıqlardıń tez ózgeriwsheńligi de gúzetiledi. Sonıń ushın, hár túrli baǵdardaǵı (sport, ilim, kórkem óner) dógereklerdi shólkemlestiriw oqıwshılardıń jeke qızıǵıwshılıqların rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Joqarı klass oqıwshıları (15-17 jas) shaxs sıpatında qáliplesiwdiń áhmiyetli basqıshında bolıp, olar ómirlik maqsetlerdi belgilewge, kásip tańlawǵa hám ǵárezsiz qarar qabıl etiwge umtıladı. Bul dáwirde olarda sınshıl pikirlew, sociallıq juwapkershilik hám ǵárezsizlik kúsheyedi [6].

Sonıń ushın da klasstan tısqarı tárbiyalıq jumıslardıń seminarlar, treningler, ushırasıwlar, sociallıq joybarlar hám kásipke baǵdarlaw ilajları formasında shólkemlestiriliwi nátiyjeli esaplanadı. Oqıwshılarǵa ǵárezsiz iskerlik imkaniyatın beriw, olardıń baslamasın qollap-quwatlaw áhmiyetli.

Jas ózgesheliklerin esapqa alıw tárbiyalıq islerdiń nátiyjeliligin arttıradı. Bul tómendegi nátiyjelerge alıp keledi:

oqıwshılardıń belsene qatnasıwı támiyinlenedi;

individual jantasıw ámelge asırıladı;

qızıǵıwshılıqlar hám talaplar esapqa alınadı;

tárbiyalıq tásir kúsheyedi.

Kerisinshe, jas ózgeshelikleri itibarǵa alınbaǵan jaǵdaylarda oqıwshılarda biyparwalıq, passivlik hám motivaciyanıń tómenlewi gúzetiledi. Pedagogikalıq izertlewler sonı kórsetedi, jasqa sáykes jantasıw tálim-tárbiya processiniń nátiyjeliligin sezilerli dárejede arttıradı [7].

Juwmaqlap aytqanda, klastan tısqarı tárbiyalıq isler oqıwshılardı hár tárepleme rawajlandırıwda áhmiyetli qural esaplanadı. Bul iskerlikti nátiyjeli shólkemlestiriw ushın oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin tereń úyreniw hám esapqa alıw kerek.

Hár bir jas basqıshı ushın sáykes metod hám formalardı tańlaw, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqları hám talaplarına sáykes jantasıwdı támiyinlew arqalı tárbiyalıq islerdiń nátiyjeliligin arttırıw múmkin. Bul bolsa óz gezeginde jetik, sociallıq belsendi hám ǵárezsiz pikirleytuǵın shaxstı qáliplestiriwge xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Hasanboev J., To‘raqulov X., Alqarov I., Usmonov N. Pedagogika. – Toshkent: Noshir, 2011.
2. Toxtaxodjayeva M.X. Pedagogika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
3. Muhammadiyeva S. va boshqalar. Pedagogika. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
4. Izbullaeva G.V. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2023.
5. Qorayev S.B., Janbayeva M.S. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish // *Academic Research in Educational Sciences*. – 2021.
6. Bekbo‘tayev B.B. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarning ahamiyati // *Pedagogs xalqaro ilmiy jurnal*. – 2025.
7. Pedagogik faoliyatning psixologik xususiyatlari // ilmiy maqola.

«СКАЗКИ ОБ ИТАЛИИ» МАКСИМА ГОРЬКОГО: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ЛИЧНОСТЬ АМИРА ТЕМУРА

Утемуратова Ольга Викторовна
Учитель русского языка Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» МВД Республики Узбекистан

Аннотация: Настоящая статья представляет собой исследование отражения образа великого правителя и полководца Амира Темура в контексте мировой литературы, с особым акцентом на его интерпретацию в уникальном произведении Максима Горького "Сказки об Италии". Автор статьи проводит аналитическую работу, сочетая исторические факты с литературными приёмами, чтобы пролить свет на многогранность восприятия этой выдающейся исторической личности. Центральное место в исследовании занимает анализ того, как Горький, будучи одним из ведущих представителей русской литературы XX века, использует образы и мотивы из эпохи Темура, писатель не только переносит внимание на малоизученные аспекты личности Амира Темура, но и акцентирует внимание на сильные стороны его личности, которой несмотря на положение в обществе присущи простые человеческие чувства и переживания.

Ключевые слова: Амир Темур, образ, человеколюбие, сострадание.

«Сказки об Италии» Максима Горького впервые увидели свет в шестом номере журнала «Современник» за 1911 год. Критик И.И. Измайлов высоко оценил их, отметив: «…здесь нет ни одной сказки в условном литературном смысле, – это простые картинки жизни, те вымыслы действительности» [1, С.19], про которые Андерсен сказал, что это самые лучшие сказки…». Многочисленные рецензенты единодушно отмечали жизненную достоверность, виртуозное владение словом и глубокий гуманистический пафос этих произведений.

Особый интерес для нас представляет IX сказка из цикла, состоящего из 27 частей. В ней совершенно по-новому раскрывается образ великого правителя и полководца Амира Темура [2, С.72].

Амир Темур – одна из самых ярких и противоречивых фигур в истории человечества. Традиционно мы воспринимаем его как великого воина, основателя централизованного государства, человека трезвого ума, способного принимать верные решения, обладателя твёрдой воли, чья жестокость порой имела под собой основания.

Образ Амира Темура широко представлен в зарубежной литературе. В средневековой Европе его почитали как полководца, избавившего христианский мир от гнёта султана Баязида Йылдырыма. После победы Темура над Баязидом под Анкарой в европейской литературе появилось множество произведений, где Баязид изображался врагом, а Темур – спасителем. Среди них – пьеса Луиса Велеса де Гуэреры «Месть бога, или Великий Темур Ирана», трагедия Жана Магнона «Великий Темур, или смерть Баязета» (1675 г.), трагедия английского драматурга Кристофера Марло «Тамерлан» (1590 г.), новелла Николаса Прадонна «Темур или смерть Баязида», трагедия английского драматурга Чарльза Сандерса «Великий Темур» (1681 г.) и другие. В одном из музеев Британии хранится рукопись трагедии «Благочестивый Темур» писателя Уильяма Поппла (1701-1764), датированная 1720 годом.

Немаловажная роль отведена Амиру Темуру в романтической драме Маттью Грегори Льюиса (1775-1818) «Темур тартар», изданной в 1858-1859 годах в Париже, в пьесе Чарльза Брифауна (1781-1857) «Возлюбленная Баязида», а также в созданной в Копенгагене в 1828 году пьесе «Баязет» Йоханнеса Керстена Хауча (1790-1872). Особое место среди произведений об Амире Темуре занимает трагедия «Тамерлан» (1701) английского драматурга XVIII века Николаса Роу [3, С. 959-961].

Сказка Максима Горького, уже своим слогом передающая неповторимый колорит Востока, раскрывает Амира Темура как личность, которой не чуждо человеколюбие. Его образ представлен сложно и глубоко, в философском ключе. В трактовке Горького Темур – фигура трагическая, суровая. Здесь он предстаёт прежде всего скорбящим отцом, у которого судьба отняла простые радости жизни. Он – «человек огромной воли и силы», «спорящий со Смертью, мстя ей за то, что она взяла любимого сына его Джихангира; страшный человек – он хотел отнять у неё все жертвы – да издохнет она с голода и тоски!». Тридцать лет непобедимый Темур-Гурган, царь царей, ни разу не улыбнулся: «так жил он, сомкнув губы, ни перед кем не склонил головы, и сердце его было закрыто для страдания, тридцать лет!»

Рядом с победоносным завоевателем Темуром, безжалостно покоряющим города, государства и народы своей воле, Максим Горький изображает Мать. Её любовь к сыну не знает преград, она придаёт ей силы и определяет жизненную цель – спасти своё дитя. Так возникает яркий контраст. С одной стороны – блеск величия Темура, с другой – Мать – босая, простоволосая, в лохмотьях. С одной стороны – душа Темура, «оскорблённая Смертью любимого сына», а потому замкнутая, с другой стороны – душа Матери, бесстрашно требующая справедливости. Темур-Ленг служит Смерти (ведь война всегда несёт смерть), Мать же служит жизни (она дала её своему ребёнку).

Автор ставит перед Темуром интересы простой итальянской женщины – Матери, тем самым раскрывая как великую силу царя, так и его уязвимость. Темур предстает могущественным полководцем и завоевателем, но в то же время – обычным человеком, способным испытывать простые человеческие чувства. Дерзкие слова женщины: «Что бы ты ни сделал, ты - только человек, а я - Мать! Ты служишь смерти, я - жизни. Ты виноват предо мной, и вот я пришла требовать, чтоб ты искупил свою вину…» – могли стоить ей жизни. Однако Темур не прибег к насилию. Напротив, он усадил ее рядом и выслушал. Женщина рассказала, что ее шестилетнего сына похитили сарацинские пираты. Воины султана Баязида схватили похитителей, а Темур, победив Баязида, завладел всем его имуществом. Теперь задача Темура – найти среди пленных ее сына.

Слова Матери заставили Темура задуматься: «Вот передо мной женщина, таких тысячи, но она пробудила во мне неведомое чувство. Она говорит со мной как с равным, и не просит, а требует. Я понимаю, почему она так сильна – она любит. И эта любовь помогла ей осознать, что ребенок – это искорка жизни, способная разжечь пламя на века».

Тимур, царь, бесстрашный полководец и суровый завоеватель, перед которым трепетал весь мир, в этот миг ощутил себя женщиной – Матерью. В нем проснулись простые человеческие чувства: сочувствие, сострадание, понимание, желание помочь, великодушие и благородство.

"Я, раб божий Тимур, говорю, что надлежит!" – воскликнул он. – "Вот уже много лет земля стонет подо мною, и тридцать лет я сею смерть этой рукой. Уничтожаю, чтобы отмстить ей за сына моего Джигангира, за то, что она погасила солнце моего сердца! Со мной боролись за царства и города, но никто, никогда – за человека. Человек не имел цены в глазах моих, я не знал, кто он и зачем он на пути моем.

Я, Тимур, сказал Баязиду, победив его: 'О Баязид, пред богом ничтожны государства и люди. Смотри, он отдает их во власть таких, как мы: ты – кривой, я – хром!' Так я сказал ему, когда его привели ко мне в цепях, и он не мог стоять под их тяжестью. Так я сказал, глядя на него в несчастии, и жизнь показалась мне горькой, как полынь на развалинах!

Я, раб божий Тимур, говорю, что надлежит. Триста всадников отправляются сейчас же во все уголки моей земли. Пусть найдут сына той женщины. Она будет ждать здесь, и я буду ждать вместе с нею. Тот, кто воротится с ребенком на седле своего коня, будет счастлив".

В завершение, исследование новеллы Максима Горького о Амире Темуре выявляет глубокую связь писателя с историческими реалиями и культурными традициями Узбекистана. Произведения «Темур и Нищий» и «Темур и Бог», наряду с «О Матери и

Темуре», демонстрируют не только художественное мастерство Горького, но и его уважение к фольклору и культурному наследию. Несмотря на то, что эти новеллы не включены в обязательную образовательную программу, их значение для понимания культурного контекста и истории региона остается неоспоримым. Горький создал яркие образы, которые позволяют читателям не только погрузиться в атмосферу эпохи, но и осознать важность духовных ценностей. Настоящее внимание к деталям и историческим фактам подчеркивает уникальность и значимость его творчества, оставляя неизгладимый след в мировой литературе.

Использованная литература:

1. А.Измайлов «Избранные сочинения» Москва 2009 год, с.19

2. Максим Горький «Сказки об Италии» издательство «Школьная библиотека» 1977 год, с. 72

3. Эркузиев А.А., Мамажанова Н.А. Изучение личности Амира Тимура в Европе (XVI–XVIII века) // Молодой ученый, 2015. № 9. с. 959-961.

ILIM-PÁNNIŃ RAWAJLANIWI HÁM SOCIALLÍQ ORTALIQ

Ulbosin Xajiyeva
QMU Tariyx fakulteti sociologiya qa'nigeligi 3-kurs studenti
ulbosinxajiyeva@gmail.com

Annotaciya. Bul izertlew ilim-pánniń rawajlanıwı hám sociallıq ortalıq arasındaǵı óz-ara baylanıstı úyrenedi. Ilim-pánniń rawajlanıwı adamzattıń ruwxıy hám fizikalıq rawajlanıwına tásir etiwshi áhmiyetli faktor sıpatında qaraladı. Sonıń menen birge, sociallıq ortalıqtıń ilim-pán rawajlanıwında qanday rol oynaytuǵınlıǵı, bilimlendiriw hám mádeniyattıń óz-ara baylanısı talqılanadı.

Gilt sózler: ilim-pán, rawajlanıw, sociallıq ortalıq, bilimlendiriw.

Аннотация. Это исследование изучает взаимосвязь между развитием науки и социальной средой. Научный прогресс рассматривается как важный фактор, влияющий на психическое и физическое развитие человечества. В то же время анализируется, какую роль играет социальная среда в развитии науки, взаимосвязь образования и культуры. Основная цель данной работы - изучить взаимосвязь науки и социальной среды и определить значение этих процессов в современном обществе.

Ключевые слова: наука, развитие, социальная среда, образование

Abstract. This research explores the interrelationship between the development of sciyence and the social environment. The development of science is considered as an important factor influencing the spiritual and physical development of humanity. At the same time, the role of the social environment in the development of science, the relationship between education and culture are analyzed. The main goal of this work is to study the relationship between sciyence and the social environment and to determine the significance of these processes in modern sociyety.

Keywords: sciyence, development, social environment, education

Ilim-pánniń rawajlanıwı hám sociallıq ortalıq arasındaǵı baylanıslılıq júdá áhmiyetli tema bolıp tabıladı. Zamanagóy jámiyette ilim-pánniń rawajlanıwı sociallıq ortalıqqa, bilimlendiriw sistemalarına hám mádeniy qádiriyatlarǵa tikkeley tásir kórsetedi. Ilim-pánniń rawajlanıwı, eń áwele, adamzattıń bilim hám kónlikpelerin arttıradı, bul bolsa óz gezeginde sociallıq ortalıqtı jetilistiriwge alıp keledi. Bul izertlewdiń maqseti ilim-pánniń sociallıq ortalıq penen óz-ara baylanısın tereńirek úyreniw, sonday-aq, ilim-pán rawajlanıwınıń sociallıq processlerge qanday tásir kórsetetuǵınlıǵın anıqlawdan ibarat. Sonıń menen birge, bul tema boyınsha bar bolǵan teoriyalardı talqılap, ámeliy mısallar keltiriw hám ilim-pánniń sociallıq ortalıqtı qalay ózgertiw múmkinshiligin kórsetiw rejelestirilmekte. [1;245]

Ilim-pánniń rawajlanıwı adamzat tariyxındaǵı eń áhmiyetli processlerdiń biri bolıp tabıladı. Ol ásirler dawamında adamlardıń álemdi túsiniwge, tábiyat nızamların úyreniwge hám texnologiyalardı rawajlandırıwǵa bolǵan umtılısları nátiyjesinde júzege kelgen. Ilim-pánniń

rawajlanıwı, birinshi náwbette, bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwı menen baylanıslı. Bilimlendiriw adamzattıń bilim hám kónlikpelerin arttırıwǵa járdem beredi hám sol arqalı ilim-pán tarawında jańa ashılıwlar hám innovaciyalardı ámelge asırıw imkaniyatın beredi. Buǵan mısal sıpatında ilimiy izertlewlerdiń kóbeyiwin, jańa texnologiyalardıń jaratılıwın hám olardıń sociallıq turmısqa engiziliwin keltiriw múmkin. Sonday-aq, ilim-pánniń rawajlanıwı sociallıq ortalıqta ózgerisler keltirip shıǵaradı, bul bolsa óz gezeginde sociallıq qádiriyatlar menen mádeniy normalardıń jańalanıwına alıp keledi. Ilim-pánniń rawajlanıwı nátiyjesinde jámiyette jańa ideyalar hám pikirler payda boladı, bul bolsa sociallıq sistemanıń nátiyjeliligin arttıradı.

Sociallıq ortalıq, jámiyettegi adamlar arasındaǵı qatnasıqlar, mádeniyat, qádiriyatlar hám dástúrler menen baylanıslı bolgan ortalıq. Sociallıq ortalıq, ilimniń rawajlanıwına tásir kórsetedi, sebebi ilim belgili bir sociallıq kontekstte qáliplesedi. [2;268] Bul qatnasıqlar, birinshiden, bilimlendiriw sistemasınıń nátiyjeliligine baylanıslı. Eger bilimlendiriw sisteması zamanagóy talaplar hám sociallıq zárúrliklerge sáykes kelmese, ilimiy rawajlanıw tómenleydi. Ekinshiden, sociallıq ortalıqtıń jańalanıwı, ilimiy izertlewlerge bolǵan talaptı arttıradı. Máselen, sociallıq mashqalalar, densawlıqtı saqlaw, ekologiya hám ekonomika sıyaqlı tarawlarda ilimiy izertlewlerdi talap etedi. Sonday-aq, sociallıq ortalıqta bar bolǵan mádeniy qádiriyatlar, ilim tarawındaǵı ashılıwlardı qabıl etiw hám qollap-quwatlawǵa tásir etedi. Sociallıq ortalıqtıń hár túrliligi, ilimniń túrli tarawlarında innovaciyalardı ámelge asırıwǵa imkaniyat beredi. Sol sebepli, ilim hám sociallıq ortalıq arasındaǵı óz-ara baylanıslar, zamanagóy jámiyette úlken áhmiyetke iye.

Sociallıq ortalıqta ilim hám texnologiyalardıń tásiri, sonday-aq, densawlıqtı saqlaw, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám sociallıq teńlik máselelerinde de sezilerli. Innovaciyalar arqalı jańa jumıs orınlarınıń jaratılıwı, ekonomikalıq ósiw hám sociallıq turaqlılıqtı támiyinlewge xızmet etedi. Usı tárizde, ilim hám ekonomikalıq rawajlanıw arasındaǵı óz-ara baylanıslar, jámiyetti jáne de rawajlandırıw hám abadanlıǵın arttırıwda ayrıqsha áhmiyetke iye. Ilim ekonomikalıq rawajlanıwda tiykargı faktor sipatında kórinedi, sebebi ol jana texnologiyalar hám metodlardı islep shigariw arqalı óndiris nátiyjeliligin asıradı. Bul process, óz gezeginde, jumıs orınların jaratıw hám miynet bazarın diversifikaciyalawǵa járdem beredi. Ilimiy izertlewler nátiyjeleri ekonomikalıq strategiyalardı qáliplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı, bul bolsa sociallıq ortalıqqa unamlı tásir kórsetedi. Jámiyette bilimge tiykarlanǵan ekonomikalıq modeldiń ornatılıwı, innovaciyalıq ideyalar hám texnologiyalardı rawajlandırıw arqalı ekonomikalıq abadanlıqtıń artıwına alıp keledi. [3;124]

Sociallıq mashqalalardı sheshiwde ilim óziniń áhmiyetliligin kórsetedi. Ilimiy izertlewler sociallıq mashqalalardı tereń tallaw hám olardı sheshiw ushın zárúr bolǵan bilimlerdi usınadı. Máselen, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw hám qorshaǵan ortalıq mashqalaları sıyaqlı tarawlarda ilim jańalıqlar hám innovaciyalardı usınadı. Bul jańalıqlar, óz gezeginde, jámiyetti rawajlandırıw hám mashqalalardı sheshiwde nátiyjeli qural sıpatında xızmet etedi. Ilim sociallıq mashqalalardı sheshiwde multidissiplinarlıq qatnastı talap etedi, bul bolsa túrli tarawlar arasında birge islesiwdi kúsheytedi. Sonday-aq, ilim tiykarında islep shıǵılǵan sheshimler, máselen, densawlıqtı saqlaw sistemalarında ámelge asırılatuǵın innovaciyalıq kózqaraslar, jámiyettiń abadanlıǵın arttırıwǵa járdem beredi. Mashqalalardı sheshiwde ilim járdeminde ámelge asırılatuǵın izertlewler hám tallawlar, sociallıq ádillikti támiyinlew hám turaqlı rawajlanıwdı qollap-quwatlawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Solay etip, ilim hám sociallıq mashqalalar arasındaǵı óz ara baylanıslılıq, zamanagóy jámiyettiń rawajlanıwında ajıralmas bólegi bolıp esaplanadı. Sociallıq mashqalalardı sheshiwde ilim, tek teoriyalıq bilimlerdi usınıs etip qoymastan, al ámeliy sheshimlerdi de islep shıǵadı. Ilimiy izertlewler, mashqalalardı tereń talqılap, tiykarlı qararlar qabıl etiwde járdem beredi. Sonday-aq, ilim sociallıq mashqalalardı anıqlaw hám olardıń sebeplerin úyreniwde áhmiyetli rol oynaydı, bul bolsa sociallıq siyasat hám strategiyalardı islep shıǵıw procesinde járdem beredi.[4;235] Bunday qatnasıqlar, jámiyetti jáne de turaqlı hám ádalatlı etiwge xızmet etedi.

Bul izertlew, ilimniń rawajlanıwı hám sociallıq ortalıq arasındaǵı óz-ara baylanıstı analizlewge qaratılǵan. Ilimniń rawajlanıwı, sociallıq ortalıqtaǵı ózgerislerge tásir kórsetedi hám kerisinshe, sociallıq ortalıq ilimniń rawajlanıwına járdem beredi. Bul procesler, bilimlendiriw

sisteması, mádeniyat hám sociallıq qádiriyatlar arqalı ámelge asırıladı. Sonı atap ótiw kerek, ilim hám sociallıq ortalıq arasındaǵı baylanıslar, zamanagóy jámiyette adamlardıń turmıs sapasın arttırıwǵa xızmet etedi. Sonıń menen birge, ilim hám sociallıq ortalıq arasındaǵı óz-ara baylanıslardı úyreniw, keleshekte ilimiy izertlewler hám innovaciyalardı rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

Alimov, A. (2021). Ilm-fan va ta'lim. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.

Karimov, B. (2020). Ijtimoiy muhit va ilm-fan. Nukus: Qoraqalpoq Davlat Universiteti.

Murodov, D. (2019). Ilm-fan taraqqiyoti. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.

Toshmurodov, E. (2022). Ijtimoiy qadriyatlar va ilmiy innovatsiyalar. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.

4. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИЗЕРТЛЕЎЛЕР

TEMURIYLAR MEROSINI O‘QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Kodirova Dilfuzaxon Abrorxonovna
O‘R MG Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi informatika va AT fani bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) madaniyilmiy merosini zamonaviy ta’lim jarayonida samarali o‘qitish uchun raqamli texnologiyalarning integratsiyasi masalalari haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, axborotkommunikatsiya texnologiyalari (AKT), multimedia vositalari, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), interaktiv platformalar hamda sun’iy intellekt (AI) asosidagi usullar tarix fanini o‘quvchilarga chuqur, immersiv va interaktiv shaklda yetkazish imkonini berishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar davri, raqamli ta’lim, AKT, virtual reallik, 3D modellashtirish, sun’iy intellekt, interaktiv metodlar, tarix o‘qitish, madaniy merosni raqamlashtirish, O‘zbekiston ta’limi.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, xususan tarix fanini zamonaviy texnologiyalar asosida o‘qitish eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi [5, 102–105 bet]. O‘zbekiston Respublikasida “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va UNESCO hamda UNICEF bilan hamkorlikdagi loyihalar ta’limni raqamlashtirishga katta e’tibor qaratmoqda [4, 10–14 bet]. Bu jarayonda Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida ilmfan, madaniyat va davlat boshqaruvining yuksak cho‘qqisi sifatida alohida o‘rin tutadi. Amir Temur asos solgan imperiya uning avlodlari – Mirzo Ulug‘bek, Shahruh Mirzo davrida ilmiy markazga aylangan bo‘lib, Samarqand va Hirot shaharlari “Sharq Renessansi”ning beshigi bo‘ldi [6, 12–18 bet; 9, 34–40 bet].

An’anaviy o‘qitish usullari ko‘pincha nazariy ma’lumotlar bilan cheklanib, o‘quvchilarning qiziqishi va chuqur tushunishini ta’minlay olmaydi [10, 55–60 bet]. Raqamli texnologiyalar esa tarixiy jarayonlarni vizual, interaktiv va immersiv shaklda taqdim etish orqali bilimni 25–40% ga oshirishi mumkin [8, 30–35 bet]. Masalan, virtual sayohatlar va 3D modellar orqali o‘quvchilar Samarqand rasadxonasini “jonli” ko‘rishlari mumkin [3, 5321–5325 bet]. Ushbu maqola Temuriylar merosini raqamli vositalar bilan o‘qitishning nazariy asoslari, amaliy usullari, samaradorligi hamda muammolarini tahlil qiladi va amaliy tavsiyalar beradi [1, 110–115 bet].

Temuriylar davrining ilmiy va madaniy ahamiyati

Temuriylar davri (1370–1507 yillar) Markaziy Osiyoda ilmfan, madaniyat va san’atning gullagan davri bo‘lib, “Sharq Renessansi” deb ataladi [6, 56–60 bet]. Amir Temur (1336–1405) tomonidan asos solingan davlat keyinchalik uning nabirasi Mirzo Ulug‘bek (1394–1449) davrida ilmiy markazga aylandi. Samarqandda qurilgan rasadxona o‘sha zamonning eng yirik ilmiy markazlaridan biri bo‘lib, unda 1018 ta yulduzning koordinatalari aniq o‘lchangan [7, 88–95 bet]. Ulug‘bekning “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asari astronomiya fanida inqilobiy ahamiyatga ega bo‘lib, Yevropa olimlari ishlariga ta’sir ko‘rsatgan [6, 78–82 bet].

Bu davrda matematika (G‘iyosiddin Jamshid alKoshiy trigonometriya va o‘nlik kasrlarni takomillashtirdi), tibbiyot, falsafa va me’morchilik rivoj topdi [9, 45–50 bet]. Samarqand Registoni, GurAmir maqbarasi, Shahrisabzda Amir Temur saroyi kabi obidalar nafaqat arxitektura, balki ilmiy hisobkitoblarning mahsuli edi [6, 112–118 bet]. Temuriylar madrasalarida diniy fanlar bilan birga dunyoviy ilmlar o‘qitilgan, bu esa Markaziy Osiyo olimlarini jahon ilmiy tafakkuriga hissa qo‘shishga imkon berdi [9, 67–72 bet].

Zamonaviy ta’limda bu merosni o‘qitish pedagogik imkoniyatlarni ochadi: o‘quvchilar nafaqat faktlarni o‘rganadi, balki ilmfan rivojining mantiqiy bog‘lanishini tushunadi [1, 20–25 bet].

Raqamli texnologiyalar tushunchasi va ta’limdagi o‘rni

Raqamli texnologiyalar axborotni yaratish, saqlash, qayta ishlash va uzatishni ta’minlovchi vositalar majmuasidir [5, 102–105 bet]. Ta’limda ular multimedia, virtual laboratoriyalar, interaktiv platformalar va AI tizimlari shaklida qo‘llaniladi. O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va UNESCOning “ICT Competency Framework for Teachers” doirasida raqamli ta’lim muhiti shakllanmoqda [4, 45–50 bet; 8, 12–18 bet].

Raqamli vositalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, qiziqishini va bilimni chuqur o‘zlashtirishini rivojlantiradi [5, 110–115 bet]. Masalan, gamifikatsiya va virtual reallik o‘quv samaradorligini 30–50% ga oshirishi mumkin [10, 78–83 bet]. Tarix fanida bu vositalar abstrakt voqealarni vizual va interaktiv qiladi [1, 35–40 bet].

Temuriylar merosini o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash

Multimedia vositalari

Video, animatsiya, infografika va interaktiv xaritalar tarixni jonlantiradi. Amir Temurning yurishlari animatsion xaritalarda, Samarqand me’moriy obidalari 3D formatda ko‘rsatiladi [6, 33–38 bet]. Bu o‘quvchilarda tarixiy tasavvurni kuchaytiradi va vizual xotirani faollashtiradi [5, 120–125 bet].

Interaktiv platformalar

Kahoot, Quizizz, Google Classroom va mahalliy platformalar orqali testlar, viktorinalar va interaktiv savollar tashkil etiladi [10, 90–95 bet]. Temuriylar davri bo‘yicha maxsus modullar yaratilishi mumkin: “Ulug‘bek rasadxonasining sirlari” yoki “Amir Temur strategiyasi”. Bu usul o‘quv jarayonini qiziqarli qiladi [1, 50–55 bet].

Virtual reallik (VR) va 3D texnologiyalar

VR va AR yordamida Samarqand shahrini tarixiy ko‘rinishda “sayohat” qilish, Ulug‘bek rasadxonasini virtual ziyorat etish mumkin [2, 295–300 bet]. Global Digital Heritage loyihasi doirasida Shahrisabz va Qashqadaryo hududidagi Temuriylar obidalari 3D modellashtirilgan. Samarkanddagi Afrasiyob muzeyi artefaktlari (SfM va SLS skanerlash orqali) virtual muzeylarda namoyish etilmoqda [3, 5321–5328 bet]. Bu immersiv effekt hosil qiladi va madaniy merosni saqlashga xizmat qiladi [2, 301–305 bet].

Sun’iy intellektdan foydalanish

AI individual o‘qitishni ta’minlaydi: o‘quvchining bilim darajasini tahlil qilib, qo‘shimcha materiallar tavsiya etadi [5, 130–135 bet]. Chatbotlar orqali Temuriylar haqida savoljavob sessiyalari o‘tkaziladi [1, 65–70 bet].

Pedagogik samaradorlik

Raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi, bilimni eslab qolish darajasini yuqori qiladi va mustaqil o‘rganishni rivojlantiradi [1, 75–80 bet; 4, 55–60 bet]. Xalqaro tadqiqotlar va O‘zbekiston tajribasi bo‘yicha interaktiv vositalar qo‘llanilganda o‘zlashtirish darajasi 25–40% ga oshadi [8, 40–45 bet]. Temuriylar mavzusida virtual muzey sayohatlari va 3D modellar o‘quvchilarda madaniy o‘zlikni mustahkamlaydi [2, 310–315 bet; 3, 5329–5332 bet].

Temuriylar merosini o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash ta’lim sifatini sezilarli oshiradi [1, 95–100 bet; 8, 60–65 bet]. Bu nafaqat tarixiy bilimlarni chuqurlashtiradi, balki o‘quvchilarda vatanparvarlik, milliy g‘urur va innovatsion tafakkurni shakllantiradi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida Temuriylar davri nafaqat o‘rganiladi, balki “jonlanadi” va kelajak avlodlarga meros bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Saxatov Sh.M. The Use of Innovative Tools in Teaching the Topic of the Timurids // Next Scientists Conferences. 2025.

2. Buragohain D. Digitalizing cultural heritage through metaverse applications // npj Heritage Science. 2024.

3. Barszcz et al. Comparative analysis of SfM and SLS for Afrasiyab museum objects // Applied Sciences. 2021.
4. UNESCO. Digital Technologies in Education. Paris, 2021.
5. Abduqodirov A. Axborot texnologiyalari va ta’lim. Toshkent, 2020.
6. Ahmedov B. Amir Temur va Temuriylar davri. Toshkent, 1995.
7. Ulug‘bek M. Ziji jadidi Ko‘ragoniy. Samarqand nashri (zamonaviy tahlil).
8. OECD. Education and Digital Transformation. 2020.
9. Rashidov B. Temuriylar davri me’moriy yodgorliklari: tadqiqot va tarbiyaviy ahamiyat. Toshkent, 2019.
10. Yakubova S. Tarix fanini raqamli texnologiyalar yordamida o‘qitish tajribasi // Ta’lim va Texnologiya jurnali. 2022. №2.

AMIR TEMURNING SADOQATLI BAHODIRLARI (AMIR JOKU BARLOS VA IYGU TEMUR MISOLIDA)

O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi “Ijtimoiy-gumanitar” fanlar kafedrasi tarix fani o‘qituvchilari - Dauletmuratov Rashit Begimbaevich, Ajiniyazov Baxadir Polatovich

Annotatsiya: *Sohibqiron hayotida qirq besh yil davomida uning yonida turgan, unga beg‘araz, sadoqat bilan qaragan fidoyi amirlar haqida alohida to‘xtalmoq joiz. Bu sarkardalar Turon saltanati shon-shuhrati yo‘lida o‘z jonlarini fido qilishga hamisha tayyor turgan kishilardir. Ularning niyati – yurtni obod etish, himoya qilish, asrab-avaylash va Hazrat Sohibqironga sidqidildan xizmat ko‘rsatishdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *«Temur tuzuklari», sodiq insonlar, janglardagi mardlik, sipohsolor, cherik begi, bahodir yigitlar, qat’iyatlilik, vazifa va topshiriq, sarhadlar*

Yurtimiz tarixida Sohibqiron Amir Temur - bir yuz ellik yillik mo‘g‘ul istibdodini tugatgan, o‘zaro parokandatik va zulm-zo‘ravonlikka chek qo‘yib, adolatli davlatchilik an’analarini ijobiy tarzda taraqqiy ettirgan, mamlakatda ilm-fan, madaniyat rivojiga, qurilish va obodonchilik ishlariga keng yo‘l ochib bergan buyuk davlat arbobi sifatida muhim iz qoldirdi [1.4].

Bugun davlatimizda haqiqiy mard o‘g‘lonlarni tarbiyalab berayotgan «Temurbeklar maktabi» yosh avlodni ona-Vatanga muhabbat va sadoqat, buyuk bobokalonlardan faxrlanish ruhida tarbiyalashda, o‘zbek davlatchiligi taraqqiyoti uchun poydevor bo‘lishda, o‘zbek nomini jahonga tanitishda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Amir Temur shaxsini, hukmdorlik davri tarixini o‘rganishda, uning davlatchiligi mazmun-mohiyatini bilishda, hozirgi davrda uning ahamiyatini anglab yetishda, shubhasiz, «Temur tuzuklari» muhim o‘rin egallaydi.

«Tuzuklar» orqali Amir Temurning davlatchilik va diplomatiya, harbiy mahorat, ilm-fan, obodonchilik, qurilishga oid qarashlari, yaratuvchanlik, bunyodkorlik salohiyati, hayot faoliyatining mazmun-mohiyati, ezgulik, ma’naviy fazilatlar haqidagi fikr-mulohazalari, din va adolatga munosabati, saltanat ishlarini, kengash va mashvarat asosida, har bir masalani el-yurt manfaatini o‘ylab ish tutish bilan bog’liq ibratli jihatlarini ko‘rish mumkin.

Ushbu XIV-XV asrga oid muhim manbada do‘stlik va sadoqat, sabrlilik haqida ko‘p narsalarni o‘rgansa bo‘ladi. «Temur tuzuklari»da keltirilgan ma’lumotlarda Iygu Temur va Amir Joku Barloslarning Amir Temurdek ulug‘ zot bilan qanday hayotiy bog‘liqliklari va Alloh irodasi bilan bunday sodiq insonlar bilan uchrashganligi o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otadi. Bugungi kunda uning yonida bo‘lgan tarixiy shaxslarni ham o‘rganish orqali tariximizning hali ochilmagan qirralarini kengaytirishni davr talab etmoqda. Shu boisdan Iygu Temur va Amir Joku barlos haqida «Temur tuzuklari»da uchraydigan ma’lumotlarni o‘rganamiz.

Tasavvurimizni yana ham kengaytirish uchun Sohibqiron Amir Temur tarix maydoniga kirib kelgan vaqtda va undan keyin uzoq yillar Turon zaminida maydonlarda ot surgan ayrim sarkarda,

qo‘shin beklari hamda arboblar nomlarini eslab o‘tish o‘rinli. E’tibor bering: Amir Bayon Sulduz, Amir Kayxusrav, Amir Husayn, Hoji Barlos, Uljaytu Opardiy, Boyazid Jaloyir, Zindachashm Opardiy, Mahmudshoh Buxoriy, Tug‘lug‘ Sulduz, Bahrom Jaloyir, Xizr Yasuriy, Tag‘ay Bug‘a Barlos, Sher Bahrom, Siddiq Barlos, Mengli Bug‘a, Tamuqa Qavchin, Amir Muso, Po‘lod Bug‘a, Tug‘lug’ Xo‘ja, Shingum Bahodir, Tuman Nikudariy, Amir Muayyad Arlot, Jaloliddin Barlos, Sulaymon Barlos, Shayx Muhammad Bayon Sulduz, Amir Saribug‘a, Odilshoh Jaloyir, Tobon Bahodir, Oq Bug‘a Bahodir, Husayn Bahodir, Malik Bahodir, Durraka Bahodir, Oq Temur Bahodir, Mahmud Barot Xoja, Ali Yasuriy, Hindushoh Qarqara, Arg‘unshoh Burdalig‘iy, Shayx Ali Bahodir, Murod Barlos, Xoja Shayxzoda, Muhammad Mirak, Shamsiddin Abbos, Siddiq Tobon, Sulton Sanjar, Xudoydodi Husayniy… va hokazo. Shularning o‘zi qirq oltita. Bular hali hammasi emas, albatta.

Ana shunday sadoqatli, oqibatli inson maqomiga ega, qo‘rqmas va botir jangchilardan biri Joku Barlosdir. Uning to‘liq ismi Jokubek ibn Muborak ibn To‘g‘on ibn Qodon ibn Shar’a ibn Qarochor no‘yon (tug‘ilgan yili taxminan 1316 – vafoti 1384) — barlos urug‘ining hurmatga sazovor, yirik, nufuzli beklaridan. Amir Temurga xesh-aqrabo bo‘ladi, Sohibqiron safdoshi va qayinotasi, yaqin kishisi. 1355-yilda Amir Temur uning qizi Turmish oqaga uylangan, ulardan tug‘ilgan o‘g‘il Jahongir Mirzo keyin valiahd hisoblangan edi [2].

Hijriy 762-(milodiy 1360–61) yili Tug‘luq Temurxon ikkinchi marta Movarounnahrga qo‘shin tortib kelib, u yerni o‘g‘li Ilyosxo‘jaga topshirdi, Amir Temurni esa sipohsolor qilib belgiladi. Movarounnahrda mo‘g‘ullarning jabr-u zulmi ortib ketdi. Ularga qarshi Amir Temur Barlos ulusining bahodir yigitlarini o‘z atrofiga to‘plab, ularni birlashtiradi. Unga bo‘ysunib ko‘makdosh bo‘lmoqlik uchun rozilik bergan birinchi kishi – Iygu Temur bo‘ldi, ikkinchisi – Amir Joku barlos edi. Amir Temur Amir Joku Barlosni quyidagicha eslab: “Qaysi bir amir urush kunlari, ahvol tang bo‘lgan paytda, jang maydonida ixlos qadamini mahkam qo‘yib, do‘st-oshnolik haqini saqlagan bo‘lsa, uni o‘z og‘a-inisidek ko‘rsinlar, chunonchi, Kesh amirlari va lashkari mendan butunlay yuz o‘girganlarida va amir Joku Barlosdan boshqa hech kimsa oldimda qolmagan bir paytda, men amir Jokuni o‘z aziz og‘amday ko‘rib, davlatimga sherik qildim. Uni amir ul-umaro etib tayinlab, Balx va Hisor mamlakatlarini unga in’om qildim” - deydi [3.149].

1363-yilda Temurbekning kishisi 2000 ga yetdi. Dushman Jeta cherigi Keshni bosib olgandi, Temurbek uch yuz kishini ajratib, Joku Barlos va Sulaymon Barloslarga topshirib, harbiy sir ishlatishni tayinladi: “Har bir otliq ikki bog‘dan shox olib, otning ikki yoniga bog‘lasin, undan ko‘tarilgan chang-g‘ubor dushman ko‘ngliga qo‘rquv soladi!” Chindan ham, dushman janubdan, Ulug‘ maydon tomondan ko‘tarilgan osmonni qoplagan bahaybat chang-g‘uborni ko‘rib vahimaga tushib qo‘rqib juftakni rostlab qoladi…

Sohibqiron davlat boshiga kelganda Joku Barlosga cherik begi unvoni berildi(1370). U saltanatning ilk amir ul-umarosi bo‘ldi. 1371-yilda katta qo‘shin boshida muholifatchi jangari Zindachashm Opardiyga qarshi Shibirg‘onga jo‘nadi. So‘ng unga muhim vazifa topshirildi — Qunduz, Bog‘lon, Kobul singari betartib va besaranjom viloyatlarga tinchlik indirish uchun hokim etib tayinlandi.

1376-yilda Sohibqiron shimoliy sarhadlarni muhofaza qilish niyatida O‘rusxonga qarshi cherik yig‘ib jo‘nashdan oldin Joku Barlosga poytaxti firdavsmonand Samarqandni idora qilishni topshirdi.

1383-yilda Mozandaron sari otlangan Amir Temur Termiz guzarida Amudaryoga ko‘prik bog‘lab o‘tib, Murg‘ob daryosi bo‘yiga yetdi. Kobuliston hokimi Joku Barlos Hazratni ziyorat qilib, muborak diydoriga musharraf bo‘ldi, muzofotdagi vaziyatdan batafsil so‘ylab berib Sohibqironni mamnun etdi va uning ijozati bilan Kobulga qaytdi. E’tiqodi mustahkam bu inson doim saltanatning muhim topshiriqlarini ado etardi.

Amir Temurning eng yaqin sarkarda safdoshlaridan yana biri Iygu Temurdir. Iygu Temur Bilgut (?—1391) — Amir Temur atrofidagi amirlaridan bo’lib u 1381-yili lashkar safiga qo‘shiladi va tez orada o‘zini ko‘rsatadi. Iygu Temur Bilgut «uch yillik» va «besh yillik» yurushlarda katta harbiy jasorat ko‘rsatdi va 1391-yil To‘xtamishxon bilan bo‘lgan Qunduzcha jangida halok bo‘ladi.

“Amirlar, vazirlar, sipoh hamda raiyatni taqdirlab, in’om va sovg‘alar berish tuzugi”da, qaysi bir amir biron mamlakatni fath etsa, yo g‘anim lashkarini yengsa, uni uch narsa bilan mumtoz qilsinlar: birinchisi, faxrli xitob, tug‘ va nog‘ora berib, uni «bahodir» deb atasinlar. Ikkinchisi, uni davlat va saltanat sherigi bilib, kengash majlisiga kirgizsinlar. Uchinchisi, unga chegara viloyati topshirilsin va o‘sha yerlik amirlar unga bo‘yinsunsinlar. Agar amirlardan qaysi birovi to‘ra (xon o‘g‘li)ni yengsa yoki biron amirzodaga shikast yetkazsa, yo biror o‘lka xonini mag‘lub etsa, uni yuqoridagi yo‘sinda mukofotlash haqida gap ketadi.

Chunonchi, Dashti Qipchoqqa, O‘rusxonga qarshi urush uchun yuborgan Iygu Temur uni yengib qaytgach, amirni mukofotlab, tumon, tug‘, alam (bayroq) va nog‘ora bergan. Uni davlatiga sherik qilib, o‘ziga maslahatchi va vazir qiladi. Kengashlariga kiritib va chegaradagi viloyatlardan birini unga taqdim etgan. Shunda hasadchilar u haqida turli uydirma gaplar tarqatib, «O‘rusxon ulusini talon-toroj qilib, mol-mulkini o‘ziniki qilib oldi» – dedilar. Bu gaplari bilan undan Amir Temur ko‘nglini bir oz sovutdilar. Biroq Sohibqiron Bahrom Chubin qissasini eshitib tajriba to‘plagandi. Bu voqeadan saboq olgani sababli, sipohining ta’na-yu dashnomlariga qolib ketmaslik uchun Amir Iygu Temurni huzuriga chorlab, saroy xodimlari va xalqni to‘plab majlis qurdi. O‘rusxon ulusidan o‘lja qilib olingan butun mol-mulkni bir yerga to‘plab, Amir Iygu Temurga, u bilan birga qilich chopgan bahodirlarga va sipohiylarga in’om qiladi.

Demak, Amir Temur o‘z davrida yuqorida tilga olingan Amir Joku Barlos va Iygu Temur singari bahodirlar bilan do‘st tutinib davlatini boshqarishida – kuch, g‘animlari ustidan g‘alaba qozonishda – g‘ayrat, davlatiga sherik qilib – sadoqat bilan xizmat qilishiga erishdi. Bunday kishilar unga qalqon, maslahatchi; uzoqni ko‘ra bilishida yordamchi bo‘ldi, ularga ishonch bildirib adashmadi.

“Tuzuklar”da bu ikki safdoshlari haqida: “Amir Joku va Iygu Temurlarni xilvatroq yerga chorladim va ularni o‘zimga ittifoq qilmoqchi bo‘ldim. Xilvatda ular bilan suhbat qurib, «davlatimga sherik bo‘lasizlar» dedim. Bu bilan o‘zlariga ishonch va menga xizmat qilishda qat’iyat uyg‘otdim”, - deya keltiriladi. Ular Amir Temur har qanday qiyin vaziyatga tushib qolganlarida ham yonlarida oxirigacha turib davlat ustuniga aylangan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Odilov A.A. “Amir Temur tuzuklari – davlat boshqaruvi asosi. —T.: «Fan va texnologiya», 2016.

2. Temur tuzuklari. – Toshkent.: «Yoshlar nashriyot uyi», 2018.

3. Muhammad Ali. “Sohibqiron Amir Temurning eng jasur sarkardalari kimlar edi?”. https://uzhurriyat.uz/2019/10/09/Sohibqiron-Amir-Temurning-eng-jasur-s/?lang=lat

TEMURIYLAR ME’MORCHILIGIDA MATEMATIK PROPORSIYALAR: MUHANDISLIK VA GEOMETRIYA UYG‘UNLIGI

Turaboyev Bahodir Urolovich
DXX CHQ “Yosh chegarachilar” HAL
“Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi
matematika fani bosh o‘qituvchisi
Tel: +99894263445 bahodirb467@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar davri me’morchiligining o‘ziga xos xususiyatlari matematik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Binolarning loyihalashtirilishi, gumbazlarning geometrik yechimlari va bezaklardagi murakkab koshin simmetriyalarining muhandislik asoslari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar Renessansi, Amir Temur strategiyasi, o‘nlik pozitsion tizim, Mirzo Ulug‘bek, Samarqand matematika maktabi, “Ziji Jadidi Ko‘ragoniy”, G‘iyosiddin al-Koshiy, o‘nli kasrlar, trigonometriya, iteratsiya usuli, Girih san’ati, kvazikristallar, geometrik simmetriya.

Kirish: Amir Temur va Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) nafaqat siyosiy qudrat va harbiy zafarlar, balki insoniyat tarixidagi eng yorqin madaniy va ilmiy yuksalish — “Temuriylar renessansi” davri sifatida e’tirof etiladi. Bu davrda ilm-fanning barcha sohalari qatori me’morchilik san’ati ham o‘zining taraqqiyot cho‘qqisiga ko‘tarildi. Biroq, Temuriylar me’morchiligi deganda faqatgina mahobatli moviy gumbazlar va baland minoralar tushunilmasligi kerak; bu binolarning poydevoridan to gumbaz uchigacha bo‘lgan har bir qismi o‘sha davrdagi fundamental matematik bilimlar mahsulidir [1, 1976-yil, 42-bet].

XIV asr oxiriga kelib, Amir Temur tomonidan Samarqandga dunyoning turli chekkalaridan eng mahoratli muhandislar va "muhandis-u handasa" (geometriya ustalari) yig‘ildi. Bu mutaxassislar oldiga faqatgina chiroyli bino qurish emas, balki asrlar davomida zilzila va tabiat hodisalariga bardosh beradigan, matematik jihatdan mukammal konstruksiyalarni yaratish vazifasi qo‘yildi. Temuriylar me’morchiligining o‘ziga xosligi shundaki, bunda geometriya va estetika bir-biri bilan uzviy bog‘lanib ketgan [5, 1964-yil, 18-bet]. Me’morlar binoning mustahkamligi, akustikasi va vizual mutanosibligini (proporsiya) ta’minlashda geometrik modullash uslubidan keng foydalanishgan. Bu uslubga ko‘ra, binoning har bir elementi, masalan, g‘ishtning o‘lchami, ravog‘ining kengligi yoki minoraning balandligi yagona bir matematik birlikka bo‘ysundirilgan. Ushbu maqolada biz Temuriylar me’morchiligidagi muhandislik yechimlarining qanchalik aniq hisob-kitoblarga asoslanganini va geometriya qoidalari qanday qilib “toshdan ishlangan simfoniya”ga aylanganini tahlil qilamiz.

Geometrik modul va “Oltin kesim”: Temuriylar me’morchiligining matematik asosi. Temuriylar davri me’morchiligida kuzatiladigan mahobat va inson ko‘ziga yoqimli mutanosiblik shunchaki tasodifiy go‘zallik samarasi emas, balki “miqyosli modul” (scale module) tizimiga asoslangan qat’iy muhandislik hisob-kitoblarining bevosita natijasidir [2, 1988-yil, 86-bet]. Mazkur murakkab tizimda binoning har bir elementi — poydevorning kengligidan tortib, eng kichik koshin g‘ishtigacha — yagona bir matematik birlikka bo‘ysundirilgan bo‘lib, bu o‘z navbatida statika va dinamika simvolizmini yuzaga keltirgan.

Xususan, Temuriylar me’morlari binoning asosi (plan) sifatida ko‘pincha kvadrat shaklini tanlashgan, chunki geometrik nuqtayi nazardan kvadrat barqarorlik va yer ramzi hisoblangan. Biroq, kvadratdan doiraga o‘tish jarayoni, ya’ni to‘rtburchak asos ustiga aylanasimon gumbazni o‘rnatish o‘sha davr matematikasining eng murakkab yechimlaridan biri edi.

Ushbu muhandislik muammosini hal qilishda “sakkiz qirrali muqarnas” va burchaklardagi “qalqonsimon bag‘allar” (squinch) tizimi qo‘llanilgan bo‘lib, bu uslub binoning og‘irligini (static load) poydevorga teng taqsimlash imkonini bergan. Shuningdek, Temuriylar binolarining fasad qismlarini loyihalashda Oltin kesim ($\varphi \approx 1.618$) va $\sqrt{2}$ kabi irratsional nisbatlardan keng foydalanilgan [2, 1988-yil, 112-bet].

Masalan, Registon ansambli tarkibidagi Mirzo Ulug‘bek madrasasining peshtoq balandligi va uning eni o‘rtasidagi nisbat aynan oltin kesim qoidasiga muvofiq ravishda yaqinlashtirilgan bo‘lib, bu bog‘liqlikni matematik jihatdan $H = W \cdot \varphi$ formulasi orqali ifodalash mumkin. Me’morlar loyiha chizish jarayonida “gaz” (taxminan 60-80 sm) birligiga asoslangan maxsus panjaraviy modullashdan foydalanishgan, natijada binoning barcha o‘lchamlari “gaz”ning karrali sonlari bo‘lishiga erishilgan va bu butun bino bo‘ylab matematik rezonansni keltirib chiqargan. Nihoyat, bezaklardagi girih naqshlari cheksizlik algoritmlariga tayanib, tomoshabinda harakat va koinotning cheksiz tartiboti haqidagi dinamik simmetriya tasavvurini uyg‘otgan.

Gumbazlar muhandisligi: Sferik geometriya va dinamik muvozanat. Temuriylar davri me’morchiligining eng yuksak ramzi hisoblangan moviy gumbazlar o‘sha davr matematiklari va muhandislarining sferik geometriya hamda nazariy mexanika sohasidagi ulkan kashfiyotlari natijasidir. Xususan, Temuriylar muhandislik maktabi dunyoda birinchilardan bo‘lib qo‘shqavatli gumbazlar (double-shell domes) konstruksiyasini mukammallashtirdi. Ushbu tizimning o‘ziga xosligi shundaki, ichki va tashqi gumbazlar orasidagi yuklama (pressure) bino poydevoriga perpendikulyar emas, balki aniq hisoblangan burchak ostida yo‘naltirilgan bo‘lib, bu butun inshootning statik barqarorligini ta’minlagan [1, 1976-yil, 105-bet].

Gumbazning ideal doirasimon shaklini yaratishda sinus hamda kosinus kabi trigonometrik funksiyalardan mahorat bilan foydalanilgan. Binoning muvozanatini saqlash maqsadida gumbaz balandligining uning radiusiga nisbati ko‘pincha $\sqrt{3}$ yoki $\sqrt{2}$ kabi maxsus koeffitsientlar asosida belgilangan bo‘lib, bu uslub gumbazning o‘z og‘irligi ostida yorilishining oldini olgan [4, 1982-yil, 64-bet].

Shu bilan birga, gumbazning burchaklarida qo‘llanilgan muqarnaslar matematik fraktallarning ilk ko‘rinishi bo‘lib, ular kichik geometrik modullar yordamida murakkab uch o‘lchamli (3D) strukturani hosil qilgan [2, 1988-yil, 145-bet]. Konstruktsiyaning dinamik barqarorligini ta’minlash maqsadida muhandislar vertikal nagruzkani 8 yoki 16 qirrali poydevorlarga yo‘naltirganlar, bu esa gumbazdan tushayotgan bosimni mantiqiy ravishda “so‘ndirish” imkonini bergan.

Girih va koshinlar: Murakkab simmetriya va “Kvazikristallar” matematikasi. Temuriylar me’morchiligidagi bezak san’ati amaliy geometriya va kristallografiyaning vizual ko‘rinishidir. Binolarning murakkab koshin naqshlari, ya’ni girihlar, besh xil asosiy geometrik shakldan tashkil topgan murakkab to‘r tizimiga asoslangan. Tashqi tomondan tartibsiz ko‘ringan ushbu naqshlar aslida bitta markaziy nuqtadan tarqaladigan simmetrik nurlar asosida qurilgan bo‘lib, me’morlar bitta kichik modulni matematik siljitish (translation) va aylantirish (rotation) orqali takrorlab, cheksizlik tasavvurini yaratishgan.

2007-yilda Harvard va Prinston universitetlari olimlari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida Samarqand binolaridagi girihlar "kvazikristal" tuzilishiga ega ekanligi aniqlandi [3, 2007-yil, 1106-bet]. G‘arb matematikasida bunday aperiodik strukturalar faqat 1974-yilda Penrouz tomonidan kashf etilgan bo‘lsa-da, Temuriylar ustalari ushbu murakkab matematik tushunchadan besh asr oldin foydalanganlar.

Shuningdek, koshinkorlikda yirik shakl ichida kichik nusxalar takrorlanuvchi fraktal elementlar qo‘llanilgan. Me’morlar yorug‘likning koshin yuzasidan qaytish burchagini (θ) ham aniq hisobga olganlar, natijada quyosh nuri tushishi bilan binoning turli vaqtlarda turlicha jilo berishi va vizual dinamikasi ta’minlangan.

Xulosa. Temuriylar me’morchiligini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ushbu davr binolari shunchaki o‘tmish obidalari emas, balki aniq fanlar va yuksak san’atning uyg‘unlashgan simfoniyasidir. Maqola davomida tahlil qilingan geometrik modullar, sferik gumbazlar va kvazikristal naqshlar shuni isbotlaydiki, matematika binoning uzoq umr ko‘rishi uchun asosiy strategik omil bo‘lib xizmat qilgan.

Qo‘shqavatli gumbazlar va seysmik chidamlilikni oshiruvchi muqarnas tizimlari o‘sha davr muhandislik tafakkuri o‘z zamonasidan bir necha asr o‘zib ketganini ko‘rsatadi. Ushbu meros Mirzo Ulug‘bek va al-Koshiy kabi olimlarning matematik nazariyalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib [4, 1982-yil, 210-bet], bugungi zamonaviy arxitektura va dizayn sohasida yangi algoritmlarni qo‘llashga ilhom beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pugachenkova G.A. *Zodchestvo Sentralnoy Azii. XV vek.* – Tashkent: Fan, 1976-yil. – 42-105 betlar.

2. Bulatov M.S. *Geometricheskaya interpretatsiya v arxitekture Sredney Azii IX-XV vv.* – Moskva: Nauka, 1988-yil. – 86-145 betlar.

3. Peter J. Lu and Paul J. Steinhardt. *Decagonal and Quasi-crystalline Tilings in Medieval Islamic Architecture.* // Science Magazine, Vol. 315. – 2007-yil. – 1106-1110 betlar.

4. Al-Koshiy, G‘iyosiddin Jamshid. *Miftoh al-hisob (Hisob kaliti).* – Toshkent: Fan, 1982-yil. – 64-210 betlar.

5. Shishkin V.A. *Registan v Samarkande.* – Tashkent: 1964-yil. – 18-35 betlar.

JAŃA ÓZBEKSTANDA «SHOXIDLAR XOTIRASI» MUZEYLERINIŃ DÚZILIWI HÁM EKSPOZICIYALARI: ÓTMISHTIŃ TARIYXIY SABAQLARIN ESLEW ZÁRÚRLIGI

(QR Qatagán qurbanların eslew muzeyi eksponatları tilge kelgende)

Aynura Tursınbaeva QMU Tariyx fakulteti, 4-kurs pitkeriwshi studenti

Rezume

Qaraqalpakstannıń jańa tariyxında «aq izler» bolǵan aktual máselelerdiń biri — XX ásir repressiya tariyxnaması bolıp tabıladı. Bul materialda 1929-jılı arqa regionda (Dáukara) ótken tariyxıy waqıyalar, onıń aqıbetleri hám sol dáwirdiń intellektual elitası — Ábdijalil Ismetullaev táǵdiri haqqında sóz etilgen.

Kirisiw

Ǵárezsizlikke shekem, biygárezlik jolında Qaraqalpakstan xalıqları birneshe tragediyalıq qıyınshılıqlardı bastan keshirdi. Arqa diyarımız xalqı ótken ásirlerde, koloniyalıq dáwirde, bolshevikler siyasatı, ekspansiyası hám ideologiyası, Keńes húkimetin ornatıw hám bekkemlew jıllarında — totalitarlıq buyrıqpazlıq, qısım jasaw jıllarında neshe bir siyasiy-sociallıq hám mánawiy qıyınshılıqta ómir súrgen.

Xalıq azatlıǵı jolında qurban bolǵan pidayı azamatlardıń xızmetine hám isimlerin qayta tiklew boyınsha tariyxıy-mádeniy, mánawiy hám aǵartıwshılıq áhmiyetke iye, Berdaq atındaǵı KMUda «Repressiya qurbanların eslewler» húrmetine muzeydiń shólkemlestiriliwi ótmishimizge, ózligimizge, jámiyet hám tariyxıy shaxslarǵa húrmet bolıp tabıladı.

XX ásir insaniyat tariyxında eń awır tragediyalar — birinshi hám ekinshi jer júzlik urıs hám Keńes húkimetiniń repressiya dáwiri boldı. Qaraqalpakstan xalqı, onıń perzentleri, milliy ziyalıları, el basshıları, ziyrek jasları, ruwhaniy insanlar Keńes húkimeti hám bolshevikler siyasatı, ideologiyası jılları, totalitar dúzimde birneshe mártebe quwdalawǵa ushıradı.

Tiykarǵı syujet

Repressiya qurbanları miyrasın jáne de tereń úyreniw hám olardıń atın máńgilestiriw tiyisli qosımsha is-ilájlar haqqındaǵı (F-5598 sanlı) Prezident biyligi wazıypalarınıń orınlanıwı maqsetinde, repressiya qurbanlarınıń isimlerin atpa-at anıqlaw ushın ilimiy izertlewler hám tariyxıy-aǵartıwshılıq isler alıp barılmaqta.

Arqa regionda — 1919-jıl hám 1929-jıl sociallıq narazılıqlar, Keńes húkimeti hám bolshevikler siyasatına qarsı qozǵalańlar bolǵan. Aqıbetinde, 1929-jılı úlkemizde dáslepki repressiya baslanǵan edi. Ol dáwirde el azamatların, milliy ziyalılardı huquqsız etti, saylawǵa qatnastırmadı, tuwılǵan jerinen kóshirdi. Olardı «xalıq dushpanı», «kontrrevolyuciyashıl», «milletshil» degen jarkınalar (yarliqlar) menen dóhmetlep, biyguana ayıpladı. Aman qalǵan milliy ziyalılar bolsa, turaqlı qaweter hám qorqınıshta ómir keshirdi.

Qaraqalpakstannıń jańa tariyxında óshpes iz qaldırǵan XX ásir bolshevikler partiyası hám Keńes hákimshiliginiń repressiya tolqını arqa regionda nege bolǵan? Tariyxıy shaxsları hám basshıları kimler? Mine, usı máselelerdi milliy ziyalı — Ábdijalil Myrzabay ulı Ismatullaev haqqındaǵı arxivlik anketalar tiykarında talqılaymız.

XX ásirdiń 20-30-jılları Qubla Aral diyarı hám Ámiwdaryanıń tómengi boylarında Keńes húkimetiniń dúziliwi, bolshevikler siyasatınıń bekkemleniwi hám VKP(b) Obkomınıń qáliplesiwi basqıshlarında birqansha tariyxıy waqıyalar bolǵanı málim. Úlkemizde «Erikli Qaraqalpak Avtonomiyalı» oblastı shólkemlestirilgen edi. Sol dáwirdegi basqarıwda «qızıl bolıslar», sońıra Shura (Keńes) bolıslıq sisteması boldı. «Jańa ekonomikalıq siyasat» (NEP) xalıq mápine say kelse de, kóp ótpey ol da saplastırıldı.

Oraylıq Aziya, Qazaqstan hám Qubla Aral boyında, ásirese arqa regiondaǵı — Shımbay, Kegeyli hám Taxtakópir bolıslarında jeke xojalıqlardı májbúriy jámáátlestiriw (kollektivlestiriw) xalıqtıń siyasiy sanasında awır iz qaldırdı. 1929-jılı Arqa regionda bolıslar hám diniy-aǵartıwshılardıń narazılıǵı qozǵalańǵa aylanyp, xalıq tragediyasına alıp keldi.

Dúnya júzilik siyasiy dańdarıs hám Oraylıq Aziyadańı ekonomikalıq qıyınshılıqlar sharwashılıq xojalıqlarınıń narazılıǵına sebep boldı. «Ullı dala»dańı sharwa xojalıqları «Jut» hám «Goloshekinniń kishi revolyuciyası» aqıbetinde ata-jurtın taslap, májbúriy túrde ózge jurtlarǵa posıwǵa májbúr boldı.

Usılayınsha, 1929-jılı Taxtakópir qozǵalańı jańa tariyx saxnasında ózine tán ózgeshelikler menen júz berdi.

Repressiya tariyxnaması

Mámleketlik shaxs Ábdijalil Ismatullaevtıń jámiyettegi ornı hám xızmetleri birqansha ilimpazlar tárepinen izertlengen:

Ǵayratdin Xojaniyazov hám Ońǵarbay Yusupovlar «Qaraqalpakstandańı muqaddes jaylar» miynetinde;

Jazıwshı Allanazar Ábdiev hám Állashbay Reymovlar «Taxtakópir táripi» toplamında repressiya qurbanlarınıń isimlerin qayta tikledi;

Akademik Turǵanbek Allaniyazovtıń «Qazaqstandańı kontr-revolyuciyalar: Shımbay variantı» miynetinde;

Tariyxshı Gúlmira Dáwletovanıń «1929-jılı Taxtakópir qozǵalańı» dissertaciyasında jańa tariyxtıń sırlı hám qıyın betleri ashıp berilgen.

Ábdijalil Ismatullaev meshit-medreseler qurdırıp, jadidshilik háreketlerine, islam ideologiyasına belsene qatnasqan. Sol sebepli Keńes dáwiri ideologları onı «Keńes húkimetiniń ashıq dushpanı» hám «baspashı» dep qaralaǵan.

Anketa — jeke biografiyalıq derek

1924-jılı Rossiya Oraylıq Atqarıw Komitetiniń anketasında tómendegi maǵlıwmatlar berilgen:

«Joldas Ismatullaev Ábdijalil Myrzabaevich, qaraqalpak, 1879-jılı tuwılǵan. Xiywadańı medresede oqıǵan. KKAO Shımbay okrugi atqarıw komitetiniń baslıǵı».

Ismatullaev KKAO oblastlıq sudınıń birinshi baslıǵı (predsedateli) lawazımına tayınlanǵanda 44 jasarda edi. Biraq, onıń ústinen dushpanları tárepinen tınbay «domalaq arzalar» jazılǵan. OGPU xızmetkeri Bauer ózinińjanpazları (agentleri) arqalı Ismatullaevqa qarsı «paraxxorlıq» hám «saylawdı nadurıs ótkeriw» sıltawları menen jeke is qozǵaǵan. Biraq, 1928-jılı oblastlıq prokurorlar Baymuratov hám Piskunovlar ayıptıń dálillenbegenligi sebepli tekseriwdi toqtatıw haqqında qarar shıǵarǵan. Sonlıqtan bolsa da, siyasiy qısımlar sebepli ol 1928-jılǵa kelip lawazımlarınan shetletilgen edi.

Taxtakópir qozǵalańınıń baslanıwı

1928-1929-jıllardańı ádilsiz saylawlar hám «gender» siyasatı (hayal-qızlardı baslıq qılıp qoyıw) burınǵı bolıslar hám diniy jetekshilerdiń qattı narazılıǵına sebep boldı. 1929-jılı báhárde Shımbay túrmesinen Bekbawlı axun-qazı hám Madiyar Tóreevlerdiń qashıwı waqıyanı keskinlestirdi.

1929-jılı avgustta Kárimberdi san-axun basshılıǵında iyshan-axunlardıń jasırın qurıltayı bolıp ótti. OGPU maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Ábdijalil Ismetullaev hám Molla Qıdır qazı Dáwletnazarovlar Qaraózek hám Qaraqumdańı kúshler menen baylanıs ornatıwǵa háreket etken.

1929-jılı 26-sentyabr kúni «Annet iyshan-axun» kóli boyındańı medresede ulamalar hám burınǵı bolıslar jıynaladı. Sol jerde Ábdijalil Ismetullaev — «XAN», al Barlıqbay Nurımov — «SÁRKARDA» retinde saylanıp, olara aq patiya beriledi. 27-sentyabr kúni Taxtakópir bazaryna qaray háreket baslanadı. Biraq, Gryaznov basshılıǵındańı OGPU otryadı kópirde olardı kútip alıp, qanlı qatnas júz beredi. Eki saat dawam etken bul waqıya úlken xalıq tragediyası menen juwmaqlandı.

Juwmaq

Jańa Ózbekstan — aǵartıwshı jámiyet. Elimizde «Shaxıydlar eslewi» muzeyleriniń, ásirese Qaraqalpakstanda KMU janındańı «Repressiya qurbanların eslew» muzeyiniń iskerligi ótmishti úyreniwde úlken áhmiyetke iye. XX ásirdegi repressiya tariyxnamasın, tariyxıy shaxslardı hám olardıń jámiyetlik rolin tereń úyreniw hám ádil baha beriw — búgingi kúnniń eń áhmiyetli máselesi bolıp tabıladı.

Ádebiyat hám derekler:

1.Erkin Qaraqalpaqstan, 29-fevral 1992-jıl, № 40 (15959).
2.CGA KR, fond 1, opis 2, delo 661. Dokladnaya zapiska o karakalpakskoy kontrrevolyucionnoy organizacii i Taxtakupyrskoy vystuplenii. (Ábdijalil Ismatullaev «Maqsum» haqqında).
3.Konferenciya materialları, Nókis-2023. Nuratdiynova L., Tursınbaeva A. «XX ásir Qaraqalpakstandağı repressiya qurbanları haqqında», 224-226-betler.
4.Qaraqalpakstan enciklopediyası: Lepes Joldas ulı (1881-1938), 227-bet.

AMIR TEMUR DAVLAT BOSHQARUVINING HUQUQIY TOMONLARI

Baymuratov Azat Amangeldi ulı
Dauletmuratov Timur Dauletmuratovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi,
Huquqshunoslik fanlari o‘qituvchilari

Markaziy Osiyo tarixida buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida tanilgan Amir Temur nafaqat harbiy yurishlari, balki kuchli va tartibli davlat boshqaruv tizimini yaratgani bilan ham mashhurdir. Uning davlatni boshqarishdagi qarashlari, qonun-qoidalari va siyosiy tamoyillari keyinchalik ko‘plab davlat boshqaruvi tajribalariga ta’sir ko‘rsatgan. Amir Temurning boshqaruv tizimi asosan qonuniylik, adolat, tartib-intizom va markazlashgan boshqaruv tamoyillariga asoslangan edi. Amir Temur davlat boshqaruvida huquqiy asos sifatida mashhur asar – Temur tuzuklari dan foydalangan. Bu asarda davlatni boshqarish, harbiy tartib-intizomni saqlash, amaldorlarning vazifalari hamda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar bayon qilingan. “Temur tuzuklari” davlatni mustahkamlash, adolatli boshqaruvni ta’minlash va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilishga xizmat qilgan[1, B. 74].

Amir Temur davlat boshqaruvida eng muhim tamoyillardan biri sifatida **qonun ustuvorligi**ni e’tirof etgan. Unga ko‘ra, davlat boshqaruvi aniq tartib va qonunlar asosida amalga oshirilishi kerak edi. Har bir amaldor o‘z vazifasini halol va mas’uliyat bilan bajarishi talab qilingan. Qonunlarni buzgan mansabdor shaxslar qat’iy jazolangan. Adolat tamoyili ham Amir Temur siyosatining muhim qismi bo‘lgan. U davlatni mustahkamlash uchun adolatli boshqaruv zarur deb hisoblagan. Shuning uchun u xalq bilan yaqin aloqada bo‘lishga, ularning muammolarini tinglashga va adolatli qarorlar qabul qilishga harakat qilgan.

Amir Temur davrida davlat boshqaruvi kuchli markazlashgan tizim asosida tashkil etilgan. Barcha hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysungan. Viloyat va shaharlarni boshqarish uchun ishonchli amaldorlar tayinlangan. Bu tizim davlatning barqarorligini ta’minlashga xizmat qilgan. Davlat boshqaruvida harbiy va ma’muriy tizim o‘zaro uyg‘un holda faoliyat yuritgan. Harbiy qo‘mondonlar nafaqat harbiy masalalar bilan, balki hududiy boshqaruv bilan ham shug‘ullangan. Amir Temur davlat boshqaruvida nazorat tizimiga ham katta ahamiyat bergan. Amaldorlarning faoliyati doimiy ravishda tekshirib borilgan. Agar ular o‘z vazifalarini lozim darajada bajarmasa yoki xalq manfaatiga zid ish qilsa, ular lavozimidan chetlatilgan yoki jazolangan. Bu tizim davlat apparatida tartib-intizomni saqlash va korrupsiyani kamaytirishga xizmat qilgan[2, B. 36].

Amir Temurning davlat boshqaruv tizimi o‘z davri uchun juda ilg‘or va samarali bo‘lgan. U qonun ustuvorligi, adolat, markazlashgan boshqaruv va qat’iy nazorat kabi tamoyillarga asoslangan. Bu tamoyillar davlat barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. Shu sababli Amir Temur yaratgan boshqaruv tizimi nafaqat o‘z davrida, balki keyingi davrlarda ham davlat boshqaruvi rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Markaziy Osiyo tarixida buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida tanilgan Amir Temur nafaqat harbiy yurishlari, balki kuchli va tartibli davlat boshqaruv tizimini yaratgani bilan ham mashhurdir. Uning davlatni boshqarishdagi qarashlari, qonun-qoidalari va siyosiy tamoyillari keyinchalik ko‘plab davlat boshqaruvi tajribalariga ta’sir ko‘rsatgan. Amir Temurning boshqaruv tizimi asosan qonuniylik, adolat, tartib-intizom va markazlashgan boshqaruv tamoyillariga asoslangan edi. Amir Temur davlat boshqaruvida huquqiy asos sifatida mashhur asar – Temur tuzuklari dan foydalangan. Bu asarda davlatni boshqarish, harbiy tartib-intizomni saqlash, amaldorlarning vazifalari hamda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar bayon qilingan. “Temur tuzuklari” davlatni mustahkamlash, adolatli boshqaruvni ta’minlash va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilishga xizmat qilgan[3, B. 93].

Amir Temur davlat boshqaruvida eng muhim tamoyillardan biri sifatida **qonun ustuvorligi**ni e’tirof etgan. Unga ko‘ra, davlat boshqaruvi aniq tartib va qonunlar asosida amalga oshirilishi kerak edi. Har bir amaldor o‘z vazifasini halol va mas’uliyat bilan bajarishi talab qilingan[4, B. 112]. Qonunlarni buzgan mansabdor shaxslar qat’iy jazolangan. Adolat tamoyili ham Amir Temur siyosatining muhim qismi bo‘lgan. U davlatni mustahkamlash uchun adolatli boshqaruv zarur deb hisoblagan. Shuning uchun u xalq bilan yaqin aloqada bo‘lishga, ularning muammolarini tinglashga va adolatli qarorlar qabul qilishga harakat qilgan. Amir Temur davrida davlat boshqaruvi kuchli markazlashgan tizim asosida tashkil etilgan. Barcha hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysungan. Viloyat va shaharlarni boshqarish uchun ishonchli amaldorlar tayinlangan. Bu tizim davlatning barqarorligini ta’minlashga xizmat qilgan. Davlat boshqaruvida harbiy va ma’muriy tizim o‘zaro uyg‘un holda faoliyat yuritgan. Harbiy qo‘mondonlar nafaqat harbiy masalalar bilan, balki hududiy boshqaruv bilan ham shug‘ullangan.

Amir Temur davlat boshqaruvida nazorat tizimiga ham katta ahamiyat bergan. Amaldorlarning faoliyati doimiy ravishda tekshirib borilgan. Agar ular o‘z vazifalarini lozim darajada bajarmasa yoki xalq manfaatiga zid ish qilsa, ular lavozimidan chetlatilgan yoki jazolangan. Bu tizim davlat apparatida tartib-intizomni saqlash va korrupsiyani kamaytirishga xizmat qilgan. Amir Temurning davlat boshqaruv tizimi o‘z davri uchun juda ilg‘or va samarali bo‘lgan. U qonun ustuvorligi, adolat, markazlashgan boshqaruv va qat’iy nazorat kabi tamoyillarga asoslangan. Bu tamoyillar davlat barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. Shu sababli Amir Temur yaratgan boshqaruv tizimi nafaqat o‘z davrida, balki keyingi davrlarda ham davlat boshqaruvi rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Amir Temur. Temur tuzuklari” (Tuzukoti Temuriy). – Toshkent: O‘zbekiston, turli nashrlar. 2000 74-bet

2. “Temuriylar davri tarixi”. – Toshkent: Sharq nashriyoti 2009 93-bet

3. “O‘zbekiston tarixi”. 1–2-jild. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi nashriyoti. 2018 36-bet

4. “O‘zbekiston davlatchiligi tarixi”. – Toshkent: Akademiya nashriyoti 2010 112-bet

QORAQALPOQ XALQINING URF-ODAT VA MAROSIMLARINING IJTIMOIY AHAMIYATI

Abdullaeva Aysultan Ilaladdin qizi
Arxeologiya kafedrasi stajyor oqituwchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlarining ijtimoiy hayotdagi o‘rni, ularning jamiyatni birlashtirishdagi roli, yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyati hamda milliy qadriyatlarni saqlashdagi funksiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, an’anaviy marosimlarning zamonaviy jamiyatdagi o‘zgarishlari va ularni asrab-avaylash zarurati ilmiy

asosda yoritiladi. Tadqiqot natijasida urf-odatlar xalqning ma’naviy hayotining ajralmas qismi ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: urf-odat, marosim, etnografiya, qoraqalpoq xalqi, milliy qadriyatlar, ijtimoiy ahamiyat, an’ana, madaniyat.

Qoraqalpoq xalqi Markaziy Osiyoning qadimiy va boy madaniyatga ega xalqlaridan biri hisoblanadi. Ularning etnografik merosi, ayniqsa urf-odat va marosimlari, xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi va dunyoqarashini aks ettiradi. Urf-odat va marosimlar har qanday jamiyatning ijtimoiy hayotida muhim o‘rin tutadi, chunki ular orqali insonlar o‘rtasidagi munosabatlar tartibga solinadi, ijtimoiy qadriyatlar shakllanadi va avlodlar o‘rtasida uzviylik ta’minlanadi. Qoraqalpoq xalqining urf-odatlari ko‘p asrlar davomida shakllangan bo‘lib, ular xalqning kundalik hayoti, mehnat faoliyati, oilaviy munosabatlari hamda diniy qarashlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, to‘y marosimlari, bola tug‘ilishi bilan bog‘liq rasm-rusumlar, aza marosimlari va boshqa an’analar jamiyat hayotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Bugungi globallashuv davrida milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, ularni yosh avlodga yetkazish dolzarb masalalardan biridir. Chunki zamonaviy madaniyat ta’sirida ayrim an’analar unutilib borishi mumkin. Shu bois qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlarini ilmiy jihatdan o‘rganish, ularning ijtimoiy ahamiyatini aniqlash muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, urf-odatlar jamiyatda ma’naviy barqarorlikni ta’minlash, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash va milliy o‘zlikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi . Shu nuqtai nazardan mazkur maqolada qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlarining ijtimoiy ahamiyati keng yoritiladi.

Qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlari ularning ijtimoiy hayotida muhim funksiyalarni bajaradi. Avvalo, bu an’analar jamiyatni birlashtiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. To‘y, sunnat va boshqa marosimlar orqali qarindosh-urug‘lar, qo‘ni-qo‘shnilar bir joyga jamlanadi, bu esa ijtimoiy aloqalarni mustahkamlaydi. Bunday marosimlar nafaqat bayram sifatida, balki ijtimoiy birlikni ta’minlovchi mexanizm sifatida ham xizmat qiladi. Ikkinchidan, urf-odatlar tarbiyaviy ahamiyatga ega. Yosh avlod ana shu marosimlar orqali kattalarga hurmat, mehmondo‘stlik, sabr-toqat kabi fazilatlarni o‘rganadi. Masalan, kelin tushirish marosimida kelinning kattalarga salom berishi hurmat va odob timsoli sifatida qaraladi. Bu esa jamiyatda axloqiy me’yorlarning shakllanishiga xizmat qiladi.[1, B. 67]

Uchinchidan, urf-odat va marosimlar milliy o‘zlikni saqlash vositasi hisoblanadi. Har bir xalq o‘zining an’analari orqali boshqalardan ajralib turadi. Qoraqalpoq xalqining marosimlari, milliy kiyimlari, taomlari va folklori ularning o‘ziga xosligini namoyon etadi. Bu jihatlar xalqning tarixiy xotirasini saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Ilmiy manbalarda ham milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida qayd etilgan .

To‘rtinchidan, marosimlar ijtimoiy tartibni ta’minlaydi. Har bir marosim o‘ziga xos qoidalar va an’analarga ega. Masalan, to‘y marosimlarida qatnashchilarning vazifalari oldindan belgilanadi. Bu esa jamiyatda tartib-intizomni mustahkamlaydi va ijtimoiy rollarni aniqlashtiradi.

Beshinchidan, urf-odatlar ma’naviy qadriyatlarni rivojlantiradi. Marosimlar davomida odamlar bir-biriga yaxshilik tilaydi, yordam ko‘rsatadi, saxovat qiladi. Bu esa jamiyatda mehr-oqibat muhitini shakllantiradi. Ayniqsa, aza marosimlarida hamjihatlik va o‘zaro yordam an’anasi yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuningdek, qoraqalpoq xalqining urf-odatlari folklor va og‘zaki ijod bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Dostonlar, qo‘shiqlar va rivoyatlar orqali marosimlarning mazmuni va ahamiyati avloddan-avlodga yetkaziladi. Masalan, xalq og‘zaki ijodida urf-odatlar va an’analar muhim o‘rin egallashi ilmiy tadqiqotlarda ham ta’kidlangan . [2, B.34]

Qoraqalpoq xalqining urf-odatlari xalqning kundalik hayoti, oilaviy munosabatlari va ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim an’analardan iborat. Quyida ushbu urf-odatlardan ayrimlari misol tariqasida yoritiladi. Qoraqalpoq xalqida eng muhim urf-odatlardan biri — ***to‘y marosimlari*** hisoblanadi. To‘y nafaqat ikki yoshning oila qurishi, balki ikki urug‘ning birlashuvi sifatida qaraladi. To‘y oldidan “sovchilik” marosimi o‘tkaziladi, bunda kuyov tomoni kelin tomoniga borib, rozilik so‘raydi. Rozilik olingach, unashtirish marosimi bo‘lib o‘tadi. To‘y kuni

esa kelin tushirish, kelin salom kabi odatlar bajariladi. Kelin salom berish orqali yangi oilaga hurmatini bildiradi.

Yana bir muhim urf-odat — ***bola tug‘ilishi bilan bog‘liq marosimlar****dir*. Bola tug‘ilgandan so‘ng “besikka solish” marosimi o‘tkaziladi. Bu marosimda chaqaloq ilk bor besikka yotqiziladi va keksa ayollar tomonidan duo qilinadi. Bu odat bolaning sog‘lom va baxtli bo‘lishini tilash maqsadida amalga oshiriladi. Shuningdek, bola ma’lum yoshga yetgach, sunnat to‘yi o‘tkaziladi, bu esa uning jamiyatdagi muhim bosqichga o‘tganini bildiradi.

Qoraqalpoq xalqida ***mehmondo‘stlik*** ham muhim urf-odat hisoblanadi. Uyga kelgan mehmon har doim hurmat bilan kutib olinadi, unga eng yaxshi taomlar tortiladi. Mezbon mehmonni xursand qilishni o‘zining burchi deb biladi. Bu odat xalqning ochiqko‘ngilligi va saxovatini namoyon etadi. Shuningdek, ***aza marosimlari*** ham muhim o‘rin tutadi. Biror kishi vafot etganida, qarindoshlar va qo‘ni-qo‘shnilar marhumning oilasiga yordam beradi, ularni yolg‘iz qoldirmaydi. Bu jarayonda hamjihatlik va mehr-oqibat yaqqol ko‘rinadi. Bundan tashqari, qoraqalpoq xalqida ***kattalarga hurmat ko‘rsatish*** urf-odati alohida ahamiyatga ega. Yoshlar kattalar bilan salomlashganda egilib salom beradi, ularning gapini bo‘lmaydi va doimo ehtirom bilan munosabatda bo‘ladi.[4, B.72]

Zamonaviy jamiyatda urf-odat va marosimlar ma’lum darajada o‘zgarishga uchramoqda. Biroq ularning asosiy mazmuni saqlanib qolmoqda. Hozirgi kunda ham to‘y marosimlari, milliy bayramlar va boshqa an’analar keng nishonlanadi. Shu bilan birga, ayrim ortiqcha urf-odatlarni qisqartirish, zamon talablariga moslashtirish jarayoni ham kuzatilmoqda. Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlari jamiyatning ijtimoiy, ma’naviy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutadi. Ular nafaqat o‘tmish merosi, balki bugungi va kelajak avlod uchun ham muhim qadriyatdir.

Qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlari xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi va ma’naviy dunyosining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, insonlar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash va milliy qadriyatlarni saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada tahlil qilinganidek, urf-odat va marosimlar bir nechta muhim funksiyalarni bajaradi. Avvalo, ular jamiyatni birlashtiradi va ijtimoiy birdamlikni ta’minlaydi. Har qanday marosim – bu nafaqat tantana, balki insonlar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlovchi vositadir. Ikkinchidan, ular yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, axloqiy qadriyatlarning shakllanishiga xizmat qiladi.[3, B.23]

Shuningdek, urf-odatlar milliy o‘zlikni saqlash va rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir. Globallashuv sharoitida milliy madaniyatni saqlash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Shu bois qoraqalpoq xalqining an’analarini o‘rganish, ularni targ‘ib qilish va yosh avlodga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy jamiyatda ayrim urf-odatlarning shakli o‘zgarayotgan bo‘lsa-da, ularning mohiyati saqlanib qolmoqda. Bu esa an’analar hayotiy va moslashuvchan ekanligini ko‘rsatadi. Kelajakda ushbu madaniy merosni asrab-avaylash, ilmiy jihatdan o‘rganish va rivojlantirish zarur. Umuman olganda, qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlari jamiyatning ma’naviy asosini tashkil etadi. Ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, qadriyatlari va dunyoqarashi namoyon bo‘ladi. Shu sababli bu merosni saqlash va rivojlantirish nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmadov B. Qoraqalpoq xalqining madaniy merosi. – Toshkent
2. Abdurahmonov A. O‘zbek xalqining urf-odatlari va marosimlari. – Toshkent
3. Jo‘ldasboyeva G. “Qirq qiz” dostonining etnografik ahamiyati. – 2024
4. Turabova Z.R. Qoraqalpog‘istonda madaniy-ma’naviy sohadagi o‘zgarishlar. – 2025
5. Yoqubov A. O‘rta Osiyo xalqlari etnografiyasi. – Toshkent

AMIR TEMUR MEROSI ASOSIDA O‘ZBEKISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSLARI

Kaypova Malika Dautbay qızı
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Qoraqalpoq davlat universiteti
“O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston tarixi kafedrasi”
Kengesbaeva Juldız Jetkergen qızı
1-kurs magist

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi kunda davlatimizda turizmning rivojlanishi va Amir Temur davrida yaratilgan tarixiy-madaniy merosning zamonaviy turizm rivojlanishidagi o‘rni keng tahlil qilinadi. Xususan, Temuriylar davriga oid me’moriy obidalar, ularning turistik jozibadorligi, iqtisodiy samaradorligi hamda xalqaro turizm bozoridagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur merosi, turizm, obidalar, me’morchilik, Samarqand, savdo, transport, mehmonxona, servis

Kirish. Jahon tajribasida iqtisodiyotning eng yirik, yuqori daromadli tarmog‘i bo‘lishi bilan birga ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan xizmatlar majmuasi ham ekanligi turizmning iqtisodiy ahamiyati katta ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlamoqda. Turizm sohasi iqtisodiyotning savdo, transport, mehmonxona, servis va boshqa tarmoqlarning rivojiga ham rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatmoqda. Mazkur sohaning inson hayotiyligini ko‘paytirish va ularning hayot sifatini yaxshilash funksiyasi tobora ortib bormoqda. Shu bilan birga mazkur tizimning jamiyatdagi mafkuraviy, ma’rifiy kabi muhim ijtimoiy vazifalarni bajarishi bugungi kunda turizmni chuqur tadqiq etishni taqozo etmoqda[1; V.2]. Hozirgi globallashuv davrida turizm jahon iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Tarixiy va madaniy meros esa turizmning asosiy resursi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.[2; V.7] O‘zbekiston hududi, ayniqsa Amir Temur davrida bunyod etilgan noyob obidalar bilan ajralib turadi. Temuriylar davri nafaqat siyosiy qudrat, balki ilm-fan, me’morchilik va san’at rivojining yuksak bosqichi bo‘lib, bugungi kunda turizmni rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratadi. Amir Temur merosi O‘zbekistonda tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishning strategik asoslaridan biri hisoblanadi. Uni samarali targ‘ib qilish orqali: xalqaro turizm oqimi oshadi,milliy iqtisodiyot rivojlanadi,madaniy merosni asrash mustahkamlanadi

Adabiyotlar tahlili (Literature review)

Jahonda turizmni tur va tarmoqlarining taraqqiy etishi, sohadagi muammolar va uning istiqbollarini o‘rganish, tarmoqning ichki mavjud resurslarini tahlil qilish, sohadagi tarmoq tashkilotlarning ish yuritishini tashkil etish, xorijiy tajriblar asosida zamonaviy turizm va “yashil” iqtisodiyotning o‘zaro uyg‘unligini aniqlash borasida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga hududlarning turizm imkoniyatlarini namoyon etish va ularni yanada keng targ‘ib qilishga qaratilgan tadbirlarni tashkil qilish, turizm industriyasida kommunikatsiya va zamonaviy axborot texnologiyalarini keng qo‘llash, yangi turizm tarmoqlarini ishlab chiqish, sohani yanada taraqqiy ettirish uchun mavjud madaniy yodgorliklarni restavratsiya va rekonstruksiya qilish bo‘yicha maqsadli ishlar amalga oshirilmoqda. So‘nggi yillarda O‘zbekistonning turli hududlariga tashrif buyurayotgan turistlar sonini yanada ko‘paytirish, ularga ko‘rsatilayotgan servis xizmati sifatini yuqori darajaga ko‘tarish, viloyatlarning iqtisodiy salohiyati hamda qo‘shimcha daromadlari bazasini kengaytirish, milliy turizm mahsulotlarini xalqaro iste’mol bozorida taqdim qilishga qaratilgan islohotlar olib borilmoqda. Zero, “Turizm sohasida yaratilgan bitta ish o‘rni turdosh tarmoqlarda qo‘shimcha ikkita ish o‘rni paydo bo‘lishiga turtki beradi. Ya’ni, turizm ham aholi bandligini ta’minlash, daromadini ko‘paytirish, ham xizmatlar eksportini oshirishda juda katta manba”[3; V 6]. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tarixiy merosga asoslangan turizm (heritage tourism) ko‘plab mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishning muhim omili hisoblanadi. Amir Temur faoliyati va temuriylar davri me’morchiligi bo‘yicha ko‘plab tarixchilar va sharqshunoslar ilmiy

ishlar olib borgan. Xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida ham temuriylar madaniy merosining yuqori darajada rivojlanganligi qayd etilgan. Shuningdek, UNESCO tomonidan Samarqand “jahon merosi shahri” sifatida e’tirof etilishi uning global turizm tizimidagi o‘rnini yanada mustahkamladi. Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davri O’zbek davlatchilik tarixining eng zarhal harflar bilan bitilgan sahifalaridir. Amir Temur tomonidan asos solingan markazlashgan davlat nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy va madaniy jihatdan ham o’z davrining eng taraqqiy etgan davlatiga aylangan edi. Amir Temur tarixidan hikoya qiluvchi ilk tarixiy manba G‘iyosuddin Alining "Ro’znoma-ye g’azovot-e Hindiston" ("Hindiston g’azovoti kundaligi") nomli asari bo’lib, unda dastlab Amir Temurning Hindiston yurishigacha bo’lgan davri qisqa satrlarda bayon qilingan. Asosiy e‘tibor esa Hindiston yurishini yoritishga qaratilgan. Kitob Sohibqiron tomonidan Samarqanddagi Bibixonim jome masjidining bunyod etilishi voqeasi bilan yakunlanadi.[4; V.5]. Kichik Osiyoda bo’lgan paytida Amir Temur G‘arbiy Yevropa hukmdorlari, jumladan, Fransiya va Angliya qirollari bilan diplomatik yozishmalar olib bordi. Shohrux temuriylar davlatining yagona hukmdori sifatida faol tashqi siyosat olib borishga harakat qildi. Bu borada qo’shni yirik davlatlarning ham temuriylar davlatiga katta qiziqish bilan qaraganligini ham ta‘kidlash kerak. Xitoy solnomalarida ta‘kidlanishicha, 1405-1449-yillarda Xitoyga Samarqanddan 33 marta, Hirotdan 14 marta elchilar tashrif buyurgan. Bu elchilik aloqalarini aslida Xitoyliklar boshlab berganlar. 1409-yili birinchi marta Hirotga Xitoy elchilari tashrif buyurgan edi. Bu aloqalar keyinchalik doimiy ravishda olib borildi. Shohrux mirzoning Misr bilan elchilik aloqalari 1429-yili boshlangan.[5;V.215]

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida amalga oshirildi: Statistik tahlil, qiyosiy tahlil, maqsadli kuzatuv, hujjatlar tahlili. Ushbu metodlar orqali Amir Temur merosining turizm rivojiga ta’siri kompleks ravishda o‘rganildi.

Tahlil va natijalar. Amir Temur Buyuk Ipak yo‘li ustida joylashgan hududlarni rivojlantirishga katta e’tibor qaratgan. Karvonsaroylar, ko‘priklar va yo‘llarning barpo etilishi o‘sha davrda savdo va sayohat rivojiga xizmat qilgan. Bu esa o‘z navbatida, zamonaviy turizm infratuzilmasining tarixiy ildizlari aynan temuriylar davriga borib taqalishini ko‘rsatadi. Temuriylar davri me’moriy obidalari – turizm resursi sifatida Samarqand shahri temuriylar davrining eng muhim markazlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda joylashgan quyidagi obidalar jahon turizmining muhim obyektlari hisoblanadi: Registon maydoni – Sharq me’morchiligining durdonasi, Go’ri Amir maqbarasi – Amir Temur maqbarasi, Bibixonim masjidi – o‘z davrining eng yirik masjidlaridan biri. Mazkur obyektlar nafaqat tarixiy, balki estetik va madaniy qiymatga ham ega bo‘lib, sayyohlar uchun katta qiziqish uyg‘otadi. Bugungi kunda Amir Temur shaxsiyati va faoliyati turizm marketingida faol qo‘llanilmoqda. Quyidagi yo‘nalishlar ayniqsa muhim: madaniy-tarixiy turizm, ziyorat turizmi, ilmiy turizm. Samarqand, Buxoro va Shahrisabz kabi shaharlarda temuriylar merosiga asoslangan turistik marshrutlar shakllangan. Turizmni rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlari yaratiladi, hududiy infratuzilma yaxshilanadi, xalqaro imij mustahkamlanadi. Amir Temur merosidan samarali foydalanish O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Yoshlar va ichki turizmni rivojlantirishdagi ahamiyati Amir Temur merosi: milliy o‘zlikni anglashni kuchaytiradi,tarixiy ongni shakllantiradi,yoshlarning vatanparvarlik ruhini oshiradi va natijada ichki turizm ham sezilarli darajada rivojlanadi. Muzey turizmini kengaytirish Amir Temur muzeyi faoliyatini keng targ‘ib qilish orqali yoshlar va xorijiy sayyohlarda tarixga qiziqish oshadi.

Xulosa va takliflar. Ayrim obidalarni saqlash masalalari, infratuzilma yetarli darajada rivojlanmagan hududlar, marketing strategiyalarining yanada rivojlantirish, kelajakda esa raqamli turizm, virtual ekskursiyalar va xalqaro loyihalar orqali Amir Temur merosini yanada keng targ‘ib qilish mumkin. Amir Temur davrida yaratilgan boy tarixiy-madaniy meros O‘zbekiston turizmining asosiy tayanchi hisoblanadi. Ayniqsa, Samarqand va boshqa tarixiy shaharlardagi obidalar mamlakatning xalqaro turizm bozoridagi raqobatbardoshligini oshiradi. Mazkur merosdan ilmiy asosda foydalanish kelajakda turizmni barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Kaypova “Qoraqalpogıistonda turizmning shakllanishi va rivojlanishi 1991-2022yillar” monografiya Toshkent-2025 yil
2. O‘zbekiston Respublikasi turizmga oid qonun hujjatlari
3.Туризм соҳасидаги улкан имкониятлар ва улардан фойдаланиш бўйича вазифалар кўрсатиб ўтилди // https://president.uz/uz/lists/view/5552
4. B.A.Usmanov “Amir Temur va Temuriylar davri siyosiy tarixi” Farg’ona-2024 yil
5. B.A.Usmanov “Amir Temur va Temuriylar davri siyosiy tarixi” Farg’ona-2024 yil

ÁMIR TEMURDÍŃ SALÍQ SIYASATÍ JÁHÁN SALÍQ TEORIYASÍNDAǴÍ ORNÍ

Danıyarov Kuatbay Dauirxanovich-
***kuatbajdaniarov@gmail.com**,*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
«Finans hám finanslıq texnologiyalar»
kafedrası baslıǵı, e.i.f.d., docent

Danıyarova Gulchexra Kuatbaevna –
***gulchexradanıyarova@gmail.com**,*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
«Arxeologiya» qánigeliginiń 1-kurs magistrantı,

Annotaciya. Bul maqalada Ámir Temur mámleket basına kelgennen soń salıqlar hám salıq sistemasında keń reformalar alıp barǵanlıǵın, sonıń menen birge bul dáwirde xalıqtan jersalıǵı (xiroj, buyım), jan salıǵı (juzya), miniletuǵın haywanlar jetkiziw (ılaq), májbúriy xızmet minnetlemeleri hám de ayrıqsha jaǵdaylardaǵı salıqlar (avariozot) sıyaqlı salıqlar óndiriliw boyınsha tiykarǵı maǵlıwmatlardı alıwǵa múmkinshilik beredi. Tariyxıy dereklerge qaraǵanda Ámir Temur óziniń finans hám salıq nızamların islep shıǵıwda ózinen aldınǵı húkimdarlar, zamanlasları tájiriybesinen salıq sistemasınıń unamlı táreplerinen keń paydalanǵanlıǵı mazmun-mánisin ashıp beredi.

Tirek sózler: **byudjet, salıq, mámleket, basqarıw, múlk, ónerment, bajı, dáramat, qárejet, resurs, princip, natura, tovar, pul, qazna.**

Annotatsiya. Bu maqolada Amir Temur davlat boshiga kelgandan so‘ng soliqlar va soliq tizimida keng islohotlar olib borganligi, shuning bilan birga bu davrda xalqdan yer solig‘i (xiroj, buyum), jon solig‘i (juzya), minadigan hayvonlar yetkazib berish (uloq), majburiy xizmat majburiyatlari hamda favqulodda holatlardagi soliqlar (avariozot) kabi soliqlar undirilishi bo‘yicha asosiy ma’lumotlarni olishga imkoniyat beradi. Tarixiy manbalarga ko‘ra Amir Temur o‘zining moliya va soliq qonunlarini ishlab chiqishda o‘zidan oldingi hukmdorlar, zamondoshlari tajribasidan soliq tizimining ijobiy tomonlaridan keng foydalanganligi mazmun-mohiyatini ochib beradi.

Tayanch so‘zlar: byudjet, soliq, davlat, boshqaruv, mulk, hunarmand, boj, daromad, xarajat, resurs, tamoyil, natura, tovar, pul, xazina.

Аннотация. Эта статья предоставляет основную информацию о том, как Амир Темур провел обширные реформы в налогообложении и налоговой системе после своего прихода к власти, а также о взимании с населения земельного налога (хиродж, буюм), подушного налога (джузья), поставки верховых животных (улок), обязательных служебных обязанностей и чрезвычайных налогов (аварий). Согласно историческим источникам, Амир Темур широко использовал положительные стороны налоговой системы из опыта предыдущих правителей и современников при разработке своих финансовых и налоговых законов.

Ключевые слова: бюджет, налог, государство, управление, собственность, ремесленник, пошлина, доход, расход, ресурс, принцип, натура, товар, деньги, казна.

Abstract. This article provides basic information about how Amir Temur implemented extensive reforms in taxation and the tax system after coming to power, as well as about collecting land tax (khiroj, buyum), poll tax (juzya), horse supply (uloq), mandatory official duties, and extraordinary taxes (avariys) from the population. According to historical sources, Amir Temur extensively used the positive aspects of the tax system from the experience of previous rulers and contemporaries in developing his financial and tax laws.

Keywords: budget, tax, state, management, property, craftsman, duty, income, expenditure, resource, principle, nature, commodity, money, treasury.

Amir Temur óziniń tuziklerinde mámlekettiń sociyal-ekonomiklıq rawajlanıwınıń birden bir deregi esaplanǵan salıqlarǵa kóbirek itibar qaratıp, olardıń teoriyasın rawajlandırıwǵa xızmet etken.

«Hámir etemen, ónim pisip jetilmesten turıp, xalıqtan salıq alınbasın. Ónim pisip jetilgennen keyin, ónimdi úsh bólip alsın. Eger xalıq salıqshını jibermesten, salıqtı ózi keltirip berse, ol jaǵdayda oǵan salıqshı jibermesin. Egerde salıqshını jiberiwge májbúr etse, olar salıqlardı buyrıq arqalı hám jaqsı sóz benen alsın,tayaq, jip isletip, jumıstı daw-jánjelge shekem alıp barmasın, olardı bende etip, shınjır menen baylamasın». [2]

Bul jerde, túrli ádalatsızlıq hám zorlıqlardıń aldın alıw maqsetinde mámleket basqarıw sistemasında salıqlardı jıynaw boyınsha múddetlerdi de belgilep qoyıw zárúr ekenligin inabatqa alınǵan. Mısalı ǵálle ónimin jıynawdan aldın ulpan jıynaw qadaǵan etilgen. Ulpanlardı úsh múddette tólew belgilengen.

Saqıpqıran salıq siyasatında puqaralarǵa salıqlardı tólew tártibi tańlaw huqıqı da berilgenligin kóriwimizge boladı. Bunda xalıqtan alınatuǵın naturasalıǵınıń bir bólegi ámeldegi bahalar boyınsha bahalanıp, pul menen de alınǵan.

Solay etip bul jerde itibarǵa alınǵan slıqlardıń principleri boyınsha Ámir Temur inglis ekonomisti Adam Smitten III-IV ásir burın aytıp ótkenligi bizge belgili, yaǵnıy olar tómende keltirilgen.[1]

Ádalatlıq principi. Salıqqa tartıwdıń ǵalabalıqxarakteri, salıqtıń puqaralardıń dáramatlarına qaray bólistiriliwi.

Anıqlıq principi. Buǵan tiykarınan salıq tólewshige salıq esaplaw usılları, tólew waqıtı aldın ala belgili bolıwı kerek.

Qolaylılıq principi. Salıq tólew hám óndiriw xalıqqa awırmanlıq túspesten, qolay shárayatta bolıwı kerek. Salıq puqaralar ushın qolay waqıtta óndiriliwi kerek.

Salıqlardı barǵan sayın jetilistirip barılıwı hám salıq toplaw qárejetlerin azayıp barıwı.

Ámir Temurdıń teoriyalıq kóz-qaraslarında salıq siyasatın tuwrı belgilew mámleket qáwipsizligin támiyinlewde qaratılǵanlıǵı zárúrli áhmiyetke iye bolǵan. Demek, mámlekettiń salıq siyasatın islep shıǵıwda dáslep xalıqtıń mápin esapqa alıw hám abadanlıǵı dárejesin inabatqa alıw kerek, degen principke ámel qılıw zárúr ekenligi teoriyalıq tárepten tiykarlap bergen.

Bul teoriyalıq kóz-qaraslar tiykarında islengen Ámir Temur mámleketshiligi salıq sisteması onıń mámleket qárejetlerin úzliksiz pul menen támiyinlew menen birge, qaznadan ilim, bilim, mádeniyat hám abadanlastırıw jumısları ushın da zárúr pullar ajratılıwına xızmet etken.

Saqıpqıran mámlekette basqa dáwirden ayrıqshalıǵı salıqlardı esaplap shıǵıw usıllarında engizgen. Mısalı, egerdiyxan turaqlı suw jap-salmalar boyınsha suwǵarılatuǵın jerlerge iye bolsa hám usı suw úzliksiz aǵıp tursa ǵana usı jerlerden alınatuǵın dáramat úsh bólimge bólistirilgen, bunda $^{2}/_{3}$ jer iyesine, $^{1}/_{3}$ salıq túrinde alınǵan. Jerler tek jamǵır suwı menen suwǵarılsa, olar eki bólimge bólistirilgen, olardan ónimniń $^{1}/_{3}$ yamasa $^{1}/_{4}$ salıqtúrinde alınǵan. Solay etip bul, házirgi salıq nızamshılıǵında qollanılıp atırǵan jer salıǵı ball bonitetleri Ámir Temur húkimdarlıǵı dáwirinen baslanǵanı hám salıqlar stavkasın jerdiń ónimdarlıq dárejesine qaray gruppalaw siyasatı engizilgeninen dárek beredi.

Demek sol dáwirlerge shekem salıq tólewshilerdiń is haqı salıq tólewshiler esabınan bolıp, olar nızamda kórsetilmegen salıqlardı óndiriwge de háreket etetuǵın edi. Al Ámir Temur salıq tólewshiler, jasawılbasılarǵa xalıqqa salıq júgi bolıwına jol qoymastan, olarǵa is haqı tayınladı.

«Jáne hámir etemen, kimdur qandayda sahranı abat etse, yamasa koriz qursa, yamasa qandayda baǵ kógertse, tolıq qandayda qarawsız jatqan jerdi abadanlastırsa, birinshi jılı onnan hesh nárse almasın, ekinshi jılı xalıq óziniń razılıǵı menen bergenin alsın, úshinshi jılı bolsa salıq nızam qaǵıydasına muwapıq xiroj jıynap alınsın».[2]

Ámir Temur dáwirinde tiykarınan diyqanshılıq penen baylanıslı bolgan xiroj hám ushr salıqları ámel qılgan. Sawdagerler hám ónermentler tamǵa yaki zákat tólegen, shegaradan ótken tovarlar esabınan bajı alınǵan. Bul salıqlar mámleket gáziynesiniń tiykarǵı deregi esaplangan.

Solay etip bir qatar salıqlar mámlekettiń ekonomikasına óziniń tásirin tiygizgen. Bul salıqlar arasında xiroj jetekshi orındı iyelegen. Bul salıq paydanıń $^{1}/_{10}$ nan $^{1}/_{4}$ bólegine shekem alınǵan. Mal-múlk salıǵı; tamǵa (sawdagerler hám ónermentlerden alınatuǵın)salığı; bajı (shegaradan ótken tovarlardan alınatuǵın jıyım); sari shumon (jan salıǵı); xono shumor (hár bir xojalıqtan jıynalatuǵın jıyım).

Keyingi eki salıq, jergilikli salıqlarǵa mısal bola aladı. Bunnan tısqarı ayrıqsha salıqlarǵa: tagor (áskeriy júrisler waqtında xalıqtantoplantuǵın azıq-túlik, saray qárejetleri ushın xalıqtan toplantuǵın salıq), kunalga (elshiler hám shabarmanlarǵa qonaq beriw minnetlemeleri), shilon (patshalar hám ámirlerdiń támiynatı ushın shańaraq basınan toplantuǵın salıq); sheshkash (joqarı lawazımlıadamlarǵa sawǵa ushın salıqlar) kiredi. [3]

Solay etip, ayrıqsha jaǵdayda hám jergilikli áhmiyetke iye bolǵan salıqlardıń bir qanshası biykar etildi. Bular qatarına sovariy(joqarı hámeldegi adamlarǵa sıylıq ushın), kunalga (elshiler hám shabarmanlar ushın qonaq pulı), shilon (saray xizmetkerleri ushın sıylıq) hám basqalar kiredi.

Sonıń menen birge, sol dáwirde jańa jerlerdi ózlestiriwde mámleket tárepinen xoshametlendirilgen. Bul másele boyınsha Temur túziklerinde salıqlardı esaplaw hám óndiriw tuwrısındahuqıqıy norma belgilep qoyılǵan.

Sonday aq Ámir Temur mámleketshiligi tariyxında, nızamlar xalıq mápine qanshelli sáykes bolǵanlıǵın kórsetedi. Ámir Temurdıń salıq siyasatı haqqında rus jazıwshısı D.N. Logofet óziniń «Buxara tawlıları hám tegislikleri» shıǵarmasında keńirek toqtalıp ótedi.

Ulıwma alġanda Ámir Temur mámleket finans teoriyasına qosqan úlesi jáne onıń bul tarawdaǵı iskerligi mámleket finansınıń qáliplesiwine unamlı tásir kórsetti.

Demek, Ámir Temur jáhán mámleketshiligi tariyxında salıqsiyasatı tiykarın salıwshılarınan biri esaplanıp, onıń salıq siyasatın shólkemlestiriw boyınsha bildirilgen ideyaları búgingi kúnde óz áhmiyetin joytpaǵan hám de salıq siyasatındaǵı bul tártipler búgingi kúndeÓzbekstan salıq nızamshılıǵında óz sáwleleniwin tapqan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М Соцекгиз, 1935, Т. 2 с. 341
2. Temur tuzuklari. Risola. «G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi», T: -1991, 99
3. «Muloqat» jurnali, 1994 y. №8. 31 b.

АРАЛ БОЙЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДАҒДАРЫСЫНЫҢ ИЛИМИЙ ТАЛҚЫЛАНЫЎЫ: ИЛИМПАЗЛАР МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ТАРИЙХЫЙ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АНАЛИЗ

Жумахметова Айым Адилбай қызы
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Этнография этнология ҳәм антропология қәнигелиги 2-курс магистранты

Аннотация: XX әсирдиң екинши ярымынан баслап Арал теңизи аймағында жүз берген экологиялық дағдарыс дүньядағы ең үлкен антропогенлик апатлардың бири

есапланады. Суў ресурсларын режесиз пайдаланыў, ирригациялық сиясат, сондай-ақ совет дәўириндеги аўыл хожалығы стратегиясы нәтийжесинде теңиз суўы кескин кемейди, бул болса аймақтың климат, халық денсаўлығы, экономикасы ҳәм дәстүрий турмыс тәризине күшли тәсир етти.

Гилт сөзлер: Арал бойы, дағдарыс, этноэкология, совет ирригациясы, қарақалпақлар

Ҳәзирги глобаллық процесслер жағдайында Арал дағдарысы улыўма инсаният ушын белгили ўақыяға айланды. Бул мәселе ғалаба хабар куралларында ҳәм ҳәр түрли экологиялық жойбарларда дерлик тийкарғы тема болып келмекте. Экологиялық дағдарысты тоқтамай көтерип атырған мийнетлерлерде гейде илимий тийкарға ийе болмаған ҳәр түрли идеялар да орын алады. Рус тилиндеги дереклерде «Приаралье» деп аталатуғын Арал теңизиниң әтирапы, аймағы ушын Арал дағдарысының ақыбети қандай екенлигин көп адамлар қәниге болмай-ақ биледи.

Арал теңиизи ҳаққындағы көплеген илимий мийнетлердиң туўрыдан-туўры байланысы бар. Тарийхый мағлыўматларға қарағанда, Арал теңизиниң көриниси, ҳәттеки, әййемги ҳәм орта әсирлердеги саяхатшылар ҳәм географлардың карталарында анаў яки мынаў дәрежеде орын ийелеген. Арал теңизиниң толық көриниси С.У.Ремезов тәрепинен дүзилген «Чертежная книга Сибири» атлы атласта «Море Аральское» деп басқа географиялық объектлер арасында келтирилген [10, 22].

1740-жылы англичан илимпазы Томпсон: «Әмиўдәрьяның төменги жағасында қарақалпақлар қамыстан исленген сал ҳәм қайықларда теңиз жағасынан узақласып кетпестен балық аўлайды» [11, 10] деп жазған.

Арал теңизи ҳәм оған тутас болған қурғақлықты комплексли изертлеў: гидрология, зоология, геология, климатлық ҳәм метеорологиялық өзгешеликлери, және де Аралдың топографиялық көрсеткишлери (тереңлиги, бийиклиги, көлдиң көлеми, Әмиўдәрья ҳәм Сырдәрьяның сыпатламасы), теңиз бойы морфологиясы, теңиздиң жағдайының өзгериўи, оның ағыслары, флора ҳәм фаунасын изертлеген Л.С.Бергтиң Арал теңизи ҳаққындағы мийнети тәбийий илимлер ушын ең тийкарғы фундаменталь мийнет болып есапланады [2].

1819-жылы Бутаков экспедициясының нәтийжелери бойынша Арал теңизиниң картасында Барса-келмес деген атаў орын алған. Бутаковтың пикиринше, Арал теңизи гейде толып, гейде қайтып турған. Себеби, оған қуятуғын Әмиўдәрья ҳәм Сырдәрья өзиниң тийкарғы ағысын өзгертип турған. Аралдың қайтыўы ақыбетинде көплеген атаўлар пайда болған. Бутаков 1847-1853-жыллары Арал ҳәм Әмиўдәрья дельтасында гидрогеографиялық изертлеўлер жүргизген [3].

Қубла Арал теңизи бойын системалы ҳәм толық түрде изертлеў Хийўа ханының 1873-жылы Патша Россиясына қараған ўақтына туўры келеди. Бул дәўирде биринши мәрте топографиялық сүўретке алыў, дельтада қайық жүретуғын дәрья жоллары үйренилген. Каульбарстың «Низовье Амударьи, описанные по собственном исследованиям» [5] атлы мийнетинде дельтаның гидрографиялық мағлыўматлары, онда жасайтуғын қарақалпақ, өзбек, қазақ ҳәм түркменлер ҳаққында мағлыўматлар, аймақтың тәбияты ҳәм халқының мәденияты ҳаққында илимпаздың қунлы бақлаўлары келтирилген.

1899-жылы Гиршфельд ҳәм Галкин тәрепинен Хийўа оазисиниң әскерий статистикалық сүўретлеўи өткерилген. Бул мийнет географиялық изертлеўлерге бағышланған [4].

Улыўма айтқанда, Кеңес ҳүкимети дүзилгенге шекемги дәўирдеги изертлеўлер Арал теңизи ҳәм оның әтирапының тәбияты, хожалығы, халқының үрп-әдетлери, олардың жайласыўы ҳәм материаллық мәденияты ҳаққында ҳәр тәреплеме қызықлы мағлыўматлардың бар екенлиги менен айрықшаланады.

Кеңес ҳүкимети орнағаннан соң бурынғы Аўқам дәўиринде аймақты системалы ҳәм комплексли изертлеў күшейеди. 1924-жылы И.М.Магидович басшылығында Орта Азия экономикалық Кеңесиниң басламасы менен статистикалық изертлеў басланады [6].

В.В.Цинзерлингтиң «Әмиўдәрьяда суўғарыў» деген мийнетинде Әмиўдәрья дельтасында гидрографиялық изертлеўлер ҳәм Хорезмниң суўғарыў тармағы жойбарының реконструкциясы орын алған. Бул мийнеттиң итибарға ылыйық тәрепи сонда, автор сол ўақыттың өзинде-ақ Орта Азияны суўғарыў, тың жерлерди өзлестириў тийкарсыз екенлигин, өзин-өзи қапламайтуғынлығын, апатшылыққа алып келетуғынлығын өз изертлеўинде айтып өтти. Ол пахташылық жерлердиң кеңейиўине қарсы екенлигин ҳәм мәмлекетиң ирригациялық қурылысына кеткен қаржыны сынға алып, оның өзин-өзи қапламайтуғынлығын ҳәм тәбиятқа зыян жеткеретуғынлығын да айтып өткен [12].

Қубла Арал бойы аймағы менен тиккелей байланыслы болған халықлардың тарийхы бойынша фундаменталь мийнетлердиң бири белгили шығыстаныўшы алым П.П.Ивановқа тийисли. Ол қарақалпақлардың этникалық тарийхы ҳәм Қубла Арал бойы халықларының тарийхый ҳүжжетлерин изертлеўге тартады [7, 9-89]. Соның менен бирге, географиялық шараятлар, халық хожалығы ҳәм онда жасаўшы халықлардың жайласыў өзгешелиги анализлейди.

Кейинги дәўирде Қубла Арал бойын тарийхый этнографиялық ҳәм археологиялық изертлеўлерде Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының роли үлкен әҳмийетке ийе болды. Себеби, бул экспедицияларда гидрографиялық ҳәм ландшафтлық мағлыўматлар, материаллық мәденият ҳәм тәбияттан пайдаланыўдың форма ҳәм усыллары кең түрде үйренилген. Усыған байланыслы фундаменталь мийнет Б.В.Андриановтың қарақалпақлардың жайласыў ҳәм аўылласыў мәселелерине бағышланған [1].

Мойнақ ҳаққында арнаўлы мийнетлери менен көзге түскен илимпазлардың мийнетлерине тоқтайтуғын болсақ, оның ишинде М.К.Нурмухамедов Т.А.Жданко, С.К.Камалов [8], У.Шалекенов [13], А.Өтемисовлердиң [9] изертлеўлери Мойнақ районы тәбияты ҳәм мәдениятының өзгешелигин үйрениўге қаратылған.

Жуўмақлап айтқанда, Арал бойы экологиялық дағдарысының илимий талқыланыўы көп басқышлы ҳәм узақ тарихи процесске ийе екенлиги көринеди. Ерте дәўир саяхатшылары ҳәм географларының жазбаларынан баслап, кейинги гидрографиялық, географиялық ҳәм этнографиялық изертлеўлерге шекем болған мийнетлер Арал теңизи аймағының тәбийий шараяты, суў системасы ҳәм халықтың турмыс тәризиниң өз-ара тығыз байланыслы екенлигин көрсетеди.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме (XVIII-XIX вв.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.III. М., 1958. Б. 7-132.
2. Берг Л.С. Аральское море: Опыт физико-географической монографии. СПб., 1908.
3. Бутаков А.И. Описание Аральского моря // Записки РГО. 1851. Кн. V.
4. Гиршфельд В., Галкин М.Н. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса: духовно просветительское издание, Ч. II. Ташкент. 1903.
5. Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи, описанные по собственным исследованиям в 1873 г. // Записки русского географического общества СПб., Т. IX. 1881.
6. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. В 4 томах. М., 1983-1986.
7. Иванов П.П. Очерк истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков. Труды первой конференции по изучению производительных сил ККАССР. Т. II. Л., 1934. Б. 9-90.
8. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки (краткий очерк истории с древнейших времиен до наших дней). Ташкент, 1971

9. Өтемисов А. Қарақалпақстан балықшылары. Нөкис, 1979.
10. Ремезов С.У. Атлас Сибири Семена Ремезова. Тобольск. 1701.
11. Утениязов К., Хожамуратов М. Мойнақ. Нөкис, 2012.
12. Цинзерлинг В.В. Орошение на Амударье. М., 1927.
13. Шалекенов У. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем // ТХАЭЭ.Т. III.М., 1958. Б. 269-272.

HISTORICAL EXPERIENCE IN MODERN EDUCATION

Bekjanova Sandugash *- University of innovation technologies, 3rd-year student*
Orinbaeva Inabat *- University of Innovation Technologies, an assistant teacher*

Abstract. Historical experience has a strong influence on modern education. Education systems have developed over time in response to historical, social, and cultural changes. Studying past educational practices helps educators understand how teaching methods and learning objectives have evolved.In earlier periods, education focused mainly on discipline, memorization, and teacher-centered instruction. Although modern education emphasizes student-centered learning, creativity, and critical thinking, many of these approaches are based on historical educational ideas. The combination of traditional educational values with modern technologies contributes to more effective and meaningful learning.This abstract emphasizes the importance of historical experience in improving modern education. By learning from the past, educators can preserve valuable traditions while adapting educational methods to meet the demands of contemporary society. **Key words**. Historical experience, modern education, inclusive education.

Introduction. Education has always been a fundamental part of human life and social development. According to Dewey (1916), there is a clear distinction between the education gained naturally through living with others and the deliberate instruction provided to the young. The former, incidental education, occurs as individuals participate in social life, transmitting and receiving historical experience even without formal intent. This perspective highlights the importance of historical experience in shaping modern education, as past practices, values, and social interactions continue to influence contemporary teaching methods. Understanding the lessons from historical educational practices allows educators to preserve effective traditions while adapting to the challenges of modern society, such as technological advancement and changing learning needs.[1, P.7]. Dewey's idea, the distinction between incidental education gained through social life and deliberate instruction, is very important for understanding modern education. I believe Dewey is correct: much of the knowledge and values people acquire are not only taught in schools but are also shaped by society, family, friends, and daily life. From this perspective, modern education should not rely solely on formal methods and textbooks.

I interpret Dewey's idea to mean that if teachers depend only on books and lesson plans, students' preparation for real life will be limited. By taking historical experience and social context into account, students not only gain knowledge but also develop critical thinking, communication skills, and social competencies. Moreover, Dewey's concept shows that even though modern education uses technology and new pedagogical methods, it is essential not to forget lessons from the past. Historical experience, values, and human relationships

enrich the learning process and make it more effective. History has a unique way of repeating itself, especially in the realm of education. By examining past educational systems, practices, and policies, we can learn from both their successes and their mistakes. When educational historians study the evolution of schooling, they uncover insights that can guide modern educators and policymakers in making better decisions. For example, let's look at the global shift toward inclusive education. In the past, children with disabilities were often excluded from formal schooling, or they received substandard education. This exclusion was not only harmful but also costly for society. However, historical studies of educational practices in countries that successfully integrated children with disabilities into regular classrooms have shown the benefits of inclusion—for the children themselves and for society at large. These studies have paved the way for policies like the Disability Education Act in many countries.[2, P.18]. This paragraph shows that **studying historical educational practices plays a crucial role in shaping contemporary educational decisions**. For example, inclusive education is highlighted: in the past, children with disabilities were often excluded from school, but historical research and successful integration experiences have paved the way for current policies and practices. Therefore, **analyzing historical experience is not only valuable for learning from past mistakes but also for creating an effective education system that benefits both society and students.** Conclusion. In conclusion, historical experience plays a vital role in shaping modern education. As Dewey emphasized, learning from past practices helps educators understand how social and educational experiences influence teaching methods and student development. Similarly, studies such as Educational History: Relevance and Scope in Modern Education demonstrate that examining past educational systems, successes, and failures allows modern educators and policymakers to make informed decisions. The historical analysis of practices like inclusive education shows that lessons from the past can directly guide contemporary policies, benefiting both students and society. Overall, this thesis illustrates that integrating historical perspectives into modern educational strategies not only enhances teaching effectiveness but also ensures that education evolves thoughtfully and responsibly.

References

1. Democracy and Education (1916) by John Dewey, CHAPTER I The Place of Formal Education page7

2. Educational History: Relevance and Scope in Modern Education Introduction to Educational Research

OROLBO‘YI MINTAQASIDAGI EKOLOGIK OMILLARNING QORAQALPOQLAR AN’ANAVIY OVQATLANISH TIZIMIGA TA’SIRI VA TRANSFORMATSIYASI.

Bekposinova Altinay Bekpolat qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

"Etnografiya, etnologiya va antropologiya" yo‘nalishi 2-bosqich magistranti.

Qoraqalpoq xalqining an’anaviy ovqatlanish tizimi asrlar davomida Amudaryo deltasi, Orol dengizi janubiy qirg‘oqlari va Qizilqum cho‘llari bilan tutashgan murakkab ekologik tizimda shakllangan. Ushbu tizim "tabiat – xo‘jalik – ovqatlanish" zanjirining uzviy bog‘liqligiga asoslanib, aholining tashqi muhit noqulayliklariga (keskin kontinental iqlim) chidamliligini ta’minlagan. Biroq, XX asrning ikkinchi yarimidan boshlangan Orol fojiasi mintaqadagi etnomadaniy landshaftni va aholining kundalik iste’mol madaniyatini tubdan transformatsiya qildi.

Qoraqalpoqlarning an’anaviy oshxonasi uchta strategik xo‘jalik ustuniga tayanar edi, ularning ekologik inqiroz ta’sirida o‘zgarishi quyidagi ilmiy jihatlar bilan tavsiflanadi:

1. Baliqchilik inqirozi: Orol dengizining qurishi va daryolar mineralizatsiyasining ortishi natijasida baliq turlari keskin kamaydi. Ilgari qoraqalpoqlar ratsionida asosiy o‘rin tutgan *baliq qarma, baliq sorpa, qovurilgan baliq* kabi taomlar kundalik iste’moldan chiqib, tanqis marosimbop taomlarga aylandi [1, B. 34]. Qoraqalpoqlar Orol dengizi va Amudaryo havzasida shu qadar ko‘p baliq ovlar edilarki, bu mahsulot nafaqat ularning asosiy ozuqasi, balki butun mintaqa iqtisodiyotining tayanchi hisoblanar edi [2, B. 48].

2. Chorvachilikdagi o‘zgarishlar: Yaylovlarning sho‘rlanishi va suv tanqisligi chorvachilik mahsulotlari (go‘sht, sut, sariyog‘) yetishtirishning kamayishiga olib keldi. Bu esa aholining hayvonot oqsillariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishda muammolar tug‘dirdi.

3. Ziroatchilik transformatsiyasi: Suv tanqisligi sababli o‘tmishda asosiy don ekini bo‘lgan *oq jo‘xori* o‘rnini ko‘p suv talab qiladigan, lekin daromadliroq ekinlar yoki import mahsulotlar egalladi. Bu esa milliy "jo‘xori gurtik" va "jo‘xori non" kabi taomlarning tayyorlanish chastotasini kamaytirdi.

4. Ovqatlanish madaniyatining gender va ijtimoiy funksiyalaridagi o‘zgarishlar: An’anaviy qoraqalpoq jamiyatida taom tayyorlash jarayoni jamoaviy harakterga ega bo‘lib, u ayollar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi omil edi. Masalan, "jo‘xori gurtik" tayyorlash uchun qo‘shni ayollarning yig‘ilishi, don tuyishi va suhbatlashishi o‘ziga xos etnomadaniy institut vazifasini o‘tagan.

Ekologik inqiroz keltirib chiqargan iqtisodiy qiyinchiliklar va aholining migratsiyasi (erkaklarning ish izlab boshqa hududlarga ketishi) natijasida oilaviy ovqatlanish an’analari soddalashdi.

Atrof-muhitning o‘zgarishi faqat tabiiy jarayon emas, u yetnosning ovqatlanish an’analari orqali uning ijtimoiy genetikasini ham o‘zgartiradi [1, B. 15].

Ko‘p vaqt talab qiladigan an’anaviy taomlar o‘rnini "tezpishar" (makaron, kartoshka va yarim tayyor mahsulotlar) ovqatlar egalladi, bu esa avlodlararo madaniy tajriba almashinuvi (onadan qizga retseptlar o‘tishi) jarayoniga putur yetkazdi.

Orol dengizining qurishi bu shunchaki ekologik falokat emas, bu mintaqa xalqlarining ming yillik oziq-ovqat zanjiri va an’anaviy yashash tarzining parchalanishidir [3, B. 45].

Shahar sharoitida an’anaviy o‘choq va qozonlarda pishiriladigan taomlar o‘zining tutunli va tabiiy ta’mini yo‘qotib, gaz yoki elektr plitalarida pishirishga moslashtirildi. Ratsionga o‘zbek, rus va koreys oshxonasining elementlari (salatlar, suyuq ovqatlar) jadallik bilan kirib keldi.

Bir tomondan an’anaviy mahsulotlar kamaygan bo‘lsa, ikkinchi tomondan bozor iqtisodiyoti tufayli qoraqalpoq oshxonasi avval tushunchada bo‘lmagan yangi ziravorlar va meva-sabzavotlar bilan boyidi. Biroq, bu o‘zgarish etnik oshxonaning o‘ziga xosligini (identikligini) xiralashtiruvchi omilga ham aylandi.

Orol dengizining qurishi qoraqalpoqlarning an’anaviy baliqchilik madaniyatiga chek qo‘ydi. Bu haqda etnograf L.S. Tolstova shunday yozadi: “Orolbo‘yi qoraqalpoqlari uchun baliq nafaqat kundalik taom, balki ularning xo‘jalik yuritish tizimini belgilovchi asosiy omil edi” [2, B. 82]. Bugungi kunda esa ushbu madaniy qatlam transformatsiyaga uchrab, o‘z o‘rnini boshqa mahsulotlarga bo‘shatib bermoqda.

Bugungi kunda qoraqalpoqlar ovqatlanish tizimida ikki yo‘nalishli transformatsiya kuzatilmoqda. 1. Adaptiv transformatsiya: Aholining mahalliy, lekin yetishmayotgan mahsulotlar o‘rnini bo‘shliqni to‘ldirish uchun boshqa mahsulotlarga (masalan, o‘simlik yog‘i, parrandachilik) moslashishi. 2. Globallashuv ta’siri: Tashqi bozorning kirib kelishi natijasida ratsionda sabzavotlar, mevalar, makaron mahsulotlari va turli xil pishiriqlar ulushi ortdi. Shu bilan birga, an’anaviy taomlarni tayyorlashda texnologik yengilliklarga (oshqozon, zamonaviy pechlar) o‘tildi [2, B. 76].

Ekologik inqiroz qoraqalpoq xalqi ovqatlanish tizimini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Baliq mahsulotlarining ratsiondagi o‘rni pasayishi xalqning salomatlik ko‘rsatkichlariga ham ta’sir ko‘rsatmay qolmadi. Shunga qaramay, milliy taomlar (gurtik, palov, mashaba) etnik o‘zlikni anglatuvchi ramz sifatida saqlanib qolmoqda. Ekologik vaziyatni inobatga olgan holda, an’anaviy

ovqatlanish madaniyatining foydali jihatlarini tiklash va targ‘ib qilish mintaqa aholisi salomatligini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Umumlashtirib aytganda, qoraqalpoq xalqining ovqatlanish tizimi bugungi kunda chuqur sotsiokultural va ekologik transformatsiya davrini boshidan kechirmoqda. Orol fojiasi keltirib chiqargan ekologik inqiroz nafaqat an’anaviy taomlar tarkibi va ratsionini, balki xalqning ming yillik dunyoqarashi, xo‘jalik yuritish etikasi va kundalik turmush tarzini ham tubdan o‘zgartirdi. Baliqchilik va chorvachilik mahsulotlarining keskin qisqarishi natijasida yuzaga kelgan "oziq-ovqat bo‘shlig‘i" hamda ozuqaviy disbalansni bartaraf etishda milliy pazandachilik sirlari va zamonaviy nutritsiologiya yutuqlarini uyg‘unlashtirish strategik ahamiyatga ega.

Ushbu transformatsiya jarayonida qoraqalpoq milliy oshxonasini shunchaki muzey ashyosi yoki o‘tmish yodgorligi sifatida emas, balki mintaqaning og‘ir iqlim sharoitiga moslashgan "ekologik sog‘lom ovqatlanish" modeli sifatida qayta tiklash lozim. Kelajakda milliy brendga aylangan taomlarni (masalan, *jo‘xori gurtik, oqlangan*) sanoat darajasida standartlashtirish, ularning tarkibidagi tabiiy vitamin va minerallarni saqlab qolgan holda zamonaviy iste’mol bozoriga olib chiqish ilmiy va amaliy ustuvorlik kasb etadi.

Zero, etnik ovqatlanish madaniyatini asrab qolish - nafaqat milliy o‘zlikni saqlash, balki Orolbo‘yi aholisining genofondini muhofaza qilish va sog‘lom kelajak poydevorini qurish demakdir. Shu bois, mintaqada "etnodietologiya" yo‘nalishini rivojlantirish va milliy oshxonani sog‘lom turmush tarzining asosi sifatida xalqaro miqyosda targ‘ib qilish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Есбергенов Х. Қарақалпақлардың дәстүрий аўқатланыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.

2. Толстова Л.С. Историко-этнографические очерки. – Москва: «Наука», 1984.

3. Kamalov S.K. Qaraqalpaqlarning etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: "Fan", 2004.

MIR AMIR TEMUR: THE ARCHITECT OF THE SECOND RENAISSANCE AND THE SYSTEMATIC INTEGRATION OF TIMURID HERITAGE INTO 21ST-CENTURY PEDAGOGY

Turganbekova Diana, TESOL certified EFL teacher
Military academic lyceum of Nukus “Temurbeklar maktabi” under
the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan,

The "Second Renaissance," which took place during the 14th and 15th centuries under the centralized rule of Amir Temur and his successors, stands as a golden era of scientific, architectural, and ethical advancement in Central Asia. Today, as Uzbekistan strives toward a "Third Renaissance," connecting modern educational paradigms with historical heritage is of critical pedagogical importance. This article investigates the theoretical and practical dimensions of integrating the Timurid legacy into modern education. It focuses on how historical statecraft, literature, and science can be weaponized in modern classrooms to foster patriotism, spiritual-moral upbringing, and critical thinking. The paper offers a structural curriculum model and empirical methodologies for modern educators.

The modern world is experiencing a shift toward globalized, digital learning. While this offers immense technological benefits, it frequently detaches younger generations from their historical and cultural roots. In the Republic of Uzbekistan, modern educational reforms emphasize the concept of the "Third Renaissance." Achieving this requires a solid psycho-pedagogical bridge to the past—specifically to the Second Renaissance spearheaded by Amir Temur. Amir Temur

was not merely a military tactician; he was a master administrator who understood that the longevity of an empire rests upon its intellectual and moral foundations. The synthesis of Eastern traditions and scientific rationality achieved during his reign provides a blueprint for modern holistic education[2, B.15].

Despite the general historical acknowledgment of Amir Temur's greatness, there remains a pedagogical gap. History is often taught as a passive collection of dates and battle locations. Modern pedagogical research indicates that for history to be transformative, it must be taught through contextual, values-based education. This paper addresses the question: How can the philosophy and achievements of the Timurid Renaissance be systematically operationalized in modern classrooms to foster civic virtue and moral integrity?

Scope and Methodology: This study employs a qualitative pedagogical approach, combining historical-comparative analysis with contemporary curriculum design theories. It evaluates primary texts, such as the Temur Tuzuklari (The Institutes of Timur), alongside modern pedagogical strategies like Project-Based Learning (PBL) and interdisciplinary instruction. The concept of a "Renaissance" implies rebirth and enlightenment. The Timurid Renaissance was characterized by a massive state investment in human capital. The cult of knowledge and meritocracy in the 14th century, Samarkand became the intellectual pole of the world. Amir Temur instituted a system where scholars, engineers, architects, and poets were given the highest social standing. In modern pedagogical terms, this is the historical antecedent to human capital theory in education. By teaching students how Temur scouted and nurtured talent, modern educators can foster a classroom culture that values intellectual curiosity over rote compliance. The Temur Tuzuklari is a goldmine for moral education. It outlines twelve principles of governance, many of which are directly applicable to classroom management and student leadership development[1, B.10].

Spiritual-moral upbringing is a cornerstone of the national curriculum. Adolescence is a period marked by identity searching, and without a strong cultural anchor, students are susceptible to psychological alienation. Neutralizing "Mass Culture" and Extremism Globalization brings passive consumerism and internet-driven moral erosion. The high aesthetics of the Timurid era—seen in the poetry of Alisher Navoi or the architectural symmetry of the Registan—serve as a filter. When students are taught to appreciate the linguistic depth of the Old Uzbek language (Chagatai) and the philosophical weight of Timurid literature, they develop an "aesthetic defense mechanism" against superficial content. Harmonizing Secular Science and Spiritual Ethics is a unique feature of the Timurid Renaissance was that scientific progression did not negate spiritual morality[3, B.27]. Mirza Ulughbek, a direct descendant of Temur, ran a Madrasah that was both a theological center and an astronomical observatory. In modern pedagogy, this prevents the false dichotomy between "STEM" (Science, Technology, Engineering, Math) and the humanities. It proves to students that being a scientist requires deep moral grounding. Patriotism in modern pedagogy is often misunderstood as blind nationalism. The Timurid model defines patriotism as constructive civic duty[4, B.30]. Amir Temur unified a fragmented region, secure the Silk Road, and established diplomatic ties from France to China. When students study this, patriotism shifts from "protecting borders" to "building the nation's prestige through trade, science, and diplomacy. Training students to use online historical databases develops digital literacy alongside historical consciousness.

References

1. Amir Temur. Temur tuzuklari (Tuzuk-i Temuri). Toshkent: O'zbekiston, 1996.
2. Ahmedov, B. A. Tarixdan saboqlar. Toshkent: O'qituvchi, 1994.
3. Ahmededov, B. A. Amir Temur. Toshkent: O'zbekiston, 1995.
4. Ahmedov, B. A. Amir Temurni yod etib. Toshkent: O'zbekiston, 1996.

“TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY LITSEY O'QUVCHILARINING MOSLASHUV JARAYONI: MILLIY MEROS VA ZAMONAVIY YONDASHUV

Dauletova Go’zal Muratbayevna
Qoraqalpoq davlat universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar merosini ta'lim jarayoniga joriy etish orqali o'smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga moslashtirishning ijtimoiy-psixologik asoslari ko'rib chiqiladi. Vatanparvarlik va ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning zamonaviy ta'limdagi o'rni tahlil qilinib, Temurbeklar maktabining o'ziga xos pedagodik modeli asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: Temuriylar merosi, harbiy akademik litsey, moslashuv, ijtimoiy-psixologik jarayon, vatanparvarlik tarbiyasi, Temurbeklar maktabi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish, yoshlarni milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Biz farzandlarimizni ota-bobolarimizning muborak an'analari, boy madaniy merosi ruhida tarbiyalab, ularda Vatanga sadoqat, el-yurtga muhabbat tuyg'ularini shakllantirishi zarur". [1, 12] Ayniqsa, harbiy akademik litseylar bu jarayonning muhim bo'g'ini sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Temurbeklar maktabi — O'zbekistondagi yetakchi harbiy akademik litseylardan biri sifatida o'smirlar uchun nafaqat harbiy ta'lim, balki chuqur ma'naviy-ma'rifiy tarbiya o'chog'i bo'lib xizmat qilmoqda. Amirtemur davrida shakllangan ta'lim-tarbiya an'analari, davlat boshqaruvi va harbiy mahorat maktabi zamonaviy ta'lim jarayoniga uzviy singdirilmoqda. [2, 34]

Ushbu maqolaning maqsadi - o'smirlarning harbiy akademik litsey hayotiga moslashish jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini Temuriylar merosi kontekstida o'rganish hamda samarali pedagojik yechimlar taklif etishdan iborat.

Temuriylar merosi va ta'lim falsafasi. Temur va Temuriylar davri - O'rta Osiyoda ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatning misli ko'rilmagan darajada yuksalgan davri sifatida tarixga kirgan. Amir Temurning "Tuzuklari" nafaqat davlat boshqaruvi, balki yoshlarni tarbiyalash bo'yicha ham bebaho manba hisoblanadi. Undagi "Har bir kishidan birinchi navbatda ilm, keyin esa qilich talab qil" [3, 78] g'oyasi zamonaviy harbiy ta'limning poydevori bo'la oladi.

Temuriylar davrida ta'lim tizimi uchta asosiy ustun - ma'naviy tarbiya, jismoniy rivojlanish va ilmiy bilim - atrofida qurilgan edi. Bu uch jihat bir-birini to'ldirgan holda yaxlit shaxsni shakllantirishga xizmat qilgan. Zamonaviy harbiy akademik litseylar uchun ham aynan shu triadik yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Vatanparvarlik tarbiyasi Temuriylar merosida markaziy o'rin tutgan. Amir Temur o'z farzandlari va safdoshlarini doimo yurtni sevish, xalq manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo'yish ruhida tarbiyalagan. Bu an'ana bugun Temurbeklar maktabida "Vatan - muqaddas, xizmat - sharaf" tamoyili orqali davom ettirilmoqda. [4, 56]

O'smirlik muammolarini o'rganishning dolzarbligi, qoida tariqasida, nafaqat 10-16 yoshli bolaning aqliy rivojlanishining individual holati, balki talablarning yangi darajasi bilan ham belgilanadi.[5, 50]

O'smirlarning harbiy litsey hayotiga moslashishi: ijtimoiy-psixologik tahlil. O'smirlik davri (12–17 yosh) - shaxs rivojlanishining eng murakkab va ayni paytda eng muhim bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o'smir yangi ijtimoiy rollarga kirishi, tengdoshlar va kattalar bilan munosabatlar tizimini qayta qurishi lozim bo'ladi. Harbiy akademik litseyga o'tish esa bu jarayonni yanada murakkablashtiradi, chunki o'smir bir vaqtning o'zida ham yangi ta'lim muhitiga, ham harbiy intizom talablariga moslashishi kerak bo'ladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yangi muhitga moslashish jarayoni uch bosqichdan iborat: orientatsiya (birinchi 2–4 hafta), adaptatsiya (1–3 oy) va integratsiya (3–6 oy va undan

ko'proq). [6, 112] Harbiy litseyda bu jarayon bir qancha qo'shimcha omillar tufayli o'ziga xos xarakter kasb etadi.

Temurbeklar maktabida o'tkazilgan kuzatishlar natijasida moslashish jarayoniga ta'sir etuvchi quyidagi ijtimoiy-psixologik omillar aniqlandi:

Birinchidan, oila bilan aloqaning uzilishi. Ko'pchilik o'quvchilar birinchi marta uydan uzoqda, yotoqxona sharoitida yashashni boshlaydi. Bu vaziyat ular uchun kuchli hissiy stress manbai bo'ladi.

Ikkinchidan, qattiq intizom talablari. Harbiy litseydagi kun tartibi, kiyim-kechak va xulq-atvor qoidalari o'smir uchun dastlab og'ir yukdek tuyuladi.

Uchinchidan, raqobat muhiti. Akademik va jismoniy ko'rsatkichlar bo'yicha doimiy baholash o'smirlarda stress va tashvishni kuchaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, Temuriylar merosiga asoslangan tarbiya usullari yuqoridagi muammolarni yengillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Jumladan, "jamoa ruhida ishlash" — Temur lashkarida keng qo'llanilgan va bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan tamoyil — o'smirlarning ijtimoiy integratsiyasini tezlashtirishga yordam beradi. [7, 89]

Vatanparvarlik va ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning pedagogik modeli. Temurbeklar maktabida Temuriylar merosiga asoslangan vatanparvarlik tarbiyasi uchta asosiy yo'nalishda amalga oshiriladi:

Tarixiy xotira va milliy g'urur. Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy kabi buyuk bobolarimiz hayoti va faoliyati bilan tanishish orqali o'quvchilarda milliy iftixor va Vatanga sadoqat hissi tarbiyalanadi. Har hafta o'tkaziladigan "Buyuklar siymosi" darslarida tarixiy shaxslar bilan muloqot, ularning aytgan so'zlari va qilgan ishlari muhokama qilinadi.

Ruhiy-ma'naviy tarbiya. Temuriylar davri mutafakkirlarining asarlari — Alisher Navoiyning she'rlari, Abdurahmon Jomiyning hikmatli so'zlari — o'quvchilarga insoniy qadriyatlarni singdirish maqsadida keng qo'llaniladi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, buyuk adabiy merosga murojaat qilish o'smirlarda empatsiya, axloqiy tuyg'u va mas'uliyat hissini rivojlantiradi. [8, 145]

Amaliy vatanparvarlik. Nazariy bilimlar amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtiriladi: tarixiy joylarni ziyorat qilish, o'z qishloq yoki shahrining tarixini tadqiq etish loyihalari, yoshlar forumi va musobaqalarda qatnashish bu yo'nalishdagi asosiy shakl va metodlar jumlasiga kiradi.

O'tkazilgan tadqiqotlar va “Temurbeklar maktabi”dagi tajriba asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Adaptatsion dasturni kuchaytirish. Yangi o'quvchilar uchun alohida 30 kunlik "Moslashuv kursi" joriy etish tavsiya etiladi. Bu kurs o'smirlarga yangi muhit, uning qoidalari va an'analari bilan tanishtiradi, psixologik ko'mak ko'rsatadi.

2. "Ustoz-shogird" tizimini qayta tiklash. Temuriylar davrida keng tarqalgan bu an'ana bugun harbiy litseyda yangi shakl kasb etishi mumkin: tajribali o'quvchi yangi kelganlarga "mentor" sifatida yordam beradi. Bu ikkala tomonning ham rivojlanishiga xizmat qiladi.

3. Oila bilan hamkorlikni mustahkamlash. Tadqiqotlar oila qo'llab-quvvatlashi moslashuv jarayonini sezilarli tezlashtirishi va stressni kamaytirishi mumkinligini ko'rsatadi. [9, 201] Oylik ota-onalar yig'ilishlari va raqamli aloqa kanallarini rivojlantirish bu yo'nalishdagi asosiy choralar hisoblanadi.

4. Psixologik yordam xizmatini kuchaytirish. Har bir kurs uchun alohida psixolog biriktirilishi va haftalik guruhli mashg'ulotlar o'tkazilishi tavsiya etiladi.

Temuriylar merosi - bu nafaqat o'tmish tarixi, balki zamonaviy ta'lim uchun bebaho pedagogik xazina hisoblanadi. Amirtemurning kuch va ilmni uyg'unlashtirgan davlat qurilishi falsafasi, Ulug'bekning ilmga chanqoq ruhi, Navoiyning insonparvarlik g'oyalari - bularning barchasi harbiy akademik litsey o'quvchilarini tarbiyalashda samarali vosita bo'la oladi.

Temurbeklar maktabidagi tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, Temuriylar merosiga asoslangan tarbiya tizimi o'smirlarning harbiy litsey hayotiga moslashishini tezlashtiradi, ularning ichki kuch-irodasini mustahkamlaydi va yurt oldidagi mas'uliyat tuyg'usini kuchaytiradi. Bu yondashuv faqat Temurbeklar maktabi uchun emas, balki mamlakatimizning barcha harbiy akademik litseylarida qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Kelajakdagi tadqiqotlarda moslashuv jarayonining uzoq muddatli natijalarini, jumladan, bitiruvchilarning kasbiy faoliyati va vatanparvarlik ko'rsatkichlari bilan bog'liqligini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2022. - 464 b.
2. Ahmedov B., Urinboev R. “Temuriylar davlati va madaniyati”. - Toshkent: Fan, 2019. - 312 b.
3. Amir Temur. Tuzuklar. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2021. - 208 b.
4. Temurbeklar maktabi. Pedagogik konsepsiya va uning amalga oshirilishi. - Toshkent: Maktab, 2020. - 96 b.
5. Dauletova G.”O’smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga moslashishining ijtimoiy-psixologik determinantlari”. “Psixologiya” ilmiy jurnal, № 2, 2025.-50 b.
5. Karimov N., Ergasheva D. O'smirlar psixologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2018. - 256 b.
6. Xolmatov A. Harbiy tarbiya va milliy qadriyatlar. - Toshkent: Akademiya, 2021. - 184 b.
7. Nazarov T. Adabiy meros va ma'naviy tarbiya. - Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2020. - 320 b.
8. Yusupova M. Oila va maktab hamkorligi: psixologik asoslar. - Toshkent: O'qituvchi, 2019. - 176 b.

TEMURIYLAR DAVRI ILM-FAN AN’ANALARINING YOSHLAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI ROLI

Boltayeva Gulnoza Raxmatullayevna
DXX CHQ “Yosh chegarachilar” HAL
“Ijtimoiy-gumanitar*” kafedrasi*
Tarix fani bosh o‘qituvchisi
TEL: 90 212 90 75
boltaevagulnoza70@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar davrida shakllangan ilm-fan an’analari, ularning Sharq uyg‘onish davridagi o‘rni hamda mazkur merosning bugungi yoshlar tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, temuriylar davrida faoliyat yuritgan buyuk allomalar ilmiy merosi asosida yosh avlodning ilmiy fikrlash, tafakkur va intellektual salohiyatini rivojlantirish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar davri, ilm-fan taraqqiyoti, ilmiy meros, ma’naviy meros, yoshlar tafakkuri, ilmiy tafakkur, intellektual salohiyat, ma’rifat, ta’lim jarayoni, ilmiy an’analar, Sharq uyg‘onish davri, madaniy taraqqiyot, ilmiy maktablar

Kirish

Jahon sivilizatsiyasi tarixida ilm-fan va ma’rifat taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan davrlar alohida ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyo tarixida bunday yuksalish davrlaridan biri

Temuriylar hukmronligi davri hisoblanadi. XIV–XV asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida siyosiy barqarorlikning ta’minlanishi, ilm-fan va madaniyatga katta e’tibor qaratilishi natijasida ilmiy va madaniy hayot sezilarli darajada rivojlandi[1,B.12]. Bu davrda davlat arbobi va sarkarda Amir Temur tomonidan ilm-fan, madaniyat va ma’rifatga katta e’tibor qaratilib, yirik ilmiy markazlar, madrasalar, kutubxonalar hamda ilmiy maktablar tashkil etildi. Natijada bu hududda ilm-fan rivojining yangi bosqichi yuzaga keldi. Rasadxonada faoliyat olib borgan olimlar orasida Qozizoda Rumiy hamda G‘iyosiddin Jamshid Koshiy kabi mashhur mutafakkirlar bor edi. Ularning ilmiy faoliyati Sharq va G‘arb ilm-fan taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan[2,B.22].

Temuriylar davrida ilm-fan taraqqiyoti

XIV–XV asrlar Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan, madaniyat va ma’rifatning yuksalishi bilan ajralib turadi. Bu davr tarixda Temuriylar davri deb atalib, ilmiy va madaniy rivojlanish jihatidan Sharq uyg‘onish davrining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Mirzo Ulug‘bek tomonidan Samarqand shahrida bunyod etilgan Ulug‘bek rasadxonasi o‘z davrining eng yirik ilmiy markazlaridan biri bo‘lgan. Ushbu rasadxona XV asrda astronomiya sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning markaziga aylangan. Rasadxonada osmon jismlarining harakati, yulduzlarning koordinatalari va astronomik hodisalar chuqur o‘rganilgan. Bu ilmiy tadqiqotlar natijasida aniq astronomik jadval – Zij-i Sultoni yaratilgan bo‘lib, u uzoq vaqt davomida Sharq va Yevropa astronomlari tomonidan muhim ilmiy manba sifatida foydalanilgan[3,B.5].

Ulug‘bek rasadxonasida faoliyat olib borgan olimlar orasida mashhur matematik va astronom Qozizoda Rumiy, shuningdek, matematika va astronomiya fanlariga katta hissa qo‘shgan G‘iyosiddin Jamshid Koshiy kabi olimlar bor edi. Masalan, Jamshid Koshiy o‘nli kasrlar tizimini rivojlantirish va yuqori aniqlikdagi matematik hisob-kitoblarni amalga oshirishda muhim ilmiy natijalarga erishgan[4,B.44].

Temuriylar davrida tabiiy fanlar bilan bir qatorda gumanitar fanlar ham keng rivojlandi. Bu davrda tarixshunoslik, adabiyot va falsafa sohalarida ko‘plab asarlar yaratildi. Ayniqsa, buyuk mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiyning ijodiy merosi Temuriylar davri ma’naviy hayotining yuksak darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi. Uning asarlarida ilm-ma’rifat, adolat, insonparvarlik va komil inson g‘oyalari keng targ‘ib qilingan. Navoiy ijodi nafaqat adabiyot rivojiga, balki jamiyat ma’naviy taraqqiyotiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Bu davrda yaratilgan ilmiy meros keyingi asrlarda ham ilm-fan rivojiga katta ta’sir ko‘rsatib, bugungi kunda ham yosh avlodni ilm-ma’rifatga undovchi muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Temuriylar davri ilmiy merosining yoshlar tafakkuriga ta’siri

Temuriylar davrida yaratilgan boy ilmiy va ma’naviy meros nafaqat o‘z davrida, balki bugungi kunda ham yosh avlod tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan ilmiy muhit, ilm-fan rivojiga qaratilgan e’tibor hamda buyuk allomalar tomonidan yaratilgan asarlar yoshlarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishda muhim manba hisoblanadi. Temuriylar davri ilmiy an’analari yoshlarni bilimga intilish, ilmiy izlanish va mustaqil fikrlashga undovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi[7,B.18].

Ulug‘bek rahbarligida yaratilgan mashhur astronomik asar – Zij-i Sultoni ilmiy aniqlik va kuzatuv metodlarining yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi. Mazkur asar yoshlarni ilmiy izlanish, kuzatish, tahlil qilish va aniq ilmiy xulosalar chiqarishga o‘rgatishda muhim manba hisoblanadi. Bunday ilmiy meros orqali yoshlar ilm-fan rivoji tarixini o‘rganish bilan birga ilmiy tafakkur madaniyatini ham egallaydilar[5,B.16].

Temuriylar davri ilmiy merosining yoshlar tafakkuriga ta’siri faqat tabiiy fanlar bilan cheklanib qolmaydi. Bu davrda adabiyot va ma’naviyat sohalari ham yuksak darajada rivojlangan bo‘lib, ularning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati katta. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning asarlarida ilm-ma’rifatga intilish, adolat, insonparvarlik, komil inson g‘oyalari keng targ‘ib qilingan. Uning asarlari yoshlarni ma’naviy yetuklikka, bilim olishga va mustaqil fikrlashga undaydi[8,B.7].

Hozirgi ta’lim tizimida Temuriylar davri ilmiy merosidan samarali foydalanish yoshlarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Tarix, adabiyot, astronomiya va

matematika fanlari doirasida Temuriylar davri allomalari faoliyati va ilmiy asarlarini o‘rganish yoshlarning ilmiy dunyoqarashini kengaytiradi. Shu bilan birga, bu meros yoshlarni ilmiy izlanishga, mustaqil fikrlashga va yangi bilimlarni egallashga undaydi.

Ta’lim jarayonida Temuriylar ilmiy merosidan foydalanish

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – yosh avlodni har tomonlama rivojlangan, mustaqil fikrlay oladigan va ilmiy dunyoqarashga ega shaxs sifatida tarbiyalashdir. Bu jarayonda tarixiy va ilmiy merosdan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Temuriylar davrida yaratilgan boy ilmiy va ma’naviy meros ta’lim jarayonini boyitish, yoshlarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda ularni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi[6,B.19].

Temuriylar davri ilmiy merosi turli fanlar doirasida keng qo‘llanilishi mumkin. Avvalo, tarix fanini o‘qitishda bu davrga oid manbalar va tarixiy asarlardan foydalanish talabalarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi. Davlat arbobi va sarkarda Amir Temur faoliyati, uning davlat boshqaruvi tamoyillari hamda ilm-fan rivojiga bo‘lgan e’tibori yoshlar ongida ilm-ma’rifatning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni haqida muhim tasavvur hosil qiladi. Ayniqsa, Amir Temurning davlat boshqaruvi, adolat va tartibga asoslangan qarashlari aks etgan Temur tuzuklari asari yoshlarning siyosiy-huquqiy tafakkurini shakllantirishda muhim manba hisoblanadi[6,B.9].

Adabiyot va ma’naviyat fanlarini o‘qitishda ham Temuriylar davri allomalari merosi katta ahamiyatga ega. Bu borada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning ijodiy merosi alohida o‘rin tutadi. Uning asarlarida ilm-ma’rifat, insonparvarlik, adolat, komil inson g‘oyalari keng targ‘ib qilingan. Ayniqsa, uning Xamsa asari yoshlarni ma’naviy yetuklikka, ilmga hurmat bilan qarashga hamda mustaqil fikrlashga undaydi. Talabalar Temuriylar davriga oid tarixiy manbalar, qo‘lyozmalar va ilmiy asarlarni o‘rganish orqali ilmiy izlanish olib borish, ma’lumotlarni tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning ilmiy tafakkuri va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Shuningdek, ta’lim jarayonida tarixiy obidalar, muzeylar va ilmiy markazlarga ekskursiyalar tashkil etish ham Temuriylar merosini o‘rganishda samarali usullardan biri hisoblanadi. Masalan, Samarqand shahridagi Ulug‘bek rasadxonasi yoki Temuriylar davriga oid tarixiy yodgorliklar bilan tanishish talabalarda tarixiy merosga nisbatan qiziqish uyg‘otadi hamda ularning tarixiy va ilmiy tafakkurini rivojlantiradi[7,B.33].

Umuman olganda, Temuriylar davri ilmiy merosidan ta’lim jarayonida samarali foydalanish yoshlarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, ularni ilm-fan va ma’rifatga qiziqtirish hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli Temuriylar davri ilmiy merosini ta’lim tizimiga keng joriy etish yosh avlodning intellektual va ma’naviy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan, madaniyat va ma’rifat yuksak darajada rivojlangan davr sifatida alohida o‘rin egallaydi. Bu davrda ilm-fan taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan siyosiy barqarorlik, ilm ahliga hurmat va ilmiy muhitning shakllanishi natijasida ko‘plab buyuk allomalar yetishib chiqdi. Temuriylar davrida yashab ijod qilgan olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy meros jahon sivilizatsiyasi rivojiga katta hissa qo‘shdi. Temuriylar davrida tabiiy fanlar bilan bir qatorda gumanitar fanlar ham keng rivojlangan. Bu davrda yashab ijod qilgan buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o‘zining boy adabiy va ma’naviy merosi orqali ilm-ma’rifat, insonparvarlik va komil inson g‘oyalarini targ‘ib qilgan. Temuriylar davrida yaratilgan ilmiy va ma’naviy meros bugungi kunda ham yoshlar tafakkurini rivojlantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amir Temur. *Temur tuzuklari*. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2016.
2. Mirzo Ulug‘bek. *Zij-i Sultoni*. – Samarqand, 1444.
3. Alisher Navoiy. *Xamsa*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.
4. Ahmedov B. *Temuriylar davri tarixi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.
5. Azamat Ziyo. *O‘zbek davlatchiligi tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2000.
6. Karimov I.A. *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*.–Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

7. Nizomiddin Shomiy. *Zafarnoma*. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1996.
8. Sharaf ad-Din Ali Yazdi. *Zafarnoma*. – Toshkent: Fan, 1997.

INFORMACIYALÍQ JÁMIYETTE KOMUNIKACIYALÍQ PROCESLERDIŃ TRANSFORMACIYASÍ

Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Doktorantura bólimi baslıǵı, filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent.

Házirgi globasllasıw shárayatında informaciyalıq jámiyette komunikaciyalıq processlerdiń transformaciyası jedellik penen ámelge asırılmaqta. Ulıwma alǵanda social-filosofiya ilimlerinde kommunikaciya túsinigin qarastıratuǵın eki baǵdar qáliplesken. Monistikalıq baǵdardıń poziciyası boyınsha kommunikaciya informaciya shártli belgi menen beligilew arqalı usınıwdıń hám qabıllawdıń bir baǵdarlı processi sıpatında túsindiriledi. Bunda insan mexanizm sıpatında qarastırıladı hám onıń háreketi arnawlı tiykarǵı nızamlıqlar menen xarakterleniwi múmkin. Is háreketlik baǵdardıń sheńberinde kommunikaciya baylanıs, qarım-qatnas, birikken is-háreket, informaciya almasıw sıpatında qarastırıladı. Usı poziciyadan informaciya eki sistemanıń óz-ara háreketleniwi processindegi xabarlamalardıń tarqatılıwı sıpatında túsindiriledi.

Keń mániste informaciya túsinigi jámiyttegi bilimlerdiń jıynaǵın bildiredi. Jámiyettiń sistema sıpatında rawajlanıw processi kommunikaciyalıq baylanıslar menen qarım-qatnaslar jańa xarakterlerge iye boladı, sonlıqtan tarqatılatuǵın informaciyalardıń qásiyetleri de ózgeredi. Jámiyettiń rawajlanıwındaǵı ilim hám texnikanıń áhmiyetiniń dıqqattı tartatuǵın texnologiyalıq determinizm teoriyasına sáykes jámiyet rawajlanıwı úsh basqıshtan ótti: industriyaǵa shekemgi, industriallıq hám postindustriallıq. Bul baǵdardıń tamırı A.Sen-Simonnıń, O. Konttıń, G. Spenserdiń kóz-qaraslarınan baslaw alıp, R. Aron, D. Bell, E. Toffler sıyaqlı alımlardıń miynetlerinde óz dawamın tapqan.[1. B 261]

Industriyaǵa shekemgi jámiyetlik óndiristiń agrarlıq usılı menen, industriallıq jámiyet mashinalıq óndiris penen, miynet kúshin ilimiy uyımlastırıw menen, erkin sawda-satıq penen, milliy sharwashılıqtıń ortalıq sisteması menen xarakterlenedi. «Industriallıq jámiyettiń rawajlanıw logikası – konvergenciya logikası (tariyxtıń bir basqıshında ómir súrgen hár túrli jámiyet arasındaǵı uqsaslıqlardıń úlkeyiwi, sırtqı ekonomikadan tıs teńsizliklerdi, sociallıq qarama-qarsılıqlardı, liberal-demokratiyalıq milliy qurılmalardı joq qılıw logikası». Postindustriallıq jámiyette bilimler hám informaciya jetekshi orınǵa iye boladı. Klaslıq bóliniwler professionallıq awısadı, xızmet kórsetiw salası óndiris salasınan ozıp ketedi. Jámiyet rawajlanıwınıń bul basqıshları evolyuciyalıq logika menen berilgen: keyingi basqıshtıń jetiskenlikleri aldıńǵı basqıshtıń xarakterlerin tolıqtıradı. D.Belldiń pikirinshe, postindustriallıq jámiyet industriallıq sistemanıń agrarlıq sistemasın almastırıw usılı menen keledi, biraq, bul materiallıq bahalıqlardıń óndiristiń toqtaǵanlıǵın bildirmewi tiyis. Postindustriallıq tendensiyalar aldıńǵı jámiyetlik formalardıń sociallıq evolyuciyanıń dáwirleri sıyaqlı ornın basa almaydı. Olar jámiyettiń quramalılıǵı menen sociallıq strukturanıń tábiyatın tereńlete otırıp, kóbinese qatar júredi. Sonıń menen birge, D. Bell hár bir tolqınnıń jámiyettiń imkaniyatları menen tájriybesin keńeytiwdegi áhmiyetliliginde atap kórsetti.

Izertlewshilerdiń pikirlerinshe jámiyet rawajlanıwınıń dáslepki basqıshlarında informaciyalıq baylanıslar menen kommunikaciyalıq qatnaslar bolǵan. Jabayı industriyaǵa shekemgi jámiyette informaciya almasıw zárúrligi eń aldı menen qáwimniń qorǵanıwı menen qáwipsizligin qamsızlandırıw menen baylanıslı bolǵan. Sırtqı ortalıqtı baqlaw hám onıń jaǵdayı tuwralı informaciyalardı tarqatıw áste aqırın insan iskerliginiń ómirlik áhmiyetli túrine aynala basladı.

Informaciya degen zárúrliktiń qáliplesiwinde birlesken miynet áhmiyetli rol atqaradı. Dáslepki jámiyetlik miynetti bólistiriwdiń túpki formaları adamlardıń qarım-qatnasqa túsiwi, maqsetlerdi hám birlesken hárekettiń usıllarınıń kelisiwi, informaciya almasıw orın alıp, baylanıstıń turaqlı jolları qáliplesti. Qarım-qatnas penen informaciyalıq-kommunikativlik

baylanıslar adamlardı belgili bir jámiyechilikke biriktire otırıp, adam bolmısınıń ajıralmas bólegine aynaldı. Áyyemgi jabayı jámiyettegi kommunikaciyanıń payda bolıw tariyxın izertlewge K. Levi-Stross kiristi. Ol jámiyetti semiotika hám informaciya teoriyasınıń kóz-qarasınan kommunikaciyanıń polimorflıq sisteması sıpatında qarastıradı. K.Levi-Strosstıń pikirine sáykes, haqıyqıy insanıy kommunikaciyasınıń qaǵıydaları basqa adamǵa kewilshillik kórsetiw hám ózin basqa adamlar menen salıstıra otırıp, sol adamlardı tanıw bolıp tabıladı. Ol áyyemgi kommunikaciyanıń úsh tiykarǵı baǵdarın bólip qaraydı: hayallar menen almasıw, bilimler menen almasıw, xızmet túrleri menen almasıw.

Kommunikaciyanıń ónimleri arasında áhmiyetli ayırmashılıqları bar: «dáslepkileri – biologiyalıq individler, yaǵnıy basqa biologiyalıq individlerdiń tárepinen jasalǵan tabiyǵıy ónimler; keyingileri – tayarlanǵan zatlar (yamasa texnikanıń hám tayarlanǵan zatlardıń kómegi menen jasalǵan háreketler), yaǵnıy, texnikalıq usıllardıń kómegi menen belgili bir mádeniyatta jasalǵan sociallıq ónimler». Bul basqıshta kommunikaciya mifologiyalıq, semantikalıq, verballıq emes xarakterlerge iye. Mimika, dawıslar, tildiń qáliplesiwiniń baslanıwı – dáslepki sociallıq jámiyettegi informaciya tasıwshılar bolıp tabıladı.

Adam qarım-qatnasınıń sheklewlerine qaramastan sol waqıttıń ózinde-aq kommunikaciya arqalı jámiyettiń ideyalıq tiykarları qoyılǵan boladı. Aqsaqal-jasi úlkenler salt-dástúr menen sociallıq tájriybeniń saqlawshısı hám tarqatıwshısı boldı. Jas áwladqa ańızlardıń, erteklerdiń mazmunın jetkerip otırıp, olar qarım-qatnas kónlikpelerin, informaciyalanıwǵa zárúrlikti qáliplestirdi. Funkcionallıq aymaǵı jaǵınan tarqatılatuǵın informaciya kóleminiń azlıǵına jáne áyyemgi-jabayı jámiyettegi kommunikaciyanıń sheklewlerine qaramastan áste-aqırın kommunikaciya processin «sóylewshi – xabarlama – tıńlawshı» dizbegi retinde túsinik qáliplese basladı. Usılayınsha informaciyalıq kommunikativlik baylanıslardıń tiykarı salına baslandı. Is-háreketlerdiń kóbeyiwine baylanıslı informaciyalıq keńislik aytarlıqtay áhmiyetli hám informaciyaǵa tolıq bola basladı, ol óz gezeginde is-hárekettiń rawajlanıwı hám jámiyettegi informaciyalıq kommunikativlik bólsheklerdiń úlkeyiwi arasındaǵı tikkeley baylanıstı kórsetti.

Industriyaǵa shekemgi jámiyettiń sońǵı basqıshlarında klass, klaslıq qatnasıqlar, ázzi oraylastırılǵan mámlekettiń payda bolıwı nátiyjesinde informaciyalıq aǵım jánede quramalastı. Informaciyalıq-kommunikativlik baylanıslar sociallıq bóliniwlerge ǵárezli túrde dúzildi. Hár bir klass óziniń dárejesine sáykes informaciyanı «qayta isleydi»; tómengi klass júdá sheklewli informaciyaǵa iye boladı. Jámiyettiń strukturalasıwı sociallıq strukturalardıń elementlerin xarakterleytuǵın belgilerdiń payda bolıwı menen kórinis taptı. S.S. Andreevtiń pikirinshe, bunday sóz-belgiler - «jumıs beriwshi», «qullar» «diyxanlar» edi. Olardı qollanıw jámiyettegi arnawlı adamlar toparınıń dárejesi haqqında erkin informaciyalardı qabıllaw ushın jetkilikli boldı. Ol jeke menshikke, biylikke ústem, ideologiyaǵa degen qarım-qatnas penen, jámiyetlik óndiris ornı menen hám onı uyımlastırıwdaǵı roli menen tiykarlandı. Ekonomikalıq, siyasıy, ideologiyalıq informaciyalar tiykarınan jeke menshik iyelerine, basqarıwshı elitarlıq klasslarǵa, jámáátke arnaldı. Kommunikaciya lokal-elitarlıq xarakterge iye bolıp, tabiyǵıy diyxanshılıqtıń jáne onı támiyinleytuǵın qalalar menen mámlekettiń shegarasınan artpadı. Kommunikaciyanıń usılı sıpatında awızsha sóylew hám jazıw qala berdi.

Házirgi kúnde biziń jámiyette televidenie (efirlik, kabellik, sputniklik), baspa, radio, elektronlı pochta, uyalı baylanıs, İnternet erkin kommunikaciyalıq keńislikke aynaldı. Bunıń bárиniń tiykarı informaciya bolıp tabılatuǵın jámiyetti qurǵanımızdi kórsetedi. «Globallasıw» házirgi zaman kontekstinde dástúriy qollanılıp kiyatırǵan regionallıq, jerjúzlik hám planetarlıq ǵalaba kommunikaciya quralı túsinigin ózgertip jiberdi. Kommunikaciyanıń tariyxı – bul jańa texnikalıq qurallardıń (sonıń ishinde jerdiń jasalma joldasınıń), informaciya jetkerip beriw kanallarınıń, globallıq informaciya tarmaqlarınıń qáliplesiwi, transmilliy multimediyalıq bilimniń oǵada tez pát penen rawajlanıwı; milletler, xalıqlar jaqın waqıtlarǵa shekem informaciyalıq jaqtan qońsı respublikalardan shegaralıq, siyasıy, til jaǵınan, mádeniyat jaǵınan, ideologiyalıq hám texnikalıq-kommunikaciyalıq ózgesheligi jaǵınan salıstırmalı túrde shegaralarǵa iye bolǵan bolsa kommunikaciya jetilisiwi menen bul shegaralar shekleniwi joq bolıp ketti. Adamzat tariyxı

dawamında birinshi márte tek ǵana regionallıq emes al, pútkil planetanı qáliplestiretuǵın kommunikativlik háreket etiwshi sistemanı jaratıwǵa erisildi, dep túsindiredi.

Búgingi kúni jaslarımız tek oqıw orınlarında ǵana emes, al radio-televidenie, baspasóz, İnternet sıyaqlı quralları arqalı da ráńbe-ráń málimleme hám maǵlıwmatlardı almaqta. Jáhán málimleme maydanı sonday keńeyip baratırǵan bir waqıtta balalarımızdıń sanasın tek orap shırmap, bunı oqıma, bunı kórme, dep bir tárepleme tárbiya beriw, olardıń átirapın temir diywal menen orap alıw, gúmansız túrde, zamannıń talabına da, biziń iygilikli maqset-niyetlerimizge de tuwrı kelmeydi.

Juwmaqlap aytqanda, jaslarımızdıń ruwxıy dúnyasında boslıq payda bolmawı ushın olardıń qálbi hám sanasında salamat turmıs tárizin, milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlarǵa húrmet izzet sezimin balalıq payıtınan baslap qáliplestiriwimiz zárúr» dep kórsetken edi. Dúnyalıq globallasıw processinde informaciya maydanınıń hádden tıs keńeyiwi hám informaciyaǵa bolǵan talaptıń kúsheyiwiniń informaciya bazarınıń da qáliplesiwine tiykar jaratıp bermekte. Búgingi XXI ásirde jasawshı hár bir insan ápiwayı ǵana informaciyanı alıw menen qanaatlanıp qalmaydı. Ol hár tárepleme jetilisken, búgingi kúnniń talap dárejesindegi bezelgen, maǵlıwmatlar menen toltırılǵan informaciyanı tańlaydı.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Тоффлер Э. Третья волна. М.: «Издатетьство АСТ», 2004. С. 261.
2. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Wash., 1981.
3. Клике Ф. Пробуждающееся мышление: У истоков человеческого интеллекта. М.: Прогресс, 1983. С. 187;
4. Джанбаттиста Вико. Основания новой науки об общей природе наций. М., Киев, 1994. 628 с.
5. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический проект, 2000.
6. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем. М.М. Беляева. М.: 2003. 416 с.

TEMURIYLER DÁWIRI ILIMIY-RUWXIY MIYRASINIŃ XX ÁSIR BASINDAǴI DAWAMSHISI: ÁBDIJÁLIL MAQSIM ISMETULLAYEVTIŃ AǴARTIWSHILIK XIZMETI

Jamalova Dilnaz
QMU Tariyx fakulteti, Tariyx qánigeligi studenti.
Ilimiy basshısı tariyx ilimleri kandidatı, docent.
Qudiyarov A.R.

Annotaciya: Maqalada Temuriyler dáwirinen baslanǵan ilimiy-ruwxıy aǵartıwshılıq dástúrleriniń XX ásir basında Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı saqlanıwı hám dawam etiwı máseleleri kórip shıǵıladı. Sonıń ishinde, belgili aǵartıwshı, ruwxıy tulǵa Ábdijálil maqsim Ismetullayevtıń ómir jolı, onıń Xiywa medresesinde alǵan bilimi, jámiyetlik-siyasiy belsendiligi hám "Taxtakópir waqıyası"ndaǵı ornı tariyxıy izertlewler tiykarında analizlenedi.

Gilt sózler: Ámir Temur, Temuriyler Renessansı, Ábdijálil maqsim, Xiywa medresesi, aǵartıwshılıq, repressiya, Taxtakópir waqıyası, ruwxıy miyras.

Sahıpqıran Ámir Temur hám Temuriyler dáwiri Orta Aziya xalıqlarınıń ilimiy, diniy hám pedagogikalıq kózqaraslarınıń qáliplesiwine bekkem tiykar boldı. Sahıpqıran Ámir Temur negiz salǵan mámleketshilik hám ilim-bilimlendiriw sisteması Orta Aziya xalıqlarınıń tariyxıy rawajlanıwında «Ekinshi Oyanıw dáwiri» (Renessans) sipatında tán alınǵan [1]. Temuriyler dáwirinde qáliplesken ilimiy mektepler, kitapxanalar hám medreseler sisteması tek XIV–XV

ásirler menen sheklenbey, keyingi ásirlerdegi bilimlendiriw procesine de óz tásirin tiygizdi. XX ásirdiń basına kelip, bul klassikalıq bilimler hám húrriyat ideyaları jańa dáwir ziyalılarınıń dúnya kózqarasın qáliplestiriwshi tiykarǵı faktor bolıp xızmet etti. Qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshlı perzenti, iri aǵartıwshı hám jámiyetlik ǵayratker Ábdijálil maqsim Ismetullayevtıń iskerligi de tap usı tariyxıy sabaqlaslıqtıń bir kórinisi bolıp tabıladı.

Ábdijálil maqsim Ismetullayev 1878-jılı Shımbay uezdiniń 3-awılında dindar shańaraqta tuwılǵan [2, B. 22]. Jaslıǵınan ilimge talpınǵan, Xiywadaǵı medresede toǵız jıl ilim alǵan. Onıń Xiywadaǵı tanıqlı medreselerdiń birinde 9 jıl dawamında bilim alıwı — onıń Temuriyler dáwirinen qalǵan ilimiy mekteplerdiń miyrasxorı ekenin tastıyıqlaydı. Ol dáwirdegi medreselerde Mirza Uluǵbek, Áliy Qushshı, Sa'diddin Taftazaniy sıyaqlı ullı oyshyllardıń miyrasları oqıtılıp, shákirtlerge tek diniy emes, al dúnyawıy ilimler de úyretilgen.

1898-jılı medreseni tamamlap, «axun» joqarı ilimiy dárejesin alǵannan keyin, Ábdijálil maqsim óz awılında bala oqıtıwdı basladı [3, B. 57]. Ol Shımbay rayonınıń 3-awılında óz meshitin ashtı, biraq bul meshit tek ibadat ornı emes, al xalıqtıń sawatın ashiwshı, mádeniyat hám bilim tarqatıwshı oray — «Ilim maskanı» sıpatında xızmet etti. Bul bolsa Temuriyler dáwirindegi ilimdi hámmege **(taratıw)** jayıw, xalıqtı aǵartıwshılıqqa úndew ideyaları menen tıǵız baylanıslı edi.

Ámir Temurdıń «Temur Túzúkleri»ndegi mámleketti basqarıw hám ádillikti ornatıw boyınsha bergen násiyatları XX ásir basındaǵı milliy ziyalılarımız ushın úlgi boldı. Ábdijálil maqsim da óz dáwiriniń sociallıq turmısında belsendi qatnastı. 1919-jıldan baslap ol Sovet hákimiyati sistemasında túrli juwaplı lawazımlarda isledi: RKP(b) Shımbay uezdkomınıń aǵzası, Oblsud baslıǵı hám Shımbay okrujkomınıń xatkeri sipatında xızmet etti [4, B. 60].

Biraq Ábdijálil maqsimniń dúnya kózqarası hám ilimiy tárbiyası Sovet hákimiyatınıń zorlıq-zombılıqqa tiykarlanǵan siyasatı menen kelise almadı. Ol diniy ulamalardı qorǵaw, jer iyeleriniń huqıqların saqlap qalıw hám xalıqtıń mápin gózlew jolında turdı. Ásirese, Varlamov hám Golochekin júrgizgen «qızıl terror» siyasatı xalıqtı asharshılıqqa hám ekonomikalıq qıspaqqa alıp kelgende, Ábdijálil maqsim xalıqtıń haqıyqıy liderine aylandı.

1929-jılǵı «Taxtakópir waqıyası» — qaraqalpaq xalqınıń ózligin saqlap qalıw jolındaǵı eń iri kóterilisleriniń biri. 1929-jıl iyulden Ábdijálil maqsim Ismetullayev, Qıdır kazı Dáwletnazarov, Barlıqbay Nurımov, Úbbi hám Ájim Ibragimovlar, Xojaxmet Yernazarov, Asqar Orımbaevlardıń basshılıǵında kóteriliske tayarlıq baslanadı.

Ábdijálil maqsim Shımbay hám Taxtakópir awıllarınan qurallanǵan 60 adam jıynap, 26-sentyabr kúni yarım túnde Annetkól shetinde jıynalıs ótkeredi. Pátiya oqıp, kóterilisshiler shólkemlestiriwshilik máselelerge kóshedi: Ábdijámil maqsim qaraqalpaqlardıń xanı etip saylanıp, kóteriliske ulıwma basshılıq etedi. Barlıqbay kóterilistiń áskerbasısı boladı, al Kerimberdi axun kazı bolıp saylanadı [5, B. 159-160]. Ábdijálil maqsim basshılıǵındaǵı kóterilisshiler ádillik hám aǵartıwshılıq jolında birlesti. Bul hárekettiń tiykarında Sahıpqıran Ámir Temur idealları — mámlekettiń ǵárezsizligi hám xalıqtıń párawanlıǵı ushın gúres jatqan edi. Biraq, kúshler teń bolmaǵanı sebepli, kóterilis bastırıldı.

Ábdijálil maqsim Ismetullayev 1930-jılı qataǵan etilip, 1931-jılı atıw jazasına húkim etildi [6, B. 328]. Onıń atıwǵa húkim etiliwi — bir tulǵanıń joq etiliwi emes, al Temuriyler dáwirinen baslanǵan úlken ilimiy-ruwxıy mekteptiń wákiline berilgen siyasiy soqqı edi.

Búgingi kúnde, Sahıpqıran Ámir Temur tuwılǵanlıǵınıń 690 jıllıǵı hám Úshinshi Renessans qarsańında Ábdijálil maqsim sıyaqlı tulǵalardıń ómir jolın úyreniw júdá áhmiyetli bolıp tabıladı. Onıń aǵartıwshılıq miyrası, ózi ashqan mektep hám meshittegi ustazlıq xızmeti búgingi jas ávlad ushın Watandı súyiwshilik hám ruwxıy mártlik sabaǵı bolıp xızmet etedi. Ábdijálil maqsimniń 1992-jılı aqlanıwı — tariyxıy ádilliktiń hám Renessans ideyalarınıń jeńisi bolıp esaplanadı desek qátelesken bolmaymız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы сиясий тарийхындағы қурбанлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009.

3. Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. – Нукис. 1994.
4. Бабашев Ш. Дөҳмет дегиши: Нөкис: "Қарақалпакстан", 2009.
5. Абдиев А., Реймов А. Тахтакөпир тәрийпи. – Ташкент, 2019.
6. Ш.Бабашов Жазықсыз жазаланған репрессия курбанлары. – Нөкис 2007.

MAHALLA – JAMIYATNING IJTIMOIY MUHITINI BOSHQARUVCHI TIZIM SIFATIDA

Jiyemuratova Mexriban Quwatbay qizi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti
Tarix fakulteti Sotsiologiya yo'nalishi 3-kurs talabasi
E-mail: mexriybanjiyemuratova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada mahalla institutining jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi o'rni, shaxs ma'naviy kamolotini shakllantirishdagi ahamiyati hamda huquqiy madaniyatni rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Mahalla – tarixiy-an'anaviy ijtimoiy institut sifatida fuqarolar o'rtasidagi hamjihatlikni mustahkamlovchi, ijtimoiy nazoratni amalga oshiruvchi va yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin tutuvchi tizim ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: mahalla, jamiyat barqarorligi, ma'naviy kamolot, huquqiy madaniyat, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy institut, ijtimoiy nazorat.

Globallashuv jarayonlari, axborot oqimining kuchayishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida jamiyat barqarorligini ta'minlash dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Barqaror jamiyatni shakllantirishda milliy qadriyatlar, an'anaviy ijtimoiy institutlar va fuqarolik jamiyati tuzilmalari muhim rol o'ynaydi.O'zbekiston sharoitida mahalla ana shunday noyob ijtimoiy institut bo'lib, u nafaqat hududiy birlik, balki ma'naviy-axloqiy muhit, o'zaro yordam va ijtimoiy hamkorlik tizimi sifatida faoliyat yuritadi. Mahalla tizimi jamiyat barqarorligi, shaxs ma'naviy kamoloti hamda huquqiy ong va madaniyatni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Prezidentimizning 2023-yil 11-sentabrdagi Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston — 2030" strategiyasida muhim ustuvor yo'nalishlar qatorida xalq xizmatidagi davlat tashkil etish va jamoatchilik boshqaruvini takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli sa'y-harakatlar belgilangani e'tiborga molik. Uning maqsadi aholi farovonligini ta'minlash va hududlarda kundalik masalalarni hal etishda mahallani jamoatchilik hamda davlat organlari o'rtasidagi "tayanch ko'prik"ka aylantirilishi ko'rsatib o'tildi [1]. Mazkur strategik hujjatda mahallaning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini kuchaytirish masalasi alohida ta'kidlanmoqda. Bu esa mahallaning nafaqat ijtimoiy institut sifatida, balki fuqarolik jamiyatining muhim bo'g'ini sifatida faoliyatini ilmiy jihatdan o'rganishni talab etadi.

Bugungi kunda mahalla institutining jamoatchilik boshqaruvidagi samaradorligi, aholining ijtimoiy faolligini oshirishdagi o'rni hamda davlat organlari bilan hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mahalla instituti hududiy birlikni mustahkamlash, ijtimoiy nizolarni kamaytirish va mahalliy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadi. Shuningdek, mahalla fuqarolar va davlat organlari o'rtasidagi vositachilik rolini bajarib, jamiyatdagi o'zaro ishonch va barqarorlikni ta'minlaydi.

Mahalla institutining asosiy vazifalaridan biri – yosh avlodning ma'naviy va axloqiy kamolotini shakllantirishdir. Mahalla milliy qadriyatlarni singdiruvchi ijtimoiy muhit sifatida xizmat qiladi, unda oilalar va jamoa a'zolari orqali tarbiyaviy ishlarga alohida e'tibor qaratiladi. Bu jarayonda mahalla o'zaro yordam, hamjihatlik va mehr-shafqat tamoyillarini yosh avlodga singdiradi.Shuningdek, mahalla axloqiy tarbiya va odob-axloq me'yorlarini o'rnatishdagi muhim

rolni bajaradi. U jamoatchilik nazorati va o‘zaro maslahatlashuv orqali oilalar va yoshlar orasida axloqiy qadriyatlarni mustahkamlaydi. Mahallaning tarbiyaviy mexanizmi nafaqat huquqiy me’yorlar, balki ijtimoiy odob-axloq qoidalariga ham asoslanadi.

Sotsiologik yondashuvga ko‘ra, mahalla — bu ijtimoiy munosabatlar tizimi bo‘lib, unda shaxslar o‘rtasida o‘zaro aloqalar, ijtimoiy rollar va me’yorlar shakllanadi. Ushbu nuqtayi nazardan mahalla jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi mexanizm vazifasini bajaradi. Chunki mahalla doirasida shaxs jamiyat talablariga moslashadi, ijtimoiy qadriyatlarni o‘zlashtiradi va o‘zini jamiyatning bir qismi sifatida his etadi[2].

Ushbu nuqtayi nazardan mahalla jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi mexanizm vazifasini bajaradi. Chunki mahalla doirasida shaxs jamiyat talablariga moslashadi, ijtimoiy qadriyatlarni o‘zlashtiradi va o‘zini jamiyatning bir qismi sifatida his etadi. Shu bilan birga, mahalla a’zolari orasidagi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va nazorat tizimi orqali nizolarni hal qilish, yordam berish va hamkorlikni rivojlantirish imkonini yaratadi. Natijada mahalla nafaqat shaxsning ijtimoiylashuv jarayonini ta’minlaydi, balki kengroq ma’noda jamiyatning barqarorligi va aholi o‘rtasidagi ijtimoiy uyg‘unlikni mustahkamlaydi.

Har bir fuqarolar yig'inida “mahalla ettiligi” shakllantirilib, aniq vazifalari, birgalikda qiladigan ishlari belgilab berildi. Mahalla xodimlari faoliyatini asosiy samaradorlik ko'rsatkichlari bo'yicha alohida baholash tartibi joriy etilmoqda[3].

Ettilarning vazifalari quyidagicha:

-mahalla raisi – ehtiyojmand oilalarga uy-joyini yaxshilashga ko‘maklashish;

-hokim yordamchisi – ishsizlarga ish topishga ko‘maklashish;

-yoshlar yetakchisi – yoshlarni sport, musiqa va to‘garaklarga jalb etish;

-xotin-qizlar faoli – ayollarni tadbirkorlik, kasanachilik, hunarmandchilikka jalb qilish;

-Profilaktika inspektori Mahallada huquqbuzarliklarning oldini olish, jamoat tartibini saqlash va xavfsiz muhitni ta’minlash, fuqarolarning qulay atrof-muhitga bo‘lgan huquqlarini amalga oshirishda ko‘maklashish;

-soliq xodimi – mahalladagi imkoniyatlarni ishga solib, soliq bazasini kengaytirish, tadbirkorlik faoliyatini qonuniylashtirishga hamda o‘zini o‘zi band qilganlarga kichik biznes toifasiga o‘tishga ko‘maklashish;

-ijtimoiy xodim – yolg‘iz keksa, nogiron va boshqa muhtojlarga ijtimoiy xizmat ko‘rsatish kabi aniq vazifalar bilan shug‘ullanish[4].

Bu tizim mahalla institutining fuqarolar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlashini, har bir ijtimoiy qatlamga alohida e’tibor qaratilishini va jamiyatdagi barqarorlikni mustahkamlash mexanizmini ko‘rsatadi.

Mahalla hududiy birlikni mustahkamlash, ijtimoiy nizolarni kamaytirish va mahalliy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadi. Shuningdek, mahalla fuqarolar va davlat organlari o‘rtasida vositachilik rolini bajarib, jamiyatdagi o‘zaro ishonch va barqarorlikni ta’minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: “Zamon shiddat bilan o‘zgaryapti. Mahallani joylarda muammolarni chinakam hal qiladigan institutga aylantirishimiz zarur. Yana tajriba orttiramiz, yana o‘zgartiramiz. Hayot bizni shunga majbur qilyapti. Hozirgi tahlikalarga yechim topamiz desak, bizning yagona yo‘limiz — mahalla, mahalla, mahalla va yana bir marta mahalla. Mahalla tizimi obro‘yini qancha ko‘tarsak, odamlar ishonadi, odamlar bizdan rozi bo‘ladi”- deb ta’kidlab o‘tgan edilar[5]. Prezidentning ushbu mulohazalari mahalla tizimini yanada takomillashtirish, uning nufuzini oshirish va zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish zarurligini anglatadi. Demak, mahalla institutini kuchaytirish orqali jamiyat barqarorligi va fuqarolarning davlatga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash mumkin.

Xulosa qilib aytganda ,mahalla instituti nafaqat tarixiy-an’anaviy ijtimoiy institut, balki zamonaviy jamiyatda barqarorlik va ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlovchi asosiy ijtimoiy mexanizmlardan biri sifatida faoliyat yuritadi.

Mahalla faoliyatining samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim:

Axborot texnologiyalaridan foydalanish;

Yoshlar va fuqarolarni jalb qilish;

Mahalla xodimlari faoliyatini monitoring qilish va malakasini oshirish;
Milliy qadriyatlarni tarbiyaviy jarayonga integratsiyalash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi “Mahalla to‘g‘risida”gi Qonun, 2021.
2.Abdurahmonov Q. Ijtimoiy siyosat va mahalla tizimi. – T.: Iqtisodiyot, 2017
3.Saidov A. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati. – T.: TDYU, 2019
4.Yusupov E. Huquqiy madaniyat va fuqarolik jamiyati. – T.: Adolat, 2016
5.https://share.google/UUMFG3Xbz2KdjuTHY
6.chromenative://pdf/link?url=content%3A%2F%2Fmedia%2Fexternal%2Fdownloads%2F7713
7.https://share.google/FjycgPnXrMt77Be89

ULIWMA BILIM BERIW MEKTEPLERINDE TARIYX PÁNIN OQITIWDIŃ ÓZGESHELIKLERI: MASHQALA HÁM SHESHIMLER

Yaxiyayev Joldas - Berdaq atındaǵı QMU Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxı kafedrası assistenti

Dóretiwshilik hám jańalıq oqıwshılardı erkin pikirlewge iytermeleydi. Oqıwshılarǵa óz qızıǵıwshılıqları hám kúshli táreplerin úyreniw imkaniyatın beriw arqalı mektepler erkin pikirlew hám háreket etiwge uqıplı oyshıllardı rawajlandırıwı múmkin. Bul ózine isenim sezimin rawajlandıradı, oqıwshılarǵa ómirlik bilim alıwshılar bolıw imkaniyatın beredi. Búgingi tez ózgeriwsheń ortalıq oqıwshı jaslardıń dúnya qarasın qáliplestiriwde jańa pedagogikalıq interaktiv metodlardan keńnen paydalanıwdı talap etedi. Dástúriy shınıǵıwlardı alıp barıw áste-aqırın óz ornın intensiv hám interaktiv metodlarǵa, dástúriy emes sabaq ótiw formalarına bosatıp bermekte.

Tálim-tárbiya procesinde zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw, bárinen burın, pedagogikalıq sheberlikti talap etedi. Dóretiwshilik hám innovaciyalar sın kózqarastan pikirlew hám mashqalalardı sheshiw menen birge keledi. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde tariyx pánin oqıtıwda jańa metod hám usıllardan paydalanıw oqıwshılarǵa pándi úyretiwde nátiyjeli nátiyjelerge alıp keliwi ilimiy jaqtan tiykarlap berilgen. Ásirese, mekteplerde tariyx pánin oqitiwda kórgizbeli qurallar hám dereklerden paydalanıw úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Ǵárezsizlik jıllarında tariyxshı ilimpazlar tárepinen úlken áhmiyetke iye ilimiy-izertlew jumısları ámelge asırıldı, áhmiyetli temalardı óz ishine algan kóplegen kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyaları qorǵaldı, bir qatar ilimiy ádebiyat, monografiyalar basıp shıǵarıldı, pán boyınsha tiyisli mashqalalardı qamtıp algan respublika hám xalıqaralıq kólemdegi ilimiy konferenciyalar shólkemlestirildi, dúnyanıń abıraylı hám jetekshi ilimiy orayları menen birge islesiw baylanısları jolǵa qoyıldı, zamanagóy talaplarga tiykarlangan bir qatar jana áwlad oqiw ádebiyatları basıp shıǵarıldı.[1]

Ilimiy izertlewler nátiyjesinde mektep sabaqlıqlarında tómendegi ilimiy jańalıqlar óz kórinisin taptı. Birinshiden, 6-klass áyyemgi dúnya tariyxı sabaqlıǵında Ózbek mámlekeshiliginiń túp tiykarları, Xorezm mámleketi, Baktriya hám Soǵd mámleketshiligi, Orta Aziyada dáslepki qala qurılısınıń baslanıwı, zardushtiylik hám buddizmniń qáliplesiwi, 7-klass Ózbekstan tariyxı sabaqlıǵında bolsa ózbek mámlekeshiliginde Eftaliyler, Túrk qaganlıǵı sıyaqlı mámleketler jáne de tereńirek úyrenildi, sonday-aq, Ǵaznawiyler, Xorezmshahlar, Temuriyler mámleketi, Ámir Temur shaxsı haqıyqıy ashıp berildi, ogan shekem 8-klass Ózbekstan tariyxı sabaqlıǵında bolsa Zahiriddin Muhammed Babur, Shaybaniyler, Ashtarxaniyler, Úsh xanlıq dáwiri, sonday-aq, patsha Rossiyasınıń Orta Aziyaga basqınshılıq júrisiniń baslanıwı tolıq úyrenilip shıǵıldı. Bul waqıyalar boyınsha oqıwshılarǵa haqıyqıy pikirler hám anıq maǵlıwmatlar berildi. 9-klass Ózbekstan tariyxı sabaqlıǵında bolsa pacha Rossiyası basqınshılıǵı hám pachalıq koloniallıq siyasatı anıq ashıp berildi. Bunnan aldınǵı dáwirdegi sabaqlıqlarda bolsa Orta Aziya xanlıqları pacha Rossiyasına óz qálewi menen qosılǵanı aytılıp kelingen edi. 10-klass Ózbekstan tariyxı

sabaqlıǵında Sovet mámleketiniń dúziliwinde ámelge asırılgan qırǵınlar, Túrkstan avtonomiyasınıń qanǵa batırılıwı, ǵárezsizlik háreketi, jadidler hám ziyalılardıń repressiya etiliwi, sonday-aq, kulaklastırıw siyasatı, paxta siyasatı sıyaqlı waqıyalar ashıp berilgen. Bugan shekem 1920-1930-jillardagi azatlıq háreketi baspashılıq, kulaklastırılganlar bolsa bay ekspluatator qul iyeleri dep tán alınıp kelingen edi.

Búgingi kúnde úzliksiz bilimlendiriw sisteması buwınındaǵı bilimlendiriw mákemeleri, sonıń ishinde, ulıwma orta bilim beriw mekteplerinińoqıtıwshıları aldında jańa mashqalalar, yaǵnıy oqıtılıp atırǵan pándi ózlestiriwdiń sapasın arttırıw wazıypası tur. Bizge belgili, uliwma hám orta bilim beriw mekteplerinde jámiyetlik-gumanitar pánlerdi oqitiwda kórgizbeli qurallar zárúr. Ásirese, tariyx páninde kartalar, sawash sxemaların kórsetiw sabaq nátiyjeliligin arttıradı. Bunnan basqa temalar boyinsha tekstlerdi de beriw múmkin. Tekstte keltirilgen túsinikler, tariyxıy atamalar obrazlı túrde kórsetiledi. Oqıwshı óz úyinde televideníe arqalı yaki kinoteatrda tariyxıy temadaǵı shıǵarmanı tamasha etip, onıń mazmunı menen tereń tanısıwǵa erisken halda, oqıtıwshı sabaq procesinde tek gana sabaqlıq materialı menen sheklenip qalsa, onda oqıwshıda usı sabaqqa hesh qanday qızıǵıwshılıq payda bolmaydı. Mine usınday krizisli sharayattan shıǵıp ketiw ushın muǵallim tariyx páni sabaǵında emocionallıq sheberligin iske qosıp, oqıwshılardıń temanıń mazmunına bolgan qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa, oni hár tárepleme bekkemlewge erisiwi kerek. Oqıtıwshı óz sabaǵı dawamında zaman talaplarına say bolǵan arnawlı úskenelengen tariyx xanaların shólkemlestirip, oqıtıwdıń túrli metodikalıq quralların, sonıń ishinde, ekran qollanbaları, magnitofon jazıwları, telesabaqlardan paydalanıwı kerek. Tariyx pánin oqitiwda búgingi kúndegi jańalıqlar, ózgerisler hám nizamlar, zamanagóy derekler, erisilip atırgan nátiyjeler, júz berip atırgan en keyingi waqıyalar menen bir qatarda tariyxıy dereklerden paydalanıw texnologiyaların jaratıw áhmiyetli pedagogikalıq mashqalalar qatarına kiredi. Tariyxiy hújjetler hám kórkem ádebiyatlardan paydalanıw mugallim bayanlawın obrazlı etip konkretlestirse, kórgizbeli qurallar járdeminde oqıwshılarda ótmish haqqında anıq hám ayqın túsinik payda boladı, oqıwshılardıń esitiw iskerligine kóriw hám seziw organlarınıń iskerligi de qosıladı. Sonıń menen olardıń bilimi jáne de tereńlesedi hám bekkemlenedi. Kórgizbeli qurallar oqıwshılardıń bilim alıwında áhmiyetli derek bolip xizmet etedi hám de oqıwshılardıń tariyxıy túsiniklerine anıqlıq kirgizedi hám bul túsiniklerdi konkretlestiriwge járdem beredi.

Tariyxtı oqitiwda qollanılatuǵın kórgizbeli qurallar óziniń mazmuni, tariyxıy obrazlarınıń xarakteri, olardı tayarlaw hám paydalanıw usıllarına qarap tómendegi túrlerge bólinedi: 1. Tariyxıy estelikler, estelik orınları; arxitektura estelikleri, xojalıqqa baylanıslı hám basqa da qurılıslar; miynet quralları; qural-jaraqlar, ruwzıgershilik buyımları, sonıń ishinde, arxeologiyalıq tabılmalar. 2. Súwretlew kórgizbeleri; oqıtıwda paydalanıw ushın islengen tariyxıy kartinalar hám albomlar, kórkem óner shıǵarmaları, portretler, súwretler, fotohújjetler hám fotosúwretler, sabaqlıqlardaǵı illyustraciyalar, oqıw diapozitivleri, diafilmler hám kinofilmler, maketler, mulyajlar, hár qıylı modeller, multimedialar, internet materialları hám basqalar. 3. Shártli kórgizbeli qurallar. Tariyxiy hám kontur kartalar, tariyxiy atlaslar, sxemalar, grafika, diagramma hám kartogrammalar, applikaciyalar hám pedagogikalıq súwretler. Oqıwshı tariyx páninen bilimler tiykarın ózlestirgende milletimiz hám basqa xalıqlardıń ótmish, keshe hám búgingi rawajlanıwı haqqında túsinikke iye boladı. Tariyx sabaǵi, hárbir adamga etnomilliy, uliwma milliy hám uliwma insanıylıq qádiriyatlardı ózlestiriwge járdem beriwi kerek. Bul oqıwshını shaxs, puqara, insan sıpatında qáliplesiwine tiykar boladı. Oqıwshılar Ózbekstan tariyxı pánin úyreniw dawamında uliwma insanıylıq qádiriyatlardı ózlestirip baradı. Tariyx sabaqları oqıwshılarǵa tariyxıy bilimlerdi jetkerip beriwshi qural gana emes, al olardıń ruwxiy-ádep-ikramlılıq jaqtan qáliplesip barıwın támiyinlewshi kúshli tásirge iye bolgan faktor esaplanadı. Juwmaq. Uliwma bilim beriw mekteplerinde tariyx pánlerin oqitiw metodikasında bilim beriwdiń túrli usıl hám quralları ilimiy jaqtan tiykarlap berilgen. Mugallim tańlagan didaktikalıq materialdıń mazmuni hám xarakterinen kelip shiǵip, ogan sáykes túrde usıl hám qurallardı qollanıp, sabaq iskerligine duris engiziwdi jolga qoysa, oqiwshınıń belsendiligin asırıw máselesiniń sheshimi sheshilgen boladı. Tariyx muǵallimi oqiwshilarga tariyxıy dáwirler, waqıya-hádiyseler hám proceslerdi dál kórsetip bere almaydı, tek aytıp beredi. Oqıwshılar tariyxtan maǵlıwmat beriwshi haqıyqıy

buyımlardı júdá qızıǵıwshılıq hám tolqınlanıwshılıq penen úyrenedi. Sonıń ushın da mektepte tariyxıy eski estelikler, muzeyler hám esteliklerge sayaxatlar, zıyaratlar hám ekskursiyalar shólkemlestiriw úlken nátiyje beredi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI:

1. U.S.To‘pchiyev, B.N.Mirzayev. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti, tadqiqot ob’ekti, nazariy metodologik tamoyillari. T.2023
2. F.R.Sa’dullaeva Tarix fanini o‘qitishga qo‘yilgan talab va yangicha yondoshuvlar. Ta’lim va tadqiqotlar. T.2022 yil 4 s
3. M.N.Irisbaeva Ta’lim-tarbiya jarayonlarida tarixiy-milliy va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni integratsiyalash. S.2020
4. T.Toshpulatov, Y.G‘afforov Tarix o‘qitish metodikasi. T. 2002

QARAQALPAQ BET ASHARLARÍNDA TEŃEWLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Joldasbaev Azamat
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpoq urf-odat qo‘shiqlarining biri bo‘lgan "Bet ochar" janrida oxshatishlarning ahamiyati haqida ma’lumotlar berilgan.

Аннотация: В данной статье представлена информация о значении сравнений в жанре "Бет ашар," одной из каракалпакских традиционных песен.

Summary: This article provides information on the significance of similes in the genre "Bet ochar," one of the Karakalpak ritual songs.

Kalit so‘zlar: Bet ochar, Janr, Trop, O‘xshatish, Kelin.

Ключевые слова: Бет очар, Жанр, Троп, Уподобление, Невеста.

Key words: Face opener, Genre, Trop, Comparison, Bride..

Házirgi qaraqalpaq bet asharları kórkem súwretlew quralları bolǵan troplarǵa hám usılları bolǵan figuralarǵa kúta bay. Salt-dástúr jırlarınıń biri bolǵan bet ashar qosıqlarında kelinshektiń betin ashıwshı shayır, yamasa baqsı-jırawlar kórkem súwretlew quralların sheberlik penen paydalanǵan. Qaraqalpaq bet asharlarında kórkem sóz sheberleri kórkem súwretlew qurallarınıń júdá kóp qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Bet ashar qosıqlarında sózlerdiń, sóz dizbekleriniń awıspalı mániste qollanılıw jiyi ushırasadı. Ádebiyattanıw iliminde sózdiń bunday awıspalı mániske kóshiwi trop degen termin menen júritiledi. Kórkem shıǵarmada, ásirese, folklorda kórkem súwretlew usıllarınıń shıǵarma mazmunın jetkeriwdegi xızmeti ayrıqsha ekinin kóriwimizge boladı. Hár qanday shıǵarmanıń kórkemlik qunın bahalawda ondaǵı qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń kórkemlik xızmeti, olardıń shıǵarma pútinliginde tutqan ornın úyreniwde ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Salt-dástúr qosıqlarınıń ishinde kórkem súwretlew quralları(troplar) eń kóp qollanılatuǵın janrı bul-bet asharlar, desek qátelesken bolmaymız. Kórkem súwretlew usılların ádebiyattanıw iliminde «kórkemlew quralları», «súwretlew quralları», «troplar» degen atama menen júritiledi. Troptıń bunday túrleri jazba ádebiyattaǵı sıyaqlı qaraqalpaq bet asharlarındada jiyi ushırasadı. Troplar ásirese teńewler bet asharlardıń kórkemligin, obrazlılıǵın, ideyasınıń tereńligin támiyinlewge xızmet qıladı. Biz Bet ashar qosıqlarında qollanılǵan teńewler haqqında sóz etpesten aldın teńew degenimiz ne? bul haqqında ilimpazlar qanday pikirler bildirgen? Usı máselege toqtap ótpekshimiz.

Professor Q.Járimbetov troplar tuwralı tómendegidey anıqlama beredi: «Troplardıń (awıspalı mánis beriwdiń) bir neshe túrleri bar: metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, teńew, litota, ironiya, allegoriya, simvol (ramz, nıshan), janlandırıw (olitsetvorenie) h.t.b» túrlerin aytıp ótedi. [1, B.65]

Kórkem sóz iyeleri turmıs haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıw ushın kórkemlew qurallarınan sheberlik penen paydalanadı. Kórkemlew quralları shıǵarmada kórkemlew xızmetin

atqarıw menen birge shıǵarma ideyasın konkretlestirip, aydınlastırıw wazıypasında atqaratuǵının kóriwge boladı. Kórkem súwretlew quralları teoriyalıq tiykarları kóplegen ilimpazlar tárepinen úyrenilgen, olar tuwralı belgili dárejede teoriyalıq juwmaqlar islegen.

Filologiya ilimleriniń kandidatı, docent A.Dosımbetova trop terminine tómendegishe pikir bildiredi:«Trop- (Grek tilinen alınıp, basqa bir nársege aylanıw mánisinde). Kóshpelilik kórkem shıǵarmada bir nárseni sáwlelendiriw ushın sózlerdiń óziniń túpkilikli mánisinde emes, al kóshpeli maǵanada qollanılıwı. Kórkem ádebiyatta troptıń metafora, metanomiya, sinekdoxa, allegoriya, litota, giperbola, simvol, janlandırıw h.t. basqa túrleri qollanıladı»,-degen pikirdi aytıp ótedi. [2, B.5]

Teńewler tiykarınan, qaraqalpaq salt-dástúr jırlarınıń biri bet asharlardaǵı qaharmanlardıń obrazın jaratıw ushın qollanıladı. Qaraqalpaq bet asharlarındaǵı teńewlerdiń xarakterligi hám orginallıǵı eń dáslebinde xalıqtıń óz danalıǵı menen dúzilgen teńewlerdi paydalanıw jolı menen maqsetke erisiledi. Qaraqalpaq bet asharlarında teńew júdá kóp paydalanǵanlıǵın kóremiz.

Sonlıqtan, búgingi kúngi xalıq awızeki dóretpelerindegi teńewlerdi izertlegenimizde de ulıwma qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń kórkemlik tili tiykarǵı baǵdar bolıp esaplanadı.

Xalıq qosıqlarınıń ishinde teńewlerdiń eń kóp qollanılatuǵın janrı bul salt-dástúr jırları, ásirese bet ashar bolıp esaplanadı. Bul ózgeshelik eń aldı menen bul janrdıń mazmunındaǵı tiykarǵı ideya menen baylanıslı. Bizge belgili bet ashar bul tek jańa túsken kelinshekti qáyin jurtına taza, aǵayin, awıl jurt penen tanıstırıw ǵana emes, al onı ómirinde kútip turǵan jaqsı-jaman nárselerdiń bar ekenligi haqqında xabarlandırıw hám usı nárselerde shańaraq aǵzası sıpatında qalay qatnas jasaw kerekligin belgili dárejede uqtırıw xızmetin de atqaradı.Sebebi hár qanday kórkem dóretpe eń aldı menen belgili dárejede tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı tiyis. Bet ashardıń kiris yaǵnıy násiyat bóliminde turmıstaǵı jaqsı hám jaman nárseler jupkerlestiriw usılında alınadı da teńewler arqalı onıń mazmunı tolıqtırıladı.

XX ásirdiń sońǵı sheregi hám XXI ásirde qaraqalpaq bet ashar janrın rawajlandırǵan betasharshı Álimbay Seytekovtıń bet ashar tekstlerinde de teńewlerdiń sheberlik penen qollanılǵanın kóriwge boladı. Mısalı:

Ilimpaz shayır ónerpaz,
Alımday bol kelinshek.
Almatınń qıtshılıq,
Mayınday bol kelinshek.
Samarqandttıń toqsanbes,
Shayınday bol kelinshek.
Ǵárip kibi Shaxsanem,
Yarınday bol kelinshek.
Ómirlikke qosqanıń,
Janınday bol kelinshek [3, B.14]

Mısalda, berilgen «***Nanınday», «Ayınday», «tarınday», «jalınday», «yarınday»,*** teńewleri bul teńewdiń quramalı forması bolıp shıǵarmada ol adamnıń, yaǵnıy kelinshektiń ruwxıy pazıyletiniń qanday bolıwı kerekligin bahalı predmetlerge yamasa jaqsı pazıyletlerdiń iyesi sıpatında ideal dárejesine kóterilgen obrazlardı teńew arqalı uqtıradı.

Insan minezıniń unamsız tárepleri bet ashar qosıqlarında kúndelikli turmısta bar bolǵan hám jámiyetshilik tárepinen unamsız dep qabıl etilgen janlı, hám jansız nárseler, qubılıslar teńew arqalı jasaladı.

Besikke salǵan ***qawıqtay,***
Sáwirlegen túye ***tawıqtay,***
…….. qurdasıń,
Oǵan beriń bir sálem.
Suwı qaytqan ***dáryada***y,
Sayız bolma kelinshek [3, B.14]

Dáslepki, eki mısalda insandaǵı jaman minez, unamsız qılıqqa iye haywanlarǵa teńew arqalı jasalǵan. Ulıwma, kórkem ádebiyatta teńewdiń bul eń kóp taralǵan forması bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi bet asharlar kórkem súwretlew quralları bolǵan tropları menen ózgeshelenip turatuǵın janr. Qaraqalpaq Bet ashar qosıqlarında tildegi kórkemlew quralларının eń keń tarqalǵan túri – teńewlerden júdá sheberlik penen paydalanǵan. Teńew arqalı predmet yamasa qubılıs óz-ara salıstırıp olardıń birewi ekinshisine teńlestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi. Bet asharlardaǵı qollanǵan teńewler basqa janrlarǵa salıstırǵanda ózine tán ózgeshelikleri menen ayrıqshalanıp turadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Әжимов Я. Бет ашар. Нөкис, «Арал» журналы, 1991.
2. Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2017.
3. Ja'rimbetov Q. A'debiyattani'wdan sabaqlar. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2012.

QARAQALPAQSTANDA ANTROPOLOGIYA PÁNINIŃ QÁLIPLESIWI HÁM RAWAJLANIWI

Jumagulova Maryash Qarshiǵa qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Tariyx fakulteti Arxeologiya baǵdarı 2-kurs studenti
e.mail: maryashjumagulova@gmail.com

Annotaciya: Bul teziste Qaraqalpaqstan aymaǵında antropologiya pániniń qáliplesiwi hám rawajlanıw basqıshları paleoantropologiyalıq materiallar tiykarında talqılanadı. Kókche-3, Qalalıqır, Jetiasar hám Túmek-Kichijik esteliklerinen alınǵan kraniologiyalıq materiallar tiykarında aymaq xalqınıń etnik-antropologiyalıq quramı hám onıń tariyxıy qáliplesiw procesi jaqtırtıladı. İzlenis nátiyjeleri Qaraqalpaqstan aymaǵında arqa hám qubla antropologiyalıq komponentlerdiń óz-ara tásiri bar ekenligin kórsetedi.

Tayanish sózler: Paleoantropologiya, Kókshe-3, Qalalı-qır, Jetıasar, Kelteminar mádeniyatı, kraniologiya, evropeoid tip, orta teńiz tipi, etnogenez.

Orta Aziya xalıqlarınıń etnogenezi hám etnikalıq tariyxın úyreniwde paleoantropologiyalıq materiallar eń isenimli obyektiv dereklerden biri esaplanadı. Bul ilimiy baǵdardıń sistemalı rawajlanıwı XX ásirdiń 30-50-jılları aralıǵında S.P. Tolstov basshılıǵındaǵı "Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspediciyası" izertlewleri menen turaqlı baylanıslı. T.A. Trofimova hám V.V. Ginzburg sıyaqlı iri paleoantropologlardıń miynetleri regionda kraniologiyalıq seriyalardıń fundamentallıq bazasın jarattı. Olar bronza dáwiriniń Kókshe-3 qoyımshılıǵınan baslap, antik hám orta ásirlerge shekemgi dáwirlerdiń adam súeklerin qatań metrlik analizden ótkerdi.

Qaraqalpaqstan antropologiya mektebi region xalqınıń qáliplesiwinde arqa (Andronovo-srubnaya) hám qubla (Indo-dravidoid) komponentleriniń qatnasın dálillep berdi. Bul baǵdardıń joqarı shıńı akademik T.K. Xodjayovtıń fundamental monografiyalarında óz sáwleleniwin taptı**.**

Qaraqalpaqstan aymaǵında antropologiyalıq processlerdiń eń áyemgi basqıshları neolit dáwirine barıp taqaladı. 1972-1974-jılları Ámiwdáryanıń Sarıqamıs boyı deltası aymaǵındaǵı Tumak-Kichijik qábirstanınan neolit dáwirine (b.e.sh. IV mıń jıllıq) tiyisli 30 ǵa jaqın qábir qazıp alındı. T.A. Trofimovanıń pikirinshe, bul jerden tabılǵan bas súyekleri bir tárepten Qubla Túrkmenstannıń eneolit hám Irannıń neolit dáwiri úlgilerine uqsas bolsa, ekinshi tárepten arqa protoevropeoid formalarına jaqınlıǵı, biraq olardan názikligi (gracil) menen ajıralıp turadı.

L.T. Yablonskiy Kelteminar xalqınıń iri forma (maturaciya) menen ajıralıp turıwın hám keń júzli evropeoid kompleksine tiyisli ekenligin tastıyıqladı. Sonıń menen birge, bul tiykarǵı komplekske basqa kelip shıǵıwǵa iye bolǵan tar júzli elementler de aralasqanlıǵın kórsetti [2, B. 25]. Bul maǵlıwmatlar neolit dáwiri toparlarınıń Jer Orta teńizi násiliniń dástúriy tarqalıw aymaǵınan arqaǵa qaray migraciya qılǵanlıǵınan derek beredi.Bronza dáwirine kelip (b.e.sh. II

mıń jıllıq), Xorezm aymaǵında xalıqtıń antropologiyalıq quramı quramalasıp, eki tiykarǵı tip kózge taslanadı

Arqa sahra regionı (Andronovo hám Srubnaya mádeniyatı) evropeoid tipleri.

Qubla Hindistan hám Aldı Aziya ayyemgi prognat variantlarına jaqın tipler.

Kókshe-3 qoyımshılıǵınıń materialları shıǵıs-orta teńiz (shıǵıs-orta teńiz) tipiniń sol dáwirdegi bar ekenligin tastıyıqlaydı. Sonday-aq, Ámiwdáryanıń shep jaǵalawındaǵı eń áyyemgi antik dáwir (eramızdıń II-III ásirleri) estelikleri - Qalalı-qır 1 hám 2 qazılmaları da úlken áhmietke ie. Qalalı-qır 1 saray imaratınan tabılǵan bas súyekleri evropeoid, mezo-braxikran, salıstırmalı biyik hám tar júzli dep qaraladı [3, B. 175].

Sırdaryanıń tómengi aǵımındaǵı Jetiasar mádeniyatı xalqı menen Qalalı-qır toparların turaqlı talqılaw bir qatar ayırmashılıqlardı kórsetedi. Qalalı-qır xalqınıń antropologiyalıq quramı aralas bolıp, evropeoid elementler menen bir qatarda mongoloid elementleri de (jalpaq bet skeleti, murın súyekleriniń shıǵıw múeshiniń kishiligine qaray) baqlanadı. Kerisinshe, Jetıasar bas súyeklerinde mongoloid aralaspası kózge taslanbaydı hám olar anıq evropeoidlar esaplanadı.Sonday-aq, Qalalı-qır seriyasında ensa-tepe (zatylochno-temennaya) deformatsiyası bar ekenligi anıqlanǵan [3, B. 175].

T. Yablonskiy Qubla Aral boyı antik dáwir aldında quramalı demografiyalıq processler orayı bolǵanın atap ótedi. Regionǵa bir waqıttıń ózinde arqadan hám shıǵıstan hár qıylı etnikalıq toparlar kóship kelgen hám olar óz ara jaqın biologiyalıq (neke) qatnasıqlarına kirisken. Qızıǵı sonda, bul toparlar jámiyetinde teń bolmaǵan: "Seker-shaǵa" toparı wákilleri "Tumak" toparı adamlarına qaraǵanda joqarıraq sociallıq mártebege iye bolǵanlıǵı baqlanadı [5, B. 59]**.**

Paleoantropologiyalıq izertlewler Qaraqalpaqstan xalqınıń antropologiyalıq tiykarı neolit dáwirinen baslap turaqlı evropeoid tipi tiykarında qálipleskenin kórsetedi. Dáwirler ótiwi menen bul quramǵa qubla hám shıǵıs komponentleriniń qosılıwı xalıqtıń búgingi fizikalıq kelbetin qáliplestirdi. Bir waqıttıń ózinde, regionda qánigelestirilgen ilimiy laboratoriyalardıń joqlıǵı zamanagóy genetikalıq hám fizikalıq-ximiyalıq izertlewlerdi sheklep atırǵan tiykarǵı mashqala ekenligi kórindi.

Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı paleoantropologiyalıq materiallar region xalqınıń etnikalıq tariyxın úyreniwde bahasız derek bolıp qala beredi. Biraq, tabılǵan siyrek ushırasatuǵın eksponatlardıń sapasın saqlaw hám olardı joqarı texnologiyalıq dárejede tallaw ushın aymaqta zamanagóy antropologiyalıq laboratoriya shólkemlestiriw - keshiktirip bolmaytuǵın wazıypa. Bul ilimiy qádem Qaraqalpaqstan antropologiya mektebin jańa basqıshqa alıp shıǵıw menen birge, Orta Aziya xalıqlarınıń qáliplesiw tariyxın tereńirek túsiniwge imkaniyat beredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1.**Ходжайов Т. К.** Физическая антропология Центральной Азии. — 2014.

2.**Ходжайов Т. К.** Антропология Центральной Азии // Российский журнал физической антропологии. — 2021. — № 1. — С. 19–105.

3.**Трофимова Т. А.** Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1959.

4.**Виноградов А. В.** Исследования неолита Сарыкамышской дельты. — 1974, 1975.

5.**Яблонский Л. Т.** Обзор материалов келтеминарской культуры из могильника Тумак-Кичиджик. — 1985.

INTEGRATING AMIR TEMUR'S STRATEGIC PRINCIPLES INTO MODERN TEACHING PRACTICES

Jumamuratova Kamila Ongarbaevna

Teacher of English at the Nukus "Temurbeklar School" Military-Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan.

The integration of historical leadership principles into modern educational practices offers a unique and valuable approach to improving teaching effectiveness and student outcomes. One of the most prominent historical figures whose strategies can be adapted to education is Amir Temur. Known for his exceptional leadership, strategic thinking, and organizational skills, Amir Temur established a powerful empire through discipline, clear planning, and merit-based management. His legacy, particularly reflected in the Temur Tuzuklari, provides not only insights into governance and military success but also a framework that can be applied to modern teaching methodologies. In today's rapidly evolving educational environment, teachers are expected to go beyond traditional instruction and foster critical thinking, independence, and leadership among students, and the adaptation of Amir Temur's strategies can significantly contribute to achieving these goals.

Modern education, particularly within the field of Pedagogy, emphasizes student-centered learning, engagement, and adaptability. However, many classrooms still struggle with issues such as lack of discipline, low motivation, and ineffective planning. By examining Amir Temur's approach to leadership, it becomes evident that his success was largely based on clearly defined objectives, strict discipline, flexibility in decision-making, and fairness in rewarding merit. These principles are directly applicable to teaching. For instance, just as Amir Temur carefully planned each campaign, a teacher must design lessons with clear objectives, structured stages, and expected outcomes [1, pp.15–45,78–102]. Effective lesson planning ensures that students understand not only what they are learning but also why they are learning it, which increases their engagement and motivation.

Discipline, which was a fundamental aspect of Amir Temur's leadership, also plays a critical role in the classroom. A well-managed classroom creates an environment conducive to learning, where students feel secure and focused. However, discipline in modern education should not be interpreted as strict control alone but rather as a balanced system of rules, mutual respect, and responsibility. Teachers can establish clear expectations, encourage punctuality, and promote accountability among students while maintaining a supportive atmosphere. This reflects Amir Temur's ability to maintain order while also inspiring loyalty among his followers. In addition, his emphasis on responsibility can be translated into encouraging students to take ownership of their learning, complete tasks independently, and participate actively in classroom activities.

Another significant aspect of Amir Temur's strategy was his ability to motivate and inspire people. He recognized achievements and rewarded loyalty and competence, which increased morale and commitment. In an educational context, motivation is one of the key factors influencing student success. Teachers can adopt similar approaches by providing positive feedback, recognizing student achievements, and creating opportunities for success [2, pp. 25–40, 83–105]. Reward systems, whether through praise, grades, or other incentives, can encourage students to perform better and develop confidence in their abilities. Moreover, by fostering a sense of purpose and achievement, teachers can help students develop intrinsic motivation, which is more sustainable in the long term.

Adaptability is another principle that made Amir Temur a successful leader. He adjusted his strategies based on changing circumstances and challenges, demonstrating flexibility and critical thinking. In modern teaching, adaptability is equally important, as students have diverse learning styles, abilities, and backgrounds. Teachers must be able to modify their teaching methods, incorporate technology, and respond to students' needs in real time. For example, using interactive tools, group work, and multimedia resources can make lessons more engaging and accessible. This flexible approach ensures that all students have the opportunity to succeed, regardless of their individual differences.

Furthermore, Amir Temur's commitment to meritocracy and fairness is highly relevant to education. He promoted individuals based on their abilities and achievements rather than their social status, which created a sense of justice and motivation within his ranks. In the classroom, fair assessment practices are essential for building trust and encouraging students to strive for excellence. Teachers should use transparent criteria, provide constructive feedback, and ensure

that all students are given equal opportunities to demonstrate their knowledge and skills. This not only improves academic performance but also helps develop a sense of integrity and fairness among students.

The integration of Amir Temur's strategies into teaching practices also contributes to the development of leadership skills among students. By observing and experiencing structured, disciplined, and fair learning environments, students learn to set goals, manage their time, and work collaboratively [3, pp. 55–70, 120–135]. These skills are essential for success in both academic and professional contexts. Additionally, teachers who adopt a strategic approach to teaching become more effective leaders themselves, capable of guiding and inspiring their students.

It is important to note that while Amir Temur's strategies provide valuable insights, they must be adapted carefully to align with modern educational values. Education today emphasizes inclusivity, creativity, and emotional intelligence, which require a more supportive and student-centered approach. Therefore, elements such as discipline and authority should be balanced with encouragement, empathy, and open communication. The goal is not to replicate historical methods directly but to reinterpret them in a way that enhances the learning experience.

In conclusion, the integration of Amir Temur's strategic principles into modern teaching offers a powerful framework for improving educational practices. His emphasis on planning, discipline, motivation, adaptability, and fairness aligns closely with contemporary pedagogical approaches and addresses many of the challenges faced in today's classrooms. By adopting these principles, teachers can create structured and engaging learning environments that promote both academic success and personal development. This approach not only honors the historical legacy of Amir Temur but also demonstrates the timeless relevance of his ideas in shaping future generations.

References

References (with page numbers)

1. Temur, A. (1991). *Temur Tuzuklari* (The Code of Temur). Tashkent: Gafur Gulom Publishing, [pp. 15–45, 78–102].

2. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. Harlow: Pearson Education Limited, [pp. 25–40, 83–105].

3. Brown, H. D. (2000). *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Longman, [pp. 55–70, 120–135].

ABDULLA ORIPOVNING "SOHIBQIRON" DRAMASIDA AMIR TEMUR SIYMOSI TALQINI

Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna

Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur tezisda Abdulla Oripovning "Sohibqiron" dramasida Amir Temur siymosining badiiy talqini keng tahlil qilinadi. Asarda tarixiy haqiqat va badiiy yondashuv uyg'unligi, Temur obrazining davlat arbobi, sarkarda hamda inson sifatidagi ko'p qirrali jihatlari yoritiladi. Shuningdek, dramaturg tomonidan ilgari surilgan davlatchilik g'oyalari, adolat konsepsiyasi va milliy o'zlik masalalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar

Amir Temur, Sohibqiron, Abdulla Oripov, drama, badiiy obraz, tarixiy talqin, o'zbek dramaturgiyasi, davlatchilik, psixologik tasvir

O‘zbek adabiyotida tarixiy shaxslar obrazini badiiy talqin qilish an’anasi uzoq tarixga ega. Ayniqsa, Amir Temur siymosi turli davrlarda turlicha yondashuvlar asosida tasvirlangan. Mustaqillik davriga kelib bu obrazga yangicha, xolis va milliy nuqtayi nazardan yondashish kuchaydi. Bu jarayonda Abdulla Oripovning “Sohibqiron” dramasi alohida o‘rin egallaydi. Asarda Amir Temur siymosi nafaqat tarixiy shaxs sifatida, balki chuqur ichki kechinmalarga ega inson, dono hukmdor va millat timsoli sifatida tasvirlanadi.

Mazkur tezisning maqsadi — drama asosida Amir Temur siymosining badiiy talqinini tahlil qilish, uning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini ochib berishdan iborat. “Sohibqiron” dramasi tarixiy voqealarga asoslangan bo‘lib, unda Amir Temur hayoti va faoliyatining muhim jihatlari aks ettiriladi. Asar yaratilishida “Temur tuzuklari” va “Zafarnoma” kabi manbalarga tayanilgan.

Biroq dramaturg tarixiy faktlarni aynan takrorlash bilan cheklanmaydi. Ularni badiiy qayta ishlash orqali yangi estetik qimmat yaratadi. Bu esa Temur obrazining jonli va ta’sirchan chiqishiga xizmat qiladi. Tarixiylik va badiiylik uyg‘unligi natijasida Temur siymosi nafaqat tarixiy haqiqat, balki adabiy ideal darajasiga ko‘tariladi. Dramada Amir Temur kuchli davlat arbobi sifatida tasvirlanadi. U mamlakat mustahkamligi, tartib-intizom va adolatni ta’minlashni asosiy vazifa deb biladi.

Temur obrazida quyidagi jihatlar alohida ko‘zga tashlanadi:

− uzoqni ko‘ra bilish qobiliyati;
− siyosiy donolik;
− qat’iyat va iroda;
− strategik fikrlash.

Muallif Temurni oddiy hukmdor emas, balki yuksak tafakkur egasi sifatida talqin qiladi. Bu esa uning obrazini ideal hukmdor darajasiga olib chiqadi. Jumladan, dramada Sirdaryo bo‘yidagi bo‘lib o‘tgan Jetega qarshi jang yodga olinadi. Temur tilidan keltirilgan misralarda Husayn jang mag‘lubiyatiga sabab bo‘lgan shaxs sifatida qoralanadi:

“Lashkarini siylamagan sen – xasis amir
Ust-boshi ho‘l holdan toygan sening lashkaring
Och-u nahor bo‘lgani-chun ortga chekindi”.[1.9.]

Amir Temur bu jangda Husaynga tajriba va bilim yetishmaganini aytadi. Bu sahnada shoir kitob o‘qimaslikning, ilmsizlikning kasriga qolgan insonlar hayotini ochib beradi:

Temur: (Amir Husaynga):
“Umringda hech kitob ko‘rmay ulg‘aygan eding,
Shu sababdan gaplaringda mantiq yo‘q, amir”,- [1.7.]

deya xitob qiladi.

Dramaning muhim yutuqlaridan biri − obrazning psixologik jihatdan chuqur ochib berilishidir. Abdulla Oripov Temurning ichki dunyosini, uning iztiroblari va kechinmalarini mahorat bilan ifodalaydi.

Temur qaror qabul qilish jarayonida ko‘pincha murakkab ruhiy holatlarni boshdan kechiradi. Bu holatlar quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

− mas’uliyat og‘irligini his qilish;
− xalq taqdiri uchun qayg‘urish;
− qarorlar oqibatini oldindan anglash.

Natijada Temur obrazi ideallashtirilgan emas, balki real va hayotiy ko‘rinishda gavdalanadi. “Sohibqiron” dramasida konflikt markaziy o‘rin tutadi. Asarda davlat manfaatlari va shaxsiy his-tuyg‘ular, kuch va adolat, hukmdorlik va insoniylik o‘rtasidagi ziddiyatlar yoritiladi. Boyazidning Amir Temurga yozgan xatidagi haqoratlar uni urushga kirishishga majbur etishi ishonarli tasvirlangan: „*Agarda sen biz tomonga kelmasang, Temur bilib qo‘yki, xotunlaring uch taloq bo‘lgay. Agar seni yenga olmay chekinsam ortga Unda mening xotunlarim bo‘lsin uch taloq*“.

Muallif hech bir musulmon chidashi mumkin bo‘lmagan bunday odobsizlikka Temurning jang bilan javob berishi tabiiyligini tarixiy haqiqatga ham mos holda ko‘rsatadi.

Bu konfliktlar orqali asarning g‘oyaviy mazmuni chuqurlashadi. Amir Temur qarorlar qabul qilishda murakkab tanlovlar oldida qoladi va bu uning obrazini yanada boyitadi.

Drama orqali muallif milliy o‘zlikni anglash g‘oyasini ilgari suradi. Amir Temur obrazi milliy g‘urur, tarixiy xotira va kuchli davlatchilik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Asarda quyidagi g‘oyalar ustuvor: tarixiy merosga hurmat, milliy birlik, adolatli jamiyat qurish, kuchli davlat zarurati. Bu jihatlar asarning nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy ahamiyatini ham oshiradi. Sohibqiron dramasida til nihoyatda ta’sirchan va obrazli. Dialoglar orqali qahramonlarning ichki dunyosi ochiladi. Dramaturg qisqa, mazmunli dialoglardan foydalanadi; obrazlarni nutq orqali individuallashtiradi; dramatik keskinlikni saqlab qoladi. Bu esa asarning sahnaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Oripovning Sohibqiron dramasi o‘zbek adabiyotida Amir Temur siymosining mukammal badiiy talqinlaridan biridir. Asarda Temur obrazi tarixiy shaxs, dono hukmdor, chuqur ichki dunyoga ega inson sifatida yoritilgan. Drama orqali milliy o‘zlik, adolat va davlatchilik g‘oyalari ilgari suriladi. Bu esa asarning ilmiy va ma’naviy ahamiyatini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oripov A. Sohibqiron. Drama. –Toshkent. Yangi nashr. 2019.
2. Keren L. Amir Temur saltanati. –Toshkent. Fan nashriyoti. 2018.
3. Mirzaev S. XX asr o‘zbek adabiyoti. –Toshkent. Yangi asr avlodi. 2005
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – Toshkent, 1998.
5. Normatov U. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent, 2006.

THE INTEGRATION OF THE TIMURID HERITAGE INTO THE EDUCATIONAL PROCESS ABSTRACT

Malika Kalmenova Muratbaevna

An English teacher of Nukus Military academic lyceum “Temurbeklar Maktabi” of The Ministry of Internal Affairs

The cultural, scientific, and historical heritage of the Timurid dynasty occupies an important place in the history of Central Asia and world civilization. The achievements of the Timurid period in science, architecture, governance, and culture have great educational value for modern generations. Integrating the Timurid heritage into the educational process helps strengthen national identity, historical awareness, and moral values among students. This article examines the importance of incorporating the Timurid heritage into modern education and highlights its role in developing patriotism, cultural awareness, and intellectual growth among learners.

Keywords: Timurid heritage, education, cultural heritage, history education, national identity.

Introduction

Education plays a crucial role in preserving and transmitting the historical and cultural heritage of a nation. Through education, younger generations gain knowledge about their past, understand their national identity, and develop respect for their cultural traditions.

The Timurid period represents one of the most significant eras in the history of Central Asia. During this time, remarkable progress was achieved in science, architecture, literature, and governance. The rulers and scholars of the Timurid dynasty contributed greatly to the development of knowledge and culture not only in the region but also in the wider world.

Integrating the Timurid heritage into the educational process is essential for promoting historical awareness and inspiring students to appreciate the intellectual and cultural achievements of their ancestors.

Historical Significance of the Timurid Heritage

The Timurid dynasty, founded by Amir Temur in the 14th century, played a crucial role in shaping the political and cultural landscape of Central Asia. The Timurid rulers supported scholars, artists, architects, and scientists, creating an environment where knowledge and creativity flourished.

One of the most famous representatives of the Timurid dynasty was Ulugh Beg, a renowned astronomer and scientist. His observatory in Samarkand became one of the leading scientific centers of the world during the 15th century. The scientific works produced during this period made significant contributions to astronomy and mathematics [1, B.26].

The architectural monuments built during the Timurid era, such as madrassas, mosques, and mausoleums, reflect the advanced artistic and engineering skills of that time. These historical achievements demonstrate the intellectual and cultural richness of the Timurid civilization.

Educational Value of the Timurid Heritage

The Timurid heritage has significant educational value for modern students. Studying this historical period allows learners to understand how knowledge, science, and culture developed in their region.

First, the Timurid heritage promotes historical awareness and national pride. By learning about the achievements of Amir Temur, Ulugh Beg, and other prominent figures, students develop a sense of respect for their national history.

Second, the scientific contributions of Timurid scholars can inspire students to pursue education in fields such as astronomy, mathematics, architecture, and literature. The achievements of Ulugh Beg and other scientists demonstrate the importance of research and intellectual curiosity [2, B. 60].

Third, the architectural monuments and artistic works of the Timurid period serve as valuable examples of cultural heritage. Studying these monuments helps students appreciate the artistic traditions and craftsmanship of their ancestors.

Methods of Integrating Timurid Heritage into Education

There are several effective ways to incorporate the Timurid heritage into the educational process.

One important method is including historical topics related to the Timurid period in school and university curricula. History, literature, and cultural studies courses can provide students with knowledge about the achievements of this era.

Another effective approach is the use of museums, historical monuments, and cultural sites as educational resources. Field trips to historical locations such as Samarkand and Shahrisabz allow students to experience their heritage directly [3, B.45].

In addition, modern technology can be used to promote the Timurid heritage. Digital platforms, virtual tours, documentaries, and interactive learning materials can make historical knowledge more engaging and accessible for students.

Teachers can also encourage project-based learning, where students research different aspects of the Timurid civilization, such as architecture, science, literature, and governance [4, B.10].

The Role of Timurid Heritage in Developing National Identity

The integration of historical heritage into education helps strengthen national identity and cultural awareness. When students learn about the achievements of their ancestors, they develop a stronger connection to their homeland and its history.

The Timurid heritage represents a period of intellectual and cultural prosperity that continues to inspire pride among people in Central Asia. By studying this heritage, students gain a deeper understanding of the historical foundations of their society.

Moreover, learning about the values associated with the Timurid period—such as knowledge, discipline, leadership, and creativity—can contribute to the moral and intellectual development of young people.

The Timurid heritage represents an invaluable source of historical, cultural, and educational knowledge. Integrating this heritage into the educational process can help students develop historical awareness, national pride, and intellectual curiosity.

Educational institutions should continue to promote the study of the Timurid period through curricula, cultural programs, and innovative teaching methods. By doing so, they will ensure that the rich legacy of the Timurid civilization continues to inspire future generations.

Reference

1. Ahmedov, B. (1996). *Amir Temur and the Timurid Renaissance*.
2. Manz, B. (2002). *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge University Press.
3. Subtelny, M. (2007). *Timurid Iran*. Cambridge University Press.
4. UNESCO. (2015). *The Cultural Heritage of the Timurid Era*.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА АВТОМОБИЛ ТРАНСПОРТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Kazbekov Abbazbek
ҚМУ 2-басқыш магистранты

Kalit so`zlar. transport, avtomobil, taraqqiyot, avtobus, avtotransport, avtotexnika, servis va boshqalar.

Annotaciya. Bu maqolada Qoraqalpog`istonda avtomobil transportining rivojlanish tarixi haqida so`z etilgan. Shu bilan birgalikda avtomobillarning rivojlanish tarixining asosi, uning shakllanishi haqida ma`lumotlar keltirilgan. Avtomobillarning rivojlanishi orqali xalqning ijtimoyiy va siyosiy taraqqiy etishi va ularning yo`nalish bo`yicha muammolarining bartaraf etilganligi bayon qilingan.

Ключевые слова. транспорт, автомобиль, развитие, автобус, автомобильный транспорт, автомобильная промышленность, услуги и т. д.

Аннотация. В данной статье рассматривается история развития автомобильного транспорта в Каракалпакстане. Одновременно приводится информация об основах истории развития автомобилей, их формировании. Утверждается, что развитие автомобилей привело к социально-политическому развитию народов и решению их транспортных проблем.

Key words. transport, automobile, development, bus, motor transport, automotive, service, etc.

Annotation. This article discusses the history of the development of road transport in Karakalpakstan. At the same time, information is provided about the basis of the history of the development of cars, its formation. It is stated that the development of cars led to the social and political development of the people and the elimination of their problems with transportation.

XX аср 20-30-йилларида ҳудудда автомобил йўллари қуриш асосан шаклланиб бўлди. 1935-йили Қорақалпоғистонда автотранспорт билан 82 минг тонна юк ташилган. Шу йили “Авто-арбатрест” тузилиб, 1937 йили март ойида ККАССР Халқ Комиссарлар Кенгаши ёнида «Қоракалпоқтранс» бошқармаси тузилди. [1:18]

Аста-секинлик билан Қорақалпоғистондаги умумий фойдаланишдаги автотранспорт ташкилотларининг сони 2,5 баравар ўсди. Лекин автомобилларнинг сони ҳали ҳам жуда кўп

эмас эди, республиканинг юк ташишдаги барча талабларини таъминлай олмади. Юклар оддийлигича арава-кемаларда ва карвон билан ташилди.

“Қоракалпоқтранс”да бир ярим тонналик ГаЗ-а русумли 100 дона автомашина пайдо бўлди. Улар асосан пахта, экинни, буғдой маҳсулотларини, пахта уруғини, қурилиш материалларини ташиди.

Автобуслар билан йўловчилар ташиш оз миқдорда амалга оширилди. 1936-йили Қорақалпоқ авто-арава трестида икки автобус бўлиб, улар Тўрткўл-Нукус йўлида йўловчилар ташиш вазифасини бажаришди. Қолган маршрутларда йўловчилар ташиш иши усти очиқ юк автомобиллари билан амалга оширилди.

1937-йилдан бошлаб республика бўйича йўловчилар ташиш маршрутларининг тармоғи кенгайди. Янгидан йўловчилар ташийдиган йўл тармоқлари очилди ва автомобилларни ёқилғи билан, сув билан, ёғлаш материаллари билан таъминлаб турадиган ўринлар ташкил қилинди.

1938-йилда “Қорақалпоқтранс” республикада транспортни такомиллаштириш, моддий ва ишлаб чиқариш базасини кўпайтириш борасида катта ютуқларга эришди. Ўз маблағлари ҳисобидан капитал қўйилмалар ўзлаштирилди (976, 0 минг рубл). Шу сабабли Нукус ва Тўрткўлда 38 та тўхташ жойлари учун гаражлар, Нукусда автоуловларни таъмирлаш устахоналари, Тўрткўл, Чимбой ва Нукусда автостанциялар, Шаббозда автовокзал қурилди.

Мунтазам йўловчи ташиш учун қуйидаги йўналишлар очилди: Нукус-Чимбой; Чимбой-Тахтакўпир; Чимбой-Шоҳаман; Тўрткўл-Шаббоз; Тўрткўл-Бийбазар; Тўрткўл-Томди; Хўжайли-Қўнғирот; Хўжайли-Искала; Нукус-Пиер. Натижада республиканинг деярли барча ҳудудлари бир-бири билан ҳам, республиканинг маркази билан ҳам доимий йўловчи рейслари билан боғланиб турди.

Автотранспорт республика ичида йўловчиларни оммавий ташишнинг ягона тури эканлигини ҳисобга олиб, “Қорақалпоқтранс”га 1939-йилда 228,8 минг йўловчи ташиш вазифаси юклатилган (1938-йилда 105 минг. киши бўлган). Ўзбекистон ҳукумати 1939-йилда Қорақалпоғистон учун 5 та ГАЗ автобуси, 5 та ЗИС автобуси ва 3 та М-1 автобуси ажратиб берди. [2:3] Шу билан бирга “Қорақалпактранс” юмшоқ ўриндиқлар билан ёзги турдаги енгил корпусларни жиҳозлади.

1939-йил 24-январда Ўзбекистон ҳукумати Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонга саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари, қурилиш материалларини тез етказиб бериш масаласини кўриб чиқди. [3:84] Чоржўйдаги кўплаб савдо ташкилотларининг ваколатхоналарини тугатиш таклиф қилинди, Чоржўй шаҳридаги “УзТранс” нинг Хоразм ва Қорақалпоғистонга товарларни жўнатиш бўйича барча транспорт ва экспедиция ишларини бирлаштириши керак бўлиб, якунда “УзТранс” га бирлашди.

Чоржўй-Урганч трактининг йўл шароитлари деярли бутун даврда, навигация йўқ бўлса-да, улар транспорт воситаларининг ҳаракатланиш имкониятини таъминлайди, шунинг учун сув йўллари орқали етказиб беришни режалаштириш билан бир қаторда йил давомида автоуловларда юклар озиқ-овқат ва саноатнинг бир қисмини импорт қилиш керак бўлган. Шу сабабли, Чоржўй-Урганч автомагистрали бўйлаб Қорақалпоғистон учун “Узтранс” юк машиналари сонини мос равишда ошириш лозим бўлган.

1939-йил 9-сентябрда Қорақалпоғистон ҳукумати (раис Х. Ниетуллаев) "ҚҚАССР автотранспорт бошқармаси фаолиятини ташкил этиш ва автотранспорт корхоналарини Халқ комиссарликлари муассасалари, корхоналари ва ташкилотларини бошқаларга ўтказиш тўғрисида" Қарор қабул қилди. Ўзбекистон ССР Автомобил транспорти Халқ Комиссарияти юрисдикциясида Қорақалпоғистонга юкларни эрта етказиб бериш билан боғлиқ ҳолда, сув транспортини мустақил равишда Трестга айлантириш ва ажратиш мақсадга мувофиқ эмаслигини ёдда тутган ҳолда, 1940-йилгача сув транспорти Автотранспорт дирекциясида қолганлиги маълум қилинади.

Самуил Элиевич Вульф Қорақалпоғистон автомобил транспорти бошқармаси бошлиғи этиб тайинланди. Автомобил транспорти дирекцияси ҳузурида қуйидаги

бўлимлар, жумладан, автотехника бўлими, операцион бўлим, режалаштириш ва иқтисодий бўлим, молия бўлими, сотиб олиш бўлими, меҳнат ва кадрлар сектори, маъмурий бўлим, махсус сектор ташкил этилди.

1940-йилнинг охирида республикада 142 та йўловчилар ташиш маршрути фаолият юритди. Ўша йилнинг ўзида 229000 нафар йўловчилар ташилди, 7551 минг йўловчи-километр иш амалга оширилди. 602, 1 минг тонна юк ташилди ва 8567, 7 тонна километр юк айирбошлаш амалга оширилди. Юк ташишнинг ўртача масофаси 14, 4 километр, паркнинг коэффициенти 0, 42, автомобилнинг тезлигидан фойдаланиш коэффиценти 0, 64 га тенг бўлди.

«Қорақалпоқтранс» бўйича юк ташишнинг миқдори йил сайин ортмоқда эди. Жумладан, 1936-йили 5 минг нафар, 1937-йили 12, 700 нафар йўловчи, 1938-йилга келиб 45600 нафар йўловчи ташилган. 1939-йили эса 127300 нафар йўловчига хизмат кўрсатилган. Шу билан бирга товарлар ташиш хизмати ҳам ортиб, 1936-йили 9.8 минг тонна юк ташилган бўлса, 1937-йили 26, 4 минг тонна, 1938-йили 41, 9 минг тонна, 1939-йили 58 минг тонна халк хўжалиги юклари ташилди.

1940 йилнинг март ойида «Қорақалпоқтранс» раҳбариятининг раҳбари Самуил Вульф бошқа ишга ўтиши муносабати билан, Никита Васильевич Калюжин раҳбар бўлиб келди. [4:20]

Соҳага бўлган эътибор туфайли 1932-йилнинг охирида Қорақалпоғистонда 34 дона автомобил бўлган бўлса, 1935 йили 300 та, 1941-йили уларни сони 1100 тани ташкил этди. [5:45]

1940-йили ўлкада 25 та корхонага тегишли 120 та автохўжалик фаолият юритган. Улар 602, 1 минг тонна халқ хўжалиги юкларини ташиб берди. Юк муомаласи режаси 8567, 7 минг тонна/км бўлди. 119, 5 минг тоннасини «ҚҚтранс» ишлаб чиқарувчи бошқармасининг автотранспортчилари ташиди. Бошқармада умумий юк айланмаси режаси - 1988, 7 минг тонна/км га етди. Аммо, автомобиллардан фойдаланиш коэффициенти паст эди. Сабаби, шу автомашиналарга техник хизмат кўрсатиш, керакли бўлаклар билан таъминлаш масаласи бош муаммо бўлиб қола берди.

Автотранспорт бошқармасида 1941 йилнинг январида 142 дона юк автомобили бўлган, 1940 йили машина куни режаси 86, 5 % тонна/км режаси 71, 4 % бўлиб қолган.

1941 йилнинг бошида ўлкада 672, 5 минг км йўл бўлиб, улар ҳолатига қараб, қуйидагича бўлинган эди: қийшиқ тош ёйилган - 3, 6 км, текисланган тартибга келтирилган текис йўл - 76, 7 км, тошли тупроқ ёйилган йўл - 29, 5 км, текисланган йўл - 250 км, оддий йўл – 281 км.дан иборат эди. Шу вақтга келиб, Қорақалпоғистондаги ички йўллар 4014 км. Бўлса, умумий республика аҳамиятидаги ва ички йўллар жами 4696, 5 км.ни ташкил этган.

Таъкидлаш лозимки, мавжуд йўлларнинг сифатига ҳам эътибор қаратила бошланган. 1940-йили республика ва ички йўлларнинг таъмирига 7210 минг рубль сарфланган бўлса, унинг 3829 минг рубль бюджетдан эди. 1941-йили йўлларнинг ҳолатини яхшилашга барчаси бўлиб 585, 8 минг рубль сарфланди. Бу аввалги йил билан солиштирилганда 13 бароварга оз эди. 1941-йили 1 км йўлга ҳам йирик таъмир қилинмади, маблағлар фақат – майда таъмирларга ишлатилди.

Автотранспорт билан сув транспортини қўшилиши соҳага тегишли натижа бермас эди. Шуни ҳисобга олиб, 1941 йилнинг февралида Автотранспорт бошкармасидан Сув транспорти бошқармаси бўлиниб чиқди.

Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгашининг 1949-йил 21-октябрдаги 32-сонли қарори билан, йўлларни ва йўл хўжаликларини ободонлаштириш ва кўприкларни пахта юкларини, ёқилғи, донларни оммавий равишда топшириш ва уларни муддатидан олдин етказиб бериш учун тайёрлаш масалалари кўриб чиқилди. Узоқ муддатли сўровлар кўрсатилгандек, Қорақалпоғистонда 1000 км дан ортиқ йўллар қум билан, қишда эса қор билан силжиши мумкин.

Шу муносабат билан чўл зоналарида қордан сақлайдиган ўрмон камарлари билан магистрал йўлларни тартибга солишни такомиллаштириш мақсадида, кейинчалик буталар

(саксовул, черкес, кадим ва бошқалар) экиш билан қумни мустаҳкамлаш ишларини ташкил этишга эътибор қаратилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Камалов Т.К., Умаров Е.К. Некоторые проблемы развития транспорта в Каракалпакии. – Нукус, 1978.– Б.18

2. ЎзР МДА, Р-232-фонд, 4-рўйхат, 138-иш, 3-варақ

3. ҚР МДА. 12-фонди, 32-рўйхат, 1870-иш, 84-варақ

4. Худайбергенов Х., Назбергенов К. Айдын мәнзиллер. - Ташкент, 1997. – Б.20.

5. Камалов Т., Умаров Е. Некоторые проблемы развития транспорта в Каракалпакии.- Н., 1977. – Б.45.

QARAQALPAQSTANDA HAWA JOLLARI TRANSPORTINIŃ ÁHMIYETI

Kazbekov Abbazbek
QMU 2-kurs magistrantı

Gilt sózler. Flot, aerodrom, paytaxt, aviaciya, otryad, aeroport, liniya, tranzit, kategoriya h.t.b.

Annotaciya. Bul maqalada hawa jolları transportı hám onıń Qaraqalpaqstanda rawajlanıwı haqqında sóz ettik. Sonıń menen birge Qaraqalpaqstanda aerodrom qurıw haqqındaǵı usınıslardıń ámelge asırılıwı boyınsha bahalı maǵlıwmatlar keltirilgen.

Ключевые слова. Флот, аэродром, столица, авиация, эскадрилья, аэропорт, линия, транзит, категория и т. д.

Аннотация. В этой статье мы обсудили развитие воздушного транспорта в Каракалпакстане. В заключение я получил ценную информацию о реализации планов строительства аэродрома в Каракалпакстане.

Key words. Fleet, airfield, stolitsa, aviation, squadron, airport, line, transit, category etc.

Annotation. In this article, we discussed the development of air transport in Karakalpakstan. In conclusion, I received valuable information about the implementation of airfield construction plans in Karakalpakstan.

Qaraqalpaqstanda hawa jolları rawajlanıwı boyınsha 30-jıllar ekinshi yarımınan qatar jumıslar ámelge asırıldı. 1935-jıl jazda Orta Aziya puqaralıq flot basqarmasınan Qaraqalpaqstanda aerodrom qurıw jumısına járdem beriw ushın zıyanlılarǵa qarsı gúres otryadınıń injener V.Rubo hám aerodrom qurılısı boyınsha injener N.Babkovskiy keledi. Nókis aerodromı qurılısı ushın qalaǵa jaqın jaylasqan Kuybıshev atındaǵı kolxozdan jer berilgen edi. Olardı pútkil awıl xalqı quwanısh menen kútip aldı. Aerodrom qurılısına Babkovskiy hám B.Rubo basshılıq etti, aerodrom ushın maydandı tegislew hám tazalawda, onı qurıwda kolxozshılar aktiv qatnas. Nátiyjede aerodrom qurılısı ushın joybarlastırılǵan jumıslar múddetinen burın aldın pitti hám 1935-jıldıń jazda Qaraqalpaqstandıń bolajaq paytaxtı esaplanǵan Nókis qalası aerodromına PO-4 samalyot kelip qo'ndi. Ol shekshekke qarsı gúresiwge kelgen samolyot edi. Qaraqalpaqstan ASSR húkimeti qárejeti hám qosımsha resurslar esabınan Tórtkul-Moynaq liniya boyınsha aerodrom hám xizmet kórsetiw orınları qurıldı.

Qaraqalpaqstan Xalıq Komissarlar Keńes 1936-jılı puqaralıq hawa flot basqarmasına Sharjaw aeroportınan ǵárezsiz respublika hawa Zvenosın dúziw máselesin qoydı. Bul másele unamlı sheshim etilip, Qaraqalpaqstanǵa bólek hawa Zvenosı ajıratıldı. Oǵan birinshi náwbette Tórtkul-Sharjaw, Tórtkul-Moynaq, Xojeli-Shimbay arqalı pochta-jolawshılar tasıw wazıypası júklendi. Ekinshi kategoriyalı ushqısh Pyotr Gereńpovich Shpit Zveno komandiri bolıp tayınlanǵan edi. 1936-jılı Qaraqalpaqstan húkimeti Tórtkul Aeroport samolyot parkinin tuwrı támiyinlenbegenligi, sonıń menen birge, gúzek-qıs aylarında respublika orayın rayon menen baylanıstıratuǵın birden-bir mashina samolyotlar ekenligin esapqa alıp, Tórtkul aeroportınıń jumısın jaqsılaw ushın bir qatar ilajlar belgilendi. Respublika húkimeti Orta Aziya puqaralıq

aviaciya basqarması Tórtkul-Moynaq liniyasından 2 ta P-5 samalyottı hám bir dana SP samolyotları ushın eki jańa motor ajıratıw talap etti. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan húkimeti puqaralıq hawa flotından respublika aviaciya otryadiniń úskeneler bólimin toltırıw haqqında máseleni ortaǵa qoydı.

1936-jılı Qaraqalpaqstan Ózbekstan quramına kirdi. Ózbekstan hawa jolları basqarmasına Jańa Úrgenish, Tórtkul, Shımbay hám Xójeli aeroportları berildi. [1:150] Endi Shorjo'ydan aylanıp ótip, tikkeley Tashkent qalası menen hawa jolı 200 km kemeydi. Ózbekstan húkimeti 1937-jıl 19-aprelde Tashkent-Qoqan- Úrgenish hám Tashkent-Sharjaw-Tórtkul liniyaları boyınsha hesh jerde qonbaytuǵın hawa baylanısı shólkemlestiriw, Xorezm okrugi ishki aviaciyatrassasini hám Qaraqalpaqstan pochta, júk hám jolawshılar tasıw liniyaların, usınıń menen birge arnawlı samolyotlardı tolıq Ózbekstan puqaralıq hawa flot Basqarmasına paydalanıw ushın beriw tuwrısında qarar qabıl etedi. Bunıń nátiyjesinde Tashkent-Tórtkul (Samarqand-Sharjy arqalı)-959 km.; Tórtkul-Moynaq-357 km.; Tórtkul-Shımbay-245 km.; Tórtkul-Xójeli-185 km sıyaqlı ámeldegi hawa liniyaları tamamlanıldı. Soǵan uyqas túrde Qaraqalpaqstanda hawa flottı rawajlandırıw ushın 1935-jılı 195 mıń, 1936 jılı 72 mıń, 1937-jılı 138 mıń swm-jámi 405 mıń swm byudjetten ajıratıldı. Soǵan qaramastan Tórtkul-Jańa Úrgenish-35 km.; Tórtkul-Xojeli-185 km.; Tortkol-Shımbay-Moynaq-395 km.; Tórtkul-Tamdı-300 km. Usı siyaqli Mashrutlar islep turdı.[2:19]

Ásirese, Tórtkul-Jańa Úrgenish hawa liniya tranzit jolawshılar hám pochta tasıw boyınsha xızmet etdi. Bul liniyada samolyotlar hár kúni kúni-túnde ushıwlardı ámelge asırǵan edi. Tórtkul-Xojeli hawa liniya Qaraqalpaqstan paytaxtın Xojeli hám respublikanıń dáryanıń shep jaǵalawındaǵı rayonlar menen baylanıstırǵan. Bul liniyada samolyotlardıń háreketi jıl dawamında kún-arasında ámelge asırıldı. Tórtkul-Moynaq hawa liniya Tórtkuldi Moynaq hám basqa oraylıq rayonlar menen baylanıstırǵan. 1937-jıldıń oktyabr ayınan baslap Aral-Moynaq hawa liniya ashıldı. Bunıń ashılıwı júdá zárúrli edi. Sebebi, noyabrden baslap Aral teńiz muzlap, Moynaq atawındaǵı Uyalı, Ózin Qolr xalqınıń sırtqı dúnya menen baylanısı báhárge shekem úzilip qalǵan edi. Bul tazadan ashılǵan liniyanıń uzınlıǵı 500 km den ibarat bolıp, samolyotlar belgilengen waqıt boyınsha úzliksiz ushıp turdı. 1932-jıldan Nókis Aeroport Birlespe Ahmiyatidagi aeroportqa aylanıwı hám sonıń menen birge, jergilikli hawa liniyalarınıń tiykarǵı bazası bolıwı názerde tutıldı.Tazadan dúzilgen hawa liniyaları esaplanǵan Qaraqalpaq sheńberi (Nókis-Shımbay-Shaxaman-Moynaq-Qońırat-Nókis)-380 km Nókis-Tórtkul-Tamdı hawa liniyasınıń aralıǵı 465 km den ibarat edi.

Qaraqalpaq sheńberi boyınsha samolyotlar kún-arasında bir Reysde ushıwdı ámelge asırǵan. Moynaqtan Nókiske hám basqa rayonlarǵa samolyotlar menen júk tasılatuǵın boldı. Olar kóbinese balıq hám balıqtan tayarlanǵan ónimler bolǵan.

1939-jılı Nókis aeroportınıń qurılısı jáne onı úskenelewge 4 mlndan artıq aqsha ajıratıldı. Rayonlıq aeroportlardıń qurılısına hám úskeneleniwine 2 mlndan zıyat aqsha ajıratıldı. [3:17]

1939-jılı iyun ayında Qaraqalpaqstan aviaciya otryadı 33662 kg pochta, 6419 kg júk hám 708 dana jolawshı sırtınan. Nátiyjede sol aynıń islep shıǵarıw jobası 160 % ǵa orınlanǵan. 1930 jılı Ózbekstan awıl xojalıǵı zıyankeslerine qarsı gúres ushın arnawlı dári tarqatıw mexanizmlerine iye PO-2 atlı úsh dana samolyot alıp, ekewi A.Baǵomolov hám V.Awyannikov basqarıwında Qaraqalpaqstanǵa shekshekke qarsı gúres ushın jiberildi. Olar 12374 gektar jerdi dárilewge xızmet etti.

Qaraqalpaqstanda birinshi ushıwshılardan biri, Pútkil awqam Qaharman jazıwshı B.Tixomolov tómendegishe aytıp otedi: “ Samolyottı basqarıw meni júdá qızıqtırdı. Túsimde vrachlar, xirurglar menen birge samolyotta awırıwlarǵa járdem beriw ushın ushıp baratırǵanmni kóremen. Bul saǵan pochta yamasa bir qurılma sımlardı tasıw emes, insan omirin aman saqlap qalıw. Bul jerde seniń kerekligiń buljıtpastan zárúrli boladı. Men úlgi ala basladım, hámmeden kóbirek tez-tez xirurg Xalmuratov penen ushıp kettim. Ol júdá sheber xirurg edi. Jergilikli qaraqalpaq, óz kásibin jan teńi menen súyiwshi tolerant insan”. Sanitariya avıaciyası járdeminde tórt mıńǵa jaqın insanlar ómirin saqlap qaldıq. 1933-jıldan baslap Qaraqalpaqstanda samolyottan suwretke alıw boyınsha da úlken jumıslar ámelge asırıldı. Samolyottan suwretke alıw sol jılları

Qaraqalpaqstanda egin egiwge qolay, ózlestiriliwi kerek bolǵan jerlerdiń muǵdarın anıqlaw, jaqsı jerlerdi paxtashılıqqa ajıratıw, buyım-sharwashılıq ushın qolay jaylawlardı anıqlaw hám sonday ilajlardı ótkeriw ushın qollanıldı.

Usınıń menen birge zaman talabına say Qaraqalpaqstanda aviaciya qánigeleri, ushıwshılar, shturmanlar, bortinjinerlar, aviatsiya injenerleri hám texnikler, dispetcherleri hám basqa qánigeler sanı kóbeydi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Бабашев Ш. Труд во имя Победы. –Нукус, 1985. 67-б.
2. Қарақалпақстан жаңа тарийхы. – Нукус, 2003. – Б.150
3. Елмуратов Ы., Гришанович А. Қарақалпақстанда ҳаўа транспортының пайда болыўы ҳәм раўажланыўы тарийхынан...19-17б б.
4. ЎзМДА, Р-837-фонди, 34-рўйхат, 6174-иш, 78-варақ
5. Задорожная В.И. Суровые годы//Советская Каракалпакия, 1975, 8 май

THE ROLE OF DISCIPLINE AND STRUCTURED LEARNING IN ACQUIRING ENGLISH SKILLS IN MILITARY EDUCATION

Mambetkarimov Bakhadir Abatbaevich

An EFL teacher, Nukus “Temurbeklar maktabi” military academic lyceum

Abstract

The acquisition of English language skills in military education differs from civilian education due to discipline and structured learning environments. These factors affect English as a Foreign Language (EFL) learning in military lyceums and academies. This article examines how discipline and structured learning influence motivation, learning behavior, and academic performance. The study concludes that combining discipline with modern communicative teaching methods enhances language acquisition.

Keywords: military education, discipline in education, structured learning, English as a foreign language, language acquisition, military lyceums.

1. Introduction

English is the primary language of international communication, science, technology, and military cooperation. For military personnel, English proficiency is essential, as military operations involve multinational cooperation, joint exercises, and communication with international partners. Military educational institutions must ensure cadets develop sufficient English skills for professional effectiveness.

Military education differs from civilian education because it emphasizes discipline and structured learning, which shape student behavior and learning outcomes. Discipline develops responsibility, punctuality, and persistence, supporting the regular practice needed for language acquisition. Structured learning provides clear objectives, planned schedules, and continuous assessment, allowing students to focus on learning goals and improve performance [7]. This article examines the role of discipline and structured learning in acquiring English skills in military education, discussing theoretical perspectives, teaching strategies, and challenges in military language learning.

2. Theoretical Background

2.1 Discipline as a Pedagogical Factor

Discipline is more than strict control; it is the ability to regulate behavior, manage time, and work consistently toward long-term goals. In military education, discipline helps cadets develop responsibility, persistence, and effective study habits [5]. Disciplined students perform better

academically, attending classes regularly, completing assignments, and engaging in consistent practice.

Language learning requires continuous exposure, repetition, and active use [4]. In military lyceums, discipline creates an environment where students follow structured study plans and practice consistently. According to Ellis [1], successful learners practice regularly and use language meaningfully. Discipline also improves classroom management, allowing teachers to focus on instruction and increasing time spent on learning activities.

2.2 Structured Learning and Language Acquisition

Structured learning organizes the educational process according to objectives, outcomes, and timelines. In military education, this is implemented through curricula, schedules, lesson plans, and regular assessments. Krashen's Input Hypothesis emphasizes that learners acquire language when exposed to input slightly above their level [4]. Structured learning allows teachers to control material difficulty and guide students from basic grammar and vocabulary to complex skills like writing reports and discussions.

Structured learning also integrates listening, speaking, reading, and writing. For example, students may listen to a lecture, discuss it, read related materials, and write a summary. This approach reflects real-life communication and improves overall proficiency [7]. Regular assessment helps students track progress and identify weaknesses.

3. Discipline in Learning English

Discipline is crucial for maintaining motivation and consistency in military language learning. Unlike civilian schools, where motivation may fluctuate, military education ensures regular study. Daily routines include vocabulary practice, reading, listening, and speaking activities, which improve retention. Nation [6] notes that words must be encountered multiple times in various contexts to be retained; a disciplined environment facilitates this repetition.

Discipline also improves classroom behavior and participation. Military students are usually attentive and cooperative, allowing teachers to use interactive methods like discussions, presentations, and role-playing. Self-discipline fosters independent learning through vocabulary review, grammar practice, and multimedia use. However, excessive discipline can create anxiety and fear of mistakes, which may hinder speaking performance [3]. Teachers must balance structure with supportive learning environments.

4. Structured Learning Environment

Military education provides a well-organized, goal-oriented curriculum with clear objectives, such as mastering military terminology or improving communication skills. Structured schedules ensure regular practice, and revision sessions, tests, and evaluations help students retain knowledge. Step-by-step progression from basic language forms to advanced tasks, such as presentations and report writing, helps students build a strong foundation and develop integrated language skills.

5. Teaching Strategies for Military English

Teaching methods should align with the structured and disciplined environment. Task-based learning is effective, as students complete practical tasks like writing reports or giving briefings [2]. Drilling and repetition reinforce vocabulary and grammar structures. Simulation and role-playing provide opportunities to practice real-life communication, such as briefings or multinational meetings. Technology supports structured learning through online platforms, language learning apps, and virtual simulations. Blended learning, combining classroom instruction with online practice, is particularly effective in military education [2].

6. Challenges in Military Language Education

Despite its advantages, military language education faces challenges. Limited time is a key issue, as cadets balance multiple subjects with military training. Varied language proficiency levels among students also complicate instruction. Some students may lack motivation, requiring teachers to use engaging materials and interactive methods. Additionally, limited exposure to authentic language environments necessitates artificial practice opportunities through discussions, role-playing, and multimedia.

7. Conclusion

Discipline and structured learning are essential for acquiring English skills in military education. Discipline cultivates responsibility, persistence, and study habits, while structured learning provides organized instruction, regular practice, and assessment.

However, discipline alone is insufficient. Combining it with modern teaching methods, such as communicative teaching, task-based learning, and simulations, ensures effective language acquisition. Supportive classroom environments reduce anxiety and encourage communication. When discipline, structured learning, and modern pedagogy are combined, military students can achieve high English proficiency suitable for professional demands.

References

1. Ellis, R. (2003). *Task-Based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
2. Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended Learning in Higher Education*. Jossey-Bass.
3. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125–132.
4. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
5. MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing. *Language Learning*, 44(2), 283–305.
6. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.

ÓSPIRIMLER HÁM ATA-ANA MÚNÁSIBETLERINIŃ PSIXOLOGIYALIQ TIYKARLARI: TEMURIYLER MIYRASINIŃ TÁRBIYALIQ ÁHMIYETI.

Turdımuratova Nesibeli Bazarbay qızı
Psixologiya baǵdarı 3-kurs studenti
Qaraqalpaqstan mámleketlik universiteti
limiy basshı: V.R.Mambetiyarova

Annotaciya: Bul maqalada óspirimlik dáwirindegi jaslar hám ata-ana ortasındaǵı múnásibetlerdiń psixologiyalıq mazmunı talqılanadı. Temuriyler dáwirindegi shańaraq tárbiyası koncepciyası menen zamanagóy psixologiya iliminiń nátiyjeleri arasındaǵı baylanıs anıqlanadı. Óspirim shaxsınıń qáliplesiwinde ata-ana qarım-qatnas túriniń áhmiyeti kórsetiledi.

Tayanish sózler: óspirim, ata-ana múnásibetleri, Temuriyler miyrası, shańaraq tárbiyası, psixologiyalıq qollap-quwatlaw.

Óspirimlik dáwirindegi balalar hám ata-analar ortasındaǵı múnásibetler máselesi psixologiya iliminde bárqulla áhmiyetli bolip kelgen. Bul dáwir - óspirimniń óz shaxsın ańlaw, ǵárezsizlikke umtılıwı, sonıń menen birge ata-ana qollap-quwatlawına mútájligi menen baylanıslı qıyın dáwir esaplanadı. Temuriyler dáwirinde, XIV-XV ásirlerde, shańaraq tárbiyasına tiyisli joqarı qádiriyatlar qáliplesken bolıp, olar búgingi psixologiya pániniń nátiyjeleri menen sáykes keledi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń zamanagóy bilimlendiriw sistemasında jas óspirimlerdi psixologiyalıq qollap-quwatlaw máselesi oǵada áhmietli. Usı kózqarastan, Temuriylerdiń mádeniy miyrasındaǵı shańaraqlıq tárbiya principlerin zaman talabına muwapıq qayta úyreniw pedagoglar hám ata-analar ushın nátiyjeli kórsetpeler islep shıǵıwǵa xızmet etedi.

Temuriyler dáwirinde - Ámir Temur hám onıń áwladları húkimdarlıǵı dáwirinde - shańaraq jámiyettiń tiykarǵı negizi sıpatında qádirlengen. Sahıpqıran hám oniń áwladları tárepinen belgilengen tárbiya principleri jas áwladtıń ruwxiy hám ádep-ikramlılıq qáliplesiwine qaratılgan edi [1, B. 45].

Temuriyler dáwiriniń ullı alımı Áliysher Nawayı óz shıǵarmalarında ata-ana hám bala múnásibetleriniń psixologiyalıq táreplerin tereń kórsetken. Onıń pikirinshe, balanıń ruwxiy rawajlanıwında ata-ananıń mehir-muhabbatlı múnásibeti tiykarǵı rol oynaydı [2, B. 112]. Ata-ana - balanıń birinshi ustazı, onıń shaxsın qáliplestiriwshi dáslepki sociallıq ortalıq esaplanadı.

Bul dáwirde shańaraqtaǵı tárbiyanıń tiykarǵı shártleri sıpatında tómendegiler belgilengen: balaǵa húrmet hám mehirli múnásibet; ilim hám mádeniyatqa umtılıwdı rawajlandırıw; jas insannıń jeke qarar qabıl etiwine járdemlesiw. Bul principler zamanagóy psixologiyadaǵı avtoritar, demokratiyalıq hám liberal ata-ana usılları menen tıǵız baylanıslı.

Óspirimlik dáwiri (12-17 jas) - shaxstıń krizisli rawajlanıw dáwiri esaplanadı. Bul dáwirde óspirimde ózin identifikaciyalaw procesi ótedi, ata-ana hám teńlesler tásiri arasında psixologiyalıq qarama-qarsılıq qáliplesedi. Erik Eriksonnıń psixosotsial rawajlanıw teoriyasına muwapıq, bul dáwirde "shaxslıq" hám "rolli aljasıq" ortasındaǵı gúreske juwap izlew tiykarǵı wazıypa esaplanadı [3, B. 78].

Zamanagóy ilimiy izertlewler sonı kórsetedi, ata-ana hám óspirim arasındaǵı psixologiyalıq jaqınlıq tómendegi kórsetkishlerge tikkeley tásir etedi: óspirimniń ózin-ózi bahalawı (óz-ózin qádirlew), sezim intellektiniń rawajlanıwı, sociallıq beyimlesiw hám oqıw iskerligine qızıǵıwshılıq. Bul baylanıstı Temuriyler dáwiriniń “shınıǵıw “ (tálim-tárbiya) sisteması da tereń ańlaǵan.

Ózbek psixolog ilimpazları A.Ǵoziyev hám R.I.Suleymanovanıń izertlew nátiyjelerine qaray, Orta Aziya shańaraqlarında ata-ana hám bala arasındaǵı emocional baylanıstıń dárejesi jas adamnıń ruwxıy salamat rawajlanıwına tikkeley tásir yetetuǵını ámeliy izertlewlerde tastıyıqlanǵan [4, B. 34].

Temuriylerdiń mádeniy miyrasında ata-ananıń rolin úsh tiykarǵı tárepte kóriw múmkin: ruwxıy qollap-quwatlaw (ruwxıy tárbiya), ámeliy jol-joba beriw (ilimiy hám kásiplik bilimlendiriw), jeke erkinlikti qáliplestiriw (bala pikirin qádirlew).

Bul tárepler házirgi zaman psixologiyasındaǵı "avtoritar" ata-analıq usılına tolıq sáykes keledi. Baumrind klassifikaciyası boyınsha, avtoritarlıq usıl - talapshańlıq hám mehribanlıqtıń úylesimi - balanı'ń psixologiyalıq rawajlanıwı ushın eń nátiyjeli model bolıp yesaplanadı [5, B. 156].

Bul máseleni bilimlendiriw ámeliyatına engiziw maqsetinde tómendegi usınıslar beriledi: birinshiden, mekteplerde "Shańaraq psixologiyası" sabaqlıǵına Temuriylerdiń tárbiya tájiriybeleriniń elementlerin kirgiziw; ekinshiden, ata-analar ushın seminarlar ótkeriw, onda Temuriyler dáwiriniń tárbiya principleri hám zamanagóy psixologiyanıń metodların birlestirgen material qollanılsın; úshinshiden, mektep psixologlarınıń jumısında óspirim-ata-ana múnásibetlerin jaqsılawǵa baǵıshlanǵan trening baǵdarlamaların islep shıǵıw.

Óspirim hám ata-ana múnásibetleri psixologiyası - jas áwladtıń salamat rawajlanıwınıń tiykarǵı shárti esaplanadı. Temuriyler dáwirinde qáliplesken shańaraq tárbiyası principleri - húrmet, ilim, jeke erkinlik - zamanagóy psixologiya nátiyjeleri menen tolıq únles. Bul miyrastı zamanagóy bilimlendiriw hám tárbiya sistemasına engiziw óspirimlerdiń psixologiyalıq salamatlıǵı, ata-ana menen unamlı múnásibetleriniń qáliplesiwin támiyinleydi hám olardı keleshekte juwapkershilikli, jetik shaxs sıpatında kamalǵa keliwine tiykar jaratadı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR.

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
2. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 2001. – 248 b.
3. Erikson E. Detstvo i obshchestvo. – SPb: Rech’, 2000. – 416 s.
4. G’oziyev E.G’. Psixologiya. – Toshkent: O’qituvchi, 2002. – 320 b.

5. Baumrind D. Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior // Genetic Psychology Monographs. – 1967. – №75. – P. 43–88.
6. Suleymanova R.I. O'smirlik psixologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2015. – 180 b.

NOǴAY-QARAQALPAQ HÁM KÓSHPELI ÓZBEKLER TURMÍS-TÁRIZINDEGI UQSASLÍQLAR HÁM ÓZINE TÁNLIK

Mawlenov Imamaddin Muxamatdinovich
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,
Arxeologiya kafedrası assistenti

Sharjawbaeva Gulpira Batırbaevna
Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti
Tariyx hám jámiyetlik pánler kafedrası assistenti

Annotaciya. Bul maqalada sóz etilip atırǵan másele bul tuwısqan noǵay, kóshpeli ózbek hám qaraqalpaqlardıń etnik tariyxı hám mádeniyatınıń birligi, usı xalıqlardıń tariyxıy basıp ótken jolı, tágdiri hám xojalıǵına ayrıqsha itibar beriledi. Sebebi bul xalıqlardıń qáliplesiw process tariyxıy dashtı-qıpshaq jerleri, yaǵnıy Altın Orda mámleketine kelip taqaladı. Bul xalıqlardıń ishine kirip ketken iri etnik toparlar hám qáwimlerdiń kópshiligi bir-biri menen tuwısqan, hátteki birdey etnonimikalar bolıp tabıladı. Biraq bul úsh etnostiń kelip shıǵıwı ayrım siyasiy hám t.b. sebeplerge kóre politonim hám etnonim dárajesinde qáliplesedi. Bul xalıqlardıń ishine kirip ketken qáwimler etnogenetikalıq hám mádeniy jaqtan bir bolıwı ilimde álle qashan óz dálilin tapqan.

Gilit sózler: dashtı-qıpshaq, politonim hám etnonim, etnogenetikalıq, Altın Orda, etnos, konstruktiv, gormanizaciya, folklor, Kuban, Sibir, Ural hám Volga (Astraxan, Volgograd)

Kirisiw. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirzyoyevtiń milletleraralıq qastnasıqlardı jáne de jaqsılawǵa qaratılǵan nızamları Ózbekstan siyasatınıń eń ústin máselelerініń biri sıpatında qaraladı. Milletleraralıq qatnasıqlar hám kóp milletli xalıq Ózbekstannıń tiykarǵı puqaraları bolıp, olardıń huqıqları hám mápleri mámleket tárepinen qorǵaladı hám olar milletine, etnikalıq kelip shıǵıwına qaramastan nızam aldında teń. Usıǵan baylanıslı Ózbekstan Konistituciyasına taza ózgerisler kirgizilip atır. Máselen, milletleraralıq qatnasıqlardı gormanizaciya qılıw – hár túrli xalıq hám milletler arasında konstruktiv hám t.b. qatnastı qáliplestiriw bolıp tabıladı. Usı nızam tiyisli bolǵan kommentariylar menen tolıqtırılǵan.

Usı múnásebet penen tuwısqan túrk tilles xalıqlardı húrmetlew házirgi zamanda úlken áhmiytke iye. Sebebi, túrkiy xalıqlardıń dúnya civilizaciyasında ayrıqsha ornı bar ekenligin 2022-jıl 11-noyabrde Samarqand qalasında ótkerilgen Túrkiy mámleketler shólkemine aǵza ellerdiń basshıları qatnasqan májlis tiykar boladı. Bul májlisiń tiykarǵı teması «Túrk civilizaciyasınıń taza erası – ulıwmalıq progress hám keleshek jolında» boladı. [1, B.45].

Temaga tiyisli ádebiyatlardı talıqlaw. Noǵay, kóshpeli ózbek hám qaraqalpaqlardıń etniklıq tariyxı hám mádeniyatın izzertlew boyınsha júda kóp fundamental jumıslar bar hám olar eń tiykarǵı derekler bolıp esaplanadı. Biraq ilimde usı úsh xalıqtı salıstırmalı úyreniw boyınsha ilmiy-izertlewler júrgilizmegeni dıqqatqa ılayq. Joqarda keltirilgen pikirlerdi espaqa alıp usı úsh xalıqtı bólgen jaǵdayda olar boyınsha tiykarǵı fundamental miynetlerdi qısqasha keltiremiz. Noǵaylardıń etniklıq tariyxı, tili hám folkloрı boyınsha eń iri fundamental miynetler N.A.Baskakov, V.Pyatnickiy, T.A.Trofimov, N.N.Miklashevskaya, M.G.Safargaliev, V.D.Grekov, N.N.Cheboksarov, V.M.Jirmunskiy, S.Sh.Gadjieva, N.K.Volkova, I.X.Kalmıkov, Kereytov, I.M.Sekaliv, D.S.Kıdirniyazov, R.X.Kereytov hám t.b. alımlarǵa tiyisli. Noǵaylardıń xojalıǵı hám materiallıq mádeniyatı boyınsha jumıs tiykarınan matreiallıq mádeniyat boyınsha belgili alım S.Sh.Gadjievanıń jumıslarına tiykarlanadı. Kóshpeli ózbekler boyınsha tiykarǵı miynetlerdıń kópshiligi sovet dáwiri ilimpazları menen birgelikte ǵárezsizlik dáwirinde ózbek

alımlarına tiyisli. Solardıń ishinde K.Shaniyazov, I.Jabbarov, K.L.Zadıxina, G.Sh.Zununova, A.Asqarov, A.Donierov hám t.b. Endi qaraqalpaqlarǵa keletuǵın bolsaq, olar haqqında eń tiykarǵı miynetler Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspedeciyasında qatnasqan alımlar tárepinen jazılǵan. Solardıń ishinde S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, L.S.Tolstova, P.P.Ivanov, B.V.Andrianov, S.K.Kamalovlardı miynetleri dıqqatqa ılayıq. Olardan tısqarı ǵárezsizlik jıllarında da qaraqalpaqlardıń jasaw tárizi, xojalıǵı hám materiallıq mádeniyatı boyınsha bir qansha ilimiy miyteler bar. Olardıń ishinde A.Ótemisov hám N.Tileubergenovalardıń miynetleri úlken ámeliy jardem berdi.

Materiallar hám metodlar. Noǵaylardıń etniklıq tariyxı, tili hám folklorı boyınsha eń iri fundamental miynetler N.A.Baskakov, V.Pyatnickiy, T.A.Trofimov, N.N.Miklashevskaya, M.G.Safargaliev, V.D.Grekov, N.N.Cheboksarov, V.M.Jirmunskiy, S.Sh.Gadjieva, N.K.Volkova, I.X.Kalmıkov, Kereytov, I.M.Sekaliv, D.S.Kıdirniyazov, R.X.Kereytov hám t.b. alımlarǵa tiyisli. Bul maqalanı jazıwda kóbinese tariyxıy, salıstırmalı analiz, krossmádeniy analiz, bayanlaw metodlarına tiykarlandıq. Sonıń menen birgelikte tariyxıy-ilimiy ádebiyatlardan kóp paydalandıq.

Metodologiyalıq qatnas sıpatında salıstırmalı-tariyxıy analiz – hár qıylı derek túrlerindegi maǵlıwmatlardı salıstırıw; derektanıwshılıq sın dárejesin anıqlaw; kross-verifikaciya - arxeologiyalıq maǵlıwmatlar menen jazba dereklerdi óz ara tekseriw; kontekstual analiz - hádiyselerdi keń tariyxıy hám ekonomikalıq kontekstte kóriw metodları qollanıldı. Bul kózqaras bir túrdegi derekke jeke tayanǵanda júzege keletuǵın bir táreplemeliklerdi saplastırıwǵa xızmet etedi. [3, B.87,88].

Analiz hám nátiyjeler. Noǵay, kóshpeli ózbekler hám qaraqalpaqlar tuwısqan xalıqlar bolıp, olardıń qáliplesiw derlik úlken dashtı-qıpshaq jerlerinde hám Altın Orda mámleketinde júz bergeni, olar derlik bir qıpshaq, monǵol hám t.b. túrkiy qáwimlerden (etniklıq topralardan) tarqalǵanı hám qaysı sebeplerge kóre olar óz aldına xalıq bolıp qálipleskeni úlken teoriyalıq yamasa fundamentallıq baza xızmetin atqaradı. Onnan tısqarı usı úsh xalıqlardıń tuwısqanlıǵı materiallıq hám ruwxıylıq jaqtan salıstırw krossmádeniy izertlewlerge tiykar bolıp, keyingi fundamental jumıslarǵa persepektivalıq wazıypanı atqaradı. [2, B.56,57,58].

Jáne de bul izertlewler usı túrkiy tuwısqan xalıqlardıń ámeliy doslıq ornatıw maqsetinde, túrkiy xalıqlardıń dúnya civilizaciyasında tutqan ornın belgilew hám túrk tilles xalıqlar arasındaǵı gumanitar qatnasıqlardı kúsheyttiriw, ilimiy birge-islesiw arqalı strategiyalıq ekonomikalıq máselelerdi birgelikte sheshiw zamannıń ámeliy talabına aynalıp baratır.

Noǵay (naǵay, nogay tatarları, qırım dala tatarları) – Arqa Kavkaz Kavkaz jerlerinde jasaytuǵın túrkiy xalıq bolıp, olar házirgi Dagestan, tómengi Volganıń qublasında, (XIX ásir oratlarına deyin) Qara teńizdiń arqası, Volga hám Jayıq arasındaǵı jerlerde (XVI ásir ortaları), házirgi Qazaqstannıń batısı (XV ásir aqırına shekem), Batıs Sibir oypatlıǵınan Kazan xanlıǵına deyin, Araldı qubla-batısı hám Kaspiy teńiziniń arqasında (XVI ásir) iri tariyxıy xalıq bolıp esaplanǵan. Házirgi kúnge kelip usı iri kóshpeli konglamerat xalıqları, tariyxta «Noǵay Ordası» atamısı menen belgili bolǵan xalıqtıń áwladları – Noǵaylılar Arqa Kavkaz (Dagestan, Kalmıkiya), Rossiyanıń Kuban, Sibir, Ural hám Volga (Astraxan, Volgograd) jerleriniń bir jerlerinde tıǵız hám jiye bolıp jaylasqan. Onnan tısqarı noǵay xalqı aldınǵı «Noǵay Ordasında» jasaǵanlıǵı sebebinen hám ol jerde qáliplesken hám házirgi kúnde qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, kóshpeli ózbekler atı menen belgili bolǵan xalıqlar menen tuwısqan bolıp esaplanadı. [4, B.95,96,97].

Juwmaq hám usınıslar. Ótkerilgen analiz tiykarında tómendegi ilimiy juwmaqlar hám usınıslarǵa keldik.

Ulıwma túrkiy xalıqlar óziniń civilizaciyası menen shárwa-kóshpeli xalıqlar sıpatında áyyemgi hám orta ásirlerde belgili bolǵan. Olar tek ǵana ózleriniń mádeniyatına emes, al basqa Evropalı hám Orpylıq Aziyadaǵı kóplegen iran tili xalıqlarǵa óz mádeniyatı menen úlken tásir jasaǵan. Túrkiy-mongol qáwimler kóplegen kóshpeli xalıqlardıń-etnoslardıń hám olardıń kóshpeli mámleketleri úles qosqan. Usınday túrk-moǵol xalıqlar aralasqan eń iri mámleketler Shıńǵıs xanıń áwladları Joshi, Shaǵatay, Ugedey tárepinen tiykar salınǵan mámleketlerde qáliplesken. [5, B.78,79,].

Olardıń ishinde eń iri mámleketlerdiń biri Altın Orda bolıp, onıń ishinde júdá qıyın etniklıq hám etnomádeniy procesler júz bergen. Djuchi ulısı waqıtıń ótiwi menen Altın Orda dep atalıp, oǵan qaraqalpaqlardıń etnikalıq aymaqları Aral teńizi hám Xorezm jerleri kirgen. Sol sebepten bul mámleketiń ıdıraw nátiyjesinde qaraqalpaqlar qáliplesken. Onnan tısqara ıdıraw procesi jańa etnoslar tárepinen taza mámleketlerdiń payda bolıwın alıp keldi. Sonıń ishinde XV ásirde payda bolǵan Noǵay hám kóshpeli ózbekler yamasa Abıxayırxan xanlıǵı, sol mámleketler noǵay, qazaq, qaraqalpaq hám kóshpeli ózbekler etnikalıq kelip shıǵıwına sebepshi boldı.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 15 ноября 2019 года № УП-5876

2. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты / Н.А. Баскаков. – М., 1940;

3. Гаджиева С.Ш. Из истории жилища дагестанских ногайцев XIX-XX вв. // Ученые записки НИИЯЛ Дагестанского филиала АН СССР. – Махачкала, 1979.

4. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. –Ташкент. 1974 / Узбеки-Карлуки. – Ташкент. 1965

5. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / Институт этнографии им. Миклухо-Маклая. – М. 1962;

JER QARAQALPAQLAR USHIN TIRISHILIK HÁM ABADANSHILIQ DEREGI SIPATINDA

Orınbaeva Gozzal Polatovna

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti etnografiya,etnologiya hám antropologiya qániygeligi tayanısh doktorantı

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń turmısında jerdiń materiallıq, ruwxıy hám sociallıq áhimiyeti haqqında aytıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında jer áhimiyetli orın tutadı.Olar ushın jer tirishilik deregi, pútkil ómirdiń hám mádeniyattıń tiykarı esaplanadı. Jer- biybaha baylıǵımız.Onnan únemli paydalansaq, bizge berer ónimi kóp, biraq bul hár bir insannıń ózine baylanıslı.Onıń qádirine jetip ,mehir menen miynet etip, egilgen ónimnen zúráát toplaw baslı wazıypamız. Jerge itibarsızlıq elge itibarsızlıq penen teńdey sanaladı. Respublikamız jer resurslarına oǵada bay. Bizde diyqanshılıq penen de,mal sharwashılıǵı menen de shuǵıllanıw ushın jerlerimiz jeterli. Xalqımızdıń ǵáziynesi,baylıǵı esaplanǵan jerden alınǵan mol ónim dasturxanımızdıń molshılıǵın támiynlew menen birge ekonomikamızdıń ósiwine sebepshi boladi.

Erteden qaraqalpaqlar jer, aspan, kún, tún, ay juldız haqqında da ayrım túsiniklerge iye.Xalıq jerdi ana,-dep esaplaydı.Bunıń baslı sebebi ,adamzattıń ózi topıraqta tuwıladı hám qaytadan topıraqqa qaytadı.Ana balanı awqatlandırǵanı sıyaqlı topıraq ta adamzattı awqatlandıradı. Jerdi anaǵa megzetiwdiń tiykarı sonnan,-dep túsiniledi.[2,B.56] Topıraqtıń tábiyiy qatlamı,onıń morfologiyalıq dúzilisi, qáliplesiwi, rawajlanıwı, onı quraǵan biomassa arasında organikalıq shirindilerdiń barlıǵında ilimiy tárepten dáliyllenip kórsetilgen.[3, B.51]

Ata-babalarımız ózimiz jasap turǵan jer, máhálle,jumıs ornımız átirapına terek, miywe aǵashların egiw,tábiyattı kógallandırıp barıw eń jaqsı ámellerden biri dep tùsingen.Bir adam ullı sahaba Ábiw Darda razıyallahu anhudıń qasınan ótip baratırsa, sahabanıń ǵoza nálin egip atırǵnın kórip: ”Jasıńız úlken bolsa da nál egip

atırsız ba, aqırı bul sonsha jıldan soń miywe beredi ǵoy “, dedi.Sonda Abiw Darda razıyallahu anhu:”Maǵan sawabı jetse boldı, miywesin basqalar paydalansın”,-dep juwap bergen.

Payǵambarımız Muhammed sallallahu alayhi wasallam úmmetlerin diyqanshılıq etiwge, kógallandırıw islerine úgit-násiyat etken. ”Qaysı bir musılman bir daraq otırǵızsa yaki bir nárse ekse,onnan qus yaki insan jep paydalansa, sonıń sebebinen ol adam sadaqa qılǵan sawapqa erisedi”. Mine sháriyatımızda tábiyatqa bolǵan húrmet insaniyattıń ózin húrmetlewge, salamat keleshekti, insanlarda mehir-muhabbattı bekkemlewge xızmet etken.[4]

Xalqımızda “Jerdi baqsan -jer de seni baǵadı”, degen danalıq bar. Jer hadallıqtı, itibardı talap etedi. Kim onı aldayman dese, eldi, ózin aldaǵan boladı. Qalaberdi, Payǵambarımız (s.a.w)dıń “Adamnıń óz qolı islegen miyneti jáne hár qanday gúmanlı hám qıyanetten jıraq bolǵan sawda” degen hádislerine ámel etip, pidayı miynet etip, hadal jol menen ırısqı-nesiybemizdi tabıwımız kerek!-dep kórsetedi.[4]

Ullı Alisher Nawayı babamız “dúnya xalqınıń toqlıǵı, quwanıshı, bárinen burın, jerge tuqım shashıp ,biybaha jemis jetistiretuǵın pidayı insanlardıń miynetiniń nátiyjesi” dep, záberdes diyqanlar xızmetine júdá úlken baha bergen.

Zardushtiylik dininiń muqaddes kitabı Avestoda “Álem gózzallıǵı diyqannan, kim jerge daqıl ekse, ol adamıylıqqa iyman keltiredi degen sózleri biziń ata-babalarımızdıń sanasında eń sawaplı is ,qurǵınlıqtan,párawanlıqtıń tiykarı retinde mángige qalǵan. Jer insanǵa qarata bılay deydi:

-O, insan oń qolı hám sol qolı menen,sol qolı hám oń qolı menen jerdi beriwshi, miynet etiwshi zat! Men haqıyqıy hár qıylı taǵam,ziynetlerimdi mol molaqay hasılımdı sennen ayamayman.Miynet etpeytuǵın adamlarǵa qarata:

-O,sen adam,magan baǵınbaytuǵın, miynet etpeytuǵin adam! Sen haqıyqattan tilenshiler qatarında jat esiklerge kirip ómir boyı bas iyip jùreseń.Ózińazıq awqat, ziynetlerdiń bárshesi miynet etken adamnıń shańaraǵına nesip etip, solayınsha máńgi qaladı!

Axuramazda “Kim ǵálle ekse ,ullı esaplanadı,ol jaqsılıqtıń tuqımın sewedi”. Bul nızamnıń orınlanıwınıń qunı mıń duwa oqıp ,jùzlep qurbanlıq shalıwdan bálent turatuǵınlıǵın aytadı .Bul keltirilgen mısallardaǵı ómir hám miynet filosofiyası insannıń miynetsiz ómir sùriwi mùmkin emesligin, ol kim bolsada ,miynet etiw arqalı jasay alatuǵınlıǵın kórsetedi.[1]

Búgingi kúnde de jer qaraqalpaqlar ushın tirishiliktıń baslı deregi bolıp qalmaqta. Gárezsizlik jıllarında awıl xojalıǵı reformalanıp diyqan hám fermer xojalıqları shólkemlestirildi.Bul bolsa jerden nátiyjeli paydalanıwǵa, hasıldarlıqtı asırıwǵa tásirin tiygizdi.

Jer hám suw resurslarınan duris paydalanıw, ekologiyalıq mashqalalardıń sheshimin tabıw búgingi kúndegi eń áhimiyetli wazıypalardıń biri. Ásirese, Aral teńiziniń qurıwı aqıbetinde júzege kelgen mashqalalar jerdiń ekologik áhimiyetin asırmaqta.

Házirgi kúnde jer xalqtı azıq-awqat penen támiynlewde, bálkim ekonomikalıq turaqlılıqtı bekkemlewde de áhimiyetli rol atqaradı.

Jer qaraqalpaqlar ómirinde áyyemnen tirishilik hám abadanshılıq deregi bolıp kelgen. Jer materiallıq baylıq bolıw menen birge, xalıqtıń úrp-ádetleri, ruwxıy qádriyatları hám sociallıq birlik tımsalı esaplanadı.Bugingi kúnde de jer xalıqtıń tirishiligi hám rawajlanınıń tiykarǵı sıpatında qádirlenbekte. Áyyemde hár bir shańaraqtıń abıroyı onıń jer múlkine baylanılı bolǵan. Jer xalıqtı tınıshlıqqa,miynetke baǵdarlaǵan. Jer sebepli adamlar bir-birine járdem bergen, qońsıshılıq baylanıslardı bekkemlegen. Qaraqalpaq dástanları, qosıqları hám ápsanalarında jer ana tımsalında sáwlelenedi. Ana jerdi qádirlew áwladtan -áwladqa ótip kiyatırǵan qádriyat bolıp ,bul xalıqtıń milliy ózliginde áhimiyetli rol iyeleydi. Jer qaraqalpaqlar ushın Watan, ana obrazın birlestiredi. Sol ushın qaraqalpaqlar óz jerin qádirleydi, onı asıraydı hám hám keleshek áwladlarǵa miyras sıpatında qaldıradı.

Amir Temur biyliklerinde de “qarawsiz jerler iyesiz bolsa, halisa, yaǧniy, mámleket dáramatları hám jerleri menen shuǧillanıwshı joqarı hámeldarlardan ibarat jámáát tárepinen abat etilsin. Eger iyesi, biraq abat etiwge qurbı jetpese, oǧan tùrli áspablar, kerekli ùskeneler berilsin, ol óz jerin abat etip alsın.Qarawsız qalǵan jerlerge kerizler (jer astı qudıqları) qurılsın, buzılǵan

kópirler dùzetilsin, japlar hám dáryalar ùstine jańadan kópirler qurılsın"[5, B.77-78] dep jerden paydalanıwǵa hám usı arqalı xalıqtıń turmıs jaǵdayın jaqsılawdı maqset etken.

XIX ásirge tiyisli dereklerde kórsetiliwinshe, Ámiwdárya qayırlarında, tiykarınan, palız eginleri: qawın, ǵarbız, qabaq, geshir, piyaz hám másh jetistirilgen. Úlkemiz tábiyatı , jemisleri sayaxatshılardı da lal qaldırǵan.Sayaxat etken N.Muravyov bul haqqında "Átirapı terekler menen oralǵan ùy -jaylar, qazılǵan suw jolları arqalı baǵ -baqshalarǵa jalǵanar eken,ondaǵı sayraǵan quslar dawısı qıyalımdı iyelegen ájayıp kórinis Germaniyada da, Italiyada da joq edi" dep jazǵan edi. Orta ásir avtorlarınan Ibn Battuta da óz miynetinde Xorezm qawınlarınıń palday shiyrinligin kóklerge kóterip maqtap jazıp qaldirǵan. Musılman Shıǵısı hám Batısında Xorezm qawınlarınday qawın dùnyada joq, onnan keyin Buxara , keyninen Isfaxan qawınları turadı [5, B.77-78] dep jazadı XIV ásirdegi avtor. Qubla Aral diyarında ónip-ósken miywe -palızdıń dámleri ana-topıraǵımızdıń "miyirmanlıq sıylıǵı" menen baylanıslılıǵı sózsiz.

Vengriyalı Vamberi XIX ásirde qaraqalpaqlardıń arasında bolıp, olardıń jaǵdayın óz közi menen kórgen alım. jazıwınsha, Qońırat wálayatı baslanǵan jerden hámme jer baǵ, egislik atızlar hám qatar-qatar háwliler qarap kóziń toymaydı. Xiywa xanlıǵında egiletin eginlerdiń kópshiligi Vamberi barǵan dáwirlerde qaraqalpaqlardıń jerlerinde de keńnen taralǵan. Máselen , olar jerlerinen jùweri (boy jùweri, nayman jùweri), biyday (gùzlik biyday hám jazlıq biyday), arpa (arpanı Xiywada "qaraqalpaq "dep te ataǵan), sulı, másh, lobiya, salı óndirip alǵan. Sonıń menen birge, olar paxta, jońıshqa, zıǵır, gùnji, kendir ekken. Azmaz baǵshılıq penen de shuǵıllanǵan. Qaraqalpaqlardıń qawınları mazalı bolǵan.Olardın mınaday tùrleri bolǵan. Jambılsha, gùrbek, shiyrinpálek, sekerpara, qıtayı, kóknabat, aqnabat-bular hámmesi jazǵı qawınlardan. Qara gùlabı, kishi gùlabı, biyshek qawınları gùzgi qawınlar hám bul qawınlar Rossiyaǵa jiberilip turǵan. Bul qawınlardı qaq etip keptirip Hindstan menen Qıtaydıń alıs qalalarına alıp baradı dep kórsetedi.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında jer -eń qımbatlı baylıq hám tirishiliktiń negizi bolıp esaplanadı. Ata-babalarımız jerdi asırap, onı qádirlep, aqıl menen paydalanǵan.Jer arqalı diyqanshılıq rawajlanıp, eldiń azıq awqat qáwipsizligi támiynlenedi. Jer tek ǵana ekonomilkalıq resurs emes , ol -milliy qádriyat, áwladtan -áwladqa qaldıratuǵın miyras, amanat. Bùgingi kùnde jer iyeligi máseleleri jańasha itibardı talap etedi. Jerden durıs paydalanıw, onı qorǵaw hám ekologiyalıq tazalıǵın saqlaw hár bir insannıń waziypası. Sebebi jerdi asıramasaq, keleshek áwladtıń turmısı qıyınlasadı.

Solay etip, jer iyeligi qaraqalpaq xalqınıń tirishiliginiń tiykarı bolıp qaladı. Jerge bolǵan hùrmet-elge bolǵan hùrmet. Jerdi qádirleytin xalıq ǵana óz kelesheginiń tiykarın jaratadı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Alımov Á"Avestonıń payda bolıwı hám ruwxıy aǵartıwshılıq máseleleri"//"Erkin Qaraqalpaqstan "gazetasi,31-iyul , 2001-jıl
2. Mambetov K Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı- Nókis. 1995,56-bet
3. Xoliqulov Sh,Uzoqov P,Boboxojaev I Tuproqshunoslik-Tashkent 2001,51-bet
4. "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetası, 5-mart 2019-jıl
5. N Ibragimov. Ибн Баттута и эго путешсествия по Средней Азии-Москва 1988 стр 77-78

"BUXORO AMIRLIGINING HINDISTON BILAN SAVDO MUNOSABATLARI"

Bekbauliyeva Shaxnoza Ilxamovna
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti
Tarix yo'nalishi
1-bosqich magistranti
+998913939925 shanozabekbaulieva23@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo-iqtisodiy aloqalari va ularning badiiy-historik manbalar orqali tadqiqi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqotda amirlikning tashqi savdo siyosati, Hindiston bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari, savdo yo‘llari, savdogarlar va ular orqali shakllangan madaniy almashinuv masalalari o‘rganiladi. Shuningdek, savdo munosabatlarining Buxoro jamiyati hayotidagi o‘rni va tarixiy hujjatlar hamda badiiy manbalardagi aks etishi yoritiladi. Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo aloqalarining iqtisodiy va madaniy ahamiyatini ochib beradi hamda mazkur davrning tarixiy-iqtisodiy tadqiqotlaridagi o‘rnini belgilashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, Hindiston, savdo munosabatlari, tashqi siyosat, savdogarlar, iqtisodiy aloqalar, madaniy almashinuv.

Abstract. This article scientifically analyzes the trade and economic relations between the Bukhara Emirate and India, based on historical and literary sources. The study examines the Emirate’s foreign trade policy, economic and cultural ties with India, trade routes, merchants, and the resulting cultural exchanges. In addition, the role of trade relations in Bukhara society and their reflection in historical documents and literary sources are highlighted. The results demonstrate the economic and cultural significance of the Bukhara-India trade relations and their place in historical-economic research.

Key words: Bukhara Emirate, India, trade relations, foreign policy, merchants, economic relations, cultural exchange.

KIRISH

Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlari o‘rta asrlardagi Markaziy Osiyo iqtisodiy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan tarixiy-iqtisodiy hodisa sifatida ilmiy e’tibor talab qiladi. Ushbu munosabatlar amirlikning tashqi siyosati va iqtisodiy barqarorligini ta’minlash bilan birga, xalqaro savdo tarmoqlari va madaniy almashinuv jarayonlarining shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Buxoro-Hindiston savdo aloqalari orqali nafaqat turli tovarlar harakati, balki ilm-fan, hunarmandchilik va madaniyat elementlari ham amirlik hududiga kirib kelgan, bu esa Buxoro jamiyatining iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Mazkur maqolada Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlari, ularning iqtisodiy va madaniy ahamiyati, savdo yo‘llari, savdogarlar va savdo aloqalarining Buxoro jamiyatidagi roli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari nafaqat Buxoro-Hindiston aloqalarining iqtisodiy tarixdagi o‘rnini aniqlash, balki o‘rta asr Markaziy Osiyo savdo tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlarini tushunishga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlarini o‘rganish iqtisodiy va tarixshunoslik fanlarida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu o‘rta asr Markaziy Osiyo va Hindiston o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqalar, tashqi siyosat va madaniy almashinuv jarayonlarini tahlil qilish nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.

Xorijiy tadqiqotlarda o‘rta asr savdo tizimlari va Markaziy Osiyo savdo aloqalari masalalari G. S. Dobyson, R. Canetti va F. Baxtin kabi olimlarning ishlari orqali keng yoritilgan. Jumladan, Dobyson savdo yo‘llari va ularning xavfsizligi, shuningdek, savdogar tarmoqlari orqali iqtisodiy va madaniy almashinuvning shakllanishini tahlil qilsa, Canetti xalqaro savdo aloqalarining siyosiy va ijtimoiy ahamiyatini o‘rganadi. Bu tadqiqotlar Buxoro-Hindiston savdo aloqalarini kompleks tarzda o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi [1, 312-b].

O‘zbek tadqiqotlarida Buxoro amirligining savdo-iqtisodiy faoliyati, Hindiston bilan aloqalari va ularning madaniy-iqtisodiy oqibatlari masalalari N. Karimov, U. Normatov, D. Quronov va I. G‘afurov kabi olimlar tomonidan batafsil tahlil qilingan. Ularning ishlarida savdo yo‘llari, savdogar qatlamlari va xalqaro savdo aloqalarining Buxoro jamiyatiga ta’siri asosiy o‘rinda turadi [2, 256-b].

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlari, shuningdek, savdo aloqalarining jamiyat hayotidagi o‘ziga xosligi tizimli tarzda yetarli darajada yoritilmagan. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola Buxoro-Hindiston savdo munosabatlarini tarixiy-huquqiy, iqtisodiy va madaniy

kontekstda kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi [3, 198-b].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlarini tarixiy, iqtisodiy va madaniy jihatlarini aniqlash va tizimli tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda sifat (qualitative) tadqiqot yondashuvi asos sifatida qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida amirlikning savdo-siyosiy strategiyasi, savdo yo‘llari, savdogarlar faoliyati, savdo operatsiyalari va ularning Buxoro jamiyatiga ta’siri, shuningdek, Hindiston bilan almashinuvning madaniy-iqtisodiy oqibatlari tizimli tarzda o‘rganildi.

Tadqiqotda tarixiy, iqtisodiy va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Tarixiy metod yordamida Buxoro-Hindiston savdo aloqalarining tarixiy kontekstdagi o‘rni, savdo yo‘llari, amirlik siyosati va iqtisodiy barqarorlik bilan bog‘liqligi aniqlab berildi. Iqtisodiy tahlil metodlari orqali savdo operatsiyalari, tovar harakati va savdogar tarmoqlarining Buxoro iqtisodiyotiga ta’siri batafsil o‘rganildi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlari boshqa Markaziy Osiyo davlatlari tajribasi bilan solishtirilib, umumiy va o‘ziga xos jihatlar belgilandi.

Shuningdek, hujjatli-historik va struktural-semantik tahlil metodlari qo‘llanilib, savdo yo‘llari, savdogarlar tarmoqlari, savdo aloqalarining Buxoro jamiyatidagi iqtisodiy va madaniy roli aniqlab berildi. Savdo munosabatlaridagi siyosiy va ijtimoiy komponentlarni aniqlashda kontekstual-historik tahlil metodidan foydalanildi, bu orqali amirlikning xalqaro savdo-siyosiy strategiyasi va Hindiston bilan madaniy almashinuv jarayonlari o‘rganildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlari keng va tizimli ravishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. O‘rganishlar shuni tasdiqladiki, amirlikning savdo siyosati va savdo yo‘llari nafaqat iqtisodiy foyda bilan cheklanib qolmasdan, balki jamiyat hayotining turli sohalariga - siyosiy barqarorlik, ijtimoiy tartib va madaniy almashinuvga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Natijada savdo munosabatlari Buxoro jamiyatida murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida shakllanib, xalqaro savdo tarmoqlari bilan integratsiyalashganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlari tizimli tarzda tashkil etilgan bo‘lib, savdo yo‘llari, savdogar tarmoqlari va almashinuv jarayonlari orqali amirlikning iqtisodiy va madaniy hayotidagi o‘ziga xos o‘rni aniqlandi. Bu holat tadqiqot natijalarini iqtisodiy tarix, savdo tarixi va madaniyatshunoslik sohalarida qo‘llash imkonini beradi hamda Buxoro-Hindiston aloqalarining Markaziy Osiyo iqtisodiy va madaniy tarixidagi ahamiyatini ochib beradi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlari tarixiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan tizimli va kompleks ko‘rinishda shakllanganini ko‘rsatdi. Olingan xulosalarni tarixiy iqtisodiyotshunoslikdagi mavjud qarashlar bilan qiyoslaganda, amirlik savdo-siyosiy strategiyasining nafaqat iqtisodiy foyda bilan cheklanib qolmasdan, balki ijtimoiy barqarorlik, madaniy almashinuv va xalqaro siyosat bilan uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi. Bu Markaziy Osiyo va Hindiston o‘rtasidagi savdo aloqalarini o‘rganish bo‘yicha ilgari surilgan nazariy qarashlar bilan muvofiqlik kasb etadi [4, 220-b].

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, Buxoro-Hindiston savdo munosabatlarida iqtisodiy faktlar va amaliy hisob-kitoblar nafaqat statistik ma’lumot sifatida emas, balki ularni kontekstual-historik va madaniy tahlil orqali badiiy va tizimli tarzda talqin qilish mumkin. Natijada savdo jarayonlarida nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar, madaniy almashinuv va siyosiy qarorlar yetakchi o‘rin egallaydi. Bu yondashuv Buxoro-Hindiston savdo aloqalarining tarixiy va madaniy ahamiyatini kengaytiradi [5, 245-b].

XULOSA

Ushbu tadqiqotda Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlari tarixiy, iqtisodiy va madaniy jihatlari tizimli tarzda o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki,

amirlikning savdo-siyosiy strategiyasi, savdo yo‘llari va savdogarlar tarmoqlari, shuningdek, Hindiston bilan almashinuv jarayonlari Buxoro jamiyatining iqtisodiy barqarorligi va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari Buxoro amirligining Hindiston bilan savdo munosabatlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlarini tizimli va integratsiyalashgan shaklda yoritishini, shuningdek, ularning Markaziy Osiyo savdo tarixi va xalqaro almashinuvdagi o‘rni muhim ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqot natijalari Buxoro-Hindiston savdo aloqalarini o‘rganish bo‘yicha kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va metodik asos vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Axmedov B. A. **O‘zbekiston tarixi manbalari.** - Toshkent: O‘qituvchi, 2001. - 320 b.
2. Rajabov Q., Haydarov M. **O‘zbekiston tarixi (XVI-XIX asrlar).** - Toshkent: Sharq, 2010. - 356 b.
3. Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O., Norqulov N. **O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti.** - Toshkent: Akademnashr, 2013. - 432 b.
4. Bregel Y. **An Historical Atlas of Central Asia.** - Leiden: Brill, 2003. - 159 p.
5. Levi S. C. **The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900.** - Leiden: Brill, 2002. - 312 p.

TEMURIY MALIKALAR FAOLIYATI MISOLIDA ZAMONAVIY YOSHLARNI INTELLEKTUAL VA AXLOQIY TARBIYALASH METODIKASI

Ollamova Dinora Oybek qizi

Berdaq nomidagi QDU Magistratura bo'limi O'zbekiston va Qoraqalpog‘iston tarixi kafedrasi Tarix yo‘nalishi 2 - bosqich magistranti

dinoraollomova0811.gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar renessansi davrida malikalarning ilm-fan, madaniyat va ijtimoiy hayotdagi o‘rni tahlil qilinadi. Saroymulkxonim va Gavharshodbegim kabi siymolarning ma’rifiy faoliyati misolida bugungi yosh avlodni, xususan, qiz bolalarni intellektual salohiyatli va yuksak odob-axloqli etib tarbiyalashning pedagogik usullari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: estetik did, Saroymulkxonim, liderlik qobiliyati, Gavharshodbegim, ko‘rkam binolar, ilmga muhabbat

METHODOLOGY OF INTELLECTUAL AND MORAL EDUCATION OF MODERN YOUTH ON THE EXAMPLE OF THE ACTIVITIES OF THE TEMURIAN PRINCESSES

Abstract: This article analyzes the role of queens in science, culture and social life during the Timurid Renaissance. The educational activities of such figures as Saraymulkkhanim and Gavharshodbegim illustrate pedagogical methods for raising today's young generation, especially girls, with intellectual potential and high morals.

Keywords: aesthetic taste, Saraymulkkhanim, leadership skills, Gavharshodbegim, magnificent buildings, love of science

Ollamova Dinora Oybek qizi

Berdaq QSU Department of Master's Degree Department of History of Uzbekistan and Karakalpakstan 2nd cycle Master's student

dinoraollomova0811.gmail.com

KIRISH

Insoniyat tarixining oltin sahifalaridan biri bo‘lgan Temuriylar davri nafaqat ulkan saltanatning siyosiy qudrati, balki ilm-fan, madaniyat va san’atning mislsiz taraqqiyoti — "Temuriylar Renessansi" bilan ham jahon tamadduniga ulkan hissa qo‘shgan. Bugungi kunda O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish strategik maqsad qilib qo‘yilgan bir paytda, ajdodlarimizning, xususan, temuriy malikalarning ma’naviy merosini o‘rganish va uni yoshlar tarbiyasiga tatbiq etish hayotiy zaruratga aylanmoqda.

Tarixiy manbalar va "Temur tuzuklari" kabi nodir asarlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Sohibqiron Amir Temur va uning vorislari davrida ayollarning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy mavqei juda yuqori bo‘lgan. Temuriy malikalar shunchaki hukmdorlar xonadoni vakillari bo‘lib qolmay, balki davlat boshqaruvida o‘zining oqilona maslahatlari bilan ishtirok etadigan, yirik madrasa va shifoxonalar barpo etadigan, ilm va san’at ahliga homiylik qiladigan ma’rifatparvar siymolar sifatida gavdalanadi.

Xususan, Saroymulkxonimning yuksak intellekti, Gavharshodbegimning bunyodkorlik salohiyati hamda boshqa malikalarning o‘z davri ilm-fani rivojiga qo‘shgan hissalari zamonaviy pedagogika fani uchun bebaho manbadir. Hozirgi globallashuv sharoitida, yoshlar ongiga turli yot g‘oyalar va "ommaviy madaniyat" xavf solayotgan bir vaqtda, qizlarimizda milliy g‘urur, yuksak axloq va bilimga intilish tuyg‘ularini shakllantirishda temuriy malikalar siymosi ideal namuna bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, unda tarixiy shaxslarning hayot yo‘li shunchaki fakt sifatida emas, balki zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning metodologik asosi sifatida tahlil etiladi. Temuriy malikalar faoliyati misolida yoshlarda "estetik did", "strategik fikrlash" va "ijtimoiy mas’uliyat" kabi ko‘nikmalarni shakllantirish usullari bugungi kunda o‘sib kelayotgan yosh avlodning ma’naviy qiyofasini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

1.Saroymulkxonim (Bibixonim) — Ma’rifatparvarlik va yuksak intellekt timsoli. Amir Temurning suyukli rafiqasi Saroymulkxonim nafaqat o‘zining go‘zalligi, balki o‘tkir zehnli va bilimdonligi bilan saltanat hayotida muhim o‘rin tutgan. Tarixiy manbalarda, xususan, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida malikaning ilm-fan ahliga bo‘lgan hurmati alohida ta’kidlanadi.

Ilm-fanga homiylik qilish ishlarida Saroymulkxonim Samarqand markazida o‘z davrining eng yirik oliy o‘quv yurtlaridan biri — "Xonim madrasasi"ni bunyod ettirdi. Bu madrasa nafaqat diniy, balki dunyoviy ilmlar (astronomiya, matematika, adabiyot) o‘qitiladigan markazga aylandi. Uning shaxsan o‘zi talabalar uchun vaqf mulklarini ajratgan va eng iqtidorli yoshlarni moddiy-ma’naviy qo‘llab-quvvatlagan.

Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulk xonimdan farzand ko‘rmagan. Ammo sohibqiron o‘z o‘g‘li Shohruh Mirzoni, suyukli nabiralari Muhammad Sulton Mirzo, Xalil Sulton Mirzo, Ulug‘bek Mirzo va boshqa mirzolarni bevosita zukko Saroy Mulk xonim tarbiyasiga topshirgan edi.[2. 12 b.]

Intellektual tarbiya metodiga to‘xtalsak, Malikaning hayoti orqali zamonaviy yoshlarga "Ma’rifatli ayol — jamiyat ustuni" g‘oyasini singdirish mumkin. Uning misolida yoshlarda kitobxonlik, san’at va me’morchilikka bo‘lgan qiziqishni shakllantirish, ularni "oliymaqsadlilik" ruhida tarbiyalash metodikasi ishlab chiqilishi lozim.

2. Gavharshodbegim — Uyg‘onish davrining "Aql va Idrok" sohibasi.

Shohrux Mirzoning rafiqasi Gavharshodbegim Temuriylar renessansini yangi bosqichga olib chiqqan siymodir. Uning faoliyati Hirot va Samarqand o‘rtasida madaniy ko‘prik vazifasini o‘tagan.

Ilmiy-madaniy muhit yaratuvchisi sifatida Gavharshodbegim Hirotda ulkan madrasa, masjid va shifoxonadan iborat majmua barpo etgan. U o‘z davrining eng kuchli olimlari, shoirlari va xattotlarini (masalan, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiyning ustozi Lutfiy kabi) o‘z atrofiga to‘plagan.

Axloqiy tarbiya asosida malikaning davlat ishlaridagi vazminligi, uzoqni ko‘ra bilish qobiliyati va xalqparvarligi bugungi yoshlar uchun strategik fikrlash va ijtimoiy mas’uliyat darsidir. Uning "Yaxshi nom qoldirish — eng oliy saodat" tamoyili asosida yoshlarda bunyodkorlik ruhini uyg‘otish, ularni jamoat ishlarida faol bo‘lishga o‘rgatish metodikasi pedagogik ahamiyatga ega.

3. Temuriy malikalar merosini yoshlar tarbiyasiga integratsiya qilish metodikasida zamonaviy pedagogika va maktab psixologiyasi nuqtai nazaridan, ushbu malikalar hayotini o‘rganishda quyidagi innovatsion usullardan foydalanish maqsadga muvofiq:

"Qadriyatlar zanjiri" interaktiv o‘yini: O‘quvchilarga Saroymulkxonim va Gavharshodbegimning hayotiy qarorlari (masalan, madrasa qurish, olimlarni himoya qilish) vaziyatli masalalar sifatida beriladi. Yoshlar "Men malika o‘rnida bo‘lsam, ilm-fan uchun nima qilgan bo‘lardim?" degan savol atrofida loyihalar tayyorlashadi.

Tabiatan vatanparvar, bilimdon va zukko Gavharshodbegim mamlakat ravnaqi yo‘lida tinmay g‘amxo‘rlik qiladi. Uning dasturida madaniy va ma’rifiy hayot birinchi o‘rinda bo‘lgan. Shu boisdanmi, farzandlari hamda barcha nabiralari ilm-fan muxlislari bo‘lib, hatto g‘azal ham bitganlar. [2. 14b.]

"Ma’naviy ideal" metodi: oliy o‘quv yurtlari va tarix o‘qituvchilari hamkorligida talaba qizlar uchun "Temuriy malikalar maktabi" to‘garaklarini tashkil etish. Bunda asosan nutq madaniyati, kiyinish odobi (estetika), ilmga intilish va liderlik sifatlari malikalar hayoti misolida tahlil qilinadi.

XULOSA

Temuriylar davri malikalari — Saroymulkxonim va Gavharshodbegim kabi siymolarning hayoti va ma’rifiy faoliyatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ayollarning ilm-fan va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni Ikkinchi Renessansning poydevori bo‘lib xizmat qilgan. Ularning merosi shunchaki tarixiy xotira emas, balki bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasi uchun tayyor "ma’naviy metodika"dir.

Tadqiqotimiz natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

Intellektual vorislik: Temuriy malikalar barpo etgan madrasalar va ilm-fanga ko‘rsatgan homiyligi bugungi yoshlarda "ilm olish — eng oliy fazilat" degan tushunchani shakllantirishda asosiy namuna bo‘lishi kerak. Bu zamonaviy ta’limda qiz bolalarning IT, aniq fanlar va boshqaruv sohalariga qiziqishini oshirishda muhim motivatsiya manbaidir.

Axloqiy va estetik tarbiya: Malikalarning kiyinish madaniyati, nutq odobi va yuksak didi bugungi "ommaviy madaniyat"ning salbiy ta’sirlariga qarshi "ma’naviy immunitet" vazifasini o‘taydi. Ularning siymosi orqali yoshlarda milliy g‘urur va iffat tushunchalarini zamonaviy shaklda tarbiyalash mumkin.

Liderlik sifatlari: Gavharshodbegim kabi ayollarning davlat va jamiyat ishlaridagi faolligi bugungi yoshlar, ayniqsa, bo‘lajak rahbar ayollar uchun strategik qarorlar qabul qilish va ijtimoiy mas’uliyatni his etish darsidir.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Temuriylar merosini pedagogik jarayonga integratsiya qilish — bu shunchaki tarixni o‘rgatish emas, balki tarixdagi buyuk shaxslar kabi buyuk ishlarga qodir avlodni voyaga yetkazishdir. Zero, ajdodlarimiz kabi yuksak intellekt va axloqqa ega bo‘lgan yoshlargina Uchinchi Renessansning haqiqiy bunyodkorlari bo‘la oladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Amir Temur. "Temur tuzuklari". – T.: G‘afur G‘ulom, 2018.

2.Turg‘un Fayziyev. "Temuriy malikalar". – T.: "Abdulla Qodiriy" nashriyoti, 1994.

3. Sharafuddin Ali Yazdiy. "Zafarnoma". – T.: "Sharq", 2003.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O‘zbekiston strategiyasi" va ta’limga oid farmonlari.

5. Ajoyib al-maqdur fi navoib al-Taymur" (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari) — Ibn Arabshoh

6. Amir Temur jahon tarixida" — Bo‘riboy Ahmedov

INTERNET SAHIFALARI
1. Wikipedia.or.ru
2. Arxiv.uz
3. Ziyouz.uz
4. Oyina.uz
5. Qomus.info

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОРИЖИЙ САРМОЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Абатов А.Б.

Самарқанд ветеринария чорвачилик ва биотехнологиялдар университети Нукус филиали

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши билан иқтисодий муносабатларни либераллаштириш, хусусийлаштириш, тадбиркорликни ривожлантириш, кенг миқёсда чет эл инвестицияларини киритиш, замонавий технологияларга эга қўшма корхоналарни очиш масаласига эътибор қаратилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 7 декабрдаги 453-сон «Ўзбекистон Республикасида қизилмия етиштиришни кўпайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори[1] қабул қилинди. Унда қизилмия томирини етиштиришни кўпайтириш ва «Қарақалпақбоянтамыры» («Каракалпаклакрица») агросаноат АЖ нинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш назарда тутилган. Ўзбекистондан Жанубий Корея, ХХР, Россия, Сингапур, Индонезия ва бошқа давлатларга 1997 йил 1000 тонна, 2000 йили 1704 тонна, 2004 йили эса 864,6 млн. АҚШ долларига тенг қизилмиядан тайёрланган товарлар экспорт қилинди[2].

Қорақалпоғистон Республикасида саноат корхоналарини ривожлантириш, уларни модернизация қилиш ва хорижий инвестицияларни жалб этиш мамлакат иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Айниқса, Оролбўйи минтақасида импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришган йилларда янги ишлаб чиқариш қувватлари қурилиб, ишга туширилди. 1993 йилда Нукус шаҳрида йилига 4500 минг дона трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган "Катекс" АЖ тўқимачилик мажмуаси фойдаланишга топширилди ва шу билан Қорақалпоғистон шароитида биринчи марта пахта толасидан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Нукус мебель фабрикаси Германия фирмаси воситачилигида шоли похолидан матрас тайёрлаш технологиясини ўзлаштирди. 1995 йилда Элликқалъа туманида йилига 6 млн дона жинси маҳсулотлари ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган "Элтекс" АЖ мажмуаси фойдаланишга топширилди.

Замонавий технологияларни жорий этиш орқали тўқимачилик саноатида сезиларли ютуқларга эришилди. Жумладан, “Nukus textile” МЧЖда Швейцария, Туркия ва Япония технологиялари асосида ишлаб чиқариш йўлга қўйилиб, маҳсулотлар нафақат ички бозорда, балки экспортда ҳам юқори талабга эга бўлмоқда. Корхонада юзлаб иш ўринлари яратилган.

Шунингдек, саноатнинг бошқа тармоқларида ҳам ижобий натижалар кузатилмоқда. Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, терини қайта ишлаш, агросаноат ва табиий ресурсларни ўзлаштириш соҳаларида қўшма корхоналар фаолияти кенгаймоқда. Хусусан, хорижий инвесторлар иштирокида ташкил этилган корхоналар янги иш ўринлари яратиш ва экспорт салоҳиятини оширишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мустақиллик дастлабки йилларида Нукус шаҳридаги "Қорақалпоқбоян" акциядорлик жамияти республикамиздаги энг илғор корхоналардан бири бўлди. Унинг маҳсулотларининг аксарият қисми экспортга чиқарилди. У 2000 йилда экспортга 246295 сўмлик маҳсулот чиқарган бўлса, 2001 йилга келиб 355886 сўмлик маҳсулот чиқарди[3].

Нефть-газ соҳасида ҳам хорижий компаниялар билан ҳамкорлик кучайтирилиб, геологик қидирув ишларига инвестициялар жалб қилинмоқда. Бу эса минтақанинг ресурс салоҳиятидан самарали фойдаланиш имконини яратмоқда.

Амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида Қорақалпоғистонда иқтисодиётнинг турли тармоқларида кластер тизими шаклланмоқда, инвестиция муҳити яхшиланмоқда ва халқаро иқтисодий ҳамкорлик кенгаймоқда.

Айни пайтда Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида нефть ва газни қидириш ва разведка қилиш ишларини олиб бориш, нефть ва газ конларини тайёрлаш учун танлов асосида хорижий инвесторларни жалб этиш учун махсус комиссия тузилди. Ўзбекистон Давлат геология қўмитаси "Ўзбекнефтгаз" корпорацияси билан ҳамкорликда. Ўзбекистоннинг истиқболли туманларининг ўн бир участкаси бўйича, шу жумладан Қорақалпоғистоннинг тўртта участка бўйича геологик-геофизик ахборот пакетлари тайёрланди. Бу материаллар "Джебкосейслик" (Лондон) фирмасига юборилди, у ерда булар Ғарб компанияларининг талабларига мувофиқ, расмийлаштирилди. Ушбу материалларнинг биринчи тақдимоти жорий йилнинг июнь ойи охирида Хюстонда (АҚШ) бўлиб ўтди, унга давлат геология қўмитаси вакиллари иштирок этди. Шундан сўнг, у Лондонда ва Тошкентда ўтказилди.

«Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси ва «Газпром» очиқ акциядорлик жамияти (Россия) ўртасида 2004—2012 йиллар даврида Ўзбекистон табиий газини сотиш, Шахпахта конини қўшимча очишда иштирок этиш юзасидан узоқ муддатли ҳамкорлик тўғрисидаги битим имзоланган. «Газпром» очиқ акциядорлик жамияти томонидан Россиянинг «Зарубежнефтегаз» ёпиқ акциядорлик жамияти ва Швейцариянинг «Gas Projekt Development Central Asia AG» компаниясидан иборат Консорциум инвестор сифатида белгиланган[4.92-95].

Бундан ташқари, Ўзбекистон ҳукумати билан "Elf Akiten" (Франция) давлат компанияси ўртасида ҳамкорлик тўғрисида протоколга мувофиқ, ушбу компания қидирув-разведка ишларини олиб боришга ҳамда Оролбўйида Оролнинг қуриган туби ва республиканинг шарқий қисмини ўз ичига оладиган 35 минг квадрат километрдан ортиқ майдонда аниқланган конларни тайёрлашга рози бўлди. Айни пайтда ушбу ҳудуд бўйича геологик материаллар ишлар дастури ва уларни юритишга келишув тузиш учун компанияга топширилди.

Хулоса қилиб айтганда, хорижий сармояларни жалб қилиш саноатни модернизация қилиш, экспорт салоҳиятини ошириш ва аҳоли бандлигини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 7 декабрдаги 453-сонли “Ўзбекистон Республикасида қизилмия етиштиришни кўпайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // http://lex.uz/docs/536747

2. ҚР ДСҚ ЖА 2002 (ноябрь) йили маълумот. “Қарақалпақбоянтамыры” (“Каракалпаклакрица”) агросаноат АЖ ҳақида маълумот. 7-варақ.

3. Камалов С.К. Нукус шаҳрининг ривожланиш тарихидан. Вестник ККОАНРУз, 2003№6(189), 64-68 бетлар.

4. Тангирбергенова К. Из истории о проникновении в Каракалпакию российского и другого иностранного торгово-промышленного капитала в конце XIX-начале XX веков, Вестник ККОАНРУз. 2009, №3 (216), с.92-95.

MS WORD DASTURIDA HUJJATLARNI TAHRIRLASH VA FORMATLASH.

Ozbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Qoraqalpoq akademik litseyi informatika oqituvchilari : Tokaeva Xoshruy Balkanovna
Berdibaeva Dilbar Maksetovna

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy ofis dasturlaridan biri bo‘lgan Microsoft Word dasturida hujjatlarni tahrirlash va formatlash jarayonlarini chuqur tahlil qiladi. Matnli hujjatlar ustida ishlashda samaradorlikni oshirish, ma'lumotlarni to‘g‘ri va tushunarli ifodalash, ularning vizual ko‘rinishini professional darajaga olib chiqish bugungi kunda har bir foydalanuvchi uchun muhim ko‘nikmalardan biri hisoblanadi. Maqolada MS Word dasturining asosiy funksiyalari, ya’ni matnni kiritish, tahrirlash, avtomatik tuzatish, stil va shriftlar bilan ishlash, formatlash elementlari (abzas, interval, sarlavhalar, jadval va ro‘yxatlar) haqida ilmiy yondashuv asosida ma’lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: Microsoft Word, hujjat tahrirlash, formatlash, ofis dasturi, matn muharriri, shrift va stil, axborot texnologiyalari, hujjat dizayni

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyat hayotining barcha sohalariga tobora chuqurroq singib borayotgan bir paytda, matnli hujjatlarni elektron shaklda yaratish, tahrirlash va formatlash ko‘nikmalari hayotiy zaruratga aylanmoqda. Bu borada Microsoft Word dasturining o‘rni alohida e’tiborga loyiq, chunki u matn ustida ish olib borishda funksional jihatdan boy, intuitiv va foydalanuvchiga qulay interfeysga ega universal vosita sifatida ajralib turadi. Aynan shu sababli MS Word dasturi hozirgi kunda nafaqat ish yurituvchilar, balki pedagoglar, talabalar, jurnalistlar va tadqiqotchilar tomonidan keng qo‘llaniladi. Matnlarni tahrirlash jarayoni faqatgina yozilgan gap-so‘zlarni o‘zgartirishdan iborat emas. Bu, avvalo, muallif fikrining aniqligi, ravshanligi va mantiqiy izchilligini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan jarayondir. Tahrirlash muallif tafakkurining muayyan tartibga solinishi, fikrlar to‘g‘riligi va ifoda uslubining silliqlanishi demakdir. Shu boisdan taniqli adib Ernest Xeminguey: “Yaxshi yozuv birinchi versiyada emas, balki qayta tahrirlashda tug‘iladi”, deya ta’kidlagan. Bunda Word dasturining “Track Changes” funksiyasi ayniqsa samarali bo‘lib, matndagi har bir o‘zgartirishni aniqlab olish, izohlash va ularni ko‘rib chiqish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar yoki jamoaviy ishlar ustida ishlanayotgan paytda muhim ahamiyatga ega. Matn bilan ishlashda asosiy e’tibor tahrirdan tashqari, formatlashga qaratilishi lozim. Formatlash – bu matn ko‘rinishini, ya’ni uning tashqi dizaynini o‘zgartirish orqali uni ko‘proq o‘qilishi oson va tushunarli qilishga qaratilgan jarayondir.

Formatlash elementlari matnni vizual idrok etish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aniq strukturaga ega va tartiblangan matn o‘quvchida ijobiy taassurot uyg‘otadi hamda axborotni qabul qilishni osonlashtiradi. Bu borada, Harvard universitetida 2021-yilda o‘tkazilgan eksperimentda, yaxshi formatlangan matnlar o‘quvchilar tomonidan 34% tezroq idrok etilishi aniqlangan. Shu bilan birga, Microsoft Word dasturida mavjud bo‘lgan “Styles” funksiyasi yordamida sarlavhalar, pastki sarlavhalar va asosiy matnni tizimli ravishda ajratish mumkin. Bu nafaqat matnni ko‘rinish jihatdan soddalashtiradi, balki avtomatik ravishda mazmunnoma yaratish imkonini ham beradi.

Shuningdek, “Navigation Pane” yordamida hujjatning tuzilmasini ko‘rish va tez harakatlanish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa katta hajmdagi ilmiy ishlar bilan ishlashda yengillik tug‘diradi. Matnlar ustida ishlash jarayonida imlo va grammatik xatolarning avtomatik aniqlanishi, yozuv uslubining tekshirilishi ham muhim jihatlardan biridir. Microsoft Editor funksiyasi sun’iy intellekt asosida ishlaydi va nafaqat grammatik xatolarni, balki uslubiy noaniqliklarni ham tahlil qiladi. Bu esa yozma nutqni yanada silliq, lo‘nda va mantiqiy qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu vosita bir necha tillarda ishlash imkonini berib, ko‘p tilli matnlarni yaratishda universal yordamchi bo‘lib xizmat qiladi. Microsoft Word dasturida mavjud bo‘lgan “References” bo‘limi esa ilmiy yozuvlar bilan shug‘ullanuvchilar uchun nihoyatda muhimdir. Ushbu bo‘lim yordamida manbalarni keltirish, havolalar qo‘shish, avtomatik bibliografiya yaratish mumkin. Bu esa akademik halollik va plagiatdan himoyalanish tamoyillariga muvofiq keladi. Ma’lumki, akademik yozuvlarda manba ko‘rsatish talabi qat’iy belgilangan bo‘lib, bu MS Word dasturida avtomatlashtirilgan tarzda ta’minlangan. Zamonaviy

texnologiyalar bilan bog‘liq holda Word dasturida ovozli buyruqlar orqali matn kiritish [Dictate” funksiyasi], grafik ma’lumotlarni kiritish (SmartArt, Chart), hujjatni PDF yoki veb-hujjatga aylantirish imkoniyatlari mavjud. Ayniqsa, Word’ning Office 365 versiyasi foydalanuvchilarga real vaqt rejimida hamkorlik qilish, ya’ni bir vaqtda bir nechta inson bilan bitta hujjat ustida ishlash imkoniyatini beradi. Bu esa korporativ muhitda, jamoaviy ilmiy ishlar olib borishda katta yengillik yaratadi. Muqobil yondashuv sifatida Word’da hujjatlarni tahrirlash va formatlashni avtomatlashtirish orqali katta hajmdagi ishlarni qisqa vaqt ichida bajarish mumkin. Masalan, “Macro” funksiyasi yordamida bir xil tahrirlarni takroriy bajarish o‘rniga, bitta kod bilan avtomatik amalga oshirish mumkin. Bu zamonaviy ish yuritish jarayonida juda foydali yondashuv bo‘lib, vaqt tejalishi va ish samaradorligining oshishiga olib keladi. Word dasturi orqali raqamli savodxonlik darajasini oshirish ham mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini amalga oshirish to‘g‘risida”gi qarorida ham raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rsatib o‘tilgan.Ilmiy jihatdan qaralganda, Word dasturining har bir funksiyasi muayyan pedagogik, psixologik va kommunikativ asosga ega. Masalan, matnni shrift, rang va oraliq bilan ajratish diqqatni jamlashga yordam beradi; tartibli formatlangan matn fikrlashni soddalashtiradi; izohlar orqali fikr almashish esa konstruktiv muloqotni shakllantiradi. Demak, Word faqat texnik vosita emas, balki muloqot va tafakkur vositasi sifatida ham qaralishi kerak. Estetik jihatdan to‘g‘ri ishlangan hujjat o‘quvchi uchun ishonch uyg‘otadi.

Mashhur dizayner Robert Bringhurst o‘zining “The Elements of Typographic Style” asarida yozadi: “Yaxshi formatlangan matn — bu ko‘zga ko‘rinmaydigan ustoz: u o‘quvchiga ko‘rinmaydi, lekin yo‘l ko‘rsatadi.” Word orqali amalga oshirilgan har bir dizayn, har bir shrift tanlovi yoki abzas sozlamasi o‘quvchi psixologiyasiga muayyan ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois bu dastur bilan ishlashni puxta o‘zlashtirish — bu nafaqat texnik mahorat, balki estetik va kommunikativ madaniyatni egallashdir. Matn tahriri va formatlash jarayonlari kognitiv yuklamani kamaytirishga xizmat qiladi. Bu borada R. Mayerning “Multimedia Learning” nazariyasida bayon qilingan “reducing extraneous processing” prinsipi muhim ahamiyatga ega.

Ya’ni foydalanuvchi e’tibori bexos ma’nosiz tartibsizliklarga emas, balki asosiy mazmunga qaratilishi lozim. MS Word’dagi paragraf oralig‘ini optimallashtirish, heading’lar yordamida ierarxik uzilma yaratish ana shu ilmiy tamoyilni amalda qo‘llash imkonini beradi. Hujjatlarni formatlashda “visual consistency” – ya’ni vizual birxillik masalasi ham strategik ahamiyatga ega. Masalan, bir hujjat ichida turli shrift va ranglar aralashib ketsa, bu o‘quvchi ongida rasmiylik yoki ishonchlilik hissini pasaytiradi. Shu bois har bir formatlash qarori, aslida, psixologik ta’sir kuchiga ega bo‘lgan kommunikatsion vositadir. Bugungikunda “semantic formatting” degan tushuncha dolzarb bo‘lmoqda. Ya’ni matnni faqat ko‘rinish jihatdan emas, balki uning semantik strukturasiga qarab tartiblash. Masalan, Heading 1, Heading 2 kabi uslublar nafaqat vizual farqlanishga, balki matnni mashinalar [AI, brauzer plaginlari, skrinriderlar] tomonidan ham to‘g‘ri anglashga yordam beradi. Bu esa, ayniqsa, inklyuziv dizayn va universal kirish imkoniyatini ta’minlashda muhim. Word’dagi “Track Changes” funksiyasi orqali ko‘p muallifli hujjatlar ustida ishlashda shaffoflik ta’minlanadi. Bu, o‘z navbatida, ilmiy ishlar ustida birgalikda faoliyat yuritish imkonini kengaytiradi.

G‘oyaning ilk variantdan yakuniy tahrirgacha bo‘lgan yo‘li butunlay qayd etiladi. Bu yondashuv “open science” konsepsiyasiga hamohangdir. Yana bir ilg‘or yondashuv – bu Word bilan birgalikda ishlaydigan avtomatlashtirish vositalaridir. Misol uchun, Word uchun yaratilgan VBA [Visual Basic for Applications] skriptlar yordamida yuzlab sahifalarni bir xil formatda, avtomatik tarzda yangilash mumkin. Bu katta hajmdagi hisobotlar, statistik ma’lumotlar bilan ishlaganda beqiyos foyda beradi. Matn tahriri va formatlash jarayonlari kognitiv yuklamani kamaytirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda “semantic formatting” degan tushuncha dolzarb bo‘lmoqda. Ya’ni matnni faqat ko‘rinish jihatdan emas, balki uning semantik strukturasiga qarab tartiblash. Masalan, Heading 1, Heading 2 kabi uslublar nafaqat vizual farqlanishga, balki matnni mashinalar (AI, brauzer plaginlari, skrinriderlar) tomonidan ham kirish imkoniyatini ta’minlashda

muhim. Word’dagi “Track Changes” funksiyasi orqali ko‘p muallifli hujjatlar ustida ishlashda shaffoflik ta’minlanadi. Bu, o‘z navbatida, ilmiy ishlar ustida birgalikda faoliyat yuritish imkonini kengaytiradi. G‘oyaning ilk variantdan yakuniy tahrirgacha bo‘lgan yo‘li butunlay qayd etiladi. Bu yondashuv “open science” konsepsiyasiga hamohangdir.

Yana bir ilg‘or yondashuv – bu Word bilan birgalikda ishlaydigan avtomatlashtirish vositalaridir. Misol uchun, Word uchun yaratilgan VBA (Visual Basic for Applications) skriptlar yordamida yuzlab sahifalarni bir xil formatda, avtomatik tarzda yangilash mumkin. Bu katta hajmdagi hisobotlar, statistik ma’lumotlar bilan ishlaganda beqiyos foyda beradi. Bugungi kunda raqamli avlod a’zolari uchun Word dasturida hujjat bilan ishlash ko‘nikmalari professional kompetensiyaning ajralmas qismidir. Ushbu dasturdan samarali foydalanish orqali talaba ilmiy faoliyatini soddalashtiradi, ish yurituvchi hujjatlar sifatini oshiradi, tadqiqotchi esa ma’lumotlarni tartibga solgan holda tahlil qilish imkoniga ega bo‘ladi. Shu jihatdan qaralganda, Word dasturini puxta egallash bilim olish, uni ifoda qilish va baham ko‘rishda muhim vositadir.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Microsoft Word dasturida hujjatlarni tahrirlash va formatlash — bu nafaqat texnik jarayon, balki bilim, estetik madaniyat, fikrlash va muloqot vositasi sifatida qaralishi kerak bo‘lgan ko‘nikmadir. Word dasturi orqali amalga oshirilgan har bir hujjat o‘zida nafaqat axborotni, balki estetik va madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Shu sababli ham uni chuqurroq o‘rganish va ilmiy asosda yondashish bugungi davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. American Psychological Association. [2020]. Publication manual of the American Psychological Association [7th ed.]. https://doi.org/10.1037/0000165-000 2. Clark, R. C., & Mayer, R. E. [2016]. E-learning and the science of instruction: Proven guidelines for consumers and designers of multimedia learning [4th ed.]. Wiley.

3. Jo‘raqulov, A. (2019). Axborot texnologiyalari va dasturlash asoslari. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.[20-30]

4.Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari www.pedagoglar.org 42-to’plam 1-qism Aprel 2025[157-160]

ÓSPIRIMLERDIŃ QARÍM-QATNASINA ATA-ANA TÁRBIYASINIŃ TÁSIRI.

Mambetiyarova Venera Reymbaevna
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, assistenti

Annotaciya. Bul maqalada óspirimlik dáwirindegi shaxslardıń qarım-qatnas sıpatları hám ata-analar tárepinen qollanılatuǵın tárbiya usılları arasındaǵı psixologiyalıq baylanıslılıq máseleleri kórip shıǵıladı. Izertlew dawamında óspirimlik psixologiyasınıń ózine tán ózgeshelikleri, qarım-qatnas túsinigi ilimiy analizlenip, ata-analardıń tárbiya usıllarınıń túrleri hám olardıń óspirim shaxsına tásiri talqılanadı. Sonday-aq, Temuriylerdiń pedagogikalıq miyrası kózqarasınan shańaraqlıq tárbiyanıń jas óspirim shaxsın qáliplestiriwdegi áhmieti jarıtıladı.

Tayanish sózler: óspirimlik, qarım-qatnas qásiyetleri, tárbiya usılı, avtoritar, demokratiyalıq, shaxs qáliplesiwi, shańaraqlıq qatnasıqlar, empatiya, kommunikativ kompetenciya, psixologiyalıq tásir.

Insannıń sociallıq janzat sıpatında qáliplesiwi tikkeley qarım-qatnas járdeminde ámelge asadı. Qarım-qatnas - bul tek ǵana informaciya almasıw procesi emes, al shaxstıń ózin-óziańlawı, basqalar menen emocionallıq baylanıs ornatıwı hám sociallıq tájiriybe arttırıwdıń tiykarǵı quralı bolıp esaplanadı. Ásirese, óspirimlik dáwirinde - 11 jastan 15 jasqa shekemgi dáwirde - qarım-qatnas shaxs rawajlanıwınıń tiykarǵı iskerligine aylanadı. Áyne usi basqıshta bala ata-anasınan psixologiyalıq jaqtan ajıralıp, teńlesleri menen tereń múnásibetler ornatiwga umtıladı [1, B. 45].

Óspirimlik dáwiriniń psixologiyalıq quramalılıǵı sonda, óspirim bir tárepten ǵárezsizlikke umtılsa, ekinshi tárepten ele de shańaraq qorǵanıwı hám emocional qollap-quwatlawǵa mútáj. Bul eki baǵdarlı zárúrlik ortasındaǵı qarama-qarsılıq kóp jaǵdaylarda naduris tárbiya sebepli qarım-

qatnas mashqalalarına, izolyaciyaǵa yamasa agressiv minez-qulıqqa alıp keledi. Sonıń ushın ata-analar tárbiya usılın psixologiyalıq kózqarastan úyreniw búgingi kúnde eń áhmiyetli máselelerden biri esaplanadı [2, B. 67].

Áyyemgi dáwir danishpanlarınan baslap zamanagóy psixologiya pánine shekem shańaraqlıq qatnasıqlar hám bala tárbiyası máselesi bárqulla itibar orayında bolgan. Temuriyler dáwiriniń ullı oyshilları - Alisher Nawayı, Husayn Voiz Koshifiy hám basqalar óz shıǵarmalarında balanıń ruwxıy-ádep-ikramlıǵı qáliplesiwinde ata-ananıń úlgisin, shańaraq ortalıǵınıń jıllılıǵın hám tárbiya usılın tiykarǵı faktor sıpatında kórsetken [5, B. 18]. Bul pikirler búgingi kúnde de óz áhmietin joǵaltpaǵan.

Óspirimlik dáwiri psixologiyasında tiykarǵı ózgerisler úsh baǵdarda baqlanadı: biologiyalıq, kognitiv hám social. Biologiyalıq ózgerisler - fizikalıq jetilisiw hám gormonlar tásiri - emocional turaqsızlıqqa, tez qapa boliw hám júdá sezgirlikke alıp keledi. Kognitiv rawajlanıw kózqarasınan óspirim abstrakt pikirlew, kritikalıq bahalaw hám óz kózqarasın qáliplestiriw qábiletine iye boladı. Bul bolsa ata-analar menen tartısıw, olardıń pikirlerine isenimsizlik penen qaraw sıyaqlı minez-qulqti júzege keltiredi [3, B. 112].

Sociallıq rawajlanıw tarawında bolsa óspirimde identifikaciya krizisi - "Men kimmen?" degen soraw bas máselege aylanadı. Erik Eriksonnıń psixosocial rawajlanıw teoriyasına muwapıq, bul dáwirde shaxstıń sociallıq rolı, qádiriyatları hám ózin-ózi ańlaw qáliplesedi. Bul proceste teńlesler toparınıń tásiri kúsheyse de, shańaraqtıń emocional bazalıq qáwipsizlik beriw funkciyası óz áhmiyetin saqlap qaladı [4, B. 89].

Qarım-qatnas sıpatları túsinigi tómendegi komponentlerdi óz ishine aladı: birinshiden, kommunikativlik belsendilik - óz baslaması menen qarım-qatnasqa kirisiw, sáwbetti qollap-quwatlaw kónlikpesi; ekinshiden, empatiya - basqalardıń sezimlerin túsiniw hám seziw qábileti; úshinshiden, tınlaw mádeniyatı - sáwbetlesiwshini aqırına shekem tınlay alıw, onıń pikirine húrmet penen qatnasta bolıw; tórtinshiden, qarama-qarsılıqlarda konstruktivlik qarım-qatnas - kelispewshilik jaǵdaylarında kelisimli sheshim taba alıw; besinshiden, emocional intellekt - óz sezimlerin basqarıw hám bildiriw kónlikpesi [2, B. 73].

Psixologiya páninde ata-analar tárbiya usılları boyınsha eń keń qollanılatuǵın klassifikaciya amerikalı psixolog Diana Baumrind tárepinen islep shıǵılǵan. Oniń izertlewleri tiykarında tórt túrli tárbiya usılı ajıratılgan: demokratiyalıq, avtoritar, erkin hám biypárwa usılları. Hár bir usil óspirim shaxsina túrlishe tásir kórsetedi [6, B. 44].

Demokratiyalıq tárbiya usılında ata-analar balanıń pikirine qulaq saladı, qaǵıydalardı túsindirip beredi, jıllı emocional ortalıq jaratadı, biraq sonda da anıq shegaralar belgileydi. Bul usılda erjetken óspirimler joqarı dárejedegi ózin-ózi húrmetlew, erkin qarar qabıl ete alıw, mol qarım-qatnas kónlikpelerine iye boladı. Bunday óspirimler teńlesleri arasında liderlik ózgesheliklerin kórsetedi, qarama-qarsılıqlı jaǵdaylardı tınısh jol menen sheshiwge uqıplı boladı [3, B. 118].

Avtoritar tárbiya usılında ata-analar qatań qaǵıydalar, sózsiz boysınıw hám jazalaw usıllarınan keń paydalanadı. Balanıń pikiri esapqa alınbaydı, talqılaw ótkerilmeydi. Bunday ortalıqta ósken óspirimler eki túrli baǵdarda rawajlanıwı baqlanǵan: birinshi toparda - sociallıq passivlik, óz pikirin qorǵay almaw, tómen ózin-ózi bahalaw; ekinshi toparda - kerisinshe, agressiv qarım-qatnas usılı, ata-anaǵa qarsı bas ın kóteriw, teńleslerine zorlıq minez-qulqı kórinedi [6, B. 47].

Erkin tárbiya usılında ata-analar balaǵa sheksiz erkinlik beredi, qaǵıydalar belgilenbeydi, hár qanday qálew qanaatlandırıladı. Dáslep bul usıl qolaylı kórinse de, óspirimde intizam sezimi, juwapkershilik sezimi hám sóylesiwde shegaralardı húrmet etiw kónlikpesi qáliplespeydi. Bunday óspirimler kóbinese impulsiv, ózin tutıwda qıynalatuǵın hám sociallıq beyimlesiwi tómen boladı [4, B. 93]. Biypárwa tárbiya usılında ata-analar perzenttiń emocional mútájliklerine itibar bermeydi. Bala emocional jaqtan jalǵız ósedi hám nátiyjede bunday óspirimde tereń isenim mashqalaları, sóylesiwden qashıw, sociallıq izolyaciya hám depressiv jaǵdaylar baqlanıwı múmkin. Izertlewlerdiń kórsetiwinshe, sóylesiw sıpatları eń tómen dárejede tap mine usı tárbiya usılında ósken óspirimler toparında baqlanadı.[2,B. 79].

Temuriyler dáwiriniń pedagogikalıq qádiriyatlarında shańaraqlıq tárbiya hám insannıń sóylesiw mádeniyatın rawajlandırıw máselesi áhmiyetli orın tutadı. Husayn Voiz Koshifiydiń "Futuvvatnomai sultoniy" shıǵarmasında insannıń kamalǵa keliwi ushın bárinen burın til hám sóylesiw mádeniyatın ielew zárúrligi atap ótilgen. Ol haqıyqıy insandı tek bilimli emes, al basqalar menen shın kewilden, húrmetli qarım-qatnas ornatıwǵa uqıplı insan sıpatında súwretleydi [5, B. 31].

Áliysher Nawayınıń "Mahbub ul-qulub" shıǵarmasında ata-ananıń perzentine kórsetetuǵın úlgisi haqqında bahalı pikirler keltirilgen. Nawayı ata-ananıń turmis tárizi, qarım-qatnas usılı hám ádep-ikramlılıǵı perzenttiń bolajaq shaxsın qáliplestiriwde tikkeley tásir etetuǵının uqtiradi. Bul pikir zamanagóy sociallıq úyreniw teoriyası - Albert Banduranıń "baqlap úyreniw" koncepciyası menen tolıq sáykes keledi [5, B. 45].Usı kózqarastan Temuriyler dáwiri pedagogikalıq miyrası menen zamanagóy psixologiyalıq izertlewlerdiń sintezi jańa ilimiy baǵdarlar ashıwǵa xızmet etedi.Milliy tárbiya úrip-ádetleri - húrmet, sabır-taqat, úlkenlerdi tıńlaw, jámáátlik qarım-qatnas mádeniyatı - óspirimlerdiń kommunikativ rawajlanıwında unamlı rol atqarıwı ilimiy jaqtan tiykarlanıwı múmkin.

Qaraqalpaqstan Respublikası jergilikli mektep oqıwshıları (11-15 jas) arasında ótkerilgen baqlaw hám sorawnama (n=150) nátiyjelerine bola tómendegi juwmaqlar alındı. Respondentlerdiń 82 procenti ata-anaları menen sóylesiwdiń sapasın óz qatarları menen sóylesiw mádeniyatına tikkeley baylanıslı dep esapladı. Demokratiyalıq tárbiya ortalıǵında ósken óspirimlerdiń 76 procenti joqarı empatiya kórsetkishlerine iye ekenligi anıqlanǵan [1, B. 52].

Qosimsha sáwbetler dawamında avtoritar tárbiyalanǵan óspirimlerdiń kópshiliginde qarım-qatnasta eki túrli minez-qulıq - ata-analar aldında pútkilley boysınıwshılıq, teńlesleri aldında bolsa hádden tıs dominant yamasa agressiv qarım-qatnas usılı baqlandı. Bul jaǵday "eki júzli adaptaciya" dep atalatuǵın psixologiyalıq fenomen menen túsindiriledi: bala hár qıylı sociallıq ortalıqta túrlishe qarım-qatnas maskasın taǵatuǵınına bolǵanlıqtan, haqıyqıy kommunikativlik kónlikpeler qáliplese almaydı [3, B. 125].

Qarım-qatnas sıpatların ólshewde qollanılǵan psixodiagnostikalıq metodikalar -Mixaylov sorawnaması hám qarım-qatnas kónlikpelerin anıqlaw testiniń kórsetiwinshe, shańaraqta emocional ashıqlıq, talqılaw hám pikir alısıw mádeniyatı joqarı bolǵan jas óspirimler mektepte de sociallıq jaqtan belsendi, oqıtıwshılar hám teńlesleri menen qatnasıqlarında da mashqalalar kemirek ekenligi baqlanǵan [4, B. 101].

Ótkerilgen izertlew hám ilimiy ádebiyatlardıń analizi tiykarında tómendegi juwmaqlarǵa kelindi. Birinshiden, ata-analardıń tárbiya usılı hám óspirimlerdiń qarım-qatnas qásiyetleri arasında tikkeley hám statistikalıq jaqtan áhmiyetli baylanıs bar. Demokratiyalıq tárbiya usılı óspirimde empatiya, kommunikativlik belsendilik hám emocional intellekttiń joqarı dárejede rawajlanıwına tiykar jaratadı. Ekinshiden, avtoritar hám biypárwa tárbiya usılları kommunikaciya mashqalaların - passivlik, agressivlik yamasa izolyaciyanı keltirip shıǵaradı. Úshinshiden, Temuriylerdiń pedagogikalıq miyrası zamanagóy psixologiyalıq jantasıwlar menen sáykes bolıp, milliy tárbiya dástúrleri jas óspirimlerdiń qarım-qatnas mádeniyatın qáliplestiriwde áhmiyetli derek sıpatında xızmet ete aladı.

Ámeliy usınıslar sıpatında tómendegiler usınıs etiledi: mektep psixologları tárepinen ata-analar menen turaqlı másláhátlesiwler hám treningler ótkeriw; oqıw baǵdarlamalarına "Sóylesiw mádeniyatı" modulin kirgiziw; shańaraq hám mektep birge islesiwin kúsheytiw maqsetinde birgeliktegi ilajlardı rejelestiriw; sonday-aq, Temuriylerdiń pedagogikalıq miyrasına tiykarlanǵan jergilikli tárbiya metodikaların zamanagóy psixologiyalıq ámeliyat penen birlestiriw.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR.

1. G’oziev E.G’. Psixologiya. — Toshkent: O’qituvchi, 2010. — 312 b.

2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan, 2012. — 280 b.

3. Baumrind D. Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior // Genetic Psychology Monographs. — 1967. — № 75. — P. 43–88.

4. Erikson E. Identichnost’: yunost’ i krizis. — Moskva: Progress, 1996. — 344 s.

5. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: Fan, 1983. — 180 b.

6. Maccoby E., Martin J. Socialization in the context of the family: Parent-child interaction // Handbook of child psychology. — 1983. — Vol. 4. — P. 1–101.
7. Vigotskiy L.S. Pedologiya podrostka. — Moskva: Prosveshenie, 1984. — 432 s.

XIX ASRDA QORAQALPOQ XALQINING MADANIYATI VA HAYOTINI O'RGANISH

Tleumuratov Ruslanbek Maxset ulı
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
"Etnografiya, etnologiya va antropologiya" yo'nalishi 2-bosqich magistranti.
Ilmiy rahbar: t.f.n., prof. J. Xakimniyazov

Resume. Ushbu maqolada XIX asrda qoraqalpoq xalqining madaniyati va kundalik hayoti o'rganiladi. Unda rus va sovet tadqiqotchilarining asarlari, arxiv materiallari va ilmiy ekspeditsiyalar ma'lumotlari asosida qoraqalpoq hayotini ilmiy tushunishning rivojlanishidagi asosiy bosqichlar o'rganiladi. Aholining kundalik hayotini qayta tiklashda etnografik va badiiy manbalarning roliga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Qoraqalpoq xalqi, XIX asr, madaniyat, kundalik hayot, etnografiya, tarixiy manbalar, ilmiy ekspeditsiyalar, arxiv hujjatlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, moddiy madaniyat.

Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning xususiyatlari, jumladan, an'anaviy iqtisodiy faoliyat - qishloq xo'jaligi, chorvachilik va baliqchilik, shuningdek, xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati tahlil qilinadi. Xalq ta'limi, diniy an'analar va og'zaki an'analar ham alohida ko'rib chiqiladi.

Xulosa tarixiy tadqiqotlarni zamonaviy qayta ko'rib chiqish, ob'ektiv yondashuvni hisobga olish va o'tmishning mafkuraviy talqinlaridan xalos bo'lish zarurligini ta'kidlaydi.

XIX asrda qoraqalpoq xalqining madaniyati va kundalik hayotini o'rganish tarixiy fanning muhim sohasidir. Bu davr Xiva xonligi va undan keyin Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta'siri bilan bog'liq muhim ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar bilan tavsiflangan. Ushbu tadqiqot qoraqalpoqlarning milliy o'ziga xosligi, iqtisodiy faoliyati, ma'naviy hayoti va an'analarini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Ushbu mavzuning dolzarbligi zamonaviy ilmiy yondashuvlarga asoslangan tarixiy tajribani qayta ko'rib chiqish, shuningdek, manbalar bazasini kengaytirish zaruratidan kelib chiqadi.

Qoraqalpoq xalqining tarixshunosligi rus, sovet va zamonaviy olimlarning asarlarini o'z ichiga oladi. P.P. Ivanov, S.P. Tolstov, T.A. Jdanko va N.A. Baskakov [1] tomonidan katta hissa qo'shilgan. Ularning tadqiqotlari mintaqaning etnik tarixi va madaniyatini har tomonlama o'rganish uchun asos yaratdi.

Arxiv materiallari va dala ishlariga asoslangan asarlar ayniqsa muhimdir. Ular bizga qoraqalpoqlarni ilmiy tushunishning rivojlanishini kuzatish va tarixiy jarayonlarning aniq talqinlarini aniqlash imkonini beradi. P.P. Ivanov tomonidan XIX asr Xiva xonlari arxivining topilishi mintaqani o'rganishda muhim bosqichni boshlab berdi. Ushbu hujjatlar yerga egalik qilish, soliq tizimi va jamiyatning ijtimoiy tuzilishi haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi [2].

Arxiv materiallarini tahlil qilish olimlarga qoraqalpoqlarning iqtisodiy faoliyatini, jumladan, dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilikni qayta tiklash imkonini berdi. Ushbu manbalar keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

19-asrning ikkinchi yarmida mintaqani o'rganishda muhim rol o'ynagan ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Ular orasida A.V. Kaulbars, A.L. Kun, N.N. Karazin va boshqa tadqiqotchilar bor edi [3].

Ekspeditsiyalar etnografik, geografik va statistik ma'lumotlarni to'pladi. Aholining kundalik hayoti, an'anaviy kasblari, uy-joy sharoitlari va ijtimoiy munosabatlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratildi.

N.N. Karazinning asarlari ayniqsa qimmatlidir. Uning rasmlari va esselarida oddiy odamlar: baliqchilar, dehqonlar va chorvadorlar hayoti aks ettirilgan. "Chimboy bozori" va "Amudaryo barja tashuvchilari" tasvirlari qoraqalpoqlarning madaniyati va kundalik hayotining yorqin

tasvirini beradi [4]. Odiiy manbalar yozma ma'lumotlarni to'ldiradi va tarixiy voqelikni to'liqroq tushunishga imkon beradi.

Qoraqalpoq jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi mintaqaning tabiiy sharoitlari bilan chambarchas bog'liq edi. Asosiy iqtisodiy faoliyat turlari:

– dehqonchilik;

– chorvachilik;

– baliqchilik.

Ya. G. G'ulomov, M. V. Sazonova va B. V. Andrianovning asarlari sug'orish tizimlari, yer munosabatlari va aholi punktlarining xususiyatlarini ochib beradi [5].

Qoraqalpoqlarning moddiy madaniyati an'anaviy uy-joylar, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari va hunarmandchilikni o'z ichiga oladi. Uy-joylar iqlim sharoitlariga moslashishi bilan ajralib turardi va uy-ro'zg'or buyumlari kundalik hayotning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirardi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi (yog'och o'ymakorligi, mato yasash) xalq san'atining yuqori darajasidan dalolat beradi.

Qoraqalpoqlarning ma'naviy madaniyati og'zaki folklor, dostonlar, qo'shiqlar, jira va baxshi an'analarini o'z ichiga oladi. N. Daukaraev va K. A. Ayymbetovning tadqiqotlari adabiyot va musiqa san'atining rivojlanishini ochib beradi [6].

An'analar avloddan-avlodga o'tib kelgan va milliy o'ziga xoslikni saqlashda muhim rol o'ynagan.

Ta'lim tizimiga maktablar va madrasalar kirgan. Ta'lim diniy xarakterga ega bo'lgan, ammo yozuv va arifmetika asoslarini ham o'z ichiga olgan. J.Orinboyevning tadqiqotlari ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini va uning Yevropa tizimidan farqlarini ochib beradi [7].

Din jamiyat hayotida muhim rol o'ynagan, xulq-atvor normalari va axloqiy qadriyatlarni shakllantirgan.

Mintaqaning Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilishi qoraqalpoq jamiyatining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Yangi ma'muriy tuzilmalar joriy etilgan bo'lsa-da, an'anaviy iqtisodiy tuzilmalar saqlanib qoldi.

Sovet tarixshunosligi ko'pincha bu jarayonlarni mafkuraviy nuqtai nazardan talqin qilgan, bu esa tanqidiy qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Shunday qilib, XIX asrda qoraqalpoq xalqining madaniyati va kundalik hayotini o'rganishni bir necha bosqichlarga bo'lish mumkin:

1) birlamchi ma'lumotlarni to'plash (ekspeditsiyalar, arxivlar);

2) ilmiy konsepsiyalarni ishlab chiqish;

3) madaniyat va jamiyatni har tomonlama o'rganish.

Zamonaviy tadqiqotlar tarixiy jarayonlarning mafkuraviy cheklovlarsiz ob'ektiv bayonini berishga qaratilgan.

Bibliografiya

1. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов. Л., 1940.
2. Толстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции. М., 1959.
3. Жданко Т.А. Очерки этнографии каракалпаков. М., 1950.
4. Каразин Н.Н. Путевые очерки. СПб., 1875.
5. Гуламов Я.Г. История орошения Средней Азии. Ташкент, 1959.
6. Айымбетов К.А. Каракалпакское искусство. Нукус, 1967.
7. Орынбаев Ж. История образования в Каракалпакстане. Нукус, 1973.
8. Ходжаниязов Г., Хакимниязов Ж. Городище Дэвкескен-Вазир //Нукус:«Билим. – 1997.

РОЛЬ ЭТНОТОПОНИМОВ В ИСТОРИИ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ.

Абдирова Г.С.
Ассистент кафедры Археология Каракалпакского государственного университета.

Среди различных групп топонимов особое место занимают этнонимические географические названия или этнотопонимы. Они являются живыми свидетелями сохранения названий древних племен, народов и других этнических групп до наших дней. Факты о существовании забытых и исчезнувших народов часто можно найти только по топонимическим данным. Изучая эти географические термины, исследователь неизбежно входит в области этнографии и этнической истории. [1, С. 5].

Распространение этнического названия на территорию, населённую представителями определённого народа, происходило с древнейших времён. Поэтому этнотопонимы действительно можно считать одной из древнейших форм историко-географических названий. С самых ранних этапов цивилизации этнические названия использовались в качестве территориальных обозначений. Это было связано с племенным землевладением, и в то время и народ, и земля назывались, одним словом.

Этнотопонимия - это исторически активная категория. Территориальная принадлежность топонимов этой группы связана с историко-географическими причинами, причем наиболее важными факторами являются расселение населения, особенности их связей и особенности их хозяйственной деятельности. [1, С. 5; 3, С. 12].

Многие этнические названия легли в основу названий государств, административных единиц и других объектов. Поселения, являвшиеся центрами племенных владений, также имели этнотопонимические названия. Результатом переселения народов всегда было освоение новых территорий и создание населённых пунктов. [6, С. 50]. Процесс расселения варьировался в зависимости от географических условий и исторического периода. Соответственно, изменение и образование топонимов и этнотопонимов во многом были связаны с этим процессом. [4, С. 311]. Таким образом, можно выделить следующие этапы расселения народов и трансформации топонимов: древний период - процесс расселения варьировался в зависимости от географических условий и исторического периода, начиная с расселения местных аборигенов и заканчивая расселением других племен; арабское нашествие в средние века и вторжение тюрков и монголов коренным образом изменили ситуацию; поздний средневековый период, который начинается с завоеваний Шейбани-хана в начале XVI века; новый период, когда расселение населения на новых территориях приобрело широкие масштабы.

Например, для определения ареалов расселения этнических групп в прошлом на основе топонимических данных определяется языковая и этническая принадлежность всех топонимов в регионе, и ареалы составляются на основе этих признаков названий на топонимической карте. [5, с. 43].

Народы, племена и кланы, социальные, региональные и профессиональные группы, отделившись друг от друга, стремились жить в составе своей группы. Кочевые и полукочевые народы были родоплеменными, а региональные группы - кочевыми. В каждой деревне или небольшой деревне проживала одна или две родственные семьи какого-либо племени или родовой группы, то есть деревни в основном, этнически однородными. Кроме того, в отличие от населения обширных степей, на относительно небольших территориях речных долин и оазисов были сосредоточены "отрывки" многих различных народов, племен, кланов и других социальных групп. [6, с. 50].

Кроме того, такие узбекские племена, как нуратинские туркмены, багрины, туяклы, минг и найманы, предпочитали проживать в основном в долинах горных рек и предгорьях. [2, С. 30]. Каракалпаки же, наоборот, стремились занять места, природные условия которых были близки к условиям низовьев Амударьи. Кроме того, каждый род стремился поселиться среди своих соплеменников. В результате, со временем, на пустырях образовались постоянные поселения того или иного племени. Это явление нашло своё отражение и в топонимике. [3, С. 12].

По сравнению с картой естественного районирования, карта расселения населения в различных районах показывает, что земля с определёнными природными условиями первоначально была выбрана с "необходимыми измерениями" для расселения. Таким

образом, где бы ни жили каракалпаки, они всегда селились по берегам рек, в долинах и на берегах.

В процессе переселения каракалпаков из низовьев Сырдарьи в Приаралье, начавшегося в 60-70-х годах XVIII века, они первоначально поселились в северных частях дельты Амударьи и по берегам моря. Условия жизни первых каракалпаков, населявших отдаленные районы оазисов, были крайне тяжелыми. Каракалпаки были вынуждены использовать плодородные земли, что привело к частым столкновениям между племенами. Например, Б.В. Андрианов пишет: "В Кегейлийском оазисе разгорелся земельный спор между кенегесами и мангытами, в который вмешался хивинский хан." Каракалпаки, переселившиеся на 100-200 лет позже узбеков, не имея возможности выбора места, поселились в неблагоприятной для жизни части дельты. [2, С. 30; 4, С. 311].

Каракалпаки, переселившиеся в низовья Амударьи, освоили территорию, построив ряд крупных ирригационных каналов и продолжив заниматься комплексным земледелием, животноводством и рыбоводством. Географическая среда сыграла важную роль в этом процессе, повлияв на характер расселения каракалпаков и, соответственно, на их хозяйство и образ жизни. Активная хозяйственная деятельность каракалпаков повлияла на изменение природных ландшафтов низовьев Амударьи. [2, С. 30].

Каракалпаки в низовьях Амударьи были разделены на две большие группы по родовому признаку: ("арыс") "Арыс четырнадцать родов" и "Арыс конграт." "Арысы четырнадцати племён" располагались на правом берегу Амударьи, в бассейне канала Кегейли, в северной части дельты "Арысы-Кунград," в местах примыкания к Аральскому морю, а также на Амударье в Кунградском и Чумакейском бекствах на левом берегу Хивинского ханства. Каждый род, в свою очередь, делился на два рода: род четырнадцать родов - китаево-кипчакский и кенегес-мангытский, а род конгратский - чулликский и джовингирский. Исходя из разделения племен на две части, их территории также были разделены. Особенно ярко это проявляется в "четырнадцати племенах." Канал Кегейли проходил между территориями "китайско-кыпчакского" и "кенагасско-мангытского" племен. [1, С. 5].

Т.А.Жданко видит эти различия в корнях исторически сложившихся хозяйственно-культурных традиций, но в основном они, как видно, были связаны с особенностями расселения: каракалпаки "четырнадцати родов" занимали центральную часть дельты - бассейн Кегейли, который уже был освоен узбеками, пришедшими из Янгидарьи, эти земли непрерывно орошались, что позволяло заниматься интенсивным земледелием по каналам.

Конграты, в свою очередь, огибали эту территорию с севера, простираясь до пустынной части дельты, вплоть до берегов Аральского моря, вдоль его крайних восточных и западных стоков, то есть где господствовал типичный дельтовый ландшафт, озера, ручьи, болотистые долины, бескрайние заросли камыша, леса и только нерегулируемое, условно орошаемое земледелие.[3, С.12-15]

Арысы расположены вдоль больших каналов и магистральных каналов, которые каракалпаки называют "жармыш," "жармыш," "джарган" и "джарма." Помимо "жармыс," это может быть имя человека, проложившего канал (бий, аксакал), а иногда и имя человека, взявшего на себя распределение воды.

Канал часто назывался в честь рода или деревни, которая пользовалась его водой. Например, "Пиримбет жарган" (Пиримбет руководил строительством этого канала), "Кувонч жарма," "Кият жарган" (канал был построен родом Кият) и другие. Родственники также поселились вдоль второстепенных каналов "жап," проложенных одним родом. Каналы третьего уровня орошали земли самых небольших групп уличных племен. "Салма" была выведена со стороны большого канала рода.

Топонимика Приаралья XIX века показывает, что родовые названия давались не только каналам, но и орошаемым землям и пастбищам. Каждое племя и род имели ряд общих хозяйственных интересов в рамках системы каналов и общественных пастбищ.

В северных районах каракалпаки жили в основном по соседству с казахами. Здесь каракалпаки занимались скотоводством и рыболовством. Характер расселения в этих районах также отличается: деревни здесь более компактны, а дома и юрты расположены длинными полосами вдоль берегов дельты. Недалеко от деревни находилось родовое кладбище.

Таким образом, этнотопонимы занимают значительное место в топонимической системе каракалпакской истории. Поскольку этнотопонимы - это названия географических объектов, образованные на основе названий родов, племен, народов и наций, они относятся к древним топонимическим пластам нашей истории и языка. Они указывают на принадлежность и связь историко-географических объектов с определенной этнической группой. Географические объекты, названные этнонимами, в основном связаны с племенами каракалпакского народа и их историей.

Литературы:

1. Аюбов А.Р. Роль этнических расселений в сложении и трансформации топонимов. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-239-5, с. 5
2. Баллиева Р., Искендеров А.Б. Значение топонимии для изучения природопользования Приаралья в XIX-начале XX века // Аспирант и соискатель. 2002. №3, С.29–30
3. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Труды Института этнографии АН СССР. Т.IX. М.:1950. С. 12–15
4. Хозяйство Каракалпакии в 19-нач.20 вв. – Ташкент, 1972, с.311. ЦГА РК, ФР-551, оп.1, д.84
5. Попов А.И. Основные принципы топонимического исследования // Принципы топонимики. М.: Наука,1964. С. 43
6. Қораев С.К. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.:2005. С. 50–51
7. Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана. Автореферат на соискание к.и.н., 1990. С. 17

AMIR TEMUR MA’NAVIY MEROSINING YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDAGI O‘RNI

Botirova Soliyaxon Ro‘zivoyevna
O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi
Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik
litseyi ona tili va adabiyot fani bosh o‘qituvchisi
e-mail: solihabotirova891@gmail.com
tel.raqami:+998334055588

Annotatsiya: Mazkur maqolada Amir Temur va Temuriylar davri ma’naviy merosining jahon sivilizatsiyasiga davlatchilik madaniyati, ilm-fan, me’morchilik, adabiyot va san’at orqali qo‘shgan hissalari hamda harbiy san’atdagi tashkiliy-strategik yutuqlari tahlil qilindi. Shu asosda merosni “Temurbeklar maktabi” kabi harbiy ta’lim muassasalarida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga integratsiya qilishning metodik yo‘llari va amaliy takliflar asoslandi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar, ma’naviy meros, jahon sivilizatsiyasi, harbiy san’at, Temur tuzuklari, vatanparvarlik, harbiy ta’lim.

XXI asrda geosiyosiy raqobat, axborot xurujlari va madaniy globallashuv jarayonlari yoshlar ongi va qadriyatlar tizimiga kuchli ta’sir ko’rsatmoqda. Bunday sharoitda vatanparvarlik tarbiyasi — faqat bayramona shior emas, balki milliy xavfsizlik, jamiyat barqarorligi va davlat taraqqiyotini ta’minlaydigan ma’naviy-ijtimoiy mexanizmdir. Vatanparvarlikning mazmuni yoshlarda Vatanga muhabbat, davlat ramzlariga hurmat, qonunga itoat, mehnatsevarlik, fidoyilik, tinchlikni qadrlash va zarur paytda uni himoya qilishga tayyorlik kabi fazilatlarni qaror toptirishdan iborat. Amir Temur ma’naviy merosi — bu o‘tmishdan qolgan yodgorliklar majmuyi emas, balki jamiyatning qadriyatlari, boshqaruv madaniyati, ilmiy tafakkuri va o‘zini anglash tizimini shakllantiradigan tarixiy tajriba qatlamidir. Amir Temur merosi ana shunday ko‘p qatlamli hodisa bo‘lib, unda davlat qurilishi, harbiy tashkilotchilik, ilm-fan va san’at hamda axloqiy-ruhiy tamoyillar bir-birini to‘ldiradi.

Istiqlol yillarida tarixiy shaxslar faoliyatini xolisona o‘rganish va targ‘ib qilish uchun imkoniyat paydo bo‘lgani, Amir Temur shaxsiga oid nohaq qoralashlarga barham berish masalasi kun tartibiga chiqqani Ziyoyev tomonidan alohida ta’kidlanadi [4,5-b]. Bu jarayon ma’naviy merosga yangicha nazar bilan qarash, uni zamonaviy taraqqiyot va tarbiya ehtiyojlariga mos talqin qilish imkonini berdi.

Ma’naviy merosni tarbiya jarayoniga olib kirishda eng muhim masala — uni “tirik” mazmunga aylantirishdir. Buning uchun meros ikki qatlamda ko‘riladi:

a) Moddiy meros: me’moriy obidalar, shaharsozlik, yozma manbalar, madrasalar, masjidlar, qo‘lyozmalar. Muqimov Sohibqiron qurdirgan me’moriy yodgorliklar bugungi kunda ham shahar va qishloqlar ko‘rkiga ko‘rk qo‘shayotganini ta’kidlaydi [3,5-b.].

b) Nomoddiy meros: adolat, intizom, maslahat, ilmga hurmat, vatanparvarlik, mas’uliyat. Ziyoyev keltirgan “Kuch – adolatdadir!” g‘oyasi ana shu nomoddiy merosning yadro tushunchasidir [4,12-b.].

Shu bilan birga, moddiy meros ham tarbiyaviy ta’sirga ega: u yoshlarni o‘z tarixiga hurmat ruhida tarbiyalaydi, milliy g‘ururni uyg‘otadi. Moddiy va nomoddiy meros uyg‘unlashganda esa “tarixiy xotira + shaxsiy mas’uliyat” birligi yuzaga keladi.

Temuriylar davri merosining jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi avvalo shahar va madaniy muhit yaratish tajribasida ko‘rinadi. Muqimovning yozishicha, Amir Temur poytaxt Samarqandni chinakam madaniy va ilmiy markazlardan biriga aylantirgan, me’morlar va shoirlarning homiysi sifatida tanilgan [3,5-b.]. Bu — “davlat + madaniyat” sintezining tarixiy misoli.

“Zafarnoma”da ham Sohibqironning bunyodkorlik faoliyati eslatiladi: u har yerda imoratga loyiq joy ko‘rsa, albatta imorat solishga buyurgani, bog‘lar va saroylar barpo etilgani tasvirlanadi [5,190-b.]. Bunday bunyodkorlik siyosati nafaqat ichki barqarorlikni, balki davlatning tashqi nufuzini ham oshiradi: madaniy markazlar diplomatik aloqalarning maydoniga aylanadi.

Jahon sivilizatsiyasiga qo‘shilgan hissani yana bir yo‘nalishda ko‘rish mumkin: ma’naviy ramzlar va tarixiy xotira. Ziyoyev yozishicha, Temur haykalida bitilgan “Kuch – adolatdadir!” shiori nafaqat milliy g‘urur, balki umuminsoniy qadriyat — adolat g‘oyasini ham ifodalaydi [4,12-b.].

Temuriy davr madaniy muhitida adabiyot va san’atning o‘rni ham e’tiborga loyiq. Ziyoyev kitobida Temur haykalidagi shior haqida so‘z yuritar ekan, Sohibqiron “she’riyati, musiqasi, dinu ilmi… hech qachon unutilmaydi” degan mazmundagi xulosani ham keltiradi [4,12-b.]. Bu fikr ma’naviy merosning “faqat siyosat” emas, madaniyat va ruhiyat ham ekanini ko‘rsatadi.

Demak, jahon sivilizatsiyasiga qo‘shilgan hissa faqat harbiy yurishlar yoki siyosiy qarorlar bilan cheklanmaydi. Madaniy markaz paydo bo‘lishi — til, san’at, ilm va mehnat madaniyatining o‘sishini rag‘batlantiradi. Shaharsozlik va bunyodkorlik [5,190-b.] hamda ilm ahliga homiylik [3,5-b.] birgalikda jamiyatning “yaratuvchanlik potensiali”ni oshiradi.

“Temur tuzuklari”da harbiy xizmatda jasorat va qobiliyatni e’tiborga olish, ishonchli kadrlar tanlash, buyruq va ijro zanjirini uzluksiz nazorat qilish kabi qoidalar keltiriladi [1.66-b]. Harbiy

san’atning muvaffaqiyati faqat taktika bilan emas, huquqiy-axloqiy me’yorlar bilan ham belgilanadi. Muqimov Temur nazarida shariat, to‘ra va tuzukni buzganlik uchun javobgarlik muqarrarligi, qonun oldida barchaning tengligi kabi tamoyillarni ajratib ko‘rsatadi [3,100-b.]. Bu tamoyillar qo‘shin ichida “umumiy qoida — umumiy ishonch” muhitini yaratadi.

Rag‘bat va javobgarlik tizimi jamoa ruhiyatini mustahkamlaydi. Qahramonlik ko‘rsatganlarning bosqichma-bosqich ko‘tarilishi o‘zaro raqobatni ijobiy yo‘naltiradi; qochish va vahima holatlariga differensial yondashuv esa [3, 104-b.] “adolatli baho” hissini mustahkamlaydi.

Ta’minot tizimi ham jamoa ruhiyatiga bevosita ta’sir qiladi. Maosh tayinlash va nazorat mexanizmlarining mavjudligi, maosh yorlig‘i orqali hisob yuritilishi [3, 106–107-b.] sipohiyda “mening mehnatim qadrlanadi” degan ishonchni kuchaytiradi. Demak, logistika va resurs boshqaruvi ham harbiy san’atning psixologik omilidir.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash — faqat shiorlar bilan emas, tarixiy tajribadan to‘g‘ri xulosa chiqarish orqali amalga oshadi. Temuriy merosning tarbiyaviy kuchi uch yo‘nalishda ko‘rinadi:

Vatanparvarlik tarbiyasi psixologik jihatdan uch tarkibdan iborat: bilim (tarixiy ong), hissiyot (g‘urur va daxldorlik), xulq (amaliy mas’uliyat). Temuriy merosning kuchi shundaki, u ushbu uch tarkibni bir paytning o‘zida qo‘llab-quvvatlaydi: manbalar tarixiy ongni boyitadi; bunyodkorlik va madaniy yutuqlar g‘ururni uyg‘otadi; adolat, intizom va mas’uliyat haqidagi g‘oyalar esa xulqqa yo‘l ko‘rsatadi [3, 5, 100-b.; 4, 12-b.].

Shu asosda vatanparvarlik tarbiyasining “bilish — his etish — amal” modeli taklif etiladi. “Bilish” bosqichida o‘quvchi manbalardan xabardor bo‘ladi: masalan, “Zafarnoma”dagi raiyat ahvolini so‘rab turish [5,185-b.] yoki qo‘shin safini tuzish [5,258-b.) epizodlarini o‘rganadi. “His etish” bosqichida u bu epizodlarning ma’nosini anglab, adolat va tartibning qiymatini ichki qabul qiladi. “Amal” bosqichida esa bu qadriyatlar real xulqda ko‘rinadi: intizomli bo‘lish, jamoaga sadoqat, omonatni asrash, qonuniylikni hurmat qilish.

Amir Temur ma’naviy merosining jahon sivilizatsiyasi hamda harbiy san’at rivojiga qo‘shgan hissalarini tizimli tahlil qilish, shu asosda mazkur merosni yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayoniga samarali tatbiq etish bo’yicha nazariy va amaliy takliflarni ilgari surishdan iborat.

Temuriylar ma’naviy merosi: jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o‘rni. Ma’naviy meros deganda faqat yodgorliklar yoki tarixiy shaxslar haqidagi xotira emas, balki davlatchilik tajribasi, huquqiy-axloqiy me’yorlar, ilm-ma’rifat an’analari, madaniy institutlar, urf-odat va qadriyatlar majmui tushuniladi. Amir Temur davrida davlat boshqaruvi va harbiy tizimda tartib-intizomga bo‘lgan talab kuchaygani ma’lum. “Temur tuzuklari”da lavozim va mas’uliyat mutanosibligi, rahbarning xalq oldidagi burchi, adolat va nazorat mexanizmlari, harbiy intizom hamda kadrlarni tanlash mezonlari bayon etiladi [1,78-b]. Bu tamoyillar davlat boshqaruvida qonun ustuvorligi va mas’uliyatli rahbarlik madaniyatini shakllantirishga xizmat qilgan.

Shunday yondashuvda temuriy ma’naviy meros yoshlar tarbiyasida “kompleks tizim”ga aylanadi: tarixiy bilim (fakt), ma’naviy qadriyat (ma’no) va amaliy ko‘nikma (xulq) bir-birini to‘ldiradi.

Ushbu yo‘nalishlar amaliyotga joriy etilsa, temuriy meros “muzey eksponati” emas, balki yoshlarning kasbiy va fuqarolik o‘zligini shakllantiradigan tarbiyaviy resursga aylanadi.

Ma’naviy merosni o‘rganish faqat yutuqlar bilan cheklanmasligi kerak; tarixiy saboqlar ham tarbiyaning muhim qismidir. Ziyoyev kitobida Temuriylar davlatining zaiflashishi va keyinchalik shayboniylar tomonidan bosib olinishi masalasi ham eslatib o‘tiladi [4, 6-b.].

Vatanparvarlik tarbiyasi agressiya yoki boshqalarni kamsitish ruhida emas, tinchlikni asrash, millatlararo totuvlik, qonun va inson qadrini himoya qilish ruhida qurilishi lozim. Temuriylar davri madaniyatida ham ilm ahliga hurmat, muloqot madaniyati, jamoatchilik tartibiga rioya qilishga oid jihatlar mavjud [2,87-b]. Bu yoshlarda milliy iftixorni umuminsoniy mas’uliyat bilan uyg‘unlashtiradi.

Xulosa sifatida aytadigan bo‘lsak, Amir Temur boy ma’naviy merosi ilm-fan, adabiyot va san’atga salmoqli hissa qo’shgan. Ushbu merosni zamonaviy yoshlar, ayniqsa, harbiy ta’lim

muassasalarida o‘quvchi-kursantlar tarbiyasiga tatbiq etish orqali milliy g‘urur, kasbiy mas’uliyat, burchga sadoqat, ma’rifatparvarlik va tinchlikparvarlik ruhini mustahkamlash mumkin. Eng muhimi, Temuriylar merosidan olinadigan saboq — Vatanni himoya qilish faqat qurol bilan emas, bilim, intizom, adolat va ma’naviy barkamollik bilan ham ta’minlanishidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amir Temur. Temur tuzuklari. — T.:, “O‘zbekiston”, 1996.
2. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. — T.: “G‘afur G‘ulom”, 1983.
3. Muqimov Ziyodulla. Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot). Ikkinchi to‘ldirilgan nashr. Sam.: SamDU, 2008.
4. 4. Ziyoyev Hamid. Buyuk Amir Temur saltanati va uning taqdiri. T.: “Ma’naviyat”, 2008.
5. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. T.: “Sharq”, 1997.

LINZALAR MAVZUSINI O‘QITISHDA PHED COLORADA DASTURIY ILOVASI VOSITASIDAN FOYDALANISH

Butayev Muxammadi Alimardanovich
Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada fizika fanining optika bo’limidan linzalar mavzularini o’qitishda nazariy va amaliy olingan bilimlarni boyitib borishda Phed colorada dasturiy ilovasi vositalari yordamida o’qitish.

Kalit so‘zlar: fizika, linzalar, linzalarda tasvir, linzalarning turlari, tasvir, linzaning turlari, ta'lim, tajriba.

Hozirgi paytda davlat andozalari (standartlari) asosida barcha ta'lim maskanlarida sifatli ta'lim jarayonini tashkil qilish uchun o‘zbek xalqining boy merosidan, hamda jahonning ilg‘or tajribalaridan keng foydalanishga e'tibor qaratib kelinmoqda. Fizika fanining optika bo‘limini linzalar mavzusini o‘qitishda duch keladigan qiyinchiliklardan biri linzalarning tasvirlarini tasavvur qilish bo‘lib buni tushuntirishda Phed colorada dasturiy ilovasi vositalaridan foydalanilsa mavzuni tushuntirishda o‘quvchilarga samaraliroq bo‘lardi.

Fan bo‘yicha nazariy ma’lumotlar berib bo‘lingandan so‘ng ularga o‘tilgan mavzuni yanada singdirish uchun hamda fanni chuqurroq o‘zlashtirish uchun fizika darslaridan amaliy mashg‘ulotlar olib boriladi. Masalalar yechish mashg‘uloti fizika fanini chuqur o‘zlashtirish uchun amaliy mashg‘ulotlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Fizika darslarida Phed colorada dasturiy ilovasi vositasi yordamida o‘qitish mavzularni o‘quvchilar osonroq va chuquriroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Ikkala tomonni siferik sirtlar bilan chegaralangan shaffof jism **linza** deb ataladi**.** Odatda linzalar shishadan tayyorlanadi. Linzalardan birining yon tomondan ko’rinishi 1-rasmda keltirilgan.

Sferik sirt shar sirtining bir qismi bo'lganligi uchun u egrilik radiusiga egadir. Sferik sirtlarning markazlari orqali o'tuvchi AB to'g'ri chiziq **linzaning bosh optik o'qi** deb ataladi. $0_1 0_2$ qalinlikdagi sferik sirtlarining egrilik radiuslari R_1 va R_2 ga teng.

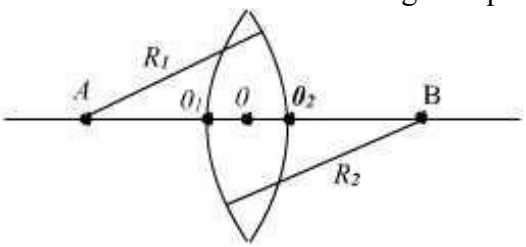

1-rasm

Biror to'g'ri chiziq shaklidagi AB jismning yig'uvchi linzadagi tasvirini yasaylik. Jism (yoki buyum)ning tasvirini linza yordamida olish (yasash) uchun quyidagi nur yo'nalishlarini tanlash maqsadga muvofiqdir:

Linzaning bosh optik o'qiga parallel bo'lgan (AC) nurni olamiz. Bu nur linzadan sinib o'tgach (CA` nur) uning fokusidan o'tadi (1-rasm).

Linzaga tushgunga qadar uning fokusidan o'tgan (AD) nur olinadi. Bu nur linzadan o'tgach, bosh optik o'qqa parallel(ya'ni DA` nur) yo'nalishda ketadi.

Linza optik markazidan o'tuvchi (AO) nur. Bu nur o'z ya'nalishini o'zgartirmaydi.

Linzadan o'tgan nurlarning kesishmasidan hosil bo'lgan tasvir, haqiqiy tasvir bo'lib hisoblanadi. 1-rasmdagi linza yordamida olingan ($A'B'$) tasvir to'nkarilgan haqiqiy tasvirdir.

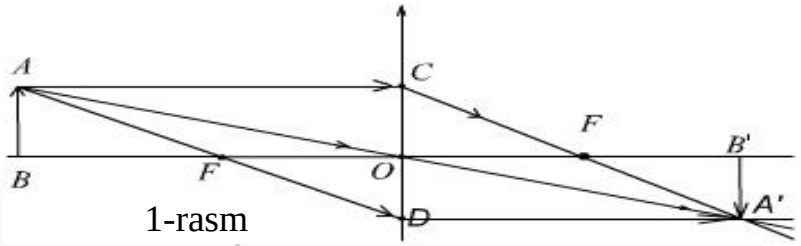

1-rasm

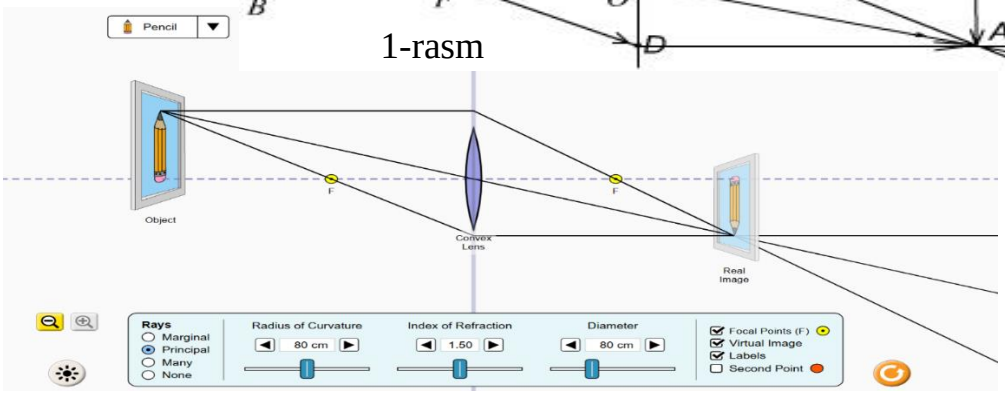

Linza yordamida olingan buyum tasvirining holati buyumning linzaga nisbatan joylashishi, hamda linzaning optik kuchiga bog'liq bo'ladi. Bu munosabat linza formulasi yordamida topiladi. Linza formulasi uch kattalik: buyumdan linzagacha bo'lgan $d = BO$ masofa (1-rasm), linzadan tasvirgacha bo'lgan $f = OB^I$ masofa va linzaning fokus masofasi F orqali quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{1}{F} = \frac{1}{d} + \frac{1}{f} \quad \text{yoki} \quad D = \frac{1}{d} + \frac{1}{f} \qquad (1)$$

yig'uvchi linzalar uchun F, d, f kattaliklar asosan musbat. Buyum linzadan $d < F$ masofada bo'lganda f manfiy bo'lib, tasvir mavhum bo'ladi.

Sochuvchi linzalarda esa, f va F doim manfiy va tasvir mavhum bo'ladi. Sochuvchi linza formulasi:

$$\frac{1}{d} - \frac{1}{f} = -\frac{1}{F} \qquad (2)$$

Linzaning asosiy hususiyatlaridan biri uning kattalashtirish qobilyatidir. Tasvirning chiziqli o'lchamining buyumning chiziqli o'lchamiga nisbati **linzaning chiziqli**

kattalashtirilishi deyiladi. Bu kattalikni 1-ramdagi ABO va A’B’O uchburchaklarning o’xshashliklaridan quyidagi tenglikni yozishimiz mumkin:

$$K = \frac{A'B'}{AB} = \frac{f}{d} \qquad (3)$$

Bunda, K — linzaning chiziqli kattalashtirilishidir. Linzaning kattalashtirishi linzadan tasvirgacha bo’lgan va buyumdan linzagacha bo’lgan masofalarning nisbatiga teng ekan.

Odatda, buyum linzadan turli masofada bo’lishi mumkin. Shu sababli uning tasviri ham turli ko’rinishda bo’ladi. Yig’uvchi linza uchun mavjud bo’lgan ba’zi bir hususiy hollar bilan tanishaylik.

Jism linzadan cheksiz uzoq masofada joylashgan, ya’ni $d=\infty$. Bundan tasvir haqiqiy, ammo u nuqtasimon va linzaning fokusida joylashadi.

Buyum linzadan $d>2$F, ammo chekli masofada joylashgan. Bunda tasvir haqiqiy, ammo teskari va kichraygan bo’lib, F $<f<$2F masofada joylashadi.

Buyum linzadan 2F masofada joylashgan, $d=2$F. Bu holda tasvir kattalik jihatidan buyumga teng, haqiqiy, ammo teskari.

Buyum 2F$>d>$F masofada joylashgan. Bu ikkinchi holning teskarisi, ya’ni buyum va tasvir o’rin almashadi.

Buyum linza bilan fokus orasida joylashgan bo’lsin, ya’ni $d<F$ (3-rasm). Bunda tasvir mavhum, to’g’ri va kattalashgan holda hosil bo’ladi.

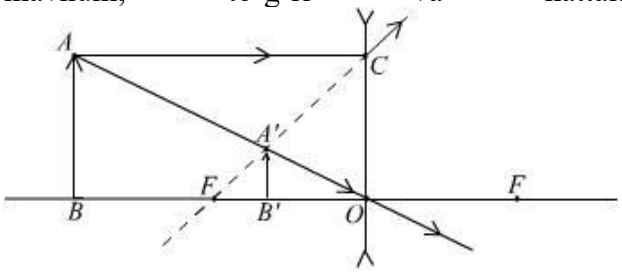

3-rasm

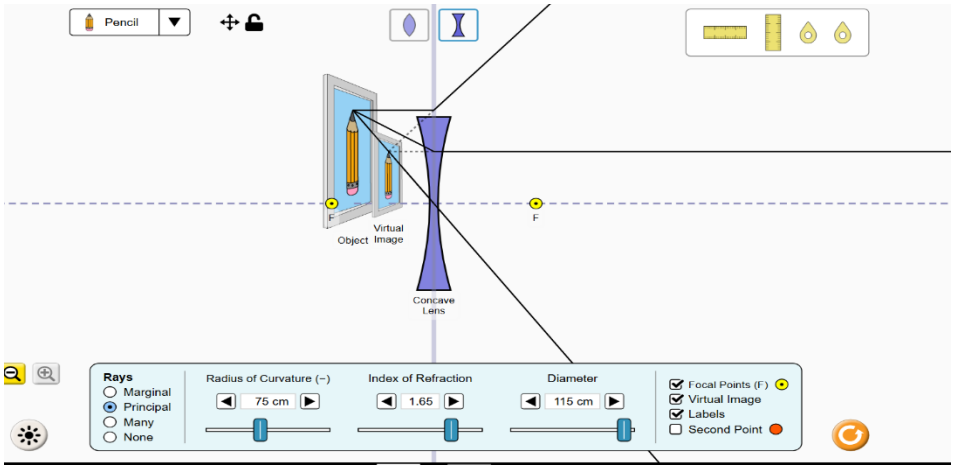

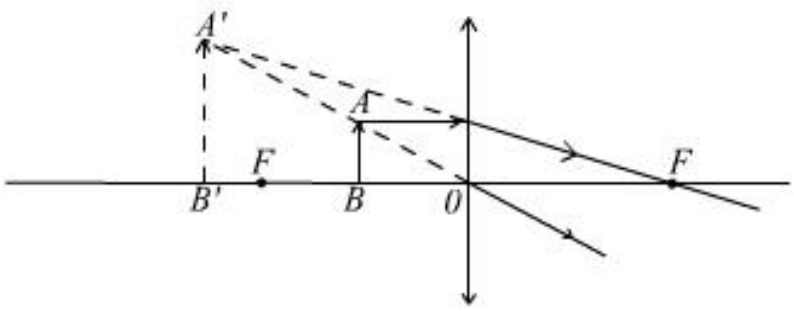

4-rasm

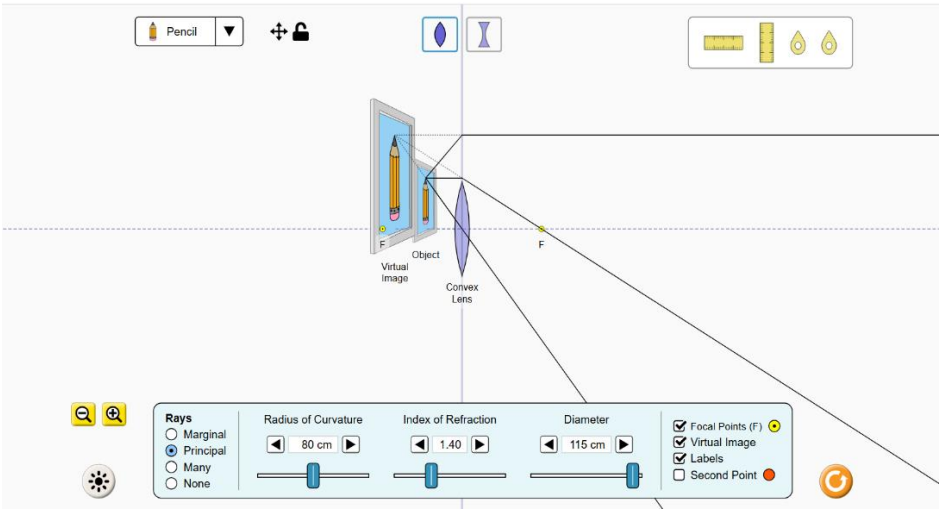

Tarqatuvchi linzada ham linzaga nisbatan buyumning joylashishida yuqorida sanab o'tilganidek turli hollar bo'lishi mumkin. Biroq tarqatuvchi linzalarda buyum unga nisbatan qayerda joylashsa ham tasvir mavhum, to'g'ri va kichiklashgan bo'ladi.

Buyum *AB* sochuvchi linzaning fokusi bilan ikkilangan fokusi orasida turgan bo'lsin, ya'ni $F < d < 2F$ (4-rasm). Bunda tasvir mavhum, to'g'ri va kichiklashgan holda fokus bilan linza orasida hosil bo'ladi.

PhET simulyatoridagi modellar soni 100 dan ortiq bo‘lib ular fizika, matematika, kimyo fanlariga oid namoyish tajribalarini o‘tkazish, virtual laboratoriya ishlarini tashkillashtirish va modellashtirish imkoniyatiga ega.

Maqoladagi yoritilgan mavzuni Physics education technology dasturiy paketidan foydalangan holda o‘qitish qator afzalliklarga ega bo‘lib, ularni quyidagicha sanab o‘tamiz:

− o‘quvchilar linzalarda tasvir yasab ko‘rish imkoniga ega bo‘ladilar va linzalar mavzusi haqida tasavvuri kengayishiga olib keladi;

– o‘quvchilarda kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan optika bo'limini o'qitishda ko‘nikma va malakasi shakllanishiga yordam beradi;

− murakkab tushunchalar vizual tarzda oson tushuniladi, zamonaviy bilimlarni olishga va keyinchalik oliy ta'limda ham uni qo‘llashga va hosil bo‘lgan kompitentlikni hayot bilan bog‘lashga zamin yaratadi.

−Phed colorada dasturiy ilovasi vositalari yordamida o‘quvchilar bilan labaratoriya jihozlarisiz tajriba o'tkazish mumkun, masalalar yechishda tushunish qiyin bo'lgan tasvirlarni visual ko'rish mumkun.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. B.M.Mirzahmedov, N.A.G‘afurov, F.F.Toshmuhamedov. Fizika o‘qitish metodikasi kursidan o‘quv eksperimenti. -T.: O‘qituvchi, 1989.

2. O‘. Sultonova. Fizikadan masalalar yechish to‘garak mashg‘ulotlarini o‘tkazish texnologiyasi. Toshkent-2002 yil.

3. Shaxmaev N.M., Pavlov N.I., Тыщuk V.I. Fizicheskiy eksperiment v sredney shkole. – M.: Prosvещenie, -1991. –S. 223.
4. Axmedov Sh.B., Dusmuratov M.B. Fizika (II-qism). Akademik litsey o‘quvchilari uchun darslik. – Toshkent: Navro‘z, 2020. – 435 b.
5. Axmedov Sh.B., Dusmuratov M.B. Fizika (II-qism). Akademik litsey
6. PhET.colorado.ru

XX ӘСИРДИҢ 70–80-ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССРЫНДА САЛЫГЕРШИЛИКТИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ: ҲӘЙЕЛ-ҚЫЗЛАРДЫҢ ОРНЫ

Г.К.Ембергенова - Бердақ атындағы ҚМУ, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы кафедрасы ассистенти

Жәҳән тарийхында орайласқан экономикалық системалардың халық турмысы ҳәм екологияға тәсири мәселесине итибар артып баратырған бүгинги дәўирде, жәҳән базарында бәсекиге шыдамлы өним ислеп шығарыў ушын сырт ел тәжирийбесин үйрениў үлкен әҳмийетке ийе. Салы жетистириў, қайта ислеў, сақлаў ҳәм сатыў тараўындағы алдынғы технологияларды енгизиў, раўажланған мәмлекетлердиң тәжирийбесин үйрениў зәрүрлиги күшейип бармақта. Салы - дүнья халқының ярымынан көбиреги ушын тийкарғы азық-аўқат өними есапланады.

Бүгинги күнде елимизде салыгершиликти раўажландырыў бойынша бир қатар нызам-ҳүжжетлер қабыл етилди. Усы орында Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2021-жыл 2-февральдағы ПҚ - 4973-санлы "Салы жетистириўди буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққында»ғы қарары, 2019-жыл 23-октябрьдеги ПФ-5853-санлы «Өзбекстан Республикасы аўыл хожалығын раўажландырыўдың 2020-2030-жылларға мөлшерленген стратегияларын атап өтсек болады. Деген менен салыгершилик тарийхы оның қәлиплесиўи әзелден бар болып, бул орында қарақалпақ ҳаял қызларының мийнетин атап өтиў орынлы. Себеби олар турмыслық қыйыншылықларға қарамастан ер адамлар менен биргеликте елимиздиң ғәрезсиз эканомикасын көтериў ушын теңдей хызмет еткен. Бул бүгинги күнде ҳүкиметимиз тәрепинен экономикамызды раўажландырыў жолындағы илажлардан бири болып есапланады.

Ал, енди биз сөз етпекши болған өткен әсирде елимиз экономикасының бәрше саласында ҳәйел қызлардың орны әҳмийетли болған. Совет ҳәкимияты 70-жылларда Қарақалпақстанда салыгершиликти буннан былай да раўажландырыў илажларын көрди ҳәм тек 1970-1975-жыллары өткен жылларға қарағанда мәмлекетке еки есе көп салы тапсырыўды талап етти. Қарақалпақстан дийқанлары салыкешлершиликти раўажландырыўда үлкен қыйыншылыққа ушырады, олар әсиресе, техника ҳәм транспорттың жетиспеўи, дренаж тармақларының ҳәм өндирис базасының жоқлығы, қәнигелердиң жетиспеўшилиги еди. 70-жыллардың орталарында Қарақалпақстанның салы совхозларында 300 ге шамалас жоқары мағлыўматлы инженер-техникалық қәнигелер ҳәм хызметкерлер, 8 мыңға шамалас ҳәр қыйлы қәнигедеги жумысшылар иследи. Бул жыллары Қарақалпақстан ҳүкиметиниң усынысы бойынша бурыннан салыгершилик тәжрийбесине бай Краснодар үлкесинен салы бойынша белгили илимпаз-қәнигелер А.И.Майстренко, Е.П.Алешин ҳәм И.М.Чаун және де көплеген Кубан комбайншылары республикаға салыгершилик жәрдемге келип, өз тәжрийбелери менен бөлисти.[1] Деген менен Қарақалпақстан аймақларынан өзгешелиги есабынан бул жерден де жергиликли салыкешлер жетилисип шықты. Олардың ишинде бурынғы аўқам дәўиринде социалистлик мийнеттиң қаҳарманы, Ленин атындағы орден сыяқлы бир қатар мәмлекетлик сыйлықлар ийелери жетилисип шықты.

Усы орында айтып өтиў орынлы Қарақалпақстанда салыгершиликти рауажландырыў исине салы совхозларында физикалық тәреплтен әззи болыўына қарамастан ер адамлар менен теңдей мийнет еткен ҳаял-қызлардың да айрықша улеси бар. Атап айтқанда Райгул

Жумамуратова өз мийнет жолын Шымбай районындағы «Майжап» совхозында салыгершилик тараўында суўшы болып ислеўден басладыған. Ол дәслеп звено баслығы, ал оннан кейин бригада баслығы болып салыгершиликти раўажландырыў жолында айрықша хызмет еткен. Райгул Жумамуратова 1973-жылы Мийнет Қызыл байрақ ордени менен сыйлықланған, ҳәттеки 1975-жылы Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советинин депутатлығына сайланған.[2] Соның менен биргшеликте Қоңырат «Раўшан» салыгершиликке қәнигелескен совхозынан Галина Лидиң салыгершиликти раўажландырыўдағы хызметлери де белгили. Тахтакөпир районының бурынғы «Қараөзек» совхозының бригада баслығы болып ислеген Амангул Хожалепесова өмири даўамында салыгершилик тараўында жемисли мийнет еткен. Ол салы жетистириўдеги көрсеткен мийнет мәртлиги ушын бирқанша мәмлекетлик сыйлықлар менен сыйлықланған. СССР Жоқарғы Советиниң депутатлығына сайланған. Бурынғы Ленинабад районындағы «XXII партсъезд» салыгершиликке қәнигелескен совхозының комбайншысы Жаңыл Калийева да салыгершиликти раўажландырыўда аянбай мийнет етип, халықтың экономикасын раўажландырыўға өз үлесин қосқан. Жаныл Қалийева өз мийнетлери нәтийжесинде Мийнет қызыл байрақ ордени менен сыйлықланған, Қарақалпақстан АССР Жоқарғы советиниң депутаты сыпатында да халқымыз раўажланыўы ушын хызмет еткен.[3] Булардан тысқары да У. Бекниязова – «XXII партсъезд», А. Сәрсенбаева - «XXII партсъезд», Ы. Досқалийева- «Чапаев», Ҳ.Өтегенова «Мәденият» совхозы, Гулай Қошшанова, Айзада Тундикбаевалар сыяқлы бир қатар салыкеш ҳәйел қызлар жәмийетлик өндиристе белсендилик көрсеткен.[4]

Жуўмақлап айтқанда ҳаял- қызларымыздың мийнетин қанша баҳаласақ арзыйды, Олардың өмир жолы, ислеген мийнетлери ҳәм жетискенликлери келешек жасларға үлги боларлықтай. Совет ҳәкимияты дәўиринде ҳәйел қызларымыз аўыр жумысларға да жиберилиўине қарамастан олар бул жолларды төзимлилик пенен басып өтип жәмийет ушын, келешек әўлад ушын аянбай мийнет еткен!

Әдебиятлар:

1.Қ.Камалов.Ел хызметинде., «Қарақалпақстан» 1995.,109-б
2.Б.К.Кетебаева.Қуяшлы Қарақалпақстан ҳаял-қызлары.1973.,160-б
3.Автордың дала жазыўлары.,2025.Қоңырат.,Маденов Абдиғани.,.қыят
4.Қ.Камалов.Ел хызметинде., «Қарақалпақстан» 1995.,172-б

1960-1980-YILLARDA QORAQALPOG‘ISTONDA AHOLI SONI O‘SISHI VA URBANIZATSIYA JARAYONLARI

Shamshetdinova Dilafruza Ismayilovna –
Nukus davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada 1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘istonda aholi sonining o‘sishi, shahar va qishloq aholisi nisbatining o‘zgarishi hamda urbanizatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Statistik ma’lumotlar asosida aholi dinamikasi, shahar aholisi ulushining oshishi va qishloq aholisining nisbiy kamayishi sabablari o‘rganiladi. Shuningdek, hududlar kesimida aholi sonidagi o‘zgarishlar va ma’muriy-hududiy islohotlarning demografik jarayonlarga ta’siri ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpog‘iston, demografiya, urbanizatsiya, shahar aholisi, qishloq aholisi, migratsiya, aholi dinamikasi.

Asosiy qism. 1960-1980-yillar Qoraqalpog‘iston tarixida muhim demografik va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar davri hisoblanadi. Ushbu davrda Sovet Ittifoqida amalga oshirilgan iqtisodiy siyosat, sanoatlashuv jarayonlari va infratuzilmaning rivojlanishi respublika aholisi tarkibiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, shahar va qishloq aholisi o‘rtasidagi nisbatdagi o‘zgarishlar,

aholining hududlar bo‘yicha qayta taqsimlanishi va urbanizatsiya jarayonlari muhim ahamiyat kasb etdi.

1959-yilgi aholi ro‘yxati ma’lumotlariga ko‘ra, Qoraqalpog‘iston aholisi 510 ming nafarni tashkil etgan. Shundan 139 ming nafari shaharlarda, 371 ming nafari esa qishloqlarda yashagan [1]. Demak, o‘sha davrda aholining asosiy qismi qishloq hududlarida istiqomat qilgan.

Keyingi yillarda respublika aholisi soni muntazam ravishda o‘sib bordi. 1970-yilga kelib aholi soni 702 ming nafarga yetdi. Bu davrda shahar aholisi 250 ming nafarni, qishloq aholisi esa 452 ming nafarni tashkil qildi. 1980-yilga kelib aholi soni 930 ming nafarga, 1984-yilda esa 1 million 41 ming nafarga yetdi. Demak, 1959-1984-yillar oralig‘ida aholi soni ikki baravardan ziyodga oshgan.

Aholi tarkibidagi eng muhim o‘zgarishlardan biri shahar aholisi ulushining ortishi hisoblanadi. Agar 1959-yilda shahar aholisi umumiy aholining 27 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 1970-yilda bu ko‘rsatkich 36 foizga, 1980-yilda 42 foizga va 1984-yilga kelib 45 foizga yetgan. Mos ravishda qishloq aholisi ulushi 72 foizdan 55 foizgacha kamaygan.

Bu holat respublikada urbanizatsiya jarayonlari kuchayganini ko‘rsatadi. Urbanizatsiya, avvalo, sanoat korxonalarining rivojlanishi, shahar infratuzilmasining kengayishi va yangi ish o‘rinlarining yaratilishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Shuningdek, ta’lim, tibbiyot va madaniy muassasalarning ko‘pchiligi shaharlarda joylashgani ham aholining shaharlarga ko‘chib o‘tishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Shahar aholisining o‘sishi ayniqsa Nukus shahrida yaqqol namoyon bo‘ldi. Masalan, 1959-yilda shahar aholisi 43,6 ming nafarni tashkil etgan bo‘lsa, 1970-yilda 81,3 ming nafarga, 1979-yilda 121,5 ming nafarga, 1984-yilda esa 147,2 ming nafarga yetgan [1:8].

Ayrim tumanlarda ham shahar aholisi soni tez sur’atlarda ko‘paygan. Jumladan, Turtko‘l, Beruniy, Amudaryo, Xo‘jayli va Qo‘ng‘irot tumanlarida shahar aholisi soni bir necha baravar oshgan. Bu holat sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarining rivojlanishi bilan bog‘liq edi.

Biroq ayrim tumanlarda qishloq aholisi sonining kamayishi ham kuzatilgan. Xususan, Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot va Kegeyli tumanlarida ma’lum davrlarda qishloq aholisi kamaygan. Bu asosan qishloq aholisining shaharlarga migratsiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan.

Ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar ham demografik statistikaga ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, Ellikqal’a tumani 1977-yilda tashkil etildi. Shumanay tumani 1950-yilda tashkil qilinib, 1960-yilda tugatildi va 1967-yilda qayta tiklandi. Leninobod (hozirgi Qanliko‘l) tumani 1970-yilda tashkil etildi. Bu o‘zgarishlar ayrim tumanlarda aholi sonining statistik ko‘rsatkichlariga ta’sir ko‘rsatgan.

Umuman olganda, 1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘istonda urbanizatsiya jarayonlari respublika ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichi bo‘ldi. Shaharlar aholi, iqtisodiy va madaniy markazlar sifatida rivojlanib bordi.

Xulosa. 1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘istonda aholi sonining jadal o‘sishi va urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi respublika demografik taraqqiyotining muhim xususiyati bo‘ldi. Shahar aholisi ulushining ortishi sanoatlashuv, infratuzilma rivoji va mehnat migratsiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonlar hududning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Foydalanilgan manba

1. Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Нукус, 1984.

1960-1980-YILLARDA QORAQALPOG‘ISTON QISHLOQ AHOLISINING MEHNAT RESURSLARI VA BANDLIK XUSUSIYATLARI

Shamshetdinova Dilafruza Ismayilovna –
Nukus davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘iston qishloq aholisining mehnat resurslari shakllanishi, bandlik tarkibi va demografik omillar tahlil qilinadi. Ayniqsa,

qishloq aholisi mehnat resurslarining dinamikasi, ayollar bandligi, demografik yuklama va mehnat resurslarining shaharlarga ko‘chishi masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: mehnat resurslari, qishloq aholisi, demografiya, ayollar bandligi, qishloq xo‘jaligi, mehnat bozori.

Asosiy qism. 1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘iston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi yetakchi sohalardan biri hisoblangan. Shu sababli qishloq aholisining mehnat resurslari respublika iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin tutgan.

1959-yilda respublika aholisining 72 foizi qishloqlarda yashagan. Bu holat respublika iqtisodiyotining asosan agrar xususiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Biroq keyingi yillarda urbanizatsiya jarayonlari ta’sirida qishloq aholisi ulushi pasayib bordi. Masalan, 1979-yilga kelib bu ko‘rsatkich 56,6 foizni, 1989-yilda esa 51,9 foizni tashkil etgan [1:111].

Qishloq aholisi ulushining kamayishiga qaramasdan, respublikada tabiiy o‘sish darajasi yuqori bo‘lib qoldi. Bu esa mehnat resurslarining ko‘payishiga sabab bo‘ldi. Shu bilan birga mehnatga layoqatli aholining shaharlarga ko‘chib ketishi qishloq xo‘jaligi uchun muayyan muammolarni keltirib chiqardi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 1959-yilda mehnatga layoqatli aholining 48 foizi qishloqlarda yashagan. 1970-yilda bu ko‘rsatkich 38 foizga, 1979-yilda 33 foizga, 1989-yilga kelib esa 31 foizgacha kamaygan [1:111].

Qishloq aholisi mehnat faoliyatida ayollar muhim o‘rin egallagan. 1959-1979-yillarda qishloq ayollarining bandlik darajasi 81,9 foizdan 85,8 foizgacha oshgan. Biroq 1989-yilga kelib bu ko‘rsatkich 75,4 foizgacha pasaygan [1:114].

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida ayollar ulushi 66 foizni tashkil etgan. Bu esa qishloq xo‘jaligida ayollar mehnati keng qo‘llanilganini ko‘rsatadi. Ayniqsa paxtachilik va sholichilik kabi mehnat talab qiluvchi tarmoqlarda ayollar faol ishtirok etgan.

1964-yilda respublika kolxozchilari tomonidan 32,2 ming mehnat kuni ishlab chiqilgan bo‘lib, bu 1958-yilga nisbatan ancha yuqori ko‘rsatkich hisoblangan. Bu holat qishloq aholisining jamoa xo‘jaliklarida faol ishtirok etganini ko‘rsatadi.

Biroq mehnatni tashkil etish tizimida muayyan muammolar ham mavjud edi. Ayrim kolxozlarda mehnat kunlarining minimal me’yori past belgilangan. Masalan, 38 ta kolxozda mehnat kunlari 150-175 kun miqdorida belgilangan. Bu holat mehnat unumdorligining past bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Demografik jarayonlar ham mehnat resurslariga ta’sir ko‘rsatgan. 1959-1979-yillar oralig‘ida aholi sonining o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati 2,9 foizni tashkil etgan. Shu davrda mehnat resurslari o‘sish sur’ati 2,25 foizni tashkil etgan [2].

1970-yillarda mehnat resurslarining o‘sish sur’ati keskin ortgan. Masalan, 1970-1979-yillarda bu ko‘rsatkich 3,6 foizni tashkil etgan [2]. Bu holat tug‘ilish darajasining yuqoriligi, ayollarning mehnat faoliyatiga keng jalb etilishi va migratsiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lgan.

Shu bilan birga, demografik yuklama ham yuqori bo‘lgan. Masalan, 1959-yilda iqtisodiy faol aholining har 100 nafariga 115 nafar mehnatga layoqatsiz aholi to‘g‘ri kelgan. 1970-yilda bu ko‘rsatkich 150 nafargacha oshgan.

Bu holatda bolalar ulushi asosiy qismni tashkil etgan. Demografik yuklamaning taxminan 84 foizi 16 yoshgacha bo‘lgan bolalar hissasiga to‘g‘ri kelgan [3:56].

Xulosa. 1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘iston qishloq aholisining mehnat resurslari demografik jarayonlar, urbanizatsiya va iqtisodiy omillar ta’sirida shakllangan. Qishloq aholisi ulushining kamayishi, mehnat resurslarining shaharlarga ko‘chishi va ayollarning mehnat faoliyatidagi ishtiroki respublika iqtisodiyotida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu jarayonlar qishloq hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar

1. Шамамбетов Б. Подготовка сельскохозяйственных кадров -важный участок партийной работы. Нукус, 1978.

2. Народно хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Нукус, 1984.

3. Курбаниязов А.Б. Особенности формирования трудовых ресурсов в Каракалпакии // Вестник ККФАНУзССР. 1984, № 2.

QORAQALPOG‘ISTON RAHBARLARI (1970-1980)

B.Ibragimov
Qoraqalpoq davlat universiteti

1970-yillarning oxirida Qoraqalpog‘iston hukumati tarkibiga respublikaga tanilgan milliy kadrlar: E. Aytmuratov, A. A. Yuris, A. Bekmanov, M. Kinbayev, A. Gaipova, U. Allamuratova, M. A. Simonov, Ch. Abdirov, T. Davletmuratov, A. Xudaybergenov, Sh. I. Abdulkasimov, J. Seytniyazov, S. Toremuratov, S. Yusupova, O. Madiyarov, T. Jumamuratov, J. Muyatdinov, D. Allanazarov, D. Jumabayev, J. Jiyemuratov, S. P. Sizikov, A. Primov, A. Karlibayev, S. Jamangarayev, U. Arzimbetov, K. Mamutovlar kirdi [1].

Hukumat sa’y-harakatlari tufayli xalq xo‘jaligi va madaniy taraqqiyotda ulkan qadam tashlandi. To‘qqizta besh yillik davomida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi rejadan 49 foiz oshirib bajarildi, rejadan tashqari 65 million so‘mlik mahsulot sotildi. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadlar besh yil ichida 33 foizga, turli tovar aylanmasi esa 42 foizga oshdi. Respublikamizning shonli quruvchilari 1974-yil 28-dekabrda Taxiatosh GRESining to‘rtinchi navbatini foydalanishga topshirdilar va uning quvvati 90 370 ming kilovattga oshirildi, buning natijasida qishloq aholisi elektr energiyasi bilan ta’minlandi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, 60 mingga yaqin oila yangi xonadonlarga ko‘chib o‘tdi yoki o‘z turar joy sharoitini yaxshilab oldi. Respublika paxtakorlari yaxshigina natijalarga erishdilar. Davlat tomonidan qariyb 1,7 million tonna qoraqalpoq paxtasi rejaga nisbatan 311 ming tonnaga, sakkizinchi besh yillikka nisbatan esa 283 ming tonnaga ko‘p yetishtirildi. 1970-yilga nisbatan g‘alla yalpi hosili 3,3 baravar oshdi. Davlatga 475 ming tonna don, asosan sholi sotildi, chorvachilik yalpi mahsuloti hajmi 25 foizga, sabzavot, poliz mahsulotlari 2, 2,5 barobarga oshdi [1].

1980-yil 6-martda hukumat tarkibi 15 foizga o‘zgartirildi: E.Aytmuratov, A.A.Yuris, A.Bekmanov, M.Kinbaev, A.Gaipova, N.Jalolova, U.Utemuratov, A.Xudaybergenov, T.Davletmuratov, E.J.Gayupov, J.Seytniyazov, I.Kurbanov, U.Allamuratova, O.Madyarov, R.A.Zabirov, J.Muyatdinov, D. Jumabayev, R.Abdaliyev, I.Doshanov, A.Karlibayev, S.Jamangarayev, K.Mamutov, S.Toremuratov, M.Kalimbetov, R.A.Abdulkasimov, X.Toxtarov, J.Tabinbayev [2].

Paxta yakkahokimligining ekologik oqibatlari ham og‘ir kechdi. Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan nazoratsiz foydalanish natijasida ularning Orol dengiziga quyiladigan o‘rtacha yillik oqimi 1961–1970-yillardagi 42,9 kub kilometrdan 1981–1984-yillarga kelib 4,2 kub kilometrgacha kamayib ketdi. Bu Orol fojiasining asosiy sabablaridan biriga aylandi. Amudaryo o‘zining quyi oqimida butunlay quridi, uning deltasi esa sho‘rxok sahroga aylandi. Qurg‘oqchil tabiiy muhit sharoitida bebaho hisoblangan suv ekstensiv, nobozor iqtisodiyotida deyarli tekin resursga aylanib qoldi. Minglab kubometr suv son-sanoqsiz irrigatsiya inshootlari orqali tarqalib, paxta va sholi dalalarini shunchaki sug‘orish o‘rniga, ularni bosib, bug‘lanishdan hosil bo‘lgan tuz qatlami bilan qopladi.

1983-yilda Qoraqalpog‘iston sanoati 22 turdagi mahsulotni o‘zlashtirdi. Nukus broyler fabrikasining birinchi navbati, 6 million boshga mo‘ljallangan Beruniy broyler fabrikasi foydalanishga topshirildi, Taxiatosh parrandachilik fabrikasi 500 ming bosh tuxum beradigan tovuqqa kengaytirildi. Nukusda 60 ta besh qavatli, 32 ta 50 xonadonli g‘isht uylar qurilishi belgilandi.

Respublika ko‘pgina viloyatlar bilan havo yo‘llari orqali bog‘langan edi. Poytaxt Nukus aeroportida 1983-yildan beri IL-62, IL-865, IL-76 qo‘nishlar amalga oshirilgan. Nukusdan Olmaota, Kiyev, Dushanbe, Krasnodar, Simferopol, Volgograd, Suxumiga liniyalar ochildi. 1984-yilda To‘rtko‘l aerovokzali foydalanishga topshirildi.

Qoraqalpog‘iston hududi orqali Buxoro - Ural va “Shatlik – Naip” hamda “O‘rta Osiyo – Markaz” magistral gaz quvurlari o‘tkazildi. Ushbu magistralga Qoraqalpog‘istonning Shaxpaxta koni ham ulangan.

Agar 1980-yilda Qoraqalpog‘istonda 430 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlangan bo‘lsa, 1985-yilda bu ko‘rsatkich 361 ming tonnani tashkil etdi. 1975-1983-yillar mobaynida Qoraqalpog‘iston paxta tolasi tayyorlash davlat rejasini atigi bir marta bajardi. Bunday vaziyatning asosiy sababi Sovet imperiyasining O‘rta Osiyoda paxta bazasini yaratish bo‘yicha ekstensiv xo‘jalik yuritishni har tomonlama rag‘batlantirish natijasida Orol dengizining qurishi oqibatlari edi. Dengiz sathining halokatli pasayishi paxta hosildorligining pasayishiga olib keldi. Shunday qilib, Qoraqalpog‘istonda 1981-1985-yillarda xo‘jaliklarning barcha toifalarida paxtaning o‘rtacha yillik hosildorligi 1976-1980-yillarga nisbatan gektariga 2,6 sentnerga kamaydi.

1981-yil 15-iyulda Qoraqalpog‘iston hukumati tarkibida sezilarli o‘zgarishlar amalga oshirildi: M.J.Yusupov, A.Kunnazarov, D.Jumabayev, U.Saparbayev, I.Kosimbetov, A.Mambetkarimov, U.Arzimbetov, M.Kinbayev, A.Gaipova, U.Utemuratov, A.Xudaybergenov, R.Zabirov, D.Allanazarov.

Taxiatosh-Nukus, Nukus-Chimboy temir yo‘li qurildi. Qoraumbet konida sanoat tuzini ishlab chiqarish zavodi qurilishini tez orada yakunlash, loyiha quvvati yiliga 6 million broyler bo‘lgan Qoraqalpog‘iston parrandachilik fabrikasini, 300 ming tuxum beradigan tovuqqa mo‘ljallangan Taxiatosh parrandachilik fabrikasini, Nukus shahrida 120 ming tovuqqa mo‘ljallangan go‘sht yo‘nalishidagi naslchilik parrandachilik reproduktorini, Beruniy tumanida yiliga 12 ming tonna o‘rdakchilik kompleksini, Nukus tumanidagi Telman nomidagi davlat xo‘jaligida 54 ming boshga mo‘ljallangan cho‘chqachilik kompleksini, “Xatep” davlat xo‘jaligida 5 ming bosh va “Erkindaryo” davlat xo‘jaligida 10 ming boshga mo‘ljallangan qoramol boqish va semirtirish chorvachilik kompleksini, 5 ming boshga mo‘ljallangan 11 ta sutchilik kompleksini qurish va foydalanishga topshirishga alohida e’tibor qaratildi [3].

Qoraqalpog‘istonda hokimiyat tepasiga K.Soliqov kelishi bilan hukumat tarkibi keskin o‘zgardi: M.J.Yusupov, A.I.Balakin, M.Kinbayev, D.Jumabayev, N.Djalalova, V.V. Ribakov, M.T.Yerniyazov, A.Dosnazarov, A.Xudaybergenov, U.Saparbayev, I.Kosimbetov, A.X.Tadjiyev, A.Kunnazarov, K.Dauletiyarov, M.Bayniyazov, J.Muyatdinov, D.Ojrayev, V.V.Kislov, L.T.Kutsenko, U.Xojanazarov, K.Bekjanov, R.K.Dosumov, S.Imankulov, P.Sodikov, K.Mamutov, A.Paluanov, R.I.Abdulkasimov, J.Tabinbayev, A.T.Arziyev, M.Kalimbetov, D.Kutibayev [4].

Kakimbek Soliqov turli apparat usullari bilan 150 nafar rahbar xodimlarni: A.Davletov, O.Madyarov, N.Xilalov, K.Rzayev, M.Yusupov va boshqalarni ishdan bo‘shatdi.

Shunday qilib, 1970–1985-yillarda Qoraqalpog‘istonni xalq xo‘jaligi rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan butun bir avlod milliy kadrlar boshqargan.

Adabiyotlar va manbalar:

1. QR MDA. - 229-fond, 5-ro‘yxat, 100-ish, 105-106-varaqlar.
2. QR MDA. 229-fond, 5-ro‘yxat, 137-ish, 200-201-varaqlar.
3. QR MDA. 322-fond, 6-ro‘yxat, 1-ish, 44,46-varaq; 3-ish, 22-24-varaq; 109-ish, 306-varaq.
4. QR MDA. l-fond, 12-ro‘yxat, 6-ish, 174-175-varaqlar.

ВАЖНОСТЬ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Имомова Нилуфар Абдитолибовна,
преподаватель английского языка Ташкентского военного-академического лицея «Темурбеклар мактаби» Национальной гвардии Республики Узбекистан

Аннотация. Статья рассматривает воспитание молодежи на основе национальных ценностей. Проживая свою жизнь каждый человек анализирует каких великих дел он достиг, наследником какого народа он является и достоин ли он своих предков. С древних

времен национальные ценности считались священными, а традиции— духовными сокровищами, и есть задачи, которые можно выполнить упорным трудом.

Ключевые слова: ценность, традиция, духовность, образование, строить, воспитать, культура, история, наследие, молодёжь, наследие, духовное развитие, трудолюбие, мораль, образ жизни, обычаи.

Как подчеркнул глава нашего государства: «Если тело общества – это экономика, то его душа и дух – духовность» [1, С. 5]. В построении нового Узбекистана мы опираемся на сильную экономику, основанную на рыночных принципах, и сильную духовность, основанную на богатом наследии наших предков и национальных ценностях. Одна из главных задач, стоящих сегодня перед образовательным процессом воспитать у молодёжи национальную идею, привить чувство неравнодушия к материальному и духовному наследию, а также привить обычаи, традиции и ценности. Новое поколение всё больше равнодушно относится к нашему материальному и духовному наследию, считая обычаи, традиции и ценности устаревшими, попав под влияние информационных источников, пропагандирующих лёгкий образ жизни. Необходимо увеличить количество мероприятий, посвящённых национализму, а также созданию сильных духовных и художественных короткометражных фильмов, направленных на воспитание национализма в сознании молодёжи.

Национальность начинается с семьи. От каждого из нас требуется большая бдительность и осознанность, потому что не секрет, что нападки на нашу национальность и исторические ценности, направленные на то, чтобы завладеть умами нашего поколения, становятся всё более интенсивными в молодёжной среде. Обязанность родителей –это уберечь молодёжь от попадания в ловушку и различать хорошее от плохого. Наша основная задача –это учить своих детей не терять свою человечность подобным нашим предкам. Только духовно бедные семьи тратят дарованную им короткую жизнь на накопление богатства, стремление к славе и карьере, что негативно сказывается на воспитании детей. Такие люди не думают о проявлении бескорыстия ради развития родины. Семья – это родина и формирование самых прекрасных чувств. Здоровая семейная среда всегда играет ключевую роль в формировании национальных обычаев и традиций, в воспитании их физически крепкими, духовно зрелыми, добрыми и отзывчивыми. В духе национальных ценностей семья всегда остаётся главным звеном в воспитании.

Одной из важных задач, стоящих перед дошкольными образовательными организациями является развитие национальных форм интересов и способностей. Свое отражение оно находит в практическом и теоретическом диалоге с воспитанниками. Для этого ставятся следующие задачи: дать качественное образование, возродить духовность, приобщить к мировой культуре, шедеврам национальной культуры, воспитать физически здоровых и духовно зрелых подрастающих поколений. Для этого каждый воспитатель должен развить в учащихся умственные способности, сформировать убеждения и взгляды, соответствующие идейно-интеллектуальным основам национальных ценностей и духовности, воспитывать любовь к Родине, общественную активность, прививать чувство товарищества, дружбы, честности и трудолюбия.

Обычаи, традиции, качества, мораль и этика, образ жизни, праздники, здания, которые достойны уважения народа, национальную одежду, предметы быта и повседневную жизнь включают в себя национальные ценности. Трудолюбие, гостеприимство, доброта, трудолюбие, умение ладить с людьми разных категорий, прощение, труд, забота, а также миролюбивый характер считаются узбекскими национальными ценностями. Очень важно отражать национальную принадлежность в образовательных процессах, мероприятиях и конкурсах. Сегодня молодёжь пытается стать более современными, перенимая иностранную одежду и обычаи. Роль педагогов –это показать правильный путь, подчеркивая, что национальные ценности развиваются с улучшением социальной,

экономической и духовной жизни, связанным с развитием нации. Воспитание требует от молодого поколения размышлений и глубоких знаний, основанных на национальной идее.

В трудах великих учёных, таких как Абу Али ибн Сина, Алишер Навои, Мирзо Бабур они всесторонне и интересно описаны. Вопросы нравственного воспитания и совершенствования личности рассматриваются в контексте гармоничного развития человека в трудах Абу Али ибн Сина [2, С. 112]. Идеи духовности и гуманизма ярко выражены в произведениях Алишер Навои [3, С. 87]. Государственность, нравственные качества личности и патриотизм отражены в наследии Мирзо Бабур [4, С. 54]. В воспитании духовного и физического развития будущего поколения целенаправленно используются народные национальные игры. Народные игры имеют значительное место и несколько направлений. Среди них танцы, лапары, поговорки, аския и многие другие жанры искусства. Также среди них имеются много подвижных и спортивных игр, унаследованных от предков. Основные игры такие как конные игры, скачки, поднимание камня, перетягивание каната, испытание силы рук, борьба на плечах, петушиные бои, широко используются на государственных праздниках, соревнованиях и свадьбах. Их содержание известно широкой публике. Они также включены во многие учебные пособия. Народные игры как средство воспитания физически и духовно зрелого поколения рассматриваются в педагогических исследованиях [5, С. 23].

На организатора воспитательной работы в школе принадлежит особая роль в организации классной и внеклассной работы по народному устному творчеству. Особое внимание он уделяет мероприятиям, направленным на закрепление знаний и умений, полученных учащимися на уроках, учитывая их неразрывную связь при планировании этой работы. Чрезвычайно ответственные задачи по организации, руководству воспитательной работой в школе и повышению её до уровня современных требований выполняет организатор воспитательной работы. Вклад в решение важнейшей педагогической проблемы в современный образовательный процесс, путём внедрения передовых педагогических идей и разработки использования различных методов является признаком его творческого организаторского таланта. Развитие воображения, рост мировоззрения, расширение знаний, зависит от любви к книге, самостоятельных занятий и любознательности. Огромную роль в жизни человека играет книга. Привитие любви к книге ребёнку в семье способствует повышению его духовности. При выборе дидактического материала для народного устного творчества необходимо уделять внимание идейно-политическому аспекту, отражению в содержании педагогических и психологических идей, жанрам, выражающим такие нравственные чувства, как трудолюбие, патриотизм, правдивость, интернационализм, межнациональная дружба, справедливость и честность.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Национальные ценности должны быть поэтапными. Оно достигается путем проведения фундаментальных проблем молодежи, богатого культурно-исторического наследия и традиционных национальных ценностей, укреплением духовно-нравственных основ и подготовки молодежи к жизни. Судьба Нового Узбекистана во многом заключается в сохранении и обогащении национальных ценностей, сформированных на протяжении тысячелетий. Одними из наиболее актуальных проблем современности являются укрепление национальности в воспитании молодежи, сохранение семейных ценностей и улучшение социально-духовной среды в обществе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шавкат Мирзиёев. Стратегия развития Нового Узбекистана. — Т.: Узбекистан, 2022. - 256 б.

2. Абу Али ибн Сина. Избранные философские произведения. — Т.: Фан, 1980. - 480 б.

3. Алишер Навои. Хамса. — Т.: Издательство литературы и искусства, 1983. - 520 б

4. Мирзо Бабур. Бабур-наме. – Т.: Юлдузча, 1989. — 368 б.

5. Народные игры и традиции узбекского народа. — Т.: Учитель, 2015. - 144 б.
6. «Значение национальных ценностей и духовного наследия в развитии общества»: Материалы Республиканской научно-практической конференции. Т.: 2023. Главный редактор: Олимжон Давлатов

ГЛОБАЛЛАСЫЎ ДӘЎИРИНДЕ ТАРИЙХЫЙ ТЕМАЛАРДЫ ГАЗЕТАДА СӘЎЛЕЛЕНДИРИЎДИН ӘҲМИЙЕТИ

Каллибекова Гулнара Палбековна
ҚМУ доценти

Глобалласыў дәўиринде хабарлар түрли темаларда берилип атыр. Бул хабарларды аудитория турақлы бақлайды, пикир билдиреди. Хабарларда келтирилген мағлыўматлар түрлише мазмунда болады. Олар унамлы ямаса унамсыз болыўы мүмкин. Аудиторияның ишинде жас өспиримлер де мағлыўматларды үзликсиз бақлап отырады. Хабарларды, мағлыўматларды таңлап ямаса керекли информация алыўды әдетке айландырыўда жаслардың руўхый дүньясы, сана сезими, ойлаў, пикирлеў дүньясы кең болыўы тийис. Өз халқының өтмишин, тарийхын, қәдирятларын, тилин, мәдениятын жақсы билиўи керек. Сонда ғана информациялар ағымы күшейген дәўирде де олардың ишинен тек керекли фактларды таңлап оқыйды ҳәм бақлап барады. Ал, бунда жаслар менен турақлы ислесип барыўымыз лазым. Президентимиз деҳәр бир шығып сөйлеўинде тарийхымызды, уллы бабаларымызды, олар ислеген ибратлы ислерди өрнек етип көрсетеди, алға умтылып, ҳәрекетте болыўымыз кереклигин қайта-қайта атап көрсетеди. Атап айтатауғын болсақ, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2025-жылдың 26-декабрь сәнесинде Олий Мәжлис ҳәм Өзбекстан халқына Мүрәжатинде бул бойынша былайынша пикир билдирген еди: «Саҳыпқыран Әмир Темур, Мир Алийшер Наўайы бабаларымыздың туўылған күнлерине таярлықты ҳәзирден баслаўымыз керек. Бундай уллы сәнелерди жоқары дәрежеде, ҳәр тәреплеме мүнәсип өткериў ушын әлбетте тийисли қарарларды қабыл етемиз. Оларды әмелге асырыўда мәҳәллелер, тәлим-тәрбия орайлары, мийнет жәмәәтлери, зыялыларымыз, сырт елдеги елшиханаларымыз, улыўма, пүткил халқымыз белсене қатнасады деп исенемен. Қәдирли ҳәм ҳүрметли ўатанласлар! Бүгин сизлерге, сизлер арқалы пүткил ел-журтымызға мүрәжат етип айтпақшыман: бүгин тарийхтың өзи, турмыстың өзи мойнымызға үлкен бир жуўапкершиликти жүклемекте. Жанажан Ўатанамыз бүгин жаңаша сиясий-ҳуқықый, социаллық, руўхый қатнасықлар тийкарында жасап, мийнет етип атырған, еркин пикирлейтуғын, азат ҳәм еркин инсанлардың үлкесине айланбақта. Ҳәммемизге белгили, Мырза Улығбек бабамыз буннан алты әсир бурын адамзат ушын жулдызлар картасын жаратқан еди. Бүгин болса биз ҳәзирги ҳәм келешек әўладларымыз ушын бахытлы өмирге алып баратуғын жол картасын жаратыўымыз керек» [1], деген еди. Бунда биз, ғалаба хабар қуралларының хызметин де айрықша атап көрсете аламыз. Жас өспиримлердиң дыққатын каратыўда, терең пикирлеўге бағдарлаўда, тарийхымызды тереңнен үйретиўде, сана-сезимин еле де жетилистириўдей жуўапкерли ўазыйпаны атқарып келмекте. Жәмийет соның ишинде, жаслар менен ислесиўде газета-журналлар, телеканаллар, радиоканаллар, интернет сайтларында турақлы рубрикалардың шөлкемлестирилгенлиги дыққатқа ылайықлы. Биз бир неше жыллық тарийхқа ийе болған Қарақалпақстан баспасөзинде де бундай рубрикалар бар екенлигин айрықша атап көрсете аламыз. «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Қарақалпақ әдебияты», «Қарақалпақ университети», «Қарақалпақстан мәденияты» сыяқлы бир қатар газеталарда турақлы рубрикаларда жаслардың руўхый ҳәм интелектуал қабилетин еле де байытыўда тарийхый темалар берилип атыр. Баспасөз бетлеринде берилип атырған тарийхый материаллардың әҳмийети, мазмуны, тематикасы бойынша монографияларда [2, 246 б], арнаўлы китап-топламларында [3, 212 б] илимий мақалалар [4] ҳәм тезислерде [5] мағлыўматлар келтирилген.

Газета жәмийетлик-сиясый ўақыяларды кең, түсиникли, қызықлы ҳәм фактларға бай форматта бериў мүмкиншилиги бар. Себеби газетада редактор, журналист ҳәм жәмийет ямаса аудитория ҳәмме ўақытта бирге ислесип барады. Соның ишин де тарийхый темаларды кең сөз ететуғын мақалаларға да жийи көзимиз түседи. Олар көбинесе сол тараў қәнигелериниң авторлығында таярланады. Мысалы: «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2024-жыл 4-январь № 1-санында «Ағартыўшы жадидлер ҳәрекети – Жаңа Өзбекстан стратегиясының тийкары» темасындағы мақала Саламат Сулайманов (тарийх илимлериниң докторы (DSc), доцент, ҚМУ Археология кафедрасы профессоры ў.ў.а.) ҳәм Аңсатбай Алимбетовлардың (тарийх илимлери докторы (PhD), ҚМУ Археология кафедрасы доценти ў.ў.а.) авторлығында жазылған. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы 2023-жыл 12-январь № 02-санында «Тарийхқа нәзер» рубрикасында «Айымбет ахун» (1889-1961-жыл) темасындағы мақала Төрениязтың авторлығында берилген. Бул мақалалар тараў қанигелери тәрепинен таярланған. Мақалалар фактларға бай, газета оқыўшыларына тарийхқа нәзер салыў арқалы, ағартыўшы жадидлер ҳәркети ҳәм Жаңа Өзбекстан стратегиясының тийкары бир-бири менен байланыслы екенлигин түсиндиреди.

Жас әўладқа миллий қәдириятларымызды, миллий байрамларымызды ҳәм миллий өнерментшилигимизди жақыннан таныстырыў мақсетинде бир қатар мақалалар берилген. Атап айтқанда, «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2023-жыл 30-март № 35-санында «Халқымыздың бирлигиниң нышанысаң, Наўрызым!» темасындағы мақаланың авторы Гулнара Нурлепесова, журналист ҳәм шайыр, «Дослық орденииниң ийеси». «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2022-жыл 16-август № 97-санында «Миллий өнерментшилигимиз таныстырылды» авторы Ғолиб Ҳасанов, ӨзАның хабаршасы тәрепинен таярланған хабар берилген. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы 2023-жыл 12-январь № 2-санында «Өнериңди тәрийплесем тил жетпес…» (Париж тәсирлеринен) темасындағы мақала Айгүл Пирназарова Савицкий музейи этнография бөлими баслығы авторлығында берилген. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2024-жыл 28-март № 37-санында «Қарақалпақстан Республикасы тарийхы ҳәм мәденияты мәмлекетлик музейиниң 95 жыллығы алдынан» рубрикасында «Алыс әсирлер тарийхынан сыр шерткен музей» темасындағы мақала Айжамал Юсупова Қарақалпақстан Республикасы тарийхы ҳәм мәденияты мәмлекетлик музейиниң директорының авторлығында берилген. Бул мақалалар мазмунында миллий байрамды кең түрде белгилеўдиң әҳмийети, миллий өнерментшилигимиздиң шеберлери, бир неше жыллық алыс әсирлер тарийхынан сөз етиўши музей ҳаққында жақсы мағлыўматлар баян етилген.

Тарийхый шахсларды, олардың өмир жолы, дөретиўшилиги, илимге деген пидайылығы ҳаққында таярланған мақалалар да жасларды алға умтылыўға қарай бағдарлайды. Бундай мақалалар да газеталарда жийи бериледи. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2021-жыл 21-октябрь №125-санында «Арамыздағы адамлар» рубрикасында «Жақсының жаты болмайды» темасындағы мақала Шәригүл Пайзуллаеваның авторлығында берилген. «Қарақалпақ университети» газетасы 2023-жыл февраль №4-санында «Белгили тарийхый шахс» темасындағы мақала М.Толыбаев «Археология» кафедрасының ассистентиниң авторлығында таярланған. Мақалада Муҳаммед Бабурдың дөретиўшилиги бойынша мағлыўматлар берилген. «Қарақалпақ университети» газетасы 2023-жыл февраль № 4-санында «Шайыр ҳәм мәмлекетлик искер» темасындағы мақала А.Байрыеваның авторлығында берилген. Мақалада Заҳириддин Муҳаммед Бабурдың дөретиўшилиги бойынша мысаллар келтирилген, анализ берилген. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2023-жыл 13-июнь № 67-санында «Этнограф алым Хожахмет Есбергеновтың 90 жыллығына» рубрикасында «Миллет зиялыларын ардақлаған алым» темасындағы мақала Ж.Айтмуратов, ҚМУ, Археология кафедрасының доценти авторлығында таярланған. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2023-жыл 13-июнь № 67-санында «Италияда «Бабурнама» шығармасы басып шығарылды» темасындағы мақала Франко Кардини, атақлы италянь илимпазы ҳәм жазыўшысы авторлығында берилген.

Жуўмақлап айтқанда, глобалласыў дәўиринде тарийхый темаларды газета оқыўшыларына жеткериўде газетаның әҳмийети жоқары. Себеби газета бүгинги күн жаңалықлары менен бирге өтмишимизди, тарийхымызды анық фактларға тийкарланған ҳалда жәмийетке жеткерип отырады. Газета түрли тараў қәнигелери менен турақлы ислеседи. Олардың бири тарийхый мағлыўматларды анық ҳәм дурыс жеткерип бериўши тарийх бойынша арнаўлы қәнигелер болып табылады. Бундай мағлыўматларды турақлы рурикаларда берилетуғын репортажларда, мақалаларда, интервьюлерде, очерклерде оқыўымызға болады. Бул рубрикаларда берилген жаңалықлар, хабарлар, фактлар жәмийетлик пикирди оятады. Тарийххый мағлыўматларды жақыннан таныстырады. Бул да глобалласыў дәўиринде бай тарийхқа ийе болған халқымыздың үрп-әдет дәстүрлерин, қәдириятларын, миллий өнерментшилигин еле де раўажландырыўда тийкарғы таяныш дереклердиң бири бола алады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2025-жылдың 26-декабрь сәнесинде Олий Мажлис ҳәм Өзбекстан халқына Мүрәжати. https://kknews.uz/qq/268038.html.
2. Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ» (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). – Т., Mumtoz so’z, 2016. – Б. 246.
3. Турдыбаев Қ, Оразымбетов Қ, Пахратдинов Қ. «Ҳәзирги қарақалпақ филологиясының әҳмийетли мәселелери» (Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты қәнигелигине 90 жыл) атамасындағы халық аралық илимий-теориялық конференция. – Нөкис: Билим, 2025. 212 б.
4. Пирниязова А.К, Каллибекова Г.П. Публицистика дискурстың айрықша түри. Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы. – Нөкис. 2025. № 3/1. – Б. 358-360.
5. Каллибекова Г.П, Шыныбекова С.Қ. Медиамаконда журналистика, тарих ва маънавият уйғунлиги. Медиалингвистика ривожланишининг замонавий тенденциялари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ÓzJDTU, 2022. – Б. 73-77.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ СИЁСАТИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ОҚИБАТЛАРИ

Қидирбаева Мавлуда Калбаевна
таянч докторант
Бердақ номидаги Қарақалпоқ давлат университети

1920-йиллар охирига келиб Совет Иттифоқида қишлоқ хўжалигини социалистик асосда қайта қуриш сиёсати давлат миқёсида устувор вазифага айланди. 1929 йил “катта бурилиш” сиёсати эълон қилиниб, оммавий коллективлаштириш жараёни бошланди. Бу сиёсат марказий ҳудудлар билан бир қаторда миллий чекка ўлкалар, жумладан Қорақалпоғистонда ҳам жорий этилди.

Қорақалпоғистонда коллективлаштириш жараёни ўзининг географик, иқтисодий ва этник хусусиятлари билан ажралиб турарди. Аҳолининг катта қисми ярим кўчманчи ёки анъанавий суғориш деҳқончилиги билан шуғулланган бўлиб, хусусий мулкчилик муносабатлари мустаҳкам эди. Шу боис коллективлаштириш сиёсати бу ҳудудда жиддий ижтимоий силкинишларга сабаб бўлди.

1929–1930 йилларда Қорақалпоғистонда коллективлаштириш дастлаб ТОЗлар (ерни биргаликда ишлаш шерикликлари) шаклида жорий этилди [1]. ТОЗлар деҳқонларнинг ер ва меҳнат ресурсларини бирлаштиришни назарда тутган бўлса-да, ишлаб чиқариш воситалари тўлиқ умумлаштирилмаган эди. Архив ҳужжатларига кўра, 1930-йил бошига келиб айрим туманларда коллективлаштириш даражаси 30–40 фоизга етган [2]. Бироқ бу кўрсаткичлар кўпинча расмий ҳисоботларда сунъий равишда ошириб кўрсатилган.

Қорақалпоғистон Республикаси архиви Фонд 30, опись 1, дело 132 ҳужжатларида 1931-йилдаги хўжалик ҳисоботлари келтирилган бўлиб, унда жамоалаштирилган хўжаликлар сони, чорва миқдори ва ер майдони ҳақида статистик маълумотлар қайд

этилган [3]. Ушбу ҳужжатларда айрим қишлоқларда деҳқонлар коллектив хўжаликларга мажбурий тарзда киритилгани акс этган. Коллективлаштириш жараёни “қулоқлаштириш” сиёсати билан бирга амалга оширилди. Бой ва ўртаҳол деҳқонларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, улар ижтимоий жиҳатдан чеклатилди.

Архив маълумотларига кўра, 1930–1932 йилларда Қорақалпоғистонда юзлаб хўжаликлар “қулоқ” сифатида рўйхатга олинган [4]. Уларнинг мол-мулки давлат фойдасига мусодара қилинган ёки колхозларга ўтказилган. Араб ёзувидаги дафтарларда айрим хўжаликларнинг ер майдони, чорва сони ва солиқ мажбуриятлари аниқ рақамлар билан қайд этилган. Масалан, айрим қишлоқларда 50–100 бош қорамолга эга хўжаликлар алоҳида белгиланган [3]. Бу маълумотлар ижтимоий табақалашув даражасини кўрсатади.

Коллективлаштириш сиёсати аҳоли ўртасида турли шаклдаги қаршиликларга сабаб бўлди. Айрим ҳудудларда чорва сўйиб юборилган, кўчиб кетиш ҳолатлари кузатилган. 1932–1933 йиллардаги умумиттифоқ озиқ-овқат танқислиги Қорақалпоғистонга ҳам таъсир кўрсатди. Архив ҳисоботларида аҳоли сонининг камайиши, айрим қишлоқларда меҳнатга лаёқатли аҳоли улушининг пасайгани қайд этилган [5].

Демографик ўзгаришлар, айниқса, ярим кўчманчи аҳоли ўртасида кучли бўлди. Кўплаб оилалар бошқа ҳудудларга кўчиб кетган ёки хўжалик тизими ўзгариши натижасида иқтисодий инқирозга учраган. Коллективлаштириш натижасида ер муносабатлари тубдан ўзгарди. Ер давлат мулки деб эълон қилиниб, колхоз ва совхозлар тасарруфига ўтди.

1934–1936 йилларга келиб Қорақалпоғистонда йирик артель хўжаликлари шаклланди [1]. Пахтачиликка ихтисослашув кучайди. Бу жараён ҳудуднинг иқтисодий ихтисослашувини ўзгартирди.

Бироқ меҳнат унумдорлиги дастлаб пасайган. Архив ҳисоботларида режа кўрсаткичлари бажарилмагани, уруғ ва техника етишмовчилиги қайд этилган [2]. Қорақалпоғистонда коллективлаштириш масаласи маҳаллий ва республика миқёсидаги тадқиқотларда ёритилган. Совет давридаги ишларда коллективлаштириш ижобий жараён сифатида талқин қилинган [6]. Мустақилликдан кейин эса унинг салбий оқибатлари ҳам таҳлил қилинмоқда [7].

1929–1936 йилларда Қорақалпоғистонда амалга оширилган коллективлаштириш сиёсати ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида чуқур ўзгаришларга сабаб бўлди. ТОЗлардан артель тизимига ўтиш, мол-мулк мусодараси, ижтимоий табақалашувнинг кучайиши ва демографик ўзгаришлар бу жараённинг асосий оқибатлари бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қорақалпоғистон тарихи. – Нукус, 2008.
2. Қорақалпоғистон Марказий давлат архиви, Ф.30, оп.1, д.132.
3. Қорақалпоғистон Марказий давлат архиви, Ф.30, оп.1, д.132, араб ёзувидаги дафтар материаллари.
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви материаллари.
5. 1932–1933 йиллар ҳисобот материаллари.
6. История Каракалпакской АССР. – Ташкент, 1974.

РАЗВИТИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ В 2001 ГОДУ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ

Медицинский институт Каракалпакстана
Ассистент кафедры «Узбекского языка, языков и общественных предметов»
А.А.Мамбетназарова

Annotaciya. Ushbu maqola Qoraqalpog‘istonda 2001 yildagi sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi, uning tarixiy jihatlari va ijtimoiy omillari tahlil qilinadi. Maqolada o‘sha davrdagi asosiy muammolar: kadrlar yetishmasligi, tibbiy infrastrukturadagi cheklovlar, moliyaviy

qiyinchiliklar, ijtimoiy va madaniy omillar hamda geografik masofalarning aholi salomatligiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish yo‘llari, jumladan, infratuzilmani modernizatsiya qilish, kadrlarni malaka oshirish, moliyalashtirishni kengaytirish va profilaktik tadbirlarni rivojlantirish muhokama qilinadi. Tadqiqot Qoraqalpog‘iston sog‘liqni saqlash tizimining o‘sha davrdagi holatini tushunish va uning rivojlanish istiqbollarini baholashga yordam beradi.

Аннотация. В статье анализируется развитие системы здравоохранения в Каракалпакстане в 2001 году, её исторические особенности и влияние социальных факторов. Рассматриваются основные проблемы того периода: нехватка кадров, ограниченная медицинская инфраструктура, финансовые трудности, социальные и культурные факторы, а также влияние географической удалённости на здоровье населения. Обсуждаются пути улучшения системы здравоохранения, включая модернизацию инфраструктуры, повышение квалификации кадров, расширение финансирования и развитие профилактических программ. Исследование помогает понять состояние здравоохранения в регионе в начале XXI века и определить направления его дальнейшего развития.

Abstract. The a rticle analyzes the development of the healthcare system in Karakalpakstan in 2001, highlighting its historical aspects and the impact of social factors. The main challenges of that period are examined, including a shortage of medical personnel, limited infrastructure, financial constraints, social and cultural factors, and the effects of geographic remoteness on public health. The study also discusses ways to improve the healthcare system, such as infrastructure modernization, professional training of medical staff, increased funding, and the implementation of preventive programs. This research provides insight into the state of healthcare in the region at the beginning of the 21st century and identifies directions for its further development.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpog‘iston,sog‘liqni saqlash,tarixiy rivojlanish, ijtimoiy omillar, tibbiy infrastrukturasi, profilaktika, kadrlar yetishmasligi

Ключевые слова: Каракалпакстан, здравоохранение, историческое развития, социальные факторы, медицинская инфраструктура, профилактика, дефицит кадров.

Keywords: Karakalpakstan, healthcare, historical development, social factors, medical infrastructure, prevention, shortage of personnel.

Здравоохранение является ключевым показателем социального и экономического развития региона. 2001 году в Республике Каракалпакстан продолжало адаптацию системы здравоохранения к новым социально-экономическим реалиям постсоветского периода. Основными проблемами того времени были ограниченные финансовые ресурсы, недостаточная медицинская инфраструктура в отдалённых районах и недостаток квалифицированных кадров.

Цель данной статьи – проанализировать состояние здравоохранения в Каракалпакстане в 2001 году, выявить исторические особенности и определить социальные факторы, влияющие на доступность и качество медицинской помощи.[1, Б.2]

Исторический аспект состояния здравоохранения в 2001 году. После распада СССР здравоохранение региона оказалось в процессе перестройки. В 2001 году система здравоохранения Каракалпакстана всё ещё сохраняла элементы советской модели: государственные больницы и поликлиники были основными учреждениями оказания медицинской помощи, а профилактическая медицина оставалась важным направлением. Медицинская инфраструктура на территории республики действовали центральные городские больницы, районные поликлиники и фельдшерско-акушерские пункты в сельских населённых пунктах. В то же время, часть объектов требовала капитального ремонта и оснащения современным оборудованием. В Кадровый составе наблюдался дефицит врачей и медсестёр, особенно в сельской местности. Многие специалисты уезжали в крупные города Узбекистана или за границу.[1,Б. 2]

Государственный бюджет выделял ограниченные средства на здравоохранение, что влияло на доступность и качество медицинских услуг. Профилактическая деятельность сохранялось внимание к вакцинации и борьбе с инфекционными заболеваниями, однако ряд профилактических программ нуждался в обновлении и расширении.

Социальные факторы, влияющие на здравоохранение в 2001 году экономическое положение семей определяло доступ к медицинским услугам. Большинство населения региона проживало в сельской местности и испытывало трудности с покупкой лекарств или оплатой частных медицинских услуг. Расстояние до крупных медицинских центров усложняло своевременное получение помощи. Множество населённых пунктов оставались с ограниченным доступом к высококвалифицированной медицинской помощи. Низкий уровень медицинской грамотности населения в некоторых районах ограничивал профилактическую работу и способствовал позднему обращению за медицинской помощью.

Культурные и традиционные факторы в ряде случаев население продолжало использовать народные методы лечения, что влияло на эффективность медицинских вмешательств. Взаимодействие традиционных практик и современной медицины требовало адаптации информационно-просветительских программ.[2, Б. 3]

Ключевыми проблемами системы здравоохранения Каракалпакстана в 2001 году были: недостаточное финансирование медицинских учреждений; дефицит квалифицированных кадров, особенно специалистов узкого профиля;

ограниченный доступ к современному оборудованию и лекарственным препаратам; высокий уровень социального неравенства в доступе к медицинской помощи между городом и селом. Положительными тенденциями начала XXI века стали постепенное расширение сети медицинских учреждений, внедрение государственных программ профилактики заболеваний и активизация работы с населением по вопросам здоровья. [3, Б. 4]

В 2001 году здравоохранение Каракалпакстана находилось в фазе адаптации и модернизации после советского периода. Основное влияние на доступность и качество медицинской помощи оказывали экономические, географические, образовательные и культурные факторы. Для дальнейшего развития региона требовалась модернизация инфраструктуры, повышение квалификации медицинских кадров и усиление профилактической работы среди населения.[3]

Таким образом, 2001 год стал важным этапом в формировании современной системы здравоохранения Каракалпакстана, определившим пути её последующего развития в XXI веке.

Использованные литературы:

1. Bazarova S. K. Comparative Analysis of Medical Literacy Levels and Cervical Cancer Risk Factors among Women in the Republic of Karakalpakstan / S. K. Bazarova // International Journal of Medical Sciences. – 2025. – URL:

2. Paluanov I. D. Leproa in the Republic of Karakalpakstan: American Journal of Medicine and Medical Sciences. – 2024. – URL:

3. Toreniyazov M. T. Health Care in Karakalpakstan in 1970-1980 / M. T.

4. Tureniyazova A. Patients with Oncological Diseases in the Republic of Karakalpakstan / A. Tureniyazova // Современные подходы и новые исследования в медицине. – 2025. – UR

МАРҚАБАЙ БАТЫР – КИМ БОЛҒАН? (Қарақалпақстанда Ишки Ислер Уйымында хызмет еткенлер – халық батыры, аймақлық тарихий тұлға – тағдыры)

Г. Караманова, КМУ Тарийх факультети профессоры
А. Турсынбаева, КМУ Тарийх факультети 4-курс питириўши-студенти

Аннотациясы: XX әсирде Қарақалпақстан мәмлекетшилигиниң жаңадан кәлиплесиўи дәуиринде, Қарақалпақстан Автономиялы областының Ишки Ислер Уйымында мәртлик үлгисинде хызмет еткен жаўынгерлер – Марқабай Оразымбетов мәртлиги туўралы архив хужжетлеринде ҳәм кексе аталарымыздың яднамасында сақланған.

Кирисиу: Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёев: «Ата-бабаларымыздың Уатанымыздың тынышлығы ҳәм азатлығы жолында гурескен, олар бугинги кун жасларымыз ушын ибрат мектеби болып табылады. Бизлерде, ҳаўес етиўге арзыйтуғын уллы тарийхымыз бар. Ҳаўес етсе арзыйтуғын уллы бабаларымыз бар, Ҳаўес етсе арзыйтуғын рухий мәдениятымыз бар», – деп баҳалады.

Уллы тарихий бабаларымыздың ерликлери, манаўий мәртликлер – аўладларымызда Уатанды сүйиўшилик ҳәм улыўма инсаний қадириятларға ҳурмет руўхында тәрбиялаў жолында мунәсип хызмет етип атқанлығын атап өтиў керек», – деп атап өтти.

«Тарийхтан сабақ алып, заман менен тең қәдем таслап жасаў – бугинги турмыстың қатаң талабы», – деген еди биринши Президентимиз.

Арқа диярымыз – муқаддес жер, Қубла Арал бойы Әмиўдарья алабы – муқаддес дияр. Бул жерлерде өткен әсирлердеги тарийхый шахслар жасаған, ел-журтқа хызметлер еткен. Усы диярда уллы данышпан-алымлардың муқаддес жайлары жайласқан, кийели – муқаддес заманда ҳалкымыздың азатлығы, еркинлиги, өзин-өзи бийлеўи, басқарыўы ушын гүрескен ел азаматлары, миллий қахарманлары болған.

Усы бийбаҳа – муқаддес жерде өткен әсирдиң биринши шерегинде ҳалықты, сыртқы ҳәм ишки жаўлардан қорғаўда, ел-журттың пүтинлигин, тынышлығын қорғаўда ерлик көрсеткен, социаллық турмыстың турақлығын сақлаўда гүрескен ел азаматлары, ҳалықтың соңғы батырлары зулымлық пенен гурескени ҳәм қурбан болғаны мәлим. Олардың ерликлерин тарийх умытпайды.

Арал бойы Әмиўдарьяның төменги алабында «аржақ ҳәм бержақ» еки сан-қарақалпақлар арасында өткен әсирде ел-журт тынышлығын, азат ҳәм абат турмысы ушын гүрескен ел-перзентлери болған. Олардан «Канлыкөл»ли таза –«Жаңа қала» ның батыры-Өтеш Даулетназар улы (1916), «Көкли көл»ли Марқабай Оразымбетов (1930) ҳәм Хожелидеги «Туба» бойлы Қаражалғас Бийсенбаев (1931) жыллары мәртлик ҳәм ерлик улгисин көрсеткен.

Арал диярының халык батырлары– аймақлық тарийхый шахслар-Өтеш батыр, Ескене батыр, Марқабай батыр ҳәм Қара-жалғаслар ҳаққында тарийхшы- изертлеушилер тәрепинен ҳақыйқый мағлыўматлар жыйнап, ғалаба хабар қуралы - баспа сөз ҳәм радиода мағлыўматлар берилип келмекте.

Уатанымыздың жаңа тарийхында өткен әсирде бир нешше умытылмас тарийхый уақыялар-трагедиялық жыллар болды. Булардан, биринши ҳәм екинши жәҳан урыслары ҳәм онын ақыбетлери, әсиресе, улкен сиясий трагедия-репрессиялар-қуудалаўшылықлар менен ҳалқымыздың социаллык яднамасында, ауыр жоғалтыў, умытылмас «қара дақлар» болған.

Арал бойы-Әмиўдарья алабында жаңа хукиметти дузиў ушын большевиклер әскерий куш пенен қызыл армияның экспанциясы менен устемликти, диктатураны орнатыўға еристи ҳәм беккемлеуге ҳәрекет етти.

Сол қыйын жылларда, жергиликли азаматлар большевиклер сиясаты ҳәм идеологиясына исенди, келешекке умит пенен қарады, ел-журтты ишки жаўлардан, ҳәр

кыйлы баспашылық, қарақшылық, тонаўшылық ҳәрекетлерден қорғаўға ерикли, тепериш қатнасты.

Қарақалпақстанда ишки ислер уйымында сол жыллары Ел перзенти Аллаяр Досназаров-1925-жылы октябрьде Қарақалпақстан Автономиялы Областлық милицияның сиясий комиссары (милиция политруки) болып ислеген. Ал, Қасым Аўезов Шымбайда «ЧОН» айрықша қыстаўлы таярланған бөлимде ҳәм Уалаятлық «НКВД» ҳызметинде ҳызмет еткен .

Ел-журттың ҳәм халықтың тынышлығын қорғаўда кун-тун ҳызметте болған ҳәм ҳызметлер уақтында қайтыс болған милиция хызметкерлери тарийхы бойынша архивлерди ақтарып, уйренип, ерлик ҳәм тарийхый сабақларды жас аўладларға улги етип көрсетиуде , ғарезсизлик жыллардан баслап аталарымыз өмиринен мартлик улгилерди уйрениуде, айтарлықтай руухый-ағартыушылық жумыслар исленбекте.

Қоңыратлы азамат, Марқабай Оразымбетовтың ишки ислер уйымындағы хызметлери, ерлиги туўралы 1960-1984-жыллары баспа сөзде мақалалар жазылды. Онда «Марқабай батыр-Қарақалпақстанда жаңа ҳукиметтиң, ҳәкимшилигин беккемлеуге тепериш хызмет еткен»,- деп жазылды.

Қарақалпақ халкынын ен соңгы батыры болған-Марқабай Баймурза улы Оразымбетов ҳаққында архив хужжетлерде, аталар энгимесинде, социаллық яднамада ҳәм халық косыкларында сакланган.

Ол Канлыкол-Көкликол аймагында дийхан шанарагында тууылган. Хожели «Таза Жана кала» Қоңырат аралыгында социаллық турмыс, сиясий дагдарыс болып, консылас «томенги» яумыт руудын сардарлары тез-тез елди тонап турган, кыйыншылык, жокшылык, аўыр кунлер болды. Олардың Кошумбет, Кожам «хан» лар, руў сардары «Кокли кол», «Таллык»дарья, «Соркол» бойларына тонаушылыкта келип Марқабайдын тууыскан агасы Атамурат шанарагын ауыр мусийбетке салып, олтирип кеткен.

Хәр жылы, ҳәр мәўсимде, эсиресе гуз ҳәм кыс айларында тонаўшылардан жәбир корген халыктын бир топары «Амиударья болими-Шымбай уезди аймагына» кошип өтеди.

Хожели-Карабайлы-Қоңырат аралыгын ишки жаўлар- тонаушылардан коргаушы халык батыры- Өтеш батыр 1916-жылы кайтыс болған сон, халык булгиншиликке ушырап, ел- журт ҳәр тэрепке болинип таркалып кеткен.

1917-1918-жыллары төменги- яумытлар топылысы ҳәм қәўпинен жәбир көрген аўыл халқы «Хожели-Таза «Жана қала»-Қоңырат аралығында жасай алмай, бержаққа көшкен.

Әмиўдарьянын сол тәрепинде Қоңырат, Хожели аймақларында жана ҳүкиметти орнатыуда «жас хийуалылар» тәрепинен дузилген жалланбалы, ерикли отрядлардын дузилиуи, олардын пидайылык гуреслери, орны ҳәм хызмети тарийхта малим.

Қоңырат ҳәм Хожели аймағында яўмыт баспашыларга карсы ерикли отряд ҳәм ОГПУ хызметкерлери ишки душпанларды сапластырыуга белсендилик, ерлик хызметлер корсетти.

Амиударья алабында, «Тахта кала»сы Орайы болған макан жайда, яумытлар сардары Жунайд нокерлери сол жыллары Қарақалпақстаннын арка аймакларындагы аўылларына зорлык, тонаушылык, экономикалык кысым етиу менен шугылланган Арка регионда, Қоңырат ҳәм Хожелиде дузилген ерикли милиция отрядлары ишки душпанларга карсы гуресте кун-тун хызметте болған. Қоңыратлы Марқабай Оразымбетов жалланбалы нокерлер , «ЧОН» айрыкша ерикли отрядтын бири болып ишки жаўлардан елди тазалауга катнасады. Ол тууралы «Шахадатнама»-гуўалықта «батырак каллаш, орта дийхан атанган Марқабай Оразымбет улынын кахарманларша корсеткен жәрдеми төмендегише»,- деп баянланган. ХХ әсирдин 30-жыллары Қарақалпақстанның жана хукимет басшылары:

«Марқабай Оразымбетовты мәртебелеп,оның батырлыгы, пидакарлыги, ғайратлыгы соншелли маңызлы ,-деп баҳалаган еди. Қарақалпақ Областлық «Аткарыў комитети»ниң одан басшысы : Көптилеў Нурмухаммедов [1].

«1923-жылы Жунайд сардардың тапсырмасы менен Крнырат ҳәм Таллық дарья аймагына «Шертак» сардардын атлылары (250 нокер) ауылларды тонаган еди. Сонда,

«ЧОН» хызметкери Марқабай Оразымбетов каракшылар менен жекпе--жек атыскан, оларды кыргын еткен еди. «Шертак»тың каракшылары және куш топлап Қоңыратка қәуип туудырган, Олар «ЧОН» айрыкша ерикли отряд басшысы ҳәм Қоңырат округи басшысы-«болысы» болған Марқабай Оразымбетовка карсы, оннан жекке ош алыуга ҳәрекет еткен. Марқабайдын айрыкша ерикли отряды «Малшы» аўылдын шетинде баспашылар кыснагы (коршауына) тусип калган ҳәм урыста 37 адам шейит өлген. Марқабай -каракшылардан кашып, корганыў ушын, Қоңыраттын аркасындагы кырга кеткен, Ол Устюрт кенислигинде тениз бойы жарлар «каньеон» ларда , өзгеге малим емес купия «қорасы-жер төлеси»не бекинген. Қоңыратлы ҳәм Хожелиши кексе аталарымыз энгимесинде томендеги сырлы «купия» дерек айтылады. 1919-1920--жыллары Оренбург ҳәм Орск тарептен Устюрт сахрасы аркалы Қоңырат, Хожели ҳәм Хийуага киятырган «аклар» генералы Толстовтын бир топар эскерлери Устюртте адасып, шолден, суусызлыктан кайтыс болған. Олардын арба-арба ок жарагынын бир болегин шаруа казаклар, бир болегин Марқабай батыр кырда купия жер толесинде, кораларда купия саклап койган екен», ол жерге, « бас саугалап» кашып барган Марқабай батырды изинен куўган баспашылар коршалап, олар оклары таусылганша атыскан. Олар Марқабай батырдын ҳар бир аткан огын санап, онын бес атар мылтыгы нешеу, огы канша калды екен?- деп тусине алмай, олар козсиз хужимге откен,Олар, Марқабай батыр аткан бес атардан сансыз баспашылар өлген екен.. Солай етип, Марқабай батыр- Қоңырат аймагында баспашыларды жекке ози жок етиуде улкен мэртлик, пидайылык , кахарманлык улгисин корсеткен. Элбетте, ол атыспада аяктан жарадар болған, аўнап жатыпта, жан ҳалатта гуресип, мартлик улгисин корсеткен. 1924-жылы Қарақалпақ Автономиялы областынын дузилиуи- халкымыздын тарийхында улкен тарийхый, сиясий, социаллык ҳәм мэдений уақыя болды. Қарақалпақ халкы- оз мэмлекетшилигине ийе болды. ККАО сиясий элиталары:- Аллаяр Досназаров, Касым Ауезов, Коптилеу Нурмухамедов, Ораз Ерманов ҳәм баскалар жана отаў,жана елди курыу, беккемлеуде, ишки жаулардан коргауда , әлбетте, Марқабай батырдай мәртлерге, Уатан паруарларга исенди, суйенди. Марқабай Оразымбетов Қоңырат округинде аймақлық ишки ислерде- «милиция «начальник»и лауазымда иследи. Әлбетте, сол дәўирде-ишки ислер хызметинде, ОГПУ хызметинде жумыс ислеп атырганлар ишинде хукимет баскарыуы ҳәм сиясаты, идеологиясына нарийза, карсы, ишки хызметке тосыннан, максетсиз кирген, ел коргауда бийпарўа кимселерде болған. Олар ОГПУ хызметкери, милиция начальниги---Марқабай Оразымбетовты жек коретугынлар, колайын тапса олтириуге таяр саткын-жансызларда бар еди. «Марқабай батырдын ел коргаудагы ерлиги, мэртлиги, кахарманлык ислери менен бирге, онын әззилиги, «нәмәртлик», «кам сут ишкен» бендешилиги де бар еди. Ол еки мэртебе уйленген , Даслепки хаялынын тууысканлары, «куйеу бала»нын ел-журтта абырайынын оскенин, улкен лауазымда ислеп атырганын коре алмай, оны жок етиудин колайлы пайытларды кутип журди. Жэне де, Қоңырат округинде «ЧОН» айрыкша отрядта, ишки ислер органда «милиционер» хызметте ислеп, сон «НКВД» жумыстан шыгып калган Мадияр Тореев,, Кылышбай Жаксымуратов, Қоңырат аймагындагы баспашылардын тууысканлары, Марқабай батырга карсы топарда, жаман нийетте болған.

Хәр заманда, хәр бир мәмлекетте, жана хукиметтин ишки ҳәм сырткы сиясатын коргаушы, беккемлеуши, пидайысы айрыкша отряд ҳәм ишки ислер уйым хызметкерлери болады.

Қарақалпақ Автономиялы областынын дәслепки «ЧОН» агзасы, НКВД ишки ислер болимининде, жауынгери- Оразымбетов Марқабайдын купыя ерликлери уактында купия сыр болып, сон жэмийетшиликке мәлим болған. 1929 жыл басында Марқабай Оразымбетовты купыя турде Шымбай ОГПУ ге шакырган. Ол купыя административлик корсетпелер ҳәм жауынгерлик тапсырма алды.

ОГПУ буйрыгы сондай: «Ол Шымбай тюрьмасынан кашкан бес адамды, сонын ишинде айрыкша- Мадияр «милиция»ны излеп табыу, колына кисен салып әкелиу, егер мумкин болмаса жок етиу тапсырмасы,.- болды. Марқабай ушын бул тапсырманы орынлау мумкин емес еди. Себеби, Олар «ЧОН» да ҳәм ишки ислер уйымында бирге

ислескен,бурынгы кәсиплеси- Мадияр Тореев жудэ ҳәм кәуипли, хеш кимге исенбейтугын, « шөл бөри» минезли киси болған. Лейкин, ОГПУ буйрыгы-чекист ушын айрыкша буйрык, буйрык- нызам, мамлекетлик байрыкты орынламауга, бас тартыўга болмайтугыны аныk, қәўипли душпанды услау- бул озин-ози отка ургандай- көзсизлик тапсырма болды. ОГПУ дын купыя тапсырмасында: «Арал бойлары – ККАОнын арка аймагында мамлекетлик сиясаты ҳәм идеологиясына карсы болғанлар: Мадияр, Шалтай бала, Кылышбай, Маткурбан, Сапарбай, Жуманазар ҳәм баскалардын жасырын паналарын излеп табыу, олар топарына, исенимине кириу, сон колайлы пайытта, оларды жок етиу-сапластырыу « №1-буйрық» болды.

Марқабай батыр- чекист Қоңырат ҳәм Мойнак аралыгында, Устюрт кенислиги ҳәм Кыр-«шынг» етегинде, арка-батыстагы тогайлар, балыкшылар аўылларында мусапир инсан кейпинде гезип, бир ярымдай азаплы кунлер кеширди.

Қарақалпақстаннын ишки ислер уйымы тарийхында, Арал бойы-Әмиударья алабында ишки душпанлардың террорлык актлер менен шугылланыушы бандитлер топарына карсы гуресиуде мәртлик, ерлик, жауынгерлик белгисин корсеткен- Марқабай Оразымбетовтын хызметлери архивлик хужжетлер ҳәм купыя дереклерден еледе изертлеп, толыктырып жазыу, аныклык бериу зэрурли. Не ушын? Себеби, ККАО нын «ЧОН» айрыкша отрядында хам ишки ислерде ислеген кәсиплеси-, бурынгы милиция хызметкери Мадияр ҳәм Кылышбайлардын жергиликли хукимшилик баскарыуга карсы шыгыуы, сырларын ҳәм террорлык актлерин «кара даклары» ҳәм «тарийх сабаклары»нда жэмийетшилик билиуи тийис.

Марқабай ел-журт гезип, Арал тениздин «Сагыр» аўылында Кылышбай ҳәм Маткурбанлардын балыкшылар арасынан жасырын маканын тапкан. Олар менен сойлести. Ол ОГПУ дан куудаланып, кашып, жэбиркеш болғанын айтты. Олар менен бирге большевиклерге карсы гуресетугын айтып исенимине кирген . Олар Марқабайды Арал тенизинин «Тайлы» ауылындагы Мадиярдын пана жайына апарган. Ол Марқабайдын бир сөзине де исенбеген, ойласык курган, оз аягы менен тири келген Марқабайды тутып, колын байлап яўмытлар «хан» ына тапсырыуды да ойласык еткен. Мадияр ок атып, Марқабайды олтирмекши болған. Ол хеш корыкпастан турган, ок денеге тиймей қалган.

Ол бурынгы «кэсиплеслерине», озинин бир-еки айдан бери ел гезип, дийуана болып, большевиклерден куугынга ушырап, кашып жургенин, Ол усы «дос-яранлары» қолында өлиуге келгенин, лейкин, бирликте гуресиуге оларды исендире баслады .

Қарақалпақ Автономиялы областынын қәлиплесиуи ҳәм беккемлениу дәўиринде ишки жауларга карсы аяусыз гурес жургизген, чекистлердин бири- Марқабай Оразымбетов ОГПУ дин купыя тапсырмасын орынлаган еди.

Ол Қарақалпақстан аймағында жеке ҳәм топар дузип террорлық актлер-тонаўшылық пенен шуғылланган бандитлерди анықлаў, олардың Қоңырат, Хожели, Караөзек ҳәм басқада жерлердеги уясы-макан жайын табыўда ишки ислер уйымына , ОГПУ га айрықша-хызметлер корсетти. Лейкин, Марқабайдың жакын «аўыллас-досты» өз жынаятың жасырып, жазалаўынан қоркып қоңсы журтқа өтип кеткен, Марқабайдың үстинен ККАО Областынын «ОГПУ» ге арзалар жиберген еди. Марқабайдын- еки мэртебе уйлengени , Ол социаллык шыгысын жасырган,«кулак-бай» болған, «кой терисин жамылған»- кыр бөриси - деп хат-, доҳметлер жазған. 1935-жылы март айында Орай корсетпеси менен «НКВД»-ишки ислер уйымы- хызметкерлери тәрепинен Марқабай Оразымбетов қамаққа алынған, Ол кун-тун тергеуде азап шеккен, оның Ел ушын, халык ушын, мамлекет ушын, ОГПУ ушын хызметлери бийкарга кеткен, себеби «жаңа өзи болған» чекистлер , сол маҳали, «ески кадрларды» -чекистлерди коре алмаган. Солай етип, оның жаңа Кенгес хукиметке хызметлери бахаланбаган 1937-жылы октябрьде Орайлык «НКВД» ушлиги карары менен Марқабай Оразымбетов айыплы деп табылган. Ол ККАО биринши чекисти, қарақалпақтын сонгы батыры-1938-жылы «халык душпаны» сыпатында куўдаланып, қайтыс болды.

Каракапак ҳалкының биринши чекисти, ишки ислер уйымының соңғы «батыры» , халык қосықларда әдебий тулға болған-Марқабайдың өмири ҳәм Ўатанымыздың жаңа

тарийхындағы орнын үйрениўде миллий зиялылар кеўил болди. Марқабай Оразымбетов ҳаққында академик-тарийхшы Сабыр Камалов, шайыр-алым Генжемурат Есемуратов тәрепинен дыққат бөлинген. Марқабайдың баласы Абдиганий (1969-жылы) әкеси туўралы Қарақалпақстан «Жоқаргы Суды»на муражат етип, коп изертлеўлер, сораўлардан сон «әкеси Марқабайдың айыпсыз екенин» аныклаған еди.

Қарақалпақстанның «жаңа тарийхы» на нәзер салсақ, сол заманда Кеңес хукиметке ҳәм жалгыз сиясий партия сиясатына исенген, ҳадал хызмет еткен бир нешше жүзлеген инсанлар репрессия курбаны болғанлардың, олардың ел–журт ҳәм ҳалық бахты, тынышлығы ушын хызметлерин тарийхый еслеўлер сабак болады. Оларды тарийх умытпайды.

Архивлик дереклер хам әдебиятлар:

1 КМУ: ХХ-асир қарақалпақ адебияты тарийхы музейи- /Марқабай оразымбетов Грамота. /Шахадатнама/ КМУ.: Репрессия курбанларын еслеу музейи экспонаты: Ретро+фото : Марқабай Оразымбетов /1929/. :* Қарақалпақстан*каналы: тарийхый тулгалар: Марқабай батыр тагдири ҳаққында. 23- январь 2013 жыл. 9- октябрь 2017жыл.. 28- январь 2022 жыл. (редактор : Л.Нуратдийнова.).

2. С.Камалов .Г.Есемуратов Мартлик умытылмайды/Марқабай Оразымбетов ҳаққында/ Совет қарақалпақстаны. № 225 ,16- ноябрь 1974 жыл. , . Н.Таумуратов Амиударьянынг шеп жагалауындагы қарақалпақ районларында милиция уйымынынг дузилиуи (Марқабай) . Нокис.2016. .58-64 бетлер.

3. Айтмуратов . Ж. Адалатсыз хуким курбаны Марқабай Оразымбет улы ҳаққында. .КМУ. Топлам: Қарақалпақстанда репрессия дауири тарийхынынг уйренилиуи, жетискенликлери хам машкалалар. Нокис, 2023. 84-91 бетлер.

СӘЙЙИД ШАРИФ ЖУРЖАНИЙДИҢ ӨМИРИ ҲӘМ ИЛИМИЙ ИСКЕРЛИГИ

Нажиматдинов Караматдин

Қарақалпақ мәмлекетлик университети таяныш докторанты

Саҳыпқыран Әмир Темур алым-уламаларға айрықша итибар қарататуғын ҳәм оларға қәўендерлик ететуғын еди. Тарийхшы Ибн Арабшаҳ жазғанындай, «Темур алымларға мийирман, уламаларды өзине жақын тутатуғын еди. Алым ҳәм данышпанларға жоқары ҳүрмет-иззет көрсетип, оларды ҳәр қандай адамнан абзал көретуғын еди».

Әмир Темур дәўиринде Азудуддин Ийжий, улама Саъдуддин Тафтазаний, Сәййид Шариф Журжаний, имам Муҳаммад ибн Жазарий, Қазызада Румий, Ғиясиддин Жамшид, Әлий Қусшы сыяқлы алымлар пүткил дүньяда даңқ таратты. Сондай-ақ, уламалардан Маўлана Абдужаббар Хорезмий, Шамсуддин Мунший, Абдуллаҳ Лисан, Бадриддин Аҳмад, Нурманиддин Хорезмий, Хожа Абзал, Алауддин Каший, Жалал Хакийлер де сол дәўирдиң көзге көринген алымларынан болды.

Сол алымлар ишинен исламый илимлердиң ўәкиллерине болған итибар өз алдына әҳмийетке ийе еди. Соның ушын да, бул дәўирде жергиликли уламалардан тысқары, басқа мусылман үлкелерден келген уламалар да Самарқандта өзлериниң илимий жумыслары ушын мүнәсип шәраят тапқан еди. Самарқандта Әмир Темурдың жанында илимий изертлеўлер алып барыў ушын, илимди раўажландырыў, шәкиртлер тәрбиялап жетилистириў ҳәм китаплар жазып, дөретпелер қалдырыў ушын уламаларға барлық имканиятлар бар еди.

Әмир Темур дәўиринде Самарқандта жасап, илимий искерликте қатнасқан ҳәм пүткил дүньяға даңқы кеткен уламалардан бири Сәййид Шариф Журжаний болып табылады. Төмендеги қатарларда оның өмири ҳәм илимий искерлиги ҳаққында сөз етемиз.

Оның толық аты имам Сәййид Шариф Әбулҳасан Әлий ибн Муҳаммад ибн Әлий Журжаний Ҳусайний. Сәййид Шариф Журжаний Журжанның Астрабад ўәлаятына қараслы

Таку қаласында 1340-жыл, 2-март күни (ҳижрий жыл есабы бойынша 740-жылы шаъбан айының 24-күни) туўылған. Ол басланғыш илимлерди өзи туўылған жерде алды. Соң шама менен ҳижрий 762-жылы илим алыў нийетинде Ҳиратқа сапар қылды. Кейин ала Мысырға барып, үлкен алымлардан сабақ алды. Ол ақылый илимлерди шайх Мубаракшаҳтан үйренди. Ал, шәрий илимлерди Акмалиддин Бабартийдан тәлим алды.[1, Б. 215]

Сәййид Шариф Журжаний Мысырда жасаған дәўиринде үлкен алым болып жетилисти ҳәм китап жазыў ислерин де баслап жиберди. Ол Мысырда илим алыўды тамамлағаннан кейин сол заманда усманийлер мәмлекетиниң орайы болған Бурса қаласы арқалы өз ана ўатанына қайтты.[3, Б.135]

1378-жылы (ҳижрий 789-жыл) Шеразды ийелеген Әмир Темур Сәййид Шариф Журжанийди Самарқандқа алып кетти. Әмир Темур оны бас мударрис лаўазымына тайынлады[4, Б.204]. Самарқандта өткен он сегиз жыллық дәўир оның өмириндеги ең нәтийжели жыллары болды, десек асыра айтпаған боламыз. Ол өзиниң көплеген мийнетлерин әйне Самарқандта жазды. Көпшиликке түрли илимлерден сабақлар берип, белгили шәкиртлерин тәрбиялап жетистирди. Саъдуддин Тафтазаний сыяқлы атақлы уламалар менен түрли илимий тартыслар ҳәм сәўбетлер алып барды.[5, Б.55]

Әмир Темур Сәййид Шариф Журжанийди алымлығы ушын ҳәмде сәййидлерден – Пайғамбар әўладынан болғанлығы ушын, айрықша ҳүрмет ететуғын еди. Сондай-ақ, уламалар арасында да Сәййид Шариф Журжанийдиң абырайы жоқары еди.

Журжаний Самарқандта Хожа Алауддин Аттар Бухарий менен таныслы. Ол Хожа Баҳауддин Нақшбандтың даўамшыларынан бири еди. Оның менен танысыў Сәййид Шариф Журжанийда тасаўўыфқа өз алдына әҳмийет пенен қараў сезимин оятты ҳәм нақшбандия тариқатын қабыл етти. Сәййид Шариф Журжаний Самарқандта нақшбандия тариқатының және бир үлкен ўәкили Маўлана Нызамиддин Хамуш пенен дос болды ҳәм оның тасаўўыф мәжилислеринде белсене қатнасты.[5, Б.56]

Әмир Темур қайтыс болғаннан (1405/807) соң Самарқанда басланған сиясый тәртипсизликер себепли Сәййид Шариф Журжаний өз ана ўатаны Шеразға қайтып кетти ҳәм өмириниң ақырына шекем сол жерде илимий искерлигин даўам еттирди.

Сәййид Шариф Журжаний Шеразда 1413-жыл 14-июль (ҳижрий 816-жылы, 6-рабийъус сәний сәнесинде) сәршемби күни қайтыс болды.[2, Б.87]

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Абдулҳай ал-Лакнаўий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. «Дор ал-арқам». Бейрут. 1998. Б. 215.
2. Ислом энциклопедиясы. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Ташкент. 2004. Б. 87.
3. Садруддин Гумуш. Сәййид Шариф Журжаний. «ТДВ Ислам энциклопедиясы» 8-том. Стамбул. 1993. Б. 135.
4. Шаўканий. Бадрут талеъ. «Саадат» баспаханасы. Каир. 1930. Б. 204.
5. Шайх Муҳаммад Садық Муҳаммад Юсуф. Самарқандтың сайланды уламалары. «Ҳилол Нашр». Ташкент. 2025. Б. 55-56.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ХОДЖЕЙЛИ В XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ.

Сейдаметова Гулнара Утарбаевна
доцент, доктор философии по историческим наукам.
Кафедра истории Узбекистана и Каракалпакстана,
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Нукус, Узбекистан
g_seydametova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0348-7841

История Каракалпакстана богата своеобразной городской цивилизацией. На этой древней земле еще с давних пор бытует поверье, имеющее реальные исторические основы, о пяти городах («беш кала»). Сегодня к ним относят Ходжейли, Чимбай, Кыпчак, Мангит, Кунград. Города Ходжейли, Чимбай, Кыпчак, Мангит, Кунград упоминаются как главные города каракалпаков. Среди них выделяется история нескольких городов, которые в XVIII являлись преемниками более ранних городских поселений и культур. Это известные населенные пункты Каракалпакстана - Ходжейли, Чимбай, Кунград. История их тесно связана с Аральским (Кунградским) владением. История городов Каракалпакстана тесно связана с историей прилегающих к ним областей. Они неразрывно связаны, так как города способствовали росту цивилизации и культуры и осуществляли взаимосвязь с окружающими их селениями. На территории Каракалпакстана в XVIII – XIX веках существовало много поселений, которые имели функции городов, хотя могли существовать непродолжительное историческое время по разным причинам. Чуть позже некоторые из них влились в территории крупных городов, от других остались городища или только упоминания при опросах местных старожилов.

Город Ходжейли часто упоминается в письменных источниках XVIII века как торгово-ремесленный, административный и культурный центр левобережья низовьев Амударьи. Город располагался на сухопутной и водной дороге из Хивы в Кунград.

По данным А. Вамбери город Ходжейли располагался примерно в двух часах езды от берега Амударьи, где имел пристань [3. 69]. История города напрямую связывается археологами Каракалпакстана с городищем, на котором ныне действующее кладбище, - Миздахкан. Впоследствии крепость и базар Ходжа-эли (Ходжейли) приобретает экономическое значение благодаря географическому положению на скрещении речных и караванных путей и близости святилища [2, 569; 4, 21].

Что касается времени возникновения укрепления Ходжейли, то его связывают с XVII веком, когда род ходжа-эли был включен в состав группы (тюпе) мангыт-нукус. Путешественник А. Вамбери особо отметил, что жители города «утверждают, что они - потомки ходжи, и немало гордятся этим перед другими узбеками» [3. 69]. Достоверно известно также, что одну из важных переправ выше протока Кок-узяк заняло племя ходжа-эли.

Одно из ранних упоминаний города Ходжейли в хрониках Муниса за 1779 связано с описанием восстанием туркменских племен против хивинских властей. В это время власть фактически была в руках Мухаммед Эмин-инака, который сразу же назначил отряд в двести человек для охраны Ходжа-эли. Руководитель восставших туркмен нашел союзников в Аральском владении среди мангытов и каракалпаков, с войском направился к Ходжа-эли и занял город после семи дней осады. Следовательно, уже в XVIII веке Ходжейли имел защитные городские стены.

Остальные упоминания города Ходжейли и его окрестностей в хрониках хивинских

историков Муниса и Агахи связаны с XIX веком. Так, Мунис писал, что до 1804 года туркменское племя имрели, пришедшее в Хорезм, по указу инака Эвеза поселилось «на землях кенегесов по арыку Аман-кули, в округе Ходжа-эли» [1].

Судя по хивинским хроникам город Ходжейли располагался на сухопутной дороге левобережья Амударьи из Хивы в Куня-Ургенч или из Хивы в Кунград. Поэтому все военные походы хивинских ханов против восставших туркмен или каракалпаков в Кунградском районе, а также против жанадарьинских каракалпаков совершались через город Ходжейли.

Таким образом, город занимал стратегически важное положение. По этой причине город Ходжейли хивинские ханы старались тщательно охранять и в окрестностях города селили в качестве поощрения покорных биев с их родами. Часто в окрестностях города, во время военных походов, хивинские ханы останавливались на несколько дней и занимались охотой.

Можно привести примеры. В 1808 году во время похода в Кунград против Торе Мурада Суфи «… остановку сделали в Ходжа-эли. Обласкав и облагодетельствовав население хан в пятницу вышел и прибыл затем в Кара-коль». Уже на обратном пути войска хана опять расположились на отдых в окрестностях Ходжейли [1]. В январе 1809 года Мухаммед Рахим хан лично возглавил военный поход в Аральское владение. Во время прибытия в город «… знать и население Ходжа-эли во главе с Сейид ходжа бием и высшие представители каракалпаков, живших в районе Ходжа-эли, устроили (хану) встречу и прибыли на поклон с подарками…» [1].

В 1810 году некоторое время Ходжейли охранял Кутлуг Мухаммед-инак. Когда он отбыл в сторону Ай-бугира на подавление восставших туркмен чоудоров - союзников Торе Мурада Суфи, охранять город остался его сын [1]. Известен случай наказания воинов за преступления против мирного населения в окрестностях Ходжейли. Это произошло в ноябре 1810 года во время военного похода Мухаммед Рахим хана против жанадарьинских каракалпаков. Хан четыре дня занимался охотой. Некоторые воины «дали коням корм из скошенного трудящимися Ходжа-эли и каракалпаками фуража и сена без разрешения хозяев». Когда об этом стало известно хану, то он щедро одарил хозяев, а виновным в виде наказания приказал проколоть носы и уши и объявить, что так будет со всяким «кто протянет руки стяжения к имуществу трудящихся без их согласия…» [1].

Примерно в середине XIX века Ходжейли превращается в пункт, где ханские войска и военачальники находятся в ожидании приказов из Хивы, как, например, во время восстаний Айдос бия и Ерназара Алакоза при Кутлуг Мурад хане (сент. 1855-февраль 1856), при Сейид Мухаммеде хане (1856-1865) [1]. О стратегическом расположении города Ходжейли и о слабости хивинских властей говорит косвенно историк Агахи. Так, в январе 1856 года Рахман Берды-бий и Вейс Нияз-бай, которые находились, согласно приказанию Кутлуг Мурада хана, в крепости Ходжа-эли, без разрешения вернулись обратно в Хиву.

Их напугало два обстоятельства. То, что Зарлык-хан примерно с тысячью каракалпакских всадников прибыл к иомутам, для совместного продолжения восстания, и то, что туркменское племя джемшидов стало грабить население в окрестностях Ходжейли. За этот поступок Рахман Берды-бий не был наказан ханом [1]. Но из всех упоминаний о Ходжейли XVIII- середины XIX века по-прежнему не понятны ни городская территория, ни численность, ни социальный состав, ни занятия горожан.

Ныне с городом Ходжейли по-прежнему связаны многие культовые места, почитаемые в XVIII – начале XX вв. оседлыми и кочевыми народами Каракалпакстана [4, 22; 5].

Рассматривая вопросы развития торговли как внутренней, так внешней, нельзя обойти вниманием дороги Хивинского ханства, их основные направления. Система дорог внутри Хивинского ханства просматривается без затруднений в хивинских хрониках Муниса и Агахи. Поскольку мы не ставим специальной целью исследовать дороги, то ограничимся лишь общими сведениями о них для понимания развития торговли в ханстве. Что касается схемы сухопутных дорог, то караванные дороги соединяли торговые города Чимбай, Ходжейли, Кунград, Куня-Ургенч с Хивой. Одна дорога от Кунграда через Ходжейли, Куня-Ургенч шла по левому берегу Амударьи [6. 141]. Через Амударью имелись переправы (напротив Гурлена, около Кипчака, около Ходжейли, около Кунграда), которые связывали сухопутные дороги по обоим берегам реки.

В середине XIX века, по описанию А. Вамбери, из Кунграда в Хиву можно ехать по Амударье вверх по течению 18-20 дней. Поэтому больше используют сухопутные дороги, которых три. 1-я дорога через Куня-Ургенч самая длинная и ее пользуются летом. 2-я дорога через Ходжейли самая короткая и зимняя, когда замерзает вода в реке и озерах. 3-я дорога через Сурахан по правому берегу Амударьи через множества песчаных мест. Вторая дорога тянулась больше вдоль берега реки Амударьи, со множеством оседлого населения, полей и каналов и была более безопасная до самого Кипчака [7. 214].

Во второй половине XIX века сборщики налога начинали собирать закят в Ходжейли, двигаясь до Кунграда по реке, затем поворачивали к Улькун-дарье, затем к Аккала, к протоку Ишим и Даукара, затем в Чимбай и возвращались в Ходжейли. На весь маршрут уходило около месяца.

Что касается внутренней торговли Хивинского ханства, то в источниках не очень много данных. Отмечается, что в городах существовали специальные торговые дни каждую неделю. Например, в Ходжейли – понедельник и пятница. К сожалению, нет данных в литературе о времени сложения системы товарных дней и специализированных базаров, где продавали один вид конкретной продукции, например, только скот или рыбу.

Использованная литература:

1. Андрианов Б. В. Этническая история каракалпаков в северном Хорезме (XVIII –XIX вв.), с.44-45 // ТХАЭЭ, Москва, 1958, т. 3, с.7-132.
2. Андрианов Б.В. Ак джагыс.//ТХАЭЭ, Москва, 1952, т.1,с.568-572;
3. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Москва, 2003, с.69
4. Есбергенов Х. Шахтемир – предшественник города Чимбая.// Тезисы докладов научно-практической конференции «Шахтемир - Чимбай», Нукус, 1995, с. 20-27; Мечети и медресе города Чимбая и его окрестностей. // Тезисы докладов научно-практической конференции «Шахтемир - Чимбай», Нукус, 1995, с. 35-38;
5. Карлыбаев М. Медресе в Каракалпакии XIX - начала XX веков. Нукус, 2002.
6. История Каракалпакской АССР, Ташкент, 1974, т.1, с. 131.
7. Сейдаметова Г.У. Ходжейли- центр торговли каракалпаков (XIX-начало XX вв.) // Торговля в этнокультурном измерении. Материалы Четырнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений. Санкт-Петербург, 2015. С. 212-215

РЕАЛИЗАЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЁЖИ

Новичихин Никита Васильевич
сотрудник военно-академического лицея «Ёш чегарачилар»
ПВ СГБ Республики Узбекистан

Современные социально-политические реалии и глобальные вызовы предъявляют новые требования к системе военно-патриотического воспитания молодёжи. В условиях развития образовательного процесса педагогическое сообщество всё чаще обращается к инновационным формам, способным объединить познавательную активность, эмоциональную вовлеченность и ценностное самосознание обучающихся. Одним из наиболее эффективных инструментов становится использование игровых технологий, обладающих значительным дидактическим потенциалом в процессе воспитания патриотизма, гражданской позиции и готовности к выполнению воинского долга.

Игровая деятельность в педагогике рассматривается как естественная форма освоения социального опыта, в которой происходит соединение интеллектуальных и эмоциональных сфер личности. Опираясь на идеи Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, В.В. Серикова, И.Я. Лернера, можно утверждать, что игра выполняет функции не только развлечения, но и глубокого обучения, развития, социализации. В контексте военно-патриотического воспитания она становится мощным инструментом формирования таких личностных качеств, как ответственность, инициативность, дисциплина, командный дух и преданность Родине. [1, с.6-7; 2, с.92-94]

Идея использования игровых технологий в педагогике имеет глубокие исторические корни, а с развитием педагогической мысли проблема дидактической ценности игры получила научное обоснование. В частности, Ян Амос Коменский, основатель систематической дидактики, рассматривал игру как естественную форму обучения, способствующую развитию любознательности и самостоятельности учащихся. В его «Великой дидактике» впервые была выражена идея о том, что эффективность обучения зависит
от согласования учебных методов с природными механизмами восприятия и интереса. Таким образом, игра рассматривалась не просто как развлечение, а как средство пробуждения познавательной активности и формирования опыта самостоятельных действий. [3, с.169-160]

Важное место в истории педагогики занимает наследие учёных Средней Азии. Особый вклад в развитие представлений о познании и образовании внёс великий учёный XI века Абу Райхан аль-Бируни, живший на территории современного Узбекистана. В своём труде «Памятники минувших поколений» аль-Бируни, с целью формирования заинтересованности читателя к познанию явлений природы, привлекал его внимание посредствам народного творчества, наделе применяя элемент игровых ассоциаций. Кроме того, великий учёный в своих трудах неоднократно отмечал важность активного процесса наблюдения и личной вовлечённости как активного в процесс обучения. Его идеи о необходимости соединения рационального и эмоционального в образовательной деятельности перекликаются с современными теориями о мотивации и эмоционально-интеллектуальном обучении, что делает их релевантными при рассмотрении дидактического потенциала игровых технологий в контексте военно-патриотического воспитания. [4, с.25-27]

В современной отечественной практике тема игровых технологий отражена в работах С.М. Пулатовой, Х. Кадировой, М.Ф. Махмудовой и других педагогов. Исследователи рассматривают игровые методы как средство повышения мотивации, развития коммуникативных навыков и формирования самостоятельности учащихся. Параллельно с

этим, дидактический потенциал игровых технологий ими рассматривается в качестве возможности моделирования учебно-воспитательных ситуаций, максимально приближённых к реальным условиям военной службы и гражданской жизни. Такие игровые формы способствуют развитию умения действовать в коллективе, принимать решения в условиях неопределённости. [5, с.35]

Анализируя другие авторитетные источники стоит отметить, что современная педагогическая наука интерпретирует дидактический потенциал игровых технологий как совокупность их возможностей обеспечивать целостное воздействие на личность обучающихся.

В контексте формирования военно-патриотической культуры молодёжи игровые технологии приобретают особое значение. В частности, представляет собой систему знаний, ценностей, установок и форм поведения, выражающих готовность к защите Родины, уважение к национальной истории и воинским традициям, гражданскую ответственность и дисциплину. Игра в данном случае выступает не просто как форма развлечения или тренировки, а как педагогический инструмент, моделирующий ситуации, близкие к реальной социальной и военной деятельности. Сюжетно-ролевые и деловые игры позволяют воспроизводить ситуации выбора, принятия решений, сотрудничества, соподчинения, что способствует формированию у молодёжи необходимых морально-волевых качеств. Тактические симуляции, историко-реконструктивные мероприятия, квесты и патриотические соревнования выполняют дидактическую функцию, соединяя обучение, воспитание и эмоциональное переживание. [6]

Однако в первую очередь стоит помнить, что игра должна быть встроена в систему воспитательной работы и направлена на конкретные результаты: развитие гражданской позиции, формирование командного духа, понимание долга и ответственности.

Важен принцип аутентичности содержания, предполагающий использование реальных исторических фактов, символов и культурных традиций, способных вызвать у участников чувство сопричастности. Неотъемлемым элементом является рефлексия - обсуждение результатов игры, анализ решений и поступков, выявление моральных и нравственных смыслов. Без этого аппарата игра теряет свой воспитательный эффект и превращается в развлечение.

На современном этапе педагогической практики выделяются три **направления реализации дидактического потенциала игровых технологий** в военно-патриотическом воспитании: когнитивное, практическое (прикладное) и ценностно-мотивационное. ***Когнитивный*** аспект связан с усвоением исторических, культурных и общественных знаний, необходимых для формирования целостного представления о защите Родины и значении военной службы. ***Практический*** аспект включает развитие умений коллективного взаимодействия, принятия решений, анализа и оценки ситуации, а также выработку стратегического мышления. ***Ценностно-мотивационный*** аспект ориентирован на формирование внутренней убеждённости, моральных установок и личностного смысла патриотизма.

В этой связи, реализация данных направлений возможна через внедрение различных типов игр - ролевых, деловых, имитационных и историко-патриотических. Так, деловые игры могут моделировать деятельность командного состава, принятие решений в условиях неопределённости и кризиса. Ролевые игры способствуют развитию эмпатии, позволяют участникам вжиться в роль, что укрепляет их чувство ответственности и коллективизма. Историко-реконструктивные игры и квесты помогают не только повысить интерес к профессии, но и формируют эмоциональную связь с героическими страницами прошлого, пробуждая чувство гордости за страну и её защитников.

Важным направлением является использование цифровых игровых технологий и виртуальных симуляторов. Развитие технологий виртуальной и дополненной реальности открыло новые возможности для патриотического воспитания.

Современные симуляционные программы позволяют создавать реалистичные ситуации, требующие от участников стратегического мышления, координации действий и моральной устойчивости. Применение таких средств способствует развитию критического мышления, формированию психологической готовности к стрессовым ситуациям. [7, с.47-49; 8, с.112-114]

Особого внимания заслуживает вопрос подготовки педагогов к использованию игровых технологий. Учитель, выступающий в роли организатора и наставника, должен обладать компетенциями в области психологии игровой деятельности и педагогического менеджмента. Только осознанное и методически грамотное использование игры способно раскрыть её дидактический потенциал.

Учитывая вышеизложенное стоит отметить, что внедрение игровых технологий в систему военно-патриотического воспитания позволяет повысить эффективность учебно-воспитательного процесса. Это выражается в росте познавательной активности, укреплении командного взаимодействия, улучшении дисциплины и эмоциональной сплочённости.

Таким образом, реализация дидактического потенциала игровых технологий в процессе формирования военно-патриотической культуры молодёжи должна рассматриваться как стратегическое направление современной педагогики. Она требует системного подхода, объединяющего педагогические традиции, психологические закономерности и современные цифровые возможности. Использование игры как образовательного инструмента способствует формированию гармонично развитой личности, сочетающей интеллект, волю, чувство долга и любовь к Родине.

Список литературы:

1. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977.
3. Коменский Я. А. Великая дидактика. – М.: Педагогика, 1982.
4. Аль-Бируни Абу Райхан. Памятники минувших поколений. – Ташкент: Фан, 1973.
5. Пулатова С. М., Кадирова Х., Махмудова М. Ф. Игровые методы в патриотическом воспитании молодёжи. – Ташкент: УзПИ, 2021.
6. Сергеева Н. Н. Военно-патриотическое воспитание молодежи: теоретические и практические аспекты. – Екатеринбург: УрФУ, 2019.
7. Soboleva E., Lampropoulos G. Gamification in Education: Pedagogical and Psychological Aspects. – London: Springer, 2020.
8. Dahalan F. Simulation Games for Civic Education. – Oxford University Press, 2018.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ БАТЫРЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕ ЎАТАНДЫ ҚОРҒАЎ МӘСЕЛЕЛЕРИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

Полат Өтениязов
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институтының үлкен илимий хызметкери, филология илимлери бойынша философия докторы

Гулчехра Қуралбаева
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институтының таяныш докторанты

Халық аўызеки дөретпелеринде тарийхый дереклер, мәдениятты, үрп-әдетлердиң, салт-дәстүрлердиң орны, көринислери кең орын ийелейди. Бул шығармаларда Ўатанды қорғаў, туўылған мәканды сүйиў, парахатшылық, абадан турмыс ушын гүрес мәселелери көбирек сүўретленеди. Әсиресе, қарақалпақ халық батырлық ертеклеринде мәрт

қаҳарманлар, олардың қурал-жарақларының фунционаллық өзгешелиги, оларға қарсы антагонист образлар, оларды батырлардың жеңиў усыллары, бул дөретпелердиң көркем өзгешелиги оғада актуал саналады. 1965-жылы “Арық мерген” [1, Б. 5] атлы ертеклер топламындағы бир қатар дөретпелерде Ўатанды қорғаў, халықты ашлықтан қутқарыў, батырлық ис-ҳәрекетлери сәўлеленген. 1977-жылы “Қарақалпақ фольклоры”ның 1-2-томларында жарық көрген халық ертеклериниң арасында да батырлық ертеклердиң образлары, мотивлери, сюжетлери сәўлеленген. 2014-жылы баспадан шыққан “Қарақалпақ фольклоры”ның 67-76-томларында да батырлық ертеклер арнаўлы томда жарық көрди. Усы томлықларды баспаға таярлаған ҳәм үйренген илимпазлар Ж.Хошниязов ҳәм П.Өтениязов қарақалпақ халық ертеклериниң ишинде батырлық ертеклердиң болыўын атап өтти ҳәм тематикалық, жанрлық өзгешелигин дереклерде келтирди [7, Б. 81-84]. Олар қарақалпақ халық ертеклери классификациясында тийкарғы критерийлерге итибар берди. Изертлеўшилер ҳәр бир ертек түриниң өзине тән атқаратуғын хызмети, қаҳарманлары, персонажлары, көркемлик ҳәм идеялық өзгешелиги болыўын атап өтти. «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығы, 67-76-томлары алғы сөзинде «Ертеклердиң ҳәр бир түринде жанрға байланыслы барлық түрлери де қатнасыўы мүмкин. Сонлықтан да, биз усылардың ишинде бир түри басым сәўлеленетуғын, ўақыялардың раўажланыўында, кульминациялық шешимлеринде тийкарғы әҳмийетке ийе болған түрин есапқа алып, оны сол түрдиң аты менен атаўды уйғардық» [7, Б. 8] деп жазды авторлар. «Батырлық типиндеги ертеклер әййемги мифологиялық басқыштың үлгиси сыпатында жүзеге келген. Сонлықтан да, ертектиң эпизодлары, структурасын қурайтуғын мотивлер тийкарында дуал түсиник ҳәм отқа сыйыныў дининдеги ярым қудайлар, әййемги мәресим, үрп-әдетлер сәўлелениўин тапқан» [10, Б. 84-85] деп келтирди алым К.Имамов. Татар фольклорын изертлеўши И. Г. Закированың пикиринше, батырлар ҳаққындағы татар ертеклери мазмуны ҳәм дүзилиси бойынша халық эпосы шығармаларына жақын болып, сыйқырлы ертеклер менен батырлық эпосы арасындағы аралық орынды ийелейди. Бунда Ўатанды қорғаў, туўылған елди сүйип жасаў мәселелери кең орынды ийелейди.

Қарақалпақ халық батырлық ертеклериниң негизинде тарийхый шынлық жатырғанлығын дереклерден билиўимизге болады. «Батыр атамасы түркий халықларда орта әсирлерден баслап қолланылған ҳәм көплеп жәмийетлерде өз халқын қорғаў ушын хызмет еткен әскерлер – батырлар болған. Қарақалпақларда да батырлардың орта әсирлерден белгили болғанлығы ҳаққында тарийхый дереклер бар. XIV әсир соңы, XV әсир басында жасаған Әмир Едиге өзинен кейинги әўладлар ядында Ер Едиге яки Едиге батыр деген ат пенен белгили болған. Қарақалпақларда батыр мәнисин аңлататуғын сөз «алп», «алпы», «алып», «әлип» түринде де қолланылған. Қарақалпақ тилинде әлпи алысыў деген сөз дизбеги батырлардың тил табысыў ҳәрекети деген мәнисти билдиреди» [9, Б.142]. Изертлеўши З.Сапаров Қарақалпақстан тарийхындағы Арал бойы аймағында жасаған халық батырларын үш дәўирге бөлип үйрениў мүмкинлигин атап өтти: 1) Орта әсирлердеги халық батырлары; 2) XVIII-XIX әсирдеги халық батырлары; XIX әсир басы, 3) XX әсир басындағы халық батырлары [9, Б.143]. Автор Қубла Арал бойы қарақалпақларында белгили Бөкенбай батыр (қытай, қаңлы), Тай батыр (қытай, қазаяқлы), аға-ини Қанат, Манат (қыпшақ, саңмурын), Алыўшы батыр (қыпшақ, майлыбалта), Муштақ батыр (қоңырат, қыят), Өтеш батыр (қытай, қазаяқлы) сыяқлы алты батырды атап өткен [9, Б. 145]. Буннан тысқары, автор Ескене, Марқабай сыяқлы қарақалпақ батырлары елге белгили болғанлығын жазған. Автор атап өткениндей, саўашларда елди қорғаў мақсетинде бул халық батырларының белсене қатнасыўы ҳәм халық мәпи ушын басқыншыларға қарсы гүрескени, мәртлик ҳәм дәўжүреклигин халық батырларының атқарған функцияларын ҳәм ийгиликли хызметлерин өз алдына изертлеў оғада зәрүр. Қарақалпақ халқы арасынан елин қорғаған бир неше батырлар, ер жүрек мәрт жигитлер шыққанлығы тарийхтан мәлим. Мысалы, қарақалпақлардың Қытай арысының қаңлы тайпасынан шыққан бир неше мәртлер: Алай батыр, Нарбота батыр, Лақай батыр, Ағынтай батыр, Сағын батыр, Ерезен батыр, Телхожа батыр, Сәмек батыр, Үдербай батыр, Ғайыпназар батыр, Бөкенбай ҳәм тағы

басқа батырлар туўылған елин сыртқы душпанлардан қорғаған. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде бул тарийхый шынлықлар эпикалық көринисте сәўлеленген. Мысалы, “Абат батыр” [5, Б. 11-18] ертегинде Абат батырдың бир неше ләшкерлерге қарсы саўаш алып баратуғын теңсиз күш-қүдирети, мәртлиги, ўатансүйиўшилиги сөз етиледи. Шынында да, «ўатанды сүйиў, ўатансүйиўшилик адамның руўхыйлығын белгилейтуғын факторлардың бири» [11, Б. 344]. Қазақ фольклористи С.Қасқабасовтың атап өткениндей, ертек адамзаттың алғашқы қәўимнен класслық жәмийетке өткен ўақтында қәлиплескен [4, Б. 193-195]. Ол ертекти бир пайытлардағы болмыстың, қубылыстың сәўлелери деп атады [4, 196-197]. Өзбек алымы Ғ.Жалолов былай деп жазды: “Ертеклердеги тоқымалардың тәрбиялық әҳмийети жүдә үлкен: ҳақыйқатлық, туўрылық, мәртликтиң қәдирлениўи, оңбағанлық, жаманлықтың үстинен жақсылықтың жеңиске ерисиўи үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе” [3, Б. 13]. Н.Дәўқараевтиң пикиринше, ертеклерде тиришилик турмыс, тәбият – адам қатнасықлары сөз етиледи. Қаҳарманлар ҳайўанлар, түрли апатлар менен гүреседи, оларды жеңиўге ҳәрекет етеди [2, Б. 178]. «Батырлық ертеклер – турмыслық машқалаларға жақын, белгили бир қаҳарманның алыс үлкелердеги машығына үйлениў ушын сапарға атланыўы, жолындағы дус келген қарама-қарсылықларды батырлық пенен жеңиўи ҳәм ел-журтына келип, мурат-мақсетине жетиўи сыяқлы улыўма сюжетлик желис пенен баян етиледи...Бунда экзогамиялық некени қоллап-қуўатлаў, халқын душпанларынан азат етиў, қутлы абат турмыста өмир сүриў идеялары басшылыққа алынады» [7, Б. 6.]. Мысалы, “Абат батыр” [5, Б. 11-18] атлы ертекте батырлық ертеклериниң белгилери бар. Ол мәртлик пенен елди душпанлардан азат етеди. Ғ.Жалолов атап өткен мәртлик идеялары батырлық ертеклеринде жәмленген ҳәм бул келешек әўладтың тәлим-тәрбиясында үлкен роль атқарады. М.А.Рыбниковаңың пикиринше, әжайып ўақыяларға толы, тәлим-тәрбиялық характерге ийе ертеклерде өмирге умтылыўшылық, батырлыққа жигерлендириўши күш бар [8, Б. 505-507]. Ертеклерде қаҳарманның туўылыўы, ақылға уғрас келместей өсиўи, «алп», «батыр», «палўан» аталыўы, өзине сай атты, тулпарды таңлап алыўы сыяқлы мотивлер, сюжетлер орын алған. «Абат батыр» [5, Б. 11-18] ертегинде батыр бир патшалықтың ләшкерине қарсы урыс алып барса, «Шайхы-Аббаз» [5, Б. 210-221] ертегинде Шайхы-Аббаз деген жигит он сегиз мың ләшкерди қыйратады. «Рустем» атлы ертекте Рустем батыр дәўлерди жеңеди. Н.Дәўқараев «Қыялый ертеклердеги тәрийипленетуғын батырлар болмаған, тарийхтан бурынғы батырлар» [2, Б. 178] деп атап өтти. «Қубылы батыр» [6, Б. 8-13] ертегинде Қубылы батыр, оның баласы Әжибектиң мәртлиги сөз етилген. «Орал батыр» ертегинде батыр дәўлерди өлтирип, әйдарҳаға айланған адамның қызларын өзине алып келип, алғысын алады. «Үш ағалы-инили батырлар» [7, Б. 219-220], «Дараман» [7, Б. 220-221], «Ешмурат батыр», «Ғырыс батыр», «Қуламерген» [7, Б. 221-227] ертеклеринде халық батырларының сыртқы душпанлардан елин қорғаўы айтылған. Грек философы Аристотель Македония патшасының усынысы менен А. Македонскийдиң тәрбиясы менен шуғылланған [11, Б.25]. Ол сабақларында грек мифлериндеги Ахилл, Диомед, Гектор сыяқлы батырлардың мәртлиги туўралы айтқан. Бул батырлық мифлери, әпсаналары Македонскийге руўхый күш бағышлаған. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ халық ертеклеринде батырлардың ўатанды қорғаў, ўатанды сүйиў мәселелери кең орынды ийелейди ҳәм бул мәселелерди үйрениў оғада әҳмийетли саналады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Арық мерген. – Нөкис: Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы, 1965.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
3. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976.
4. Қасқабасов С. Жаназық (әр жылғы зерттеулер). – Астана: Аударма, 2002..
5. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Том 1.
6. Қарақалпақ фольклоры. Том 2. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
7. Қарақалпақ фольклоры. Том 67-76. – Нөкис: Илим, 2014.

8. Рыбникова М.А. Избранные труды. – Москва: Изд.Академии педагогических наук, 1958.

9. Сапаров З. Қарақалпақстан тарийхында халық батырларының социаллық институт сыпатында қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы// Академик С.Камаловтың 100 жыллығына арналған «Орайлық Азияны изертлеўлер контекстинде Қарақалпақстан тарийхы» атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференциясы материаллары топламы.

10. Ўзбек фольклори очерклари. – Тошкент: Фан, 1989.

11. Фалсафа: энциклопедик луғат. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010.

12. Хошниязов Ж., Өтениязов П. Қарақалпақ халық ертеклериниң классификациясы мәселелери // Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими хабаршысы. – Нөкис: 2012. - №4.

ВАТАНПАРВАРЛИК ТУЙҒУСИНИ ОШИРИШДА ТАРБИЯНИНГ ЎРНИ

Рахмонова Барно Шағдаровна
Ўзбекистон республикаси Миллий гвардияси
Тошкент “Темурбеклар мактаби”
Ҳарбий академик лицейи
Инглиз тили фани ўқитувчиси
rakhmonovabarno@mail.ru
(93) 510-30-25

Аннотация: Мазкур мақолада ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва оширишда тарбиянинг ўрни ёритилган. Унда оила, таълим муассасалари ва жамоатчиликнинг тарбиявий фаолияти орқали ёшларда Ватанга муҳаббат ва фуқаролик масъулиятини ривожлантириш масалалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ватанпарварлик, тарбия, ёшлар, маънавият, миллий қадриятлар.

Аннотация: В статье рассматривается роль воспитания в формировании и развитии чувства патриотизма. Анализируется значение семейного, школьного и общественного воспитания в формировании у молодежи любви к Родине и гражданской ответственности.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, молодежь, духовность, национальные ценности.

Abstract: This article examines the role of education and upbringing in fostering patriotism. It analyzes the importance of family, educational institutions, and social environment in developing young people's love for their homeland and a sense of civic responsibility.

Keywords: patriotism, upbringing, youth, spirituality, national values.

Бугунги глобаллашув даврида миллий қадриятларни асраш, ёш авлод қалбида Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини шакллантириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ватанпарварлик — бу фақатгина Ватанни севиш эмас, балки унинг тақдирига дахлдорликни ҳис этиш, жамият равнақи учун масъулиятни англаш демакдир. Ушбу фазилат эса инсон онгида ўз-ўзидан шаклланмайди, балки узлуксиз ва мақсадли тарбия жараёнида камол топади.

Ватанпарварлик тушунчасининг мазмун-моҳияти

Ватанпарварлик — шахснинг ўз она юртига, халқининг тарихи, тили, маданияти ва анъаналарга бўлган чуқур ҳурмати ва фидойилигидир. У ижтимоий-ахлоқий сифат сифатида шахс маънавиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ҳақиқий ватанпарвар инсон мамлакат тараққиёти, тинчлиги ва хавфсизлиги учун масъул эканини англаб етади.

Тарбия — ватанпарварликни шакллантиришнинг асосий омили

Ватанпарварлик туйғусини ривожлантиришда тарбиянинг ўрни беқиёс бўлиб, у шахс маънавий камолотининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Айниқса, оила, таълим муассасалари ва жамоатчиликнинг узвий ҳамкорлигида ташкил этилган мақсадли тарбиявий ишлар ёш авлод онгида Ватан тақдирига дахлдорлик, фуқаролик бурчи ва ижтимоий масъулият ҳиссини шакллантиради. Тарбия жараёнининг изчил ва тизимли олиб борилиши ватанпарварликни барқарор ижтимоий-ахлоқий қадрият сифатида қарор топишига хизмат қилади.

Оила тарбияси — ватанпарварликнинг дастлабки ва энг муҳим босқичи ҳисобланади. Оила муҳитида болада Ватан ҳақидаги илк тасаввурлар, миллий ғурур, тарихий хотира ва маънавий қадриятларга ҳурмат шаклланади. Ота-онанинг шахсий намунаси, миллий анъаналарга содиқлиги ва юрт тақдирига муносабати бола онгида ватанпарварлик ҳиссининг мустаҳкам пойдеворини яратади.

Мактаб ва олий таълим муассасаларида эса ватанпарварлик туйғуси илмий-назарий билимлар асосида чуқурлаштирилади. Тарих, адабиёт, маънавият ва ҳуқуқий фанлар орқали ёшларда фаол фуқаролик позицияси, мустақил фикрлаш ҳамда жамият манфаатларини англаш қобилияти ривожлантирилади. Таълим жараёнида миллий ғоя ва умуминсоний қадриятларни уйғун ҳолда сингдириш ёшларни Ватан равнақи учун масъул шахс сифатида тарбиялашга хизмат қилади.

Маънавий-маърифий тадбирлар — миллий байрамлар, тарихий сана ва миллий қаҳрамонлар хотирасига бағишланган учрашувлар, маданий-маърифий акциялар орқали ватанпарварлик туйғусини мустаҳкамлайди. Бундай тадбирлар ёшларда миллий тарихга қизиқишни ошириб, Ватанга садоқат, фахр ва ифтихор туйғуларини кучайтиради ҳамда уларнинг ижтимоий фаоллигини юксалтиради.

Ёшлар тарбиясида ватанпарварлик ғояларини сингдириш усуллари

Ёшлар тарбиясида ватанпарварлик ғояларини самарали сингдириш учун замонавий педагогик усул ва технологиялардан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Бундай усуллар ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаб, уларда Ватан тақдирига дахлдорлик, ижтимоий масъулият ва фуқаролик бурчи ҳиссини шакллантиришга хизмат қилади.

Интерактив дарслар ва муҳокамалар орқали ёшларнинг мустақил фикрлаш қобилияти ривожлантирилади. Муаммоли саволлар, баҳс-мунозаралар ва жамоавий иш шакллари ўқувчиларни Ватан тақдири, миллий манфаатлар ва жамият олдидаги масъулияти ҳақида чуқур мулоҳаза юритишга ундайди.

Миллий қаҳрамонлар ҳаётига бағишланган лойиҳалар ёшларда тарихий хотира ва миллий ғурурни мустаҳкамлайди. Буюк аждодлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш орқали ўқувчиларда Ватанга садоқат, жасорат ва фидойилик каби фазилатлар қарор топади.

Музей ва тарихий обидаларга саёҳатлар ёшларни миллий тарих ва маданий мерос билан бевосита таништиради. Бу эса назарий билимларни амалий таассуротлар билан бойитиб, Ватанга бўлган муҳаббатни янада кучайтиради.

Волонтёрлик ва жамоат ишларида иштирок ёшларда ижтимоий фаоллик ва фуқаролик позициясини ривожлантиради. Жамият манфаати йўлида олиб борилган бундай фаолият орқали ёшлар Ватан равнақига шахсий ҳисса қўшаётганини англайди.

Юқорида келтирилган усуллар ёшларнинг маънавий дунёқарашини бойитиб, уларда барқарор ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ватанпарварлик туйғусини ошириш узлуксиз тарбия жараёни билан чамбарчас боғлиқдир. Тарбия орқали ёш авлод қалбида Ватанга муҳаббат, миллий ғурур ва фуқаролик масъулияти шаклланади. Шу боис, тарбия тизимини такомиллаштириш ва унда ватанпарварлик ғояларини устувор йўналиш сифатида белгилаш жамият тараққиётининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев А. *Маънавий тарбия асослари*. — Тошкент, 2016.
2. Шарипов Ш. *Ёшлар тарбияси ва миллий ғоя*. — Тошкент, 2019.
3. Кон И.С. *Воспитание личности*. — Москва: Педагогика, 1984.
4. Dewey J. *Democracy and Education*. — New York: Macmillan, 1916.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИЛЛИЙ МӘДЕНИЙ ОРАЙЛАРЫ: ТАРИЙХЫЙ МИЙРАС ҲӘМ ЭТНОМӘДЕНИЙ ПРОЦЕССЛЕР

Сейтимбетова Н. М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Археология» кафедрасы доценти, PhD
Мамутова Г. Е. Қарақалпақ мәмлекетлик университети магистранты

Аннотация: Бул мақалада Қарақалпақстанның полиэтникалық қурамы тарийхы, республикамызда жумыс алып барып атырған миллий мәдений орайлардың региондағы этникалық көп түрлиликти сақлаў, халықлардың мәдений мийрасын келешек әўладқа жеткериў бағдарындағы жумысы сөз етилген.

Таяныш сөзлер: Миллий мәдений орайлар, полиэтникалық қурам, этникалық өзлик, миллетлер аралық кеңпейиллик, мәдений мийрас, этнотуризм.

Қарақалпақстанның полиэтникалық қурамы қурамалы тарийхый процесслер ҳәм миграция ағымларының жемиси болып табылады. Үлке аймағындағы халықлардың белгили дәўирлерде бир неше мәртебе көшиўлери, ўайран етиўши қатаң урыслар, түрли ҳүкимдарлардың урыс-қағыслары - булардың барлығы демографиялық процеслерде өз көринисин тапты.

Әсирлер даўамында түрли басқыншылар: Кир II, Александр Македонский, Араб халифалығы, Шынғысхан, Россия империясы елимизге талаўшылық ҳәм колониаллық мақсетинде жүрис етти. Амир Темурдың мәмлекетлик искерлиги дәўиринде болса басқа халықлардың ўәкиллери бул жерге көшип келе баслады [2, Б.57].

Бул жерге келген халықлардың ўәкиллери жасайтуғын аймақлар пайда болды, жаңа қалалар пайда болды. Басқыншылық ҳәм колониаллық нәтийжесинде бул жерге жаңа тил, дин ҳәм мәдений қәдриятлар кирип келди, жаңаша мәденият кирип келди. Бул процесслердиң ҳәммеси мәмлекеттиң миллий қурамына өз тәсирин көрсеткен.

Солай етип, узақ даўам еткен тарийхый процеслер даўамында Өзбекстан халқының ҳәр қыйлы этникалық қурамы қәлиплести, нәтийжеде пайда болган ири элатлар XIX әсир ақыры - XX әсир басларында миллетлерди қәлиплестириў жолына өтти, сондай-ақ, миграция тийкарында ҳәр қыйлы этникалық топарлар да пайда болды [3, Б.58]. Миллий мәдений орайлар усы тарийхый қатламларды үйрениў ҳәм сақлаўда тийкарғы институционаллық буўын ўазыйпасын атқармақта.

Миллий-мәдений орайлардың тийкарғы ўазыйпалары үш бағдарга ийе: 1) ҳәр бир миллеттиң тили, мәденияты, үрп-әдет ҳәм дәстүрлерин тиклеў, тарийхый Ўатан менен байланыс ҳәм қатнасықларды жанландырыў, миллий сезимлердиң көриниўине кең жол ашыў; 2) ғәрезсиз Өзбекстанды өзиниң ҳақыйқый Ўатаны деп билиў ҳәм оған минсиз ҳәм садықлық пенен хызмет етиў; 3) Ўатан менен биргеликте жасаў, оның мәденияты, тарийхы ҳәм тилин үйрениў, ғәрезсиз мәмлекетке аты берилген миллет пенен дослықта, бирге ислесиўде ҳәм татыўлықта жасаў [4, Б.129].

Ҳәзирги ўақытта Қарақалпақстандағы миллий мәдений орайлар қасында тил үйрениў орайлары, аяқ ойын, қосық айтыў орайлары шөлкемлестирилип, бул халықлардың миллий өзгешеликлерин сақлап қалыўда оларды үгит-нәсиятлаўда үлкен әҳмийетке ийе. Халықлардың фольклор үлгилери ҳәм халық дәстанларын кексе әўлад ўәкиллеринен жазып алыў ҳәм оларды санлы форматта сақлаў, миллий өнерментшилик өнерин келешек әўладқа

жеткизиўде устаз-шәкирт мектеплерин шөкемлестириў бойынша нәтийжели жумыслар алып барылмақта.

Наўрыз, Масленица, Чусок сыяқлы байрамлар тек белгили бир этностың салтанатлы байрамы ғана емес, ал Қарақалпақстан жәмийетлик турмысында мәдениятлар аралық қарым-қатнас платформасына айланған. Бул байрамларда миллий кийимлер, тағамлар ҳәм музыкалық мийрастың көрсетилиўи этнослардың өзиниң тарийхый тамырлары менен байланысын беккемлейди ҳәм кеңпейиллик орталығын жаратады.

Заманагөй басқышта миллий мәдений орайлардың жумысы трансформацияға ушырамақта. Виртуал музейлер ҳәм социаллық тармақлар арқалы этникалық мәдениятты үгит-нәсиятлаў, этнографиялық мийрасты туристлик ресурс сыпатында басқарыў заман талабына айланып бармақта. Ҳәзирги күнде туризмниң өзине тән тараўы этнотуризм раўажланбақта.

Этнотуризмниң тийкарғы бағдары дүньяның ҳәр қыйлы аймақларындағы халықлар, этникалық топарлар ҳәм тиллердиң ҳәр қыйлылығы менен ажыралып туратуғын жергиликли жәмәәтлер мәдениятына қаратылған. Этникалық келип шығыўы (халық) - белгили бир аймақта қәлиплескен ҳәм улыўма тарийх, мәденият, тил, дин ҳәм турмыс тәризи менен бирлескен адамлардың социаллық-мәдений жақтан ажыралып туратуғын топары. Турист, әдетте, мәдений қәдриятлары өзиникинен сезилерли дәрежеде парық қылатуғын ҳәм ол усы халықлардың турмыс тәризи, дәстүрлери ямаса асханасы арқалы үйрениўи мүмкин болған белгили бир этникалық топарларға қызығады [1, Б.521]. Сол себепли миллий мәдений орайларды туристлик маршрутларға интеграциялаў арқалы регионның экономикалық ҳәм мәдений тартымлылығын арттырыў мүмкин.

Қарақалпақстан миллий мәдений орайлары этнослардың тарийхый мийрасын сақлаў арқалы жәмийетте миллетлер аралық ҳүрмет ҳәм татыўлықты тәмийинлейди. Олардың жумысы этникалық ҳәр түрлиликти жәмийетти байытыўшы факторға айландырып, турақлы раўажланыўға хызмет етеди.

Пайдаланған әдебиятлар дизими:

1. Ахмедов И.А., Хакимов Д.З. Ўзбекистонда этнографик туризмни ривожлантириш истиқболлари.//«Raqamli iqtisodiyot» ilmiy-elektron jurnali, 8-son, 521-б

2. Муртазаева Р.Ҳ. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. Т. «Университет» 2007, 57-б.

3. Муртазаева Р.Ҳ. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. Т. «Университет» 2007, 58-б.

4. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. -Т, «Шарқ», 1998, 129-б.

АМИР ТЕМУР И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ.

Канатова Асел,
Стажер-преподаватель КГУ имени Бердаха, факультета истории

«Амир Темур - одна из наиболее выдающихся фигур в истории. ... Образ Амира Темура как крупнейшего государственного деятеля реформатора Средневековья, мужественного сторонника справедливости, покровителя науки и культуры, пережил века, вопреки различным идеологическим воздействиям, ревнивым и несправедливым оценкам». И.А.Каримов [1, 5с].

В жизни и деятельности Амира Тимура бин Тарагач Бахадура четко выражены два периода. Первый период (1360-1386 гг.) для Тимура был характерен тем, что он вместе с тюркской и таджикской знатью, заинтересованной в объединении сил, боролся против раздробленности страны, против междоусобных распрей между кровожадными и корыстолюбивыми мелкими беками и султанами — против центробежных сил средневековья за создание сильного, самостоятельного, независимого от Монгольского ханства феодального государства в Мавераннахре.

Во второй период (1386-1402 гг.) велись так называемые трехлетний, пятилетний семилетний военные походы Тимура, по выражению Шарафуддина Али Йезди [2, 6с].

Литература, посвященная Тимуру, его государству и военным походам, весьма многочисленна. В историографии XIV и XV вв. особое место занимает «Зафарнома» Шарафуддина Али Йезди, состоявшего на службе в главной канцелярии в последние годы жизни Тимура и принимавшего участие в его походах, в частности в Малую Азию. По словам Йезди он написал это произведение по поручению внука Тимура султана Ибрагима, сына Шахруха.

В своем "Уложении" Сахибкиран подчеркивал, что во время своего правления он следовал двенадцати правилам: **"Поскольку я сделал эти двенадцать правил своим девизом, я взошел на престол царства в полной независимости, на собственном опыте я убедился, что если какой-либо государь не будет обладать этими двенадцатью правилами он останется без власти»**. Хотя он считает, что у главы государства должно быть твердое слово и независимое мнение, и он учитывает мнение окружающих, прежде чем решать вопросы, он должен иметь последнее слово считал, что должен решать сам, не поддаваться разным сплетням, уметь строить хорошие отношения со всеми. Амир Тимур считал дело правления деликатным и сложным. Для построения сильного государства недостаточно, чтобы каждый руководитель был справедливым и совершенным человеком; для достижения цели руководители вокруг него также должны быть мастерами своего дела, преданными и честными. Амир Темур важная сила, обеспечившая славу его государства его визири, чиновники и воины. Правильный подбор сотрудников и использование их силы в управлении государством - одно из самых важных достижений Амира Темура. Амира Темур стремился особенно не ошибиться в вопросе назначения визирей. Пусть бдительный правитель держит при себе справедливых визирей, если правитель в раздумьях, справедливый визирь найдет решение. Он предупреждал, что если визирь будет несправедливым, государство скоро рухнет. Законы Амира Темура и обеспечение их исполнения он считал, что это определяет уважение народа к государству. Хотя Амир Темур с самого начала крепко держал бразды правления в своих руках, он шел по пути распределения властных полномочий между своими сотрудниками, устанавливая при этом над ними строгий контроль. В этом прослеживается тактика Амира Темура в отношении внутренних оппозиционных сил. По его мнению: **«...государственные дела следует разделить между несколькими надежными и почтенными людьми. Тогда каждый из них будет привязан к своему делу и не сможет заглядываться на трон власти»**. Сахибкиран прекрасно понимал, что честолюбивые и корыстолюбивые чиновники ради достижения своих целей могут пойти на любые меры, что приведет к росту коррупции, и принимал соответствующие меры [3, 25с].

По мнению Сахибкирана, сформированный характер правителя также является важным вопросом. Способность смотреть на каждого одинаково справедливым взглядом — это, прежде всего, важнейшее качество, необходимое руководителям. Он говорил так: **«Первым из своих качеств я считал беспристрастность. Ко всем я относился с одинаковой серьезностью и справедливостью, никого не отделял от других и не ставил богатого выше бедного»** [4, 9с].

Амир Темур обучал всех тимуридских будущих правителей управлению государством и секретам властвования, воспитывая их как правителей. Согласно свидетельствам источников, каждому из них вручался специальный ярлык (указ), в котором были четко прописаны дела и обязанности, надлежащие к исполнению руководителем. акже глава государства должен быть предан своей стране и гражданам, не ронять авторитет своих сотрудников перед другими и уметь защищать их. Оптимизм главы государства и учет мнения окружающих еще больше приумножают его успехи. Амир Темур изучал мнение других через то, что мы сегодня называем **методом Дельфи** (изучение мнений различных людей, не знающих друг друга, по конкретной проблеме и сближение их позиций), и стремился координировать свое управление через общественное мнение. Амир

Темур считал, что руководитель должен быть вежливым и внимательным к своим сотрудникам. Он понимал, что истинный лидер никогда не поддается похвалам и хорошо знает свои возможности и без них. Сохибкиран также полагал, что ни чрезмерная жесткость, ни излишняя мягкость не подходят для дела управления. Ибо сурового руководителя все боятся, а мягкость ведет к потере уважения, всеволию людей и анархии. Амир Темур общался со своими подчиненными по-разному, исходя из их характера и психологии. В «Уложениях Темура» об этом говорится так: **«Днями напролет я ломал голову над стратегиями завоевания различных стран вместе с опытными и мудрыми людьми»**. [3, 31с]

Список использованной литературы:

1. И.Каримов «Амир Темур в мировой истории», Париж, 1996.
2. Муминов М. «Роль и место Амир Темур в истории средней Азии» Т.1968
3. Улжаева Шохиста «Амир Темур давлат бошкаруви». Т. «Akademnashr», 2017.
4. Амир Темур Курагон. Зафар нули / А.Ахмедов таржимаси. - Тошкент: Нур, 1992.

ПОДРОБНОЕ ИЗУЧЕНИЕ АМИРА ТЕМУРА В ОСНОВАНИИ ПРОВОВОГО ГОСУДАРСТВА НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА

Алламуратов Анвар Алишер улы

Студент 3- курса факультета истории Каракалпакского Государственного Университета

Аннотация: Статья посвящена исследованию государственно-правовых взглядов и политической деятельности **Амир Темур**, сыгравшего важную роль в формировании и развитии государственности в Центральной Азии. Особое внимание уделяется анализу принципов государственного управления, правопорядка и социальной справедливости, которые нашли отражение в труде **Уложения Тимура**. В работе рассматриваются основные идеи Темура о роли закона, дисциплины и ответственности власти перед обществом, а также их значение для укрепления централизованного государства.

Автор анализирует исторические предпосылки становления политико-правовых взглядов Темура и их влияние на развитие общественной и правовой мысли региона. Показано, что деятельность Амира Темура не ограничивалась военными завоеваниями, а включала комплекс мер по совершенствованию системы управления, развитию торговли, ремесел, культуры и науки.

Ключевые слова: Амир Темур; государственность; политическая мысль Востока; государственное управление; Темуриды; правовая культура; гражданское сознание; историческое наследие; политико-правовые взгляды; Центральная Азия.

Особое внимание уделяется значению идейного наследия Темура для современного этапа развития независимого **Узбекистан**, где обращение к историческому опыту государственности способствует укреплению национального самосознания и формированию гражданского общества. Делается вывод о том, что изучение политико-правового наследия Амира Темура имеет важное научное и практическое значение для понимания эволюции государственности и политической культуры народов Центральной Азии.

Сахибкиран **Амир Темур** как дальновидный политик и выдающийся государственный деятель сумел создать на месте разрозненных феодальных владений мощное централизованное государство. Система управления, административные принципы, правовые нормы, а также порядок и дисциплина, на которых основывалась его власть, отличались высокой степенью организованности и эффективности. Опыт государственной деятельности Амира Темура в различных сферах общественной жизни сохраняет актуальность и в современную эпоху, особенно для независимого **Узбекистан**,

где вопросы укрепления государственности и развития правовой культуры приобретают особую значимость.

Следует подчеркнуть, что Амир Темур тщательно изучал и творчески использовал положительный опыт государственного строительства, накопленный в предшествующие эпохи. Его деятельность представляет значительный интерес не только с исторической, но и с политико-правовой точки зрения.

Амир Темур внёс существенный вклад в формирование и развитие государственности на территории современного Узбекистана. Особое место в его идейном наследии занимает трактат, посвящённый изложению его политико-правовых взглядов — **Уложение Тимура**. В данном произведении нашли отражение принципы управления государством, нормы правопорядка и основы взаимоотношений между властью и обществом [1, С. 45].

На первый взгляд может показаться, что Амир Темур выступает исключительно как выдающийся полководец, сосредоточенный преимущественно на военных завоеваниях. Однако анализ его идейного наследия свидетельствует о гораздо более глубоком мировоззрении мыслителя. Он выступал последовательным сторонником справедливости, законности и строгого соблюдения правовых норм. В его трудах прослеживается стремление создать устойчивую систему государственного управления, основанную на принципах правосудия и ответственности.

Важным элементом формирования гражданского общества выступает идейное наследие прошлого, которое является составной частью гражданского сознания. Под гражданским сознанием исследователи понимают совокупность представлений, традиций и ценностей, позволяющих членам общества осознавать свою принадлежность к единому социальному целому. Данное явление представляет собой сложный политико-правовой и историко-философский феномен, включающий научные представления, культурные традиции, элементы повседневного опыта и общечеловеческие ценности.

В условиях независимости Узбекистана изучение исторического наследия приобрело особую актуальность. Как отмечал первый Президент Республики Узбекистан **Ислам Каримов**, необходимо обращаться к историческому прошлому, извлекая из него те ценности и идеи, которые способствуют духовному возвышению народа и укреплению национального самосознания.

История государственности Узбекистана богата именами выдающихся мыслителей, учёных и государственных деятелей. Значительный вклад в развитие науки и культуры внесли такие великие представители восточной цивилизации, как **Ибн Сина**, **Абу Райхан Бируни**, **Мирзо Улугбек**, **Алишер Навои** и **Амир Темур**. Их научное и духовное наследие стало неотъемлемой частью мировой цивилизации **[2, С. 89]**

Амир Темур родился в 1336 году и с юных лет проявил выдающиеся лидерские качества и способности к управлению. Уже в возрасте двадцати пяти лет он стал правителем Кеша (современного **Шахрисабз**). Создав обширное государство в регионе **Мавераннахр**, он утвердил столицей своей империи **Самарканд**, превратив его в один из крупнейших политических и культурных центров Востока.

Особое внимание Темур уделял развитию городов, строительству архитектурных сооружений и укреплению экономической инфраструктуры государства. Его деятельность свидетельствует о том, что он был не только великим полководцем, но и дальновидным реформатором, покровителем науки, торговли, ремёсел и искусства.

Одним из ключевых принципов его государственной политики стал знаменитый девиз: **«Сила — в справедливости»**. Этот принцип отражал идею верховенства закона и обязательности правовых норм для всех слоёв общества. В своих наставлениях Темур подчёркивал необходимость строгого соблюдения законов как правителями, так и подданными.

В «Уложении Тимура» содержится ряд положений, свидетельствующих о стремлении правителя обеспечить социальную справедливость и защиту населения от произвола власти. Он подчёркивал необходимость заботы о благополучии народа, проявления

милосердия к нуждающимся и строгого наказания тех, кто допускает злоупотребления властью.

Особое уважение Амир Темур проявлял к представителям науки и духовной культуры. Он высоко ценил учёных, философов, богословов и историков, считая их деятельность важнейшим фактором духовного развития общества. Подобная позиция свидетельствует о глубоком понимании роли интеллектуальной элиты в укреплении государственности

Значительную роль в духовном мировоззрении Темура сыграли традиции суфизма, в частности духовное влияние представителей ордена **Накшбандия**. Его духовным наставником считался шейх **Саид Барака**, память о котором была увековечена в архитектурном ансамбле **Гур-Эмир** в Самарканде [3, С

Историческое наследие Амира Темура имеет важное значение для современного развития Узбекистана. В годы независимости его личность вновь заняла достойное место в национальной истории и общественном сознании. В крупнейших городах страны — **Ташкент**, **Самарканд** и **Шахрисабз** — установлены памятники великому полководцу и государственному деятелю, его имя носят площади, проспекты, образовательные учреждения и культурные центры.

Таким образом, личность Амира Темура и его государственно-правовые идеи занимают важное место в истории политической мысли Востока. Его деятельность демонстрирует пример эффективного государственного управления, основанного на принципах законности, справедливости и ответственности власти перед обществом. Изучение его наследия способствует более глубокому пониманию исторических основ государственности Узбекистана и формированию современного гражданского сознания [4, С. 320].

Использованная литература

1. Beatrice Forbes Manz.The Rise and Rule of Tamerlane. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — pp. 45–67, 112–130.
2. Maria Eva Subtelny.Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. — Leiden: Brill, 2007. — pp. 89–104.
3. Michal Biran.Chinggis Khan and the Mongol Empire. — Oxford: Oxford University Press, 2007. — pp. 152–168.
4. Василий Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1898. — с. 320–338.
5. Илья Петрушевский.Ислам в Иране в VII–XV веках. — Москва: Наука, 1966. — с. 276–291.
6. Уложения Тимура. — Ташкент: Чулпон, 1992. — с. 18–25, 41–57.
7. Ислам Каримов Без исторической памяти нет будущего. — Ташкент: Узбекистан, 1999. — с. 27–29.
8. John E. Woods.The Timurid Dynasty. — Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990. — pp. 56–74.
9. Jean Aubin.Études sur l'Iran médiéval. — Paris: CNRS, 1977. — pp. 210–223.

ТРАДИЦИОННЫЕ ФОРМЫ БРАКА У КАРАКАЛПАКОВ: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Турдыбаев Нурдаулет
Магирстант по специальности «Этнография» Каракалпакского государственного университета

Брак в традиционном обществе каракалпаков выступал важнейшим социальным институтом, регулирующим не только семейные отношения, но и межродовые связи. Он рассматривался как средство объединения не отдельных личностей, а целых родов и общин. В этой связи изучение брачных традиций представляет значительный интерес для этнографии, социологии и культурологии. Актуальность темы обусловлена необходимостью сохранения культурного наследия и понимания процессов трансформации традиционных институтов в условиях современности. Целью данной работы является анализ форм брака у каракалпаков, их исторических особенностей и изменений в современный период.

У каракалпаков существовало несколько форм заключения брака, среди которых наиболее распространёнными являлись «айтырып алыў» (официальная помолвка) и «алып қашыў» (похищение невесты). Официальная помолвка представляла собой наиболее социально одобряемую форму брака. Она включала сложную систему договорённостей между семьями, закреплённую через обряд сватовства. Как свидетельствуют полевые данные, в наши дни похищение невесты могло происходить с согласия девушки, если молодые уже выбрали друг друга и договорились о браке. Раньше похищение могло быть и без согласия невесты.

Среди древних форм брака выделяются:

«Ақылай-қуда» — договорённость между родителями ещё до рождения детей;

«Жаслай-қуда» — сговор в детском возрасте [1].

Эти формы отражают коллективный характер брака и значимость родственных связей в традиционном обществе.

Сватовство («қуда түсириў») являлось центральным элементом брачного процесса. Оно оформляло союз между семьями и служило важным социальным механизмом установления родства [2].

Процесс сватовства включал:

предварительные переговоры;

согласование условий брака;

определение размера калыма;

проведение обрядов, закрепляющих договорённость.

Особую роль играли посредники — уважаемые представители рода, которые участвовали в переговорах и способствовали достижению согласия между сторонами. Интересным элементом является участие «женге» — женщины-посредницы, которая помогала устанавливать контакт между молодыми и могла влиять на выбор партнёра [3]. А сама свадебная церемония у каракалпаков состояла из нескольких этапов:

Сватовство;

Передача калыма;

Проводы невесты («қыз узатыў»);

Встреча невесты в доме жениха.

Каждый этап сопровождался ритуалами, имеющими символическое значение [4].

Одной из ключевых особенностей каракалпакского общества являлась строгая родовая экзогамия — запрет на браки внутри одного рода.

По сравнению с другими народами Центральной Азии, у каракалпаков экзогамия сохранялась в более строгой форме. Это свидетельствует о высокой степени сохранности традиционных норм.

Также существовали архаические формы брака:

левират — брак вдовы с родственником умершего мужа;

сорорат — брак вдовца с сестрой умершей жены [5].

Эти практики были направлены на: сохранение имущества внутри рода, поддержание социальных связей, защиту вдовы.

В конце XX века наблюдалось распространение похищения невесты, что было связано с экономическими трудностями и кризисными явлениями, которые объяснялись тем, что сторона жениха могла отложить свадебное торжество на удобное для себя время финансовой возможности после заключения брака и оплаты калыма [6].

Однако в настоящее время наблюдаются следующие тенденции:

снижение практики умыкания невест;

усиление роли добровольного брака;

сохранение элементов традиционных обрядов.

Современная молодёжь всё чаще предпочитает официальные формы брака, основанные на взаимном согласии.

Таким образом, свадебные обряды выполняли не только социальную, но и сакральную функцию. Брачные традиции каракалпаков представляют собой сложную систему, сформированную под влиянием исторических, социальных и культурных факторов. Несмотря на значительные изменения, многие элементы традиционной культуры продолжают сохраняться.

Брак остаётся важным институтом, выполняющим функции объединения семей, передачи культурных ценностей и поддержания социальной стабильности.

Список литературы

1. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. Нукус, 1975, 41 стр.

2. Камалова Р.С. Влияние западной культуры на свадебные традиции каракалпаков // Қарақалпақ гумантира илимлериниң актуал мәселелери. Нөкис, 2025, 381-385 б.

3. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус, 1970. 40 стр.

4. Камалова Р.С. Влияние западной культуры на свадебные традиции каракалпаков // Қарақалпақ гумантира илимлериниң актуал мәселелери. Нөкис, 2025, 381-385 б.

5. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. Нукус, 1975, 47 стр.

6. Утебаев М. Традиционное и новое в этикете каракалпаков. LAP LAMBERT. 2021, 87 стр.

ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЕ МАСТЕРСТВО И ИМИДЖ УЧИТЕЛЯ – ПРЕОБЛАДАЮЩИЙ ФАКТОР ПРИ ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА

Дилафроз Аъзамовна Улжаева
главный преподаватель русского языка и литературы
Ташкентский ВАЛ «Темурбеклар мактаби»
Afruza2405@mail.ru

«Что литература может и должна сделать — это повлиять на людей, которые учат людей, не читающих книг»
Антония Байатт

«Медицина у меня законная жена, а литература – незаконная»
Антон Чехов, из записных книжек

Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев подписал указ, направленный на масштабную популяризацию литературы и развитие критического мышления у населения. В рамках новой стратегии государство планирует довести средний показатель чтения в стране до десяти книг на человека в год к 2030 году, используя для этого систему материальных стимулов.

Учащиеся школ и колледжей, вошедшие в список ста самых активных читателей, получат денежное вознаграждение в размере 10 миллионов сумов. В учебных заведениях будут созданы клубы «Жадидлар изидан», участники которых должны осваивать не менее 20 произведений ежегодно. Кроме того, библиотеки образовательных организаций пополнятся специально подготовленными сборниками ста лучших шедевров мировой литературы.

Нововведения коснутся и государственных служащих. В ведомствах организуют специальные «часы чтения» и создадут книжные уголки. На основе внутреннего рейтинга сотрудники, прочитавшие наибольшее количество книг, будут поощряться премией в размере одного месячного оклада.

Основная цель программы — довести средний показатель чтения в стране до 10 книг на человека в год в период 2026 — 2030 годов.

Узбекистан, как и СССР, намерен получить статус самой читающей страны в мире, но со спецификой реалий XXI века. Теперь чтение — это не только про духовное развитие, но и вполне материальный стимул.

Школьник открыл книгу — пополнил кошелёк. Зек взялся за классику — приблизил дату освобождения. Литература ещё никогда не была такой практичной. [1. С.1].

Буквально на днях, точнее 26 апреля настоящего года Президент подписал указ о масштабной популяризации литературы в республике среди населения. Несомненно, этот указ станет оптимальным вариантом к вовлечению молодого поколения к чтению и анализу литературы.

В настоящее время – в эпоху Третьего Ренессанса – значение интеллекта, то есть мыслительных способностей, наличие богатого словарного запаса и широкого кругозора учителя наиболее важны. Он же, будучи транслятором (в литературе «трансляторы» по Д. Быкову — поэты, передающие витающие в воздухе настроения, в то время как «риторы» — ораторы, транслирующие собственные мысли или искусные речи), должен совмещать талант ритора, чтобы донести конкретному обучающемуся ядро науки. Аудитория для современного учителя что сцена для артистов. Подразумевается не буквальный, а иносказательный смысл. На этой сцене учитель долженствует выступить эрудитом в соответствии с запросами учащихся. Да, воспитатель, учитель, педагог без устали обязан совершенствоваться, саморазвиваться, формировать лучший образ себя. На сегодняшний

момент – эпоху глобализации и урбанизации - учителю выгодно понимать технологию, прививать цифровые навыки и умения, чтобы уметь создавать платформы и использовать цифровые инструменты в повседневной жизни.

Цифровые навыки важны в разных сферах жизни: для работы и карьеры, онлайн-обучения, безопасности в сети и других целей. Развивать цифровые навыки можно через самообразование, курсы, практику, реальные проекты.

В эпоху цифровизации – период Третьего Ренессанса - самый что ни на есть посредственный ученик не может обойтись без гаджетов, не говоря о неординарном. Его внимание зациклено на рилсах в Instagram, TikTok и пр. И учителю-педагогу следует увлечь ученика всевозможными способами и методами, новейшими знаниями (принципиально новые, оригинальные данные, факты и опыт, отличающиеся от существующих), которые формируются через научный поиск, цифровизацию и социализацию, охватывая науку, технологии и социальные сферы. Заинтересовать учеников литературой в эпоху цифровизации можно, превратив классические тексты в интерактивный опыт: используя создание подкастов, интерактивные карты путешествий героев, буктрейлеры, викторины в Kahoot, соцсети для персонажей и виртуальные экскурсии. Цифровые технологии должны служить средством погружения, связывая классику с личным опытом учеников и развивая креативность.

Главная задача — не заменить книгу, а использовать цифровые инструменты для интерпретации, делая ученика не потребителем, а соавтором.

Действительно, в обучении литературе рекомендуется использовать цифровизацию, потому что уровень интеллекта у нынешнего поколения растет и будет смешно топтаться на месте, вместо того, чтобы двигаться вперед, в ногу со временем.

Нельзя не согласиться, что обучение зумеров (поколения Z) в эпоху «Третьего Ренессанса» (ориентированного на развитие науки, образования и инноваций) требует интеграции высоких технологий, проектного подхода и фокуса на эмоциональном интеллекте. Ключевые методы включают использование нейросетей, ИИ, геймификацию, микрообучение и развитие навыков решения глобальных проблем (экология, биоинженерия).

Русская литература – вот истинное откровение душ, тонкий психологизм, «диалектика души» по Льву Толстому и «поток сознания». Литература лечит и это подтверждено историей. Например, у фараона Рамзеса II над покоями, где он хранил папирусы, была выбита надпись «Аптека для души», а постановщики древнегреческих трагедий прекрасно знали, как вызвать у публики катарсис (древнегреческий термин, означающий «очищение», «освобождение» или «оздоровление»). Сам термин «библиотерапия» впервые использовал американский исследователь Сэмюэл Крозерс в 1916 году, но, кажется, ничуть не хуже звучали аналоги вроде «либропсихотерапия» академика В. М. Бехтерева или «библиопсихология» русского просветителя и книговеда Н. А. Рубакина. Если вы застряли в адюльтере ([франц. adultere], внебрачная любовная связь; прелюбодеяние), терапевты прописывают вам «Госпожу Бовари» и «Анну Каренину». При личностном кризисе принимайте Кафку. «Старик и море» поможет справиться с гневом, а «Слепота» Сарамаго – с боязнью ответственности.

Если вы не вышли ростом, перечитайте «Хоббита», мучают печальные мысли — беритесь за «Робинзона Крузо». Есть Достоевский, Мураками, Апдайк, Пратчетт, и, кажется, они только и ждут, чтобы помочь справиться с жизнью [2. С.3].

Следовательно, литература вкупе с музыкой и искусством оказывают весьма положительное влияние на сознание, тем самым способствуя прогрессу в мозге человека. Причинно-следственные связи — это фундамент повествования в литературе, где действия (причины) персонажей или события ведут к определенным результатам (следствиям). Они создают логику сюжета, раскрывают мотивы героев, формируют конфликты и обеспечивают развитие действия, превращая набор событий в связную историю. Немаловажен тот факт, когда перед чтением какого-либо произведения, желательно

ознакомиться с биографией автора. В научно-популярной литературе профессиональный опыт автора часто имеет решающее значение, поскольку он придает достоверность и весомость его утверждениям. Автор должен обладать глубокими знаниями в области, которую освещает, будь то учеба или личный опыт. Ведь именно осведомленность имеет значение и оказывает влияние.

В эпоху Третьего Ренессанса информация потоком льётся на людей. Наиболее важно не столько воспринимать, сколько уметь отсеивать. Научиться отделять зёрна от плевел в период Информационной эры.

Цицерону относят следующую цитату: «Не важно, что говорить, а важно, как говорить». Необходимо уметь подавать информацию в нужном русле, сделать её красочной и интересной. Естественно, для придания речи утонченности и «блеска» (выразительности, четкости и убедительности) необходимо постоянно развивать её через чтение качественной литературы, регулярную разговорную практику, работу над дикцией (скороговорки), изучение грамматики и расширение словарного запаса. Важно избавляться от слов-паразитов, тренировать интонацию и осознанно подбирать метафоры.

В то же время нельзя забывать про внешний вид. Профессия учителя обязывает быть для своих учеников эталоном во всём. Вопреки русской пословице - «Встречают по одёжке, а провожают по уму», уже которое время нас провожают не только по уму, но и по одежде. Как сказала американский дизайнер и писательница Рэйчел Зоуи Розенцвейг: «Стиль — это способ сказать, кто вы есть, без слов», – и можно полностью согласиться с этой цитатой. Ведь так оно и есть! Стиль говорит о многом. Можно бесконечно долго говорить о стиле, но суть в том, что у каждого человека своеобразные предрасположенности в отношении образа, манеры одеваться. Что касается стиля учителя, это совершенно другой разговор. В одежде учителя должны присутствовать приглушенные тона, сдержанные цвета. Всемирные эксперты в области моды обосновывают идеи о том, почему для формирования вкуса у школьников так важно наличие перед глазами не только умного и мудрого, но и красивого, а главное – модного наставника.

Михаил ГУРОВ, преподаватель математики частного лицея Ростова утверждает: «Ни для кого не секрет, что одежда многое может о нас рассказать. А значит, мы должны контролировать, чтобы она говорила именно то, что нам хотелось бы. Чего точно не должно быть в гардеробе педагога, так это излишне провокационных, спортивных и ярких вещей. Внешний вид учителя не может забирать на себя все внимание аудитории, которое должно быть полностью сконцентрировано на материале занятия» [3. С.1].

Итак, каковы наши варианты в качестве педагога, когда дело доходит до стиля? Не существует правила, согласно которому учитель не может одеться модно или стильно (да, даже если понятие о стиле у вас весьма своеобразно). На самом деле, придерживаясь определенного подхода при выборе одежды и, опираясь на собственные понятия о профессионализме, хорошо одетый учитель фактически спроецирует более сильную атмосферу авторитета и лидерства. Любой опытный учитель знает, что невысказанный авторитет — лучший вид. Ваша одежда не создает никаких угроз и не предлагает никаких стимулов, но все же вызывает более уважительное отношение учеников, если она верно подобрана (принцип «встречают по одежке» никто не отменял).

Несколько советов при выборе подходящей одежды:

-Предпочтительно то, чтобы женщины в школах носили юбки, брюки с блузками или свитерами, платья или костюмы. Что касается мужчин, костюмы поощряются, но не требуются. Тем не менее желательно, чтобы мужчины носили брюки и рубашки с воротником, хотя водолазки и свитера также разрешены.

-Избегайте одежды с низким вырезом.

-Цвет одежды не должен быть кричащим или слишком «запринтованным», пощадите своих учеников, они смотрят на вас постоянно (полагаем, из-за того, что хотят вас слушать, а не как на нечто необычное) в течение всего урока.

Прическа. Выберите стрижку или укладку, которая будет достаточно простой для ежедневного ухода или воспроизведения. Удостоверьтесь, что ваши волосы выглядят чистыми.

Для женщин: ваш макияж должен быть минимальным и простым. Избегайте слишком яркой косметики вокруг глаз, поскольку это может отвлекать учеников. Простой, чистый взгляд лучше [4. С.3].

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что стиль учителя имеет огромное значение при воспитании и обучении не только молодого поколения, но и в целом. И, уместно отметить, что дальнейшая перспектива преподавания включает в себя такие понятия, как педагогическое искусство и высокий интеллектуальный уровень, умение стильно одеваться и тонкий шарм. Разумеется, мы не утверждаем, что если какого-то одного параметра будет не хватать, то возникнут сложности в преподавании, но всё-таки прогресса, как такового не произойдёт.

Констатируя данную ситуацию, надлежит подчеркнуть, что, когда педагог выстроит для себя систему морально-нравственных ценностей с целым набором постулатов и/или не прекратит самосовершенствоваться, станет допустимо идеальное обучение, эталонное образование поколения «Z».

Список использованных источников:

1. Книги в обмен на премии: в Узбекистане ввели финансовое поощрение за чтение. //https://www.asia-today.news
2. Инна Прибора «Книга как лекарство» //https://www.knife.media/bibliotherapy
3. Алёна Юрченко. По одёжке встречают, или «Педагог на стиле». //https://www.ug.ru
4. Дресс-код для учителей «Академия педагогических проектов Российской Федерации» //https://www.педпроект.рф.

ЕСКИ ӨЗБЕК ТИЛИ - ТЕМУРИЙЛЕР САЛТАНАТЫНЫҢ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛИ.

Реймова А.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Темурийлер дәўири (XIV әсир ақыры - XVI әсир баслары) әҳмийетли мәдений Ояныў дәўири болып, тарийхта екинши Ренесанс аты менен белгили. Темур ҳәм оның мийрасхорлары ҳүкимдарлығы дәўиринде көркем өнер, архитектура, әдебият ҳәм илим гүллеп-жаснады. Самарқанд ҳәм Ҳират бул Ояныў дәўириниң ошағы болды.

Бул Ояныў дәўириниң тийкаршысы Әмир Темур түрк, араб ҳәм иранлылар тарийхын терең билген. Ол медицина, математика, астрономия, тарийх, әдебият, тил билими илим ўәкиллери, сондай-ақ, илаҳият ҳәм дин тараўындағы белгили уламалар менен сөйлесиўлер өткерген.

Ҳақыйқатында да, Саҳыпқыран Әмир Темур ҳәм темурийлер жасаған XIV-XV әсирлер батыс шығыстаныўшы илимпазлары тәрепинен бийкарға екинши ренессанс (ояныў) дәўири деп аталмайды.

Себеби, мине усы дәўирден баслап, Маўараўннаҳр деп аталған бизиң үлкемизде үлкен қурылыс ҳәм абаданластырыў, дөретиўшилик жумыслары алып барылды; илим ҳәм мәденият орайлары жүзеге келди; билимлендириў дәргайлары - медресе ҳәм мектеплердиң жумысы кеңейди; алым, шайыр, ойшылдың саны артып барды.

Әмир Темур дәўири идеологиясының дөретиўшилик күши ҳәм де Саҳыпқыранның тиккелей әмелий ҳәрекети ҳәм басшылығы себепли мәмлекетте илим, мәденият, көркем өнердиң көп тараўлары раўажланып кетти.

Мәденият әлеминде жүз берген бул жоқары ақылый-руўхый ҳәм көркем раўажланыўдың логикалық жемиси сыпатында кейин ала, темурийлер ҳүкимдарлығы дәўиринде төмендеги төрт бағдарда төрт уллы мектеп жүзеге келди. Булар Мырза Улығбек басшылығындағы илим-пән раўажланыўы, Ҳәзирет Әлийшер Наўайы басшылығындағы көркем әдебияттың раўажланыўы, Абдулқадир Мароғий басшылығындағы музыка илими ҳәм әмелиятының раўажланыўы ҳәм Камаладдин Беҳзад аты менен үнлескен сүўретшилик көркем өнериниң раўажланыў мектеплери еди.

Бул мектеплердиң барлығы өз дәўириниң мәнаўиятында оғада әҳмийетли ашылыўлардың көриниси болып, кейинги дәўирлер жәҳән мәдениятының раўажланыўына салмақлы үлес қосқан.

Темурийлер дәўиринде тил, әдебият ҳәм халықтың саўатлылық мәселесине айрықша әҳмийет қаратылған. Соның ушын да өз дәўиринде көркем әдебиятта дүрдана шығармалар дөретилди.

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң басламасы менен шөлкемлестирилген Өзбекстандағы Ислам цивилизациясы орайының экспозициясында орта әсирлерде жазылған темурийлер салтанатындағы тил ҳәм жазыўлар ҳаққында мағлыўмат беретуғын тарийхый шығармалар ҳәм дәреклер орын алды.

Сондай-ақ, экспозициядан, Саҳыпқыран Әмир Темурдың ески өзбек тилиндеги ҳүжжетлери - 1378-жылы Хорезмде Абу Муслим әўладларына берген тархан жарлығы, 1400-жылы Сығнақлы Сирожиддинди Шайхул-ислам лаўазымына тайынлаў мүнәсибети менен берген пәрманның нусқасы орын ийелейди.

Ески өзбек тилинде түркий хат пенен жазылған ҳүжжетлер - Шоҳруҳ Мырзаның 1422-жылдағы ўәсиятнамасы, Абу Саид Мырзаның 1468-жылы ақ қуйынлылар ҳүкимдары Узын Ҳасанға жоллаған дипломатиялық хаты, Омаршайх Мырзаның Марғулан үлкеси басшыларынан Мир Саид Аҳмадқа 1469-жылы берген ўәсиятнамасының нусқалары экспозицияның баҳалы экспонаты есапланады.

Ески өзбек тили тек темурийлер салтанатында емес, ал сол дәўирдеги барлық түркий еллерде рәсмий тил ўазыйпасын атқарған. Соның ушын экспозициядан усы фактти тастыйықлаўшы ҳүжжетлер - Фатиҳ Султан Меҳмедтиң 1473-жылы ақ қуйынлылар ҳүкимдары Узын Ҳасан үстинен ерисилген жеңис салтанатына бағышлап жаздырған жеңис жарлығы, 1466-жылы Маҳмудханның Фатиҳ Султан Меҳмедке жоллаған хаты, Аҳмадханның 1477-жылы Фатиҳ Султан Меҳмедке жоллаған хаты ҳәм Қырым ханларының 1453-жылдан баслап 1479-жылға шекем османлы султанларға жоллаған хатларының нусқалары орын алады.

TÓMENGI ÁMIWDÁRYA AYMAQLARINDA ÓTKEN ETNIKALIQ PROCESSLERDE TÚRKMENLERDIŃ ORNI.

R.X.Sherniyazov QMU assistenti

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: Tómengi Ámiwdárya hám Aral teńizi aralıǵında geografiyalıq mákanda jasaǵan túrkmenlerdiń ornı, ózbek, qazaq, qaraqalpoq milleti uruwlarındaǵı toponimler, Orta Aziyanıń batıs aymaqlarında, atap aytqanda, Aralboyı - Xorezm oazisindegi etnikalıq processlerde belsene qatnasıwı hám sońǵı orta ásirlerde Tómengi Ámiwdárya hám oǵan qońsı aymaqlarda júz bergen etnomádeniy processler menen túrkmen ruwları mısalında tanısıw boyınsha maǵlıwmatlar beriledi.

Tayansh sózler: Tómengi Ámiwdárya, túrkmen, ózbek, qazaq, qaraqalpaq, urıw, Aralboyı, Xorezm, Shejirey túrk, Devonu lugati-t-turk, Shejire

Annotatsiya: Место туркмен, проживавших в географическом пространстве между Нижней Амударьей и Аральским морем, общие топонимы родов узбекских, казахских и

каракалпакских племен, их активное участие в этнических процессах в западных регионах Средней Азии. , в частности, в Аральском заливе - Хорезмском оазисе, а также о том, что происходило в Нижней Амударье и соседних областях в последнее средневековье, дается информация по ознакомлению с этнокультурными процессами на примере туркменских родов.

Ключевые слова: Нижняя Амударья, туркмены, узбеки, казахи, каракалпакцы, уруги, аролбойи, Хорезм, шаджарайские тюрки, девону лугати-т-тюрки, шеджире.

Abstract: The place of the Turkmen who lived in the geographical space between the Lower Amu Darya and the Aral Sea, common toponyms of the clans of the Uzbek, Kazakh and Karakalpak tribes, their active participation in ethnic processes in the western regions of Central Asia. , in particular, in the Aral Gulf - Khorezm oasis, as well as what happened in the Lower Amu Darya and neighboring regions in the last Middle Ages, information is provided on familiarization with ethnocultural processes using the example of Turkmen clans.

Key words: Lower Amu Darya, Turkmens, Uzbeks, Kazakhs, Karakalpaks, Urugs, Arolboys, Khorezm, Shajaray Turks, Devon Lugati-t-Turks, Shedzhire.

Dáslep sonı aytıp ótiw kerek, áyyemgi dáwir hám erte orta ásirlerde Xorezm, Tómengi Ámiwdárya basseyni hám Aral teńizi aralıǵındaǵı aymaqlardı óz ishine alǵan bul geografiyalıq mákanda jasaǵan áyyemgi elatlardıń tariyxıy mádeniy miyrası ózbek, qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarına qanshelli tiyisli bolsa, bul jerde jasap kiyatırǵan túrkmenler ushın da birdey tiyisli. Yaǵnıy, bul aymaqta jasaǵan áyyemgi xorezmliler hám de sak-massaget, dax, alan, os sıyaqlı kóshpeli qáwimler[1] arasında mıń jıllar dawamında Xorezm hám Aralboyı aymaqlarına kóship keliwi hám jergilikli xalıq penen aralasıwı nátiyjesinde bul aymaqta ózine tán mádeniyat qáliplesken bolıp, bul jaǵday jergilikli xalıqtıń materiallıq hám mádeniyatında óz izlerin qaldırǵan. Usı jerde aytıp ótiw kerek, Xorezm oazisi hám Tómengi Ámiwdárya aymaqlarında túrklerdiń iri tarmaǵı bolǵan oǵuzlardıń payda bolıwı kóbinese XI ásirde tariyx saxnasına shıqqan Seljukiyler dinastiyası menen yamasa basqa da siyasiy-etnikalıq processler menen baylanıstırıp túsindiriledi[2], tiykarında túrkmen xalqınıń qáliplesiwiniń áhmietli basqıshları ádewir burın júz bergen. Bir tárepten joqarıda aytıp ótilgenindey, Xorezm oazisi hám ogan arqadan tutas aymaqlarda jasagan áyyemgi elatlardıń bir bólimi túrkmenler quramına da sińip ketken bolsa, ekinshi tárepten bolsa oguz túrkleriniń bul aymaqlarda kózge taslana baslawı erte orta ásirlerde júz bergen. Basqa tárepten bolsa, regionnıń basqa túrkiy xalıqlarınan bir qansha parıq qılǵan halda túrkmenlerdiń belgili bir etnosqa aylanıwında oǵuzsha dialektte sóylewshi túrkiy urıwlardıń qatnasıwı bir qansha joqarı bolǵan. Sonıń menen birge, usı region túrkiy xalıqları - xorezm ózbekleri hám qaraqalpaqlar etnikalıq qáliplesiwinde oǵuz komponentiniń qatnasıwı ol yamasa bul dárejede bolsa, bul jaǵday Xorezm hám Tómengi Ámiwdárya aymaǵında jasawshı qazaqlarda bir qansha ózgeshe bolǵan. Bunı túrkmen, ózbek hám qaraqalpaqlardıń sóylew tilindegi oguz elementleriniń birqansha kóp ushırasıwı menen birge, milliy kiyimler — shógirme, sırtqı kiyim, jińishke ton, kiyimlerdegi naǵıslar hám reńler, gilem toqıw dástúrlerindegi uqsaslıqlar, sonıń menen birge, milliy oyınlar da kórsetip turadı[3].

Túrkmenlerdiń tiykargı ata-babaları bolgan oguzlar erte orta ásirlerde Mongolya hám Altay aymaqlarınan batısqa kóship barıp, Sırdáryanıń orta hám tómengi aǵımlarında jaylasıp, bul aymaqta ózleriniń dáslepki iri siyasiy birlespesi-Oguz yabgúligine (IX-X ásirler) tiykar salıp[4], usi aymaqtan dáslep Aralboyı, Tómengi Ámiwdárya hám Xorezm oazisine, biraz keyin bolsa Mangıshlaq hám Volga-Uralboyına barıp jaylasıwları rawajlangan orta ásirlerge tuwra keledi. XI ásirde jasagan Mahmud Qashqariy óziniń "Devonu lugati-t-turk" shıǵarmasında Sırdáryanıń orta aǧımındaǧı Sabron, Suǵnaq, Qarnaq, Sitgun (Sutkend) qalaları menen birge Mangishlaqtı "oguz túrkleriniń jeri," "oguz qalaları" dep tilge alıwınıń[5] ózi-aq bul aymaqlarda tiykarınan oguzlar jasaganlıǵınan derek beredi. Orta ásirlerde de bul jagday saqlanıp qalganlıǵın arab, parsı hám túrkiy tilles dereklerde Sabron, Qarnaq, Jand, Manǵıshlaq hám basqalar xalqının "turkmen" atı menen tilge alınıwı tastıyıqlaydı. Túrkmenlerdiń Sırdárya hám Ámiwdáryanıń tómengi aǵımlarındaǧı tiykarınan shól hám dala aymaqlarında kóship júriwi derlik mıń jıldı óz ishine alıp, basqa túrkiy xalıqlarǵa qaraǵanda olar Oraylıq Aziyanıń ishki aymaqlarında emes, kóbirek usı

regionnıń batıs aymaqlarında - Qızılqum hám Qaraqum shóllerinde, Ámiwdáryanıń shep jaǵasında kópshilikti quraǵanlıǵı kózge taslanadı. Olardıń Xorezm oazisi hám Tómengi Ámiwdárya aymaqlarındaǵı iskerligine baylanıslı maǵlıwmatlar sońǵı orta ásirlerge tiyisli jazba dereklerde, ásirese, Xiywa xanlıǵına tiyisli tariyxıy shıǵarmalarda kóplep ushırasadı.

Túrkmenlerdiń Orta Aziyanıń batıs aymaqlarında, atap aytqanda, Aralboyı - Xorezm oazisindegi etnikalıq processlerde belsene qatnasıwı ózbek, qazaq, qaraqalpaq, hátte noǵay, bashqurt hám qırǵızlar quramında "túrkmen" yamasa soǵan jaqın etnonimlerdiń ushırasıwında óz kórinisin tapqan. "92 bovli ózbek uruǵlari" diziminiń bárshesinde "turkman" óz aldına ózbek uruwı sıpatında ushırasa, qazaqlar hám noǵaylarda "turikpen," qaraqalpaqlar hám bashqurtlarda "turkmen," qırǵızlarda "twrkmwn" kibi etnonimler tarmaq uruwı sıpatında bar.[6]. Ózbeklerdiń bir qatar ruwlarında tarmaq ruw - top atı sıpatında "túrkmen" etnonimine dus keledi[7]. Sonday-aq, ózbeklerdiń Nurata oazisi hám ogan qońsı aymaqlarda - Samarqand hám Jizzax wálayatlarında "ózbek-túrkmen" uruwı[8], Surxan oazisinde "túrkmen-juz" uruwı[9] bunıń ayqın dáliyli bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqlardıń ashamaylı (achamaylı) qáwimi quramındaǵı 13 uruwdan biri "túrkmen-qara" (túrkmen-qara) dep ataladı[10]. Sonday-aq, qaraqalpaqlardıń "balǵalı" (balǵalı) qáwiminiń bir ruwı "túrkmen" (turkmen) dep júritiledi[11]. Sońǵı orta ásirlerde Tómengi Ámiwdárya aymaǵında júz bergen etnikalıq processler, túrli elat hám uruwlardıń óz-ara jámiyetlik-siyasiy hám etnomádeniy baylanısları óz dáwiriniń jazba derekleri menen bir qatarda shejireler, awızeki xabarlar, ráwiyatlar hám t.b. sıyaqlı etnografiyalıq materiallarda da óz sáwleleniwin tapqan bolıp, olardıń kópshiliginde ózbek, qaraqalpaq, qazaq hám túrkmenlerdiń óz-ara tuwısqanlıq-uruwlıq baylanıslarına ie ekenligine itibar berilgen.

Juwmaqlap aytqanda sońǵi orta ásirlerde Tómengi Ámiwdárya hám ogan qońsı aymaqlarda júz bergen etnomádeniy procesler menen túrkmen uriwları mısalında tanısıw sonı kórsetti, áyyemgi dáwir hám orta ásirlerde Oraylıq Aziya hám ogan qońsı úlkelerde júz bergen etnikalıq procesler bul aymaqqa da óz tásirin kórsetken. Tómengi Ámiwdárya basseyniniń tili, dini, úrp-ádeti hám etnikalıq jaqtan óz-ara jaqın bolǵan tórt xalqı - qaraqalpaq, ózbek, qazaq hám túrkmenler usı aymaqta bolıp ótken siyasiy hám etnomádeniy processlerde belsene qatnasıp, óz-ara awızbirshilikte jasaǵan. Olar arasında óz ara qatnasıqlar, ásirese, neke baylanısları jolǵa qoyılıp, xalıq ózleriniń kelip shıǵıwı bir tamirge barıp taqalatuǵını haqqında belgili bir tariyxıy túsiniklerge iye bolgan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. Leiden – Boston, Brill, 2003. – P. 6-7.

2.Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.-Л.: 1950. – С. 5; Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. – Ашгабад: Ылым, 1969. – С. 226-230; Туркмены / отв.ред. Н.А. Дубова; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т истории АН Туркменистана. – М.: Наука, 2016. – С. 265, 364-364.

3. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – С. 7.

4. Гончаров Е. Ю., Настич В. Н. Монеты Сырдарьинских огузов IX в. // Тюркологический сборник. 2011-2012. – М.: Восточная литература, 2013. – С. 80-91

5. Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. Индекс-луғат. Ғ. Абдураҳмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири асосида – Т.: Фан, 1967. – Б. 398-400.

6. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003. – Б. 185; .Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. – Уфа, 2010. – С. 81, 113; Трепавлов В.В. История ногайской Орды. – Казань, 2016. – С. 493; https://ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Казахские_племена.

7. Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Материалы по археологии и этнографии Узбекистана: Труды института Истории и археологии АН. УзССР. Т. 2. – Ташкент:1950, – С. 141-149; Мошкова

В.Г. Ковроделие узбеков племени туркмен. // Ковры народов Средней Азии. – Ташкент, 1977. – С. 69-77.

8. Қаюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. – Тошкент: «Adabiyot uchqunlari», 2015. – Б. 113-114.

9. Қаюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. – Тошкент: «Adabiyot uchqunlari», 2015. – Б. 113-114.

10. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – С. 51.

11. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – С. 52.

ИНФОРМАЦИЯЛАСҚАН ЖӘМИЙЕТТЕ ТАРИЙХЫЙ ТЕМАЛАРДЫҢ ӘҲМИЙЕТИ

Қ.П.Шыныбеков

Нөкис мәмлекетлик Техника университети оқытыўшысы

Информациялық жәмийетте информация менен қуралланыў дәўир талабына айланып бармақта. Себеби ҳәр бир минутта жаңа информация ағымы кирип келип атыр. Ғалаба хабар қураллары арқалы бул хабарларды тез ҳәм оператив жеткерип бермекте. Информациялар ағымы, жаңа басламалар, мағлыўмат бериўши каналлардың көбейип атырғанлығы, олардың арасында түрли таңлаўлар өткериў арқалы сапалы нәтийжеге ерисе алыў мүмкиншилиги жоқары екенлигин Президентимиздиң шығып сөйлеўлеринде де атап көрсетилип атыр. Атап айтқанда, 2026-жылдың 24-февраль күни жаслар менен өткерилген ушырасыўында айрықша атап көрсетти: «Социаллық басламалар бойынша «Өз пикириңди бер (Voice Up)» инклюзив дем алыў орайының тәжирийбеси кеңейтилип, оны ҳәр бир аймақта өткериў ҳәм 1 мың жасты қамтып алыў, ең жақсы басламалардың қатнасыўында Самарқанд қаласында Халықаралық инклюзив жаслар дем алыў орайын шөлкемлестириў ўазыйпасы белгиленди. “Өсиў ҳәм раўажланыў (Upshift)” жойбары шеңберинде быйыл медиа, дизайн, өнерментшилик, өндирис ҳәм инновация бағдарларында да таңлаў өткериледи. Волонтёрлық жумысына айрықша итибар қаратылды. Елимизде ҳуқықый тийкарлар жаратылғаны есабынан волонтёр жаслар 5 есеге көбейип, экология, медициналық хызмет, билимлендириў, айрықша жағдайларда жәрдем бериў бағдарларындағы волонтёрлардың саны 100 мыңнан артқаны айтылды. «Китапқумарлық мәдениятын раўажландырыў» қоры арқалы ең талантлы жазыўшыларға дөретиўшилик буйыртпа берип, бир жыл даўамында айына 20 миллион сумнан ҳақы төлеў, ең сайланды шет ел әдебиятларын өзбек тилине ҳәм миллий әдебиятты шет тиллерге аўдарыў және басып шығарыў қәрежетиниң ярымын қаплаў белгиленди. Жаңа оқыў жылына шекем ең жақсы 100 шығармадан ибарат топламды таярлап, барлық мектеп ҳәм техникумларға жеткериў, ең белсенди китапқумар оқыўшыларды 10 миллион сумнан сыйлықлаў ўазыйпасы қойылды» [1], - деп атап көрсеткен еди. Демек, жаслардың билим ҳәм билиў дүньясын жетилистириўде китап, газета ҳәм журналлардың әҳмийети жоқары.

Изертлеўшилердиң илимий изертлеўлеринде де ғалаба хабар қураллары ондағы хабарлардың баян етилиў формасы, мазмуны, әҳмийети кеңнен изертленип атыр: «Ғалаба хабар қураллары арқалы берилип атырған жаңалықлар жәмийетшиликтиң дыққат орайында турады. Себеби ҳәр бир инсанның жаңалықты өз ўақтында бақлап, еситип барыўына зәрүрлик бар. Ал, бул жаңалықлар қандай мазмунда, қандай формада баян етилип атырғаны ҳәмме ўақытта әҳмийетли саналады. Бунда текстти дурыс баян етиў әҳмийетли» [2, 82 б]. Информация, жаңалық ямаса қандай да бир мағлыўмат аудитория ушын түсиникли баян етилиўи тийис. Сонда ғана ҳәр бир мағлыўматты турақлы ҳәм үзликсиз бақлап барыў зәрүрлиги артады. Информациялық жәмийетте жаслар баспасөзиниң әҳмийетин де изертлеўшилер айрықша изертлеп атыр: «Соңғы пайытларда жаслар баспасөзи

раўажланыўында еки тенденция көзге тасланады. Бириншиден, баспасөз ийелери универсал көп тиражлы газета жаратыўға ҳәрекет етип атырған болса, екиншиден, оқыўшылардың өзине тән қызығыўшылықларына тийкарланған газеталардың пайда болыў тенденциясы бар. Сол себепли монотематикалық газеталар ҳәм үлкен тираждағы газеталардың пайда болыўына тийкар жаратылмақта. Сондай-ақ, соңғы ўақытлары заманагөй жаслар баспасөзиниң мазмун тәрептен өзгерип атырғанын көриўимиз мүмкин. Мысал ушын, газета бетлеринде түрли жанрлардан пайдаланыў көзге тасланады. Газета дизайнында да өзине тән өзгешеликлер барлығын атап көрсетиўимиз керек» [3, 128 б]. Бунда изертлеўши информация жеткериўде газетаның мазмун ҳәм форма тәрепинен де бир-бирине үнлес келиўи кереклигин түсиндире алған. Сондай-ақ, изертлеўшилер бүгинги аудитория қандай бағдарға информация керек болса турли каналлардан алыў мүмкиншилиги жоқары екенлигин былайынша түсиндиреди: «Бүгин адамлар информацияны қәлеген мәлимлеме қуралынан ала алады. Олар қәлесе өзи де радио, телеканал яки веб-сайт, блог ашып, қәлеген информациясын тарқатып, қәлеген усылда үгит-нәсиятты әмелге асырыў мүмкиншилигине де ийе. Қысқаша айтқанда, информацияны қай бағытта тарқатыў, мағлыўматты қайсы мәлимлеме қуралы арқалы қабыл етиўди аудитория өзи таңлай алатуғын болды. Бундай шийеленискен, күшли информациялар басымы астында ҳақыйқый хабарды жалған хабардан ажыратыў мәселеси әҳмийетли болып қалмақта» [4, 177 б]. Елимизде, дүнья жүзинде қандай жаңалықлар болып атырғанлығы ҳаққында мағлыўмат алғысы келсе, аудитория өзи ушын қолайлы болған хабар тарқатыўшы қураллардан алыў мүмкиншилиги бар. Бул да информациялық жәмийеттиң аудиторияның мүтәжликлерин қанаатландырыўдың өзине тән усылы деп айтып өтиўимизге болады.

Информация әсиринде газеталарда информация тарқатыўшы қурал сыпатында өз орнына ийе. Жәмийетте белгили дәрежеде өз аудиториясы бар. Буны биз газета материалларында берилген ҳәр қыйлы рубрикалар шеңбериндеги мақалаларда көриўимизге болады. Мысалы: «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2024-жыл 3-февраль №14-санында «Өтмишсиз келешек жоқ» рубрикасында «Қарақалпақстан прокуратурасы хызметкерлериниң репрессияға ушыраўы» мақаласы С.Нуржанов тарийх илимлериниң докторы, А.Қудияров тарийх илимлериниң кандидаты авторлығында берилген. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2024-жыл 12-март №30-31-санында «Өнерменттиң мәсләҳәтлери тыңланды» темасындағы хабар Ә.Жийемуратов Қарақалпақстан хабар агентлиги хабаршысы тәрепинен таярланған. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2024-жыл 2-март №27-санында «Әмиўдәрьяның еки жағасындағы мыңлаған Ўатанласларымыздың үмитлери әмелге асқан тарийхый күн» темасындағы мақала Икром Аввалбоев ӨзАның хабаршысы авторлығында берилген. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2024-жыл 29-февраль №26-санында «Музейге саяхат» рубрикасында «Қарақалпақ мәдениятын изертлеген этнограф» темасындағы мақала А.Узақбаева Қарақалпақстан Республикасы тарийхы ҳәм мәденияты мәмлекетлик музейиниң илимий хызметкери авторлығында берилген.

Жуўмақлап айтқанда, газеталарда берилген тарийхый темадағы мақалалар информацияласқан жәмийетте аудиторияны өзине қаратыўда әҳмийети жоқары. Себеби тарийх темасы менен байланыслы мақалалар мазмуны кең, фактларға бай, қызықлы мағлыўматлар менен дыққаты қарата алады. Аудиторияның қызығыўшылығы рәңбә-рең темаға бағдарланған болады. Соның ишинде, газеталарда берилип атырған тарийхымызды сөз ететуғын рубрикалар, бас мақалалар, публицистикалық мақалалар ҳәр дайым жәмийеттиң дыққат орайында болады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Жаслардың басламаларын қоллап-қуўатлаўға байланыслы қосымша имканиятлар белгиленди. 2026.24.02. kknews.uz.

2. Пирниязова А.К, Каллибекова Г.П. Публицистикалық текст стилистикасын үйрениўдиң теориялық тийкарлары. Илим ҳәм жәмийет. Нөкис. 2025/2-1.

3. Генжемуратов Я. Ёшлар матбуотининг ўзига хос хусусиятлари. Ilm sarchashmalari. 2025. 12/2. Ургенч-2025. 128-б.

4. Сейитназарова Г. «Глобалласыў процесинде ғалаба хабар қуралларының роли» атамасындағы халықаралық илимий-әмелий конференция материаллары (22-апрель, 2019-жыл). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019. 177-б.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ДӘСТҮРИЙ ДИЙХАНШЫЛЫҒЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ РАЎАЖЛАНЫЎЫ

Ешмуратова Мухаббат Оралбаевна
Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Тарийх факультети, археология кафедрасы таяныш докторанты

Аннотация: Мақалада қарақалпақ халқының дәстүрий хожалығының тийкарғы тараўы сыпатында дийқаншылықтың тарийхый раўажланыўы, оның комплекс типтеги хожалық системасындағы орны үйрениледи. Әййемги дәўирлерден берли Әмиўдәрьяның төменги ағысы ҳәм Арал бойларында жасаўшы қарақалпақ ата-бабалары суў ресурсларына сүйенип, өз турмыс-тиришилигин қәлиплестирип келген. Археологиялық ҳәм тарийхый дереклер, сондай-ақ, фольклорлық шығармалар бул халықтың ерте дәўирлерден-ақ дийқаншылық пенен шуғылланғанын дәлиллейди.

Аннотация: В статье рассматривается историческое развитие земледелия как основной отрасли традиционного хозяйства каракалпакского народа и его место в комплексной хозяйственной системе. С древних времен каракалпакские предки, жившие в низовьях Амударьи и по берегам Аральского моря, формировали свой образ жизни, опираясь на водные ресурсы. Археологические и исторические источники, а также фольклорные произведения свидетельствуют о том, что этот народ занимался земледелием с древних времен.

Annotation: The article examines the historical development of agriculture as the main branch of the traditional economy of the Karakalpak people and its role in the complex economic system. Since ancient times, the Karakalpak ancestors, who lived along the lower reaches of the Amu Darya and the shores of the Aral Sea, have relied on water resources to shape their way of life. Archaeological and historical sources, as well as folklore works, prove that this people have been engaged in agriculture since ancient times.

Гилт сөзлер: қарақалпақлар, дәстүрий дийханшылық, печенег, суўғарыў тармақлары, дереклер, экономика

Қарақалпақлардың ата бабалары печенег ҳәм оғуз қәўимлери турмыс шараятларын жарытып берген археологиялық ҳәм тарийхый мағлыўматлар қарақалпақ хожалығы дийқаншылықты шарўашылық ҳәм балық аўлаў менен қосып алып барған комплекс типтеги хожалық екенлигинен дерек береди. Қайыр ҳәм суўғарып егилетуғын жерлерден пайдаланыўға тийкарланған дийқаншылық қарақалпақларда әййемнен бар болғанлығы қарақалпақ фольклоры, тийкарынан «Қырық қыз» дәстанынан да белгили. Бул шығармада Аралдағы дәстан қаҳарманлары жаратқан егин жерлери ҳәм бағлар сәўлеленеди. XVII әсирге тийисли рус авторларының биринши шығармаларында қарақалпақлар Сырдәрья бойларында дийқаншылық пенен шуғылланғанлары сөз етиледи. Бул шығармаларда көрсетилиўинше, қарақалпақлар қазақлар менен бирге жасап, жерлерди айдап дийқаншылық қылған [3, Б.64].

Дийқаншылық қарақалпақ хожалығының жетекши тармағы еди. Олар бийдай, тары, арпа, жүўери егип жерлерди қол өгиз бенен сүрген. Соның менен бирге ғәлле ҳасылын тек өз мүтәжликлерин қандырыў ушын жетистирип қоймай, бәлки алмаслаў ҳәм сатыў ушын да жетистирген. Тарийхый дереклерде «Олар ғәллени қырғыз ҳә қазақлардың қой ҳәм басқа

шарўа малларына алмастырған» делинеди. Қазақ ханлары өз қол астындағы қарақалпақлардан салықты тийкарынан ғәлле менен алар еди [2].

Т.А.Жданко Орта Азия ҳәм Қазақстанның ярым отырықшы халқын ондағы хожалық генезиси типии ҳәм турмыс кешириў образы көз қарастан еки группаға бөледи ҳәм екинши тийкарғы көпшиликти өз ишине алыўшы группаға-әййемги заманлар. Сондай-ақ XVIII-XIX әсирлердеги ярым отырықшы турмыс кеширген халықлар ҳәм қәўимлердиң ата бабаларын киргизеди. Соң төмендегише жазады: «Саҳра ҳәм тегисликлерде, көллер ҳәм дәрья дельталары, сондай-ақ ойпатларда жасаўшы халықлар жүдә әййем заманлардан бери аўыл хожалығын жүдә жақсы билген ҳәм буның ушын суў ресурсларынан имканияты барынша пайдаланыўға ҳәрекет қылған. Бирақ, тәбийий-географиялық шараятлардың өзгерип турыўы, дийқаншылықтың бир тегисте болмағанлығы себепли көбинесе олар шарўашылық ҳәм балықшылық пенен шуғылланған. Хожалықтың бундай комплекс усылында, қәўимдеги адамлардың бир бөлеги шарўашылық пенен шуғылланып, бир жерден екинши жерге көшип барған, бир бөлеги болса дийқаншылық пенен шуғылланып. Бирақ, ҳасыл жыйнап терип алынғаннан соң, олар да жайлаўларға шығып кеткен. Көбинесе хожалық функциялары аўыл жәмәәти ортасында, ҳәттеки, айырым ағзалары ортасында бөлинер еди» [1, Б. 631-632]. Бул группаға қарақалпақ, түркмен, Сырдәрья бойларында ҳәм оның арқа-батысында жасаўшы қазақ ҳәм басқа халықларды киритеди. Жоқарыда келтирилген мағлыўматлар Т.А.Жданко пикирин қуўатлайды. Улыўмаластырып алғанда дийқаншылық қарақалпақ хожалығының айрықша тармағы есапланғанлығынан дерек береди.

Қарақалпақлар Қубла Арал бойларына келгенинен кейин де өзи жайласқан ҳасылсыз қурғақ ҳәм батпақлық жерлерди кеўдирип, суўғарыў каналлары қазып, тоғанлар ҳәм басқада суў қурылмаларын қурып, қыйыншылық, үлкен мүтәжлик пенен жаңа жерлерди өзлестирген. Дийқаншылық қарақалпақлар хожалығының тийкарғы тармағы сыпатында раўажланды. Әсиресе, Әмиўдәрьяның төменги ағымы ҳәм Арал бойларындағы тәбийий-географиялық шараятлар дийқаншылықтың қәлиплесиўине ҳәм кеңейиўине тийкар болған. Суўғарыў каналларының қазылыўы, батпақ ҳәм қурғақ жерлердиң өзлестирилиўи қарақалпақ халқының жоқары бейимлесиўшең ҳәм тәжирийбели дийқаншылық мәдениятын көрсетеди. Сондай-ақ, дийқаншылық өнимлериниң айырбаслаў ҳәм сатыў системасында кең пайдаланылыўы оның тек ғана ишки тутыныў ушын емес, бәлки регионаллық экономикада да әҳмийетли орын ийелегенин айқынлайды. Улыўма алғанда, қарақалпақ хожалығында дийқаншылық тек ғана экономикалық тармақ емес, бәлки социаллық ҳәм мәдений раўажланыўдың да тийкарғы факторларынан бири болып есапланады. Оның тарийхый эволюциясы халықтың тәбийий орталыққа бейимлескен, комплекс хожалық системасын жарата алған дәстүрий билим ҳәм тәжирийбесиниң айқын көриниси болып табылады.

Жуўмақлап айтқанымызда, қарақалпақ халқының дәстүрий хожалығы көп тармақлы, өз-ара тығыз байланысқан комплекс система сыпатында қәлиплескен болып, ондағы дийқаншылық тийкарғы раўажланған тармақлардың бири есапланады. Археологиялық, тарийхый ҳәм этнографиялық дереклер қарақалпақ ата-бабаларының әййемги дәўирлерден баслап-ақ суў ресурсларына сүйенип дийқаншылық пенен шуғылланғанын дәлиллейди. Бул процесс әсирлер даўамында шарўашылық ҳәм балықшылық пенен бирге раўажланып, халықтың экономикалық турмысында тең салмақлы система жаратылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Жданко Т.А. Патриалхально-феодалньные отношения у полуоседлого населения Средней Азии. Материалы первой Всесоюзной конференции востоковедов в.г. Ташкенте 4-11 июня 1957 г. Ташкент, 1958,. 631-632-бетлер.
2. История Каракалпакской АССР. Том I. — Ташкент: Издательство «Фан» Академии наук УзССР, 1981.

3. Хозяйство каракалпаки в XIX- начале XX-века. Отв. ред. Т.АЖданко. – Т.: Фан, 1972.

ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ ЖЕНЩИН В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА.

Алламуратова Серехан Жанабаевна
Старший преподаватель кафедры истории Узбекистана и Каракалпакстана Каракалпакского государственного университета имени Бердаха.
тел: +998 (91) 390 82 55
E-mail: allamuratovaserehan7@gmail.com

Женщины играют неотъемлемую роль в формировании современного общества, внося огромный вклад в его развитие и прогресс. Их влияние на социальные и культурные процессы неоспоримо. В сфере образования, Здравоохранения, искусства и многих других областях женщины оказывают огромное влияние, способствуя развитию и совершенствованию современного общества. Например, женское предпринимательство, оно становится все более заметным явлением в современном мире. Женщины активно осваивают различные сферы бизнеса, от малого и среднего предпринимательства до создания успешных корпораций. Их творческий подход, предпринимательский дух и стремление к достижению целей являются ключевыми факторами в развитии экономики и общества в целом.

В настоящее время важной составляющей роли женщины в обществе является ее активное участие в общественной жизни и активизме. Женщины всего мира выступают за защиту прав и свобод, борются с дискриминацией и нарушением человеческих прав. Их голос имеет огромное значение в формировании общественного мнения и принятии ключевых решений на различных уровнях.

В традиционном каракалпакском обществе мужские и женские роли не разграничивались, хотя реалии были таковы, что мужчина всегда занимал господствующее положение а женщина доминировала в сфере домашнего быта, семьи. Это был ее мир, скрытый зачастую от взоров посторонних. Здесь, в своем огромном и интересном исключительно женском мире, она чувствовала себя хозяйкой.

Женщина, являющаяся носителем и хранителем культуры народа, на протяжении всей истории этноса привлекает внимание ученых колоритностью своего образа, многофункциональностью и неоднозначностью толкования ее статуса в традиционном обществе. Именно поэтому образ женщины нашел отражение во всех пластах культуры каракалпаков. Постоянный интерес к образу каракалпакской женщины доказывает ее непреходящее значение в культуре народа.

Роль каракалпакской женщины в семейной жизни была весьма значимой и многогранной, она не только выполняла широкий спектр повседневных обязанностей по ведению домашнего хозяйства, но и активно участвовала в сельскохозяйственной деятельности. В рамках традиционного каракалпакского домохозяйства женщина являлась ответственной за приготовление пищи, поддержание чистоты и порядка в жилище, ремонт и шитье одежды. Эти бытовые обязанности, требующие значительных физических и временных затрат, были неотъемлемой частью повседневной жизни каракалпакской женщины. Однако ее вклад в семейное благополучие не ограничивался лишь домашними делами. Женщины также активно помогали в уходе за домашним скотом, что являлось важной составляющей традиционного каракалпакского хозяйства. Более того, в периоды сезонных сельскохозяйственных работ, женщины трудились на поле, помогая мужчинам.

Изменение образа жизни женщин в советский период происходило не только в рамках этих преобразований, но и в результате проведения женской реформы, идеологической целью которой было достижение экономической независимости женщин. Одной из политических задач являлось вовлечение в общественное производство местных жителей вообще и женщин, в частности. Для ее реализации использовались экономические

и политические рычаги, создавался режим наибольшего благоприятствования путем введения особых льгот для коренного населения. Для женщин предусматривалась еще более широкая система социальных и экономических привилегий. Фиксированная зарплата, социальные гарантии, принцип организации труда, который требовал не столько профессионализма и производственной активности, сколько формального участия, были привлекательными для женщин, которые большую часть жизни и сил отдавали семье. «Политическое значение» придавалось повышению образования, профессиональной подготовке, внедрению «национальных кадров» в сферы политического, государственного и хозяйственного управления. Социализация женщин была экономически выгодна семье и не отрывала ее от первоочередных задач, связанных с семьей. Закономерным результатом этой политики явился массовый приток женщин в сферу общественного производства, в учебные заведения, появление их в управленческих структурах и других сферах, не считающихся, с точки зрения традиционных стереотипов, «женскими».

С началом демократических преобразований в нашей стране были предприняты упреждающие меры по стабилизации положения женщин, повышении их статуса и роли в обществе, направленные на их всестороннее гармоничное развитие. Мы с уверенностью можем констатировать, что сейчас в Республике Узбекистан и Республике Каракалпакстан заложены правовые основы равенства, но необходимо многое еще сделать для того, чтобы дух закона превратился в повседневную реальность в семье и обществе. Прогресс в области гендерного равенства может приблизить успех в процессе перехода и обеспечить женщинам, мужчинам и детям справедливое распределение открывающихся возможностей.

Таким образом, необходимо отметить, что положение женщины в семье и обществе, ее социальный, экономический и правовой статус тесно связаны с характером самого общества, культурой, общим развитием. В нынешнюю эпоху в жизни нашего общества произошло много решительных перемен. Всплеск социально-политической активности привлек многих женщин в различные общественные движения и структуры. Изменившиеся во многом ролевые функции женщин заставили по-новому взглянуть на женщину и на ее роль как в семье, так и в обществе. Все возрастающая роль женщины в современном мире делает проблему изучения женщины, ее роли и места в обществе особенно актуальной.

Особенно в настоящий период преобразований нашего общества актуализируется вопрос роли женщин на практическом осуществлении принципов и норм строительства новой системы правовых и общественных взаимоотношений. Согласно Конституции Республики Узбекистан, государство особо отмечает равенство мужчин и женщин, реализации принципов их равных прав и свобод. В нормативно-правовых актах государства особо отмечается роль женщин в обществе и семье, что налагает на государственные институты, общественность и на каждого гражданина ответственность за судьбу и жизнь наших матерей, жен, сестер и дочерей. Как отмечает Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев: «*Какие бы законы и решения мы ни принимали в Узбекистане, какие бы ни осуществляли реформы, я как глава государства в первую очередь думаю о вас, наших добрых матерях, заботливых сестрах, о волнующих вас вопросах. Служение во имя того, чтобы вы жили в кругу своей семьи в мире и благополучии, были здоровыми и счастливыми, активно участвовали в общественной жизни*». [3]

Только за последние 7 лет, в нашей республике в рамках государственной политики по гендерному равенству принято более 40 нормативно-правовых документов, в том числе соответствующие законы, указы и постановления руководства страны, Стратегия достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан до 2030 года. Созданы Республиканская комиссия по вопросам повышения роли женщин в обществе, гендерного равенства и семьи, Комитет Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан по вопросам женщин и гендерного равенства, Комитет семьи и женщин. В Стратегии достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан к 2030-му намечено ликвидировать любые формы дискриминации в отношении женщин, создать равные возможности для их

полноценного и эффективного участия в политической, экономической и социальной жизни.

Женщины Узбекистана на сегодняшний день становятся решающей силой в выдвижении кандидатов как на пост президента страны, так и в кандидаты в депутаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан, в депутаты Верховного Совета Республики Каракалпакстан, в депутаты местных Кенгашей. Женщины Каракалпакстана за последнее время стали занимать активную позицию в деятельности политических партий нашей республики. Многие из них являются членами партий, занимаются депутатской деятельностью, выдвинуты и плодотворно трудятся на выборных партийных должностях, руководят областными, городскими и районными Кенгашами партий. Немало женщин и среди председателей основной опоры партии – первичных партийных организаций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шавкат Мирзиёев поздравил женщин страны с праздником // https://kun.uz/ru/news/2023/03/07/shavkat-mirziyoyev-pozdravil-jyenshchin-strany-s-prazdnikom
2. Насурлаева З. Образ женщины в каракалпакской советской литературе: автореф. … к.филол.н. -Нукус, 1962.
3. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус, 1970.
4. Самандарова Г. В Новом Узбекистане значимость женщин в общественно-политической жизни поднят на уровень государственной политики. https://theasiatoday.org/news-ru/centralasia-ru/

AMIR TEMUR DAVRIDA MAVORAUNNAHR VA XUROSONDA ME‘MORCHILIK VA SAVDO ALOQALARINING RAVNAQ TOPISHI

Xodjanazarov Atabek
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotaciya: Mazkur maqolada Amir Temur davrida O`rta Osiyoda me‘morchilik va savdo-sotiq aloqalarining rivojlanishi, davlat tomonidan sohalar rivoji uchun ishlab chiqilgan chora-tadbirlar haqida bayon etiladi. Shuningdek me‘moriy obidalar qurilish ishlari va o`ziga xos tomonlari haqida so`z etiladi.

Kalit so`zlar: Samarqand, hunarmandchilik, Klavixo, chorbog‘lar, naqqoshlar.

Amir Temur o‘z davrining eng qudratli davlatlaridan birini barpo etgan tarixiy shaxs. XIV asrda siyosiy parokandalikka yuz tutgan Movarounnahrni yagona bayroq ostida birlashtirgan tarixiy shaxs sifatida Amir Temur o‘z mamlakatini har tomonlama rivojlantirishga harakat qilgan. Temuriylar saltanati uning davrida ham iqtisodiy, ham siyosiy, ham madaniy jihatdan kuchli taraqqiyotni boshdan kechirdi. Ayniqsa, me’morchilik va san’at sohasi Amir Temur davrida taraqqiyot cho‘qqisiga yetdi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Bu davrda Samarqandda yangi ko‘rkam va muhtasham binolardan tashqari turli-tuman kasbdagi hunarmandlar mahallalari qad ko‘taradi. Temur mamlakatda, xususan uning poytaxti Samarqandda hunarmandchilikni kengaytirishga alohida e’tibor beradi. Ispan elchisi Klavixonning yozishicha, u hunarli biror kishini ham Movarounnahrni tashlab ketishiga yo‘l qo‘ymagan. Aksincha, Temurning amri-farmoni bilan Damashqning eng mohir to‘quvchilari, Hal abning mashhur paxta yigaruvchi korxonalari, Anqaraning movut tuuvchi korxonalari, Turkiya va Gurjistoning zargarlari, xullas, kasb- hunar sohasida qaysi shaharda qancha hunarmandlar bor bo‘lsa, hammasi Samarqandga ko‘chirilib olib kelingandi. O‘sha davrda shaharda turli mazhab va dinlardagi kishilar istiqomat qilardi. Klavixonning ma’lumotiga ko‘ra Samarqandda 150 mingdan ziyodroq aholi yashagan. Shahar maydoni Ispaniyaning Shibliya (Sevilya) shahridan kengroq

bo‘lgan. LekII uning bu ma’lumotida shahar arki bilan qal’a, ya’ni ichki shahar qismlarigina ko‘zda tutilgan xolos.

Temur shaharlardagi qurilishlardan tashqari, Samarqand atrofida o‘zining xeshu aqrobalariga atab ko‘pgina go‘zal bog‘lar k,urdirdi. Mohir me’mor, tajribali sohibkorlarning aql-zakovati, mehnati-yu mahorati bilan barpo etilgan Bog‘idilkusho, Bog‘ichinor, Bog‘ibihisht, Bog‘ibaland, Davlatobod, Bog‘inav, Bog‘ishamol kabi chorbog‘lar va ulardagi go‘zal ko‘shklar o‘sha davr bog‘dorchilik san’atining namunalaridandir. Manbalarda ta’rif etilishicha, shahar atrofi o‘sha vqtlarda Samarqandning eng go‘zal va eng hashamatli qismi hisoblangan. Bu yerda kengligi bir yarim-Ikki chaqirimga chuzilgan bog‘lar va ulardagi sayrgoxlardan tashqari, arkoni davlatning o‘yin-kulgi qiladigan joylari — ishratxonalar va xilvatxonalar joylashgan. Shaharning sharq tomonida Bog‘idilkusho joylashgan. Manbalarda ta’rif etilishicha, uning tashqi hovlisida podshox saroylari bo‘lib, unda qurollangan askarlar turgan, ichkihovlida esa, tug‘lar bilan bezatilgan olti fil haykallari safga terilgan. Uchinchi hovli Temurning mehmonlari qabul qiladigan oltin taxtli qarorgoxi bo‘lgan. Bu hovlilarning tashqarisida girdiga olma va chinorlar o‘tkazilgan hovo‘zlar, ularning suvi shodravoni — favvorasida qizil va sariq olmalar qalqib turgan. Shaharning janubida Bog‘ibixisht — u go‘zal me’moriy uslubda qo‘rilgan saroyi va quvonchni oshiruvchi bog‘i bilan mashhur bo‘lgan. Sharafuddnn Ali Yazdiyning ta’riflashicha, u Tabrizning sof oq marmaridan bino qilinib, atrofi Xandaq bilan ixota etilgan. Bog‘ningbir tarafida hayvonot bog‘chasi ham bo‘lgan. Temur bu saroyni vorislaridan biri Mironshohning qiziga hadya qilgan edi. U bu nevarasini juda ham sevgan. Bo‘sh vaqtlarida u nevarasining Bog‘ibixishtdaga xilvatxonasida (ermitaj) bulardi. Bog‘ichinor ham shaharning shu qismida edi. Bog‘da ko‘rkam chinorlar qad ko‘targan, so‘lim yo‘llar salbshaklidagi qasrga olib borardi. qasrning tashqarisi Shom nakqqoshlarining mohirona ijodi bilan, ichkarisi go‘zal surat va lavhalar bilan ziynatlangan qimmatbaho buyumlar (og‘ir kumush qubbalar, taxtlar va boshqa maishiy ashyolar) bilan liq to‘la edi. Bog‘ishamo lva Bog‘inav saroylari to‘g‘ri to‘rtburchak shaklda bo‘lib, har tomoni bir yarim ming qadam edi. Zamini qayrag‘och va filtishidan ishlangan koshinli edi.

Samarqand va uning atrofidagi shoxona saroy va bog‘larda tantanali marosimlar — to‘ylar, izdaxomlar, sayllar va shoxona mehmondorchiliklar o‘tkazilgan. Ayniqsa shahar atrofidagi bog‘larda tashkil etilgan izdaxom va sayllar nihoyatda gavjum bo‘lib, ularda Samarqand aholisining deyarli hamma tabaqa vakillari davlatmandlaru faqir-fuqarolar ishtIroq etgan. Tantanali izdahom tartibidan tortib, a’yonlarning to‘yona liboslarigacha katta e’tibor berilgan. Masalan, rasmiy marosimlarda amir ul-umaro, beglar begilar, amirlar, no‘yonlar, sardorlar, ulus, tumanot va quchunot amirlari, shuningdek, mingboshilar, yuzboshilar mansab va martabalariga qarab podshoning so‘l tomonidan, sayyidlar, qozilar, ulamo, fo‘zalo, mashoyih ulug‘ va oliy tabaqadagi kishilar podshoning o‘ng tarafidan o‘rin olganlar. Devonbegi hamda vazirlar — taxt ro‘baro‘sidan, kalontarlar (shahar hoqimi), qad xudolar (qishloq oqsoqoli), vazirlarning orqasidan joy olganlar. Bahodurlar, qilichboz yigatlar va qorovullar taxt orqasidan o‘rin olganlar. Garchi Temur saltanati taxtini qanchalik inqiroz va harobalikka uchragan xonadonlar hamda mamlakatlar zaminiga qo‘rgan bo‘lsada, ularning tantanavor marosimlari va urf-odatlarini qabul qilib, o‘z saroyida taraqqiy ettirgan. Masalan, saroy xodimlari boshiga shoqilali burk, egniga oltin yqa bilan bezatilgan o‘zun qizil qabo kiyar edilar. qaboning yoqasi bo‘yinni qisib turadigan, yengsiz bo‘lib, orqa etagi juda o‘zunligi uchun uni maxsus joriyalar ko‘tarib yurishgan. Ularning soni ba’zan o‘n besh kishiga yetardi. Yuzlariga esa hijob tutganlar. qizil movutdan dubulg‘aga o‘xshash uchli qalpoq usti qizil yoqut, zabarjad durlar bilan bezatilgan. Ayollar Kichik Osiyoning qimmatli javoxiri-yu Isfixon, Multon, Ganja, Damashq, Brussa, Venesiya zargarlarining nafis zebi-ziynatlari bilan o‘zlariga oro bersalar, erkaqlar noyob toshlar bilan bezatilgan qurollar va kamarlar taqibyurganlar. Ispaniya elchisi Klavixoni Konigil mavzeida bo‘lib o‘tgan shaxona izdahom ayniqsa hayratda qoldirgan. Kanigilda 10—15 ming chodir o‘rnatilib, izdaxomda saroy axli, vazir-Vo‘zarolardan tashqari, aholining turli tabaqa vakillari qatnashgan. Klaviko chodirgohda mansabdor shaxslarning lavozimi bo‘yicha chodirlarning joylashtirilish tartibi, jixozi, bezaqlari, hamda ularning turlari xaqida yozadi. Uning ta’riflashicha, bu yerda doirasimon oddiy kichik o‘tovlardan tortib, arabiy va ibrohimiy chodirlari, eroniy sarpardalar o‘rnatilgan. Chodirlarning

ayrimlari nihoyatda katta, to‘rtburchak shaklda bo‘lib, eni 100 qadam, balandligi uch nayza bo‘yi, 12 dona oltin ustida to‘tib turilgan. Podsho harami xotin-qizlari uchun ham alohida chodirlar tiklangan. Ular sariq rangda, ipak bilan chatilgan oltin naqshli bo‘lgan, tashqarisiga uqalar tutilgan, eshik va derazalar ipak tizimchalar bilan tortib qo‘yilar edi. Chodirgoh bazmida qiziqchilar, muqallidlar, dorbozlar bilan bir qatorda kashmiriy ko‘zboylog‘ichlar ham qatnashgan edi. qizig‘ishundaki, izdahomda xonimlar hijobsiz ishtIroq etardilar. Malikalar «izn om» — ommaga ruxsat etilgan, bazmlar uyushtirib va ularga izdahomdagilarni chorlardilar. Unda erkaqlar, hattoki nasroniy elchi ham qatnashgani ta’rif etiladi. Shunday qilib, Temur o‘z davlatining tuzilishi, qonun-qoidalarini tartibga solish bilan bir vaqtda oliy dargoh hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan an’analarni turli xil yangi shoxona marosimlar bilan boyitdi.

Bu davrda Movarounnahrning de.qonchilik vohalarida, xususan Zarafshon vodiysida o‘nlab sug‘orish tarmoqlari chiqarilib, sug‘orma dehqonchilik maydonlari kengaytiriladi. Yangi-yangi qishloqlar barpo etiladi. Ibn Arabshohning xikoya qilishicha, Temur o‘z davlati poytaxti Samarqand atrofida qad ko‘targan bir qancha yangi qishloqlarni Sharqning mashhur shaharlari Damishq (Damashq), Misr (qohira), Bag‘dod, Sultoniya va Sheroz nomlari bilan atadi. Chunki Samarqand kattaligi, go‘zalligi, hamda tevarak -atrofining obod etilganligi jihatidan dunyodagi eng yirik shaharlardan ham ustunroq turmog‘i lozim edi. Shu bilan birga bu davrda Movarounnaxr shaharlarida, ayniqsa uning poytaxtida savdo va hunarmandchilik g‘oyatda rivojlanadi. Yangi bozorlar, savdo rastalari bino qilinadi. Shahar bilan dehqonchilik vohalari va chorvador ko‘chmanchi aholi o‘rtasida savdo aloqalari kengayadi.

Shaharlar mol ayrboshlash savdosida muhim rol o‘ynaydi. Bu paytlarda Samarqandda savdo va Hunarmandchilik juda kam rivoj topganligi ispan qiroli Genrix III elchisi Gonzales de Klavixoni xayratda qoldirgan edi. Samarqand bozorlarida bug‘doy va guruchning mo‘lligi va arzonligi haqida gapirib, Klavixo shahar hunarmavdchiligi mahsulotlarini qayd qilib o‘tadi. «Bu yerning boyligi faqat yemaqliklarning mo‘l-ko‘lligidagana emas, balki o‘zida ko‘plab ishlab chiqariladigan ipak matolar: atlas, kimhob, Har xil ip va jun to‘qima mollar, mo‘ynali va ipaqli po‘stinliklar, attorlik mollari, ziravor va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar, hamda boshqa mollarning serobligidadir» deb ta’kidlaydi elchi. Bu shaharda oldi-sotti uchun qulay maxsus savdo rastasining mavjud emasligi tufayli, podsho shahar bo‘ylab, katta ko‘cha chiqarishnII, uning ikki tomoniga mol sotish uchun rasta va do‘konlar qurishni buyurdi. Bu ko‘cha shaharning bir chetidan boshlanishi va butun shahar orqali o‘tib, ikkinchi chetigacha borib yetishi kerak edi. Podsho bu ishni o‘zining ikki mirzosiga topshirdi. Mirzolar ishga kirishdilar. Podsho ko‘rsatib bergan yo‘nalishda ko‘cha o‘tqazila boshladi. Ko‘cha yo‘nalishidagi uy-joylar, kimniki bo‘lishidan qat’i nazar, buzib tekislandi. Uy egalari ham bu axvolni ko‘rib bor-yo‘qlarini olib boshqa joylarga ko‘chib ketaverdilar. Bir guruh odamlar bo‘zish ishlarini tugatishi bilanoq boshqa birlari ishni davom ettirishi uchun shu ondayoq yetib kelishar edi. Ko‘chani keng olib, uning x;ar ikki tomoniga savdo do‘konlari qurishdi, har bir do‘kon oldida oq toshlar bilan qoplangan baland kursilar o‘rnatildi, Barcha do‘konlar juft-juft qilib bir-biriga tutashtirildi. Ko‘chaning tepasi zsa boshdan-oyoq tim qilib ravoqsimon shaklda yoyildi. Yorug‘lik tushishi uchun unga qator darchalar o‘rnatildi. Do‘konlar qurib bitirilishi bilanoq ularga savdogarlar o‘rnashar va turli-tuman mollarni sotishga kirishardilar, ko‘chaning har yer, Har yerida hovo‘zlar kovlangan bo‘lib, ular suvga to‘ldirib qo‘yilgandi. Bu yerda ishlayotganlar maoshni shahar hisobidan olar edi. Ana shu ishga boshliq bo‘lgan kishi qancha odam talab qilinsa, o‘shancha kishini ishlatishi mumkin edi. Kundo‘z kuni ishlagan kishilar kech kirishi bilan uy-uylariga ketishar va ularning o‘rniga kechasi ishlash uchun boshqalari kelishar edi, ayrimlari uylarnibo‘zar, boshqalari esa yer tekislar va uchinchilari qurilish bilan band edi. Bunday katta qurilishni yigirma kundan ozroq muddatda amalga oshirilgani shubhasiz kishini hayratga soladi" deb hikoya qilgan edi Klavixo.

Ispan elchisi tashqi savdoda ham Samarqandning katta o‘rin tutganini qayd qilib, «Rus va Tatariyadan charm va surp, Xitoyda juda yaxshi to‘qilgan ipaqliklar, Ayniqsa dunyoga dong‘i ketgan atlaslar olib kelinadi. Ular ichida eng qimmatlisi sidirg‘a jujunchalardir. Bundan tashqari yana Xitoydan tashqi dunyoning boshqa yerlarida topilmaydigan mushk hamda la’l, brilliant, gavhar, ravoch va ko‘plab ziravor va dorivorlar keltiriladi. Hindistondan bu shaharga oliy navli

turli-tuman mayda attorlik mollari: muskat yong‘og‘i, qalampirmunchoq, zanjabil, anbar, dolchin va Iskandariyaga olib borilmaydigan boshqa turli narsalar keltiriladi».

O‘sha davr muarrixi Ibn Arabshoxning yozishicha, Samarqandga chet mamlakatlardan, xususan Xurosondan ma’danlar, Xind va Sinddan yoqut, olmos; Xitoydan atlas, yashin toshi, mushk va boshqa mollar; o‘zga mamlakatlardan oltin va kumush olib kelinardi. Chet mamlakatlardan Samarqandga olib kelingan mollarning miqdori naqadar ko‘p bo‘lganki Klavixoning bu shaharda bo‘lgan vaqtida Xitoy poytaxti Xonbaliqdan 800 tuyalik savdo karvoni kelganidan faraz qilish mumkin.

Shubhasiz, bu davrda Temur va uning mahalliy noiblari Xitoy va Hindistondan O‘rta Osiyo orqali Yaqin Sharq, va Ovrupo mamlakatlariga yo‘nalgan asosiy xalqaro savdo «Buyuk ipak yo‘li»ni egallab savdo karvonlari qatnovi xavfsizligini ta’minlashda muhim chora-tadbirlar ko‘radilar va Sharq bilan g‘arb o‘rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalarini har tomonlama rivojlantirishga g‘oyat katta e’tibor beradilar.

Adabiyotlar:

1. Ahmedov B. Amir Temur vaTemuriylar davri tarixi. - T. 1996
2. Ahmedov B. Amir Temur (Tarixiy-biografik ocherk) - T. 1995
3. Zokirov A. Samarqand me’morchiligi va Amir Temur – T. 2001
4. Ruy Gonsales de Klavixo. Samarqandga — Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (Embajada a Tamorlán) — T. 2010 (O'zbek tilidagi qayta nashri).

MAZMUNÍ

JAŃA TARIYXIY IZERTLEWLER

1.	**Jollıbekov B.B.** “ÚSHINSHI RENESSANS” DÁWIRINE ÓTIWDE SAHIPQIRAN ÁMIR TEMUR MIYRASLARINIŃ TUTQAN ORNI! 3
2.	**Сулайманов С.А.** АМИР ТЕМУРНИНГ БУЮК ИШЛАРИ ЖАҲОН НАЗАРИДА 4
3.	**Кощанов Б.А.** ӘМИР ТИМУР ҲӘМ ТИМУРИЙЛЕР МӘМЛЕКЕТИНИҢ ЖӘҲӘН ТАРИЙХЫНДАҒЫ ОРНЫ 6
4.	**Seytimbetov M.K., Qarlibaev Q.J.** AMIR TEMUR - MAWARAWNNAXRDI BIRLESTIRGEN ULLI SARKARDA 9
5.	**Yelmuratov I.G.** ÁMIR TEMUR DIPLOMATIYASINDAǴI BAHALI DÁREKLER. 11
6.	**Kadirov U.E.** “TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY-AKADEMIK LITSEYLARINING BOSH VAZIFASI -VATANPARVARLIK VA MA’NAVIY-MA’RIFIY TARBIYA 13
7.	**Karamanova** G. BIRINSHI ÓZBEK ROMAN-EPOPEYASÍ ÁMIR TEMUR HAQQÍNDA 14
8.	**Сайманов С.С.** УЛОЖЕНИЕ ТЕМУРА КАК ИСТОЧНИК ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 16
9.	**Allamuratov G.S.** AMIR TEMUR DAVRI DAVLAT BOSHQARUVI 18
10.	**Юсупов О., Наурызбаев А.** САҲИБҚЫРАН ӘМИР ТЕМУР ҲӘМ ӘЛ-КАРДАРИЙЛЕР 21
11.	**Seytova D.U.** MULTI-SYNCHRONOUS LEARNING AMIR TIMUR’S HERITAGE AND TERMINOLOGY OF TIMURID ERA 22
12.	**Reymbaev R., Arzibaev S.** PREZIDENTIMIZDIŃ SAHIPQIRAN ÁMIR TEMUR TUWILǴANINIŃ 690 JILLIǴIN KEŃNEN BELGILEW HAQQINDAǴI QARARINIŃ TARIYXIY ÁHMIYETI 24
13.	**Қаллибеков** Т. САЛТАНАТТЫ БАСҚАРЫЎДАҒЫ ОН ЕКИ ҚАҒЫЙДА 26
14.	**Zaripbaev U.O.** LAWS AND GOVERNANCE IN THE TIME OF AMIR TEMUR AND THE TIMURID DYNASTY 29
15.	**Ilauatdinov R.** AMIR TEMURNING HARBIY ISLOHOTLARI VA QO‘SHININING TUZILISHI. 31
16.	**Ayapbergenova A.** ÁMIR TEMUR EVROPALÍQ ÁSKERLER NÁZERINDE 33
17.	**Ayapbergenova U.** AMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRINIŃ SIRT EL DEREKLERINDE ÚYRENILIWI 36
18.	**Aytimuratova** X. AMIR TEMUR MARKAZLASHGAN DAVLAT TASHKIL ETISHIDA YER-SUV MUNOSABATLARINING O’RNI 37
19.	**Adilova M., Baltabaeva U.** AMIR TEMUR IKKINCHI UYG‘ONISH DAVRI – TEMURIYLAR RENESSANSINING BUNYODKORI 39
20.	**Adilova M., Ziyauova E.** “TEMUR TÚZIKLERI”NDE MÁMLEKETLIK BASQARIWDIŃ HUQUQIY TIYKARLARI HÁM ONIŃ ZAMANAGÓY ÁHMIYETI 41
21.	**Baxtiyarov B.** AMIR TEMUR DAVLATCHILIGI VA HARBIY STRATEGIYASI 43
22.	**Jumayev B.** АМИР ТЕМУР – BUYUK DAVLAT ASOSCHISI 45
23.	**Kalikova P.** AMIR TEMURNING DAVLAT BOSHQARUVI VA "TEMUR TUZUKLARI"DAGI ADOLAT MEZONLARINING BUGUNGI KUN ISLOHOTLARI BILAN UYG'UNLIGI 47
24.	**Karimbaev K.** ÁMIR TEMUR MÁMLEKETINDE ORAYLIQ BASQARIW SISTEMASI 50
25.	**Keulimjaeva Sh.** THE SYSTEM OF GOVERNANCE IN THE TIMURID PERIOD .. 51
26.	**Mahmudova N., Mahmudov B.** AMIR TEMUR HARBIY STRATEGIYASI VA JANG TAKTIKLARI: ANQARA JANGI MISOLIDA 53

27.	**Кошекбаева Н.** ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ АМИРА ТЕМУРА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ 56
28.	**Sattorov Sh.B.** BUYUK SOHIBQIRON AMIR TEMUR HUKMRONLIGI DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI 59
29.	**Perdebaev M.** AMIR TEMUR DIPLOMATIYASI: BUYUK SALTANATNING SIYOSIY VA HUQUQIY ASOSLARI 61
30.	**Qitaybekov.A.K.** AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVINING O'ZIGA XOS JIHATLARI. 64
31.	**Rozmetov A.** AMIR TEMUR DAVRIDA HARBIY SAFARBARLIKNI TASHKILLASHTIRILISH 66
32.	**Даулетмуратов Т.** ИСТОРИЯ ЗАКОНОВ И ПОЛОЖЕНИЙ В ЭПОХУ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ 68
33.	**Saotboyev R.** AMIR TEMURNING O'LIMI VA UNING DAVLAT TARIXIDAGI OQIBATLARI 69
34.	**Sultamuratov A.** AMIR TEMUR SALTANATI: ADOLAT VA RENESSANS POYDEVORI 72
35.	**Kazieva A.** AMIR TEMUR MÁMLEKETINDEGI "INTELLEKTUAL MIGRACIYA": ILIMPAZLAR HÁM KÓRKEM ÓNER IYELERIN TOPLAW SIYASATI. 74
36.	**Аметов Д.Д.** ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ИДЕИ АМИРА ТЕМУРА 76
37.	**Косымбетова Д., Сотимбаева Х.** АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ДАВЛАТ ТИЛИ 78
38.	**Кыдырниязов** З. БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА АМИР ТИМУР ДАВЛАТИНИНГ ТЎТГАН ЎРНИ 80
39.	**Наурызбаев А., Юсупов О.** САҲЫБҚЫРАН АМИР ТЕМУР ҲӘМ АЛ-КАРДАРИЙЛАР: 82
40.	**Генжемуратов** Б.АБДУЛЛА ӘРИПОВ ЛИРИКАСЫНДА ӘМИР ТЕМУР ОБРАЗЫ 85
41.	**Итолмасов Р.** СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛИЧНОСТИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТЕМУРА 88
42.	**Туреева Г.А.** ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИОГРАФИИ ЭПОХИ АМИРА ТЕМУРА .. 90
43.	**Shakirova N.** AMIR TEMUR DAVRIDA DIPLOMATIK MUNOSABATLAR TIZIMI VA UNING XALQARO SIYOSIY AHAMIYATI 92
ARXEOLOGIYALÍQ HÁM ETNOGRAFIYALIQ IZERTLEWLER	
44.	**Xakimniyazov J.X.** ÁMIR TEMIR DÁWIRINDEGI JÁMÁÁTLIK HÁM SIYINIW QURILISLARI 95
45.	**Алимбетов А.** АМИР ТЕМУР ДӘЎИРИНДЕГИ ҚУБЛА АРАЛ БОЙЫ ҚАЛАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА МАҒЛЫЎМАТЛАР 97
46.	**Сайпов С.Т.** ГОНЧАРНОЕ РЕМЕСЛО ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ В ЭПОХЕ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ 99
47.	**Қдирниязов О.-Ш.** ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ЖАНУБИЙ ХОРАЗМ ШАҲАРЛАРИ 102
48.	**Қдирниязов О.-Ш., Хамидуллаева Г.** ХОРАЗМ ШАҲАРЛАРИДА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОЙД ТАДҚИҚОТЛАР 105
49.	**Tolibayev M.E.** THE GREAT AMIR TEMUR IN THE WORLD'S VIEW 106
50.	**Utepbergenov F.J., Sultaniyazov A.Q.** M.MAMBETULLAEVTIŃ GÁWİR QALA ESTELİGİNDEGİ ALIP BARĞAN İZERTLEWLERİ HAQQINDA 109
51.	**Utepbergenov F.J., Erejepov S.M.** MIRZAMURAT MAMBETULLAEVTIŃ KERDER MÁDENİYATINA TİYİSLİ KÚYİK QALA ESTELİGİNDEGİ İZERTLEWLERİ HAQQINDA 111
52.	**Sultamuratov K.** QUBLA ARAL BOYINDAĞI QORĞANSHA QALA ESTELIGINDEGI ARXEOLOGIYALIQ IZERTLEWLER 114

53.	**Muxammadiyev O.** TEMURIYLAR DAVLATI DIPLOMATIYASI: TASHQI SIYOSAT VA XALQARO MUNOSABATLAR 116
54.	**Mamatqobilov M.** TEMURIYLAR DAVRIDA ALOQA VA CHOPARLAR TIZIMI 118
55.	**Tanirbergenov Sh.** TEMURIYLAR DAVRIDA ILM-FAN TARAQQIYOTI VA IJTIMOIY MUHIT 120
56.	**Ибрагимова А.** КУЛЬТУРА ЭПОХИ ТЕМУРИДОВ 121
57.	**Abduvaxidov D.** TEMURIYLAR DAVRIDA HIROTDA RASSOMCHILIK VA TASVIRIY SAN'AT MAKTABINING SHAKLLANISHI HAMDA UNDA KAMOLIDDIN BEHZODNING ROLI VA O'RNI 123
58.	**Turaboyev B.** AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MATEMATIKA FANINING RIVOJI VA STRATEGIK AHAMIYATI 126
59.	**Ro'zimova M.** AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR XONADONINING JISMONIY QIYOFASI: ANTROPOLOGIK REKONSTRUKSIYA 128
60.	**Turdibaev H. Xakimniyazov** J. ÁMIR TEMUR DÁWIRINDEGI ÁMIWDÁRYANÍŃ TÓMENGI AǴÍSÍNDAǴÍ QALALAR 130
61.	**Qo'ziboyeva M.** ANTIK DAVRDAGI JANUBIY TURKMANISTON YODGORLIKLARI 132
62.	**Aytmanov A. B., Toreniyazov A.J.** TÚSLIK ARAL BOYLARI KERAMIKASÍN ÚYRENIW METODIKASÍ: TARIYXÍY-MÁDENIY HÁM TEXNOLOGIYALÍQ QATNASLAR 136
63.	**Bekposinova A., Xakimniyazov** J. QORAQALPOQ TAOMLARINI O'RGANISH TARIXIDAN 138
64.	**Boltayeva G., Genjebaev B.K.** QORAQALPOG'ISTON HUDUDIDA O'RTA ASR DAVRIGA OID YODGORLIKLAR 140
65.	**Dauletbayev J.** «EDIGE» DÁSTANÍNDAǴÍ BIYPERZENTLIK MÁSELESINE BAYLANÍSLÍ MAGIYALÍQ ISENIMLER 143
66.	**Rajabboyeva G. Xakimniyazov** J. AMIR TEMUR DAVRIDAGI XORAZM HUDUDLARI 145
67.	**Egamberganov H.** EKSPEDITSIYALAR VA MAFKURAVIY CHEKLOVLAR: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDAGI XORAZM HUDUDLARINING SOVET ARXEOLOGIYASIDA O'RGANILISHI 147
68.	**Egamberganov H.** YEVROPA XARITALARIDAN ZAMONAVIY TADQIQOTLARGACHA: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI XORAZM HUDUDI XORIJ TARIXSHUNOSLIGIDA 151
69.	**Ibodullayev J.** TEMURIYLAR DAVRIDA XALQNING URF-ODATLARI: TARIXIY-ETNOGRAFIK TAHLIL 154
70.	**Jumaniyazova F.** OROL–KASPIY HUDUDI ARXEOLOGIYASI: KO'CHMANCHILAR MADANIY MEROSI 156
71.	**Otabekova Sh.** XIV-XV ASRLARDA XORAZM HUDUDIDA HUNARMANDCHILIK AN'ANALARI 158
72.	**Jumaniyazova F.** PULJAY ARXEOLOGIK MAJMUASI VA QUBLA ARAL HUDUDIDAGI XIII–XIV ASR URBANIZATSIYASI 160
73.	**Nadirbekov S.K.** AN'ANAVIY UYCHILIK: HUNARMANDCHILIK MEROSINING DAVOMIYLIGI VA ETNOGRAFIK JIHATLARI 163
74.	**Qdirniyazov O.-Sh., Saparbayeva X., Xojamuratova G., Berdiboyev O.** OROLBO'YI YODGORLIKLARIDA TOSHGA ISHLOV BERISH HUNARMANDCHILIGI 165
75.	**Saipova N.** AMIR TIMUR HÁM TEMURIYLER DAWIRINDEGI QOŃIRAT ÚSTÚRT AYMAǴINDAǴI ESTELIKLERDIŃ ETIMOLOGIYASI 167
76.	**Yangiboyeva M.** TEMURIYLAR DAVRIDA XORAZMNING IJTIMOIY TUZUMI VA MADANIY HAYOTI 170
77.	**Atanazarova O.** XIVA ICHON QALA HUDUDIDAGI XIV-XV ASRGA OID ARXEOLOGIK QATLAMLAR TAXLILI 172

78.	**Kurbanova A.X.** AMIR TEMUR DAVRIDA BUNYOD ETILGAN ME'MORIY OBIDALAR 173
79.	**Қдирниязов О.-Ш., Жумабаев Д.** ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИ ШАҲАРЛАРИНИНГ РИВОЖИ 175
80.	**Кудайбергенова М.** ҚОРАҚАЛПОҚ, НЎҒАЙ ВА БОШҚУРТ ХАЛҚЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЭТНО-МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ 177
81.	**Мадреймов Б. Д., Амангелдиев Р. Ж.** ПАЛЕОЛИТ АРАЛО-КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА 178
82.	**Danıyarova G., Xakimniyazov J.** ANTIK DÁWIR QALALARINIŃ QORĠANIW USILLARI 180
83.	**Турганов Б. К.** ХОРАЗМНИНГ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ 183

SOCIALLÍQ-FILOSOFIYALÍQ IZERTLEWLER

84.	**Айтмуратов Ж., Оразбаев Ж.** ӘМИР ТЕМУР ҲӘМ ТЕМУРИЙЛЕР ДӘЎИРИНДЕ ИЛИМ ҲӘМ МӘДЕНИЯТ 186
85.	**Abdurashitova** G. TEMURIYLAR DAVRDAGI FALSAFIY VA MADANIY MEROSINING INSONIYAT JAMIYATIDAGI AHAMIYATI 189
86.	**Alibaeva G.** TEMURIYLER DA'WRINDE ILIM PA'N RAWAJLANIW HA'M SOCIALLIQ ORTALIQ 190
87.	**Sársenbayeva A., Rzaeva M.** TEMURIYLER RENESSANSI DÁWIRINDE ILIM-PÁN HÁM MÁDENIYAT QÁWENDERI: ÁLISHER NAWAYI MISALINDA 193
88.	**Avliyaqulov I.** MIRZO ULUG'BEK AKADEMIYASI: TEMURIYLAR DAVRIDA ILMIY TAFAKKURNING YUKSAK NUQTASI 195
89.	**Azatova A.** TEMURIYLER DÁWIRINDE ILIM-PÁN HÁM RUWXIY MIYRASTIŃ SOCIAL-FILOSOFIYALIQ ÁHMIYETI 197
90.	**Daulbayeva G.** ILM-FAN TARAQQIYOTI VA IJTIMOIY MUHIT 200
91.	**Quldashev M.** TEMURIYLAR DAVRIDA VATANPARVARLIK VA MA'NAVIY-MA'RIFIY TARBIYA. 202
92.	**Saparov Z.S.** SAHIPQIRAN AMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRINDEGI DÁSTÚRIY INSTITUTLAR TARIYXINAN 204
93.	**Tlepbergenova P.** SHÍĠÍS ILIMINDE INSANNIŃ FIZIOLOGIYALÍQ RAWAJLANÍWÍ HAQQÍNDAĠÍ ILIMIY IDEYALAR 206
94.	**Usnatdinov A.** ILIMIY RAWAJLANIW TÁSIRINDE SOCIALLIQ AKTIVLILIKTIŃ TRANSFORMACIYASI. 208
95.	**Xushbaqova O.** TEMURIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-FALSAFIY TAFAKKUR VA MA'NAVIY MUHIT RIVOJI 210
96.	**Zinatdinov N.** ÁMIR TEMUR MÁMLEKETSHILIGINDE ISLAM DINI HÁM MUSILMAN ULAMALARINIŃ ROLI 212
97.	**Мухаммадиярова А.** АМИР ТЕМУРНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ТЎҒРИСИДА ҚАРАШЛАРИДА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАРНИНГ НАМАЁН БУЛИШИ. 214
98.	**Бердимуратов М.** ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ ФИКР, ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИ, ИЖТИМОИЙ МУҲИТ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОС 216
99.	**Даулетмуратов Б., Юсупов А.** ТЕМУР ТУЗУКЛЕРИНИҢ ҮЙРЕНИЛИЎ ТАРИЙХЫНАН 219
100.	**Даулетмуратов Б., Зарифбоева М.,** ӘМИР ТЕМУР ″ТУЗУКЛЕР″ ТОПЛАМЫН ДӨРЕТИЎДЕГИ МАҚСЕТИ ҲӘМ ЎАЗЫЙПАЛАРЫ 221
101.	**Даулетмуратов Б., Турсынбаев Х.** ӘМИР ТЕМУР ТҮЗИКЛЕРИНИҢ ОРТА ӘСИРЛЕР ТАРИЙХЫНДАҒЫ ТУТҚАН ОРНЫ 223

102.	**Joldasbaev O.** GUMANISTIK G‘OYALARNING IJTIMOIY-FALSAFIY MAZMUNIDA ADOLAT, TENGLIK VA ERKINLIKNING O‘RNI 225
103.	**Ishmatova N.** TEMURIY SHAHZODALARNING ILM-FANGA QO‘SHGAN MUNOSIB HISSALARI – IKKINCHI UYG‘ONISH DAVRINING BUYUK KASHFIYOTI 228
104.	**Kadirbaeva S.** ILIM-PÁN RAWAJLANIWI HÁM JÁMIYETLIK ORTALIQ 230
105.	**Каримова Н.** РАЗВИТИЕ МАТЕМАТИКИ ВО ВТОРОМ ПЕРИОДЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ - ТЕМУРИДСКОМ РЕНЕССАНСЕ 232
106.	**Алдонгарова Ш.А.** ЖУБАТҚАН МУРАТБАЕВТЫҢ «ТЕМИРҚАЗЫҚ» РОМАНЫНДА ӘМИР ТЕМУР ОБРАЗЫНЫҢ КӨРКЕМ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ 234
107.	**Maksetova M.K.** ÁMIR TEMUR SHAXSINIŃ «EDIGE» DÁSTANINDA SÚWRETLENIWI 236
108.	**Мамбеткаримова А., Айтмуратова Г.** АМИР ТЕМУР ДӘЎИРИНДЕГИ ТУРАҚ ЖАЙЛАРҒА БАЙЛАНЫСЛЫ ЫРЫМЛАР ҲӘМ ТЫЙЫМЛАР 238
109.	**Өтениязов** П. ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА ТОЙ БАСЛАЎ ҲӘМ БЕТАШАР 241
110.	**Садиков А.И.** АМИР ТЕМУРНИНГ ИСЛОМ МАЪРИФАТИ РИВОЖИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ 243
111.	**Сейтимбетова Н.** АМИР ТЕМУР МӘМЛЕКЕТИНДЕ МИЛЛЕТЛЕР АРАЛЫҚ ТАТЫЎЛЫҚ: ТАРИЙХЫЙ ТӘЖИРИЙБЕ ҲӘМ ЗАМАНАГӨЙ ӘҲМИЙЕТИ. . 245
112.	**Genjebaeva M.K.** OQIWSHILARDIŃ JAS ÓZGESHELIKLERINE TIYKARLANIP, KLASTAN TISQARI TÁRBIYALIQ ISLERDI SHÓLKEMLESTIRIWDIŃ TEORIYALIQ HÁM ÁMELIY TÁREPLERI 247
113.	**Утемуратова О.В.** «СКАЗКИ ОБ ИТАЛИИ» МАКСИМА ГОРЬКОГО: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ЛИЧНОСТЬ АМИРА ТЕМУРА 249
114.	**Xajiyeva U.** ILIM-PÁNNIŃ RAWAJLANIWI HÁM SOCIALLÍQ ORTALIQ 251

PEDAGOGIKALÍQ IZERTLEWLER

115.	**Kodirova D.A.** TEMURIYLAR MEROSINI O‘QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH 254
116.	**Dauletmuratov R. B, Ajiniyazov B. P.** AMIR TEMURNING SADOQATLI BAHODIRLARI (AMIR JOKU BARLOS VA IYGU TEMUR MISOLIDA) 256
117.	**Turaboyev B.U.** TEMURIYLAR ME’MORCHILIGIDA MATEMATIK PROPORSIYALAR: MUHANDISLIK VA GEOMETRIYA UYG‘UNLIGI 258
118.	**Tursınbaeva A.** JAŃA ÓZBEKSTANDA «SHOXIDLAR XOTIRASI» MUZEYLERINIŃ DÚZILIWI HÁM EKSPOZICIYALARI: ÓTMISHTIŃ TARIYXIY SABAQLARIN ESLEW ZÁRÚRLIGI 261
119.	**Baymuratov A. A., Dauletmuratov T. D.** AMIR TEMUR DAVLAT BOSHQARUVINING HUQUQIY TOMONLARI 263
120.	**Abdullaeva A.I.** QORAQALPOQ XALQINING URF-ODAT VA MAROSIMLARINING IJTIMOIY AHAMIYATI 264
121.	**Kaypova M.D., Kengesbaeva J.J.** AMIR TEMUR MEROSI ASOSIDA O‘ZBEKISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSLARI 267
122.	**Danıyarov K., Danıyarova G.** ÁMIR TEMURDÍŃ SALÍQ SIYASATÍ JÁHÁN SALÍQ TEORIYASÍNDAǴÍ ORNÍ 269
123.	**Жумахметова А.А.** АРАЛ БОЙЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДАҒДАРЫСЫНЫҢ ИЛИМИЙ ТАЛҚЫЛАНЫЎЫ: ИЛИМПАЗЛАР МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ТАРИЙХЫЙ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АНАЛИЗ 271
124.	**Bekjanova S., Orinbaeva I.** HISTORICAL EXPERIENCE IN MODERN EDUCATION 274

125.	**Bekposinova A.B.** OROLBO‘YI MINTAQASIDAGI EKOLOGIK OMILLARNING QORAQALPOQLAR AN’ANAVIY OVQATLANISH TIZIMIGA TA’SIRI VA TRANSFORMATSIYASI. 275
126.	**Turganbekova D.** MIR AMIR TEMUR: THE ARCHITECT OF THE SECOND RENAISSANCE AND THE SYSTEMATIC INTEGRATION OF TIMURID HERITAGE INTO 21ST-CENTURY PEDAGOGY 277
127.	**Dauletova G.M.** “TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY LITSEY O'QUVCHILARINING MOSLASHUV JARAYONI: MILLIY MEROS VA ZAMONAVIY YONDASHUV 279
128.	**Boltayeva G.R.** TEMURIYLAR DAVRI ILM-FAN AN’ANALARINING YOSHLAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI ROLI 281
129.	**Biyimbetov J.K.** INFORMACIYALÍQ JÁMIYETTE KOMUNIKACIYALÍQ PROCESLERDIŃ TRANSFORMACIYASÍ 284
130.	**Jamalova D., Qudiyarov A.R.** TEMURIYLER DÁWIRI ILIMIY-RUWXIY MIYRASINIŃ XX ÁSIR BASINDAǴI DAWAMSHISI: ÁBDIJÁLIL MAQSIM ISMETULLAYEVTIŃ AǴARTIWSHILIK XIZMETI 286
131.	**Jiyemuratova M. Q.** MAHALLA – JAMIYATNING IJTIMOIY MUHITINI BOSHQARUVCHI TIZIM SIFATIDA 288
132.	**Yaxiyayev J.** ULIWMA BILIM BERIW MEKTEPLERINDE TARIYX PÁNIN OQITIWDIŃ ÓZGESHELIKLERI: MASHQALA HÁM SHESHIMLER 290
133.	**Joldasbaev A.** QARAQALPAQ BET ASHARLARÍNDA TEŃEWLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ 292
134.	**Jumagulova M.Q.** QARAQALPAQSTANDA ANTROPOLOGIYA PÁNINIŃ QÁLIPLESIWI HÁM RAWAJLANIWI 294
135.	**Jumamuratova K.O.** INTEGRATING AMIR TEMUR’S STRATEGIC PRINCIPLES INTO MODERN TEACHING PRACTICES 295
136.	**Jumaniyazova Z.A.** ABDULLA ORIPOVNING “SOHIBQIRON” DRAMASIDA AMIR TEMUR SIYMOSI TALQINI 297
137.	**Kalmenova M. M.** THE INTEGRATION OF THE TIMURID HERITAGE INTO THE EDUCATIONAL PROCESS ABSTRACT 299
138.	**Kazbekov A.** ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА АВТОМОБИЛ ТРАНСПОРТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ 301
139.	**Kazbekov A.** QARAQALPAQSTANDA HAWA JOLLARI TRANSPORTINIŃ ÁHMIYETI 304
140.	**Mambetkarimov B.A.** THE ROLE OF DISCIPLINE AND STRUCTURED LEARNING IN ACQUIRING ENGLISH SKILLS IN MILITARY EDUCATION 306
141.	**Turdımuratova N.B. Mambetiyarova V.R.** ÓSPIRIMLER HÁM ATA-ANA MÚNÁSIBETLERINIŃ PSIXOLOGIYALIQ TIYKARLARI: TEMURIYLER MIYRASINIŃ TÁRBIYALIQ ÁHMIYETI. 308
142.	**Mawlenov I.M., Sharjawbaeva G.B.** NOǴAY-QARAQALPAQ HÁM KÓSHPELI ÓZBEKLER TURMÍS-TÁRIZINDEGI UQSASLÍQLAR HÁM ÓZINE TÁNLIK 310
143.	**Orınbaeva G.P.** JER QARAQALPAQLAR USHIN TIRISHILIK HÁM ABADANSHILIQ DEREGI SIPATINDA 312
144.	**Bekbauliyeva Sh.I.** “BUXORO AMIRLIGINING HINDISTON BILAN SAVDO MUNOSABATLARI” 314
145.	**Ollamova D.O.** TEMURIY MALIKALAR FAOLIYATI MISOLIDA ZAMONAVIY YOSHLARNI INTELLEKTUAL VA AXLOQIY TARBIYALASH METODIKASI 317
146.	**Абатов А.Б.** ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОРИЖИЙ САРМОЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ 320
147.	**Tokaeva X.B., Berdibaeva D.M.** MS WORD DASTURIDA HUJJATLARNI TAHRIRLASH VA FORMATLASH. 321

148.	**Mambetiyarova V.R.** ÓSPIRIMLERDIŃ QARÍM-QATNASINA ATA-ANA TÁRBIYASINIŃ TÁSIRI. 324
149.	**Tleumuratov R.M., Xakimniyazov J.** XIX ASRDA QORAQALPOQ XALQINING MADANIYATI VA HAYOTINI O'RGANISH 327
150.	**Абдирова Г.С.** РОЛЬ ЭТНОТОПОНИМОВ В ИСТОРИИ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ. 328
151.	**Botirova S.R.** AMIR TEMUR MA'NAVIY MEROSINING YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDAGI O'RNI 331
152.	**Butayev M.A.** LINZALAR MAVZUSINI O'QITISHDA PHED COLORADA DASTURIY ILOVASI VOSITASIDAN FOYDALANISH 334
153.	**Ембергенова Г.К.** XX ӘСИРДИҢ 70–80-ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССРЫНДА САЛЫГЕРШИЛИКТИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ: ҲӘЙЕЛ-ҚЫЗЛАРДЫҢ ОРНЫ 338
154.	**Shamshetdinova D.I.** 1960-1980-YILLARDA QORAQALPOG'ISTONDA AHOLI SONI O'SISHI VA URBANIZATSIYA JARAYONLARI 339
155.	**Shamshetdinova D.I.** 1960-1980-YILLARDA QORAQALPOG'ISTON QISHLOQ AHOLISINING MEHNAT RESURSLARI VA BANDLIK XUSUSIYATLARI 340
156.	**Ibragimov B.** QORAQALPOG'ISTON RAHBARLARI (1970-1980) 342
157.	**Имомова Н.А.** ВАЖНОСТЬ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ 343
158.	**Каллибекова Г.П.** ГЛОБАЛЛАСЫЎ ДӘЎИРИНДЕ ТАРИЙХЫЙ ТЕМАЛАРДЫ ГАЗЕТАДА СӘЎЛЕЛЕНДИРИЎДИН ӘҲМИЙЕТИ 346
159.	**Қидирбаева М.К.** ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ СИЁСАТИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ОҚИБАТЛАРИ 348
160.	**Мамбетназарова А.А.** РАЗВИТИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ В 2001 ГОДУ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ 349
161.	**Караманова Г., Турсынбаева А.** МАРҚАБАЙ БАТЫР – КИМ БОЛҒАН? (Қарақалпақстанда Ишки Ислер Уйымында хызмет еткенлер – халық батыры, аймақлық тарихий тұлға – тағдыры) 352
162.	**Нажиматдинов К.** СӘЙЙИД ШАРИФ ЖУРЖАНИЙДИҢ ӨМИРИ ҲӘМ ИЛИМИЙ ИСКЕРЛИГИ 356
163.	**Сейдаметова Г.У.** ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ХОДЖЕЙЛИ В XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ. 358
164.	**Новичихин Н.В.** РЕАЛИЗАЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЁЖИ 361
165.	**Өтениязов** П. **Қуралбаева** Г. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ БАТЫРЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕ ЎАТАНДЫ ҚОРҒАЎ МӘСЕЛЕЛЕРИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ 363
166.	**Рахмонова Б.Ш.** ВАТАНПАРВАРЛИК ТУЙҒУСИНИ ОШИРИШДА ТАРБИЯНИНГ ЎРНИ 366
167.	**Сейтимбетова Н. М., Мамутова Г. Е.** ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИЛЛИЙ МӘДЕНИЙ ОРАЙЛАРЫ: ТАРИЙХЫЙ МИЙРАС ҲӘМ ЭТНОМӘДЕНИЙ ПРОЦЕССЛЕР 368
168.	**Канатова А.** АМИР ТЕМУР И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ. 369
169.	**Алламуратов А.А.** ПОДРОБНОЕ ИЗУЧЕНИЕ АМИРА ТЕМУРА В ОСНОВАНИИ ПРОВОВОГО ГОСУДАРСТВА НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА 371
170.	**Турдыбаев Н.** ТРАДИЦИОННЫЕ ФОРМЫ БРАКА У КАРАКАЛПАКОВ: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ 374

171.	**Улжаева** Д.А. ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЕ МАСТЕРСТВО И ИМИДЖ УЧИТЕЛЯ – ПРЕОБЛАДАЮЩИЙ ФАКТОР ПРИ ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА.....376
172.	**Реймова А.** ЕСКИ ӨЗБЕК ТИЛИ - ТЕМУРИЙЛЕР САЛТАНАТЫНЫҢ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛИ.....379
173.	**Sherniyazov R.X.** TÓMENGI ÁMIWDÁRYA AYMAQLARINDA ÓTKEN ETNIKALIQ PROCESSLERDE TÚRKMENLERDIŃ ORNI. 380
174.	**Шыныбеков Қ.П.** ИНФОРМАЦИЯЛАСҚАН ЖӘМИЙЕТТЕ ТАРИЙХЫЙ ТЕМАЛАРДЫҢ ӘҲМИЙЕТИ.....383
175.	**Ешмуратова М.О.** ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ДӘСТҮРИЙ ДИЙХАНШЫЛЫҒЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ РАЎАЖЛАНЫЎЫ.....385
176.	**Алламуратова С.Ж.** ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ ЖЕНЩИН В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА.....387
177.	**Xodjanazarov A.** AMIR TEMUR DAVRIDA MAVORAUNNAHR VA XUROSONDA ME‘MORCHILIK VA SAVDO ALOQALARINING RAVNAQ TOPISHI.....389